

४१ संज्ञाकश्चिन्मंसा सिद्धान्तविद्यालयात्
श्रीहेमचन्द्र-भट्टाचार्येण
प्रकाशितम् ।

कलिकाता-महानगर्यां

४१ संज्ञाकश्चिन्मंसा सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्येण सुद्रितम् ।

अशास्त्रोपाध्याय श्रीविद्यासिन्हात्रुवागीश

विज्ञापनम् ।

इन्त ! दृश्यन्ते खलु जगत्यां प्रायेण सर्ववस्तूनामेव नूतन-
 म्यादरी गरीयान् । नवीनः पुमान् नवीना रमणी नवञ्च नारि-
 केलमित्यादिकं नवीनं वस्तुजातं कस्यादरं नाकर्षति । संस्कृत-
 ग्रन्थविषये तु विपरीत एवायं नियमः ; तुच्छमपि प्राचीनमति-
 समीचीनं मन्यमानः सादरमादत्ते, चमत्कारिणमपि नवीन-
 मरुचिविचलितचित्तश्चतुपापि विलोकयितुं विकल्पते लोकः ।
 अतएवैतत् दुःखममाक्षेपविकल्पहृदयः कालिदासीऽपि माल-
 विकाम्निमित्रे—

“पुराणमित्येव न साधु सर्वं
 न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।”

इति साक्षेपमाख्यातवान् । तत् किमयं भारतस्यैव स्वभावः ?
 उत वा भारतस्यावनतिस्वभावः ? । तत्र प्राचीनकाले नवीनादरण-
 दर्शनात् भारतस्यावनतिस्वभाव एवायमिति सिद्धान्तयन्ति तद्व-
 विदः । ब्रुवन्ति च ते—“यदा पुनरिमे भारतवासिनो विद्वेष-
 विषविहीनाः सन्तः स्वदेशीयनवीनमादत्तुं शिञ्चिष्यन्ते, प्रवर्त्ति-
 यन्ते च तदा नवनवाविष्कारेषु साधारणाः, तन्मुला चोन्नति-
 रवश्यम्भाविनी” इति । इन्त । न जाने तादृशः कालः कदागमि-
 ष्यति, वस्तुत एवागमिष्यति नवेति । अस्माकन्तु ईदृशनवीनाव-
 हेलनसमय एव नवीनं ग्रन्थं विरचयतां यशोलेशलिप्सापि हृदये
 नोदयते, व्ययबहुलतया अर्थलिप्सापि व्यर्थमेव समर्थयते
 मनः, तथापि तु पाठार्थिनां सुविधाविधानाय महीयानय-
 मायास इति ।

विनीत—

नाट्योल्लिखितव्यक्तिगणः ।

युरुपगणः ।

भूतधारः	प्रधानवटः ।
चारुदत्तः	उज्जयिनीस्थी भद्रलोकः ।
नैवेद्यः	चारुदत्तवयस्यः ।
विटः	प्रिथितलम्पटी भद्रलोकः ।
शकारः	राज्ञी भोग्यस्त्रिया भाता ।
शेटः	शकारस्य भृत्यः ।
सवाहकः	चारुदत्तस्य गाव- मर्दकी भृत्यः परस्य दौहसव्याधी ।
नाचुरः	द्रुतसमाध्यक्षः ।
द्रुतकरः	कचित् द्रुतसेवी ।
दहुरकः	भूतपूर्वद्रुतसेवी ।
कर्णपूरकः	वसन्तसेनाभृत्यः ।
शेटः	सर्वमानकनामा चारुदत्तभृत्यः ।
शर्विलकः	दुर्ग्यः कचित् ब्राह्मणयुवा ।
शेटः	वसन्तसेनाया गीशकटचारुदत्तः ।
शम्भुलाः	वसन्तसेनाभयनश्याः केचित् आरजाः ।

विटः	वसन्तसेनासहचरी भद्रलोकः ।
दारकः	रीहसेनी नाम चारुदत्तपुत्रः ।
स्वारकः	शकारस्य भृत्यः ।
आर्थकः	गोपपुत्री भावी राजा ।
वीरकः	पालकराजप्रधानसेनापतिः ।
चन्दनकः	पालकराजसेनापतिः ।
भित्तः	सवाहक एव ।
श्रीधनकः	विचारालयभृत्यः ।
अधिकारणिकः	विचारकः ।
येष्ठिकायस्थी	विचारालयकर्मचारिणी ।
चारुडाली	घातकी ।

स्त्रीगणः ।

नटी	सूतधारस्य स्त्री ।
वसन्तसेना	वैशाकम्बा ।
रदनिका	चारुदत्तस्य दासी ।
भदनिका	वसन्तसेनाया दासी ।
शेटी	वसन्तसेनाया अपरा दासी ।
शम्भुः	धूतानानी चारुदत्तस्य पत्नी ।
सूतधारिणी	वसन्तसेनाया इतरा दासी ।
शेटी	धूतया दासी ।
उड्डा	वसन्तसेनाया माता ।

अथ कविसमयनिरूपणम् ।

यद्यपि शूद्रककवेः समयनिरूपणं स्पष्टप्रमाणाभावेन दुष्कर-
मिव प्रतिभाति, तथाप्यगक्यमित्यपि वक्तुं न शक्यते । तथा च
“मृच्छकटिकं सर्व्वप्राचीनम्” इति हि प्रचरति सम्प्रदायसिद्ध-
श्चिरन्तनः प्रवादः । तत्र चादिमां सीमामन्विष्यता नाधिकं परि-
त्रमितव्यम् । अस्ति हि मृच्छकटिके चाणक्यनामोन्नेखः (क) ;
चाणक्यश्च चन्द्रगुप्तमन्त्री, चन्द्रगुप्तश्च ग्रीक्देशीयमहावीरेण
आलेक्जण्डारेण महः सम्मिलित आसीत् । आलेक्जण्डारश्च
ख्रष्टजन्मनः पूर्व्ववर्त्तिनि ३२७ वत्सरे भारतमाक्रमितुमाजगाम ।
अतश्च शूद्रको राजा ख्रष्टजन्मनः पूर्व्ववर्त्ति ३२७ वत्सरात् पर-
माविर्भूवेत्यवश्यमेवावधारणीयम् ।

पश्चिमां सीमामन्विष्यता तु सर्व्वमेतत् पर्यालोचनीयम् ।
यथा चन्द्रगुप्तपौत्रः खल्वशोकः, नवीनं साम्राज्यमधिगतो नितरा-
मत्याचारेण “चण्डाशोकः” इति निन्दितोपाधिना प्रजाभि-
राख्यायमानः गच्छता कालेन स्वयमपि स्वकर्मणा ग्लानिमापन्नो
बौद्धधर्ममाश्रयन् तच्च धर्मं स्वदेशे भारतवर्षे प्रचारयन् देशा-
न्तरेष्वपि चीनजापानादिषु प्रचारितवान् । अत्रान्तरे बौद्धधर्मां
राजधर्मतया राजचेष्टया च भारते प्रायेण सर्व्वत्रैवास्पदमासा-
दयामास । तेन च तदानीन्तनभारतीयप्रधाननगर्यामुज्जयिन्या-
मपि बौद्धधर्मः प्रबलतामुपलेभे इत्यवश्यमङ्गीकार्य्यम् । अथ च
मृच्छकटिक एव विपुलतरमार्य्यसनातनधर्मानुष्ठानं दृश्यते ।

(क) “अश्वपाने पलाभन्ती मङ्गलम्भे च शूद्रा ।

केशविन्दे पलामिशा चाणकेनेष्व दीवदी ॥”

मृच्छकटिकप्रपञ्च १८ श्लोकः । (८१ पृष्ठे)

यथा कविरयं स्वयमेवाश्वमेधेन यजति (ख) ; चारुदत्तो व
 वैश्वदेवं निर्वाहयते मन्व्याञ्चोपास्ते (ग) ; वसन्तसेना च स्र.
 देवपूजां निर्वर्त्तयते (घ) , ब्राह्मणः शर्विलकः कार्तिकेयं न
 स्क्रुते, यज्ञोपवीतञ्च दधाति (ङ) , राजा पालकश्च यज्ञम
 तिष्ठति, यज्ञे पशुहत्याञ्च सूचयति शर्विलकः (च) ; तेन
 श्रुतिस्मृत्युक्तधर्ममयमेवेदं ऋच्छकटिकमिति सर्व्वथा मन्त्व्यम्
 ततश्च अशोकेन बौद्धधर्मप्रचारात् पूर्व्वमेवेदं शूद्रकेण विरचित
 मित्यकामेनाप्यवश्यमङ्गीकार्य्यम् । न च संवाहकेन बौद्धसत्यासा
 लम्बनादत्र बौद्धधर्माख्यानमप्यस्तीति वाच्यम् (छ) ; विरलं ।
 तत् । किञ्च तत्पूर्व्वमेव च बुद्धदेवाविर्भावात् अशोकेन तद्धर्म
 ग्रहणात् प्राक् अराजधर्मतया प्रजाभिर्वाध्यमानो बौद्धधर्म
 विरलप्रचार आसीत् । ततश्च एकमात्रसंवाहकस्यैव बौद्धधर्मा
 ग्रयणं दर्शितम् । बहुकालात् परं बौद्धधर्मं शैथिल्यमापन्ने भग
 वता शङ्करेण बौद्धधर्मं निरस्य संस्थापितं वा सनातनधर्मं

(ख) "परमसमुदयेनाश्वमेधेन चैषा" प्रथमाङ्के ४ श्लोकः । (६ पृष्ठे)

(ग) चारु । "वयस्य ! समाप्तजपोऽसि । तत् सम्प्रत गच्छ, मातृभ्यो धर्म
 मुपहर ।" प्रथमाङ्के । (७४ पृष्ठे)

(घ) चैटी । "अञ्जए । असा आदिसदि ण्हादा भविष देवदाण पृ
 णिव्वत्तेहि ति ।" द्वितीयाङ्के । (१२५ पृष्ठे)

(ङ) "नमी वरदाय कुमारकार्तिकेयाय" "इद यज्ञोपवीत प्रमाणसूत्र भविष्यति
 छतीयाङ्के । (२१७ पृष्ठे) (२१८ पृष्ठे च)

(च) "पशवत् यज्ञवाटस्थो दुर्गत्मा पालको हत ।" दशमाङ्के ५१ श्लोकं
 (७५३ पृष्ठे)

(छ) "अञ्जए । अह एदिणा जदिअलावमाणेण शङ्क अक्षणेण सुत्थिअ, १" द्वितीयाङ्के
 (१८२ पृष्ठे)

किं नृच्छकटिकं निर्मितमित्युक्तो तु अस्य सर्वप्राचीनता-
या व्याहन्येत ।

अतः खड्गजन्मपूर्वतृतीयगताष्टीममय एव शूद्रकस्यावि-
समय इति प्रतीयते । एवञ्च गुरुन्तलानाटकादिभ्यः प्राचीन-
ता “नृच्छकटिकं सर्वप्राचीनम्” इति साम्प्रदायिकप्रथादोऽपि
च्छते ।

केचित्तु शूद्रककविं खड्गोपठगताष्टीयं वदन्ति ।

—:०:—

अथ स्वरूपादिनिरूपणम् ।

नृच्छकटिकं नामिदं प्रकरणम् । एतद्दृष्टान्तस्य भौकिकत्वात्
रक्षितत्वाच्च । यथा स हिन्दुधर्म—

“भवेत् प्रकरणी इत्त भौकिक कविकल्पितम् ।

शङ्कारोऽग्नी नायकस्तु विप्रोऽनाथोऽयना यणिक् ।

सापायधम्मकामार्चपरी धीरप्रशालक ॥”

तत्र ब्राह्मण्यारूढतो धीरप्रशान्तलक्षणी नायकः । यथा

“सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिकी धीरप्रशाल स्यात् ॥”

अथेग्र्यात्त्रिर्विंशत्याजातीयया वसन्तसेना, कुलजा स्त्रीया धूता-
च नायिका । यथा—

“नायिका कुलजा कापि विज्ञा कापि इय कचित् ।

तेन मेदास्वयन्तस्य तत्र मेदष्टतीयक ।

कितवद्भूतकारादिविचैटकसद्गुल ॥”

लक्ष्मी पुष्पभूषिते । विज्ञा तु तरङ्गत्रये । इ एपि नृच्छकटिके ।” इति च

। तेनैव दर्पणात्तृतीयमेदान्तगत प्रकरणम् । प्राधान्यात्, वसन्तसेनैव

। लीकवाद ।

“धीरा कक्षापगल्भा खान् वीश्या सामान्यनायिका ।”

“एषापि मदनायत्ता क्वापि सन्धानुरागिणी ।”

“विनयार्जवादिमुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।”

तत्रापि धूता मध्या धीरा च । तल्लक्षणानु दर्पणादावुन्नयम् ।

वसन्तसेनाया अभिसारात् पूर्वं पूर्वरगाख्यो विप्रलम्भ-
शृङ्गारः, तस्याश्चारुदत्तगीहोऽवस्थानसमये सम्भोगशृङ्गारः, तथा
शक्त्वारकर्त्तृकमीटनाच्च परं करुणविप्रलम्भाः । यथा—

“श्रवणादर्शनाद्यापि मिय मरुदरागयो ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वराम स उच्यते ॥”

“दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवते किलासिनौ ।

यवानुरक्तावन्वोन्व सम्भोगोऽयमुदाहृत ॥”

“यूर्वारिकतर्पिन् गतवति लीकान्तर पुनर्लम्भे ।

विमनायते यदैकसदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्य ॥”

वाङ्मयेन वैदर्भी रीतिः । तथा ५—

“माधुर्यव्यञ्जनेर्बर्णे रचना क्लान्तिनाम्बिका ।

अरुचिरन्यञ्जित्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

प्रायेण प्रसादो गुणः । यथा तत्रैव—

“चित्त व्याप्नोति य चिप्र शुष्कंस्वनभिवानल ।

स प्रसाद समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥”

तदयं अथदृष्टीक —

नेता प्रशान्ती हिजवारुदत्तः नेत्री तु धूता च वसन्तसेना ।

विभिन्नशृङ्गाररसः किलाङ्गी वैदर्भीरीतिश्च गुणः प्रसादः ॥

मृच्छकटिकम् ।

५०

प्रथमोऽङ्कः ।

पर्यङ्कग्रन्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषमंवीतजानो-
रन्तःप्राणावरोधव्युपरतमकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्त्वास्वदृष्ट्या
शम्भोर्वः पातु शून्येक्षणघटितमलयव्रह्मालम्बः समाधिः ॥१॥

शम्भो गणशाप ।

सुवर्णकृतसङ्घर्षं राजद्राजतर्ज्जिनवत ।

सर्वदं सवदा भुयात् सशिव स शिव शिव ॥१॥

कलानिधि शूद्रकभूपतरिमां वक्ष्यन्दिक्का नित्यनिमग्ननिष्कलाम् ।

टीकाशरन्ध्रे गगने सतां गणं क्रियादपूर्वां किल पूर्वतं प्रियाम् ॥२॥

अथ कथिन् कविप्रवरो लीकालरगतशूद्रकटपते कीर्तिनाम्नो स्थितिप्रचारार्थं तदीय
शयाद्रात् बान्धितार्थलाभाद्गीकारमादाय मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं निष्मातुमिच्छन् तस्य
नेत्रिर्गुणितस्य “रुद्रविघ्नोपशान्तार्थं नान्दीमादौ प्रयोजयेत्” इत्यान्वयार्थिकवचनप्राप्त्यान्
रुद्रविघ्नोपशान्तार्थं मूलधारपठनीया नान्दीमुपनिष्प्राप्ति—

पर्यङ्केति । पर्यङ्कस्य साधारणखट्वाया, यस्यां पादौ सङ्घं तिर्यग्दृष्टानां सयोग
श्च, यो बन्धो बन्धनरञ्जुः, तदत् द्विगुणितो द्विगुणतस्मात्प्र, यो भुजग सर्प, वन

आग्निपस वीत आलिङ्गनवत् दृढवदित जानुनी जानुदय यस्य तस्य सर्पेण दृढवदशत्रु
 हयावप्यथा पद्मासनस्यस्येत्यर्थः । एतेन यथा पादौ मह तिश्यम्भुजाना मभिर्देगे दिगुणित
 रज्जुभिर्दृढवदतया उपरि गुरुतम्भारपातेऽपि खट्वाया खरन्त न सम्भवति, तथा
 सर्पेण जानुयुगलस्य दृढवदतया एकभावेन सुदीर्घकालमप्युपविष्टस्य कदाचिदमहत्वादत
 किंतभावन पद्मासनस्य खरन्त न सम्भवतीति दर्शितम् ।

अन्त शरीराभ्यन्तर एव प्राणाना प्राणादिवोयुपसृक्तस्य अवरोधेन, व्युपरत स्वयमेव
 निवृत्त सकल ज्ञान बाह्यपदार्थबीधौ यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा ब्रह्मणि इन्द्रियाणि
 कर्षणयनादीनि येन तस्य । “मात्मान्यकरणवृत्ति प्राणायामा वायव पञ्च” इति सांख्यकारि
 कीर्त्ते प्राणानामिन्द्रियवृत्तिरूपत्वात् तन्निरोधेनैव च वृत्तिमतामिन्द्रियाणामपि निरोधावश-
 म्भावात् सकलबाह्यपदार्थज्ञाननिवृत्तिरिति भावः ।

तथा तत्त्वदृश्या यथार्थज्ञानेन प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानेनेत्यर्थः आत्मन्येव स्वजीव
 चेतस्य एव, व्युपगत निवृत्त कारण शरीर यस्य त निराकारमित्यर्थः, आत्मान ब्रह्म
 चैतन्यस्य, पश्यत ‘तत्त्वमसि’ इति महावाक्यानुसारेणावलोकयत अग्नेदेन जीवात्मपर
 मात्मानौ ध्यायत इत्यर्थः ।

दृष्टशस्य शस्त्रीर्मर्षादिवस्य शस्यस्य आकाशवन्निराकारतया शस्यप्रायस्य, ब्रह्मचैतन्यस्य,
 वैश्वर्णेन प्रागुक्तप्रकारेण दशनेन घञ्तिन्ती निष्पादित सयो जीवात्मन परमात्मनि लीनता
 यस्मिन् स चासौ ब्रह्मलक्षण परमात्मविषयकार्येति स तथीकः गृहचैतन्यविषयक इत्यर्थः,
 समाधिर्ध्यानम् नो युधान् सामाजिकान् पातु रक्षतु । समाधिकर्त्तृकरणार्थात्त्या शश्व
 कर्त्तृकरणमैवाधिष्यत इति बोध्यम् ।

अथ प्रथमचरण लुप्तोपमालङ्कारः ।

‘सम्भरा इवम्—’ सम्भूर्याना वयण विमुनियतियुता सम्भरा कीर्त्तितेयम् इति
 लक्षणात् ॥१॥

पद्याङ्कुरेण संयोगवृत्तेन वक्षन्तश्चक्रुः श्राव द्विगुणित सर्पं वीशरं श्राव
 युगन्तके आलिङ्गनवत् वेष्टेन कविना रक्षिताच्छे . शवीरेव चिच्छेत् प्राणादि

অপি চ. (ক)

পাতু বী নীলকণ্ঠস্য কণ্ঠঃ শ্যামাম্বুদীপমঃ ।

গৌরীভুজলতা যত্র বিদ্যুন্নেত্বেব রাজতে ॥২॥

মান্দলী মূবধার. (১) (খ) । অনমনেন পরিপত্কুতূহলবিমর্দ-

(ক) অপি চ অন্যান্য নান্যাক্ষক' বাক্যালরসৈতদিত্যর্থঃ ।

পালিতি । শ্যামী জলপূর্ণত্বাত্ শ্যামবর্ণা. অম্বুদী মেঘ এব উপমা উপমান' যস্য
স, নীল কালকৃতবিপতেজসা নীলবর্ণা: কল্মী যস্য তস্য মহাদীবস্য, কণ্ঠো গলদেশ, বী
যুধান্ স্যামাজিকান্, পাতু রক্ষতু । যত্র কণ্ঠে, গৌরীয়া পাবন্যা. মুখী লতেব সা, বিদ্যুতী
নিহ্না রিত্বা ইব রাজতে স্বর্ণ'বর্ণ'ত্বান্ শীভতে ।

অন "নীলকণ্ঠস্য কণ্ঠ" ইতি লাটানুপ্রাসঃ, "শ্যামাম্বুদীপম" ইতি আর্ষী সমাস-
গতীপমা, "ভুজলতা" ইতি শম্বুকণ্ঠী লতায়া অসম্ববাত্ লুপ্তীপম্ভব ন তু উপকম্. "বিদ্যু-
ন্নেত্বেব" ইতি শ্রীতী সমাসগতীপমা অ, ইত্য'তেয়া পরস্ময়নিবপেচনতয়া স্ত মৃটি: ।

পথ্যাবক্ত বচনম্—"যুজীর্জেন সর্গিত্ত্ব" পথ্যাবক্ত' প্রকীর্তিতম" ইতি লক্ষণান্ ॥২॥

পঞ্চ বায়ুকে অবরুদ্ধ কবায় বাঁজাব ইন্দ্ৰিয়সকল রুদ্ধ হইয়া গিয়াছে এবং
তাহাতে বাহিবেব সফল জ্ঞান নিবৃত্তি' পাইয়াছে. যিনি তত্ত্বজ্ঞানবশতঃ
নিজেব আত্মাতেই নিরাকার পবমান্বাবে দেখিতেছেন এবং উক্তরূপে
শূন্যপ্রায় পবমান্বাব দর্শননিবন্ধন বাঁহাঙ্গ জীবায়া পবমান্বাতে নীল হইয়া
গ্রহিয়াছে. সেই মহাদেবেব পরমান্বাবিষয়ক ধ্যান, আপনাদিগকে রক্ষা
করুক ॥১॥

(ক) অপি চ । নীলবর্ধ মহাদেবের নীলবর্ণনেঘেব তুল্য কর্ণদেশ,
আপনাদিগকে রক্ষা করুক, যে কর্ণদেশে বিদ্যাতের বেথাব ছায় পূর্ব-
তীর বাহুলতা বিরাজ করিতেছে ॥২॥

(১) মূবধার. ইত্যন' পমেপি মূব ইত্যধিক' পাঠ কচিৎ ।

पयामि—यद्विदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यव-
मिताः ; एतत् कविः किल—(घ)

‘ वं विदो मृतुकर्मकां नरको धम्पपाठक ।

वय्यायमिण पुर्वं परिपत् म्याहश्रवता ॥”

(घ) एवमिति । वेदोक्तविधिनिर्देशाधीन्यायाग चाख्यान्निषु मिथा प्रधानान्नात्, प्रणिपत्य नमस्कृत्य, एव विज्ञापयामीत्यन्वय । ‘मदो मृत्तिकाया शकटिका सुद्र शकट यस्मिन्निति मृच्छकटिकम् । एतच्च परत्नान् स्तुतीभविव्यति । नाम तदाख्या प्रसिद्धम्, प्रकरणं तदाख्य रूपकविशेषम् प्रयोक्तुम् अभिनेतुम्, व्यवमिता उच्यता । एतस्य मृच्छ-
कटिकनामकप्रकरणस्य, कविनेर्गयिता रचयिता—“दिग्देन्दुगति” इत्यादिना वक्ष्यमाणे-
नात्वीर्यते । आद्यमाह प्राञ्च—

“कर्तव्यमाचरन् कामकर्मव्यमनाचरन् ।

तिद्वति प्रकृताचारं स वा आद्य इति श्रुत ॥”

“प्रधाने निमित्ते मिथ” इति धरणि ।

साहित्यदर्पण “नायिकानायकाख्याना सङ्गा प्रकरणादिषु” इत्युक्ते प्राणिकत्वाभिप्रायान्
“नाम काव्य नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्” इत्युक्तानुसारात् अस्य नाटकप्रकृतिकत्वाच्च
मृच्छकटिकम् इति गर्भितार्थप्रकाशकमेव नाम निर्दिष्टम् । एतच्चास्मिन् साहित्यदर्पण-
टीकायामप्युक्तम् । प्रकरणलघनमाह सर्वैव—

“भवत् प्रकरणे हत लौकिक कविकल्पितम् ।

भद्रादीऽह्नी नायकस्तु विप्रीऽमानोऽथवा यच्छिक् ।

सापायधम्कामार्थपरी धीरप्रज्ञानक ॥”

(ख) नान्दीपाठेव पर श्रद्धाव । (ग) गङ्गागणेशव कौतुकनाशक
अतिरिक्त नान्दीपाठेव परिश्रम निवर्धक । (घ) अस्मिन् सङ्गमहोदयगणक
श्रणाम वरिष्ठा एहेरुप ज्ञानाहेतेहि वे, आमरा एहे ये मृच्छकटिक-
नामेन श्रवण अभिनय करिडे प्रवृत्त इहेयाहि . ईशार कवि—

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णैन्दुमुखं सुविग्रहश्च ।

द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधमच्च ॥३॥

अपि च, (ङ)

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कला वैशिकीं हस्तिशिक्षां

ज्ञात्वा शर्वप्रसादादव्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।

गजानं वीच्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्टा,

लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्ट, ॥४॥

द्विरदेन्द्रेति । द्विरदेन्द्रश्च क्षत्रियेऽस्य गतिरिव गतिमोमन यस्य स क्षत्रियधुपतिरिव मन्दगमन इत्यर्थः, चकोर पक्षीव नेत्र यस्य स, परिपूर्णं इन्दुयुग्म इव मुख यस्य स शोभनी विग्रह शरीर यस्य स द्विजेषु क्षत्रियेषु मुख्यतम स्वजातिधर्मपरायणत्वात् प्रधानतम । न तु "ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्वस्यो वर्णा द्विजातय इति वचनात् द्विजेषु ब्राह्मण क्षत्रियवैश्वेषु मुख्यतम प्रधानतमी ब्राह्मण एवेति वाच्यम् समख्यसूत्रे इति बन्धुभागेन क्षत्रियधर्मोऽपि समख्यसूत्रेण क्षत्रियत्वस्यैव नियथात् । तथा अगाधमसीम सध्व बल यस्य स अतएव रुद्रेण शर्वभूति शूद्रक प्रयोदरादित्यात् माधु, इति प्रथित शूद्रक इति माया प्रसिद्ध इत्यर्थः, कविर्बभूव ।

अथ प्रथमाहं तिसृणा लुपीपमानां मिथोनिरपेक्षतया स सृष्टि ।

कालभारिलो नाम इत्यम्—“विपत्ति समजा यथा गुरु सैत् सभग वेग तु का तभारिणी यम्” इति लक्षणात् ॥२॥

(ङ) अपि च अन्यविधगुणभूयित्वायमित्यर्थः । एवमुक्तत्वापि ।

ऋग्वेदमिति । शूद्रक ऋग्वेदम् सामवेदम् गणितम् अङ्गशास्त्रम् कला शिल्पगीतादि

शूद्रकनाम्ने प्रसिद्धं छिन्तनम् । उताशव गमन कवीश्वर शा, नदन चकार पक्षीर दुना, मुख पूर्वोक्तशूद्र गमन एव । वीर परमशूद्रक छिन्त एव इति निरुद्धिनिर्देशेन नारा प्रधानं च प्रसिद्धव्यक्तानी छिन्तनम् ॥२॥

चतुष्टयप्रकारं कलाशास्त्रम् विष्णो वैश्वस्यै यमिति वैश्विकी कृषिवाणिज्यविद्या ताम्, अथ तथा हस्तिशिक्षा हस्तिभ्यो देशशिक्षा ह्यस्त्रशास्त्रमित्यर्थः । अतएव च तत्र विष्णोयनैपुण्यात् परमात् परवारणवाहुयुद्धनुष्ण इति । ज्ञात्वा तत्तच्छिष्यैश्च अत्रस्यै शर्वस्य महादेवस्य प्रमादादनुपपन्नात्, व्यपगतौ विलटं तिमिररुदाब्धी रोगी यथोन्ने तादृशी, चक्षुषी नयन-इयम्, उपलभ्य पुन प्राप्य च, आदौ दर्शयित्वा नयनयोनिमिरा नाम रोगी ज्ञात, परन्तु भेदासन्नुत्पन्नानुपपन्नात् तद्वीर्यमुक्तं नयनयुगलं पुन प्राप्यैत्यर्थः, एव राजानम् आन्मनैव रात्रौ अभिषिक्तं वीर्यं दृष्ट्वा, परम साक्षात्परं महान्, समुदय उपपन्नस्यासादनं यस्य तेन, अश्वमेधेन तदाब्ध्येन यागेन, इहा यजनं कृत्वा, सामान्यव्यापारं प्रति विष्णोव्यापारस्य कर्मणात्वाद्द्वीकारादुपपत्तिः, अश्वमेधस्य यागश्चे कल्पित्यर्थः, दशदिनसहितं दशदिवसाधिकम्, अथाष्ट अतन्मन्त्रपरिमितम्, आद्युर्जैविककालं लब्ध्वा च, अग्निं चिताग्निं प्रविष्टी मृत इत्यर्थः ।

सम्भवा इत्तम् ।

तिमिररोग उक्ती भावप्रकारे—

“तिमिराख्यं स यो दीधत्तुर्धृपटलं गतः ।

रुग्णश्चि सधृतीं हृष्टिं लिङ्गनाश इति कश्चित् ॥”

ननु “नराश्वमेधी मयच्च कन्वी वज्यां दिजातिभिः” इति तिथितत्त्वधृतब्रह्मपुराणे “दीर्घ-कालं ब्रह्मस्यै नरमेधाश्वमेधकौ” इत्याद्युद्धारतत्त्वधृतब्रह्मपुराणे च अन्नाश्वमेध-निषेधात् शत्रुकस्य चापौर्गाणकत्वेन “चाणक्येणैव दीवदी” “योगेश्वरदण्डोदयनस्य राज्ञः” इति कलिगुणैयस्य उदयनस्य चाणक्यस्य च उपमाविश्यासेन कलिगुणैयत्वस्यैव निययात् कथमुक्तं “अश्वमेधेन चेशः” इति चेन्न, एतन्निषेधस्य अश्वमेधनिषादशै मन्दिस्थ शक्तिकपरत्वात् मन्दिस्थशक्तिकस्य चाश्वमेधानुष्ठानपत्रसौ केवलानर्थपातस्यैव सम्भवात् तिथितशक्तिकस्य तु तन्निषेधे क्लृप्तभावात् ।

अथ “रुद्धारमारभ्य कविः कुर्यात्” इत्येवमादिवाक्येनालङ्कारिके मङ्गलाचरणदिकस्य अकृतद्विषयस्यैव कर्तव्यं कर्मस्थतीपदेशात् श्यतस्य तु कवेन्तुकरणासम्भवान् जीवतन्त

अपि च,

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुन्दं वेदविदां तपोधनश्च ।

परवारणवाहुयुङ्गलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥५॥

अतिकालशय्य घणदिनादिरूपेण निजाशुक्लानिरूपणामभवान् "लभ्यां चायुः शताब्द-
दशदिनसहित शूद्रकोऽयि प्रविष्ट" इत्युक्ति कथमपि न सङ्गच्छते, इति चेदेव इमं—

दशदिनाधिकशताब्दमायुर्लभ्या शूद्रकं सृते राज्याभिषिक्तात् तदात्मजात् लिखित-
घनलाभाङ्गीकामोसाद्य सम्यग्रदशात् पर दैववशात् दैत्यमापन्न कथन कविप्रवरं
शूद्रककर्तृकताप्रकारेण सृष्टकटिकं नामेदं प्रकरणं निर्माय तस्मै शूद्रकपुत्राय सम-
प्रेयामास । सम्भवति च धनार्थमपि काव्यनिर्माणम् । तथा चोक्तम्—“काव्यं यज्ञस्य
अर्थं कृते” इत्यादि । धावकी नाम कविर्लक्षमुद्राविनिमयेन स्वकृति रथावलीं नाम
नाटिकां श्रीरुपाय राज्ञे ददाविति चान्दकारिकैर्योयते—“श्रीरुपादिधावकादीनामिव” इति ।
न च रथावल्यामपि समुपलभ्यते तद्विनिमयवाचा, एवमिहापि । अपि च मध्याह्नदिन-
करकिरणमध्यवर्तिनो जनस्य घनतममाच्छन्नमहानिशाविभीषिकेव राजचक्रवर्तिनं शूद्रकस्य
नितान्तं न स्वचारुदत्तदशा कर्तुं नैव कल्पनायामप्याविर्भवति ; स्वविभाविर्भवति तु स्वय-
म्भवानुभूयमानतया चारुदत्तवदिव सम्यग्रदशात् पर दैत्यमापन्नस्य जनस्य । सुतगमुक्त
ग्रन्थ एव माधीयानिति सुधियं प्रमाणम् ।

केचिन्तु जीवमेव शूद्रको ज्योतिर्मेघनाभप्रययात् "लभ्यां चायुः शताब्दम्" इत्यादिकं
माह अथ । "प्रविष्ट" इति तु "अनागत" इतिवन् भविष्यति कालं लक्षणव्य इत्याह ।

परं तु परप्रविष्टमिति वदन्ति ॥४४॥

(४) आदि, शूद्रक अथवा, शान्देव, अङ्गनाथ, नृत्ताश्रीतादि कला-
विद्या, ऋषिदाविद्याविद्या ६ इत्यित्याद्य ज्ञानिद्या, नरेन्द्रवरेण अष्टग्रहे
टिमिटरोगविहीनं नन्दनगुणन लाभ करिद्या, पूष्टके राज्ञा ज्ञेयिद्या, विपुल
आणोत्तरेण अथनेपहाग करिद्या एतः एक एत एत दन्तद दक्षिण चायु पाष्टेया,
परे अष्टिष्टे अथनेप करिद्याछिलेन ॥५॥

অস্যাশ্চ তত্জাতৌ—(চ)

অবন্তিপূর্য্যাং দ্বিজসার্থবাছৌ যুবা দরিদ্র, কিল চারুদত্তঃ ।
গুণানুরক্তা গণিকা চ যস্য বসন্তগৌমিব বসন্তসেনা ॥৬॥

পুনরপি শূড়কমেব গুণান্তরেণ বিগ্নিতম্ভ সমরতি । শূড়ক কিল শূড়ক ইতি প্রসিদ্ধ
সিঁতপল্লী রাজা সমরে ব্যসনী আমক্তিমান্ । এতন মহাবীর ইতি ধ্বনিতম্ । বদবিদা
ককুদ প্রধান, তপ এব ধন ধনবদাদরখীয যস্য ম পরনারী শব্দপত্নীযহ্মিভি মধ
বাহুযুজ্জৈ লুভ্য অমিনাপী চ বমুত ।

পতন্ত্র শ্লোকবয় ভারতীজর্নৈরঙ্গম কবিপ্রশ সয়া তত্প্রবন্ধম্যাপি প্রশম্যতানুচনেন তব
সম্ভাষা রুচাতপাদনাৎ । যথা সাহিত্যদর্পণে—‘অনুস্বীকার প্রশ সাৎ প্রগীচনা ।’

“প্রাধান্যে রাজলিঙ্গে চ তথাহি বাহুদৌল্লিযাৎ” ইত্যমর ।

কালম্ভারিখী হনম্ ॥৫॥

(চ) অস্ম্যামিতি । শূড়ককৃত অস্মিন প্রকরণ ইত্যর্থ ।

প্রাণৈব সম্ভাষা সমামাষতৌ হতান্ভাবনীভাষ্য নায়ক নায়িকা সম্বন্ধ সূত্রতিনুমাছ
অবশীতি । অবলিপুথ্যাম্ উজ্জবল্যাম্ সার্থ সঙ্গিন বণিক্কুমমদাৎ বহুতীতি সার্থ
বাছৌ বণিক্ দ্বিজো ব্রাহ্মণযাতী সার্থবাছৌতি দ্বিজসার্থবাছৌ বণিক্কুমকারো ব্রাহ্মণ
ইত্যর্থ । দরিদ্র চারু দিয়াদিতি চারুদত্ত, “তিককৃতী ম জায়ামাগিণি” ইতি কামরূপ্যান্ত,
চারুদত্তৌ নাম যুবা অামীদিতি শ্রীপ । যস্য চ চারুদত্তস্য বসন্তস্য স্তনৌ পুত্রাদিভি

এবং সেই রাজা শূড়ক যুদ্ধোৎসাহী, প্রধানবিহীন, বেদজ্ঞাশ্রম, উপরী
ও পরপক্ষীয় হস্তীর সাক্ষ বাহুযুদ্ধাভিলাষী ছিলেন ॥৫॥

(৬) উহার দ্রষ্ট এই মুচ্ছকটিকপ্রকরণ—

উল্লিঙ্গিনীনগরে চাক্রবল্লনামে, ব্রাহ্মণজাতীয় অথ চ বাণিজ্যবাবসায়ী
এক দরিদ্র যুবক ছিলেন এবং বনশুকালেব শোভার জ্ঞাত বসন্তসনানামে
একটি বেশী, সেই চারুদত্তের গুণে অশ্রুপল্ল হইয়াছিল ॥৬॥

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाग्रयं नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् ।

खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥७॥

कृता शीमा इव वमलस्य उन्मादकथं च्युती सेना इव वमलसेना तदाख्या, गुणिक
सौन्दर्य्यौदाय्यादिना अनुरक्ता, गणिका वैश्या, सा तु गणिकाकन्यात्वात् न पुनर्गणिकाचारिण्या
दिति बोध्यम् ।

अथ शैली उपमालङ्कार ।

उपेन्द्रवशा इत्तम्—“उपेन्द्रवशा प्रथमे लघौ सा” इति लक्षणात् ॥६॥

तयोरिति । इदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणम्, तयोर्वमलसेनाचारुदत्तयोः सत्
साधु, यत् सुरत रमण तदेव उत्सव आसीदव्यापार स एव आग्रयो विषयो यस्य तत् ।
अथ च शूद्रको नृप, नयस्य नीति प्रचार परस्तात् प्रायेण सर्व्वैव प्रकाशम, व्यवहारस्य
नवमाहे चारुदत्तशकारयोर्विवाहविचारस्य दुष्टतां सतन्वीजगीरमपरीक्ष्यैव निर्वाहित-
त्वात् असमीचीनताम्, खनाना शकारादीना स्वभाव चरित्रम्, तथा भवितव्यताम् आर्य्यक
राजत्वचारुदत्तमुक्तिप्रभृतिघटिकां नियतम्, एतत् सर्व्वं चकार रचितवान् । अतान्तेन
कविना न किञ्चित् कृतमित्यर्थः ।

अथ प्रथमचरणान् परम् ‘अथ’ इत्यनभिधानान् नृानपदतादीय, स तु ‘इहानयो सत्-
सुरतोत्सवाग्रये’ इति प्रथमचरणपाठेन समाधेयः । “विज्ञानामसवर्णासु कन्यामुपयसन्ध्या”
इत्यादिकमुदाहृतस्वधृतादित्यपुराणादि वचनज्ञातमनार्थमेव किन्तु समाजगतिदर्शिता
केनचित् प्रचिन्तम् । आर्थत्वेऽपि शूद्रकममय यावत् सामाजिकैस्तत्र परिगृहीतम् । अथ
एव मानविकाप्रमितेऽपि “देव्या वर्णावली भाता” इति दृश्यते । इतश्च वमलसेनाया अम-
वर्णत्वेऽपि ब्राह्मणस्य आरुदत्तस्य सत्पणियो न दीयाय । सुतराञ्च गाम्भर्षविवाह-
प्रयोगकृत्स्नित्ये तयोर्भाविवाहप्रयोगक सुरत निर्हृये परस्परगुणानुरागप्रयुक्तत्वाच्च माध्वे-
वेति ‘सत्सुरतोत्सवाग्रयम्’ इत्युक्तिरिति दिक् ।

व शस्यविन टणम्—“वदन्ति व शस्यविन जती जनी” इति लक्षणात् ॥७॥

राजा शूद्रक स्टे चादभुत् न दसशमेनार निर्दोष व्रमणोऽसत्.

परिक्रम्यावनीक्य च । अये ! शून्येयमस्मत्तमङ्गीतशाला ! क्व नु
गताः कुशीलवा भविष्यन्ति ? । विचिन्त्य । आं ज्ञातम् । (छ)
शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य मन्मित्रम् ।
मूर्खस्य दिशः शून्याः, सर्व्वं शून्यं दृष्टिद्वयम् ॥८॥

(क) पठति । परिक्रम्य कुशीलवानामन्वेषणाय कियन्त पादघोषं कृत्वा ।
अये इति त्रिपादश्लोकमव्ययम् । कुतूहलं शीलमेवामनीति कुशीलवा नटा, केशादित्यात्
वप्रस्यय । आमिति अरण्यमव्ययम् ।

“अये क्रीषे विषादे च” इत्यादिभेदिनी । “भरता इत्यपि नटाधारणाय कुशीलवा”
इत्यमरः । “आ श्रुतौ चावधारणे” इति विश्वः ।

शून्यमिति । अपुत्रस्य अज्ञातपुत्रस्य गृहपुत्रस्य वा जनस्य गृहं शून्यं सर्वपदार्थरहितं
मिव प्रतिभातीत्यर्थं चित्तप्रफुल्लताया अभावादिति भावः । एव सर्व्वम् । तथा तदेव
गृहम्, चिरशून्यं यावज्जीवमेव शून्यम्, यस्य जनस्य सन् मित्रं साधुं भगवां नास्ति तथा च
अविवाहितावस्थायामपुत्रस्यापि गृहं जनकजनन्यादिभिः पूर्णमेव प्रतिभाति तैरेव मन
स्फूर्त्तिसत्त्वात्, किन्तु यस्य मन्मित्रं नास्ति तस्य पत्न्यादिपरिपूर्णमपि गृहं चिरकालमेव
शून्यमिव प्रतिभाति मनस्फूर्त्तेरभावादिति भावः । मूर्खस्य दिशः स्वभवनं विना अन्त्या
दिशः शून्या आत्मनः सर्वविधशीघ्रताया अभावेन सर्व्ववैवाक्यलम्बनाभावादित्याशयः । दृष्टि
द्वयं तु सर्व्वमेव गृहं द्विगदिकञ्च शून्यम्, निर्धनतया सर्व्ववैव मनस्फूर्त्तेरभावादित्यभि
प्रायः । एवञ्च मनापि निर्धनतया वेतनादाभाभावात् कुशीलवा स्नेह्याचारिणः सन्
काव्यकाल एव यद्येष्टस्थानं गता इति श्लोकाशयः ।

अथ चतुर्थे चरन्निधु चतस्रः प्रतीयमानानीतप्रेक्षा, तथा “आ ज्ञातम् इत्यनेन दृष्टि
प्रस्तुत अपुत्रादिवशाप्रस्तुता प्रत्येतिपा शून्यताकथैकगुणसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । तथा च

नीतिर प्रचारः, वाचसावैव (वोकर्त्तमाव) दोषः, आश्रय चन्द्रिज एवञ्च
देव—एते गमतेहे निवक्त कविश्री गिर्याछेन ॥१॥

কৃতञ্চ সঙ্কীতকং ময়া । অনেন চিরমঙ্কীতৌপাসনেন গ্রীষ্ম-
সময়ে প্রচণ্ডদিনকরকিরণৌচ্ছ্ৰুকপুষ্করবৌজমিব প্রচলিততারকৌ
চুধা ভ্রমাঙ্কিণী খটখটাবেতি (জ) । তদ্যাবদৃগৃহিণীমাঙ্ক্য
“অপ্রস্তুতপ্রস্তুতযৌর্দীপকনু নিগদ্যতে” ইতি সাহিত্যদর্পণলক্ষণে অপ্রস্তুতপ্রস্তুতযৌ, ইতি প্রত্যক-
গতকৈবলেন হিত্বমর্বির্বাচিতম্, তথা তব ঘণ্টাঙ্গর্গতগুণস্য দ্রব্যভিনৌ হতিমন্মাতৌ যাত
ইত্যুক্তমর্গাভিস্ততস্বটীকাযাম্ । এবমপুদাত্যপেচযা দমিদ্রব্য অসচ্চাসেপেণ স্মৃন্বত্বাৎ
অতিরিক্য অমীষা পরস্পরনিরপেচতয়া স সৃষ্টি ।

কিন্তু একম্বেব শব্দশব্দস্য পুন, পুনরুপাদানেঃপি ভাগবীকৃতত্বদীপ, একবিধশব্দ-
প্রয়োগম্বেবাত বৈচিত্র্যাধায়কতয়া রম্যাপকর্ষণজনকত্বাভাবেন সচ্চদয়ানাশুর্ভাজনকত্বাৎ ।

সার্থ্যা জাতি — “যস্য পাদে প্রথমে দ্বাদশমালাস্তয়া তৃতীয়েঃপি ।

অষ্টাদশ দ্বিতীয়ে চতুর্ধকে পঞ্চদশ সার্থ্যা ॥”

ইতি লক্ষণাম্ ॥৮॥

(জ) কৃতম্বেতি । ‘চির’ দীর্ঘকাল’ সঙ্কীতস্য . উপাসনেন অর্গণেন তত্পরিত্যমি-
গ্নস্যর্থঃ । প্রচণ্ডাঃ প্রস্বরা য়ে দিনকরকিরণান্মৌচ্ছ্ৰুক নিতালয়ুচ্ছ যন্ পুষ্কর’ পদ্ম’
স্য বৌজমিব । প্রবলিবে ঘূর্ণিতে তাকে তারাদয় যৌলি । অঙ্কিণী নয়নভয়ম্ । খট-
খটাবেতি খটখট’ কুরুতঃ । অমীষমালঙ্কারঃ ।

(ছ) (ইতস্ততঃ কয়েকবাদ পরস্পরপূর্নক প্রশ্ন করিয়া) । হার !
আমাদের ব এই সঙ্কীতশালা যে শূন্য দেখিতেছি । (তা হলে) নটগণ
কোথায় গেল ? (চিন্তা করিয়া) ও ! নৃসিংহে পারিয়াছি ।

অপুঙ্ক ব্যক্তির গৃহ শূন্য, যাহার ভাগ মিয় নাট তাহার গৃহ
চিরকালই শূন্য । নৃসিংহ সমস্ত নিন্দেই শূন্য, আর পরিহের সকলই শূন্য ॥৮॥

(ড) আমি সঙ্কীত করিয়াছি । দীর্ঘকাল এই সঙ্কীত করায়, গ্রীষ্ম-
কালে প্রচণ্ড শব্দের কারণে শুক পদ্মের বীজের স্থায় আমাব নমন-
শূন্য করায় গৃহ গৃহে করিয়েছে এক: তারা হুইটী সৃষ্টিতেছে ।

পৃচ্ছামি, অস্মি কিঞ্চিৎ প্রাতরগো নবেতি (অ) । এষোঃস্মি ভোঃ !
কার্যবগাত্ প্রয়োগবগাচ্চ প্রাকৃতভাষী সংহতঃ (অ) ।

অবিট অবিট ভো ! চিরমংগীটীবাসিনীণ সুকৃৎপীকবুরণান্নাৎ
বিষ মে বুমুৎপাএ মিলান্নাৎ অজ্ঞাৎ, তা জাব বেঃ গদুঅ আণামি,
অস্মি কিংপি কুটুস্বীণীএ উববাট্টিং ণ ব ত্তি (ট) । পরিক্রমা-

(ট) অবিট অবিট ভো ! চিরমংগীটীবাসিনীণ সুকৃৎপীকবুরণান্নাৎ মে বুমুৎপা
স্বানানি অজ্ঞানি । তদ্যাবত্ গৃহে গতা জানামি অস্মি কিমপি কুটুস্বীণীএ উপপাদিত

(অ) তদিতি । প্রাতরগত ইতি প্রাতরগত প্রাত কানীয়েস্ব যম্, পূর্বাঙ্কপক্রান্তদিসংখ্যায়
ভোজননৈব নির্ণয়িতত্বাত্ ইদানীং রবিযামঃকালি রবিপাকসম্পন্নতয়া অসম্ভবাত্ প্রাত-
কালি যস্মিৎকালিক মুখ্যতঃ তদস্মি ন বৈতর্ক্যং ।

(অ) এষ ইতি । ভো ইতি সম্বাধা মস্বোধনম্ । কার্যবগাত্ শ্বিয়া সাইমালাপ-
কপপ্রয়োগবগাত্ । স কৃতভাষাশ্বয়ংচারি সা যদি সর্বং নাববুধ্যতৈতি ভাব । প্রয়োগ
বগাচ্চ “কার্যতথোক্তমাভীনাং কার্যোঁ ভাষাভিপর্যেয়” ইতি দর্পণকৃদাদিভিন্নান্নদ্রাক্ষি প্রী-
জনবিশেষে সতি উক্তমাভীনামপি প্রাচীনা ভাষাভিন্নরথ্যবহারনিয়োগবগাচ্চৈত্বয়ং ।

(ট) অবিট্টিতি । অবিট্টিতি প্রাকৃতাদিভাষায়া বিদিক্রম্যকৃৎকমব্যয়ম্ । তস্যাতি-
শ্রয়ং বিকৃতি । যুক্ত যত্ পুঙ্কর পশু তস্য নালানি দৃশ্যানি । বুমুৎপা শুধয়া ! কুটু-
স্বীণীয়া ভাষয়া ।

“ভাষা জায়াষ পুমুৎপি দারা স্যান্তু কুটুস্বীণী” ইত্যমর ।

(অ) অতএব গৃহীণীক ডাক্ষিণ্য জিজ্ঞাসা করি—“প্রাতঃকালেষ
খাচ্ছ কিচ্ছ আছে কিনা” । (এ) মন্ডামহাশয়গণ । প্রয়োজন ঙ নিয়মবশতঃ
এই আমি প্রাকৃতভাষাভাষী হইলাম ।

(ট) হায় ! হায় ! দীর্ঘকাল সঙ্গীত করায় আমার অঙ্গসমূহ উব
অঙ্গের নালের কায় স্বভাব জ্ঞান হইয়া গিয়াছে । অতএব ঘরে বাইরা জানি,

লোক ব। এতং তং অম্ভাণং গৌহং, তা পবিসামি । প্রবিশ্বাবলোক ব।
 হীমাণহে । কিং শু কতু অম্ভাণং গৌহে অৱরং বিশ্ব সবিহাণশ্চ
 বহুদি । আত্মামিতলু লৌদঅপ্যৱাহা রচ্ছা, লৌহ-কড়াহ পরি-
 বত্তণ-কসনমরো কিদবিসেমত্মা বিশ্ব জুঅটী অহিঅদরং সৌহদি
 ভূমী । সিণ্ডিহে ণ গন্ধে ণ উদীৱন্তী বিশ্ব অহিঅং বাধেদি মং
 বুমুস্বা তা কিং পুৱবিহিদিং গিহাণং উৱবসং ভবে ? আদু অহং
 জ্জিব বুমুস্বাদী অট্টগমঅং জীঅল্লীঅং পেজ্বামি (৪) । যত্মি

ন বতি । (৪) ইদং তদস্মাকং মহম তন্ প্রবিশামি । আয়ত্মম । কিং তু স্বনু অস্মাক
 অহ অপরমিব স বিধানক বত্তন । আয়ামিতলু লৌদকপ্রৱাহা রচ্ছা, লৌহকড়াহ পরি-
 বত্তন লক্ষ্যমাণ কৃতবিশেষকা ইব যুবতী অধিকতর শ্রীমত ভূমি । অধিগেণ গন্ধেণ
 উদীৱ্যমানিব অধিক বাধন মা বুমুস্বা । তন কি পুৱবিহিত নিধানম উপপন্ন

(৪) ইদমিতি । স বিধানকম্ আয়ৌজদম । অজ্ঞানি কমথ্য । আয়ামিন
 মূদীর্ঘা ইরগামিন তলু লৌদকানা তলু লমছালমজবানা প্রৱাহা যস্মা মা লৌহ
 কড়াহানা পরিবর্তনেন বুজীভ্য আনীয স্যাপনেন লুণ লুণবণ সার প্রধানাশী যস্মা
 সা অতপব কৃতো বিগথকী মসীতিলকী যস্মা সা তাহরী যুবতীৱ । অতীপমালদ্বার ।
 উদীৱ্যমানিব বর্ডমানিব । পূৱেণ পূৱৱর্ণনা কেনচিন্ জনেণ বিহিত কৃত ভূগর্ভে
 প্রৌথিতমিত্যর্থ নিধান নিধি ধনমাণ্ডমিতি যাবত উপপন্ন লভ্যম । নিখিলাস্মেতি
 আক্রীযভৌজনাদিভিরুত্মৱ ক্রিয়স লৌকৈগিতি হি বীতি । অৌদনমযম অন্নমযম ।

যে গিন্নী কিছু ঠৈয়াবী কবিয়া রাখিয়াছে কি না । (৪) (ইতত্ততঃ কয়েক
 বাব পদঃ পূর্বক দর্শন করিয়া) এই আশ্বিনের সেই ঘব, অতএব
 প্রবেশ করি । (প্রবেশ পূর্বক দর্শন কবিয়া) কি আশ্চর্য্য ! আশ্বিনের
 বাড়ীতে অল্প কোন সমাৱাহ উপস্থিত হইয়াছে নাকি ? চাউন বোঝা
 জলেব খাবা, বাস্তার বহুদরে চলিয়াছে লোহার কডার কাণী লাগায়

কিল পাদরামো অম্হাণং গেহি । পাণাস্চ অং বাধেদি মং বুমুক্সা ।
 ইধ মল্লং গ্বং বিঅ মং বিহাণঅং বট্ঠতি । একা বসুঅং
 পীসেটি, অৱরা সুমণাডং গুম্ফেদি (ঙ) । বিবিন্ধ্য । কিং মুেদং ।
 মৌদু, কুড় স্বিণীং মহাবিঅ পরমত্য়ং জাণিস্সং । নিপত্য়াভিমুখমবল্লোক্য ।
 অজ্জ ! ইদো টাব । (ট)

ভবতু ? অথবা অহমেব বুমুখাত আদনময়ং জীবলোক প্রবে । (ঙ) নানি কিল
 প্রাতঃপ্রাতঃপ্রাতঃ গৃহে । প্রাণাত্ম্যং বাধতে মা বুমুখা । ইহ সর্বং নবমিব ম বিধানক
 বসন্ত । একা বর্ণক পিনটি, অপর সুমনসং গুম্ফতি । (ঙ) কিম্বু, ইদম্ । ভবতু,
 কুটুস্বিনীং গুদায়িত্বা পরমার্থং জাম্যামি । আর্থ্যে । ইত্নাবতু ।

(ঙ) নানীতি । প্রাণানামত্যর্থো বিনাগো যস্মিন্ কৰ্ম্মণি তদযথা তথা । ম বিধান-
 কম্ আয়োজনম্ । একা কাচিন্ স্ত্রী বর্ণক হরিশ্রাদিঃ স্ককটশ্চম্, পিনটি চূর্ণযতি ।
 সুমনস কুমুমানি গুম্ফতি যথ্ জাতি ।

(ট) কিম্বু, ইতি । কুটুস্বিনীং ভাষ্যাম্, গুদায়িত্বা আর্থ্য পরমার্থং যথাযথ্ ব্রহ্মা-
 নম্ । “বাক্যৌ নটীমুদধারাবার্থ্যনাম্যা পরম্পরম্” ইতি সাহিত্যদর্পণাত্ আর্থ্যে ইতি নত্য়া
 সম্বোধনম্ । ইত্ন আগম্যতামিতি শিষ ।

ভূমিপানি কৃষ্ণতিনকরী যুবতীর ছায় অধিক শোভা পাইতেছে, কৃষ্ণ-
 নন স্নিগ্ধগন্ধে উন্মীপিত হইয়া আমাদের অধিক পীড়া দিতেছে । তবে
 কি পূর্ন কোন ব্যক্তির রক্ষিত ধনভাণ্ডার পাওয়া গিয়াছে ? না, আমিই
 কৃষ্ণর জ্ঞানায় অগস্ত্যাকে অন্নময় স্নেহিতেছি । (ঙ) আমাদের ঘবে
 প্রাতঃকালের পাণ্ড কিছু নাই । এনিকে কৃষ্ণা আমাদের এত পীড়া দিতেছে
 যে, প্রাণ যেন বাহির হইয়া যাইতেছে । এখানে নয়তই যেন নৃতন
 আয়োজন হইয়াছে । একটী স্ত্রীলোক হরিদ্রা চূর্ণ করিতেছে, অপর একটী

নটী । প্রবিণ্য । অজ্জ ! ইঅহ্মি । (গ)

সূত্র । অজ্জে ! সাদ্ধট' দে ? । (ত)

নটী । আণবেদু অজ্জো, কো গিঅৌঅৌ অগুচিট্ঠীঅদুত্তি । (ঘ)

সূত্র । অজ্জে ! । ষিরসর্জীদৌবাসর্গেন ইত্যাদি পড়িল্মা । অথ্যি কিং পি

অম্হাণং গেহে অসিৎদব্ব' ণ বেত্তি । (দ)

(গ) অর্থ্য ! ইয়মহ্মি ! (ত) অর্থ্য ! স্বাগত তে ? ।

(ঘ) আশ্রাপয়তু অর্থ্য, কো নিয়োগ অনুষ্ঠীয়তামিতি ।

(দ) অর্থ্য ! অন্নি কিমপি অঘ্নাক' গেহে অশিতব্য' ন বেতি ।

(গ) নটীতি । ইয়মহ্ম' মম্মি আগতাধীত্যর্থ্য ; ।

(ত) স্মবেতি । স্বাগত মুর্বেনাগমন' কিমিতি কাকু: । আদ'স'দ'র্শ'নাধীক্তিবিয়ম্ ।

(ঘ) নটীতি । নিয়োগী ভবত আদে'শ' অনুষ্ঠীয়তা' সম্বাধতা' সযেতি শি'ঘ' ইতি আশ্রাপয়তু ইত্যন্বয় ।

(দ) সূত্র' ইতি । অশিতব্য' ভীকৃতব্যম্ ।

মূলেব মাল্য গাঁথিতেছে । (ঢ) (চিত্রা কবিয়া) এ ব্যাপাবটা কি ? হউক, গিন্নীকে ডাকিয়া যথার্থ বৃত্তান্ত জানিব (নেপথ্যেব দিকে দৃষ্টিপাত কবিয়া) আর্ঘ্যে । এদিকে [আইস] ।

[ণ] নটী । [প্রবেশ কবিয়া] আর্ঘ্য । এই আমি [আসিয়াছি] ।

[ত] সূত্র । আর্ঘ্যো । তোমাব শুভাগমন ত ? ।

[ধ] নটী । আপনি আদেশ করুন, আমি আপনার কোন্ নিয়োগ অচ্যুতান কবিব ।

১. [দ] সূত্র । আর্ঘ্যো । [দীর্ঘকাল সঙ্গীত করায় ইত্যাদি বলিয়া] আমা-
দেব যবে কিছু খাট আছে কিনা ? ।

नटी । अज्ज ! मच्चं अत्थि । (ध)

सूत्र । किं किं अत्थि ? । (न)

नटी । तं जघा गुहोदणं, धिषं, टर्हीं, तण्डुलाडं, अल्लेण अत्तच्चं रमाअणं मच्चं अत्थि स्ति । एच्चं दे देवा आमामिदु । (प)

सूत्र । किं अम्हाणं गेहं मच्चं अत्थि, आदु परिह-
ममि ? । (फ)

(ध) आर्य ! सर्वमलि । (न) कि किमलि ? ।

(प) तदपरा—गुहोदणम्, घृतम्, दधि, तण्डुला, आर्येण अत्तच्चं रमायणम्, सर्वमधीति । एष ते देवा अज्जामलाम् ।

(फ) किमकारं गृहं सर्वमलि ? अदशा परिहममि ? ।

(प) नटीति । गुहघ अोदनमग्रयति गुहोदनम् । “अध्वनविशेषकालाम्” इति ममाहावश्वे मनुमकैकत्वम् । अदशा गुहयुक्तोदनं गुहोदनम्, अत्तच्चं भोक्तव्यम्, रमायां स्वादुरमालाम्, अत्तच्चं आशयीभूतं घायमपिष्टकादि । इत्यादिकं सर्वमधीत्यर्थः । ते तत्र मन्वन्धे देवा एवम् एतेषामुक्तानां द्रव्याणामलित्वम्, आमामलाम् आशीर्वादविषयी-
कृतत्वात् । एवमित्यादिकञ्च अगतवदुक्तमिति शीघ्रम् । अथवा मन्वन्धव्यं जालित्व-
प्रत्ययं श्नात् ।

[ध] आर्य ! मनसुटे आहे ।

[न] सूत्र । कि कि आहे ? ।

[प] नटी । तारा अणुन—उड, जात, घी, मटे, चाऊन एवं आप-
नार यादा यादा गाण, सेई सब पीठे पायसप्रभृति आहे । देवतारा
आपनाके एहेरूप आशीर्वाद करुन ।

(फ) सूत्रनाव । कि, आमामेव धवे सब आहे ? ना परिहास
कवितेछ । ।

নটী । স্বগতম্ । পরিহমিস্স' দাব । প্রকাশম্ । অজ্জ ! অসি
আবণে । (ব)

সূত্র । সক্রোধম্ । আঃ অগ্গজ্জে ! एव्' দে আসা ক্বিজ্জি-
স্সদি অभाव' অ গমিস্সমি , জ' দাণী' অহ' বরগড়লম্বু' অ
বিঅ দূর' উক্কবিঅ পাড়িটো । (ম)

নটী । মরিসেদু মরিসেদু অজ্জী । পরিহাসী কবু মএ
কিটো । (ম)

(ব) পরিহসিষ্যামি তাবত্ । অর্থ্যে । অসি আপণে ।

(ম) আ অনার্থ্যে । एव তে আশা কেত্বস্ফতি, অभावश्च गमित्यसि, यदिदानीमह
वरगडलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातित ।

(ম) সৃষ্যতু সৃষ্যতু অর্থ্যে । পরিহাসম খলু ময়া কৃত ।

(ব) নটীতি । আপণ পণ্যবিক্রয়স্থলে । ন তু স্বগতম্ ইত্যশ্য ।

(ম) সূত্রীতি । एवमित্যম্ । কেত্বস্ফতি ক্বিন্না ভগ্না মবিষ্যতি । অকর্মকল-
বিবন্ধা । অभावम् एव विधाना द्रव्याणामिति ईव, गमित्यसि प्राप्स्यसि । वरगड-
लम्बुको गुटिका । तथा च यथा खिलादिर्दे गुटिका उल्थाप्य पाल्यते, त्वथापि आशां दत्त्वा
पुनरह निगम कृत इति भाव । पृथ्वीधरस्तु वरगडो दीर्घकाष्ठ तस्य लम्बुकस्तप्राल-
निबद्धी मृत्तिकास्यूश्च । स हि श्रेण्या पानीयोद्धारि दूरमुत्थाप्य अध पाल्यते इत्याह ।

(ব) নটী । (স্বগত) পরিহাস করিব । (প্রকাশ) অর্থ্যে ।
দোকানে আছে ।

(ম) সৃষ্টিকাটিকাম্ । (কোদের সহিত) আঃ অনার্থ্যে । তোর আশাও
এইভাবে ছিন্ন হইবে এবং তুইও এই সব জিনিষেব অভাব অক্ষত
করিবি । যে হেতু, তুই এখন আমাকে দোজনফুলখেলাব গুটীক মত দূর
উঠাইয়া ফেলিয়া দিয়াছিস্ ।

সূত্র । তা কিং উণ ইটং ণবং বিঅ মং বিহাণঅং বহুটি,
একা বসুঅং পীসেদি, অৱরা সুমনাঅো গুম্ফেটি, ইঅং অ
পঞ্চবসুকুসুমীৱহারসৌহিহা ভুমী । (ঘ)

নটী । অজ্জ ! উৱৱাসো গহিহো । (র)

সূত্র । কিং ণামধেঅো অঅং উৱৱামো ? । (ল)

নটী । অহিহুৱৱদী ণাম । (ব)

(ঘ) তন্ কিং পুনবিদং নৱমিৱ স বিধানকং বর্ততে ? একা বর্ণকং দিনটি,
অৱরা সুমনাঅো গুম্ফতি, ইঅং পঞ্চবর্ণ কুসুমোপহারসৌমিতা ভুমি ।

(র) অর্থ্য ! উপৱাসো গৃহীতং ।

(ল) কি নামধেয়স্য উপৱাস ।

(ম) নটীতি । সূত্রতু সমতাৎ ।

(ঘ) সূত্রোতি । পঞ্চবর্ণাণা রক্ত-নীল-পীত রূপে যথাণা কুসুমানাম্, উপহারেণ
নিবেপেণ সৌমিতা ।

(র) নটীতি । উপৱাস উপৱাসান্নক প্রতম্ ।

(ব) নটীতি । অমিহুৱ: সুন্দর, পতির্যথাত্ স: । অনেনীপৱাসেন পতি সুন্দরো
ভৱতীত্যর্থ: । এতেন সূত্রধারস্য কৃষ্ণপত্নং সূচিতম্ ।

(ম) নটী । অর্থ্য ! কমা করুন কমা করুন । আমি পৱিহাসই
করিয়াছি ।

(ঘ) সূত্রৱাৱ । তবে এই সব যেন নূতন আয়োজন হইয়াছে কেন ?
একজন হবিজ্ঞা চূর্ণ কবিতোছে ; অপরে ফুলের মালা গাঁথিতেছে এবং
পাঁচ বস্ত্রের ফুল ছড়াইয়া দেওয়ায় এই জায়গাখানি বেশ দেখা যাইতেছে ।

(র) নটী । অর্থ্য ! আমি একটি উপৱাস আরম্ভ করিয়াছি ।

(ল) সূত্রৱাৱ । এই উপৱাসের নাম কি ?

সূত্র । অজ্ঞে । ইহলৌক্যে, আত্ম পারলৌক্যে ? । (শ)

নটী । অজ্ঞ । পারলৌক্যে । (ঘ)

সূত্র । মরীচম্ । পিক্বন্তু পিক্বন্তু অজ্ঞমিস্তা, মমকীর্তন
 ভক্তপরিষ্করণ (১) পারলৌক্যে ভক্তা অস্মে মৌত্রি । (স)

(ক) অভিষপপতিনাম ।

(খ) অর্থ্যে । ইহলৌকিক অথবা পারলৌকিক ? ।

(গ) অর্থ্যে । পারলৌকিক ।

(ঘ) প্রেচনা প্রেচনাম অর্থ্যমিথা মদীয়ন ভক্তপরিষ্করণ পারলৌকিকী ভক্তা
 অন্বিত্যে ।

(শ) সূত্রিতি । ইহলৌকিক ভব ইহলৌকিক । “ক্বচিদুত্তরপদস্য” ইতি পরপট
 ব্হি । ইহি এক পতী অভিষপতাসম্পাদক ইত্যর্থ । পরলৌকিক ভব ইতি পারলৌকিক ।
 “ক্বচিদুভয়পদস্য” ইত্যুভয়পদ এক ব্হি । জন্মান্তরীয়পত্ন্যনর অভিষপতাপ্রযৌজক ইতি
 তাত্পর্যম্ ।

(স) সূত্রিতি । ভক্তপরিষ্করণ অন্বিত্যন । ভক্তানা মদীয়তয়া তদ্ব্যয়ম্ভি
 মদীয়ত্বমেবতি সামান্যধিকারণীমপনি । ভক্তা অভিষপাক্তিতিরিত্তি মথ । মদীয়
 ত্রয় তস্য বীপকারকরম ন্যায়মিতি মদীয়ভক্তব্যয়ন জন্মান্তরীয়পত্ন্যনরম্ উপকার
 চিকীর্ষা নিতরামেবান্বায়তি ভাষ ।

(ক) নটী । ইহার নাম অভিষপপতি ।

[খ] সূত্রধাব । অর্থ্যে । ইহার ফল কি ইহলৌকিকই হইবে ? না
 পরলৌকিক ? ।

[গ] নটী । অর্থ্যে । পরলৌকিক হইবে ।

[ঘ] সূত্রধাব । [হ্রোধেব সহিত] মহাশয়গণ । দেখুন দেখুন ।
 আমার অন্ন ব্যয় করিয়া পরলোকের [অন্ন] খাবী খুঁজিতেছে ।

(১) মরুৎ ভক্তপরিষ্করণ ।

नटी । अज्ज ! पसीद पमीद । तुमं ज्जेव मम जन्म-
न्तरे वि भत्ता भविस्ससि त्ति । (१) (ह)

सूत्र । अत्र उववामी केण दे उवदिद्वो ? । (२) (घ)

नटी । अज्जस्स ज्जेव पिअवअस्सेण चुस्सवुट्ठेण । (३) (क)

सूत्र । मकोपम । आ दासीए पुत्रा चुस्सवुट्ठा । कदा गु

क्खु तुमं कुविट्ठेण रक्खा पालएण एववहकेमकन्नाव विअ सुअन्ध
(४) कपिज्जन्त पेक्खिस्सम् । (ख)

(ह) आद्य । प्रसीद प्रसीद । तमेव मम अन्तान्तरेऽपि भर्ता भविष्यतीति ।

(घ) अथमुपवास कन त उपदिष्ट ? ।

(क) आद्यस्यैव प्रियवयस्येन चूषणं हृदयेन ।

(ह) नटीति । तमेवति । "पूर्वजन्मनि या विद्या पूर्वजन्मनि श्रुतम् । पूर्वजन्मनि
या नागैश्चरं धावति धावति ॥" इति अरणादित्याश्रय । इति अत एवैवाभिरुपता
सम्पादकत्वात् मम अन्याथाचरणमिति भावः ।

(क) नटीति । आद्यस्यैव न पुनर्मम प्रियवयस्येन न तु श्लुषा, अतो न
प्रतारणाया सम्भावनेति भावः । चूर्णेन दृष्टकादिचूषणकरणेन चूर्णविक्रियेण वा हृदो
हृदिमुग्रति प्राप्त इति यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः ।

[ह] नटी । आद्य । प्रसन्नं हृदयेन प्रसन्नं हृदयेन । परलोकैः अपि
निर्देयान्तरं शक्नोति हृदयेन ।

[घ] सूत्रकार । त्वोनाके एवै उपवासं करिसे के उपदेश
दिश्याच्छे ? ।

[क] नटी । आपनारहे प्रियं सुखा चूर्णवुद्ध ।

(१) भविष्यसि त्ति उववमिद्वि । (२) अथ अथ उववामी केण उवदिदी ।

(३) चुस्सवुट्ठेण । (४) केसहृत्य विष समुचम् ।

নটী । পমীদদু অজ্জো । অজ্জস্স জ্জো ব পারলৌকীয়ো অয়
 উববাসো (১) । ইতি পাদার্থ্যী পততি । (গ)

সূত্র । অজ্জো । উট্ঠেহি, কথেষ্ঠি এত্থ উববাসে কেণ
 কজ্জ ? । (২) (ঘ)

(খ) আ দাম্মা পুত্র । বৃণ্ডড । কদা নু ম্বলু ত্বা কুপিতেন রাজা পালকেন
 নববধকেশকলাপমিব সুগম্য উদ্যমান প্রদিত্যে ।

(গ) পমীদদু অর্থ্য । অর্থ্যম্ভীব পারলৌকিক অয়মুপবাসম্ ।

(ঘ) অর্থ্যী । উচ্চিষ্ট কথয় অত্র উপবাসে কেণ কার্যম্ ? ।

(খ) সূত্রিতি । পালকেন তদার্থ্যেন । দৃশ্যাবাদাহ—নববধকেশকলাপমিব
 ইতি । তথা আছ কাতনরক্ষী দুর্গমি হ—“মুহুর্যিতার শ্রাবিস্রায়না বধুম্ভাসম্” ইতি ।
 পুথমান্যেন সুগমিতলন চ শোভনী গম্বী যস্ম তম্ ।

(গ) নটীতি । অর্থ্যম্ভীব ভবত এব পারলৌকিক—জন্মান্তরে অধিভূত্যা রূপ
 ফলসম্পাদক ।

(ঘ) ছবেতি । কেণ জনেন কাথ্য প্রদীজনম্ ।

[খ] সূত্রধাব । (ক্রোধেব সহিত) আ বীদীব গো চূর্ণবৃদ্ধ । বাজা
 পালক জুগু হইয়া নব বধুব কেশকলাপেব জায় কখন তোকে সুগম্য
 অবস্থায় কাটিয়া ফেলিবেন, তাহা আনি দেখিব ? ।

(গ) নটী । আপনি প্রসন্ন হউন । আপনাবই পরলৌকীয় ফলজনক
 এই উপবাস । (এই বদিত্য পায়ের উপব পড়িল ।)

(ঘ) সূত্রধাব । অর্থ্যো । উঠ, বল—এই উপবাসে কাহাছারা
 প্রয়োজন সিদ্ধ হইবে ? ।

(১) পমীদদু পমীদদু অস্মী । ন অস্মজ্জ অত্র ব পারলৌকীয়ো অয় উববাসো
 মৃচ্ছকটিকম্ । (২) উট্ঠেহি উট্ঠেহি কথেষ্ঠি কথেষ্ঠি ইথ ।

नटी । अम्हारिमजणजोगो ण वम्हणेण उवणिमन्तिटेण । (ङ)

सूत्र । तेण हि गच्छदु अज्जा । अहं पि अम्हारिमजण-
जोगं वम्हणं उवणिमन्तेमि । (च)

नटी । जं अज्जो आणवेदि । इति निष्पत्त्या । (छ)

सूत्र । परिक्रम्य । हीमाण्हे । ता कधं मए एव्वं सुसमि-
डाए उज्जडणीए अम्हारिमजणजोगो वम्हणो अण्णेमित्तव्यो ।

(ङ) अस्माद्भजनयोग्येन ब्राह्मणेन उपनिमन्तिनेन ।

(च) तत्र हि गच्छतु आया । अहमपि अस्माद्भजनयोग्ये ब्राह्मणमुपनिमन्तयामि ।

(छ) यदाथ आज्ञापयति ।

(ङ) नटीति । अस्माद्भजनस्य दण्डिलोकस्य योग्येन दण्डितया उपयुक्तेन
उपनिमन्तिनेन भोजनार्थमाहूतत्र कायेमिति पूर्वशान्दय । उत्कृष्टभोजिनी धनिनी
दण्डिते निरुद्धभोजन दुःखकरमेशति तत्र पुणर्वैषीत्येन पापमेव स्यादिति न तत्र
प्रवेशनमिति भावः ।

(च) सूत्रेति । अस्माद्भजनयोग्ये दण्डिमित्यर्थः । स्वर्ग एव व्रतानुष्ठाने
तत्र च ब्राह्मणभोजनावश्यकत्वे तत्पूर्वमेवात्मनी भोजनमन्वाह्यम् । अमुका स्थितौ च
दाहवत्तुधायातना इत्यत्र सत्त्वार्थं स्वधारस्य आत्मन एव ब्राह्मणनिमन्तणायह इति
बोधम् ।

(ज) सूत्रेति । एवम् इत्यम् । नैवेद्यी नाम । अशितु भोक्तुम् अयथी अय

(ङ) नटी । आमादेव मत्त लोकेव पण्णे उपयुक्त निमन्त्रित
प्राप्तवन्ना ।

(च) सूत्रधार । ताहा इहेले भूमि याए, आनिओ आमादेव मत्त
लोकेव उपयुक्त प्राप्त निमन्त्रण कवि ।

(छ) नटी । आर्था याहा आदेशेन कवेन । (एहे वनिशा निष्काण्ड
इहेल ।)

বিলোক্য । এসৌ চারুদত্তস্য মিত্তং মিত্তেত্রী ইধৌ জ্জেব আশ্চক্কতি
 ভৌদু, পুচ্ছস্, দাব । অজ্জ মিত্তেত্র ! অহ্মাণং গেহে অসিদ্দু
 অগণী ভৌদু অজ্জী । (জ)

নেপথ্যে । ভৌঃ ! অসুং বহুহুং উবণিমন্তেদু ভবম্ ।
 বাবুদৌ দাণিঁ অহম্ । (ঝ)

(জ) আশ্চর্যম্ ? তন্ কথং ময়া এতং সুমমহায়াসুখযিন্যাম্ অস্মাদগজগয়ীঘী
 ব্রাহ্মণ্যে অন্বেষ্য । এতং চারুদত্তস্য মিত্তং মিত্তেত্রী ইতং এতং এতং অগচ্ছতি । ভবনং প্রত্যাশি
 তাবন্ । আশ্চর্য ! মিত্তেত্র ! অস্মাদং গেহে অশিত্তুময়ণীমিত্তেত্রী আশ্চর্য । ।

(ঝ) ভৌ । অন্বেষ্য ব্রাহ্মণসুপনিমন্তয়তু ভবান্ ! স্ফাপ্তত ইদানীমহম্ ।

বর্ষা আশী ভবান্ । এতেনান্যেপি ব্রাহ্মণা নিমন্তণীয়া ইতি সূচিতম্ । শূদ্রেণ “দাস
 গৌপালকুলনিবাসীমৌরিণাম্ । ভীজ্যাপ্রতা মৃচ্ছস্বল্য” ইত্যাদ্যুপাচরতস্বধৃতব্রহ্মজগণীয-
 নিবেদস্য তদানীমপি সাধারণসামাজিকৈবপরিষ্কৃতত্বাৎ সূত্রধারস্য মিত্তেত্রীকুলমিত্তেত্রী
 উত্তমব্রাহ্মণ এতং চারুদত্তমিত্তং মিত্তেত্রী সূত্রধারণী ভীজু, নিবোধসামান্যত ইতি বোধ্যম্ ।

(ঝ) নেপথ্য ইতি । নেপথ্যে বিজ্ঞানাম্যায়ম্ । স্ফাপ্তত কার্যাকরে বিজ্ঞান-
 মত্ । অতএব ভীজনার্থং ন বিজ্ঞানমত্ ইতি ভাব । মিত্তেত্রীকুলমিত্তেত্রী ।

(জ) সূত্রধার । (পরস্পর করিয়া) কি আশ্চর্য । তা আমি এষ্টরূপ
 স্মৃষ্টি উচ্ছিন্ননগরে কি করিয়া, আশ্চর্যের মত লোকের উপস্থিত
 ভ্রমণ অবেশন করিব । (সেপি) এই যে চারুদত্তের মিত্তং মিত্তেত্রী
 এমিকৈই আসিত্তেত্রেন । হউক, ভিজ্ঞান করিব । আশ্চর্য । মিত্তেত্রী ।
 আশ্চর্যের গৃহে ভোজন করিবার নিমিত্ত আপনি অগমনী হউন ।

(ঝ) নেপথ্যে । মহাশয় । আপনি অত্র ভ্রমণকে নিবন্ধন করুন ।
 আমি এখন কার্যাকরে বাপ্ত হইয়াছি ।

सूत्र । अज्ज । सम्पत्तं भोजनं शीमवत्तं । अविअ-
टक्खिणा कावि दे भविस्सदि । (ज)

पुनर्नेपथ्ये । भोः जं दाणिं पदमं ज्जेव पच्चाट्टिद्येसि, ता
की दाणिं दे णिब्बन्धी पदे पदे मं अणुवन्धेदुम् । (१) (ट)

सूत्र । पच्चाट्टिद्येहि एट्टिणा । भोट्टु, अस्सं वम्हणं
उवण्णिमन्तेसि । (ठ) । इति निष्कान्त ।

(ज) आर्थः । सम्पन्न भोजनं नि सपवच्च । अपि च दक्षिणा कापि ते भविष्यति ।
(ट) भो । यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि, ततः क इदानीं ते निर्बन्ध पदे
पदे मानुषम् ।

(ज) सूत्रेति । भुज्यते यत् तत् भोजनं ग्राह्यमन्नव्यञ्जनादिकम्, सम्पन्नं सर्वथा
निष्पन्नम् । अती न विलम्बसम्भव इति भावः । ननु पीठपात्रादिसम्पादनेनापि
कश्चिद्विलम्बो भविष्यतीत्याह नि सपवच्चेति । निर्बन्धे विद्यते सपत्ता प्रतिपत्ता अपरं
भोजका यस्य तत् तादृशम् । भवन्तं विना अन्य कश्चिदपि भोजकी नाम्नीति
तत्पीठपात्रादिसम्पादनेनापि न विलम्बसम्भावनेति भावः । विशेषणं प्रतीचनार्थमाह
अपि च दक्षिणत्यादि ।

(ट) पुनरिति । पदे पदे प्रतिपदक्षेपम्, अनुबन्धु भोजनाय अनुगीडुम् । निर्बन्ध
आयुष्कालेभ्यः । इदमपि भैवेयस्यैवोत्तरम् ।

(७) शूद्राणां । आर्थः । शूद्र प्रसूत, कोन वाधां आर नाई,
आपनांर दक्षिणां किं ह्येवे ।

(८) पुनराय नेपथ्ये । महाशयः । प्रथमेवै वे आपनाके आनि
प्रत्यापानं करिशाहि, तथापि प्रत्येकं पदक्षेपे आनाकं अत्रवोव
करिवायं ज्य आपनांर ए कोन् आग्रहः ।

(१) अणुसन्धिदुम् ।

आमुखम् । (१) (७)

प्रविश्य प्रावारहस्मी मतेषु । “अन्य वम्हणम्” इति पूर्वोक्त पठित्वा ।

अधवा मए वि मित्तेएण परस्स आमन्तणञ्चाहं भक्तिद-

(३) प्रत्यादिष्टौऽपि एतेन । भवतु, अन्य ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

(४) सर्वेति । एतेन मतेषु । अन्यमिति । अन्यथा नसापि भीजनं न स्यात् । तथा च सति दारुणसुधाघातनेयं दुःसहैव तिष्ठेदिति भावः ।

(५) आमुखमिति । आ अन्यक् सुखम् अभिनेयवन्तुन आद्यभाग इत्यामुखम् । तच्च प्रत्यावना । तथा च साहित्यदर्पणे—

“नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सुवधारिण सहिता स लापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रं वाक्यं, स्वकार्योत्थं प्रस्तुताद्येपिभिर्मिथं ।

आमुखं तानु विज्ञेयं नाया प्रत्यावनापि सा ॥”

इदञ्च आमुखं प्रयोगातिशयो नाम । तथा चात्र नट्या प्रतविषयकामोचनारूपे एकस्मिन् प्रयोगे प्रचलति मति “एसो चारुदत्तस्य मित्रं मित्रिणो इषी ज्ञं च आपणदि” इत्यादिप्रयोगान्तरप्रयोगेण नैवेद्यरूपपातस्य प्रवेशः सुघात इति । यदा साहित्यदर्पणे—

“यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽप्यः प्रयुज्यते ।

तेन पावप्रवेशधेनु प्रयोगातिशयतदा ॥”

नट्याणां प्रसक्तितेरासप्रकारानु साहित्यदर्पणेनटीकायामिवाकाभि प्रदर्शित इत्यनु-
सन्धेयम् ।

(६) नृपभारः । हेनि प्रत्यापान करिनेन । इहेरु, यत्त आरण
निन्दण करि । (एहे रलिदा उमिदा नेन ।)

(७) प्रत्यावना ।

(१) इत्यामुखम् ।

ঝাঙ (১) । হা অবত্যে ! তুলীঅমি । জো গাম (২) অহ
তত্তভবদো চারুটতম্ম রিডীএ অহোরত্ণ পঅতণমিডেহিঁ উগার-
সুরহি-গন্যেহিঁ মোদকেহিঁ জেব অসিতো অব্ভন্তরচদুস্সাল-
দুআएठवविट्ठो मन्नक-(३) मटपरिवुदो चित्तअरो विअ अङ्ग-

(১) অথবা মথ্যপি মৈত্র্যেণ পরস্য আমন্বণকানি ভদিতঘ্যানি । হা অবস্যে । তুল-
য়মি । যৌ নামাহ' তত্র ভবত' চারুটতম্ম ঋড্যা অহোরগাম' প্রথমমিডে' উদগারসুরমি-
গম্যে: মোদকেইব' অসিত' অব্ভন্তরচতু'শালগারে' উপবিট. মন্নকজতপরিহিতথিতকর ইব

(২) প্রবিশ্যেতি । প্রাৰ্ণাত্ম্যেন পূৰ্ণকায়মিতি প্রাবার', কারণে ঘন্ । প্রাবার
উত্তরীয়বস্ব' হস্মে যস্য স: । "হৌ প্রাবারীতগামস্বী" ইত্যমর: । "অথ' বম্হণম্"
ইত্যাদি পূৰ্ণকায় পুন: পাঠৌ ভীজনপ্রতিবস্মে কার্যান্তরম্ব্যপ্তত্বাপেধয়া অথবেত্যাডি
পঞ্চালগম্যামিধানপ্রসঙ্গার্থ: । মথ্যপি ধনিচারুদমাশিতেনাণীতি তাত্পর্যম্, পরস্য
চারুদমভিন্নস্য, আমন্ব্যতে আহ্ব্যতে ইত্যমন্বণকানি আমন্বণানন্তরম্ব্যাদ্যানি
অত্রাদীনি । "হ্যন্যযুটৌঃন্যবাপি" ইতি তাদর্থে' যুট্, ক্রুত্মায়াস্ব কপ্রথয়: । অবস্যে ।
বচ'মানদৈন্যদর্শ । তুলয়মি তুল' তুলকতুল্যন্যস্তু করোপি লোকমিতি শিথ, সর্ববিধগৌরব-
হানিকরণাদিতি ভাব: । ঋড্যা সম্পদা সম্পত্তিম্ব্যতিসময় ইত্যর্থ: । প্রথবেন
আদরেণ সিদ্ধির্নিবদ্র'; উদগারেণ মোদকেইব এষ' উত্থানেন সুবমির্গাণতপেণা' গম্যৌ যৈধা
তৈ, অসিত' ভীজনমস্যানীতি অসিত' সন্, অর্গ' আদিত্বাদত্ । অব্ভন্তরে' যত্

(৩) উক্তরীঃস্বস্ত্রে প্রবেশ কবিতা মৈত্রেয় ("অস্ত্র ভ্রাম্বণ নিমন্ত্রণ করুন"
এই পূর্বোক্ত পাঠে কবিতা) অথবা আমি মৈত্রেয়ঃ, পবের বাড়ী ভোজন
করিব । হায় অবস্থা । ভূমি মন্ত্রণকে তুলাব তায় লঘু কবিতা থাক ।
যে আমি, মাননীয় চারুদন্তের সমৃদ্ধিব সময়ে অহোরাত্র স্বপ্নপূর্বক নিপ্পা-
ন্নিত এবং নাসিকার তৃপ্তিসাধক-সৌরভযুক্ত মোদকেই ভোজন করিয়া,
ভিতরেব চতু:শালার ঘারদেশে উপবিষ্টে হইয়া, বহুতর বাধনেব পায়ে

(১) পল্লিদ্বন্দ্বাৎ । (২) দাণি । (৩) মন্নক ।

নীহি' ক্খিবিঅ ক্খিবিঅ অবেণেসি, ণঅরচত্তরবুমহী বিঅ রীম-
 ন্যাঅমাণো চিট্ঠামি, মো দাণি' অহ' তস্ম দলিহুদাএ জহি'
 তহি' চরিঅ গীহপাৱাবদৌ বিঅ আৱাসণিমিত্তং ইধ আঅ-
 চ্ছামি । (৩)

অঙ্গুলীমি স্পৃশ্য স্পৃশ্য অপরযামি, নগরচলরথম ইব রীমন্যায়মানলিট্ঠামি । স
 ইদানীমহ তস্য দগিটতয়া যস্মিন্ তস্মিন্ চরিত্বা গীহপাৱাবত ইব আৱাসণিমিত্তমত
 আগচ্ছামি ।

চতুশাল তস্য ধারি । মল্ল এব মল্লক অনুকম্পায়া কপ্রত্যয় । মল্লকা ভোজনীয়-
 দ্রব্যপূর্ণপাতাণি নীলপীতাদিবর্ণপূর্ণপাতাণি চ তेषা শতেন সমূহেন পরিহত পরিবেষ্টিত ।

“মল্ল পাত্বে কপৌলি চ মনুস্যভেদে বলীয়সি” ইতি মেদিনী । চিত্রকর
 আনির্ঘ্যানিষ্ঠা । অপরযামি অপসারয়ামি । বর্ণপাতশতেন পরিহতখিটকরৌ যথা
 অঙ্গুলীমি স্পৃশ্য স্পৃশ্য বর্ণপাত্বেষৌ দহুতরবর্ণানামীয বাসকরতলাদৌ এক
 মিথিতবর্ণে নিষ্ঠায় তনুপাতাণ্যপসারয়তি, তদ্বৎ অহমপি সৌদকানি মুক্তা অন্নভোজন-
 সময়ে ব্যঞ্জনাদিপাশ্রয়শনেন পরিহত সন্ তেষামাদরপ্রদর্শনার্থং তনুপাতাণি অঙ্গুলীমি
 স্পৃশ্য স্পৃশ্য ভ্রুমুচ্চায়া অভাবেদপসারয়ামীতি সরলার্থঃ । নগরস্য যত্ চলরময়ন
 তস্য হযমৌ হয স ইব । উদগীর্থ্য মল্লদ্রব্যস্য পুনর্যবর্ণণ রীমস্য । “রীমস্য স্যাৎ
 পয়দগারী রীমস্য কৌটবর্চনম্” ইত্যনেকার্থাধনিমঞ্জরী । রীমস্যায়মান উদগীর্থ্য
 পুনর্যবর্ণণে তাস্মুলাদিষবর্ণণে চ হনুদেহ চালয়ন্তিত্যর্থঃ । তস্য চারুদন্তস্য । গীহ-
 পাৱাবত ইব মহুপালিতকপৌত ইব । আৱাসণিমিত্তম্ অবস্থিতিমিত্তম্ ।

পরিবেষ্টিত হইয়া, চিত্রকরের ছায়া অঙ্গুলিছায়া স্পর্শ করিয়া কবিতা
 সবাইয়া রাখিগাছি এবং নগরবাসনস্তিত বৃষেব ছায়া হুচালন করিয়া অব-
 স্থান কবিগাছি, সেই আমি এখন, চারুদন্তের দরিত্রতানিবন্ধন, গৃহ-
 কপোতের ছায়া যেখানে সেখানে বেড়াইয়া, বাস কবিবার জন্ত এখানে
 আনিয়া থাকি ।

एमो अ अल्लचारुदत्तस्स पिअवग्ग्लेण च्चुस्सट्टुद्देण (१)
जाटीकुसुमवासितो पावारओ अणुप्पेमिटो मिहीकिटदेव-
कल्लस्स अल्लचारुदत्तस्स उवणेटव्वी त्ति । ता जाव अल्ल-
चारुदत्तं पेक्खामि । पणिकम्प अक्खेय्ये च । एमो चारुदत्तो मिही-
किटदेवकल्लो गिह्ठदेवताणं वलिं हरन्तो (२) इटो ज्जेव
आअच्छटि । (ग)

(ग) एष च आश्वचारुदत्तस्य प्रियवग्ग्लेण चूर्णहृद्दण जातीकुसुमवासित प्राशारक
अनुप्रेषित, मिहीकृतदेवकायस्य आश्वचारुदत्तस्य उपनेतस्य इति । तदथावदाथ
चारुदत्त प्रेक्ष । एष चारुदत्त मिहीकृतदेवकार्यां गृह्ठदेवताना वलिं हरन् इति
एवागच्छति ।

(घ) एष इति । जातीकुसुमैर्न वासित स घर्षणादिना सुभोजित । मिही
कृत निष्पादित देवकाय दवपुजा दन तस्य । उपनेतस्यां दालस्य इति आदिग्न
अनुप्रेषित इत्यन्वय । प्रेक्षे परगामि ! "नामुचितं विज्ञतं पावम्" इति भरतीकं
आरुदत्तप्रदमदुचन्याजह पुनरप इति । वलिं पुर्जापहारम् हरन् ददन् । "वलिं पुजाप
हारं स्यान्" इत्यमरः ।

विदूषकस्येय प्रश्नाभाषा—“प्राच्या विदूषकादीनाम्” इति साहित्यदर्पणात् ।

(०) माननीय चारुदत्तस्य प्रियवग्ग्लेण चूर्णहृद्दण, जातीकुसुमवासित एह
उद्दरीय दम्पणानि पाठादिव मिहाच्छेन एव वलिदाच्छेन वे, “आर्या चारु
दत्त देवकार्याम्पानन करिदा सुष्ठु इहेने इहा उपाहार निकट उपस्थित
करिद ।” अतएव आर्याचारुदत्तस्य गहितं मात्मां करि । (कतिपय
पुनश्चैपपुर्णकं सम्भन करिदा) एते वे चारुदत्त, देवकार्या सम्पानन करिदा
गृह्ठदेवतादिनाम् उपहार निते निते एते निकट मात्मांताच्छेन ।

(१) चूर्णहृद्दण । (२) चारु ।

तत प्रविशति यथानिर्दिष्टयारुदत्तो रदनिका च । (त)

चारु । ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेद निश्चय । (घ)

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां

हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।

तास्त्रेव सम्प्रति विरुद्धदृग्णाद्गुरासु

वौजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥८॥

इति मन्द मन्द परिक्रम्योपविशति ।

इदमेव विदूषकवाक्यमारभ्य द्वितीयाहसमाप्तिपथ्यन्ती मुखसन्धि । तथा चारु वसन्तसेनाचारुदत्तयोर्भाविष्यमागमरूपफलस्य प्रथमहेतुभूत परम्परानुरागी बीज नामार्थ-मकृति । यथा साहित्यदर्पण—

“अन्यमात्र समुद्दिष्ट बहुधा यदिसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीज तदभिधीयते ॥”

एव भाविष्यमागमरूपमुख्यफलसिद्धये नायिकाया वसन्तसेनायाचारुदत्तस्योत्पलद्वार-न्यासीतमुक्त्वम् प्रारभ्यो नामावस्था । यथा तत्रैव—

“भवेद्वारम्भ शीतमुक्त्वा यन्मुख्यफलसिद्धये ।

एवञ्च “यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुख्य परिकीर्तितम् ॥” इति लक्षणसङ्गति ।

अस्य च उपलक्षणीनि दादशाङ्गानि सलक्षणानि यथास्थान वक्ष्याम ।

(त) तत इति । यथानिर्दिष्ट मृच्छदेवताभ्यो बलिहरणप्रवृत्त । रदना दत्ता अपत्या सन्तीति रदनिका इतिविषये इको वाच्य इति प्रश्न सार्थे इकप्रत्यय, प्रश्नसदृश-शालित्वादस्या दास्या रदनिकेति नाम ।

(घ) चारु इति । ऊर्ध्वमवलोकन दौर्बोद्धे शार्थम् । निर्वेदेन दाग्निद्राग्नितया आग्नावमाननया सञ्ज्ञेति सनिर्वेदम् ।

(त) उदनस्यैव यथानिर्दिष्टरूपे चारुदत्त ७ वदनिकार प्रवेश ।

বিদু । এসৌ অজ্জচারুদত্তো । তা জাব সম্মটং উবসপ্পামি ।
 উপসস্য । সোত্তিি ভবদে । বহুদু ভবং । (ট) ।

যাসামিতি । যাসা মম গৃহদেহীনা গৃহসম্মুস্বগ্যম্যানানাম বনি তগ্ধুলাদি
 পুঞ্জীপহার সপদি ততঘণন্ পর্পগ্ধণ এ-দর্ঘ্য হ মৈ সারসার্যপরিগণ্যে য
 বিনুতপূর্বা ভচিতপূব । সম্মতি বিচুটা লোকমখারামাভাদুত্পত্রা ত্ৰুণাডুগ ডুবাদি
 ত্ৰুণাডুগ যামু তামু তাম্বেব গৃহদেহীণু কীটমুগ্ধৈ অবনীত অইমুক্ত, বীজা
 অনি অল্পলিপরিমিতধান্যাদি পততি জৌর্ণমিথ্যুপরির্দিশাদিতি ৩য় । অমৃতপূর্বমিদ
 দারিদ্রাকটমিতি ভাব ।

অত অপ্রনুতযৌ হ মগণসারসগণ্যধীরকলৌপক্রিয়ামিসম্বন্ধাৎ তুল্যযোগিতা তথা
 ত্ৰুণাডুগীতপতিবীজাঅনিপতনরূপকার্যেণ দারিদ্রারূপকারণম্য স্যৎসূচনাৎ পথ্যার্থীক্চ
 অনর্থো পরম্পরনিরপেচতয়া স সৃষ্টি । ইধীরপি একধম্মামিসম্বন্ধে তুল্যযোগিতা ভবত্যে বতি
 দর্শিতমম্মাভি সাহিত্যদপণ্টীকাযাম্ ।

চারুদত্তস্য উত্তমপালতয়া শিচিততয়া চেদ স স্কৃত পান্যম্ । যথা সাহিত্যদর্পণ—

“পুরুষাণামনীচানা স স্কৃত স্যান ক্রতাক্সনাম্ ।”

“গৃহাবয়হনী দেহনী” ইত্যমর । “দয়াহুতি বিধানে চ বনি হারি গৃহম্য চ”
 ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণম্ ।

বসন্ততিলকা ব্রহ্মম—“উক্সা বসন্ততিলকা তমস্রা জগৌ ম” ইতি লক্ষণাৎ ৯৫।

(খ) চারুদত্ত । (উর্ক্বে দৃষ্টিপাতপূর্কক নির্বেদেব স্হিত নিখাস ত্যাগ
 কবিয়া)

পূর্ক, আমার গৃহের যে সম্মুগস্থ ভূমিতে গৃহাদবতান্নিগকে তত্তুল
 প্রভৃতি উপহার দান করিলে তৎসংখ্যং হংস ০ সারসপক্ষিগণ তাহা
 ভক্ষণ কবিয়া যাইত, সম্মতি সেই ভূমিতেই দূর্কপ্রভৃতি ভূগাঙ্কব
 উন্নিয়াছ্ এবং কীটমুগ হটোত অর্ক্কতুল বায়াদিবীছ প্রচুব পবিমাণে
 পতিত হইতেছে ৯৬।

(এই বনিদ্বা ধীরে ধীরে পানচাবণ কবিয়া উপবেশন করিতান ।)

চারু । অয়ে ! সর্বকালমিত্রং মৈত্রেয়ঃ প্রাতঃ । সখে !
স্বাগতম্ । আস্থতাং । (ধ)

বিদূ । জং ভবং আণবেদি । উপবিশ্য । ভী বয়স্ ! এমৌ
দে বয়স্মেণ ধূক্ষুবৃষ্ণে (১) জাদীকুমুমবাসিদৌ পাবারশ্চৌ
অণুপেসিদৌ সিদ্ধীকিৎদেবকজ্জস্ অজ্জচারুদত্তস্ তু এ উব-
ণেদেদব্বৌ ত্তি । সমপংযতি । (ন)

(১) এষ আর্থ্যচারুদত্ত । তদ্যানত্ সাম্রতমুপসর্পামি । স্বস্মি মবতে ।
বর্ধতাং ভবান্ ।

(ন) যজ্ঞান্ আশ্রাপয়তি । ভী বয়স্য । এষ তে বয়স্মেণ চূর্ণবৃষ্ণেণ জাতী-
কুমুমবাসিত, প্রবারক, অণুপ্রেপিত, সিদ্ধীকৃতদেবকার্যস্য আর্থ্যচারুদত্তস্য ত্বয়া
উপনেতব্য ইতি ।

(১) বিদূ ইতি । স্বস্মি মজ্জলম্ । বর্ধতাং, অম্বুদয়নেতি ভাব ।

(ধ) চারু ইতি । অয়ে ইন্দ্যানন্দসম্ভ্রমে । তথা চ বিশ্ব — “অধি ক্রোধে বিধাদে
চ সম্ভ্রমে অরোঃপি চ ।” সর্বোষ্বেব কালিষু সম্পত্সু বিপত্সু খেতর্ঘ’ । মিত্রং সখা ।
এতেন মৈত্রেয়স্য মহাছিতকারিত্ব ব্যজ্যতে । প্রাতঃ উপস্থিত, স্বাগত মুখিনাগমন
ক্রিমিতি কাঙ্ক । আস্থতাং উপবিশ্যতাং ।

(ন) বিদূ ইতি । উপনেতশ্চৌ দাতস্য, ইতি আদিগ্ন্য অণুপ্রেপিত ইতি পূর্ব-
বর্ধিত্বান্বয় ।

(১) বিদূষক্ । এই যে আণু চারুদত্ত ! অতএব এখন উঁহাব
নিকটে উপস্থিত হই । (নিকটে যাঁইয়া) আপনাব মঙ্গল হউক, আপনি
উন্নতি লাভ করুন ।

(ধ) চারুদত্ত । এই যে ! সকল সময়ের বন্ধু মৈত্রেয় উপস্থিত ।
সখে ! তোঁহাব শুভাগমন ত ? উপবেশন কর ।

(১) জুর্ঘবৃষ্ণে ।

चारु । गृहीत्वा सचिन्त म्यित । (प)

विदू । भो । इदं किं चिन्तोऽदि ? । (फ)

चारु । वयस्य ।

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते

घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता

धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥१०॥

(फ) भो । इदं किं चिन्तात् ? ।

(प) चारु इति । भूतपूर्वधनितयारुदक्षस्य इदानीं महादरिद्रभावान् परदत्त तुच्छोपहारदर्शनात् विषादीदयन सचिन्तत्व बोध्यम् ।

सुखमिति । घना निविडा ये अन्धकारेषु दीपदर्शनमिव दुःखान्यनुभूय हि दुःखान्यनुभूय विद्यमानस्यैव जनस्य सुखं शोभते चमत्करोति । तु किन्तु, सुखात् सत्पत्तिनिवन्धनसुखानुभवात् परमित्यर्थः, या नरो दरिद्रता दरिद्रतानिषन्धनदुःखं याति प्राप्नोति अनुभवति, स नरः शरीरेण धृतः आयितः मृतः मृतावस्थं एव

(न) विदूषकः । आपनि याहा आदेशः कवेन । (उपदेशनं करिया) मत्पे । आपनाव वयश्च हूर्णवृक्ष, ज्ञातीनुसुमसौवले सुवासित एहि उद्गरीय वस्त्राणि पाठाईया दियाछेन (एवम् बलियाछेन ये,) आया चारुदत्त यथन देवकार्या सम्पादनं कविया श्च हईवेन, तथन तूमि ईहा तांहाव निकट उपस्थित कविवे । (समर्पणं करिण) ।

(प) (चारुदत्त ग्रहणं कविया चिन्ताव सहितं शबन्धानं कविते नागि लेन) ।

(फ) - विदूषकः । मत्पे । ए किं चिन्ता कवितेछेन ? ।

বিদু । ভো বয়স্য ! মরণাদৌ দারিদ্র্যাদৌ বা কটরং টে
রোঅদি । (ব)

চারু । বয়স্য !

দারিদ্র্যান্মরণাদ্ভা মরণং মম রোচতে ন দারিদ্র্যম্ ।

অল্পক্লেশং মরণং দারিদ্র্যমনন্তকং দুঃখম্ ॥১১॥

(ব) ভো বয়স্য । মরণাত্ দারিদ্র্যাভা কটরন্তে রোচন্তে ১ ।

জীবতি, জীবতি চ সর্বত্র মৃতবদকস্মন্দী হৃদয় ভবতীত্যর্থ । অতএবাহমপি
মগ্নশ্রদশাত পরং দারিদ্র্যদশোপনিপাত্নাত্ জীবন্তুত এবাশ্বীতি ভাব ।

অথ অপ্রমুতাৎ নরসামান্য্যভিধানাত্ প্রমুতচারুদলরূপনরবিশিষ্টপ্রতীতরপ্রমুত
প্রম সালঙ্কার প্রধান, ব্যাপকত্বাত্, তথা শৌভী উপমা, মৃতৌ মৃতরূপ ইত্যর্থাৎয়মান্ত্
অসমাসগত নিরঙ্কৈবলরূপকষ গুণমূতম্, ব্যাপ্যত্বাত্, ইত্যেতিষা গুণপ্রধানভাষা-
দহ্লাঙ্কিভাবিন সঙ্কর । তথা প্রথমপাদে এককর্তৃকত্বাভাবিন 'বিদ্যমানস্য' ইত্যেব
পদান্তরস্য অবশ্যমব্যাহরণীয়তয়া ন্যূনপদলদৌষ, এব চতুর্থপাদে মৃত এবেতি
নিয়মৌ বাচ্য, কিন্তু নীক্ত ইতি নিয়মে অনিয়মান্দৌষ, তৌ চ "মুখ্য হি দুঃখালু-
ভবাত্ পর বরম্" ইতি প্রথমপাদপাঠেন "মৃত স তন্বা মৃত এব জীবতি" ইতি চতুর্থপাদ-
পাঠেন চ সমাধেয়ী ।

ব শস্যবিল বনম্ ॥১০॥

(ব) বিদু ইতি । অথ কাশ্যদ্ সমুদ্বয়ে । তথা চ মরণং দারিদ্র্যাচ্ছাশ্বিত্যেত্যর্থ ।
অতএবীভয়ত্বাপি ল্যব্লেপে পশ্বমী । কটরন্ত্ উভয়ৌমণ্ডে ক্রিমিত্যর্থ ।

চারুদত্ত । মগ্নে । নিবিড অন্ধবাবে নীপ দর্শনেব ক্রায়, ছুঃখ অশু-
ভবেব পবই শূখ শোভা পায়, কিন্তু যে ব্যক্তি, শূখেব পব দাবিদ্র্যছুঃখ
প্রাপ্ত হয়, সে শরীরদাবী থাকিয়া মৃত অবস্থায় জীবিত থাকে ॥১০॥

(ব) বিদুষক । মগ্নে । মরণ ও দারিদ্র্য, এই দুইয়ের মধ্যে
কোনটীতে আপনার রুচি হয় ১ ।

विदू । भो वयस्स ! अलं मन्ताविण्णं (१) । पण्डजण-
सं कामिदविहवस्स सुरलोअपीटसेमस्स विअ पड्डिवच्चंढस्स पणि-
कवओ वि दे अहिअदरं रमणीओ (भ) ।

(भ) भो वयस्य । अलं मन्तापेन । प्रणयिजनसं क्रमितविभवस्य सुरलोकपीत-
श्रेयस्यैव प्रतिपञ्चन्द्रस्य परिधयोऽपि न अधिकतरं रमणीयः ।

दारिद्र्यादिति । अवापि वाशब्दं पूर्ववदेव समुच्चय, ल्यब्लोपश्च पञ्चमीद्वयम् ।
मरणस्य वस्तुतः प्रीतिजनकत्वाभावात् भवेद्यत् “रुन्धर्यानां प्रीयमाणं” इति न चतुर्थी
किन्तु मन्धन्वविषयया षष्ठीव । मरणं कश्चिं प्रति हेतुमाह अन्पेति । अन्पकाल-
मावस्थितिकत्वात् अन्पं केशं शब्धिन् तन् तादृशं मरणं किन्तु दारिद्र्यात् न विद्यत
अलं श्रेयी यस्य तत् तादृशम्, दुःखं दुःखजनकम् । हलः । तर्ह्वेदं दारिद्र्या ममीप-
स्थितमिति भावः ।

अत्र द्वितीयपादे नञ् । दारिद्र्याब्जपोरनात् शाब्दो परिसंख्या, पूर्वार्धे प्रति पञ्च
वाक्यार्थस्य भेदतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, उपमानभूतमरणापेक्षया उपमेय-
भूतदारिद्र्यास्य आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकयेति पूर्ववदेवामीया सङ्घट्टः । किन्तु दारिद्र्या
मरणशब्दयोर्मङ्गदुपादानेऽपि न अत्र वीकृतत्वं कथितपदत्वं वा दोषं गत्यन्तराभावा-
दुद्देशे ग्राहकत्वाच्च ।

आप्या जाति ॥११॥

(भ) विदू इति । प्रणयिजनेषु स्निग्धलोकेषु प्रार्थिषु च संक्रमिता दानेन सञ्जा-
यिता विभवा धनानि येन तस्य ते तव, सुरलोकेऽदेवैः, पीता श्रेया अवशिष्टाण्यस्य तस्य
प्रतिपञ्चन्द्रस्यैव, परिधयः एकत्र दारिद्र्यात् अन्यत्र क्षीणता । प्रतिपददृश्यं चरम-
दारिद्र्यात्पूर्वार्थम् । अतीपमानइति ।

चारुण्ड । दण्ड । नाविश्या ७ मरण, एते दुःखेन मरणा मरणे
आनारं डानं नाणे किञ्च नाविश्या नष्टे । कादण, मरणेन दुःखं अलं,
आरं नाविश्यादुःखेन शेषं नाष्टे ॥११॥

(१) स तापिर्देषः ।

চারু । বয়স্য । ন-মমার্থান্ প্রতি দৈন্যম্ । পশ্চ—(ম)

‘এতত্তু মাং দহতি যদৃগৃহমস্মদীয়’
‘স্বীণার্থমিত্যতিথয়ঃ’ পরিবর্জয়ন্তি ।

সংশুদ্ধসান্দ্রমদলিখমিব ভ্রমন্তঃ

কালাত্যয়ে মধুকরাঃ করিণঃ কপোলম্ ॥১২॥

(ম) চারু ইতি । অর্থান্ প্রতি অর্থ, অর্থবিষয় ইত্যর্থ । দৈন্য কষ্টম্ ।
এতদিতি । ভ্রমন্ত মদজলপানার্থ স্বস্বকার্যার্থে পরিচরন্ত, মধুকরা
মধুরা, কালাত্যয়ে মদজলসবণাচ্ছপঃকরণ, স শুদ্ধা সান্দ্রা ঘনা মদলিখা দানজল
রংগা যচ্ছিন্ত তাড়শম্, করিণ কপীল হস্তিনা গণ্ডদেশমিব অতিথয় স্বীণা
নষ্টা অর্থা ধনানি যস্য তন্ তথোকম্, ইতি হেতো, অস্মদীয় গৃহম্, যত্ পরিবর্জ-
য়ন্তি পরিবর্জয়ন্তি অন্তত গচ্ছন্তি এতত্ পরিবর্জনমেব তু মাং দহতি সন্নাপয়তি ।

অথ যীতী উপমালঙ্কার তথা সচ্ছন্দসমানার্থতয়া এতচ্ছন্দো বিধেয় এব,
তস্য ঘ প্রাঙ্নিহ্নেশীনাপ্রাধান্যপ্রসীতীর্বাঙ্কগতী বিধেয়াবিমর্গদৌষ, স তু “স্বীণার্থ-
মিত্যতিথয় পরিবর্জয়ন্তি যন্তে” গৃহ দহতি মানিদমেব হন্ত” ইতি পাঠেন সমাধেয় ।
বচনান্তিকা চতুর্থ ॥১২॥

(ভ) বিদূষক । সখে । আপনি অচ্ছতাপ কবিরেব না । কারণ,
‘আপনার ধনসম্পত্তি, বন্ধুজন ও প্রার্থিজনে সংক্রমিত হইয়াছে, স্মরণঃ
দেবগণ অবশিষ্টে অংশ পান করিলে পর, প্রতিপদেব চক্রেব জায় আপনান
এই শয়ন, অধিকতর শোভা পাইতেছে ।

(ম) চারুদন্ত । বয়স্য । আমার ধনের বিষয়ে কোন কষ্ট নাই ।
সখে—

পরিভ্রমণকারী ভ্রমরগণ, গাঢ় মদজলের রেণা কানাস্থরে শুধ
হইয়া গেলে পর, হস্তীর গণ্ডদেশ যেমন পরিত্যাগ করিয়া যায়, সেই-
রূপ অতিপিগণ, ইহার ধন নষ্ট হইয়া গিয়াছে ইহা- ভাবিয়া যে আমার

विदू । भो वयस्स ! एदे क्खु दासीए पुत्ता अत्थकल्ल-
वत्ता वरडाभीदा विअ गोपालदारआ अरस्से जहिं जहिं ण
खज्जन्ति तहिं तहिं गच्छन्ति । (य)

चारु । वयस्य !

मत्वं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता

भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।

एतत्तु मां दहति, नष्टधनात्प्रयस्य

यत् मौह्यदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥१३॥

(य) भो वयस्य ! एते खलु दास्या, पुत्रा अर्थकल्पवर्त्ता, वरटाभीता इव गोपाल
दारका अरण्ये यस्मिन् यस्मिन् न स्वाद्यन्ते तस्मिन् तस्मिन् गच्छन्ति ।

(य) विदू इति । दास्या पुत्रा इति निन्दाभाव । कल्प्ये प्रत्युप एव वर्त्तन्त
न तु पूर्वाहादौ भोजनविलाया भोज्यद्रव्यकर्मणापक्षीणत्वादिति कल्पवर्त्ता अणम्यायिन
इत्यर्थ, अर्थाय ते कल्पवर्त्तार्यति अर्थकल्पवत्ता "अग्निभोज" इत्यादिवत् विष्णुपणस्य
परनिपात, अणम्यायीनि धनानीत्यर्थ अरण्ये वने, वरटा दशनकारिकीटविष्णुपा
(वरुणा, वीरुता इति—दृष्टमया) तार्थ्या भीता, गोपालदारका गोपालका
इव, यस्मिन् यस्मिन् स्थाने गृहे च न स्वाद्यन्त न दग्धन्ते गोपमुज्वलं च,
तस्मिन् तस्मिन् स्थाने गृहे च गच्छन्ति । निन्दितानि खलु धनानि उपभोगशीलानां
रूपशालामिव गृहे गच्छन्तीति उदारण तया न तदर्थ, शोक करणीय इति भाव ।

अथ शैली उपमालङ्कार । "गन्धीनी वरटा हयो" इत्यमरः ।

वाडी परिव्रज्याग कविद्या याश्च एते घटनाष्टे आमादेक मङ्ग कवि-
तेच्छे ॥१२॥

(य) विदुसक । मथे । वनेर भितरे बेलतार (वल्लव)
मङ्गनभये शैल गोपवानकस्मिनेर छात्र, एते वीहीर पो (निन्दित)
अणम्यायी धनसम्पत्ति, येषाने येषाने ना पाय, सेइपाने सेइपाने दाय ।

अपि च,

दारिद्र्याद्भियमेति, क्लीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः,
निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विम्बः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदाभास्यदम् ॥१४॥

सत्यमिति । विभवनाशकृता धनक्षयजनिता चिन्ता मे मम नाम्नि, इति सत्यम् ।
कृत इत्याह—हि वस्मात्, धनानि भाग्यक्रमेण भवन्ति पुनर्यान्ति च । त किन्तु,
एतन्मा दक्षति सन्नापयति, यत् जना नष्टी धनमेवायथो यस्य तस्य निर्धनीभूतस्य
जनस्येत्यर्थ, सौहृदादपि प्रणयादपि शिथिलीभवति । ममापि तथैवेति भावः ।

अत्र भवन्ति यान्तीत्यनेकक्रिययोर्धनानीत्येककर्तृकारकत्वात् दीपकम्, नष्टधना-
यस्येति अप्रभुतनिर्धनमामान्यत्वं प्रभुतत्वात् दक्षप्रसीतरप्रभुतप्रज्ञसा धानयो परस्पर-
निरपेक्षतया स कृष्टिः । तथा पूर्ववदेव वाक्त्रगती विधियाविमर्षदोष, स तु “यत् सौहृदा-
दपि जना शिथिलीभवन्ति स्त्रीणार्थकस्य वत सा गुरुः सद्यदुनोति” इति पाठेन समाधेयः ।

वसन्तिलुका इत्तम् ॥१५॥

दारिद्र्यादिति । दारिद्र्यात् क्रियमेति लज्जा प्राप्नोति, लोके इति सर्वत्र श्रेष्ठ,
समाजे उपयुक्तवैशम्पात्यवहावादिकरणासम्भवादिति भावः । क्लीपरिगती लज्जाप्राप्त,
तेजसः प्रभावान्, प्रभ्रश्यते स्वधर्मव स्वलिती भवति, लज्जासङ्गीचेन तेजस्कुरण-
स्यैवान्भवदित्याशयः । निर्विम्बः परिभूयते लोकेतिरस्मिद्यत, तिरस्कारि निस्तेजस्क-
तया प्रतितिरस्कारासम्भवादित्यभिप्रायः । परिभवत् निर्वेदम् आत्मावमाननाम्,
आपद्यते प्राप्नोति, आत्मनि पिडापीडयितेति भावः । निर्विम्बी निर्वेदप्राप्त, शुच-

चारुप्रसङ्गः । वयस्य । सताष्टे आमाव धनसम्पत्तिनाश इति कोन चिन्ता
नाष्टे । कारण, धन, तागाहमे इह, आवाव राय । किन्तु एहै घटनाई
आमाके मयस्य कवे ९, निर्धनीयक्तिर अणभवकन इहेतेते, लोक
शिक्षित इहेदा राय ॥१७॥

मेति शोक प्राप्नोति, 'का मन दुःखस्या' इत्येवमवस्थान्तरादित्याशयः । शोकापिहित
शोकावर्तचित्त, बुद्ध्या कर्तव्यज्ञानिन, परिन्यस्यत, शोकातुरस्य उन्मत्तप्रायत्वादित्यभि-
प्रायः । निर्बुद्धि कर्तव्यज्ञानहीनस्य, क्षयमेति नाश प्राप्नोति, अकर्तव्यकरणेन
गुरुतरानर्थपातादिति भावः । अतएवोक्त गीतायाम्—“बुद्धिनाशान् प्रणश्यति” इति ।
अर्हा आयथ्यम्, निधनता एका दरिद्रता, सर्वांशमेवापदाम, आस्पद प्रतिष्ठाभ्यान्
प्रयोजिकेत्यर्थः, मूलीभूतत्वादित्याशयः । समापि ईदृगेव ज्ञातमिति समुदितवक्तुयारु-
टन्त्याभिप्रायः ।

अथ निधनता सर्वापदामान्पदम् इति वाक्यार्थ कारणत्वेन सर्वांशेव पूर्व-
वाक्यार्थानपेक्षत इति वाक्यार्थहेतुक काव्यनिर्द्गम् “यत्त्वन्नेतसमानकान्ति” इत्यादि दण्डो-
दाहरणवन्, अप्रस्तुतात् लोकासामान्यात् प्रस्तुतस्य लोकाविशेषस्य चारुदत्तस्य प्रतीते-
रप्रस्तुतप्रशंसा, तथा पूर्वपूर्ववाक्यस्यश्रीप्राप्तादीनां विशेष्यानां परपरवाक्येषु विशेषणत्वेन
स्यापनादेकावत्यन्तरार्थ, “वाप्यी भवन्ति विमला स्फुटन्ति कमलानि वापीषु” इत्यादि
दर्पशांशाहरणवन् । अतएव तत्रैवोक्त “कचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्यापित
मपीहितस्य दृश्यते” इति । एषाञ्च गुणप्रधानभावेनाद्वाद्वाभावात् सङ्करः ।

तथा क्षयमेति इति इकारस्य ङी इति स योऽगपूर्वत्वेऽपि “प्रके वा” इति पिङ्गलेन
वैकल्पिकगुरुत्वविधानात् न गुरुत्वमिति न हतउत्ततादीष, किन्तु एति इति क्रियाया
वारस्येणोपदानादनवीकृतत्वदीष, तथा परस्मैपदान्नेपदयोर्भेदेन प्रथमैदादेक-

आरंभे देप—

नाशश्च, दारिद्र्यावशतः सर्वत्र लज्जा पाय, लज्जा पाईया प्रभाव
हृष्टेते विचूत ह्य, प्रभावचूत हईया नोबेव तिवशारेव पात्र हईया
पडे, तिवशारेवशतः आश्रमानि अशुभव कवे, आश्रमानि अशुभव
करिदा शोकप्राप्त ह्य, शोकाच्छन्न हईया बुद्धिविहीन हईया पडे,
बुद्धिविहीन हईया परिशेषे पश्य प्राप्त ह्य । अतएव किं आश्रयः ।
एक निर्धनताई समस्त विपदेव कारण ॥१४॥

विदू । भो वयस्य ! तं ज्वेव अत्यकल्लवसं सुमरिञ्च अलं
सन्तप्पिदेण । (र)

चारु । वयस्य ! दारिद्र्यं हि पुरुषस्य—

निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं

जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात् परिभवो

हृदिस्यः शोकाग्निर्न च दहति मन्तापयति च ॥१५॥

(र) भो वयस्य ! तमेव अर्थकल्यवर्तं क्लृप्ता अलं मन्तापितन ।

विधा भयप्रकमता कर्तृकर्मवाच्यभेदेन प्रत्यभेदाच्च अपरविधा भयप्रकमता, तथा
शुचम् इति शोक इति च प्रकृतिभेदादन्या भयप्रकमता इति बहव एव भय-
प्रकमतादोषा, एव सर्वापदाम् इत्यत्र नियमार्थक एवमशब्दो वाच्य, किन्तु नीक्त इति
नियमे अनिद्यमाव्यक्षीयथ । एषाच्च पाठपरिवर्तनेन परिहारं सर्वथाैव मूलोच्छेदप्रसङ्ग
इति विरम्यत ।

शार्दूलविक्रीडित इत्यम्—“तृत्याशर्मसजासता भगुरव शार्दूलविक्रीडितम्” इति
लक्षणात् ॥१४॥

(र) विदू इति । पूर्ववदेव व्यख्यानात् अर्थकल्यवर्तं चणम्यायि धनमित्यर्थः ।
सन्तापितन सन्तप्तज्ञतेन चित्तेन ।

निवास इति । दारिद्र्यमिति पूर्वशयस्य सर्वत्वान्वेति । चिन्ताया उर्ध्वमात्मक-
दुश्चिन्तायाः, निवास स्थितिस्तज्जनकमित्यर्थः, दारिद्र्ये सति असंभवविश्वेऽपि उर्ध्वेन
आविर्भवतीति भावः । परपरिभवः विना कारणं परकर्तृकतिरस्कारजनकमित्यर्थः,
दारिद्र्यं हि विना कारणमेव परस्तिगम्भीतीत्याशयः । अपरमन्यविधम, वैरं शब्दुता
तत्कारणमिति तात्पर्यम्, अथस्य वैरं सकारणकम्, दण्डि प्रति वैरन्तु अकारणमेव पर

(र) विदूयुक् । अथ । मेहे म्पुत्रवृत्तं धनं कं शरणं कविशो, मष्टाप
कना निरर्थकः ।

তদ্বয়স্য ! কৃতো ময়া ঋতুদেবতাভ্যো বলিঃ । গচ্ছ, ত্বমপি
চতুষ্পথে মাতৃভ্যো বলিসুপহর । (ল)

করীতীতি ভাব । মিতাণা মুহুদাম জুগুসা নিন্দা তজনকমিত্যর্থ, মুহুদোঃপি
দগ্ধ্রমকারণমেব নিন্দন্তীত্যমিপ্রাপ । স্বজনানামাক্ষীয়ানা জনানাং তদিতরেষা লীকা-
নাশ্চ বিদেপম্য কারণ জনকম, সর্ব এব বিনা কারণ বিদ্বিপন্যৈশ্য । ঘন গন্য
বুদ্ভির্ভবতি ! চকারম্ভর্থ । কিন্তু কালক্রান্ত ভাষ্যাত, পরিভবন্নিগম্কার তিগ্ম্কার
পূর্বকতত্প্রতিবন্ধজনকমিত্যর্থ । তথা হৃদিস্থ্য গীকাদ্ধি গীকাদ্ধিভূতম অথ চ ন
দহতি ন ভক্ষমাৎ করীতি, কিন্তু সন্তাপয়তি চ ।

অথ দারিদ্র্য হেতু নিবাসাদিকঞ্চ তত্কাণ্য তথ্যৈশ্চৈর্ভেদনাভিধানাত হেতুনা মাতৃদ্বার
“হৃদিস্থ্য গীকাদ্ধি” ইতি নিরঙ্ক কেবলরূপকম অদ্বিরূপে হেতৌ মত্বপি
দাহরূপতনকাথ্যাভাবেন বিপ্রীক্টি, তথা দহতি সন্তাপয়তীত্যনেকক্রিয়শ্চৈ গীকাদ্ধি
বিলোককর্তৃ কারণত্বাত দীপকম ইত্যেতয়া গুণপ্রধানভাবিনা দ্বারিভাবেন সঙ্কর ।
এব পরিভবশব্দস্য হি পাঠাত কথিতপদতাদীপ, স চ “কালক্রান্তু নিহতি” ইতি
পাঠেন সমাধেয় ।

ঋদি তিষ্ঠতীতি হৃদিস্থ্য “প্রাণিণ মমস্যা কৃতি” ইত্যলুক্ সমাস ।

শিগ্ববিণী হতম—“সমৈরুদ্রৈঃ সিন্ধুনা যমনমমলাগ শিগ্ববিণী” ইতি লক্ষণাত ৥১৫৥

(ল) তদ্বিত । মাতৃভ্যো ব্রাহ্মীপ্রভৃতিভ্য বলি পূজীপহারম উপহর মম প্রতি
নিধিভাবিন প্রদেহি । মাতর ভক্তা ভগ্নন—

চাক্রনুভ । বয়স্শ । এব দাবিদ্রাষ্টে, পুরুষেব চ্চিষ্টিয়ার আবাস
জ্ঞান, পরকর্ষক তিবহ্বাবের কারণ, নোকের স্পষ্ট অচ্চপ্রকার শত্রু-
তাব হেতু, বন্ধুজনকর্ষক নিন্দাব কাবণ এবং আত্মীয়জনের সহিত
বিচ্ছেদেব হেতু । বনে বাইতে ইচ্ছা, ইর কিঞ্চ ভাষণা হইতে
তখন তিরস্রাব চলিতে থাকে, আবাব সেই দাবিদ্রা হুদ্বয়স্থিত
শোকাদ্ধিরূপে থাকিয়া একেবারে লুপ্ত কবে না বটে, কিন্তু সৃষ্টি করিতে
থাকে ৥১৫৥

বিদূ। ণ গমিচ্ছাং । [ব]

চারু। কিমর্থম্ ? ।

বিদূ। জদৌ এষ্বং পূজ্জন্তা বি দেবদা ণ দে পসীদন্তি ।
তা কৌ গুণৌ দেবেসু অচ্চিদেসু । [গ]

চারু। বয়স্য! মা মৈবম্ । গৃহস্যস্য নিত্যৌষ্য
বিধিঃ । [ঘ]

(ব) ন গমিষ্যামি ।

(গ) যত এব পূজ্যমানা অপি দেবতা ন তে প্রসীদন্তি । তন্ কৌ গুণৌ দেবেষু
অচ্চিতেষু ।

“ব্রাহ্মী মাদ্ভৃশ্রী শৈন্দ্রী বারাহী বৈশ্বী তথা ।

কৌমাৰী চৈব চামুগ্ৰা চর্চিতৈশ্চৈব মাতরঃ ॥”

(ঘ) চারু ইতি । নিত্যৌষ্য বিধিরিতি । তথা চাঙ্গিকতত্ত্বে স্মার্তধনম্—

“নায় প্রাতঃশ্রুতৌ কৰ্ত্তব্যৌ বলিকৰ্ম্মে চ ।

অন্যত্র তাপি সততমন্যথা কিন্দ্রিথৌ ভবেন্ ॥”

ততকালিন্দু মায় কাল এব । অন্তেবানুশ্রুত বিদূষক আহ—“ঋতম্ভা প্রদীপ-
বৈলায়াম্” ইতি ।

(ল) তা বয়স্য! আমি গৃহদেবতাদিগকে পূজাব উপহাব দিয়াছি ।
মাও, তুমিও চতুঃপথে বাইয়া মাতৃগণকে পূজাব উপহাব দাও ।

(ব) বিদূষক । আমি যা'ব না ।

চারুদত্ত । কেন ? ।

(গ) বিদূষক । যে হেতু, এইরূপ পূজা কবিলেও দেবতা'বা আপনাব
প্রতি প্রসন্ন হন না । সুতবাং দেবতা'দের পূজা করিলে ফল কি ? ।

(ঘ) চারুদত্ত । বয়স্য! না, না, একপ বলিও না । কারণ, এই
কার্য্য গৃহস্থে'ব পক্ষে অবশ্যকৰ্ত্তব্য ।

তপসা মনসা বাগ্‌भि, পূজিতা বলিকৰ্ম্মभिঃ ।

তুপ্যন্তি শ্ৰমিণাং নিত্যং দেবতাঃ কিং বিচারিতৈঃ ॥১৬॥

তদগচ্ছ, মাতৃভ্যৌ বলিমুপহর ।

বিদু । ভোগ গমিস্ত্বং । অসৌ কো বি পতঞ্জীঘ্রদু । মম

উণ বহুগ্‌স্তু সৰ্ব্বং জ্যৈ ব বিপরীটং পরিণমটি, আদংগটা
বিস্র ছায়া, বামাতৌ দক্ষিণা দক্ষিণাতৌ বামা । অসুং অ,
এতায়ৈ পদৌসবেলায় ইধ রাশ্মমগ্নৌ গণিআ বিড়া চেড়া রাশ্ম-

(ম) ভোগ । গ গমিষ্যামি । অন্য কৌঃপি প্রুজ্যতাম্, মম পুনত্রাংগণস্য সৰ্ব
মৈব বিপরীত পরিণমতি, আদংগতা ইব ক্রায়া বামাতৌ দক্ষিণা দক্ষিণতৌ বামা ।

তপসেতি । দেবতা তপসা উপবাসাদিবৈধিক্তেঃ শ্রীম মনসা মানসিকধ্যানেন,
বাগ্‌भि স্মৃতিবিবাক্তৈ বলিকৰ্ম্মभि পূজীপহারদানাदिभि कार्यैश्च नित्यं पूजिता
মন্য, শ্রমিণা শ্রান্তচেতসা জনানা সম্বন্দে, তুপ্যন্তি । অথ বিচারিতৈ বিতর্কিতৈ
কি নিশ্চল ফলাফলবিতর্ক ইত্যর্থ । ফলস্যৈব প্রত্যক্ষদর্শনাৎ নিত্যত্বেন বেদবিধানা
শ্রুতি ভাব ॥১৬॥

(ম) বিদু ইতি । আদংগতা দর্পণপতিতা । ক্রায়া প্রতিবিম্বম্, বিপরীত
স্বপ্যতি বামত ইতি । বামতৌ ভাগাত দক্ষিণা দক্ষিণভাগাঙ্গিকা, দক্ষিণতৌ ভাগাত্

কায় মনসা-বাক্যে এবং উপহারদানে দেবতাদিগেব নিত্যই পূজা
কবিনে তাঁহারা, শাস্ত্রচিহ্ন নানবঙ্গিণের প্রতি অবশ্যই স্মৃষ্ট হইয়া
ধাঙ্কন, এ বিষয়ে বিচারের প্রয়োজন কি ১।১৬।

অতএব মাম্, মাতৃগণকে যাইয়া পূজাব উপহাব দাও ।

(ম) বিদুসক । মঃ । আনি যাইব না, অথ কোনও লোককে
নিমূৰু কর । কাবণ, বস্তুতঃ যাহা দেহেব বামভাগ, দর্পণপতিত প্রতি-
বিম্বের তাহা যেনন দক্ষিণভাগ এবং যাহা দেহের প্রকৃত দক্ষিণভাগ,

বল্লাহা অ, পুরিমা সञ्চরन्ति । তা মণ্ডুঅলুডস্স কালমপ্পম্স
মুসিঅো বিঅ অহিমুহাবদিদো বজ্জী দাণি' ভবিস্সা' । তুম'
ইধ উববিট্ঠো কি' করিস্সামি ? । [স]

চারু । ভবতু । তিঠ তাবত্ । অহ' সমাধি' নির্বর্ত-
য়ামি । [হ]

অন্যত্র एतस्या प्रदीपवेलायाम इह राजमाने गणिका विना चेष्टा राजवल्लभाय पुरुषा
सञ्चरन्ति । तत् मण्डुकलुअस्य कालसर्पस्य मृपिक इव अभिमुखोपतितो वश्य इदानी
भवित्थामि । त्वमिह उपविष्ट किं करिष्यसि ? ।

वामा वामभागान्निका । तथा च शरीरस्य यो वामभाग दर्पणपतितप्रतिबिम्बस्य स
दक्षिणभागे भवति यथ दक्षिणभाग दर्पणपतितप्रतिबिम्बस्य स वामभागे भवतीति
दृष्टव्यम् । विष्टा वक्ष्यमाणलक्षणा, चेष्टा महाजनकिङ्करा । मण्डुकलुअस्य मर्द्ययितु
भेकमभिलषत ।

अत्र गणिका विष्टाचेष्टा राजवल्लभाय इत्यनेन वसन्तमेना विष्ट चेष्ट शक्रागणा प्रवेश
सूचित, । “नानुचित विज्ञान् पात्रम” इति भरतीकौ ।

(६) चारु इति । समाधि मार कालीनध्यानजपादिकम নির্বর্তয়ামি লিখাত-
য়ামি । ততঃ সমিত্বমীতি ভাব ।

তাহা যেমন দর্পাপতিত প্রতিবিম্বের বামভাগ হয়, সেইরূপ 'আমাব
সমস্তই বিপবীতভাবে পবিত্রত হয়। আরও কাবণ আছে—এই
প্রদোষকালে এই বাজপথে বেষ্ঠা, লম্পট, ভৃত্য ও বাজপ্রিয় পুরুষগণ
বিচরণ করে। স্তত্রাং ভেকনোভী কালসর্পের নিকটে মুষিকের আয়,
আমি কাহাবও সম্মুখে পড়িয়া এখন তাহাব বন্য চইব ? তুমি এখানে
বসিয়া কি করিবে ? ।

(২) চারুদত্ত । ইউক, তুমি থাক . আমি সাহসুক্যা সম্পা-
দন করি ।

नेपथ्ये । तिष्ठ, वमन्तसेने ! तिष्ठ । [च]

ततः प्रतिक्रिति विट-शब्दो-चेट् रदुगलमाणा वदन्मनेना । (क)

विटः । वमन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं त्वं भयेन परिवर्तितमौकुमार्या

नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।

उद्दिग्द-चञ्चल-कटाक्ष-विस्मृष्ट-दृष्टि-

व्याधानुसारचकिता हरिणीव यामि ? ॥१७॥

(घ) नेपथ्य इति । नेपथ्यात् विटस्योक्तिरियम् ।

(क) तत इति । विटशब्दकारयोर्लक्षणमुक्तं माह्व्यदप्ये—

“सर्भोग्हीनसम्पद्विदम् धूर्तः कर्त्तुं कदेश्च” ।

वैशेष्यचारकुशली वास्यी मधुरीऽप्य बहमतो मीढ्याम् ॥”

“मदमुखतामिमानी दुष्कृतं दयंस युक्त ।

सोऽयममृदाघाता शब्दः श्वान्, शकार इत्युक्तः ॥”

बाह्व्ये न तान्द्रव्यशकारपाठित्वादेवान् शकार इति स ज्ञा । चेदम् शकारस्य भव्यः ।

किमिति । त्वं भयेन, परिवर्तितं नृत्यं मौकुमार्यं वमन्कौमलता मन्त्ररगमन

यथा मा, नृत्यप्रयोगे-विशदौ दक्षौ, चरणौ, क्षिपन्ती मत्तरं पातयन्ती, उद्दिग्द

उद्दिग्दशब्दका अतएव अहला कटाक्षा यच्चिन् कर्मणि तदयथा स्यात्तथा विस्मृष्टा

निक्षिप्ता दृष्टी यथा मा ताडयती मती, व्याधय अनुसारेण पथाद्वापनेन चकिता वना,

हरिणीव किं कथं यामि । अस्मिन्नास्ति ते किमपि भयमिति भावः ।

अथ शीतो लपमान्शब्दः । तथा हरिणी यति त्वन् यामि इति पुरुषभेदान्

(क) नेपथ्या । धाम, दमष्टमना ! धाम ।

(घ) उन्नम्य दमष्टमना एवः ताशर पञ्चा पञ्चा विट, वक्रावृ

ज्ञाशर प्रदेव ।

विटः । दमष्टमना ! धाम धाम ।

ଶକାର: । ଚିତ୍ତଃ ସମନ୍ତଶେଷିଣି ! ଚିତ୍ତଃ । [ସ୍ଵ]
 କିଂ ଯାଶି, ଧାବଶି, ପଳାୟଶି, ପ୍ରକ୍ଷୁଲନ୍ତୀ
 ବାଶୁ ! ପଶୌଟି ଗା ମଲିଶଶି, ଚିତ୍ତଃ ଦାବ ।
 କାମେଣ ଦଞ୍ଜୁତି ହୁ ମେ ହନକେ ତବଶୀ
 ଅହାରାଶିପତିତମିବ ମାମସ୍ଵରୁତମ ॥୧୮॥

(ସ୍ଵ) ଚିତ୍ତଃ ସମନ୍ତଶେଷିଣି ! ଚିତ୍ତଃ ।

କିଂ ଯାମି, ଧାବମି, ପଳାୟମି, ପ୍ରକ୍ଷୁଲନ୍ତୀ
 ବାମୁ । ପ୍ରଶୌଟି ନ ମରିଷ୍ୟମି, ଚିତ୍ତଃ ଦାବତ୍ ।
 କାମେନ ଦଞ୍ଜୁତି ଯତୁ ମି ହୃଦୟଂ ତପସ୍ଵି
 ଅହାରାଶିପତିତମିବ ମାମସ୍ଵରୁତମ ॥୧୮॥

“ଲତେବ ରାଜସି ତନ୍ଵି ।” ଇତି ଦର୍ପଶୌଦାହତବତ୍ ଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମତାଦୌଷ, ଯ ଚ ଯାତାଂ ଇତି
 ଯାତେନ ସମାଧିୟ । ‘ଯାତା’ ଇତ୍ୟଦାପି ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ କ୍ରମନ୍ତ୍ୟ ଇତି ନାନୁପପତ୍ତି ।

ସମନ୍ତାନ୍ତଲିଳା ଛନ୍ଦଃ ॥୧୭॥

କିମିତି ! ହି ବାସୁ । ବାଳି ! କି କଥଂ, ଯାମି କଦାଚିତ୍ ମନ୍ଦ ବଚ୍ଛମି
 କଦାଚିତ୍ ପ୍ରକ୍ଷୁଲନ୍ତୀ ଉନ୍ମନ୍ନସ୍କତୟା ସିନ୍ଧ୍ୟାମାତ୍ ସ୍ଵଲିତପଦା ସତୀ ଧାବମି ଦ୍ରୁତ ଗଚ୍ଛମି,
 ପଳାୟମି କଦାଚିତ୍ତଃ ‘ଲୁକ୍ଷାସିତା ଗଚ୍ଛମି, ସ୍ଥିର ଗଚ୍ଛନ୍ତିତ୍ୟାଶୟ’ । ଅସ୍ମାନ୍ ପ୍ରତି
 ପ୍ରଶୌଟି । ‘ଅବସ୍ଥାନେଽପି ନ ମରିଷ୍ୟମି, ଅତଏବ ଚିତ୍ତଃ ଦାବତ: ଯାବତ କାଳଃ ବୟଃ ସକ୍ରତ୍ୟ
 ବ୍ରମ ଇତି ଭାବ’ । ଅହାରାଶୀ କାହଲଗ୍ରାସିପୁଞ୍ଜି ପତିତ ମାମସ୍ଵରୁତମିବ, ତପସ୍ଵି
 ଉଦ୍ରମ୍, ମି ମମ ହୃଦୟମ୍, କାମେନ କାମାନନ୍ତମ୍, ଦଞ୍ଜୁତି ଯତୁ, ଅତଏବାୟମସ୍ମାକ୍ ମହାଲୀ-
 ଯକ୍ ଇତି ଭାବ ।

ତୁମି ଗମନେବ କୋମଳତା (ମନ୍ଦଗମନ) ପରିତ୍ୟାଗ ବାସିନୀ, ନୂତନାକାଶୋ
 ନିମ୍ନ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁଣବେ ନିକ୍ଷେପ କରତଃ, ବାସିନୀର ଅରୁମବେନେ ସହସ୍ର ହରିଶିବ
 ତ୍ରାସ, ଉଦ୍ଘେଗବାଞ୍ଚକ ଚକ୍ରମ ବଟାଙ୍ଗେ ନୃଷିପାତ ବାସିନୀ, ଭୟେ କେନ ପଳାୟନ
 ବାସିନୀ ? ॥୧୯॥

চেট । অজ্জুকে । (১) চিট্ চিট্ । [গ]
 উচ্চাশিতা গচ্ছশি অন্তিকা মে
 শংপুস্পপুচ্ছা [২] বিদ্র গিম্হমৌরী ।
 অীবগ্গাদী গামিঅভট্কে মে
 বম্হে গডে কুকুডগাবকে ব্ব ॥১৮॥

(গ) অজ্জুক । তিট্ তিট্ ।

উচ্চাশিতা গচ্ছশি অন্তিকা মে সম্পূর্ণপবেব যীশ্মমথুরী ।

অবদন্যতি স্বামী ভদ্রারকৌ মে বনে গত কুকুটগাবক ইব ॥১৮॥

অথ যথা কথঞ্চিদুপমালদ্বার । “বান্ধা স্যান্ বান্ধ ” ইত্য নাক্ষয়ীক্কাবমর ।

“শকারাণা শকাটীনা শকারী সম্পূর্ণ্যজপেত ইতি সাহিত্যদর্পণাত্ শকারস্যৈয়
 শকারী ভাষা । তালব্যশকারবহুলত্বাৎইবাম্যা শকারীতি স জ্ঞা ।

বসন্ততিলকা প্রথম ॥১৮॥

(গ) চেট ইতি । অজ্জুক গণিক । “নান্যীকৌ গণিকাচ্চুকা” ইত্যমর ।

উচ্চাশিতা ইতি । মে সম অন্তিকা জ্যেষ্ঠা ভগিনী প্রমুখা শকারিণ কাম্যমান
 তথা জ্যেষ্ঠা ভগিনীষ সম মাননীয়ত্যাশয়, সম্পূর্ণ্য বরমা পরিপূর্ণ্ভূতী পশৌ
 যম্যা সা তদ্বদব বিসারিবিচিৎশাটীম ইতদেহত্বাদিতি ভাব যীশ্মমথুরীব তথৈব
 কামিনে ক্কাগ্গাদীভূতত্বাদিত্যভিপ্রায় । যীশ্মমথুরীষ চি মথুরা ক্কাগ্গতা গচ্ছশীতি দ্রষ্ট

(খ) শকাব । থাম বসন্তসেনা । থাম ।

ভূনি এদিক এদিক পড়িতে পড়িতে ঘাইতেছে কেন / দৌড়াইতেছে
 কেন / এবং পলাইতেছে কেন / । বালিকে । প্রসন্ন হও মবির না
 একটু থাম । জন্ম কাঠরাশির মধ্য পতিত নাশপথের ছাদ আনার
 ক্ষয় জন্ম, কামান্দন দৃষ্ট হইতেছে । ১৮।

(গ) ভূনি । ওহ বেষ্ঠা । থাম থাম ।

(১) অজ্জুক । (২) শপুস্পপুচ্ছা ।

বিট' । বসন্তসেনে । তিষ্ঠ তিষ্ঠ ।

কি' যামি বালকদলীব বিকম্পমানা

রক্তাংশুক' পবনলীলদশ' বহন্তী ।

রক্তীত্পলপ্রকরকুট্‌মলমুত্‌স্‌জন্তী

টঙ্কৈর্মন.শিলগুহৈব বিদার্যমাণা ॥২০॥

ব্যম্ । উত্তম অস্যা সজ্জাত ইত্যুচ্চাসিতা অতীবমীতা গচ্ছতি । অকারণমিতদিত্তি
 ভাব । তব হেতুমাহ—বনে গত অরণ্যে স্থিত, কুকুটস্য স্বনামঘ্যাতপচ্ছবিগ্ৰিধস্য
 শব্দক ইব, ভগ্নরকৌ রাত্না রাজিব প্রভাবশ্চলীত্বার্থ ম মম স্বামী প্রমু, অববল্যতি
 ত্বদর্ঘ্য সমগ্ধম গচ্ছতি ।

শকারম্ভব্যতয়া অস্ম্যপি শকারবর্দেব শাকারী ভাষা । বহুভঙ্গী চ অতএবাব উপমাশু
 অনীচিল্যদৌষ সহনীয় । অন্তিকা ভগিনী জ্যেষ্ঠা" ইত্যমর ।

ইন্দ্রবজ্রা হুতম—“স্যাদিন্দ্রবজ্রা যদি তৌ জগৌ গ ” ইতি লক্ষণান্ ॥১৫॥

কিমিতি । টঙ্কৈ পাষণবিদারণাস্ত্রৈ বিদার্যমাণা মন শিল্লা অস্যা অস্মীতি
 মন শিল্লা অশ আদিত্বাদতি স্মিয়ামাপ্রত্যয় সা জানৌ গুহা চেতি মন শিল্লাগুহা
 কামধারয় পূর্বপদপুবদ্ধাব । ক্লেচ্চিসু মন শিল্পমেন শব্দমাচরণ । মন শিল্লাবিদারণ
 হি ততী রক্তা আভা প্রসবতীতি সাহস্রম সহচ্ছত । সা ইব, রক্তীত্পলস্য য প্রকার

তুমি আমাব জ্যেষ্ঠভগিনীব মত , স্তববাং গ্রীষ্মকালে সম্পূর্ণপক্ষা
 ময়ূরীব মত ভীত হইয়া অকাষণ পলাইতেছ । বনস্থিত কুকুটশিশুব ছায়া,
 আমাব রাজতুলা প্রভু (তোমাব জন্ত) দৌড়াইতেছেন ॥২০॥

বিট । বসন্তসেনা । থাম থাম ।

টঙ্ক-(সাবল) ছায়া বিদার্যমাণ মনঃশিলাব গুহাব ছায় বক্তোৎ-
 পনেব মুকুটশমূহ নিপাতিত করিতে কবিত্তে এবং বায়ুকম্পিতাকল বস্ত্রবর্ণ
 বস্ত্র ধাবণ কবিয়া নৃতন কদলীব ছায় কম্পিত হইতে হইতে যাইতেছ
 কেন ? ॥২০॥

शकारः । चिद्ध वसन्तशिणिण ! चिद्ध । [च]

मम मद्यणमगङ्गं मन्महं वद्धप्रन्ती

णिशि अ शद्यणके मे णिद्धं आक्खवन्ती [१] ।

पश्लणि भयभीता पक्खन्ती खलन्ती

मम वशमणुजादा लावणशोव कुन्ती ॥२१॥

(घ) तिष्ठ वसन्तसैनिके । तिष्ठ ।

मम मदनमनह मन्मथ वद्धप्रन्ती

निशि च शयनके मे निद्रामाक्षिपन्ती ।

प्रसरसि भयभीता प्रखलन्ती खलन्ती

मम वशमनुजाता लावणस्यैव कुन्ती ॥२१॥

समूहमस्य कुटुम्बल ग्राहयत मुकुलवन्दम्, उत्सृजन्ती शमभवेरेन भूमौ पातयन्ती, तथा पवनेन वायुना लीलापञ्चला दशा प्रान्तवर्द्धितस्य लक्ष्मिणा यस्या तत् तादृशम्, रक्तायक लोहितवस्त्रम्, वक्ष्णी धारयन्ती, अतएव बालकदलीव नवीनरम्भायष्टिरिव, विकम्पमाना सती किं कथं यासि । नास्ति ते कम्पकारणमिति भावः ।

अथ शैलीरूपमयोर्मिथो निरपेक्षतया स सृष्टिः । बालकदलीवति कम्पनाश्च एव सादृश्यमिति बालकदलीवस्य याहीत्वेन सध्वत्वाभावात् न पूर्ववद्गमप्रकमतादीषु ।

“टड” पाषाणदारण ” इत्यमरः । वसन्ततिलका इत्तम् ॥२०॥

ममेति । मम मदन मदनविगम् वद्धप्रन्ती उपशोवनाभ्यामित्याशयः । निशि रात्रौ, शयनके शय्याशयम् मे मम निद्राम्, आक्षिपन्ती सञ्चिन्नाद्वारा आकर्षन्ती निवा-

(घ) शकारः । धाम, वगच्छमेना । धाम ।

तूमि आमात्र कामदेवगं बद्धित करिशा, वाञ्छिते शक्याय आमात्र निद्राव व्यापात जन्माशैवा, एतन्न पञ्चिते पञ्चिते भवे पनाशैतेह, तथापि,

(१) पक्खिन्ती ।

विटः । वसन्तसेने ।

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालीव यामि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।

रयन्तीत्यर्थं, इदानीं च अस्मद्भयभीता प्रकृतलन्ती त्वरया खलितपदा सती, प्रसरसि अपहृत्य अपहृत्य गच्छसि, तथापि रावणस्य कुन्तीव, मम वश धारणीयत्वेनाधीनताम्, अनुयाता प्राप्ता नाम्थव सन्देह इति भावः ।

अथ यथा बाम्बविकसाहस्याभावाद्गोपमालङ्कार, पृथगर्थत्वाभावाच्च न 'पकडलन्ती खलन्ती' इत्यत्र यमकम्, तथैव उन्मत्तवदुर्देह्याभावेन श्रोतुरुद्देशाजनकतया रसापकर्षकत्वाभावात् "मच्छमणह मम्मह" इत्यादौ नार्थगतपुनरुक्ततादीषः । अन्त्यानुप्रासस्तु स्यादेव तद्विचित्रसत्त्वान् ।

शकारवचनस्य चेत्यमेव गीतिरालङ्कारिकनियमनिबद्धा । यथा पृथ्वीधरधृतम्—

"अपार्थमक्रम व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् ।

लीकन्यायविरुद्धश्च शकारवचनं विदुः ॥"

युक्तिशालेयमवधेय—राशौ भोग्यवनिताभाता हि नाम शकारः । अतएव हि राजा परमवर्ध्वरेऽपि तद्विद्वन्तर्मवाद्दर्शयति, तेन चाभौ महतीमेव दाम्भिकतामात्मनि पुष्पाति, अपरकर्तृकस्वभागनीभोगमप्यर्त्तशेन महते, परमवर्ध्वरतया च उन्मत्तवदेव युक्तमयुक्तं वा अगणयन् यथा तथैव प्रलपति, यथेष्ट व्यवहरति आत्मनः प्रभुत्वमहिमानश्च स्वापयति, लीकश्च तं घृणाभयाभ्यां पश्यति । अतएव च अत्रान्वभाषिणि क्वे "अथ शकारवकार भाषते" इति सादृश्यमुक्तेन लीकवादः ।

अथ च मच्छ इत्यादिकं पकडलन्ती खलन्ती इति च पुनरुक्तम् । मच्छमीदा इति मच्छशब्दो व्यर्थः । लावण्यमीव कुन्ती इति च हतोपमम् । एवमन्ववाप्युपमेयम् ।

मालिनी वृत्तम्— "ननमयययुतेय मालिनी भौगिलीक" इति लक्षणात् ॥२१॥

कूष्ठी येनन द्रावणेव वशतापन्नं हृद्दृष्टिं हिलेन, सेइरूपं तूमि० आमारं वशतापन्नं हृद्दृष्टिं ॥२१॥

वेगादहं प्रविष्टतः पवनं निरुन्ध्यां (१)

त्वन्नियहे तु वरगात्रि । न मे प्रयत्नः ॥२२॥

शकारः । भावे । भावे । (ङ)

(ङ) भाव । भाव ।

किमिति । त्वम्, पदैस्त्वङितपदन्वार्थं, मम पदानि पदन्व्याप्तान्, विष्णुपथन्ती अति क्रामन्ती मत्तोऽपि द्रुत पदन्व्याप्त कुर्वतीत्यर्थं, पतगेन्द्रात् गरुडान् भयन अभिभूता, ध्यान्ती सर्पी इव, किं यामि गच्छसि ? । हे वरगात्रि । उत्तमशरीरि । अहं वेगात् प्रविष्टतो धावित सन्, पवन वायुमपि, निरुन्ध्या निरोद्धुं शक्तुयाम्, किन्तु तव नियहे तद्देव वेगात् गत्वा बलपूर्वकधारण मे मम प्रयत्न प्रवृत्तिर्नास्ति, कोमलाया बलप्रयोगी नोक्ति इत्यत स्वयमेवास्माक मनीरथ पुर्येति भावः ।

अथ पवननिरोधात्तन्वन्धेऽपि ततस्तन्वन्धोत्तोरतिशयोक्तिरलङ्कार, श्रौती उपमा च अन्वयो परम्परनिरपेक्षतया संसृष्टि । तथा व्याप्ती याति, त्वन्तु यामि इति पुरुष भेदान्प्रप्रक्रमतादीप स न “यातीरगीव पतगेन्द्रभयाभिभूता” इति पात्रेण समाधेय ।

निरुन्ध्यामिति “समर्थनागिषोश्च” इति शकार्थे समी ।

वसन्ततिलका वचम् ॥२२॥

(ङ) शकार इति । भावयति चिन्तयति गूढतत्त्वमिति भावो विद्वान् । विट प्रति सत्सम्बोधनम् । “भावी विद्वान्” इत्यमर ।

विटि । वसत्यसेना । तूनि कृत पदशेषे आमार पदशेष अति-
क्रम कविद्या, गरुडभयातिभूत सर्पीर छात्र केन याईतेछ ? आम्नि बेणे
धावित इहेने, वायूकेऽ आवक करिते पात्रि, किञ्च इन्धवि । बेगे
याईदा वनपूर्वक तोमाके धरिते आमार प्रवृत्ति इय ना ॥२२॥

(ङ) शकार । पठित । पठित । ।

(१) न रुन्ध्याम् ।

एशा नाणक-मूगि-काम-कशिका, मच्छागिका नागिका,
गीष्णागा, कुलगागिका, अवगिका, कारुण्य मञ्जुगिका ।

एशा वैशवङ्ग, सुवेगणिलभा, वैगङ्गणा वैशिभा,

एशे शे टगणामके मरु कले, अज्जावि मं गिच्छटि ॥२३॥

एशा नाणक मीधि काम कशिका, मञ्जुगिका, नागिका,

निर्गामा, कुलगागिका, अवगिका कामस्य मञ्जुगिका ।

एशा वैशवधु, सुवेगणिलया, वैगङ्गणा, वैशिभा

एतावन्त्यां दश नामकानि मया कृतानि, अथापि मां निश्चति ॥२३॥

एशा इति । एशा इत्यमला, नाणक मुद्राधिष्ठितनिष्कादिक मुष्पाति धौरय
तीति नाणकभीषो धौर, तस्य काम कामवेदनां कशति द्विनन्नि रत्या निवर्त्तयतीति
कशघातो पधादित्त्वदधि स्तार्थे कप्रत्यय निशामाप्रत्यय । धौरादीनामेव प्रायेण
वैश्यावङ्गभवादिभि भाव । तथा च दर्पणे—“तस्करा पण्डुका मूर्धा दृष्यमानधनामथा ।
लिङ्गिनश्चक्रकामाद्या आर्मा प्रायेण बह्वभा ॥” मञ्जुन् अश्रति खादतीति मञ्जुगिका,
वैगङ्गणा वाच्ये नैव मन्वमांसखादनादित्याशय । नागिका नृत्यकारिणी । निर्निथयिन
नाश अधपातो नरकगतित्यस्या मा । कुल नायकवश स्ववश वा पातकेन नाशय-
तीति सा । अवशैव अवगिका प्रचुरदानेनापि कस्यापि वशतामनापदा । अयन्तु वैश्या-
न्वभाव । कामस्य कामस्यवहारस्य, मञ्जुगिका पेटिका, यथा पेटिकाया वसनभरणादिकं
स्थाप्यते, तथैव वैश्याया सर्वे कामस्यवहारा विधावा स्थाप्यन्त इति भाव । एशा वैशस्य
वैश्यालयस्य मधु स्त्री वसन्तसेना सुवेशानां वसनभूषणादिभि श्रीमन्वैशाना निलया अथयी
भूता । तथा वैशस्य वैश्यालयस्य अङ्गना स्त्री तया विश्रति कामनिश्चितमिति वैशिभा ।
मया एतानि अस्या वसन्तसेनाया, दश नामकानि कृतानि पठितानि, अथापि वृद्धानी

एहै वैश्यालयस्येव मधु—क्षौवगणेर कामनाशिनी, मञ्जुभोजिनी, नृत्य-
कारिणी, निश्चित नरकगामिनी, नायकगणैव कुजनाशिनी, मकलेव अवस्था,

বিট: । প্রসরসি ভয়বিল্বা কিমর্থ
 প্রচলিতকুণ্ডলঘৃষ্টগণ্ডপাশ্বা ।
 বিট-জন-নখ ঘট্টিত্ব বীণা
 জলধর-গর্জিত-ভীত-সারসী৷ ২৪৥

সপি মা ন ইচ্ছতি রমণ্যদিতি শিষ: । তথা চ দশনামাদিপাঠে দ্বেতাপি তুথতি পাঠ-
 কস্য মনোরথং পুর্যতি চ, ইয়নু ন ; সুতরা মহদ্বিদমনুচিতমিতি ভাব ।

“নাথকম্ (লী) মুদ্রাচ্ছিত্তিনিকাদি” ইতি শব্দকল্পদ্রুম: । “বৈশী বৈশ্যাজন-
 সমাশ্রয়:” ইত্যমর: । বৈশ্বধুরিতি নির্দেশমাব’ ন তু নামানগতম্ । অতএব
 নৈকাদশনামাপত্তি ।

শার্দূলবিকীড়িত ইত্যম্ ॥২৩॥

প্রসরসীতি । বৈগৈন গমনাত্ প্রচলিতাভ্যা কুণ্ডলাভ্যা ঘৃষ্টী গম্ভরী। পাশ্বৌ যম্বা:
 মা, অতএব বিটজনম্ব কলাকুশললীকস্য নখৈ: ঘট্টিতা সন্নাডিততন্বী বীণা ইব, তথা
 জলধরগর্জিতেন মেঘগর্জনেন ভীতা, সারসী পশ্চিনীব, ভয়েন বিল্বা বিল্বলা সতী, কিমর্থ
 প্রসরসি পলায়সি অপরসতি চ ; নাস্তি তে ভয়কারণমিতি ভাব: ।

অথ মালীপমালছাত্র: ।

পুষ্টিতায় ইত্যম্—“অযুজি ন যুগরেফতী যকারী যুজি চ নজী জরগায় পুষ্টিতায়”
 ইতি লক্ষণাত্ ॥২৪॥

কামের পেটিকা (পেটরা), হুবেশের আধার, বেশালয়ের রমণী এবং
 যুবকগণের চিত্তপ্রবেশিনী । এই আমি ইহার দশটী নাম করিলাম
 (নশ নামের স্তব পাঠ করিলাম), এখনও আমাকে ইচ্ছা করিতেছে
 না ! ॥২৩॥

বিট । কর্ণের কুণ্ডল দুইটী চলিতে থাকিয়া তোমার গওনয়ের পার্শ্ব
 ঘর্ষণ করিতেছে , এই অবস্থায় তুমি, ভয়ে বিধ্বস্ত হইয়া, নৃত্যগীতাভিহ্ন

শকার: । ভ্রাণজ্ঞপ্তবহুভূষণশ্চমিশ্রা
 কিং দৌবদৌ বিপ্র পলায়সি লামভীতা ।
 এশে হলামি শহগতি জধা হনুমে
 বিশ্ণাবশুশ্চ বহিগিণি' বিপ্র ত' শুভহ' ॥২৫॥

চেট: । লামেহি অ লাম্রবল্লহ' তো ক্বাহিগি মচ্ছম'শক' ।
 এদেহি' মচ্ছম'শকেহি' শূণ্ণা মলত্র' ণ শিবন্তি ॥২৬॥

ভ্রাণজ্ঞপ্তবহুভূষণশ্চমিশ্র
 কিং দ্রৌপদৌ পলায়সি রামভীতা ।
 এষ হরামি সহসীতি যথা হনুমান্
 বিশ্বাবসীম' গিগীমিব তা সুভদ্রাম্ ॥২৫॥

রম্য চ রাজবল্লভ তত খাদিত্বসি মত্ম্যমাসকম্ ।
 এতাম্বা মত্ম্যমাংসাম্বা শ্রীগৌ মতক ন সিবন্তি ॥২৬॥

ভ্রাণ ইতি । 'ভ্রাণজ্ঞপ্তবহু' ইত্যেব রূপে যৌ বহুনা ভূষণানা শব্দক্ৰমে নিশ্চ
 যুক্ত যথা স্থানত্যা, রামভীতা দ্রৌপদৌ কিং কথ পলায়সি । ইতি হতীপমম্ । এষ
 শব্দম্, যথা হনুমান, বিশ্বাবসীম' সিংহজাতীয়নৃপতিবিশেষস্য ভগিনী তা প্রতিহা সুভদ্রা
 মিব সহসা সপদি ত্বা হরামি ইতি । ইদমপি হতীপমম । যথা 'ইবেতি পুনরুক্তম্'
 ইতীতি অর্থম ।

বচনতিলকা টপম্ ॥২৫॥

লোকেব মথসস্তাডিত বীণাব স্তায় এবং মেঘগর্জনে ভীত সাবসপশ্বিনীব
 স্তায় কি নিমিত্ত সবিস্ময়া হইতেছে ? ॥২৪॥

শকাব । বহুতব অলকাবেব ঝঞ্ঝাৎ শব্দ হইতেছে এই অবস্থায়
 তুমি, রায়ভীত দ্রৌপদীর স্তায় কেন পলায়ন করিতেছে ? যেমন হনুমান্

বিট: । ভবতি ! বসন্তসেনে ।

কি' ত্ব' কটীতটনিবেশিতমুহহন্তী
 তারাবিচিত্ররুচিরং রশনাকলাপম্ ।
 বক্লেণ নির্ময়িতচূর্ণম্নন:শিলে
 তস্তাঙ্কুতং নগরটৈবতবত্ প্রয়াসি ॥২৩॥

রময়তি । রাজ্ঞো বক্রম শ্যালত্বাত্ প্রিয়ম্ । এতেনাস্থীতমল ধ্বনিতম্ । রময়
 রময়েন আনন্দয় । তত কারণাত্, মন্থ্যমাস খাদিত্বসি , অস্থানুৎপাদিতি ভাব ।
 মন্থ্যমাসন্তু বেগ্যানামতীব প্রিয়মিতি প্রাগ্বেীকম্ । এতাম্ভ্যম, অস্য সৃষ্টিতাম্ভ্য
 মন্থ্যমাসাম্ভ্যা হঁতুম্ভ্যাম্, শ্বান কুকুরা, স্ততক শব ন সৈবন্তে অন্তব গলা ন
 খাদন্তি । অস্য সৃষ্টি এতাবন্নি মন্থ্যমাসানি বিদ্যন্তে যেষা মন্থয়েন পূর্ণোদরা কুকুরা
 অন্তব গলা শবমাসানি ন খাদন্তীতি সূচিতম্ । নীচপীড়মেবীকমিদম্ ।

“প্রতিপাদ চতুর্হঁগমাৎ সাত্বা সমক ছন্দ” ইতি পৃথ্বীধর । কিন্তু তৃতীয়
 পাদস্য খৌঃশমাৎবলদর্শনেপি “হঁ” “ক্” ইত্যকারদ্বয়স্য লঘুত্বস্বীকারাচ্চতুর্হঁগমাৎবল
 সিদ্ধি । তথা চৌকম্—

“এ খৌ কারো ছন্দস্যৈ শ্রুতী বাপ্যপদান্বিতী ।

দৌর্ঘাত্ পগৌ লঘু স্যাতা ছন্দোনিচিতিভাষয়া ॥” ইতি ॥২৬॥

কিমিতি । কটীতটে নিবেশিত স্থাপিতম্, তারামিন্ৰঁচবাংকান্ৰঁচঁ, বিচিত্র
 আয়ত্ব্য অতএব রুচিরে মনৌহরম্, রশনাকলাপ কাঙ্কীরূপম্ভূষণম্, উহহন্তী ধার-

বিশাবস্ব ভগিনী সেই স্ততপ্রাক হবণ কবিশাঙ্কিল, আমিও সেইরূপ
 হঁঠাং তোমাকে হরণ কবিব ॥২৫॥

ভৃত্য । রাজ্যার প্রিয়ঘরনের সঙ্গে তুমি জীড়া কর, তাহা হইলে
 তুমি মন্থ-মাংস খাইতে পারিবে । (ইঁহাব বাডীর) মন্থ-মাংসে সন্তুষ্ট
 হঁইয়া কুকুরগুলি আর শবের ধারে যায় না ॥২৬॥

शकारः । अहो हि चण्ड' अहिशालिअन्ती
 वखे (१) शिआली विअ कुकुलेहिं ।
 पलाशि शिग्वं तुलिदं शवेगं
 शवेगणं (२) मे हलअं हलन्ती ॥२८॥

अद्याभियण्डमभिसार्यमाणा वने शगलीव कुङ्कुरैः
 पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगे महान् मे हृदयं हरन्ती ॥२८॥

यन्ती, तथा निर्मदिता निर्मष्य आमर्हः। शिआ चूर्णां चूर्णता मन शिला यत ताडयन्,
 वक्राण मुञ्चिन उपलक्षिता त्वं वक्ता भीता सती नगरदैवतवत् नगराधिदेवता इव, अद्भुतम्
 आयय्यं यथा म्यात् तथा किं कथं प्रयासि गच्छसि ; नास्ति ते भयकारणमिति भावः ।
 अत्र तद्विगतता शीघ्रं उपमात्पङ्क्तयः । तथा पूर्ववदेव भद्रप्रक्रमतादीषः, सोऽपि
 च 'प्रयासि' इत्यत्र 'प्रयाता' इति पाठेन समाधेयः ।

"कलापी भूषणं वहे नृणोरे स'हतेऽपि च" इति विद्यः । वसुधैवकुतूहलम् ॥२७॥

अद्याभिरिति । वने कुङ्कुरैः शगलीव, अद्याभियण्ड' शीघ्रं यथा स्वात्पदा
 अभिसार्यमाणा अनुधाध्यमाना त्वम्, हन्ती म मूलवन्धनेन सङ्गति महान्, मे मम हृदयं
 हरन्ती सोऽर्थो'णाकर्षणी सती, शीघ्रं पलायसे किमर्थमिति शेषः । त्वरितं सवेग-
 मिति पुनरुक्तम् ।

इन्द्रवज्रुपेन्द्रवज्रुधीर्मेलादुपजातिर्लसम् ॥२९॥

निटे । दसशुसेना ! तुमि कटिपेण श्वापित, नकडमाया चमकारी
 ओ ननोहर काकीनाम मारण करितेह एदं मनःशिला हूर्ण करिदा तादा
 भूषे लेपन करिदाह , एहे अदशाय तीउ इहेया, नगरेर वेदतांर याद
 अद्भुतजावे गमन करितेह केन ? ॥२९॥

বসন্ত । পল্লবান্না ! পল্লবান্না । পরভূটিএ । পরভূটিএ ! । (চ)

শকার: । সময়ম্ । ভাবে ! ভাবে । মনুশো, মনুশো ! । (ছ)

বিট: । ন ভেতব্য' ন ভেতব্যম্ ।

বসন্ত । মাধবিএ ! মাধবিএ ! । (জ)

বিট: । মহাসম্ । মূল্ । পরিজনোঃস্বিণ্যতে । (ঝ)

(চ) পল্লবক ! পল্লবক ! পরিভৃতিকি ! পরিভৃতিকি ! ।

(ছ) ভাব ! ভাব ! মনুথী মনুথ্য । (জ) মাধবিকি ! মাধবিকি !

(চ) বসন্ত ইতি । পল্লবতুল্যপাটলবর্ণদেহত্বাৎ পল্লবকৌ নাম দাস, তথা পরভৃতিকা কৌকিলা ততুল্যকৃষ্ণস্তরশালিত্বাৎ পরভৃতিকা নাম দাসী । উভয়ত্রাপি স ভ্রাতৃয়া কপন্যয় ।

(ছ) শকার ইতি । মনুথী বসন্তসেনায়া সহায়ভূত ইত্যর্থ । কথমন্যথা সত্বেধনমুপপদ্যত ইত্যর্থ । অতএব চ তত্কর্তৃকম্বাক্রমণশব্দায়া সমভয়ত্বম্ ।

(জ) বসন্ত ইতি । মাধবী বসন্তসন্তুল্যলীলনীযত্বাৎ মাধবিকাপি নাম দাসী ।

(ঝ) বিট ইতি । পরিজনো ভৃত্যবর্গে, ন তু গৃহমৈন্য ইত্যর্থ । অতী নামি ত ভয়কারণমিতি ভাব ।

শকার । বনের ভিতরে বৃকুবগুলি যেমন শৃগালীর পিছনে পিছনে ধাবিত হয়, আনরাও সেইরূপ তোমার পিছনে পিছনে তীব্র বেগে ধাবিত হইয়াছি । তুমি মূলবন্ধনেব সহিত আনার চিত্তকে আকর্ষণ করতঃ বেগে পলায়ন করিতেছ কেন ? ২২৮ ।

(চ) বসন্তসেনা । পল্লবক । পল্লবক । পরভৃতিকা । পরভৃতিকা । ।

(ছ) শকার । (ভয়ের সহিত) পণ্ডিত । পণ্ডিত । মাধব । মাধব । ।

বিট । ভীত হইও না, ভীত হইও না ।

(জ) বসন্তসেনা । মাধবিকা । মাধবিকা । ।

ଶକାର: । ଭାବେ ! ଭାବେ ! ଇତ୍ୟିତ୍ୟାଂ ଅକ୍ଷେଶଦି ? । (ଜ)

ଫିଟ: । ଅକ୍ଷକିମ୍ । (ଟ)

ଶକାର: । ଇତ୍ୟିତ୍ୟାଂ ଶଦଂ ମାଲେମି ଶୂଳେ ହଗେ । (ଠ)

ଵସନ୍ତ । ଶ୍ୟମବର୍ଣ୍ଣାକ୍ଷ । ହଢ଼ି ! ହଢ଼ି ! କର୍ତ୍ତଂ ପରିଜଣୋ ବି ପରି-
ଭଢ଼ୋ । ଏତ୍ୟ ମଫ ଅପ୍ୟା ସତ୍ରଂ ଜ୍ଵେବ ରକ୍ତିବଟଢ଼ୋ । (ଡ)

ଫିଟ: । ଅନ୍ଵିପ୍ୟତାମନ୍ଵିପ୍ୟତାମ୍ । (ଢ଼)

(ଅ) ଭାବ ! ଭାବ ! ଭିନ୍ୟମନ୍ଵିପ୍ୟତି ? ।

(ଟ) ଶ୍ଵୀଣାଂ ଶତଂ ମାତ୍ୟାମି, ଶ୍ଵୀଃଢ଼ମ୍ ।

(ଠ) ହା ଧିକ୍ ହା ଧିକ୍ ! କର୍ତ୍ତଂ ପରିଜଣୋଽପି ପରିକ୍ଷତ: । ଅବ ମୟା ଆତ୍ମା
ସ୍ଵୟମେବ ଚ୍ଵିତସ୍ୟ ।

(ଢ଼) ଫିଟ ଇତି । 'ଅକ୍ଷକି' ଶଦେଽ ମନ୍ୟମନ୍ଵିପ୍ୟତ: । "ଅକ୍ଷକିଂଽପି ଆକ୍ଷକିମ୍"
ଈତି ଶ୍ଵେତ: ।

(ଠ) ଶ୍ୟମ ଇତି । ପରିକ୍ଷତ, ପ୍ରୟାତାନ୍ଧକାର୍ତ୍ତବଶାନ୍ ମହାଭାଷାନ୍ ପ୍ରସ୍ତାତୋ ଦୂର
ଘ୍ୟତ ଇତ୍ୟର୍ଥ: ।

(ଡ) ଫିଟ ଇତି । ତଥାପି 'ଅକ୍ଷକି' ମନୋରଥପୁରଣମକ୍ତରଣ ଶବ୍ଦ ନାମ୍ନି ନିକ୍ଷାପ
ଈତ୍ୟାଶୟ: ।

(ଅ) ଫିଟ । (ଶାକ୍ଷେତ୍ର ମଢ଼ିତ) ଦୁର୍ଦ୍ଧ ! ପତ୍ରିଘନମ୍ନିଗଳେ ଶୁଦ୍ଧିଢ଼େଢ଼େ ।

(ଜ) ଶକାର । ପଢ଼ିତ । ପଢ଼ିତ ! ଶ୍ଵୀମୋକ୍ଷ ଶୁଦ୍ଧିଢ଼େଢ଼େ ? ।

(ଟ) ଫିଟ । ଈ ।

(ଠ) ଶକାର । ଆମି ଦୌର ଶୁଦ୍ଧ, କଠ ଶ୍ଵୀମୋକ୍ଷ ନାମିଢ଼େ ପାରି ।

(ଡ) ବସନ୍ତେନା । (ଶୁଦ୍ଧ ଫେରିତା) ହାୟ ! ହାୟ ! (ଅକ୍ଷକାର-
ବକ୍ଷତ:) ପରିଘନମ୍ନ ଦୂର ଚ୍ଵିତା ଗିଦାଢ଼େ । ଏକମ ଆମାର ଆପନାଦାଦାଈ
ଆପନାଢ଼େ ଢ଼ଳା କଢ଼ିଢ଼େ ଚ୍ଵେଦେ ।

शकारः । वशन्तशेणिए । विलव विलव परहुदिअं वा पल्ल-
वअं वा शब्बं वा वशन्तमाशं । मए अहिशालिअन्तीं तुमं को
पलित्ताइशदि ? । (ण)

किं भीमशेणे जमदग्निपुत्ते कुन्तीशुदे वा दशकन्धले वा ।

एशे हगे गेण्हिअ केशहत्थे दुशशाशणशशाणुकिदिं कलेमि ॥२८॥

(ण) वसन्तमेनिके । विलप विलप परिभृतिका वा, पल्लवक वा, सर्व वा वसन्त
मासम् । मया अभिसार्थमाणा त्वा क परिवास्यते ? ।

किं भीमसेनी जमदग्निपुत्र कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा ।

एधोऽह गृहीत्वा केशहन्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥२८॥

(ण) शकार इति । परिभृतिका कौकिल्याम् पल्लवक किसलयम् सर्व तत्तत्
सहायसमेत वसन्तमास चैवम् । “पल्लवथा । पल्लवथा ।” इत्यादेर्वसन्तसेनाकृत
सन्धीधनस्य द्वितीयार्थमादाय सौपहासोक्तिरियम् । अभिसार्थमाणा धारणीच्छया
अनुधाव्यमानाम् ।

किमिति । भीमसेन किं परिवास्यते ? इत्यन्वयः कथमपि नेत्यर्थः । एव-
मन्यत्रापि । जमदग्निपुत्र परशुराम । कुन्तीसुत उक्तभीमसेनादन्धो युधिष्ठिर अर्जुनी
वा । दशकन्धरो रावणो वा । एधोऽह तव केशहन्ते केशकलापे गृहीत्वा दुःशासनस्य
द्वीपदीकेशग्रहणकारिण इत्याशयः । अनुकृतिं वस्त्रहरणात्मकमनुकरणं करोमि ।

इन्द्रवज्रा व्रतम् ॥२८॥

(ठ) विट । अश्लेषण कर, अश्लेषण कर ।

(ण) शकार । वसन्तसेना । पवभृतिक्वके, अथवा पल्लवकके, किंवा
समस्त चैत्रमासके (जाकिया) विनाप कव विनाप कव । आनि अश्लमवण
करितेछि, ए अवस्थाय तोनाके के व्रता कविवे ? ।

किं भीमसेन ? किंवा परशुराम ? अथवा अर्जुन ? ना रावण ? ।

णं पेक्ख, णं पेक्ख । (त)

अशी शुतिकले, बलिदे अ मत्थके,
कप्पेम शीशं उद भालएम वा ।

अलं तवेदेण पलाइदेण

मुमुक्खु जे होदि, ण शे क्खु जीअदि ॥१०॥

वमन्त । अज्ज ! अबला क्खु अहं । (घ)

(त) ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व ।

असिं सुतीष्णी बलितच्च मन्थकं

कृन्तामः शीर्यम्, उत मारयामी वा ।

अलं तवैतेन पलायितेन

मुमुर्षुर्यो भवति, न स खलु जीवति ॥१०॥

(घ) आर्य ! अबला खलु अहम् ।

(त) नन्विति । प्रेक्षस्व परीक्षन्वेत्यर्थः ।

अनिरिति । सुतीष्ण, असिर्मम च तरवारी वर्जत इति शीषः, तव च मन्थकं बलितं रचितं धृतमनीत्यर्थः, अतएव तत् शीषे मन्थकं कृन्तामन्वित्युः । उत मारयामी वा इति पुनरुक्तम् । एतेन तव पलायितेन पलायनेन अहम् । तव कारणमाह मुमुर्षुरिति । तथा च त्वं मुमुर्षुरसि, अतएव न जीविष्यसीति भावः ।

अव प्रथमे दादे वंशम्यबिलम्, द्वितीये इन्द्रवंशा, तृतीये इन्द्रवशा ; अतुषे च पुनर्वंशम्यबिलमिति उपपत्तिर्ज्ञेयम् । "इत्थं कृन्ताम्याःसपि मिथितासु बद्धनि जाति-
चिदमेव नाम" इत्यभिधानात् ॥१०॥

एहे आसि त्तोमार केणकलाप धारण करिहा, दुःखागनेर अशुद्धण करि-
तेहि ॥२२॥

(उ) अहं अहं, अहं अहं ।

বিট। অতএব প্রিয়সে । (৬)

শকারঃ । অদৌ জ্বেণ ণ মালীঅশি । (৭)

বসন্ত । অগতম্ । কধ' অগুণঅৌ বি শৌ ভঅ' উপ্পাদেদি ।

ভৌদু, এব্ব' দাব । প্রকাশম্ । অজ্জ । ইমাদৌ কি' পি অলঙ্করণ'
তক্কীঅদি ? । (ন)

(৬) অতএব ন মার্থসে ।

(ন) কথমনুনযৌঃস্য ময়মুত্পাদয়তি । ভবতু, এব তাবত্ । অর্থ্য । অঘ্যানু
কিমপ্যলঙ্করণ তর্ক্যতি ? ।

(৬) বসন্ত ইতি । অতএব ন নিবহীতব্যা স্বীনিয়দস্য নিতরামন্যাত্বাদিতি
भाव ।

(৬) বিট ইতি । অতএব অহলাত্বাদেব প্রিয়সে অনিগৃহ্য কেবল গচ্ছসে তম
আমিরিতি শ্রেণ । রমণ্যার্থমিতি भाव ।

(ন) বসন্ত ইতি । অস্য লোকহৃদয়স্য অনুনযৌঃপীড়নব্য । এব বহুমাণ
প্রকারম্, অবিধায় নিবর্ত্যামীতি ইদম্ । অঘ্যানু জনান সম সক্তাশাদিত্যর্থ ।
তর্ক্যতি অপহার্যত্বেন সম্ভ্রান্তে । কচ্ছিদলদ্বার দক্ষাপি নিবর্ত্যতিমিয়মুক্তিরিতি
বৌধ্যম্ ।

মানারও অতিতীক্ষ্ণ তরবারি বহিয়াছে, তুদিও মস্তক ধারণ করি-
তেছ, অতএব তোমার সেই মস্তকচ্ছেদন করিব কিংবা মারিয়া ফেলিব ।
অতরাং তোমার এই পলায়নে প্রয়োজন নাই । যে নোক মুম্বু' হয়,
সে বাঁচে না ॥৩০॥

• (৬) বসন্তসেনা । অর্থ্য । আমি স্ত্রীলোক ।

(৬) বিট । সেইজন্যই তু তোমাকে ধরিতেছি ।

(৭) শকার । এইজন্যই তু তোমাকে মারিয়া ফেলিতেছি না ।

विट । शान्तम् । भवति । वसन्तसेने । न पुष्यमीष-
मर्हति उद्यानलता । तत् कृतमलङ्करणैः । (प)

वसन्त । ता कि खलु दाणि ? । (फ)

शकार । हर्ग देवपुलिशे मणुशे वासुदेवके काम-
इदव्ये । (ब)

(फ) तत् कि खलु इदानीम् ? ।

(ब) अह देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेव कामयितव्य ।

(प) विट इति । शान्त तवदृश वाक्य निवृत्त भवत्वित्यर्थ । पुष्यमीष
कुसुमचौर्यम् । श्रीरत्नानिष्ठश्वादिति भाव । कृतम् अलम् । न वधमलङ्कारार्थिन
इत्याशय । अत्र ममादप्रस्तुतान् पुष्यमीषान् प्रस्तुतस्य समस्य अलङ्कारणापहरणस्य प्रतीति
वप्रस्तुतप्रश्न सालङ्कार ।

(फ) वसन्त इति । कि खलु प्रयीजन मम धारणन मारथन वा भवतीरिति शेष ।

(ब) शकार इति । अत्र देवपुरुषो वासुदेवक इति पदव्ययमप्यनर्थम्, शकारि
सयीर्यथापगतत्वात् ।

(न) वसन्तसेना । (अगत) हाय । ईशानेव अग्रनयनं वे उग्र
जन्माइतेछे । इडक, एईरूप (बलिया ईशानिगके निवृत्त करि) ।
(प्रकाशे) आर्था । एई वाक्त्रि इईते कोन अनकार नईवेन बलिया
अन करितेछन कि ? ।

(प) विट । अरूप बलिअ ना । वसन्तसेना । उज्जानर लता
पुष्पापहरण सहिते पान्न ना । अत्रा' अकारेण कोन प्रयोञ्जन
नाई ।

(फ) वसन्तसेना । तवे आ'गके धरिमा वा मारिथा आपनार
रुन कि ? ।

বসন্ত । সক্রোধম্ । সন্তং সন্তং । অবেহি, অণ্জ্জং
মন্তেশি । (ম)

শকার: । মহস্তাল বিহস্য । (১) ভাবে ! ভাবে ! পেক্ব
দাব । অন্তলেণ শুশিণিহা এশা গণিআদালিআ ণং । জিণ
মং ভণাদি, এহি শন্তেশি কিলিন্তেশি ত্তি । হগে গামন্তলং ণ
গলন্তলং বা ণ গড়ে । অজ্জুক্ । (২) শবামি ভাবশ্চ শীশং,
অত্তণকেহি' পাঢ়েহি' । তব জ্জেব পছাণুপাচ্ছিআএ আহিগুন্তে
শন্তে কিলিন্তে দ্বি স'বুত্তে । (ম)

(ম) শান্ত শান্তম । অপেহি অনার্থ্য মন্থয়সি ।

(ম) ভাব । ভাব । প্রিহস্ত তাবত্ । অন্তরেণ সুসিগ্ধা এষা গণিকাডারিকা
ননু । যেন মা ভণতি—এহি, শান্তীঃসি ক্রান্তীঃসি । অহ ন যামান্নর ন নগরা
ন্নর বা গত । অজ্জুক্ । শপে ভাবস্য শীষ'ম্, আক্রীয়াভ্যা পাডাভ্যাম্ । তবৈব
পথানুপথিকয়া আহিগুমান , শান্ত ক্রান্তীঃসি স হত ।

(ম) বসন্ত ইতি । শান্ত শান্ত তবহগ্য বাক্যম, সর্বথা নিহত ভবতিস্বর্থ ।
অপেহি দূর গচ্ছ, অনার্থ্যম্ অসম্বীচিতম, মন্থয়সি ব্রবীষি ।

(ম) শকার ইতি । অন্তরেণ অন করণন, সুসিগ্ধা মা প্রতি অতীবস্বৈঃকারিণী ।

(ব) শকাব । আমি দেবপুত্রয়, মহেশ্চ ও বাহুদেব । হৃতবাস
আগাদে ভঙ্গনা কবিত্তে হইবে ।

(ভ) বসন্তসেনা । (ক্রোধেব সহিত) ওরূপ বলিবেন না, ওরূপ
বলিবেন না । দূব হউন, অসভ্যের যোগ্য কথা বলিতেছেন ।

(১) সমান্নিক' বিহস্য ।

(২) অজ্জ ।

বিট: । সগতম্ । অয়ে । কথং শান্তমিত্যমিহিতৈ আন্ত
 ইত্যবগচ্ছতি সূৰ্ব্ব: । প্রকাশম্ । বসন্তসেনে ! বেষ্বাসবিরুদ্ধ-
 মমিহিতং ভবত্বা । পশ্য—(য)

ননু নিধিতম্ । অত্র কৈ । গণিকৈ । আম্মীয়াভ্যা স্বকীয়াভ্যাম্, পাদাভ্যা ভাবস্য
 বিটস্য, শীর্ষ মসক স্পৃষ্টেতি শেখ, শপে শপথ করিমি । কি তদিত্যাহ—তবেতি ।
 পশ্যানুপশিকৃয়া পশাত্ পশাত্ গত্বা, পৃথীদরাদিত্বাত সাধু । আদিত্তমানী ধাবন ।

যামললক্ষণমাহ মার্কণ্ডেয়পুরাণম্—

“তথা শূদ্রজনপ্রায়া সুসম্ভবজ্ঞযীবলা ।
 সৌদীপয়োগভূমধ্যে বসাতর্য়ামস ত্রিকা ॥”

মগলেচ্ছণমুস্তমমরকৌণ্ডীকায়া রঘুনাথিন—

“দেবতায়তনৈথিষ্যে প্রাসাদাপথবেশমি ।
 নগর দর্শয়েহিহান্ রাজমাগৈয শীমনৈ ॥”

(য) বিট ইতি । বেগি বেঙ্গালয়ে যী বাসস্য বিরুদ্ধ “সশ মশ” ইत्याদিক-
 মিত্যর্থ । তথা খ যদি ত্বমেবমেব মতী ভবনি তদা কথ বেঙ্গালয়ে বসমীতি ভাব ।

(ন) শকাব । (হাতে তালি দিয়া হাশ্ব কবিয়া) পণ্ডিত ।
 পণ্ডিত । দেখুন একবার । এই বেশার নেয়ে, ননে ননে আমাকে খুব
 ভাণ বাসিতেছে, যে হেতু, আমাকে বলে—“আহ্ন, শ্রাশ্ব হইয়াছেন,
 ক্রাশ্ব হইয়াছেন । আমি ত গ্রানাস্থরেও যাই নাই, মশরাশ্বরেও যাই
 নাই ।” ওহ বেশা ! আমি, এই পণ্ডিতের মাথাব ও নিছের পায়েব
 পথ করিতে পারি যে, আমি তোমারটে পিছনে পিছনে দৌড়াইতে
 দৌড়াইতে শ্রাশ্ব ও ক্রাশ্ব হইয়া পড়িয়াছি ।

(য) বিট । (বগত) কি আশ্ব । ‘শাশ্ব’ এইরূপ বলিয়াছে,
 তাহাতে নূর্ধ বেটা ‘শ্রাশ্ব’ এইরূপ বুঝিয়াছে, বসন্তসেনা । তুমি বেশা-
 লয়ে বাস করার বিরুদ্ধ কথা বলিয়াছ । দেখ—

তরুণজনসহায়ত্বিন্যতাং বৈশ্বাসমঃ
 বিগণ্য গণিকা ত্বং মার্গজাতা লতীব ।
 বহুসি হি ধনহার্য্যং পল্লভূতং শরীরং
 সমসুপচর ভদ্রে । সুপ্রিয়ং চাপ্রিয়ঞ্চ ॥১১॥

তরুণতি । তরুণজনা এব সহায়্য রতিবন্ধুত্বেন সহচরা যত্র স তাহয়, আত্মন
 বৈশ্ব বৈশ্বালয়ে বাসতিন্যতাং । চিন্মথিত্বা চ অক্ষানপি তরুণজনান্ রতিবন্ধুন্ কুরু
 ইত্যাশয় । মার্গে পথি জাতা লতীব ত্ব গণিকা সর্বভোগ্যা বয়্যা ইতি বিগণ্য বিচারয় ।
 মুতরামক্ষাকমপি ভোগ্যত্বৈ তব বাধা নোচিতেন্যমিপ্রায় । তথা ধনেনৈব হ্যর্থ্যং শুল্কদান-
 মাত্রৈশ্চৈব যাদ্ভম্, অতএব পল্লভূতং হি বিক্রয়দ্রব্যতুল্যমেব শরীরং বহুসি ধারয়সি । অত-
 এব হি ভদ্রে । সুপ্রিয় রূপাদিনা অত্যন্তপ্রীতিকরঞ্চ, অপ্রিয় কৰ্কশ্বাদিত্বাদিনা অপ্রীতি
 করঞ্চ জনম্, সম তুল্যমেব, উপচর ভজ । তথা চ কৰ্কশ্বাদিত্বেনাপ্রিয়ত্বৈঃপি
 উহৈঃ শুল্কদাতৃত্বাদক্ষানপি ভজেতি ভাব ।

অত্র চতুর্থচরণার্থ্য প্রতি তৃতীয়চরণগতবাক্যার্থ্যস্য হিতুতয়া বাক্যার্থ্যহিতুক
 কাব্যলিঙ্গম্, “সুপ্রিয়চাপ্রিয়ঞ্চ” ইতি অপ্রমুতান্ জনসামান্যান্ প্রমুতযৌবিত্তশকারযৌ
 প্রতীতৈরপ্রমুতপ্রশ্ন সা চ, অনর্থীরকায়থানুপ্রবেশরূপ সদর, সৌঃপি পুন প্রায়লৌপময়া
 স সৃজ্যতে । তথা “চিন্মথিত্বাম্” ইতি কক্ষণি প্রত্যয় প্রকৃত্য “বিগণ্য” ইত্যাদিকর্ক-
 প্রত্যয়াभिধানান্ ভদ্রপ্রকরমতাदीপ, স তু “অত্র তরুণসহায় বৈশ্বাস স্বকীয়ম্” ইতি
 প্রথমচরণপাঠেন সমাধেয় ।

“বিশৌ বৈশ্বাজনসমাশ্রয়” ইত্যমর । মালিনী বৃত্তম্ ॥১১॥

বেশ্বালয়ে বাস, তাহাতে যুবকগণই সহচর হয়, ইহা চিন্মা কব ।
 পথে উপন্ন লতার ছায় তুমি বেশ্বা, ইহাও গণনা কর । বিক্রয়
 অব্যগ্রই তুমি, তুমি ধনহার্য্য দেহ ধারণ কবিতোছ, স্বভরাং হে ভদ্রে ।
 অত্যন্তপ্রিয় ও অপ্রিয়জনকে সমানভাবে ভজনা কর ॥৩১॥

বসন্ত । গুণো কবু অগুরাঅস্তু কারণ, গু উগ বলাকারো । (ন)

শকারঃ । ভাবে । ভাবে । এশা গব্ভদাশী কামদেবাঅদগু

(ল) গুণ খলু অনুরাগস্য কারণম্ ন পুনবলাত্কার ।

—“ত্ব বাপীব লতেব নীরিব সম সেবস্ত সাধারণী” ইতি পাঠে ন তথী সমাধানম্ । তথা
 চ বাপীব লতেব নীরিব চ ত্ব সাধারণী অতএব সম সর্বে জন সেবস্ত ইত্যর্থকতয়া
 সাধারণত্বাশ্চ এব বাপীবত্বাদীনা স্ত্বত্বাদি বিধিভেদন ভগ্নপ্রকমতা, “বশ্যাসি” ইতি
 বাক্যান্তরাভাবাচ্চ ন গর্ভিততেতি । “সম সাধ্ব খলু সত্বক” ইতি উমচন্দ্র ।

নমন নাম ইতি নমতভাব ঘচ । স চ নামশব্দে কণ্ডুদৌ পঠ্যতে । তথা চ
 সুগ্ধবোধীকায়া দুর্গাংদাশ —“কণ্ডু।।দরাক্তিগণ” ইতি । কলাপচন্দ্রাদৌ সুগ্ধা
 দ্যৌঃপ্য বম্ । তন নাম করীতীত্যয়ে “কণ্ডু।।দিম্বী যজ্” ইতি যজি “অস্য চ
 লোপ” ইত্যকারলাপে নাম্যতীতি ঋপসিদ্ধি । এবচ্চ “স্বগীমকণ্ডুয়ত ক্ৰমসার.”
 ইত্যাদৌ এয়া করণক্রিয়াফলমূতকণ্ডুয়নশানিতয়া স্বগীপ্রভৃতি কক্ষলম্ । তথাবাপি
 করণক্রিয়াফলমূতনমনশানিতয়া লতায়া কক্ষলমুপপদ্যতে । নামিততি ইলনানমনঘাতা
 কমনি ক্, “জ্বল ছল ছল নমৌঃনুপসর্গা বা” ইতি পল মানুবন্দ্বত্বাদীকারার ইন্দ্র ।

শ্রাটুলবিকীড়িত রচম্ ॥২২॥

(ল) বসন্ত ইতি । বলাত্কার প্রসঙ্গ প্ররুচি । তথা চ মম বশ্যত্বেন সাধা
 রণী সত্যপি যুব্যাবিঁথ্যাপাদিতাঃশুগুণাভাবান্ বলাত্কারপ্ররুচিথ অনুরাগী ভাস্তীতি
 তৎপ্রযুক্তা কামপ্ররুচিরপি ভাস্তীতি ভাব ।

করিয়াছিল, এখন কাঁকণ, আরোহণ করিয়া সেই পুষ্পিত লতাকে নত
 করে, জাক্রম, নক্রিয় ও বৈশ্ব যে নৌকাতে পার হন, সেই নৌকাতেই
 ইতরবর্ণও পার হয় । অতরাং তুমি বেশা হইয়াছ, অতএব সেই দীর্ঘি
 কার ছায়, লতার ছায় এবং নৌকার ছায়, সকল লোককে ভঙ্গনা
 হয় ॥৩২॥

(ল) বসন্তসেনা । শুভই অহুরাগের কারণ, কিন্তু বলপ্রয়োগ নহে ।

ज्वाणादो पडुदि ताह टलिह्चालुदत्ताह अणुलत्ता णं मं कामेदि । वामदो तण्ण घलं । जधा तव मम अ हत्यादो एणा ण पलिव्भंशदि, तथा कलेटु भावे । (व)

विटः । स्रगतम् । यदेव परिहर्त्तव्यं तदेवोदाहरति मूर्खः । कथं वसन्तसेना आर्य्यचारुत्तमनुरक्ता । सुष्ठु खल्विदमुच्यते— “रत्नं रत्नेन सङ्गच्छते” इति । तद्गच्छतु, किमनेन मूर्खेण । प्रकाशम् । कार्गलीमातः ! वामतस्तस्य सार्यवाहस्य गृहम् ? । (ग)

(व) भाव ! भाव ! एषा गर्भदात्री कामदेवायतनात् प्रभति तस्य दरिद्रचारु-
दत्तस्य अनुरक्ता, न मां कामयते । वामतस्तस्य गृहम्, यथा तव मम च हस्तात् एषा न
परिभ्रमति, तथा करोतु भावः ।

(ग) शकार इति । गर्भदात्रि दात्री गर्भदात्री साधारणभोग्यतया साधारणस्यैव
सिद्धिर्लक्ष्यः । कामदेवायतनं नाम उद्यानं तस्मात् ।

(ग) विट इति । यदेव चारुदत्तगृहपरिचयप्रदानम्, परिहर्त्तव्यं परित्यक्तव्यम् ;
अथवा यदि तव पत्न्याय, तं वा आह्वयेत्, यद्वच्छया सोऽपि वा आगत्य परित्याग-
भङ्गायतां कुर्यादिति भावः । गच्छतु चारुदत्तगृहमेव वसन्तसेनेति श्रियः । अनेन
मूर्खेण शकारेण, किं प्रयोजनम्, वसन्तसेनाया इति श्रियः । न खलु गुणवती मूर्खे
प्रत्यनुगम्यतीति भावः । कार्गली कन्यावध्यासपत्न्या माता यस्य तत्सन्बोधनम् । मातुं
कन्यावध्यायामेव यी जायते स कार्गलीमातर्लक्ष्यः । तथा च द्वितीयप्रकाश—“कार्गली

(व) शकार । पण्डित ! पण्डित । এই ভ্রমণাঙ্গী, কামদেবদাত্তের
সন্দর্শন ইহাতে সেই পরিষ্ক চারুদত্তের প্রতি অশ্রদ্ধা ইহঁয়া, ‘আমাকে
আর ইচ্ছা করে না। বা’ শিকে সেই চারুদত্তের বাড়ী। সুতরাং
সাহায়ে এ, তোমার ও ‘আনার হাত ইহঁতে বিচ্যুত না হয়, উনি
তাঁহু করে ।

শকার: । অধই, বামদৌ তশ্চ ঘন' । (প)

বমন্ত । স্বগতম্ । অস্মহে । বামদৌ তস্ম গহ' ত্তি জ'
সস্ব', অপরজ্ঞন্তেণ বি দুজ্জগিণেণ ভবকিদ্' । জেণ পিঅমঙ্গম'
পাবিদ্' । (স)

(প) অথকিম্ বামতলস্য গৃহম্ ।

(স) অস্মো । বামতলস্য গৃহমিতি যত্‌সত্যম্, অপরার্থতাপি দুর্জনেন উপকৃতম্ ।

যেন প্রিয়মঙ্গম প্রাপিতম্ ।

কন্যকা মাতা" ইতি । কন্যকা সত্যেব মাতা কন্যকামাতা । অতএব কৃত্‌সাত্বীতক-
মিদ্‌ সস্বীধনম্ ।

(স) বসন্ত ইতি । যতসত্যমিত্যেকমিবাভ্যয় সত্যার্থে' । অপরার্থতা কৃত্‌সিত-
প্রার্থনাদিনেতি ভাব । প্রিয়স্য চারুদত্তস্য মঙ্গম সস্মীলনম্ ।

প্রাপিতমিতি ভাবে ক্তপ্রত্যয়ান্ "কস্মু'প্রয়োগে নিয়মার্থায়া" ইতি ঘণ্টীনিধিধেন প্রিয়
মঙ্গমমিত্যত্র দ্বিতীয়ৈব । তথা সীক্‌ শ্রীপতিনা—“গত যামমনেনিত্যপি মত ন" ইতি ।

অত্র চারুদত্ত প্রতি বসন্তসীনাতয়া অনুর'গরুপকাব্যার্থস্বীত্পত্তে রূপস্বীপৌ নাম সুখ
সস্বীরঙ্গম্ । যথা দর্পণে—

"কাব্যার্থস্য সমুত্পত্তিরূপস্বীপ ইতি স্মৃত ।"

(প) বিট । (অগত) যাহাই বলিতে হইবে না, মূর্খবেটা তাহাই
বলে । বসন্তসেনা আর্ধ্য চারুদত্তেব প্রতি অহুররু হইয়াছে । বেশ' ।
অতএব লোকে এ কথা ভাবই বলে যে, "ব্রহ্ম রত্নের সঙ্গে মিলিত হয় ।"
অতএব বসন্তসেনা চারুদত্তের বাড়ীই যাউক, এ মূর্খকে দিয়া উহার
কি হইবে ? । (প্রকাশে) কাণেনীর পুত্র । বা' দিকে সেই বণিকের
বাড়ী ? ।

(প) শকার । ই । বা' দিকেই তাহার বাড়ী ।

(স) বসন্তসেনা । (অগত) ভাব । উষ্ট্রশোক অপরায় করিয়াও

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! বলিএ ক্বু অন্যত্বালে মাগ-
লাশিপবিদ্ধা বিম্ব মগিগুড়িআ দীগন্দী জীব পণ্ডা বশন্ত-
শিগিআ । (হ)

বিট: । অহো ! বলবানন্বকার: । তথাহি—

আলোকবিশালা মে সহসা তিমিরপ্রবেশবিচ্ছিন্না ।

অন্ধনীলিতাপি দৃষ্টির্নিমীলিতৈবান্বকারিণ ॥২৩॥

(হ) ভাব । ভাব । বলীবনি বন্বন্বকারি মাধরাশিপবিটব মগীগুটিকা
দৃশ্যমানৈব প্রনষ্টা বসন্তসেনা ।

(হ) শকার ইতি । মাধরাশী মাধাব্যগম্যপুত্রী প্রবিষ্টা, মন্যা গুটিকা বটিকা
প্রনষ্টা অদর্শন যতা ।

আলোকিত । আলোকি দর্শনে বিশালা ঐহতী গুরুতরশক্তিশালিনীস্বয়ং, মে মম
দৃষ্টিযন্ত্র, সহসা হঠাৎ তিমিরপ্রবেশে বিচ্ছিন্না ব্যাহতা । অতএব অন্ধনীলিতাপি
অন্বকারিণ নিমীলিতৈব পুনর্মুদ্রিতৈব জালা, দর্শনশক্তিযুগ্মীকৃতত্বাদিতি ভাব ।

অব ভাষাভিমামিনী বাখ্যা ক্রিয়ীত্মে আনন্দার । “নীচন নয়ন নিরমীষণ’
অনুরাধিতী । হৃদহৃষ্টি” ইত্যমর । আর্থা জাতি ॥২৩॥

“বা’ দিকে তাহার বাড়ী” এই কথা বলিয়া মতাই উপকাব করিয়াছে ।
যে হেতু, প্রিয়সঙ্ঘেনন ঘটাইয়া দিয়াছে ।

(হ) শকার: । পণ্ডিত । পণ্ডিত । রাশীকৃত মাগকপাইয়েন ভিতরে
কালীর ঔড়োর মত, বসন্তসেনা দেখিতে দেখিতেই প্রবণ অন্ধকারে
নুকাইয়া গেল ।

বিট । ও ! প্রবল অন্ধকার । তাহা দেখ—

অত্যন্ত-দর্শন-পরিপূর্ণা আমার নয়ন, হঠাৎ অন্ধকার প্রবেশ করায়
প্রতিহত হইয়া গিয়াছে এবং নয়নকে উন্মীলিত করিলেও অন্ধকার
যেন আবার তাহাকে মুদ্রিত করিয়া দিতেছে ॥৩৩॥

अपि च, लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः ।

अमत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥३४॥

शकारः । भावे ! भावे ! अस्मै शामि वगन्तगिणिञ्च ? । (क्ष)

विटः । काणेलीमातः ! अस्ति किञ्चिच्चिङ्गम् ? यदुप-

नक्षयसि । (क)

(घ) भाव ! भाव ! अनिव्यामि वसन्तसैनिकाम् ? ।

लिम्पतीति । तम, अश्वकार, अङ्गानि लिम्पतीव निम्नानि करोतीव , नम आकाश ,
अञ्जन कञ्चनम्, वर्षतीव , तथा दृष्टि . अमत्पुरुषसेवेव दुर्जनपरिचर्येव, विफलता
गता , वन्द्युपलभेरभावादिति भाव ।

अथ केचिदानुहारिका अनिपनकर्त्तुं भूतमपि तमी निपनकर्त्तुं त्वे नीत्प्रैक्षन्ते एव
वर्षतीवजापीति तेषां मते ज्ञान्युत्प्रैक्षादयम् । अपरे तु तम कर्त्तृव्यापन तत्-
कर्त्तृकनिपनत्वेन एव तमपतनम् आकाशकर्त्तृकाञ्जनवर्षणत्वे नीत्प्रैक्षन् इति
तेषां मते ज्ञानुत्प्रैक्षादयम् । पराङ्गे च श्रुती समामगतीपमा इत्यनयोर्मिथीनिर्-
पेक्षतया स सृष्टिः ।

अथ तु पुराङ्गे काव्यादर्श काव्यप्रकाश साहित्यदर्पणादी ह्यग्रते ।

एतेन इदानीमिव तदानीं राजधानीष्यराजमार्गेऽपि नालीकटानव्यवस्था आसीदिति
प्रतीयते ॥३४॥

आर०, अश्वकार देन मन्त्र अत्र लिख करिदा श्रितेछे , आकाश
देन काञ्चन वर्षा करितेछे एव असं पुरुषेव सेवार श्राय दृष्टि विक-
नता प्राप्ति छैतेछे ॥३४॥

(क्ष) शकार । पठित । पठित । वसन्तसेनाके असेषण करि ? ।

(क) विट । काणेलीर पूढ । कोन छिरु आछे कि ? दाटा लक्ष्य

करिदा असेषण करिते पार ।

শকার: । ভাবে! ভাবে! কিং বিত্র? । (খ)

বিট: । ভূষণশব্দে সৌরভ্যানুবিহং মাল্যগন্ধং বা । (গ)

শকার: । শূণামি মল্লগন্ধং অশ্বখ্যালপুল্লিদায়ে উণ নাশি-
 আয়ে শুভ্বত্, উণে ণে পৈক্বামি ভূষণশব্দে । (ঘ) (১)

বিট: । জনান্নিকম্ । বসন্তসেনে! (ঙ)

(খ) ভাব । ভাব । কিমিৎ ? ।

(ঘ) শূণামি মাল্যগন্ধম্ অশ্বখ্যাপুরিতয়া পুনর্নাশিকয়া সুব্ধকম্, পুনর্ন প্রেচে
 ভূষণশব্দম্ ।

(ক) বিট ইতি । যদুপলভ্যমি যদুপলভ্যান্বেষ্টুমর্হসি ।

(গ) বিট ইতি । সৌরভ্যেণ প্রাণতটিকরত্নেন অনুবিহং যুক্তম্, প্রাণতটিকর-
 মিত্যর্ঘং, উপলভ্যমীতি পূর্বেণান্বয় । “সুরভিপ্রাণতর্পণ” ইত্যমর ।

(ঘ) শকার ইতি । অত্র মাল্যগন্ধ জিহ্বামি, অশ্বখ্যাপুরিতয়া দৃশ্যা ন প্রেচে,
 ন বা সুব্ধক শূণামি, ভূষণশব্দমিতি বক্তব্যে সর্বমেবেতদপাঠ্যমক্রমধীকৃতম্ ।

(ঙ) বিট ইতি । জনান্নিকলক্ষণে যদা সাহিত্যদর্পণে—

“নিপত্যাকরুণাখ্যালপথ্যালরা কয়াম্ ।

অশ্বখ্যামলণ যত্ স্যাত্ জনান্নে তচ্চনান্নিকম্ ॥”

(খ) শকার । পণ্ডিত । পণ্ডিত । কি ব্রহ্ম (চিহ্ন) ? ।

(গ) বিট । অশ্বখ্যারের শব্দ, কিংবা নাশিকার তুলিতর মণোর গন্ধ ।

(ঘ) শকার । অশ্বখ্যারপূর্ব নাশিকাধারা শূণ্যে নানাগন্ধ অনি-
 তেছি, কিন্তু অশ্বখ্যারের গন্ধ সেনিতেছি না ।

(ঙ) বিট । (জনান্নিকে) বসন্তসেনা । ছুইগানি মেগের ভিত-

(১) শূণামি মল্লগন্ধ অশ্বখ্যাপুল্লিদায়ে উণে নাশিখ্যে ণে শূণ্যে পৈক্বামি
 ভূষণশব্দে ।

কাম' প্রদোষতিমিৰ্ণেণ ন দৃশ্যসে ত্বং
সৌদামনীব জলদোদরমন্ডিলীনা ।
ত্বা সূচয়িষ্যতি তু মাল্যসমুদ্ভবোঽয়'
গন্ধ্যম্ভীৰু । মুখরাণি চ নূপুরাণি ॥২৫॥

শ্রুত' ? বসন্তসেনে । । (চ)

বসন্ত । সগতম্ । সুদং গহিটং অ । নাশ্যে ন মূষণান্নুত্ৰমাশ্ব,
মাল্যানি চাপনৌয কিঙ্কিত্ পরিক্রম্য হসনে পরামগ্য । অস্মৌ । মিত্তিপরা-

কামমিতি । হি মীৰু । ভয়শীনে । জলদয়ীমঘল্লেখ্যৌদরে অশ্বন্তরে ব
সন্তি সঙ্গীণাম্বান তব স্তীনা, সৌদামনী বিদ্যুদিব ত্বম্, প্রদোষতিমিৰ্ণেণ সন্ধ্যাকালী
নাম্বকারিণ স্তীনা ইতি, কাম পর্য্যায় যথা স্যাত্তথা ন দৃশ্যসে । কিন্তু মাল্যসমুদ্ভব
অথ গন্ধ্যম্, মুখরাণি শব্দায়মানানি নূপুরাণি চ ত্বাম্ সূচয়িষ্যতি অনুমাপয়িষ্যতি
সূচয়িষ্যন্তি চ । তত এব চ ধৰ্ত্তব্যেত্যায় ।

অথ পূর্বাঙ্কে শ্রীতী উপমা । উত্তরাঙ্কে তু সূচয়িষ্যতীত্যেকয়া ক্রিয়য়া গম্বনুপুরথৌ
বঁচনশ্বল্যয়োনান্বয়াত্ তুল্যযোগিতা, ততক্রতবিচ্ছিত্তিবসনে মাল্যগম্বনুপুরশব্দরূপসাধ
নাত্ বসন্তসেনায়া অস্তিত্বরূপস্বাধ্যয়ানেন চ অনুমানালঙ্কার, ইত্য়ুপমানুমানযৌর্মিথৌ
নিরপেঘনয়া স সৃষ্টি । সৌদামিনীত্যস্য লীনত্বাশ্চ এবান্বয়েন দৃশ্যসে ইত্যনেনান্বয়া
ভাবাত্ ন পুরুষমেদে ন ভয়শ্রুতমতাদৌষ ।

বসন্ততিলকা ইতি ॥২৫॥

(চ) শ্রুতমিতি । অত্র কাকুরবগলত্বা তেন শ্রুত কিমিত্যর্থ ।

(ক) বসন্ত ইতি । গচ্ছীতম্ তব কাব্যস্য তাৎপর্যমিতি শ্রেয় । উত্ৰমাশ্ব

হের সঙ্গীর্ণস্থানে লীন বিছাতের ছাশ, সফ্যাকানের অক্ষকারে তোমাকে
সম্পূর্ণরূপে দেখা ঘাইতেছে না । হে ভয়শীনে ! মান্য হইতে উৎপন্ন
এই গন্ধ ও শব্দায়মান নুপুরগুলি তোমাকে স্মৃতিত করিয়া দিতেছে ॥২৫॥

(ঙ) বসন্তসেনা । শুনিলে কি ?

মরিম-সুহৃৎ পক্বদুস্মারম্ ক্বু, এদং । জানামি অ সংজোষণ
গেহস্ম ম'বুদং পক্বদুস্মারম্ । (ছ)

চারু । বয়স্য ! সমাসজপোঃস্মি । তত্ সাম্প্রতং গচ্ছ-
মাটম্ভ্যো বলিমুপহর ।

বিদূ । ভো ! ণ গমিস্সং । (জ)

চারু । ধিক্ কটম্ ।

(ক) স্মৃত গৃহীতম্ । অসৌ ! ভিত্তিপারামর্শুস্বিত পচদারকং খন্দেতন্ । জানামি
য ম যৌগেন গেহস্য স ইত পচদারকম্ ।

(জ) ভো ! ন গমিষ্যামি ।

জানুপরি সসৌল্য । অপনীয দূরে নিশিধ্য । পরামর্শ্য ম স্মৃশ্য । ভিত্তিঃ পরামর্শেন
হমস্যর্শেন স্মৃতিতমনুমাপিতম্, পচদারক পার্শ্বহারম্ । স যৌগেন হমস্য যৌগেন । স ইত
কপাটাম্ভ্যাম্ভলবাদবহম্ ।

(ছ) বসন্তসেনা । (অগত) শুনিয়াছি এবং নুন্দিয়াছি । (অভি-
নয়ের ধরণে অনকারগুলি উপরে ডুনিয়া এবং মালাগুলি দূরে ফেলিয়া,
একটু পানচারণ করিয়া এবং হৃৎঘারা স্পর্শ করিয়া) ও ! দেওয়াল
স্পর্শ করিয়া নুন্দিয়াছি—এইপানি পাণের ছয়ার এবং হাত দিয়া
নুন্দিতেছি যে, এই পাণের ছয়ার বাড়ীর ভিতর হইতে আনন্ড
রহিয়াছে ।

চাক্ষুঃ । বস্ত্র । সপ সনাপ করিয়াছি । অত এব এপন দাণ,
নাটগণকে পূজার উপহার দাও ।

(জ) দিষ্টম্ । সখে । যানি যাত্বে না ।

চাক্ষুঃ । হায় ! কি কহে ।

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः, स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ज्ञासमुपैति, शीलशशिनः कान्तिः परिस्त्रायते,
पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥३६॥

दारिद्र्यादिति । बान्धवजनो भावादि, दारिद्र्यात् पुरुषस्य वाक्ये न सन्तिष्ठते
आदिशादिक न शृणोतीत्यर्थ, यथा चिरबान्धो मैत्रेयो मे वाक्यमिदं न शृणोतीति
भाव । सुस्निग्धा अतीवस्नेहशालिनीऽपि सुहृदः, विमुखीभवन्ति स्नेहात् प्रच्यवन्ति ।
आपद स्फारीभवन्ति विशाला भवन्ति । मत्स्यम् अथ्यवसाय ज्ञासमुपैति प्राप्नोति ।
शील स्वभाव एव शशी निम्नलत्वाच्चन्द्र तस्य कान्ति सौन्दर्यम् परिस्त्रायते मलिनी-
भवति । तथा परैरपि यत् पाप पापजनकम्, कर्म चौर्यहत्यादिक कार्यं कृतम्,
तस्य दारिद्र्यपुरुषस्य तत् सम्भाव्यते सम्भवपरतया परैरगह्यतः । हन्त । सैव्य दशा
ममेदानीं स इति भावः ।

अथ अप्रस्तुतात् पुरुषसामान्यात् प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य चारुदत्तस्य प्रतीतिरप्रस्तुत
प्रशंसा, एक कष्टरूपकाय प्रति बहूनां कारणानामुक्तत्वात् समुच्चय, शीलशशिन इति
निरङ्ग किवलरूपकश्च इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया स सृष्टिः । तथा परस्त्रयपदात्मने
पदयोर्भेदात् एकवचनषड्वचनयोर्भेदात् कर्तृवाच्यकर्मवाच्ययोर्भेदाच्च बहुव्री भग्नप्रक-
मतादीषा, एव भवन्तीत्यस्य द्विरुक्ततया कथितपदतादीषथ, इत्येतेषां समाधानाय
श्लोक एव पठनीयः —

“दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनास्तिष्ठन्ति नो भाषिते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदो हृदि प्रयान्त्यापदः ।
उन्मादा अयिता मज्जन्ति विह्वलि शीलैन्दुश्रीभासया
पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं सम्भाव्यन्त्यस्य तत् ॥”

शाङ्ख्यविक्रीडितं हसम् ॥३६॥

माशुषेरं द्रिष्टतावशतः बहूञ्जन वाक्येण अधीनं वाक्ये ना, विशेष

অপি চ,

সঙ্গং নৈব হি কচ্ছিদস্য কুরুতে, সম্ভাপতে নাদরাৎ,

সম্ভ্রাস্তো গৃহমুৎসবেষু ধনিনাং সাবজ্জমালোক্যতে ।

দূরাদেব মহাজনস্য বিঘরত্যল্পচ্ছদৌ লজ্জয়া,

মন্যে নির্ধনতা প্রকামমপরং পঠং মহাপাতকাম্ ॥৩৩॥

সঙ্গমিতি । কচ্ছিদপি জন, অস্য দরিদ্রস্য, সঙ্গং স সংগম্, নৈব হি কুরুতে, অবজ্জা-
বয়াদিতি ভাব । আদরাৎ আদর কৃত্বা, ন সম্ভাপতে, দরিদ্রজনমিতি তানুপার্থ্যম্ ।
উতসবেষু ধনিনাং গৃহ সম্ভ্রাস্তী গমী দরিদ্র ইত্যর্থং সাবজ্জমালোক্যতে জনৈরिति শ্রীষ ।
সয়া শব্দে অচ্ছদ পরিচ্ছদৌ বৈশি যস্য স তাটম্বী দরিদ্র, লজ্জয়া মহাজনস্য ভদ্রলোকস্য
দূরাদেব বিঘরতি বিঘরতি । অতএব নির্ধনতা দাগ্দিদ্রাম্, অপর প্রকাম পথ্যাহম্,
মন্যাदिभि पद्यम यावन् महापातकं गणितम् इदन्तु पठ महापातकम्, इत्यह मन्ये ;
सप्तु ल्यङ्गी श्दायकत्वादिति भाव ।

অসাপি অপ্রস্তুতানু দগ্দিদ্রামান্যানু প্রস্তুতস্য দগ্দিদ্রবিশেষস্য চারুদমস্য প্রতীত-
রপ্রস্তুতপ্রশসা, দাগ্দিদ্রাপ্রযুক্তমেক কটকপকার্য্য প্রতি बहुकारणीपन्थास्रान् समुच्चय, चतुर्थ-
चरणार्थे प्रति पूर्वचरणत्वगतवाक्यार्थानां हितुतया वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम्, निर्धन-
तायां पठमहापातकत्वोत्प्रे षण्णानु 'मन्ये' शब्दप्रयोगश्च वाच्या भावाभिमानीनी ज्ञान्युत्प्रे षा
चेत्येतेषां पूर्ववत् स सृष्टि ।

স্নেহের পাড় আশ্রয়গণ বিমূখ হইয়া যায়, আপন বাড়িয়া উঠে, উত্তম
হাস পাথ, চরিত্ররূপ চলেব কাশি জান হইয়া যায় এবং অস্ত্রেও যে
পাপ কার্য্য করে, তাহাও তাহারই বনিয়া লোকে মনে করে ॥৩৩॥

আর, কোন লোক দরিদ্রের সংসর্গ করে না, এবং আদর করিয়া
আশাপ করে না । দরিদ্রলোক, উৎসবের সময় ধনীদিগের বাড়ী উপ-
স্থিত হইলে লোকে তাহাকে অবজ্ঞার সজ্জিত সেন্ধিতে থাকে এবং
অল্পপরিচ্ছন্ন পরিচ্ছন্নতার, কষ্টকরতঃ উৎসবের হ্রস্ব হ্রস্ব হ্রস্ব

अपि च,

दारिद्र्य ! शोचामि भवन्तमेव-

ममच्छरीरे सुहृदित्युपित्वा ।

विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये,

ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ॥३८॥

तथा कर्त्तृवाच्यप्रत्ययमध्ये आलीक्यते इति कर्मवाच्यप्रत्ययाभिधानात् 'कुरुते, सम्भाषते' इत्यात्मनेपद प्रकृत्य 'विहरति' इति परस्मैपदाभिधानाच्च भग्नप्रकृततादीषद्वयम्, तृतीयचरणे समुच्चयार्थे चकारो वाच्य, किन्तु नोक्त इति वाच्यार्थाभिधानदीष, एव षष्ठमित्यनेनैवोपपत्तौ अपरमित्यभिधानात् अधिकपदतादीषयः ; इत्येतेषां परीक्षाराय "सम्भाष" गृह्यमुत्सवेषु धनिना सावज्ञमालीकर्ते "दूरादेव महाजनादिहरते चान्यच्छब्दः" "प्रकाम-मवनी षष्ठम्" इत्युपठनीयम् । किन्तु "स एव हि वर"—इत्यादाविव "सङ्ग नैव हि" इत्यत्र 'एव हि' इति शब्दद्वयेन अत्यन्तनियममूचनाच्च निरर्थकत्वदीष । तथा दारिद्र्यप्रकृतत्वादेव 'सम्भाषते, आलीक्यते' इत्यनयोर्विभक्तिव्यत्ययेन कर्मपदलाभ इति न न्यून-पदतादीषोऽपीति ध्येयम् ।

पञ्चविधं महापातकमाह मनु,—

"ब्रह्महत्या सुरापान स्त्रिये गुर्वहनागमः ।

महासि पातकान्याहुः स सर्गथापि पञ्चमम् ॥"

शाश्वत्सुविक्रीडित वधम् ॥३७॥

दारिद्र्येति । हे दारिद्र्य ! भवन्तमेव शोचामि । तथा च 'अथ सुहृत्' इति कृत्वा अमच्छरीरे उपित्वा चिरमवस्थाय, मन्दभाग्ये मयि विपन्नदेहे मरणेन विनष्टशरीरे मति, त्वं क्व गमिष्यसि, इति मम चिन्ता वर्धते । माहृशददिद्रान्तराभावात् मम मरणा-जन्तरं तव वासव्यानाभाव एव भविष्यतीति भावः ।

करे । अतएव आभि मने करि—दरिद्रता, आव एकमे-शुक्रतव वरं महापातक ॥३८॥

বিদু। সবৈলত্বম্ । ভো বদ্বস্ম ! জই মএ গন্তব্বং, তা
এসা বি মে মহাডণী রদণিআ ভোদু । (ক)

চারু। রদনিকে! মৈত্রেয়মনুগচ্ছ ।

চেটী। জং অজ্জো আণবেদি । (খ) -

বিদু। ভোদি! রদণিএ! গিণ্হ বলিঁ পদীব' অ ।
অহঁ অবাভুদ' পক্বতুআরঅ' করেমি । তথা কগতি । (ঙ)

(ক) ভো বদ্বস্ম । যদি-ময়া গন্তব্যম্, তদীষাপি মম মহাযিনী রদনিকা ভবতু ।

(খ) যদার্থ্য আজ্ঞাপয়তি ।

অথ দারিদ্র্যশব্দস্য নপুসকলিঙ্গত্বেরূপে তদর্থস্য ধনাভাবস্য পুস্তাভিপ্রায়াৎ ভবন্ত্যমিতি
পুস্তা নির্দেশঃ । তথা চ বরক্বেচ—

“শব্দাভিধেবে লিঙ্গং স্যাৎ শব্দলিঙ্গমথাপি বা ।

শৌভনায়ৈ কলতায় দারানু পশ্যন্তি শৌভনানু ॥”

“অর্থপরত্বাত্ পুণ্ডিত্বম্” ইতি পৃথ্বীধরৌঃপি । অতএব ন শুরতস ম্কারতাধীপ' ।
কিন্তু 'মন্দভাগ্যে ময়ি বিপন্নদেহে মতি, ত্ব' ক গমিষ্যসি' ইতি বাক্যमध्ये 'মম ইতি
চিন্তা' ইতি বাক্যান্তরস্য প্রবেশাত্ গর্ভিততাধীপ. ; স তু “ত্ব ভ্রুব মচ্ছেরিতি মে
বিতর্ক.” ইতি অতুর্ঘ'চরণপাঠেন সমাধেয়ঃ ।

इन्द्रश्रीपेन्द्रशुधीर्भेलनादुपजातिर्बलम् ॥ ३८ ॥

‘আরও, হে দারিদ্র্য ! আমি তোমার বিষয়ে এইরূপ শোক করি,
তুমি বন্ধু ভাবিয়া আমার শরীরে বাস করিয়া, পরে মন্দভাগ্য আমি
নরিষা গেলে, কোথায় যাইবে, ইহাই আমার চিন্তা ॥৩৮॥

(খ) বিদূষক । (মচ্ছার সহিত) বদ্বস্ম ! যদি আমারই দাইতে
হয়, তবে এই রদনিকাও, আমার সহচারিণী হউক ।

চারুও । রদনিকা ! তুমি নৈয়েয়ের অশ্ৰুগামিনী হও ।

(ঙ) শাসী । আর্ধ্য দাশ্য আশ্রয় করেন ।

(বসন্ত । মম অম্বুপপত্তিণিমিত্তং বিষ অবাবুদং পক্ব-
দুআরম্, তা জাব পবিমামি । হহ । হহী ! হহী ! কধ'
'পদীবো ! পডান্নন নিবাণ্য প্রবিষ্টা । (ঠ)

চারু । মৈত্রৈয় ! কিমেতত্ ? ।

বিদু । অবাবুদপক্বদুআরম্ণ পিণ্ডীকিটেণ বাদেণ গিব্বা-
বিদো পটীবো । ভোদি ! রদণিএ ! গিক্কম তুমং পক্বদুআরম্ণ ।
অহং পি অম্বুপপত্তিচদুস্সালটো (১) পদীবং পজ্জালিঅ আঅ-
চ্ছামি । ইতি নিচ্ছাল । (ড)

(১) ভবতি । রদনিক্কে । গৃহাণ বলি প্রদীপম্ । অহমপাতত পধডারক
করোমি ।

(২) মম অম্বুপপত্তিণিমিত্তমিঅ অপাতত পধডারকম্, তদযাবত্ প্রবিষ্টামি ।
হা ধিক্ । হা ধিক্ । কথ প্রদীপ ।।

(৩) অপাততপধডারিণ পিণ্ডীক্কনন বাতন নিবাণিত প্রদীপঃ । ভবতি ।

(৪) বিদু ইতি । অপাততম্ উদঘাটিতকপাটম্ ।

(৫) বসন্ত ইতি । অম্বুপপত্তির্যচ্চণ তত্রিমিত্তমিব ।

(৬) বিদুঃক । বসন্তিকা । তুমি পুছার অব্য ও প্রদীপটা ধর,
আনি পাশের ছায়েের কপাট খুলি । (তাহাই করিল ।)

(৭) বসন্তসেনা । আমাকে ভিতরে লটবার জগ্নই যেন কেহ
পাশের ছায়েের কপাট খুলিল, অতএব আমি প্রবেশ করি । (দেখিয়া)
হায় ! হায় ! প্রদীপ বহিষ্কারে যে । (বহাধনধারা প্রদীপ
নির্কীর্ণিত করিয়া প্রবেশ করিল ।)

চারুস্ত । মৈত্রৈয় ! এ কি ? ।

(১) অম্বুপপত্তি ।

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! অশ্মে শামি বশন্তশেণিঅ' ? । (ঙ)

বিট: । অন্বিত্যতাম্ অন্বিত্যতাম্ ।

শকার: । তথা কৃত্বা । ভাবে ! ভাবে ! গহিহা গহিহা । (ঞ)

বিট: । সূৰ্ব্ব ! নন্বহম্ ।

শকার: । ব্রদৌ দাব ভবিত্ব এঅন্তে ভাবে চিহ্নদু । পুৱরন্বিত্য
চেট যচীত্বা । ভাবে ! ভাবে ! গহিহা গহিহা । (ত)

রদনিকি । নিশ্বাম ত্ব' পশ্চদারকীষ । অহমপি অমন্তরচতু'শালাত: প্রদীপ' প্রজ্বাল্য
আগচ্ছামি ।

(ঙ) ভাব ! ভাব ! অন্বিত্যমি বশন্তশেণিকাম্ ? ।

(ঞ) ভাব ! ভাব ! যচীতা যচীতা ।

(ঙ) বিদু ইতি । অপাত্তপশ্চদারকীষ দ্বারা আগতেভেতি ম্রিয়: পিণ্ডীকৃতেন একম
সুপীকৃতেন ।

(ঞ) শকার ইতি । তথা কৃত্বা হস্তপ্রসারণেন 'অন্ব'পণ' কৃত্বা সাহসান্ব'পণেন
বিট' ধ্বল'ল্যর্থ: ।

(ঙ) বিন্দুক । পাশেব ছুয়াবের কপাট গোলায় প্রচণ্ড বায়ু আসিয়া
দীপটাকে নিবাইয়া ফেলিয়াছে । রদনিকা ! তুমি পাশের ছুয়ার দিয়া
নির্গত হও, আমিও, ভিতরের চতু:শালা হইতে দীপ জালিয়া নিয়া
আসি । (ইহা বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ঢ) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! বসন্তসেনাকে অধেষণ করি ? ।

বিট । অধেষণ কর, অধেষণ কর ।

(ণ) শকার । (অধেষণ করত: বিটকে ধরিয়া) পণ্ডিত ! পণ্ডিত !
ধরিয়াছি, ধরিয়াছি ।

বিট । সূৰ্ব্ব ! এ যে আমি ।

चेटः । भट्टके । चेडे हगे । (य)

शकारः । इदो भावे, इदो चेडे । भावे चेडे, चेडे भावे ।

तुम्हे दाव एअन्ते चिट्ठ । पुनरन्विय रदनिका केशपु गृहीत्वा । भावे ।

भावे । शंपदं गहिदा गहिदा वशन्तशेण्णिआ । (द)

अन्धआले पलाअन्ती मल्लगन्धेण शूइदा ।

केशविन्दे पलामिष्टा चाणकेणेव्व दोवदी ॥३८॥

(त) इतस्तावत् भूत्वा एकान्ते भावस्तिष्ठतु । भाव । भाव । गृहीता गृहीता ।

(थ) भट्टारक । चेटोऽहम् ।

(द) इतो भाव, इतश्चेट । भावश्चेट, चेटो भाव । युवा तावत् एकान्ते तिष्ठ-

तम् । भाव । भाव । साम्प्रत गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका ।

(त) शकार इति । इतस्तावत् भूत्वा एतद्दिग्मुखी भूत्वा । एकान्ते एकपाथे ।

(थ) चेट इति । भट्टारक । भक्त । इत्यर्थः ।

(द) शकार इति । इतनिर्देशनाभिनयति इतो भाव इति । वस्त्ररतया दृढ-

निश्चयार्थं पुनरपि क्रमविपरीतक्रमाभ्यां हस्तेन निर्दिशति भावश्चेट इति ।

(त) शकार । এই মুখ হইয়া পণ্ডিত, এক পাশে থাকুন ।

(आदाव अन्वेयण करिया छुताके धरिया) पण्डित । पण्डित । धवि-
याछि, धरियाछि ।

(थ) चेट । प्रहृ । आमि छुता ।

(द) शकार । এই দিকে পণ্ডিত, এই দিকে ছুতা । পণ্ডিত

छुता, छुता पण्डित । तौमरा एक पाशे थाक । (पुनराद्य अन्वे-
यण करिया, रदनिकार केश धारण करिया) पण्डित । पण्डित । वसन्त-
सेनाके एथन धरियाछि, एथन धरियाछि ।

বিটঃ । এষামি বয়সৌ দর্পাত্ কুলপুত্রানুসারিণী ।
 কেশেযু কুমুমাখ্যেযু স্বেবিতল্যেযু কর্ণিতা ॥৪০॥
 শকারঃ । এশাশি বাশু ! শিলশি গহীদা
 কেশেযু বালেযু শিলোলুহেযু ।

অশ্বকারে পলায়মানা মান্যগর্ভে ন সূচিতা ।

কেশব্দে পরামৃষ্টা চাণক্যে নৈব দ্রৌপদী ॥২৮॥

অশ্বকার ইতি । অশ্বকারে পলায়মানা তম্, মান্যগর্ভে ন সূচিতা অথ স্থিত-
 তয়া অনুমাপিতা সতী, চাণক্যে ন দ্রৌপদী ব কেশব্দে কেশকলায়ে, পরামৃষ্টা হলো ন
 পরামৃষ্টা গৃহীতা ।

চাণক্যে ন দ্রৌপদী ইতি দ্বিতীয়মম্ ॥২৮॥

এবেতি । এষা ত্ব বসন্তমেবা বয়সৌ যৌবনম্য দর্পাত্ গর্ভাত্, কুলপুত্র' মনুকলাপস্য
 চারুদত্তমনুসরতীতি সা যৌবনমর্দন চারুদত্তাভিমাগিণী সতীত্যর্থঃ, কুমুমাখ্যেযু পুণ-
 মাখ্যামুখিতেষু স্বেবিতল্যেযু পরমসুন্দরতয়া সুগম্বিতৈশ্বাদিনা পরিচার্যেযু কেশেযু কর্ণিতা
 অমৃষ্টা অসি । অস্মানবমস্য চারুদত্তাভিমরণেনৈব তথাপি ন কেশাকর্ষণে ঈগুতি
 ভাব ॥৪০॥

এবেতি । ই বাশু ! বাশি ! শিলশি কেশেযু এষা ত্ব গৃহীতাসি । বদামীম্

অশ্বকারে পলায়ন করিতেছিল, মানার গর্ভে প্রকাশ করিয়া দিয়াছে ।
 তাহার পর, চাণক্য যেমন দ্রৌপদীর কেশপাশ ধারণ করিয়াছিলেন,
 আমিও সেইরূপ কেশপাশ ধারণ করিয়াছি ॥২৮॥

বিট । বসন্তসেনা ! তুমি যৌবনের গর্বে সহস্রজাত চারুদত্তের
 অভিমারিণী হইয়াছিলে, কিন্তু শুশুনার যোগ্য এবং পুণ্যশোভিত
 কেশকলাপে এখন আকৃষ্ট হইলে ১৯০।

অক্রোশ বিক্রোশ লপাধিচণ্ড'

শম্ভু শিব শঙ্কলমিশ্রল' বা (১) ॥৪১॥

রুদ । সম্যম । কি' অজ্জমিস্তেহি' ববমিদ' ? । (ঘ)

বিট : । কাণেলীমাত : ! অন্য এবৈপ স্বরসংযোগ : । (ন)

শকার : । ভাবে ! ভাবে ! জধা দহিগর-(২) পলিতুদ্বাএ

এযসি বাসু । শিরসি ম্হীতা কীণেপু বাসিপু শিরোহুপু ।

অক্রোশ বিক্রোশ লপাধিচণ্ড শম্ভু শিব শঙ্কলমিশ্রল' বা ॥৪১॥

(ঘ) কিমাত্মমিথ' ববমিতম্ ? ।

অক্রোশ ভক্ত'মথ, বিক্রোশ জনান্দরমাছয়, অথবা চণ্ড শিবম্, অধি অধিকৃত্য উচ্চ-
শ্লৈত্য়' । লপ বিলপ । যদা অধিচণ্ডম্ অধিকমীষণম্, যথা স্যাত্থা, শম্ভু, লপ
বিলপ ; তথাপি তে নাশ্বাহতিগতি ভাব ।

অথ বাসুখিত্যাদিক শিবমিত্যাদিকচ পুনরুক্তম্ । ইন্দ্রবজ্রা বৃত্তম্ ॥৪১॥

(ঘ) রুদ ইতি । অাত্মমিথ' : সম্যম' হৈ' । ববমিতম্ আরভম্ ।

(ন) বিট ইতি । অন্য বসন্তসীমাস্তানু অন্যবিধ । স্বরসংযোগ. কণে কণ্ড-
স্বরসম্বন্ধ । সুতরাং নিয় বসন্তসীমেনিতি ভাব ।

শকার । হে বাসিকে ! এই তুমি মস্তকের কেশে ধৃত হইয়াছ ।
এখন আক্রোশ কর, অথবা কাহাকেও আশ্বাস কর, অথবা শিবকে নন্দ্য
করিয়া ভীষণভাবে বিলাপ কর ॥৪১॥

(ঘ) ব্রহ্মনিক । (ভগ্নের সহিত) মহাশয়েরা আরম্ভ করিয়া-
ছেন কি ? ।

(ন) বিট । কাণেশীর পুত্র । এই কর্ণধর যে আর এক ব্রহ্ম ।

(১) শঙ্কলমীশ্রল' বা । (২) দহিগরি ।

মজ্জালীয়ে শলপলিবস্তু হৌদি, তথা দাগীয়ে ধীয়ে শনপলিবস্তু
কড়ে । (প)

বিট: । কয়' স্বরপরিবর্ত্ত: কৃত: । অহৌ চিত্রম্ । অথবা
কিমত্র চিত্রম্ ?

ইয়' রঙ্গপ্রবেশেন কলানাং চোপশিষ্যয়া ।

বস্তুনাপণ্ডিতত্বেন স্বরনৈপুণ্যমাশ্রিতা ॥৪২॥

প্রবেশ্য বিদূষক: । হৌ হৌ ভৌ ! পদোসমন্দমারুদেণ পসু-

(প) ভাব । ভাব । যথা দধিসরপরিভুস্বায়া মার্জায়া স্বরপরিবর্ত্তো ভবতি,
তথা দাস্যা: পুত্রা স্বরপরিবর্ত্ত: কৃত: ।

(প) শকার ইতি । দধ. সরে নবনীতায়্যে সারপদার্থে পরিভুস্বা অমিলাপিণী
তস্যা: । দাস্যা' পুত্রা বসন্তসেনয়া ।

' ইয়মিতি । ইয়' বসন্তসেনা, রঙ্গে অমিলযাগারে প্রবেশেন তত্র নানাবিধবাচিকাভি-
নয়করণেনৈব; , কলানাং বহুবিধগীতানাং উপশিষ্যয়া, তথা বস্তুনাপণ্ডিতত্বেন ইয়ল'
কাল' যাবত্ পরমসারথাকরণেন, স্বরনৈপুণ্য' নানাবিধকণ্ডস্বরপ্রকাশনদৃশ্যতাং আশ্রিতা
প্রাপ্তা । 'অতপব বসন্তসেনৈবেয়' ভবিতুমর্হতীতি ভাব' ॥৪২॥

(প) শকাব । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! দধিব সবেব লোভী বিজা-
লীর যেমন সবেব পবিবর্ত্তন হয়, সেইরূপ দাগীব কল্পা সবেব পবিবর্ত্তন
করিয়াছে ।

বিট । কি সবেব পবিবর্ত্তন কবিয়াছে । কি আশ্চর্য্য । অথবা
ইহাতে আশ্চর্য্য কি ? (কারণ)

এই বসন্তসেনা রঙ্গালয়ে প্রবেশ, নৃত্য-গীতাদি কলা শিক্ষা এবং
প্রভাবপায় ক্ষমতা ; এই সব কাৰণে সবেব নৈপুণ্য লাভ কবিয়াছে ॥৪২॥

বন্দীবণীদক্ষ বিদ্বা ছাঅনক্ষ হিঅন', ফুরপুরাঅদি পদীবো ।
 উপস্থ্য রদনিকা হশ । ভো ! রদণিঅ ! (ফ)

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! মণুশ্শে মণুশ্শে । (ব)

বিদ্বু । জুত্গং গেট', সরিস' গেট', জং অজ্জচারুদত্তক্ষ দলি-
 হদাএ সম্পট' পরপুরিসা গিহ' পবিমন্তি । (ম)

(ফ) আর্থ্যম্ । ভো, । প্রদীপমন্ডমারুতেন পশুবন্দীবনীতস্বীব ছাগলস্য ফুর-
 পুরাথতে প্রদীপ । ভো রদনিকে । ।

(ব) ভাব ! ভাব ! মনুষ্যে মনুষ্যে ।

(ম) যুক্ত নেদম্, মহশ' নেদম্, যদার্থ্যচারুদত্তস্য দরিদ্রতয়া সাম্পত' পরপুরা
 গিহ প্রবিগ্গন্তি ।

(ফ) প্রবিগ্গন্তি । পশুবন্দীবনে অধিনিতি পশুবন্দীবনী যুপকাঠ তত উপনীতস্য ছেদ-
 নাথ বহুম্ । ফুরপুরায়তে অতীবকম্পতে ।

(ম) বিদ্বু ইতি । ইদ পরমহুপ্রবেশমাতমেব ন যুক্তম্, মহশ্চর্মিনীঃপমানজনক-
 ত্বাদিতি ভাব । ননু মানহীনস্য মহশ্চর্মিণী কী দীঘ ইত্যাহ মহশ নেদমিতি ।
 অনুষ্প নেদমিত্যর্থ', মহামানিন এব মহত্বাদিত্যর্থ । অতএবাহ আর্থ্যমিতি ।

(ফ) (প্রবেশ করিয়া) বিদ্বষক । কি আশ্চর্য্য ! যুপকাঠের নিকট
 উপনীত ছাগলের শব্দেব জ্ঞায় এই প্রদীপ, প্রদোষকালের অল্প বায়ুতে
 ফুর ফুর করিতেছে । নিকটে যাইয়া, রদনিকাকে দেখিয়া) রদ-
 নিকা । ।

(ব) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! মনুষ্য মনুষ্য । ।

(ম) বিদ্বষক । ইহা উচিত নহে, ইহা যোগ্যও নহে, যে আযা
 চাক্রবর্ত্তের দারিদ্র্য অবস্থা উপস্থিত হইয়াছে বলিয়া, অল্প লোক তাঁহার
 বাড়ীতে এখন প্রবেশ করিবে ।

रट । अज्ज मिस्सेअ ! पेक्ख मे परिभव' । (म)

विदू । किं तव परिहवो ? आदु अम्हाण' ? । (य)

रट । गं तुम्हाणं ज्जेव । (र)

विदू । किं एसी बलकारी ? । (ल)

रट । अघडं । (व)

विदू । सच्चं ? । (श)

रट । सच्चं । (घ)

विदू । सकीध दण्डकाठमुदय्य । मा दाव । भो ! सके गेहे
कुक्कुरोऽपि दाव चण्डो भोदि, किं उण अहं वम्हणो । ता

(म) आर्थ । मैत्रेय ! प्रियस्व मे परिभवम् ।

(य) किं तव परिभवः ? अथवा अस्माकम् ? ।

(र) ननु युष्माकमेव । (ल) किमेव बलात्कारः ? ।

(व) अथकिम् । (श) सत्यम् ? । (घ) सत्यम् ।

(य) विदू इति । परिभवः अपमान. । आश्रितस्यापमाने आश्रयस्त्वं अपमान-
घातात् पृच्छति अथवा अस्माकमिति । उत्तरवाक्येऽप्येवमेवाशयः ।

(म) वदनिका । आर्थ मैत्रेय ! आम्भाव अपमान देखून ।

(य) विदूषक । त्वांभाव अपमान ? ना, आम्भादेव अपमान ? ।

(र) वदनिका । आपनादेवहे वटे ।

(ल) विदूषक । हेहा कि वनाऽकार ? ।

(व) वदनिका । ई ।

(श) विदूषक । मठा ? ।

(घ) वदनिका । मठा ।

एदिणा अम्हारिस-जण-भाअधेअ-कुडिलेण दण्डकट्टेण दुट्टस्स
विअ सुक्खाण-वेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टइस्सं । (स)

विटः । महाराज्यण ! मर्षय मर्षय । (ह)

विटू । विटं दृश । एण एत्थ एसो अवरज्झदि । शकारं दृश ।

एसो क्वु एत्थ अवरज्झदि । अरे रे राअसालअ ! संट्ठाणअ !

(स) मा तावन् । भीः । स्वके गेहे कुडं, गेहोपि तावन् अणो भवति, किं पुन-
रइं ब्राह्मणः । तदेतेन अष्वाहज-जन-भागधेय-कुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुट्टस्यैव गुणधेय-
कस्य मणकं ते प्रहारैः कुडयिष्यामि ।

(स) विटू इति । मा तावन् एव कुरु इति श्रेय । स्वके स्वकीये । अणो
विक्रमेण कीपनः । अष्वाहजनानां भागधेयवत् भाग्यवत् कुटिलं वक्रं प्रतिकूलघ तेन ।
दुट्टस्य दुर्जनस्य, अथत्र तु घुणजर्जरितस्य गुणो यो वेणुको व शदण्डकस्य । कुडयिष्यामि
चूर्णयिष्यामि ।

(ह) विट इति । महाराज्यण । निरुष्टब्राह्मण । परीपजीवित्वादिति भाव ।
महच्छन्दस्यायं स्वभावी यत् शब्दविशेषविशेषणीभूत, अयं विशेष प्रत्याययतीति । अत-
एवीकृतम्—

“शङ्खे तैले तथा मासे वैद्ये ज्योतिषिके दिजे ।

याताया पयि निद्राया महच्छन्दो न दीयते ॥”

(स) विटूवक । (क्रोधादेव सहित म० उद्दोलन करिशा) एरूप
रुवि० ना । अरे ! निजेर बाङ्गीते कूरु०, प्र०७ इहेया थाके ,
ता, आमि जाङ्ग आर ना इहेव केन ? । अतएव आमादेर मत बोकेर
डागेर काय वक्रं एहे म०धारा प्रहार करिशा, घुणज्झरित उड वंश-
मणेर काय, डोमार मतक चूर्ण करिव ।

(ह) विट । अह महाराज्यण ! कसं कर, कसं कर ।

দুজ্ঞা । দুম্মাণস্স । জুত্ভং গ্বেদ' ? জহবি ণাম তত্তমভব
অজ্জচারুদত্তো দলিহো স'বুত্তো, তা কি' তস্স গুণেহি' ণ অল-
দ্ধিদা উজ্জইণী ? জেণ তস্স গেহ' পবিসিঅ পরিঅণস্স ইঁরিসো
উবমহো করীঅদি । (চ)

মা দুগ্গটোত্তি পরিহবো ণতি কঅন্তস্স দুগ্গটো ণাম ।

চারিত্তেণ বিহীণো অহ্বো বিঅ দুগ্গটো হ্বো ॥৪২॥

(ঘ) নাভ এযোঃপরার্থ্যতি । এষ স্বল্পত অপরাধ্যতি । অর্ রী রাজস্বালক ।
স স্ত্যানক । দুর্জন । দুর্মন্থ । যুক্ত নেদম্ । যদ্যপি নাম ততমভবান অর্থ
চারুদত্তো দরিদ্র স বচ তত কি তস্য গুণৈর্নালঙ্কৃতা উজ্জয়িনী ? তেন তস্য গৃহ
প্রবিশ্য পরিজনস্য ইঁদ্রয় উপমর্হ ক্রিয়তে ।

মা দুর্গত ইতি পরিভবো নাস্তি কৃতানস্য দুর্গতো নাম ।

চারিত্তোণ বিহীন অস্মোঃপি চ দুর্গতো ভবতি ॥৪৩॥

(চ) বিদু ইতি । স স্ত্যানসবস্ত্যানমম্মাশীতি স স্ত্যান . অর্ আদিত্বাটত্ব তত
কৃতমায়া কমর্থয । ভগিন্যুপপতিবিহিতাবস্ত্যানকত্বাদেবাস কৃতসিতত্বম্ । তেন
স স্ত্যানক ইতি শকারস্য নাম । তত তথাপি । উপমর্হী নিয়হ ।

ননু দুর্গতস্য মানহীনস্য পরিভবে কী দৌষ ইত্যাহ মীত । দুর্গত অথ জনো
দরিদ্র ইতি ক্রত্বা, মা পরিভবো ন নিয়হ কথংস্ব । কৃত ইত্যাহ—কৃতানস্য দৈবস্য

(ক) বিদুশ্বব । (বিটকে দেখিয়া) এ বিষয়ে এ, অপবাদী নহে ।
(শকারকে দেখিয়া) এ বিষয়ে এই বেটাই অপরাধী । তবে রাজার
শাসনা মান্য । দুর্জন । দুঃখমাশ্রয় । ইহা উচিত নহে । মাননীয়
অর্থ চারুদত্ত যদিও, দরিদ্র হইয়া পড়িয়াছেন , তথাপি তাঁহার গুণ
কি উজ্জয়িনীকে অলঙ্কৃত করে নাই ? । যে, তাঁহার বাড়ীতে প্রবেশ
করিয়া, পরিজনের এইরূপ নিগ্রহ করিতেছি । ।

विटः । सर्वैलक्ष्यम् । महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय । अन्य-
जनशङ्कया खल्विदमनुष्ठितम्, न दर्पात् । पश्य—(×)

सकामान्विष्यतेऽस्माभिः—

विटू । किं इद्यं ? । (क)

(क) किमियम् ? ।

सकाशे दुर्गती नाम्नि, इति नाम सम्भावयामीत्यर्थः । तथा च सर्वप्रथमं नाम देव-
दुर्गतमपि धनिनम्, धनिनमपि च दुर्गतं कर्त्तुमर्हतीति भवती दुर्गतत्वे चारुदत्तस्य च
धनित्वे वैपरीत्येन नियहीऽपि सम्भाव्यत इति भावः । अपि च चारित्र्येण सदावहारेण
विहीन आर्यो धनवानपि जनः, दुर्गती भवति ; सर्वैरवज्ञेयत्वादिति तात्पर्यम् ।
तेन त्वमासीऽपि चारित्र्याविहीनतया दुर्गत एवेति तवापि नियह सम्भवतीति भावः ।

अतएवात्र परार्द्धे सामान्यादिशेषप्रतीतिरूपः अप्रस्तुतप्रश्न सालङ्कारः, पूर्वार्द्धे च वाक्यार्थ-
हंतुकं काव्यलिङ्गमित्यनयो, संसृष्टिः । किन्तु दुर्गतशब्दस्य असकृदुपादानेऽपि नानवी-
कृतत्वदोषः ; कथितपदसादीपवदस्यापि उद्देश्यप्रतिनिर्दिश्यत्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनात्
प्रायेण समानविषयत्वात् ।

“कृतान्धो यममिद्वान्तदैवाकुशलकर्मसु” इति मेदिनी । आर्या जाति ॥४३॥

(×) विट इति । वैश्वस्येण लज्जाजनित्वाप्रतिभत्वेन सहति सर्वैलक्ष्यम् ।

सकामेति । अस्माभिः सकामा रमणी अन्विष्यते ।

माहूष दरिद्र हहेल्लेहे ताहार निग्रह कविते माहे, कावण, दैदेवर
निकट दविद्र माहे । चरित्रहीन धनीष, दरिद्र हहेया थाके ॥४७॥

× विट । (लज्जार महित) महाब्राह्मण ! धर्मा करुण, क्रमा
करुण । अत्र लोक मने कविमाहे एहेरूप कविमाहे, किन्तु दर्पवशतः
नहे । देखुन—

आनवा कान कामुके अश्वेषण करितेछि—

বিটঃ । শান্তং পাপম্ । (খ)—ক্কাচিত্ স্বাধীনযৌবনা ।

সা নষ্টা শঙ্কয়া তস্যাঃ প্রাপ্তেয়ং শীলবচনা ॥৪৪॥

সর্বথা ইদমনুনয়সর্বস্বং গৃহ্যতাম্ (গ) । ইতি শব্দগমুৎসৃজ্য

কৃতান্তলিঃ পাদযৌ পততি ।

বিটু । সপ্যুসিস ! উট্টেহি উট্টেহি । অশ্রাণন্তেণ মপ
তুমং উবালহে, সম্পদং উষ জাণন্তৌ অণুণেমি । (ঘ)

(ঘ) সত্পুসিস । উতিঠ উতিঠ । অজানতা ময়া ত্বমুপাশঙ্কঃ, সাম্প্রতং
পুনর্জানন্ অনুনয়ামি ।

(খ) বিট ইতি । শান্ত পাপম্ উক্তরূপে ন বাচ্যমিত্যর্থঃ । “শান্তং পাপ-
মনির্হিংশে” ইতি কোষ ।

ক্কাচিদিতি । স্বাধীনমেব ন তু পিতাশ্রয়ধীন যৌবনং যস্যঃ সা তাড়শৌ, ক্কাচিত্
রমণী অন্বিত্যে ইত্যন্বয়ঃ । কিন্তু সা নষ্টা ‘অদর্শনং’ গতা পলায়িতা । তস্যাঃ
শঙ্কয়া সন্দেহেন, ইয় ভবত্পরিজননিয়ন্ত্ররূপা, শীলস্য অশ্রুতস্বभावस्य वक्षणा तत्-
कर्तृकप्रतारणा प्राप्ता । সন্দেহবশাদেবেদমনব্যর্থং কৃতং ন পুনর্জানত ইতি মর্দপিতব্য-
ম্ভবৈতদিতি ভাব ।

অন নষ্টে ত্বমঙ্গলত্বপ্রকৃতিত্বাদশীলতাভীষা, স তু ‘শষ্টা’ ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ॥৪৪॥

(গ) সর্বথেতি । ইদং ক্রিয়মাণ পাদপতনম্, অনুনয়স্য সর্বস্বং প্রধানাহ্নম্ ।

(ক) বিদূষক । ইহাকে কি ?

(খ) বিট । ওরূপে বলিবেন না—কোন স্বাধীনযৌবনাকে (বেশ্যাকে),
সে পলাইয়া গিয়াছে, তাহাবই সন্দেহে, আমাদের এই চরিত্রচ্যুতি
উপস্থিত হইয়াছে ॥৪৪॥

(গ) অতএব সকল প্রকারে অহ্নয়ের সর্বস্ব ইহা (চবণ ধারণ)
গ্রহণ করুন । (এই বলিয়া, খড়্গ পরিত্যাগ করিয়া, কৃতান্তলি হইয়া
বিদূষকের চবণযুগলে পতিত হইল) ।

বিটঃ। ননু भवानিवात्मानुनेयः। तदुत्तिष्ठामि समयतः। (ड)

বিদুঃ। भणादु भवं। (च)

বিটঃ। यदीमं वृत्तान्तमार्यचारुदत्तस्य नाख्यास्यसि।

বিদুঃ। ए कधइस्सं। (छ)

বিটঃ। एष ते प्रणयो विप्र ! शिरसा धार्यते मया।

गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥४५॥

(च) भणतु भवान्। (ङ) न कथयिष्यामि।

(ঘ) বিদুঃ ইতি। উপালম্বী ভর্তৃসিত। অনুনয়ামি ভবনমিতি শিষ্য।

(ঙ) বিট ইতি। অথ বিপ্রৈঃ, भवानিवात्মানুनेयो ময়েতি শিষ্য, ন পুনর্ভবতা অহ-
মিতি এবশব্দস্যার্থঃ। সময়ত কথ্যাসিত্ব শপথাত্।

এষ ইতি। ইতি বিপ্র। ময়া এষ তে তব প্রণয় প্রণয়পূর্বকশপথ, শিরসা ধার্যতে।

ঘন লয়া, गुण सत्यवादित्वादय एष शस्त्राणि सैः, शस्त्रवन्तोऽपि वय निर्जिता।

मर्षयित्वाभ्य एतदन्त यावत् परिहारो नाम नाख्यालङ्कार। यथा दर्पणे—

“परिहार इति प्रीक्त कृतानुचितमार्जनम्” ॥४५॥

(ঘ) বিদুষক। माधुप्रकथ। आपनि उठ्ठेन, उठ्ठेन। आनि ना
ज्ञानिया, आपनाके निम्ना करिष्याहि, এখন किञ्च ज्ञानिया आवाव अह-
नय करितेहि।

(ঙ) বিট। महाशय। एविषये आपनावहे अहनय करा आमादेव
उचित। তবে একটী শপথ করিলে আমি উঠিতে পারি।

(চ) বিদুষক। आपनि ताहा वमून।

বিট। यदि এই वृत्तांत आर्या चारुदत्तের निकट ना बलेन।।

(ছ) বিদুষক। बनिव ना।

শকার: । সাম্যম্ । কি' নিমিত্তং উণ্ ভাবে । এদৃশ
দুঃখবডু, অগ্নি বিগ্নঅঞ্জলি' কদুশ পাশু গ্নিপড়ি'দে ? । (জ)

বিট: । ভীতোঽস্মি ।

শকার: । কশ্চ তুম' ভীদে ? । (ঝ)

বিট: । তস্য চারুদত্তস্য গুণেভ্য: ।

শকার: । কে তশ্চ (১) গুণা ? জশ্চ মেহ' পবিগ্নিঅ
অগ্নিদেব' বি গ্নতি । (জ)

(জ) কি নিমিত্ত পুনর্ভাব ! এতস্য দুঃখবটুকস্য বিনয়াঞ্জলি ক্ত্বা পাদয়ো
নিপতিত ? ।

(ঝ) কক্ষাত্ব ভীত ? ।

(জ) কে তস্য গুণা ? যস্য মেহ প্রবিগ্ন অগ্নিতব্যমপি নাস্তি ।

(জ) শকার ইতি । হ ভাব । বিহ্বল । বিনয়মূলকৌঃস্ললির্বিদয়াঞ্জলিস্তম্ ।

(জ) শকার ইতি । মেহ প্রবিগ্ন স্নিতস্য জনস্য অগ্নিতব্য ভোক্তব্যমপি অনা-
দিক নামসীত্বার্থ ।

বিট । হে ব্রাহ্মণ ! আপনার এই প্রণয়পূর্বক শপথ, আমি মন্তকে
ধারণ কবিতোছি । আমিবা অঙ্গধাবী হইলেও, যে ব্যক্তি (আপনি)
গুণরূপ অস্ত্রে আমাদিগকে জয় কবিয়াছেন ৷৪৫৥

(জ) শকার । (অনূয়ার সহিত) পণ্ডিতমহাশয় । আপনি কি
জন্ম বিনয়মূলক হাত ছোড় কবিয়া, এই চুই ব্রাহ্মণের পায়ে পড়িলেন ?

বিট । আমি ভীত হইয়াছি ।

(ঝ) শকার । আপনি কাহা হইতে ভীত হইলেন ? ।

বিট । সেই চারুদত্তের গুণ হইতে ।

(১) কে বিষ তস্য ।

বিট; । মা মেবম্ ।

সোঃস্মদ্বিধানা প্রণয়ৈ. ক্লশীক্লতৌ

ন তেন কচ্ছিদ্ধিভবৈর্বিমানিত: ।

নিদাঘকালিষ্বিব সৌটকৌ ক্লদৌ

নৃণা স তপ্পামপনীয় শুষ্কবান্ ॥৪৬॥

স ইতি ; স চারুদত্ত, অস্মদ্বিধানা ধনলুভানা জনানাং, প্রণয়ৈর্ভ্রাতৃভিঃ
ক্লশীক্লতৌ ধনহীনীক্লত , ন তু অসম্যম্ব্যয়ৈ ক্লশীক্লত ইত্যশয় । তেন চারুদত্তেন
বিভবৈর্ধনৈর্ধনমদৈরিত্যর্থ , কচ্ছিদ্দপি জনৌ ন বিমানিত অপমানিত । তথা স চারুদত্ত ,
নিদাঘকালিষু যৌগমময়েষু, সৌটকৌ জলপূর্ণা ক্লদ ইব, নৃণা লোকানাং, তথা জল-
পিপাসা ঘনলিপ্সাচ্চ, অপনীয় জলদানেন ধনদানেন চ দূরীক্লত, শুষ্কবান্ জলহীনী
ধনহীনয় জাত । অতীঃস্ম দারিদ্র্যমপি দ্রাঘমেবেতি ভাব ।

অত্র প্রথমপাদে ব্যাব্যানুসারিণাম্ব্যপীহনাদার্য্যৈ পশিস স্ত্রীয়া, পরান্তে পূর্ণাপমা স ,
অনর্থৌ পরস্পরনিরপেচতয়া স সৃষ্টি ।

“প্রণয় প্রেমুণি বিশ্বম্ভৈ যান্ভ্রাতৃপ্রসঙ্গীরপি” ইতি বিশ্ব ।

শুষ্কবানিতি যমধাতৌ ক্লদন্তুপ্রত্যয়ৈ “ঐশ্বিষিচা স ক বা” ইতি তকারস্য ককার ।

নন্দ্রব শ্রাব শস্যবিলয়ীমেলনাদুপজাতির্তম্ ॥৪৬॥

(ঞ) শকাব । তা'র আবার 'ও' কি ? যা'ব যবে প্রবেশ কবিয়া
গাছও পাওয়া যায় না ।

বিট । না না, একরূপ বলিও না ।

আমাদের মত লোকেব প্রার্থনা, চারুদত্তাক ধনহীন কবিয়াছে এবং
চারুদত্ত ধনেব অহঙ্কাবে কাহাকেও অপমানিত করেন নাই । গ্রীষ্ম-
কালে জলপূর্ণ হ্রদেব জায় তিনি মনুষ্যগণেব তৃষ্ণা দূব করিয়া শুষ্ক হইয়া-
ছেন ॥৪৬॥

शकारः । सामर्थम् । किं श्रे गवभदासीए पुत्ते ? । (८)
 शूले विक्रान्ते पाण्डवे ? श्रितकेतू
 पुत्ते लाभाए ? नावणे इन्द्रपुत्ते ? (९) ।
 आहो कुन्तीए तेण लामिण जादे
 अश्रत्यामि ? धम्मपुत्ते जडाउ ॥४७॥

विट् । मूर्ख । आर्य्यचारुदत्तः खल्वमी ।

(८) क स गर्भदास्या पुत्र ? ।

शूरो विक्रान्त पाण्डव ? श्रितकेतु पुत्रो राधाया ? रावण इन्द्रपुत्र ? ।

आहो कुन्त्या तेन रामेण जात अश्रत्यामा ? धम्मपुत्रो जटायु ? ॥४७॥

(८) शकार इति । गर्भदास्या जन्मावधिदास्या ।

पुनर्दिशेषेण वृच्छति मूर इति । शूरो विक्रान्त इति पाण्डवविशेषणद्वयम् एकार्यक
 तया पुनरुक्तम् । पाण्डवस्य भीमीऽज्जुमी वा किमित्यर्थः । एवमेव सर्वत्र काकुत्स्थ
 जन्मव्या । किं वा राधाया पुत्र श्रितकेतु ? । श्रितकेतुर्नाम कश्चिदीपनिषदी महर्षि
 अथवा इन्द्रस्य पुत्रो रावण ? । आहो सत तेन जगत्पतिर्जन रामेण करणेन, कुन्त्या
 पाण्डुपुत्रा जात अश्रत्यामा ? । किं वा धम्मस्य पुत्रो जटायु ? । य भवानिव
 प्रश्न सतीति भावः ।

अथ श्रितकेतुरित्यादिक सर्वमेव अपार्यम्, शकारवचनलात् ।

वैश्वदेवी वृत्तम्—“वाणश्चैन्द्रिग्रा वैश्वदेवी ममी धी इति लक्षणात् ॥४७॥

(८) शकार । से जन्मदासीव पुत्र के ? ।

शूरो विक्रान्ते पाण्डव ? ना, राधाया पुत्र श्रितकेतु ? किं वा इन्द्रेण
 पुत्र रावण ? अथवा कुन्तीव गर्भे रामेण जटायुसे जटायु अश्रत्यामा ? ना,
 धम्मपुत्र पुत्र जटायु ? ॥४७॥

(९) इन्द्रपुत्र ।

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी
 आदर्शः शिञ्चितानां सुचरितनिकषः शीलवेलासमुद्रः ।
 सत्कर्त्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारमत्त्वो
 ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छसन्तीव चान्ये ॥४८॥

दीनानामिति । दीनानां दरिद्राणां सम्बन्धे स्वगुणा विनयीदार्येण एव फलानि
 तेनैत, कल्पवृक्ष कल्पतरुस्वरूपः, निमित्तदाहृत्वादिति भावः । सज्जनानां कुटुम्बी
 गृहिस्वरूपः परिपोषक इत्यर्थः । शिञ्चितानामभिज्ञानां जननाम्, आदर्श आदर्श
 स्वरूपो दृष्टान्त्वानामिति तात्पर्यम् । सुचरितानां सञ्चरितानां निकष कषपायाण
 स्वरूपः परीक्षाव्यानमित्यर्थः । तथा शीलं सद्गुणमेव वेला तीरभूमिमेव समुद्र
 समुद्रस्वरूपः । समुद्रो यथा तीरभूमिं नातिक्रामति, अयमपि तथा सद्गुणं नातिक्राम-
 तीति भावः । सत्कर्त्ता दानादिभिर्लोकानां सत्कारकं सम्मानकारीति यावत्, किन्तु
 न अवमन्ता कटूक्तिप्रभृतिभिर्नापमानकारी । पुरुषगुणानां तेजस्वितादीनां निधि
 राशयभूतः ; तथा दक्षिण सरलम् उदारं महच्च सत्त्वं स्वभावी यस्य स तादृशः । अत-
 एव श्लाघ्यं सर्वथा प्रशंसनीयं, स चारुदत्तः, एको हि एक एव च अधिकगुणतया
 हेतुना जीवति नानासत्कार्यकारितया जीवनप्रयोजनं साधयति, अन्ये तु जनाः, उच्छ-
 सन्तीव तादृशसत्कार्यकारित्वाभावेन जीवनप्रयोजनसाधनाभावात् सुमुहुं वत् केवलं शम-
 मेव परित्यजन्तीत्यर्थः ।

अत्र "गान्भीर्येण समुद्रोऽपि गौरवेषामि पर्वतः" इति दर्पणीदाहरणवत् प्रथमाङ्कं
 रूपकयोगी उल्लेखान्तरात्, अतुर्थपादे तु वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया
 स सृष्टिः । तथा गुणफलनत इत्यनेनैव आत्मगुणप्रतीती स्वरूपमधिकमिति अधिक-
 पदतादीपः ; स तु 'गुणफलनत' इति पाठेनैव समाधेयः । किन्तु अतुर्थपादे
 द्विशब्दस्य पूर्वतः पाठेऽपि स्वान्वयिन एव एकशब्दस्य समभिव्याहारान् न अक्रमतादीपः ।

दिटे । ३३ ! उनि माननीयं चारुदत्त ।

তদিতো গচ্ছামঃ ।

শকারঃ । অগ্ৰিণ্‌হিঅ বগন্তশিণ্‌শ্চ ? । (ঠ)

বিটঃ । নষ্টা বসন্তসেনা । (ড)

(ঠ) অগ্ৰীত্বা বসন্তসেনিকাম্ ? ।

এব' নিপাতানামনৈকার্যত্বান্ প্রথমশ্চকারঃ শ্ৰীদশিণিপশসমুশ্চয়ে, দ্বিতীয়শ্চকারয় কিন্তর্থ
ইতি ন নিরর্থকত্বদীর্ঘোঃপি ।

অথ গুণকীৰ্ত্তন' নাম নাট্যাললচণশ্চ "গুণানা কীৰ্ত্তন' যচ্চ, তদেব গুণকীৰ্ত্তনম্ ।"
ইতি লচণাৎ । "কুটুম্ব' পৌষবর্গেঃপি" ইত্যমরমালা । "নিকষঃ শ্রাণফলকে নিকষা
যাতুমাতিরি" ইতি মেদিনী । "শীল স্বভাবি সদৃশ্চ" "বীলা কালি চ জলধিকীরনী-
বিকারযৌ." ইতি শ্চ বিশ্বঃ । "মল্ল দ্রব্যে গুণে বিচিৎ ব্যবসায়স্বভাবযৌ । পিশাচাদা-
বাল্মভাবে বলি প্রাণেষু জন্তুশ্চ" ইতি হেমচন্দ্রঃ ।

স্বধরা হচ্চন্ ॥৪৮॥

(ড) বিট ইতি । নষ্টা অদর্শন' গতা, অত কথ যচীত্বসীতি ভাবঃ । অথ নষ্ট-
ত্বনৈল মরণব্যঙ্গকতয়া অমঙ্গলব্যঙ্গকত্বাদশ্রীলতাদীর্ঘ', পলাথিতেনি পাঠেন সমাধিযঃ ।

দবিত্রলোকের পক্ষে নিজেব গুণরূপ ফলে অবনত কল্পবৃক্ষ, সজ্জ-
নেব পরিপোষক, শিঞ্জিতগণেব আদর্শ, সচ্চবিত্রের পবীক্ষাস্থান,
চবিত্ররূপ ভীবভূমিব সমুদ্র, লোকেব সম্মানকাবী, কিন্তু অপমানকাবী
নহেন, পুরুষেব সমস্ত সদগুণেব আধাব, সবল ও উদাবস্থভাব,
অতএব অতিবিক্ত গুণী বলিয়া সেই এক চারুদত্তই প্রশংসনীয় হইয়া
জীবন ধারণ কবিত্তেছেন, আর সকলে যেন বেবল খাস-প্রখাস
করিত্তেছে ॥৪৮॥

অতএব চল, আমবা এখান হইতে যাই ।

(ঠ) শকাব । বসন্তসেনাকে না লইয়া ?

(ড) বিট । বসন্তসেনা ত পলাইয়াছে ।

শকার: । কধং বিম্ব ? । (ঙ)

বিট: । অন্বস্য দৃষ্টিরিব পুষ্টিরিবারুরস্য
মূর্খস্য বুধিরিব সিদ্ধিরিবারুলস্য ।
স্বল্যস্মৃতেব্যসনিন: পরমেব বিদ্যা
ত্বাং প্রাপ্য সা রতিরিবারিজনে প্রনষ্টা ॥৪৫॥

শকার: । অগেণ্হিঅ বশন্তশৈগিঅং গ গমিগ্গাং । (ণ)

বিট: । এতদপি ন ত্যুতং ত্বয়া ? ।

(ঙ) কধমিব ? । (ণ) অগ্হীত্ব বসন্তমৈনিকা ন গমিষ্যামি ।

অন্বস্যেতি । সা বসন্তসৈনা, অন্বস্য মাদকসেবনাদিনা অস্বীভূতস্য জনস্য, দৃষ্টি রূপপ্রত্যক্ষশক্তিরিব, আতুরস্য রোগিণ পুষ্টি স্থূলতাব, মূর্খস্য বুধির্বিবেক শক্তিরিব, অলস্য সিদ্ধি কার্যনির্ঘাতিরিব, স্বল্যস্মৃতেব্যসনিন, অথ চ ব্যসনিন কামাদিবিষয়াল্লাসক্তস্য, পরমা উত্কৃষ্টা বিদ্যেব অবিজনে নূতনশব্দভূতে জনে রতিনুরাগ ইব চ, ত্বা ত তচ্চ পদার্থ প্রাপ্য, প্রনষ্টা অদর্শন গতা পলায়িতা অন্ব্যব তু বিম্বস্তা । দৃষ্টাদ্যে যথা প্রথমত অস্বাদীন প্রাপ্য পরং প্রণশ্লন্তি তথা বসন্তসৈনাপি ত্বা প্রাপ্য প্রনষ্টে ত্যর্থ ।

অব মালীপমালঙ্কার । তথাবাপি প্রনষ্ট ত্যমঙ্গলত্বস্বকৃৎবাদশীলতাदीप, 'বুয়াতাম্ভূত' ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥৪৫॥

(ঙ) শকাব । কি প্রবাবে ? ।

বিট । অক্ষেব দৃষ্টিব জ্ঞায়, বোগীব পুষ্টিব জ্ঞায়, মূর্খেব বুধিব জ্ঞায়, অলসেব সিদ্ধিব জ্ঞায়, ব্যসনাসক্ত অথচ অল্পমেনাবী ব্যক্তিব উৎকৃষ্টে বিজ্ঞাব জ্ঞায় এবং শত্রুজনের প্রতি অহরক্তিব জ্ঞায়, সেই বসন্তসৈনা তোমাকে পাইয়া, আবার লোপ পাইয়াছে ॥৪৫॥

(ণ) শকাব । বসন্তসৈনাকে না লইয়া আমি যাইব না ।

आलानि गृह्यते हस्ती वाजी वल्गामु गृह्यते ।

हृदये गृह्यते नारी यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥५०॥

शकारः । जइ गच्छशि, गच्छ तुमं , हगी ग गमिश्शं । (त)

(त) यदि गच्छामि, गच्छ स्वम , अह न गमिष्यामि ।

आलान इति । हस्ती आलाने इत्यनन्तरे गृह्यते वध्यते वडा वशीक्रियते इत्यर्थं , वाजी घोटक , वन्नासु मुक्तरश्मिषु गृह्यते धाव्यते धारयित्वा वशमानोयते , तथा नारी हृदये गृह्यते आकृत्यत अनुरागोत्पादनेन हृदयमाकृत्य वशीक्रियते इति तात्पर्यम् । यद्यथात् इदं हृदयवहणम् अनुरागोत्पादनेन वसन्तमेनावायिभाकपेणमित्यर्थं , नास्ति आवशोर्न वर्त्तते ततो गम्यतामावाभ्यामिति शेष , तदर्थकविलम्बस्य फलाभावादिति भावः ।

अत्र नारी प्रस्तुता हस्तिवाजिनो त्वप्रस्तुती इत्येतेषामेकग्रहणक्रियाभिस्त्वन्वाहीपक-मलद्वारः । तथा "गृह्यते" इत्यस्य अग्ररुदुपादानादनवीकृतत्वदोषः , "आलानि हृदये" इत्येकवचनान्वयीर्मध्ये "वल्गामु" इति बहुवचनोपादानात् "हस्ती वाजी" इति पुलिङ्गोर्मध्ये "नारी" इति स्त्रीलिङ्गाभिधानाच्च भग्नप्रक्रमतादीपरहम् । तेन श्लोकीत्यर्थेव पठनीय —

"आलानि गृह्यते हस्ती वन्नायाच तुरङ्गम् ।

हृदयं चाइनालीकं यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥"

तथाच उदाहरणं नाम नाश्लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणम्—

"यत्तु न्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतार्थमनुदाहरणं मतम् ॥५०॥"

विट । तूनि ईशा ७ उन नाई ? ।

इतीक वधनउच्छेधे धविते इय, घोडाके नूखरच्छूते धविते इय
एवः श्लोकातिके इनये धविते इय, इधन ईशा इय नाई, उधन
(एम) राई ॥६०॥

विटः । एवं गच्छामि । इति निष्क्रान्तः ।

शकारः । गृहे क्व भावे अभावं । विदूषकगुह्यम् । अने
काकपदशीमत्यका दुष्टवडुका । उवविश उवविश । (थ)

विदू । उववेसिदा ज्जेव अम्हे । (ट)

शकारः । केण ? । (ध)

विदू । वाङ्मन्तेण । (न)

शकारः । उट्टेहि उट्टेहि । (प)

विदू । उट्टिमामो । (फ)

(थ) गत खलु भाव अभावम् । अरे काकपदशीपमन्तक । दुष्टवटुका ।
उपविश उपविश ।

(ट) उपविशिता एव वसम् । (ध) क्व ? । (न) कृतान्तिनः ।

(प) उच्छिद्य उच्छिद्य । (फ) उच्छिद्यामः ।

(थ) शकार इति । अभावम् अवाङ्मन्त्यानाभावम् । काकपदवत् वायसचरणवत्
कृशवक्रमित्यर्थं शीघ्रं मन्तकञ्च सम्यक् तत्सम्बोधनम् । शीघ्रमन्तक इति पुनरुक्तम् ।

(न) विदू इति । कृतान्तिनः देवः । "कृतान्ति यममिहान्तदेवाकुशलकम्पसु" इत्यमरः ।

(उ) शकारः । यदि यान् उवे आपनिहे यान्, यानि याहेव ना ।

विटः । हेहाहे हेडक, यानि याहे । (एहे वनिद्या चनिद्या गेन ।)

(थ) शकारः । पण्डितो नाश पाहेयाहे । (विदूषकव प्रेति)

एव कान् पद नीर्ष । दूष्टेऽन्तः । वस वस ।

(ट) विदूषकः । आमादिगके वसाईयाहेनई उ ।

(ध) शकारः । के ? ।

(न) विदूषकः । देवः ।

(प) शकारः । उट्ट उट्ट ।

शकारः । कदा ? । (ब)

विदू । जदा पुणो वि देव्वं अणुज्जलं भविस्सदि । (भ)

शकारः । अले ! लोट लोट । (म)

विदू । रोदाविटा ज्जेव अम्हे । (य)

शकारः । केण ? । (र)

विदू । दुग्गदीए । (ल)

शकारः । अले ! हय हय । (व)

विदू । हसिस्सामो । (श)

शकारः । कदा ? । (घ)

विदू । पुणो वि ऋद्धीए अज्जचारुदत्तस्स । (म)

(ब) कदा ? । (भ) यदा पुनरपि देवमनुकूल भविष्यति । (म) अरे ! रुदिहि रुदिहि । (य) गीदिता एव वयम् । (र) केन ? । (ल) दुर्गत्या । (व) अरे । रुस रुस । (श) हसिष्याम । (घ) कदा ? ।

(फ) विदूषक । उठिब ।

(ब) शकाव । कथन ? ।

(ड) विदूषक । यथन आवावउ दैव अणुज्जलं हईवे ।

(म) शकाव । अरे । नौद नौद ।

(य) विदूषक । आमादिगके नौदाईयाछेई उ ।

(व) शकाव । के ? ।

(ल) विदूषक । दाविट्टा ।

(व) शकार । अहे । हास हास ।

(श) विदूषक ! हासिब ।

(घ) शकाव । कथन ? ।

শকারঃ । অলি লে (১) দুষ্টবড়কা ! ভণিগি মম বশ-
 য়েণ তং দলিহ্চালুদত্তকং এশা শশুবস্থা শহিলস্থা ণব-গাড্ভ-
 দংশগুদ্বিদা শুন্তধালিব্ব বশন্তশিণা ণাম গণিআদালিআ
 কামদেবাত্তদণ্জাণাদৌ পহুদি তুমং অশুলতা, অম্হেহি'
 বলকানাপুণীঅমাণা, তুহ গিহং পবিদা । তা জই মম হত্যে
 শঅং জ্জীব পট্ঠাবিঅ ণ্ণং শমপ্ণেগি, তদৌ অধিঅলণী ববহাল'

(ম) পুনরপি স্তম্ভা আয়চারদত্তম ।

(হ) অর্চি ই দুষ্টবড়কা ! ভণিগিমি মম বচনেন ত দগিদিচারদত্তকম ।
 এয়া মসুবর্ণা সছিরগ্গা নব নাটক দর্শনীত্বিতা স্তম্ভারীব বসন্তসেনা নাম গণিকা-
 দাগিকা, কামদেবাত্তদনীয়ানাৎ প্রমতি লামনুগতা অম্ভাভির্ভবাত্কারানুনীয়মাণা তব
 গিহ প্রবিদা । তদ্যদি মম হলী স্বয়মি ব প্রম্যাণ্য এনা সমর্পয়সি, ততোঽধিকরণে

(ছ) শকার ইতি । সুবর্ণে সুবর্ণমুপর্ণৌ সছতি মসুবর্ণা, সছিরগ্গেতি পদমপি
 এতদর্থকমেবতি পুনরুক্তম্ । নবনাটকম্য দর্শনায় তদমিনয়প্রদর্শনায় উল্লিখিতা রত্নালয়ে
 প্রবিদা, স্তম্ভারী স্তম্ভাধারয়ী । বলাত্কারিণ বলপ্রয়োগেণ অনুনীয়মাণা প্রনায়মাণা ।
 ইয় ন্যায়বিরুদ্ধীক্ৰি, বলপ্রয়োগেণ অনুন্যাসম্ভবাত্ । অধিকরণী রাজ্ঞী বিচারালয়ে,

(স) বিদ্যক । যখন আবারও আশ্ব চাবদত্তেব সম্পত্তি হইবে ।

(হ) শকার । গুরে চুঠিব্রাফণ । আনার কথাহুমাবে সেই দর্ষিত
 চারদত্তকে বলিস—‘নূতন নাটক দেখাইবার নিমিত্ত উখিত হুড্রাবি-
 য়ীব ছায়, স্বর্ণালঙ্কারভূষিতা বসন্তসেনা নামে এই বেশ্যাকতা কামদেবো-
 ছানে সাশ্বাতেব পব হইতে, তোমার প্রতি অহুরক্ত হইয়াছে, কিন্তু
 এগন আমবা বলপূর্বক অহুনয় কবিলে, সে তোমার বাড়ীতে প্রবেশ
 করিয়াছে । তা' যদি তুমি নিজেই পাঠাইয়া দিয়া, আনার হাতে সমর্পণ

(১) অর্চি ।

विष्णु लक्ष्मिज्जादमाणाह तव मय अणुवडा पीटी हुविष्णदि ।
 आदु अण्णिज्जादमाणाह आमल्लणान्तिके (१) वेल्ले हुविष्णदि ।
 अविअ पेक्ख पेक्ख—(ह)

ककालुका गोच्छड़-लित्तवेण्णा,
 शाके अ शुक्खेतलिदे हु मांसि ।
 भत्ते अ हेमन्तिअ-लत्तिणिडे
 लीणे अ वेल्ले ण हु होदि पूदी ॥५१॥

ध्वजहारं विना शीघ्र निर्यातयतमव मयानुवडा प्रीतिर्भविष्यति ; अथवा अनिर्यातयत
 आमरणान्तक वैर भविष्यति । अपि च प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

कर्कारुकी गोमयनिप्रवृत्त शकच गुष्क दलित खलु मामम ।

भक्तञ्च हेमन्तिकरादिभिर्ह लीनायाञ्च वेलाया न खलु भवति पूति ॥५१॥

ध्वजहार य कश्चिदभियोगम् । निर्यातयत एना प्रददत । “निर्यातय वैरगुहो दानि
 न्यासार्पणस्य च” इति हेमचन्द्र । मया माईम् । अनुवडा चिरम्याधिनी ।
 अनिर्यातयत अप्रददत ।

कर्कारुक इति । गोमयेन निप्र वृत्त वृत्तसमलघदेशो यस्य स तथोक्त, कर्कारुक
 कुष्माण्ड, गुष्क शाकच दलित घृतमधुष्ट मांसम् तय हेमन्तिका हेमन्तकाली-
 याया राक्षी सिंह पक्षम्, भक्तमद्रच, एतत् सर्वम्, वेलाया लीनायाञ्च बहुसमये
 अतीतेऽपि पूति पश्युपितम, न खलु भवति । स्वयमेव चारुदत्तन वसन्तसेनार्या
 दत्ताया तेन सह मम प्रीतिरपि न पश्युपिता भविष्यतीति भाव ।

अवाप्रस्तुतानामेव कर्कारुकादीना पूतिलक्षणेकगुणसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कार ।

कव, तवे विचारानये विना नोकम्पमाय, ताडाताडि दिवाह बलिवा,
 आमान मक्षे तोमार चिद्व्याघ्री प्रणय इहेवे । आव, यदि पाठाईया ना
 दां, तवे मवणपर्याय अक्रुता इहेवे । आव, देथ देथ—

शोद्धिकं भणेशि लङ्कं भणेशि (१) । तधा भणेशि, जधा
 षरो अत्तगकेलिकाए पाशाद-धानग्ग-कवोद-वालियाए उवविट्ठे
 शुणामि । अरुधा, जटि ण भणेशि, तधा कवान्-तन्-पविट्ठ-
 कवित्तगुट्ठिअं विअ मत्तअं दे मडमडाइअं । (घ)

(घ) स्वन्निक भणियमि, लपुक भणियमि । तथा भणियमि यथाहम
 थाकीयाया प्रासाद वानाय कपोत पालिकायामुपविष्ट मणीमि, अन्यथा यदि न
 भणियमि, तदा कपाट तल प्रविष्ट कपित्तगुलिकमिन्न मत्तक ते मडमडायियामि ।

महामूर्खान् प्रकारिण प्रमत्तवदेव कतिपय निदर्शनमात्रमभिहितमेतत्, किन्तु सादृश्या-
 भावेन एभिरप्रच्युतं प्रच्युताश्च प्रतीति प्रवीणभावात् न चाप्रच्युतप्रज्ञ मानुषाणोऽप्येति
 सुधीनिर्भाष्यम् ।

“कर्कादकलु कुभार” इत्यमर । तदित विवर्णोवि भावप्रकाश —

“शुद्धमासविधानेन मास मत्तक् प्रसाधितम् ।

पुनश्चदास्ये मभ्यट तन्नितं प्रीच्यते कुधै ॥”

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥५१॥

(घ) स्वन्निकमिति । स्वन्निक चेन्न ममानुक्त्वा यथा स्यात्तथा । लङ्क
 सत्वरम् । थाकीयाया स्वकीयायाम् । प्रासादस्य धान् नूतनम् अयमुपरिभागी यस्या हा
 तादृशी, या कपोतपालिका पारवन्नगट्टयस्यो तस्याम् । वनरतया स्वीकृत्यैव “अन्यथा”
 शब्दस्यैव विवर्णोति ‘यदि न भणियमि’ इति । कपित्तगुलिक मध्यमस्य कपित्तकल
 गोलकम् । मडमडायियामि ‘मड मड’ इति शब्द इत्या मध्ययियामि ।

शोभन्यद्वारा दाह्यर वृष्टदेशे लिप्त कविद्या बाणी ह्य, सेरैरूप वृग्माओ,
 शुद्ध शक, उर्जित मांस एवं हेमचकालेन रात्रिपक अह—एहै सकल
 वन्न, दीर्घकाल अतीत हईलेण पयुग्मित ह्य ना ॥५१॥

(घ) आभारि अशुक्लभावे बनिवि एवं उडाताडि बनिवि ।

(१) शोभतक भणेशि लङ्कतक भणेशि ।

বিদু । ভগ্নিস্তাং । (ক)

শকার: । অপব্যয়ং । চেড়ে ! গড়ে শঙ্কক' জীব ভাবে ? । (খ)

চেট: । অধ্বং । (গ)

শকার: । তা শিগ্ধং অবক্রমহ । (ঘ)

চেট: । তা গৈগ্ধদু ভট্টকে অশি' । (ঙ)

শকার: । তব জীব হত্যে চিট্টদু । (চ)

চেট: । এগৈ ভট্টালকে । গৈগ্ধদু গা' ভট্টকে অশি' । (ছ)

(ক) ভগ্নিস্থামি । (খ) চেট । গত মন্থমিব ভাব ১ । (গ) অবক্রম্ ।

(ঘ) তান্ শীঘ্রমপকামাব । (ঙ) তদগ্ধদু ভট্টকঃ অশিম্ ।

(চ) তব জীব হত্যে চিট্টদু । (ছ) এগৈ ভট্টালকে । গৈগ্ধদু গা' ভট্টকে অশিম্ ।

অশিম্ ।

(খ) শকার ইতি । অপব্যয়িত্বলক্ষণ যদা মাঙ্কিত্বদর্শন—

“—তৎসংস্কৃতপব্যয়িত্বম্ । বহুসংস্কৃতপব্যয়িত্বপব্যয়িত্বম্ ॥”

(ঘ) শকার ইতি । অপকামাব ইতি মন্দ্যাব ।

সেইভাবে বর্ণিত, যাহাতে আমি আমার শালানের নৃতন পাছরার ঘর-
গুলির উপরে বসিয়া শুনিতে পাঠে, যদি না বসিম্, তবে অপার্থের
চিত্তের প্রতিষ্ঠে অধিকঃপাশের জয় হো'র মাথা মড়কড়াইয়া পাইব ।

(ক) বিদু'ক । বসিব ।

(খ) শকার । (গো'মনে) হ'য়া । গড়াই কি প্রতিষ্ঠ চসিয়া

শকার: । বিপরীত গ্ৰহীতা ।

শিব্বকল' মূলকপেগিবস' খন্বেণ ঘেতুণ অ কৌশশুত' ।

কুক্কেহি কুক্কেহি অ বুদ্ধান্তে জধা শিখালে শলণং পলামি ॥৫২॥

পরিক্রম্য নিষ্কান্তী ।

বিদু । ভোদি । রদণিএ । গ় কতু দে অত্র' অবমাণৌ
তত্তভবদৌ চারুদত্তস্স শিবেদ্বদ্ব্যৌ । দৌগছপীড়িঅস্স মস্সে
ট্টিউণদরা পীড়া হুবিস্সদি । (জ)

নির্বন্ধক মূলকপেগিবস' স্কন্ধে ন গ্ৰহীতা চ কৌশমুস্রম্ ।

কুক্কুরৈ কুক্কুরীমিষ বুদ্ধামানৌ যথা শয়াল শরণং পলায়ে ॥৫২॥

(ক) চট ইতি । ভদ্রাক্রম মু, এষ সন্নিহিত এব্যর্থ, অতএব ভদ্রাক্রম এব
এনমমি গ্ৰহাতিব্যর্থ ।

নির্বন্ধকমিতি । নিরং বিদ্যত বন্ধক বন্ধকতুন্দবর্ণা মলৌ যত ত নিরন্ধক
মিব্যর্থ, মূলকস্য পেগে কৌশস্য বহিরাবণস্য বর্ণং ইব বর্ণা যস্য ত রক্তবর্ণমিতি
তাত্পর্যম্ কৌশমুস্র কৌশাম্বলরে স্থিতঃ অসিম, স্কন্ধে ন গ্ৰহীতা কুক্কুরৈ কুক্কুরীমিষ
বুদ্ধামানৌ যথাৎ পয়াত শ্ৰেয়ায়মান, শয়ালৌ যথা তথা অহ শরণং অবগচ্ছম্
পলায়ে বিটম্য প্রম্যানান্ সহায়শন্যতয়া পলায়ে মচ্ছামি ।

অথ লুম্বীপমা শ্রীতীপমযী সস্টি । উপজাতির্ভগ্নম্ ॥৫২॥

(ছ) ভৃত্য । প্রভু এই বহিষ্কাছেন, তা' প্রভুই ধারণ করুন ।

শকার । (বিপরীতভাবে ধরিয়া)

কুবুৎ ও কুবুরীগণ পিছু পিছু ভাঙিতে লাগিলে শিয়ালের আঁর আমি,
নিরন্ধক নৃত্যর আদরণেব তুল্যবর্ণ এবং কোমস্থিত অসি স্বন্ধে ধারণ
করিয়া, বাডীতে পলাইয়া যাইতেছি ॥৫২॥

(কতিপয় পদশেষে কবিদ্বা শকার ও ভৃত্য চলিয়া গেল) ।

(জ) বিদূষক । ব্রহ্মনিকা । তুমি এই অপনামেব বৃত্তান্ত, মান-

রদ । অজ্ঞ মিত্তেত্র । রদণিআ ক্বু অহং ম'জদমুহী । (ক)

বিত্ব । এষ্বং এদ' । [জ]

চারু । বসন্তসেতামুদ্বিগ্য । রদনিকৈ । মারুতাভিলাপী প্রদোষ-
সময়গীতান্তী রোহসেনঃ । ততঃ প্রবেশ্যতামস্বন্থন্তরময়ম্ । অনেন
প্রাবারকৈণ ছাতয়ৈনম্ । ইতি প্রাবারক প্রযচ্ছতি । [ট]

(ক) ভবতি । রদনিকৈ । ন স্বনু ত অশমমানসতভবতযাকৃত্তম্য নিবেদয়ি
তস্য । দীর্ঘত্বপীড়িতস্য মন্যে দ্বিগুণতয়া পীড়া ভবিষ্যতি ।

(ক) আষ । মৈবেয । রদনিকা স্বন্বহ মজতমুখী । (জ) এবমিদম্ ।

(ট) চারু ইতি । বসন্তসেতামুদ্বিগ্য বসন্তসেতা প্রতি রদনিকোদ্বিগনেস্বর্থ ।
রোহসেনীতি রোহা উতপশ্যমানা সেতা সৈন্য যস্য ম রোহসেন ইত্যশমাশ্বক নাম চারু
দন্তপুত্রস্য । ম'রুত দিব্যভাগে যৌশ্বিন্তমারুতমেবনম্ অভিলষতীতি ম , ইদানী
প্রদোষসময়স্য গীতন আর্ন্ত পীড়িতা জাত ইতি শিথ । প্রাবারকণ উত্তরীয়বস্মেণ ।

নীত্র চারুদ্বকৈ জানায়েও না । কাবণ, তিনি একেই মাঝিরাড়য়ে
পীড়িত, তাহারই এষ্টে ঘণ্টা আনিয়া দ্বিগুণ পীড়িত হইবে—ইহা
আমি মনে করি ।

(ক) রদনিকা । অর্থাৎ বৈদেহ । আনি রদনিকা , যভাবতই
আনার মত ম'রুত ।

(জ) বিদ্বক । ইহা মহা বটে ।

(ট) চারুদ্বক । (বসন্তসেতার প্রতি) রদনিকা । রোহসেন বায়ু
সেবন করিতে অভিনাবী হইয়া এখানে আশ্রিতাছিল, এখন প্রসোধ-
কাগধর বেগে কষ্টে পাঠেতেছে , যতরাং তুমি ইহাকে ভিতরে নিয়া
নাও, আর এষ্টে চারুদ্বকানি ইহাকে আত্ম কর । (এষ্টে রদিয়া
চারুদ্বকানি শিথেন) ।

वसन्त । स्वगतम् । कथं परिदूषणो त्ति मं अयगच्छति ।
 प्रावारकं गृहीत्वा समाधाय च स्वगतं सम्पृहम् । अम्महे ! जातीकुसुम-
 वासितो पावारयो । अणुदासीणं से जोव्वणं पहिभासेदि ।
 अपवारितकेन प्रात्रथीति । (३)

चारु । ननु रदनिकं । रोहसेनं गृहीत्वाभ्यन्तरं प्रविश ।
 वसन्त । स्वगतम् । अभाङ्गी [१] क्वु अहं तुम्हे अब्भ-
 न्तरस्स । [३]

(३) कथं परिजन इति सामवगच्छति । यही । जातीकुसुमवासितं प्रावारकं,
 अनुदासीनसम्बन्धेन प्रतिभासते ।

(३) अभाङ्गीनी खन्वह तव अन्तरम् ।

(४) वसन्त इति । जातीकुसुमेन वासितं सुरभीकृतं । अनुदासीनं भोग-
 विन्यासादनिम्बुहम्, अस्य चारुदत्तस्य, प्रतिभासते प्रकाशत, ईदृशकुसुमवासितप्रावारक-
 मयहादिति भावः । एतन्नाम मन्मथो गविमुखा न भविष्यन्तीति सूचितम् । अपवारितकेन
 अस्मिन् परावर्त्तनेन, यथा चारुदत्तो न परिचिन्तति ।

अथ चारुदत्त प्रति वसन्तदीनाम समुत्पन्नस्य अनुगमस्य बाहुन्धिनं प्रकाशान्
 परिक्रमि नाम सुखमश्नेदम् । यथा साहित्यदर्पण—

“समुत्पन्नार्थबाहुन्धिनं प्रियं परिक्रम पुन ।”

(४) वसन्तसेना । (स्वगतं) आमाके परिजनं बलिद्या नने कविदे-
 छेन । (चान्दवधाना नईयां ७ आघ्राण करिया, स्पृहाण सहित) ७ ।
 जातीकुसुमद्वारा अवासितं एहं चान्दवधाना । अतवाः ईहाव दौवन
 बोधे अणुदासीनं बलिद्या बोधं ईहेतेछे । (किविद्या रोहसेनके
 आवृत्तं करिन) ।

चारुदत्त । ७ रदनिका । रोहसेनके नईयां तितरे प्रवेश कर ।

चारु । ननु रदनिके ! प्रतिवचनमपि नास्ति । कष्टम् !
 यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां
 नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
 तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां
 चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ॥५३॥

विदू । रदनिकामुपम्यन् । भो इयं सा रदणिञ्चा । [ठ]

(ठ) भो । इयं सा रदनिका ।

(ठ) वसन्त इति । अभ्यन्तरस्य अभ्यन्तरगमनस्य, अभागिनी अनधिकारिणी ;
 वैश्याजातीयत्वादिति भावः ।

यदेति । नरो यदा, कृतान्तेन देवेन उपहिता विहिताम्, भाग्यक्षयेण सम्पत्ति-
 म्नीभूतसौभाग्यलोपेन पीडितां क्षीणीकृताम्, दशां दाग्दिद्रावम्याम्, प्रपद्यते प्राप्नोति,
 तदा अस्य नरस्य, मित्राण्यपि मुञ्चदोऽपि, अमित्रता शत्रुताम् यान्ति प्राप्नुवन्ति, तदा
 चिरानुरक्तोऽपि जनः, विरज्यते विरक्तो भवति ।

अथ पराहे दशावैचित्र्येण समाधानादिगीघाभासोऽलङ्कारः । तदा यान्तीति
 परस्मैपदवृत्तवचनं प्रकृत्य विरज्यते इत्यात्मनेपदैकवचनस्य प्रयुक्तत्वात् भद्रप्रकृततादीयः,
 स च 'चिरानुरक्तोऽपि विरक्तो जना' इति अनुर्थपादपाठेन समाधेयः ।

व शस्यविलसत् ॥५३॥

(ठ) वसन्तसेना । (अगठ) आनि आपनार वाङ्गीव डिउद्रे दादे-
 वार अपिदागिणी नहि ।

चारुण्ड । ७ रदनिका । उद्वद्वं नाहे । किं दृष्टेः ।

माद्यय दपन सौभाग्यलोपनिदपन तैन्ददृक् सारिद्रा यवस्था प्राप
 दद, उपन त्राहार निद्वं मृत् इद एदं चिद्राद्वरक मोदक विद्वर
 दद ॥५३॥

চারু । ইয়ং সা রত্নিকা । ইয়মপরা কা ?

অবিজ্ঞাতাবসক্তেন দূষিতা মম বাসসা ।

বসন্ত । স্বগতম্ । গুং ভূসিদা । [গ]

চারু । ছাদিতা শরদম্বেণ চন্দ্রলেখিবে দৃশ্যতে ॥৫৪॥

অথবা, ন যুক্তং পরকলত্রদর্শনম্ ।

বিদূ । মৌ অলং পরকলত্রদংসণসঙ্ঘাৎ । এমা বসন্ত-
সেণা কামদেবাশ্চদণ্ডজাণাটৌ পঙ্কুদি ভবন্তমণুরত্না । [ত]

(খ) ননু মূষিতা ।

অবিজ্ঞাতেতি । অবসক্তেন গাতমলগ্নেন, মম বাসসা মদগাবস্পশিনা প্রাবারক্লেণ,
দূষিতা পরপুরুষবস্ত্রত্বাৎ জনিতদোষা, অবিজ্ঞাতা ইদনয়া অপরিচিতা, (ইয়মপরা কা)
শরদম্বেণ শরতুকালীযমেদিন, ছাদিতা, চন্দ্রলেখিবে দৃশ্যতে ১ ।

অথ সমাসগতা শীতৌ উপমান্দ্বয় । তথা বাসস যুক্ততামপ্রতিপাদ্য শরদ-
ম্বেণেতি যুক্ততাব্যঞ্জকশরত্পদপ্রয়োগাদধিকপদতা দোষ, “নয়নজ্যোতিষা ভাতি”
ইत्याদিদর্পণীদাঙ্কতবত্ । “মমাজ্ঞাতাবসক্তেন দূষিতা যুচিবাসসা” ইতি প্রথমার্ধ-
পাঠেনাসী পরিহার্য ॥৫৪॥

(খ) বসন্ত ইতি । নন্বিন্যবধারণে, তেন মূষিতৈবেত্বার্থ, প্রিয়তমত্বেন পরত্বাভাবাত্
তস্মৈ চ বসন্তস্যর্গাদিতি ভাব ।

(গ) বিদূষক । (বদনিকাব নিকটে বাইরা) মর্মে । এই সেই
বদনিকা ।

চাক্রমত্ । এই সেই বদনিকা । তবে এই আবে একটা কে ?

অপরিচিতা এবং আনাব বস্ত্র গাভ্রসংলগ্ন ইত্যায় দূষিতা ।

(গ) বসন্তসেনা । (স্বগত) নিশ্চয়ই কৃষিতা ।

চাক্রমত্ । শরদম্বেণ আবৃত চন্দ্রলেখার দ্বায় দেখা যাইতেছে ॥৫৪॥

অথবা, পরস্মৈর্দর্শন উচিত নহে ।

চার । কিম্ ? ।

বিদু । এমা সমুৎসব্গা মহিন্সা গব-গাডম্-দংগলুট্টিদা
সুত্ধানিব্ব বসন্তসেগা গাম গণিআদানিআ কামটেবাম্-
দগুজ্জাগাদো পহুদি তুম অগুন্ততা, অম্হেহি' বনক্কালাগুণীঅ-
মাগ্গা তুহ গিহ' পবিয়া । [৬]

বসন্ত । সগতম । বনক্কালাগুণীঅমাগেত্তি জ' সচ্চ'
অনঙ্কিটম্হি এটেহি অক্কবংগি' । [৬]

বিদু । তা জড মম হল্যে সচ্চ' জ্জীব পট্টাবিঅ এগ মস-
প্পেমি, তটো অধিঅনগি ববচ্চাল' বিগা লডু গিজ্জাটমাগ্গাহ

(৬) এমা সমুৎসব্গা—ইত্যাদি প্রাগবানুদিতম ।

(৬) বলাতক্কাগনুনিপমানিতি যত্মমত্মম্ । অলঙ্ক তাষ্মি এতৈ'চ্চরৈ' ।

(ন) তট যদি—ইত্যাদিকমপি প্রাগবানুদিতম্ ।

(৬) বিদু ইতি । এষ সন্দেহ "তা জড" ইত্যাদিসন্দেহময় প্রাগৈব ব্যাখ্যাত ।

(৬) বসন্ত ইতি । যত্মমত্মনির্ষেকমিব পদমিতি প্রাগপ্যুক্তম্ । অলঙ্কৃত্যস্মিতি ত

মত্মনুগমাৎপ্রকারণানন্দন মাধাৎগমীত্যত্বপ্রকরণাদিতি ভাব ।

[৬] বিদূষক । ম ।। এই বাজার শালা বলিতেছে ।

চারমন্ত । কি বলিতেছে ? ।

[৬] বিদূষক । "নূতন নাটক দেখাইবাব জন্য উৎসাহিত সূত্রধারিণীব জ্ঞান
বসন্তসেনা নামে এই বেঞ্জাকল্লা, কান্দবোচ্চানে সাগ্নাতেব পব হইতে
তোমার প্রতি অশ্রুরক্ত হইয়াছে, আমরা বনপূর্বক অহনয় করিতে
ছিলাম, এই অবস্থায় তোমার বাতীতে প্রবেশ করিয়াছে ।"

[৬] বসন্তসেনা । [ষগত] 'বনপূর্বক অহনয় করিতেছিলাম' ইহা
সত্য, এই কথাগুলিতে আমি অনঙ্কিত হইয়াছি ।

তব মএ অণুব্রহ্মা পীড়ী হুবিষ্মদি । অক্ষধা, আমলগ্যান্তিকৈ
বেলী হুবিষ্মদি । [ন]

চারু । সাবভ্রম্ । অন্নোঃসৌ । স্বগতম্ । অয়ে ! কথং দেব-
তৌপস্থানযৌগ্যা যুবতিরিয়ম্ । তেন খলু তস্যাং বেলায়াম্ । [প]

প্রবিশ গৃহমিতি প্রতীচ্যমানা

ন চলতি ভাগ্যকৃতাং দশামবেচ্ছ ।

পুরুপপরিচয়েন চ প্রগল্ভা

ন বদতি যদ্যপি ভাষতে বহুনি ॥৫৬॥

(প) চারু ইতি । সাবভ্রম্ অবজ্ঞাসূচিকা মুম্বভর্গী বিধায়েত্বর্থ । অসৌ
রাজস্থাল, অন্নৌ মুম্ব বক্তব্যাবক্তব্যজ্ঞানহীন ইতি তাৎপর্যম্, অতস্তদ্বচনম্ অযাচ্ছ-
মেবেতি ভাব । দেবতা ইব উপস্থানস্য উপাসনায়া আদরস্য যৌগ্যা, অলৌকিকরূপা-
লঙ্কারাদিশালিত্বাদিত্যাশয় । তস্যা বেলায়াম্ ইত পূর্ল্ভগ্নিন্ সময়ে ।

প্রবিশতি । গৃহং প্রবিশতি "রৌহসীন গৃহৌত্বাভ্যন্তরে প্রবিশ" ইতি প্রতীচ্যমানা
দাসীযৌগ্যাঈগ্নেণ ব্যভ্যমানা, ইয় যুবতিরিতি শ্রেষ, ভাগ্যকৃতা দশা মম দারিদ্র্যাবস্থা
দারিদ্র্যকৃতমেব গৃহস্য জীর্ণশীর্ণতাাদিকমিত্বর্থ, অবেচ্ছ ইদা, ন চলতি গৃহাভ্যন্তর
ন প্রবিশতি অ, ন খলু ভোগবিনামিনী প্রচুরধনশালিনী দরিদ্রস্য জীর্ণগৃহে
প্রবেষ্টমপ্যর্চতি পরিচ্ছদমানিন্দ্রাঘাশ্রদাবশাদিতি ভাব । কিঞ্চ, যদ্যপি বহুনি ভাষতে

[ন] বিদূষক । "তা" যদি ভূমি নিজেই ইহাকে পাঠাইয়ু, দিয়া আমাব
হাতে সমর্পণ কর, তাহা হইলে বিচাবানয়ে বিনা বোকদনায তাড়া-
তাড়ি দিয়াছ বলিয়া, আমার মনে তোমাব চিবছায়া প্রায় হইবে । না
হইলে, মৃত্যুপর্যন্ত শঙ্কতা হইবে ।"

[প] চারুদত্ত । [অবজ্ঞার সহিত] ও বেটা মুর্থ । [স্বগত] এই
যুবতিটী দেবতার ছায় আদরের যোগ্য । সেই স্ত্রীই সে মনে—

প্রকাশম্ । ভবতি ! বসন্তসেনে ! অনেনাবিজ্ঞানাদপরি-
জ্ঞাতপরিজনোপচারেণ অপরাহৌঃস্মি । গিরসা ভবতীমনু-
নয়ামি । [ফ]

বসন্ত । এদিণা অণুচিদভূমিআরৌহণেণ অৱরজ্ঞা অজ্জ'
সীসেণ পণমিঅ পসাৱেমি । (ব)

(৮) এতেনানুচিতভূমিকারৌহণেন অপরাহা অর্থ্য শৌর্ষেণ প্রণম্য প্রসাদয়ামি ।

বেগ্যাস্তমভাবাদিতি ভাবঃ ; তথাপি পুরুষপরিচর্যেণ মম পুরুষতয়া জানেণ, প্রগল্ভম
ধৃটম্, যথা স্ম্যাত্তথা ন বদতি । এতেন লজ্জাবিনয়সৌজন্যাদিক ব্যজ্যতে ।

অব বদতীতি প্রকম্য ভাষত ইতি ভাষধাতোরাক্ষনেপদস্য বামিধানান্নপ্রকমতাৱীপ' ;
“যদপি ভূরিবাदिनी স্ম্যাত্” ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

তথাব বিনীভন নাম সম্বয়ম্—“গুণান্ব্যান বিনীভনম্” ইতি লক্ষণাত্ । চলতি
বদতীতি চ অতীতসামীপ্যে বচ'মানা । পুথিতায়া ততম্ ॥৫৬॥

(ফ) প্রকাশমিতি । অবিজ্ঞানান্ বসন্তসেনালৈনাপরিচর্যাত্, অবিজ্ঞাতী ভবন্ত্যা
অজ্ঞাতপূর্বে, য. পরিজনোপচারৌ মম দাসীযৌগ্বাদীশম্ববহারসৌন ।

(গ) বসন্ত ইতি । অণুচিতায়া মম বেগ্যালৈনায়ৌগ্বায়াম্, ভূমিকায়া ভৱদগৃহে
আরৌহণেন উপস্থিত্যা । অর্থ্য মান্য ভৱন্তম্ ।

‘গৃহে প্রবেশ কর’ [দাসীর পক্ষে উপযুক্ত] এই আদেশে ছুঃখিত
হইয়া ছুরদৃষ্টকৃত অবস্থা দেখিয়া, গৃহে প্রবেশ কবে নাই। আব,
যদিও বহু কথা বলিয়া থাকে, তথাপি পুরুষের পবিচয় পাইয়া গৃহেভাবে
কিছু বলিতেছে না ॥৫৬॥

(ফ) (প্রকাশে) মাননীয় বসন্তসেনা ! আমি চিনি না বলিয়া, না
বুঝিয়া দাসীর যোগ্য এই ব্যবহাবে অপবোধী হইয়াছি । স্ততবাঃ এখন
মন্তকছাৰা আপনাব অহনয় করিতেছি ।

বসন্ত । অজ্জ ! অলীক্ৰ' । পুরুষেসু ণামা ণিক্কি-
বিঅন্তি, ণ উণ্ণ গেহেসু । (ল)

চারু । মৈত্রৈয় ! গৃহ্যতাময়মলঙ্কারঃ ।

বসন্ত । অণুগাহিদ্ভি । ইত্যলঙ্কারমর্পয়তি । (ব)

বিদু । গৃহীত্বা । সৌখ্যি ভোদিএ । (শ)

চারু । ধিড্-মূর্খ ! ন্যাসঃ খল্বয়ম্ । (ঘ)

বিদু । অপরার্থ্য । জড্ এব্ব', তা চৌরহি' অবহরীঅদু । (স)

(ল) অর্থ্য । অলীকম্ । পুরুষেণ ন্যাসা নিচ্ছিন্যন্তে, ন পুনর্গেহেণ ।

(ব) অনুগৃহীত, ণি । (শ) স্তস্তি ভবত্যৈ ।

(স) যদ্যেবম্, তত্ চৌরেপজ্জিতাম্ ।

(র) চারু ইতি । অধীগম্যম্, আবরণাভাবেন চৌরেপহরণসম্ভবাদিতি ভাব' ।

(ল) বসন্ত ইতি । অলীকম্ অর্থার্থ্য' তবৈদ দাক্ষমিতি ষিঘঃ । তত্কারণমাত্
পুরুষেপিতি ।

(শ) বিদু ইতি । "স্বনিকারেণ গৃহীত্বা" ইতি স্মৃতিঃ প্রতিঘটমূর্চ্ছিকিয়মুক্তিঃ ।

(ঘ) চারু ইতি । অর্থ্য ন্যাসঃ যন্তু নিচিৎ এব, ন পুনর্দানমিত্যর্থঃ । অতঃ কথ
প্রতিঘটমূর্চ্ছক স্বনিত্তি কগৌধীতি ভাব' ।

[ব] চারুদত্ত । এ বাড়ী গচ্ছিত বাগিচাব যোগ্য নহে ।

[ল] বসন্তসেনা । অর্থ্য । ও কথা সত্য নহে । কাবণ, লোকে
মাশুষেব হাতেই গচ্ছিত রাখে, কিছু বাড়ীতে নহে ।

চারুদত্ত । মৈত্রেয় ! এই অলঙ্কার রাখ ।

[ব] বসন্তসেনা । অণুগৃহীত হইলাম । (এই বলিয়া অলঙ্কার
দিল ।)

[শ] বিদূষক । (গ্রহণ করিয়া) অতি । তোমার মন্বল ইউক ।

[ঘ] চারুদত্ত । ধিক্ মূর্খ ! এ যে গচ্ছিত রাখিল ।

চারু । অচিরৈব কালেন । (হ)

বিদূ । এসো মে অহাণং বিখ্যামো ? । (চ)

চারু । নির্যাতয়িষ্যে । (ক)

বসন্ত । অজ্জ ! ইচ্ছো অহং ইমিণা অজ্জোণ অণুগচ্ছি-
জ্জন্তো মকং গহং গন্তুং । (খ)

চারু । মৈত্রৈয় । অনুগচ্ছ তত্রভবতীম্ ।

বিদূ । তুমং জ্জিব এদং কামহংমগামিণীং অণুগচ্ছন্তো

(চ) এষ অস্মাক বিখ্যাস ? ।

(খ) আয্য । ইচ্ছাম্যহম অনৈনার্থোণ অনুগম্যমানা স্কক গহ গন্তুম্ ।

(স) বিদূ ইতি । যদি এব ন্যাসবেদিত্যর্থ । অপরিত্যক্তামিতি সম্ভবতঃ প্রথ ।

(হ) চারু ইতি । অপরিত্যক্তামিতি সম্ভব , গৃহস্থ জীর্ণতয়া রক্ষণাসম্ভাব-
নিতি ভাব ।

(ঘ) বিদূ ইতি । অস্মা বসন্তসেনায়া, অস্মাক সমীপে এষ বিখ্যাসো নিদ্রিপ
ক্রিমিতি কাণ্ড । অথবা আবশ্যকত্বৈ ভবতি দাপসেইতি ভাব ।

(ক) চারু ইতি । নির্যাতয়িষ্যে পুনরপ্যমুখ্যৈ অর্পয়িষ্যামি । অতী ন্যাস
প্ৰদায়নিতি ভাব ।

(খ) বসন্ত ইতি । অনৈনার্থোণ বিদূষকৈয । স্কক স্ককীয়ম্ ।

[স] বিদূষক । (গোপনে) যদি ইহাই হয়, তবে চোবে নিবে ।

[হ] চারুদত্ত । অচিবকালমধ্যেই ।

[ফ] বিদূষক । আমাদেব নিকট ইহা কি ইহার গচ্ছিত দ্রব্য ? ।

[ক] চারুদত্ত । ঘিবাইয়া দিব । (হৃতবাং গচ্ছিতই বটে ।)

[খ] বসন্তসেনা । আয্য । এই আয্য (বিদূষক) আমার পিছনে
যান এই অবস্থায় আমি নিজেব বাড়ী ঘাইতে ইচ্ছা কবি ।

চারুদত্ত । মৈত্রৈয় । ইহাব অহুগমন কর ।

বিদু। ভো! দুবেবি তুহে সুখং পণ্মিথ কলমকিদারা :
 অস্মৌষ' সীসেণ সীসং সমাঅদা। অহং পি ইমিণা করহজাণ'
 সরিসেণ সীসেণ দুবেবি তুহে পসাদেমি। ইগুচ্চিহতি। (ম)

চারু। ভবতু, তিষ্ঠতু প্রণয়ঃ। (ম)

বসন্ত। স্বগতম্। চদুরো মধুরো অ অত্র' উবসাসো। য
 জুত্চং অজ্জ এরিসেণ ইধ আঅদাএ মএ পড়িবসিদু'। ভোড়ু,

(ম) ভো। হাবপি যুবা সুখ প্রণয় কলমকিদারী অশীত্ব শ্রীর্থেণ শ্রীর্ষ
 সমাগতী। অহমপি অন্তন করমজানুসহশেন শ্রীর্থেণ হাবপি যুবা প্রসাদয়ামি।

(ম) বিদু ইতি। কলমী ধান্বন্দ্যতা বিশেষ, কিদারয় ভূমিগালি, তাবিত্বৈত্বর্ষ।
 করম করিগ্রাবক, তস্য জ্ঞানুসহশেন উদ্বাবচেনেতি তদুপর্থেম্; প্রসাদয়ামি সন্তু
 করোমি।

(ম) চারু ইতি। প্রণয় প্রেম তত্প্রযুক্ত সম্মীলন ইত্যর্থ, তিষ্ঠতু অর্থ আসান্।
 প্রথমায়মনে প্রণয়ালোপমাত্বস্বীভূত্বিত্যানু পরে তাহাশালাপাদিনা প্রণয়ে ক্রমজ' প্রগাঢ়তা-
 মুপগত এষ হি সম্মীলনস্য মহানধুরাধমাণত্বাদিত্যাশ্রয়। এতেন সম্মীলনেচ্ছাপি সর্বথা
 দীপিতা।

অতএবাব যুক্তির্নাম সুখসম্বন্ধে ইদম্—“সম্বন্ধারণমর্থানা যুক্তি” ইতি লক্ষণাত্।

(ব) বসন্তমেনা। আমিই এই অযোগ্য স্থানে আরোহণ কবায় অপ-
 রাধিনী হইয়াছি। অতরাং মন্তকছাত্রা নামদ্বার কবিশা আপনাকে প্রশংসা
 করিতেছি।

(ভ) বিদূষক। ওহে! তোমরা ছ'জনেই অগ্রে প্রণাম করিয়া, ধান ও
 আইলের মত পত্রম্পদ মাথায় মাথা মিনাইলে, আমিও এই হস্তীর
 বাচ্চার হাটুর মত, মাথা দিয়া তোমাদের ছ'জনেকেই প্রশংসা করিতেছি।
 (ইহা বক্তিয়া উঠিন।)

(গ) চারুগত। ইউক, এখন প্রেম থাক।

एष्व' दाव भणिसं । प्रकाशम् । अज्ज । जइ एष्व' अहं अज्जस्स
अणुगो ज्जा, ता इच्छे अहं इमं अलङ्कारअ' अज्जस्स गेहे गिक्खि-
विटु' । अलङ्कारस्स णिमित्तं एदे पावा अणुसरन्ति । (य)

चारु । अयोग्यमिदं न्यामस्य गृहम् । (र)

(য) চতুরী মধুরায়মুপন্যাস । ন যুক্তমত্ব ইংইঙ্গেন ইহ আগতয়া ময়া প্রতি-
বন্দুং । ভবতু, এব তাবত্ ভণিষ্যামি । আত্ম । যত্ববম্ অহমাত্মস্য অনুযাঙ্গা, তদ্বিচ্ছা
অহমিমমলঙ্গারকমাত্মস্য গেহে নিবেদুং । অলঙ্গারস্য নিমিত্তমীতে পাপা অনুসরন্তি ।

(য) বসন্ত ইতি । অয়মুপন্যাস "তিষ্ঠতু প্রণয়" ইতি বাক্যবিন্যাস, চতুরী
নিপুণ, গৃহভাবেন সম্বোধিতব্যক্তকর্ত্বাত্, মধুরয় মম মনোমত্বাত । ননু তর্হি
অবস্থায় সম্বৃত্যমিত্যাহ ন যুক্তমিতি । আগতয়া প্রণয়পরীচার্থ'মাতোপস্থিতয়া
ময়া, ইংইঙ্গেন অকৃতসম্বোধিতবৈশ্ববিন্যাসাদিভাবেন, অত্ব ইহ গৃহে প্রতিবন্দুং অবস্থাতু
ন যুক্তম্, কামকলানভিঙ্গতামনুমায অস্য বিরামীদয়সম্বন্ধাত্ তাহঙ্গমুগীত্বা-
সম্বন্ধেতি ভাব । নিবেদু, নিবেদীকৃত্, ন্যামীকৃত্, মিতি যাবত্ । কৃত ইদ
নিবেদীকরণমিত্যাহ অলঙ্গারস্যেতি । এতে এববিধা শকারবিগাদয়, পাপা দুর্ভি-
কৃষ্ণিগালিননসৌখ্য'মিলাপিণ ইতি যাবত । অলঙ্গারাভাবি তু নৈযামনুসরণাগ্ধ'তি
ভাব ।

"চতুরী মধুরায়মুপন্যাস" ইত্যনেনাব বসন্তসীনায়া সুখাগমাত প্রাণির্নাম সুখ-
সম্বংগতম্—"প্রাণি সুখাগম" ইতি লষণাত্ ।

(য) বসন্তসেনা । (অগত) এই বাক্যবিজ্ঞানটী, নিপুণ ও বটে, মধুর ও
বটে । তবে নিজে আদিয়া, এ বেশে আজ এখানে থাকা আমার
উচিত নহে । হুউক, এইরূপ বনি । (প্রকাশে) আর্থ্য । যদি আমি
আপনার এইরূপ অনুরূপেই যোগ্য হই, তবে আমি এই অলঙ্কার আপ-
নার বাড়ীতে গচ্ছিত রাখিতে ইচ্ছা করি । কারণ, এই অলঙ্কারের
অর্থই এই পাপাচারের অনুসরণ হবে ।

রাশ্রহংসো বিশ্ব সৌহৃতি । অহং উণ বহুণো জহিং তহিং
জণেহিং চতুপ্পহোবণীদো উবহারো কুকুরেহিং বিশ্ব খুজ্জমাণো
বিবজ্জিস্সং । (গ)

চারু । এবং ভবতু, স্বয়মেवानুগচ্ছামি তত্রভবতীম্ ।
তদ্রাজমার্গবিশ্বাসযোগ্যাঃ প্রজ্বাল্যন্তাং প্রদীপিকাঃ । (ঘ)

বিদূ । বহুমাণশ্চ । পজ্জালেহি পদীবিশ্বাশ্রো । (ঙ)

চেটঃ । জনানিকম্ । অলি ! তেল্লোণ বিণা পদীবিশ্বাশ্রো
পজ্জালীঅন্তি ? । (চ)

(গ) ত্বমেব এতা কলহসগামিনীম্ অনুগচ্ছন্ রাজহস ইব শীভসে । অহ
পুণন্নান্নাণ যচ্ছিন্ তচ্ছিন্ জনৈ চতুপ্পহোপনীত উপহার, কুকুরেহি স্বাঘমানো
বিপত্ম্যে ।

(ঙ) বর্ধমানক । প্রজ্বালয় প্রদীপিকা ।

(গ) বিদূ ইতি । শীভস ইতি , অতস্তব্ধে গমনমুচিতমিতি ভাব . যচ্ছিন্
তচ্ছিন্ স্থানে জনৈর্ধাঙ্কিকলৌকৈ , চতুপ্পহে উপনীত প্রদান , উপহার, পূজাদ্রব্যমিব,
কুকুরে স্বাঘমানোহসম্, বিপত্ম্যে বিপন্নো ভবিষ্যামি । অতো মম একাকিনো গমন
সর্বঘৈবানুচিতমিতি ভাব ।

(ঘ) চারু ইতি । রাজমার্গবিশ্বাসযোগ্যা অতোবীজ্বলা ইত্যর্থ । যথা শুভ্রদীপ-
দর্শনেন বলিপূরুপাধীত্বেন ন মঙ্গলীরপ্রিতি ভাব ।

[গ] বিদূষক । তুমিই এই কলহসগামিনীর অহগমন করতঃ
রাশ্রহংসের ভাষা শোভা পাইবে । লোকের চতুপ্পহে উপনীত পূজাদ্রব্য
যেমন কুকুরে পাও, সেইরূপ আমি কুকুরের ঋণ হইয়া বিপন্ন হইব ।

[ঘ] চারুশব্দ । এইরূপই হউক , আমি নিজেই ঠেহার অহগমন
করিব । অতএব রাজপথে বিশ্বাসের যোগ্য কতকগুলি প্রশ্নীপ দান ।

[ঙ] স্মৃষ্টিক । বর্ধমানক ! কতকগুলি প্রশ্নীপ দান ।

विदू । जनान्तिकम् । भो ! ताञ्चो क्वु अम्हाणं पदी-
विद्याञ्चो अवमाण्णिद-ण्णिद्वण-कामुञ्चो विञ्च गण्णिञ्चो णिस्सि-
ण्णिहाञ्चो दाण्णिं संवुत्ता । (छ)

चारु । मैत्रेये । भवतु । कृतं प्रदीपिकाभिः । पश्य—(ज)

(च) अरि । तैलिन विना प्रदीपिका प्रज्वाल्यन्ते ? ।

(छ) भो । ता खन्वन्माक प्रदीपिका, अपमानित-निर्हान कामुका इव गणिका,
निस्सो हा इदानीं संवुत्ता ।

(च) चेट इति । अयन्तु चारुदत्तस्य भृत्य इति बोध्यम् । अभुभयान विदूषक प्रत्येव
भृत्यस्य जनान्तिकभाविनीक्रियम् ।

(छ) विदू इति । भो इति चारुदत्तस्य मन्वोधनम् । अपमानित स्वयमेव भर्तृ-
सनादिना विमानित निर्हानञ्च जन कामयितु शील यासा ता । कृतापमानाभावे
नायकाना गुरुतरानुनयने कदाचित् खेह स्यादिति अपमानितेति विशेषणम् । घनिनि
तु घनलीमादेव खेह प्रदर्शयत इति निर्हानेति विशेषणम् । तथापि तादृग्नायकान्
प्रत्यपि कामुकत्वन्तु मावाच्यनुरोधेनेति बोध्यम् । निर्हानं विद्यते खेहमौलम् अनुगाय
यामु ता । अथ पूर्वोपमानद्वार ।

(ज) चारु इति । कृतम् अलम् । कृत इत्याह पश्येति ।

[८] छुत्ता । (गोपने विदूषकेर प्रति) विना तैलेन प्रदीप
आलिव ? ।

[९] विदूषक । (गोपने चारुदत्तेर प्रति) मत्थे । आमादेव सेई
प्रदीपअलि एअन अपमानित-दविद-कामुक वेअादेव मत्थ म्नेह्विहीन
[तैलहीन, प्रेमहीन] इईया गियाहे ।

[१०] चारुदत्त । मैत्रेय । इउक । प्रदीपेर प्रयोअन नाई ।
पेथ—

উদয়তি হি শশাঙ্কঃ কামিনীগগড়পাঙ্কু-

র্যহগণপরিবারো রাজমার্গপ্রদীপঃ ।

তিমিরনিকরमध्ये रश्मयो यस्य गौराः

स्रुतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥৫৩॥

সানুরাগম্ । ভবতি । বসন্তসেনে ! ইদং ভবত্বা মৃহম্,

প্রবিশতু ভবতী । (ম্)

উদয়তীতি । হি যস্মাৎ কামিন্যা বিরহে কামার্চনায়া রম্যত্যা, গগড়বৎ পাঙ্কুঃ
শুভ, যহগণী নন্দনাত্মকবহুস্বতিপ্রস্থতিযহ, পরিবার পরিবেষ্টনকারী यस্য স, তথা
রাজমার্গস্য প্রদীপনত্বস্বরূপ, শশাঙ্কচন্দ্র, উদয়তি । यस্য শশাঙ্কস্য, গৌরা রশ্ময়,
স্রুত নিস্রুত জল ক্ষীরধারাণামিব জলীয়ভাগী যস্মাৎ তাড়য়, পঙ্কে কহঁমে, ক্ষীরাণা
দুগ্ধানা ধারা ইব, তিমিরনিকরमध्ये অন্বকারশাশিমধ্যে, পতন্তি ।

অথ প্রথমে পাণ্ডে লুপ্তোপমা, দ্বিতীয়ে নিরঙ্ক কেবলরূপকম্, দ্বিতীয়াঙ্কে চ ত্রীতী
উপমা, ইত্যেতথা পরস্পরনিরপেक्षতয়া মসৃষ্টি । “যহগণপরিবার” ইত্যনেন যছান্তরাণা
কিরণমিশ্রণেন চন্দ্রস্য উজ্জ্বলত্বাতিশয়ী ব্যজ্যতে ইতি নাপুষ্টার্থত্বদৌষ । যথা কৃষ্ণবর্ণ-
কহঁমীপরি দুগ্ধধারাপ্রদানে তজ্জলানা নি সরলত্ব তৎ কহঁমীপরিভাগ শুভ এব
ভবতি, তথা কৃষ্ণবর্ণতিমিরনিকরোপরি চন্দ্রস্য শুভরশ্মিপাতেন তিমিরনিকরনাশাত্
জগদপি শুভ জাতমিতি প্রতিপাদনার্থে স্রুতজল ইতি বিগ্ৰহণমিতি চ নাপুষ্টার্থত্বদৌষ ।

মানিনী বচনম্ ॥৫৩॥

(ম্) সানুরাগমিতি । মৃচ্ছকটীকী বসন্তসেনানামদুঃখিত এধীকিনিয়মিত্যবধীয়ম্ ।

বাজপথের প্রদীপস্বরূপ, কামিনীগণের গগড়দেশের জায় পাণ্ডুবর্ণ
এবং গ্রহগণে পরিবেষ্টিত চন্দ্র, উদিত হইতেছেন । জলপ্রাণী বর্ধনের
মধ্যে দুগ্ধধারার জায়, অক্ষকাসসমূহের মধ্যে বাহার গোবর্ণ বশি সকল
পতিত হইতেছে ॥৫৩॥

(ম্) (অহুরাগের সহিত) মাননীয় বসন্তসেনা । এই আপনাব
বাড়ী, আপনি প্রবেশ করুন ।

বসন্তসেনা সানুগামবলোকয়ন্তী মিশ্রান্না । (জ)

চারু । বয়স্য । গতা বসন্তসেনা । তদেহি, গৃহমেব
গচ্ছাব: ।

রাজমার্গা হি শূন্যোঃয়ং রক্ষিণ: সঞ্চরন্তি চ ।

বহুনা পরিহর্তব্য্যা বহুদীপা হি শর্বরী ॥৫৮॥

পরিকম্ব । ইদম্ব সুবর্ণভারুৎ রক্ষিতব্যং ত্বয়া রাত্রৌ, বহু-
মানকেনাপি দিবা । (ট)

(জ) বসন্তেতি । পূর্ববাক্যেন মহাব অনুগামরূপস্য বীজস্য প্রধানপাতদ্বয়গতল্বেন
পুনরুপস্থিত সমাধান নাম মুক্তমন্বেরঙ্গম । যথা সাহিত্যদর্পণ—

“বীজস্যাগমন যত্ন তৎ সমাধানমুচ্যতে ।”

রাজেতি । অত্র রাজমার্গা শব্দে রাব্যধিকরণে পথিকরক্ষিত তথা রক্ষিণ সঞ্চরন্তি
চ কেবলপ্রহরণে এব পরিম্বমন্তি চ । এতেন যাদবাক্যাদ্যভাবোঃপি নৃচিত । অতএব
বহুনা প্রত্যাহা দস্যুতস্করস্থানদ্বারস্বাপহরণমিত্যর্থং পরিহর্তব্য্যা সমাধানতয়া
রক্ষণেন নিবারণিতব্য্যা । হি যস্মাত, শর্বরী রাত্রি, বহুবী দীপা দস্যুতস্কর প্রত্যাহা
কর্মব্যবিন্না যস্মা সা তাড়য়ী ।

অত্র বাক্যার্থং হনুক কাব্যলিঙ্গ সামান্যেন বিশেষমর্থং নকপৌঃর্ষালন্যাসয়,
অনয়োরঙ্গাদ্বিভাবেন সঙ্গর ॥৫৮॥

(ঞ) (বসন্তসেনা অন্তর্বাগেব সহিত দ্বেগিতে দ্বেগিতে চলিয়া
গেল) ।

চাকরভ । বয়স্য । বসন্তসেনা গিয়াছেন । অতএব আইস,
আনরাও বাড়ী যাই ।

কারণ, এই রাজপথ জনশূন্য, কেবল শ্রমহীরা বিচরণ করিতেছে ।
শুদ্ধিকে প্রত্যাহার নিবারণ কবিত্তে হইবে । যে হেড়, রাত্রিতেই বহু-
তর বিশ্ব ঘটে ॥৫৮॥

বিদুঃ । জধা ভবং আণবেদি । (৪)

इति निष्कान्ती ।

इति मृच्छकटिके अलङ्कारन्यासी नाम

प्रथमोऽङ्कः । (६)

(৪) যথা ভবানাঙ্গাপযতি ।

(৪) পরীতি । সুবর্ণভাণ্ড স্বর্ণালঙ্কার । “ভাণ্ড ভূষণমাত্রোঃপি” ইতি ছাণ্ডাবলী ।

(৬) ইতীতি । অলঙ্কারস্য ন্যাসী নিষেপৌ যধিন্ স, নাম নাচা অলঙ্কারন্যাস ইত্যর্থ । প্রথমোঃ সঙ্গ সমাপ্ত ইতি শিষ্য ।

“প্রত্যক্ষনেত্বেচরিতৌ রসभावसमुज्ज्वल ।” इत्यादिकम्—

“अनलनिष्कान्तिनिखिलपातीऽङ्क इति कीर्तित ॥” इत्यलङ्कारलक्षणं साहित्यदर्पणादा बुद्धेयमिति ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदाससिंहानलबानीशभट्टाचार्यविरचिताया मृच्छकटिक-
टीकाया वसन्तसुयमासमाख्याया प्रथमाद्विवरणं समाप्तम् ॥०॥

(৬) (পাদচারণ কবিতা) এই স্বর্ণালঙ্কার বাজিতে তুমি বঙ্গ কবিবে, আর দিনে বর্ধমান বঙ্গ করিবে ।

(৪) বিদূষক । আপনি যেমন আদেশ করেন । (ইহা বলিয়া উভয়ে চণিয়া গেল) ।

(৬) অলঙ্কারন্যাস নামে প্রথম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

—:०:—

प्रविश्य चेटी । अत्ताए अज्जआसआस' सन्देसेण पेसिदहि ।
ता जाव पविसिअ अज्जआसआस' गच्छामि । परिकम्पावलीक्य च ।
एसा अज्जआ हिअएण किंपि आलिहन्ती चिद्धदि । ता जाव
उपसप्पामि । (क)

तत. प्रविशति आसनम्या सीसुकस्य वसन्तसेना मदनिका च । (ख)

(क) माता आर्यासकाश सन्देजेन प्रेषितास्ति । तदयावत् प्रविश्य आर्या-
सकाश' गच्छामि । एषा आर्या इदयेन किमप्यानिवृत्तौ तिष्ठति । तदयावत् उप-
सर्पामि ।

(ख) प्रविशति । माता वसन्तसेनाया जनन्या, आर्याया वसन्तसेनाया, सकाशम्,
सन्देजेन केनापि वाचिकेन किञ्चित् वाचिक वक्तुमिच्छति । आनिवृत्तौ चित्तयन्ती
कसपि विषय चिन्तयन्तीति तात्पर्यम् ।

(ख) तत इति । दृश्यकाव्ये एवम्भूतस्थले जहत्स्वार्थलक्षणया सम्यक्दृष्टिगोचरत्वं
विरुधातीरर्थोऽभ्युपगन्तव्यः । तेनासनम्याया, स्वय प्रवेशी नानुपपन्न इति बोध्यम् ।

(क) [कोन दासी प्रवेण करिया ।] माता कोन सन्वादेव सहित
आमाके आर्या वससुसेनार निकट पाठिहियाछेन । अतएव प्रवेण
करिया आर्या वससुसेनार निकट याई । (पुनकेपपूर्वक दर्शन करिया)
एई वे आर्या वससुसेना मने मने कोन विषय चिन्ता करतः अबहान
करितेछेन, ता' उइर निकट याई ।

বসন্ত । হুঙ্কে । তদৌ তদৌ ? । (গ)

চেটী । অজ্ঞে ! কিংপি মন্তেসি । কি' তদৌ
তদৌ ? । (ঘ)

বসন্ত । কি' ময় ভগিতম্ ? । (ঙ)

চেটী । তদৌ তদৌ । (চ)

(গ) হুঙ্কে । ততসত ? ।

(ঘ) অার্থে' । ন কিমপি মন্তয়সি । কি ততসত ? ।

(ঙ) কি ময়া ভগিতম্ ? ।

(চ) ততসত ? ।

(গ) বসন্ত ইতি । হুঙ্কে ইতি নাট্যাকী দাম্পাদীনা সম্বোধনমূৰ্ছকমব্যয়ম্ ।
“হুঙ্কে হুঙ্কে হুলাহান নীচ চেটী' সর্বী' প্রতি” ইত্যমর । হুঙ্কানাঙ্গাকরণিকপ্রশ্নে ন
বসন্তসেনায়া সাধীতক্ৰম্ভয়া দিতরামন্যমনস্কতা ব্যজ্যতে ।

(ঘ) চেটী ইতি । মন্তয়সি আনুপসি । তথাপি “কি ততসত ” ইতি কথ
বৃচ্ছাত ইত্যর্থ ।

(ঙ) চেটী ইতি । “ততসত ” ইতি ভগিতমিত্যর্থ ।

(খ) (তদনশুব আসনস্থ উৎকষ্ঠিত বসন্তসেনাব ও মদনিকাব
প্রবেশ ।)

(গ) বসন্তসেনা । ওলো ! তা'র পর, তা'র পব ? ।

(ঘ) দাসী (মদনিকা) । আর্থে । আপনি কোন বিষয়ে ত
আলাপ করিতোছেন না । তবে “তা'ব পব তা'ব পব” বলিয়া কি
ছিজ্ঞাসা করিতেছেন ? ।

(ঙ) বসন্তসেনা । আমি কি বলিয়াছি ? ।

(চ) দাসী । “তা'র পর, তা'র পর” ।

वसन्त । समूचेपम् । आं एव्वं ? । (ङ)

उपसृत्य प्रथमा चेटी । अज्जए ! अत्ता आदिसदि—ग्हादा
भविअ देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति । (ज)

वसन्त । हञ्जे ! विण्णवेहि अत्तं, अज्ज ण ग्हाइस्सं ;
ता वग्घणो ज्जेव पूअं णिव्वत्तेदु त्ति । (झ)

चेटी । जं अज्जआ आणवेदि । (ञ) इति निष्पत्त्या ।

मट । अज्जए ! सिणेही पुच्छदि, ण पुरोभाइदा ; ता
किं णिटं ? । (ट)

(ङ) आ, एवम् ? ।

(ज) आर्थे । माता आदिगति, साता भुत्वा देवताना पूजा निर्वर्त्तयेति ।

(झ) हञ्जे । विज्ञापय मातरम्, अथ न खाम्यामि । तदत्राहण एव पूजा
निर्वर्त्तयतु इति ।

(ञ) यदाद्या आन्नापयति ।

(ङ) वसन्त इति । “आ” इति धरणार्थमव्ययम् । “आ ज्ञाननिश्चयस्सूत्थी” इति
मेदिनी । एव भणितम् ? इति काञ्च । अनेनाप्यन्यमनस्कता व्यज्यते ।

(झ) वसन्त इति । ब्रह्मणे पूजकब्राह्मण । निर्वर्त्तयतु मम प्रतिनिधिभावेन
निश्चादयतु ।

(ङ) वससुसेना । आ । एहीरूप ? ।

(ज) प्रथम दासी । (निकटे याईया) नाता आदेश करिते-
हेन—“आन कविद्या ईष्टदेवतार पूजा सम्पन्न कर ।”

(झ) वससुसेना । बलो । माताके ज्ञानाऽ—“आज्ज आन करिव
ना, ता’ आण्णइ पूजा सम्पादन करुन ।”

(ञ) प्रथम दासी । आपनि याहा आदेश करेन । (एई
बनिद्या चलिद्या गेल)

বসন্ত । মদণিএ ! কেৱিমি' ম' পেজ্বমি ? । (ঠ)

মদ । অজ্ঞাত্ৰাএ সুখহিঅন্নত্ৰণেণ জাণামি—হিঅন্নগদং
কাংপি অজ্ঞাত্ৰা অহিলসটি ত্তি । (ড)

বসন্ত । সুহু, তুএ জাণিট' । পরহিঅন্নগহণপণ্ডিত্ৰা
মদণিআ ক্ব, তুম' । (ঢ)

মদ । পিঅ' মে পিঅ' । কো ক্ব গ্ৰাম অজ্ঞ অন্নভোদীএ
অণুগাহিদো মহ্ৰসবে তৰুণজণো (১) তা কধেদু অজ্ঞাত্ৰা, কি'
রাআ রাঅবল্লহো বা সেবীঅটি ? । (ণ)

(ট) আর্থ্যে । স্নেহ, পৃচ্ছতি, ন পুরীভাগিতা ; তনু কি ন্বিদম্ ? ।

(ঠ) মদনিকি । কিহুগোঁ মা প্ৰেধমে ? ।

(ড) আৰ্থ্যায়া: শূন্যহৃদয়ত্বেন জানামি, হৃদয়গত' কমপি আৰ্থ্যা অমিলয়তীতি ।

(ঢ) সুহু, ত্বয়া জ্ঞাতম্ । পরহৃদয়গ্রহণপণ্ডিতা মদনিকা খলু ত্বম্ ।

(ট) মদ ইতি । পুরীভাগিতা কেবলদীপদর্শিত্বম্ । তথা च तवेमामুক্তপण्डिता-
वस्था विलोक्य स्नेहवशादेव पृच्छामि, न पुनरस्यामवस्थायां दीपदर्शनादित्यर्थः ।
“दीपं कद्वक् पुरीभागी” इत्यमरः ।

(ঠ) বসন্ত ইতি । পরস্য হৃদয়গ্রহণে চিত্তশক্তিবোধে পণ্ডিতা নিপুণা ।

(ট) মদনিকা । আৰ্থ্যো । স্নেহ জিজ্ঞাসা কৰিতেছে, কিন্তু
দোষদৰ্শিতা নহে । তা' এ ঘটনাটো কি ? ।

(ঠ) বসন্তসেনা । মদনিকা ! আমাকে কি বকম দেখিতেছ ? ।

(ড) মদনিকা । আপনাব হৃদয়েব শূন্যতানিবন্ধন বুঝিতেছি—
আপনি মনোগত কোন লোককে (পাইতে) ইচ্ছা করেন ।

(ঢ) বসন্তসেনা । তুমি ঠিক বুঝিয়াছ । পবেব মনোবৃত্তি বুঝিতে
তুমি নিপুণ মদনিকা কিনা ! ।

(১) কাস্তী ক্ব, গ্ৰাম এমী মশব । অণুগাহিদী মহ্ৰসবী তৰুণজয়জ্ঞ ।

वसन्त । हञ्जे । रमिदुमिच्छामि, ण सेविदुं । (त)
मद । विज्जाविसेमालङ्कितो किं कोवि वम्हणजुआ
कामीअटि ? । (य)

वसन्त । पूअणीओ मे वम्हणजणी । (द)

मद । किं अण्णअ-ण्णअराहिगमण-जणित-विहव-वित्तारो
वाण्णिअजुआ वा कामीअटि । (ध)

(ण) प्रिय मे प्रियम् । क खलु नाम अय अवभवया अनुग्रहीतो महोत्सव
तरुणजन ? तत् कथयतु पाथ्या, कि राजा राजवल्लभो वा सेव्यते ? ।

(त) हञ्जे । रनुमिच्छामि, न सेवितुम् ।

(य) विशाविसेमालङ्कित कि कोऽपि ब्राह्मणयुवा काम्यते ?

(द) पूजनीया मे ब्राह्मणजन ।

(ध) किम् अनेक नगराभिगमन जनित विभवविभारो वाणिजयुवा वा काम्यत ?

(ण) मद इति । प्रिय तवेदमङ्गीकरणमित्यर्थ । अवभवया मान्यया त्वया ।
सेव्यत इति भविष्यत्कामीष्ये वर्त्तमाना, सेविष्यते श्युपिष्यत इत्यर्थ ।

(त) वसन्त इति । न सेवितु न चामरान्दीलनादिना केवलमेव श्युपितुम् ।

(द) वसन्त इति । पूज्यपूजकभावे सति रमणमनुचितम्, तस्य समानविषयत्वान्,
अतो ब्राह्मणयुवान न कामयामीति भाव ।

(ग) मदनिका । प्रीतिकर, आनन्द बढई प्रीतिकर । आज महोत्स-
सवे आपनि कोन् युवकके अनुग्रहीत करिसेन, ताहा आपनि बलून ।
राजा, ना कोन राजवल्लभेउ परिचया करिबेन ? ।

(त) वसन्तसेना । आनि परिचर्या करिते ईच्छा करि ना ।

(ध) मदनिका । विशाविसेमालङ्कित कोनओ ब्राह्मणयुवकके कामना
करेन ? ।

(द) वसन्तसेना । ब्राह्मण आनन्द पूजनीय ।

वमन्त । हञ्जे ! उवारुडसिगिहं पिपण्णज्जणं परिच्चइअ
 देस'तरगमणेण वाणिअजणो महन्तं विओअज' दुक्खं उप्पा-
 देदि । (न)

मद । अज्जए ! ण राअा, ण राअवल्लहो, ण वम्हणो,
 ण वाणिअजणो । ता को दाणिं सो भट्टिदारिआए कामी-
 अदि ? । (प)

(न) हञ्जे । उवारुडखेहमपि प्रणयिजन परित्यज्य देशान्तरगमनेन वाणिजजनी
 मङ्गलं विधीयते दुःखमुत्पादयति ।

(प) आर्थे । न राजा, न राजवज्जभ, न ब्राह्मण, न वाणिजजन । तत् क
 इदानीं स, भर्तृदारिकया काव्यते ? ।

(घ) मद इति । अनेकेषु नगरेषु अभिगमनेन वाणिज्यार्थगमनेन ज्ञानिनी विभ-
 विस्तारो धनसम्पत्तिर्यस्य स । यजिज अयमिति वाणिज स आसी युवा चेति स ।

(न) वसन्त इति । उवारुड उत्पन्न खेहीःतुगमी यस्य तम्, प्रणयिजनम् अत-
 रगिणीं कामिनीम् । अथ उवारुडखेहमिदनेनैवापपथो पुन प्रणयिपदेन प्रणयस्य
 परस्परगतित्वं सूचितम् ।

(प) मद इति । यी भर्तृदारिकया काव्यते इति यन्त्रस्य सामर्थ्यादवस्थानम् ।

(ध) मन्त्रिका । उदये, दहदर नगरे (मन्त्रे) गमन, दाहार
 विपुन सम्पत्ति उन्नाइदा सिद्धाछे, सेरूप कोन बणिक् दुबकके कि
 कामना करेन ? ।

(न) वसन्तम् । दाहार नगरे सेह् दहदर इददाछे, सेरूप
 प्रणयिजनके प्रविश्याग करिदा सेनायरे गमन कराय बणिक् लोक,
 दहदर दिदददः प्र उन्नायन करेन ।

(प) मन्त्रिका । आर्थे । दाया ना, दाधवसन्त ना, दाधन ना एव
 बणिक् ना, उदये से के ? दाहके दाधनि कामना करेन ।

वसन्त । हज्जे ! तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जाणं
गदा आसि । (फ)

मद । अज्जए ! गदह्मि । (ब)

वसन्त । तहवि मं उदामीणा विअ पुच्छसि ? । (भ)

मद । जाणिदं । किं सो ज्जेव ? जेण अज्जआ सरणा-
अदा अब्भुववस्सा । (म)

वसन्त । किं णामहेओ क्खु मो ? । (य)

मद । मो क्खु सेट्ठिचत्तरे पडिवमदि । (र)

(फ) हजे ! त्व मया सह कामदेवायतनोच्चारणं गता आसी ।

(ब) आर्ये ! गतास्मि । (भ) तथापि मामुदासीनेव पृच्छसि ? ।

(म) ज्ञातम् । किं स एव ? येनार्या शरणायता अभ्युपपन्ना ।

(य) किं नामधेयं खलु स ? । (र) स खलु शेठिचत्तरे प्रतिवसति ।

(भ) वसन्त इति । उदामीनेव अविदितउत्तमानोव ।

(म) मद इति । आर्या भवती, शरणायता आश्रयप्रार्थिनी सतीत्यर्थः, अभ्युप-
पन्ना गृहीता आश्रयदानाय अङ्गीकृतमिति तात्पर्यम् ।

(फ) वसन्तसेना । हे ! तुमि आनाव मद्र कामदेवायतनो-
च्चारणे गिराहिले ? ।

(ब) मदनिका । आर्ये ! गिराहिलाम् ।

(भ) वसन्तसेना । तथापि अविदितवृत्ताद्येव ज्ञानं विज्ञानं करि-
तेह्हे केन ? ।

(म) मदनिका । वृत्तिंते पारिहासि । तिमिहे किं ? आपनि
शरणायत हेहेने विनि आश्रयं जान करिते वीकारं करिहाहिलेन ।

(य) वसन्तसेना । तौहारं नाम ज्ञानं किं ?

বসন্ত । অই । ণাম পুচ্ছিদাসি । (ল)

মদ । সৌ কবু অজ্জএ । সুগহীদণামহেত্ৰো অজ্জচারুদত্তো
ণাম । (ব)

বসন্ত । মহপম্ । সাহু । মদণিএ । সাহু । সুহু, তুএ
জাণিদ । (শ)

মদ । ন্নগতম্ । এব্ব দাব । প্রকাশম্ । অজ্জএ । দলিহাঁ
কবু সৌ সুণীঅদি । (ঘ)

(ল) অযি । নাম পৃষ্টাসি ।

(ব) স খলু অর্থ্যে । সুগহীতনামধেয় অর্থ্যচারুদত্তো নাম ।

(শ) সাধু মদনিকে । সাধু সুহু, ত্বয়া জ্ঞাতম ।

[ঘ] এষ তাবত । অর্থ্যে । দরিদ্র খলু স শ্রুয়তে ।

(র) মদ ইতি । য ষ্টিত্বতরে বণিজামহনে বণিকপল্ল্যামিত্যর্থ ।

(ব) মদ ইতি । সুগহীত বলাবলন সর্বে^৩রুচ্যারিত নামধেয় নাম যস্য স ।

(শ) বহুল ইতি । সুহু, সম্যক ।

(ঘ) মদ ইতি । "এষ তাবত" ভজ্ঞা অনুগামস্যা পরীক্ষিত্ব ইতি বাক্যশব্দ ।

(ব) মদনিকা । তিনি বণিকপাডায় বাস কবেন ।

(ল) বসন্তসেনা । ওহে । তোমাব নিকট নাম ভিজ্ঞাসা করিয়াছি ।

(ব) মদনিকা । অর্থ্যে । সকলেই তাঁহার নাম উচ্চারণ কবে ।

তাঁহার নাম— চারদত্ত ।

(শ) বসন্তসেনা । (আনন্দের সহিত) বেশ মদনিকা । বেশ ।
তুমি ঠিক জানিয়াছ ।

(ঘ) মদনিকা । (স্বগত) এইরূপ বলিব । (প্রকাশে) অর্থ্যে ।
ঐ বলিয়া শুনিয়াছি ।

वसन्त । अदो ज्जेव कामीअदि । दरिद्रपुरिससङ्गन्तमणा
क्वु गणिआ लोए अवअणीआ भोदि । (स)

मद । अज्जए ! किं हीणकुसुमं सहआरपादवं महु-
अरीओ उण सेवन्ति ? । (ह)

वसन्त । अदो ज्जेव ताओ महुअरीओ दुच्चन्ति । (घ)

[स] अतएव कायते । दरिद्रपुरुषमक्रान्तमना खलु गणिका लोके अवचनीया
भवति ।

[ह] आर्ये । किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्ष्यं पुन सेवन्ते ? ।

[घ] अतएव ता मधुकर्ष्यं उच्यन्ते ।

(स) वसन्त इति । दरिद्रपुरुषे मक्रान्तमासक्त मनी यस्या सा । अवचनीया
अनिन्दनीया धनलोभित्वेन या निन्दा तद्विहितेत्यर्थः ।

(ह) मद इति । सहकारपादपमाशतकम् । किं पुन सेवन्ते अपि तु कथमपि
नत्यर्थः । तथा च मधुकर्ष्यो यथा हीनकुसुमं सहकारपादपं न सेवन्ते, गणिका अपि
तथा हीनधनं पुरुषं न सेवन्ते इति हि रीतिरिति भावः ।

अतएवात्र अप्रभृतसमात् प्रभृतसमप्रतीतेरप्रभृतप्रशंसालङ्कारः ।

(घ) वसन्त इति । अतएव हीनकुसुमसहकारपादपसेवनाभावादिव । तथा च
मधु कुर्वन्तीति मधुकर्ष्यं इति व्युत्पत्त्या भमरीणां मधुकरणावश्यकतया सपुष्पपादप-
सेवनमेवावश्यकम्, मम तु धनसम्पत्तिकरणानावश्यकतया धनिसेवनमप्यनावश्यकमेवेति
भावः ।

(स) वसन्तसेना । एहे ज्जहे उँहाके कामना करि । दरिद्र
पुरुषेव प्रति अहूवागिणी बेष्ठा, लोदसमाझे अनिन्दनीया ह्य ।

(ह) मदनिका । आर्यो । जमरीगणं पुष्पविहीनं आसन्नक्रेत्रं सेवा
करे किं ? ।

(घ) वसन्तसेना । एहे ज्जहे उँहादिगके 'मधुकर्ष्यौ' बले ।

मद । अज्जए । जइ मो मणीसिदो, ता कीसदाणि -
सहसा ण अहिमारीअदि ? । (क)

वसन्त । इञ्जे । सहसा अहिमारीअन्तो पञ्चुअआर-
दुब्बलदाए मा दाव मो जणो दुल्लहदंसणो पुणो भविस्सदि । (ख)

मद । किं अटो ज्जेव मो अलङ्कारो तस्म हत्ये
णिकिखत्तो ? । (ग)

[क] अर्थे । यदि स मनीषत, तन् किनेदानो सरसा अभिसार्थते ? ।

[ख] इञ्जे । सहसा अभिसार्थमाण प्रत्युपकारदुबलतया मा तावत् स ज्ञो
दुर्लभदर्शनं पुनर्भविष्यति ।

[ग] किम अतएव भोजनदारस्तस्य एते निश्चिन ? ।

अथ अचरमेघाती नाम न व्युत्पद्यते—“वर्णन चरमेघातयितार्थं रश्मिर्गते” इति
साहित्यदर्पणलक्षणान् ।

(क) मद इति । स चारुदत्त, मनीषित अभिलषित । अभिसार्थते द्वौ
समेष्ट्य सदं तस्यैवमानीयते ।

(ख) वसन्त इति । प्रत्युपकारे मत्तमुपयुक्तधनदाने दुर्बलतया दरिद्रत्वादशक्तया
स जनयारुदत्त । मा न भविष्यति । इति द्वितीयाभिसार्थते इति वाक्यशेष ।

(ग) मद इति । अतएव प्रत्युपकारदुबलत्वादेव । निश्चिनो न्यासीकृत । तथा
च समलदार दत्तैव मुलभदर्शनी भवेदित्याशय ।

(क) मदनिष्ठा । आये । यदि ताहाके कामना कविद्या थाकेन,
तवे एथनहे ताजाताडि ताहाके मक्केतहाने आनाईतेछेन ना
केन ? ।

(ख) वसन्तसेना । ओलो । हठां ताहाके आनाईले, तिनि
प्रत्युपकार कविता कालव हईवेन, ताहाते पुनवाय ताहाव दर्शन दुर्लभ
हईवे, ताहा ना हय (सेई जज्ज हठां आनाईतेछि ना) ।

वसन्त । सुदु, दे जाण्टं । (घ)

नेपथ्ये । अले भटा । दश सुवस्स (१) लुद्धु, जूद-
अरु पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह, गेण्ह, चिट्ट चिट्ट, दूलात्
पदिट्ठोसि । (ङ)

[घ] सुदु, ते ज्ञातम् ।

[ङ] अरे भटारक । दशसुवर्णस्य रुद्धी दूतकर प्रपलायित प्रपलायित । तद
सहाण सहाण । तिठ तिठ, दूरात् प्रट्टोसि ।

(घ) वसन्त इति । सुदु, सम्यक् । ज्ञातमिति भावे प्रत्ययात् ते इति कर्त्तरि षष्ठी ।

"इञ्चि । तदी तदी" इत्यारभ्य एतदन्त यावत् उन्नदी नाम मुखसन्निरेहम् । अनु-
सरूपस्य वीजार्थस्य नायिकागतत्वेन पुनरपि प्रगेहात्, "वीजार्थस्य प्रगेह स्यादुद्भेद"
इति दर्पणलक्षणात् ।

न च विधान परिभाषनाद्ये नाम अङ्गमुपेया प्रागुद्देशे दानवेषे आनन्दारिकक्रमविपर्यय
इति वाच्यम्—“एतादि चाङ्गानि उक्तानैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि तु
अन्यथापि” इति दर्पणकृतैवाभिहितत्वात् ।

(ङ) "नामुचित विगिण् पावम्" इत्यानन्दारिकैरुचितपात्रप्रवेशनिषेधात् सवाह
कस्य प्रवेश नवयितु नेपथ्यात् मायुरस्योक्तिप्रियम् । भटारक । समिक । दशानां
सुवर्णानां समाहार इति दशसुवर्णं तस्य दूतक्रीडया पञ्चीकृत्य हरितानां दशसव्यक
स्वर्णमुद्राणामित्यर्थः । निमित्तं इति शेषः, रुद्ध अचङ्गीकृत, दूतकर स वाहकी नाम
अधक्रीडाकारि । सहाण धर, तन्मुद्रायहणार्थमिति भावः । तिष्ठेत्यादिकन्तु
पलायमान स वाहक प्रथेव उक्तमिति बोध्यम् ।

(१) मनदिदा । एहे जण्हे कि सेहे अनकार उाशर हाते णच्छित
नाशियाहेन ? ।

(घ) दसससेना । इमि ठिद् खानिवाह ।

(१) दशसुवर्णाह ।

प्रविश्य अपटीक्षेपेण सभान्त सवाहकः । कटे एगं जूटिचलभावे ।

हीमाण्डे ! (१) (च)

गव-बन्धन-मुक्त्वाए विभ्र गद्दहीए

हा ! ताडिदो ण्हि गद्दहीए ।

अद्दलान्नाअमुक्त्वाए विभ्र शत्तीए

घड्ढुक्को विभ्र घादिदो ण्हि शत्तीए (२) ॥१॥

[च] कट एष दूतकरभाव । आर्थम् ।

नव बन्धन मुक्तयेव गद्दंभ्या हा ताडितोऽस्मि गद्दंभ्या ।

अद्दराज मुक्तयेव शक्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि शक्या ॥१॥

सुवर्णपरिमाणमाह मनु — "पञ्चरुणलकी भावस्ते सुवर्णस्तु षोडश" इति ।

(च) प्रविश्येति । अपटीक्षेपेण यवनिकाया अनपसारणेन, "पटीक्षेपी न कर्त्तव्य आर्त्तराजप्रवेशने" इत्यालङ्कारनियमान् स वाहकस्य च आर्त्तत्वादिति भावः । सभान्त स्वस्वभक्षित्त । स'वाहयति गत सभर्हयतीति स वाहकः । इममर्थज्ञाय स्वयंभय परज्ञात् व्यक्तीकरिष्यति । कट कटकरः ।

नवेति । नव बन्धनान्मुक्त्वा प्रच्यविता तथा, गद्दंभ्या गद्दंभस्त्रिया इव, गद्दंभ्या वराटिकया पणार्थरक्षितकपर्हकनिक्षेपैरित्यर्थः, ताडितोऽस्मि चारितसुवर्णान दातुमशक्तत्वात् प्रहृतोऽस्मि । हा खेदे । परच, अद्दराजेन कर्णेन मुक्तया निक्षिप्रया, शक्या अन्वविर्जयेण.

(७) नेपथो । ओ प्रहू । दशशानि मोहदेव झन्ना आवद्ध दूतकर, पनाडिन पनाडिन, ता' धरुन धरुन । षडेव । षेडा षेडा, दूव इहेते तोके देविष्याहि ।

(१) क्वचिन् "हीमाण्डे इति पूर्वं पठितम् ।

(२) गवबन्धनमुक्ती विभ्र गद्दही हा । ताडिदोण्हि अद्दलान्नाअमुक्त्वाए शत्तीए घड्ढुक्की विभ्र घादिदोण्हि ।

लेख्य-वावङ्-ह्रिय्य' शह्रियं दृष्टुण भक्ति पव्भट्टे ।

एण्हिं मग्ग-णिवडिदो (१) कं खु क्खु शन्नणं पपज्जे ॥२॥

लेखक व्याप्त हृदय समिक दृष्टा भटिति प्रभट ।

इदानीं मार्गनिपतित क नु खलु शरण प्रपद्ये ॥२॥

धर्मीयकचक्रदाह्यो ह्रिडिम्वापुत्र इव, शक्या यष्टिर्विशेषेण घातितीऽस्मि समिकेन प्रयोजकेन केनचित् प्रयोग्येन कर्ता पुन प्रहागितीऽस्मि ।

अत्र यमकद्वयस्य त्रयीतोपमाद्वयस्य च मिथो निरपेक्षतया सृष्टिः ।

गद्भीति वराटिका नाम । “गद्भीशक्तिं धार्यति प्रसिद्धयुक्ते कपहं कनामधेय” इति पृथ्वीधर । “चिवजाति” इति च पृथ्वीधर ॥१॥

लेखकति । समिक मभाध्यक्षम्, निख एव लेखक द्यूतसम्बन्धीयतकिञ्चिन्नेखन तत्र व्याप्तम् आसक्त हृदय यस्य तत्र अतएव मत्पलायन लक्षयितुमशक्तमिति भावः । दृष्टा भटिति तत्क्षणादेव प्रभटन्तेषामवगीघात् विच्युतः । इदानीं मार्गं राजपथे निपतित उपस्थित मन्, क नु खलु जनम्, शरणं रक्षकम् प्रपद्ये प्राप्नोमि ।

अत्र आत्मनीऽपसरणेन द्यूतकरसहतिभेदनात् भेदी नाम मुखसन्धेरद्रम् । यथा माहिन्यदर्पणे—

“भेद स हितभेदनम्” इति । “गाथा” इति पृथ्वीधर ॥२॥

(८) (दबनिका अपगावण ना कविद्या प्रवेशपूर्वकं व्यातचित्तं) मग्गा इक । एहे द्वातकवभाव वडई कष्टकव । आशुर्वा । (काव—)

हाय । वक्ष्मन इहेते नूतन मूक गर्दडीर छात्र ववाटिका निक्षेपदावा ताडित इहेयाहि एव कर्णनिष्पिष्ठ शक्तिव छात्र यष्टिदावा, घाटांरुचैव छात्र प्रशवित इहेयाहि ॥३॥

सजापतिके लेखाय व्यापृतचित्तं देपिद्या इठांरु पनाइया आसिदाहि । एगन पथे आसिदा पडिदाहि, किञ्च काहार शरण लडेव ? ॥२॥

(१) मग्गणिवडिदो ।

ता जाव एदे शहिअ जूदिअला असादो म' अशे शन्ति,
ताव (१) इदो विप्पडीवेहिं पादेहिं एदं शुशुदेउलं पविशिश्र
देवीभविशं । बहुविध नास्य कला तथा स्थित । (छ)

तत प्रविशति माथुरो द्रुतकरय । (ज)

माथुर' । अले भट्टा । दशसुवशाह लुहु जूदअरु पप-
लीणु पपलीणु । ता गेण्ह गेण्ह । चिट्ट चिट्ट, दूनात् पदि-
ट्टेसि । (झ)

[क] तदयावत् एतौ सभिक द्रुतकरो अन्वतो मामन्विष्यत, तावत् इतौ विप्रीतौ
पाभ्या पादाभ्य मेतत शुशुदेवकुल प्रविश्य देवीभविष्यामि ।

[झ] अशमशन्तु प्रागेवानुदित ।

(छ) तदिति । विप्रीताभ्या विप्रीताभ्याम् । शुशुदेवकुल देवविग्रहहीन
देवग्रहम् । अदेवो देवो भविष्यामीति देवीभविष्यामि चिुप्रत्यय । देवविग्रहवदवस्थाभ्ये
प्रत्यय । नास्यमङ्गभङ्गीम् । तथा देवविग्रहवत् ।

अत्र कपट नाम नाट्यालङ्कार । तथा च दर्पण—“कपट मायया यत्र रूपमन्य
दिभाश्र्यते ।”

(ज) तत इति । माथुरो नाम कथित् । द्रुतकरय मन्दाहकभित्र अपर ।

(झ) माथुर इति । प्राग्ब्रह्मात्मैतत् ।

(छ) ता' ये पर्याय एहै मत्तापति' ओ द्रुतकरव आमादके अश्रुदिके
अवेषण करे, ऐतिमये आनि विपरीतभावे पदरूपेण कविता (पिछन
फिरिया याईया) एहै शृणु देवगृहे प्रवेश कविता, सेवता इहै । (बहुविध
अङ्गिनय कविता, सेवतार प्रतिमात्र आश्र थादिकल) ।

(ज) ताहाव पव माथुर ओ द्रुतकर प्रवेश करिल ।

(झ) माथुर । अत्रे अहू । दशशानि नोदशेव छत्र आवह सेहै

(१) ताव इहै ।

दूत । जइ वज्जमि (१) पादान् इन्दुं शरणं जासि ।

सहिधं वज्जिअ एकं रुद्दी वि ण रक्खिदुं तरइ ॥३॥

मायुरः । कहिं कहिं सुसहिअ-दिप्पलम्भआ ।

पलासि ले । भअपलिवेविदइआ ।

पदे पदे सम विसमं खलन्तआ

कुलं जसं अदिकसणं कलेन्तआ ॥४॥

यदि वज्जसि पाताल इन्दुं शरणं जासि ।

सुभिकं वर्जयित्वा एकं रुद्दीऽपि न रक्षितुं तरति ॥३॥

कश्चिन् कश्चिन् सुसुभिकविप्रलम्भकः । पलायसे री भयपरिवेपिताङ्कः ।

पदे पदे समविषमं खलन्तं कुलं यथा अतिक्रम्य कुर्वन् ॥४॥

यदीति । यदि त्वं पातालं वज्जसि आश्रयार्थं गच्छसि, अथवा यदि इन्दुं शरणं यासि रक्षकत्वेन प्राप्स्यसि, तथापि एकं सुभिकमव्याकं दूतसमाध्यक्षं वर्जयित्वा, रुदं शिवं, अपिशब्दात् स इन्द्रश्च त्वा रक्षितुं न तरति न परयिष्यतीत्यर्थः । गाथा जाति ॥३॥

कश्चित्प्रिति । सुसुभिकं न्याय्यकार्यकर्तारं समाध्यक्षं विप्रलम्भवति दीयसादानात् प्रतारयतीति स, तत्सम्बोधनम् । भयेन परिवेपिताभिः सर्वतः कम्पिताभिः अङ्गानि यन्म तत्सम्बोधनम् । पदे पदे प्रतिपदलेपमं समं समानं विषमं विपरीतप्रकारञ्च यथा न्यायतया, खलन्तं गमने भ्रमन् तथा कुलं वशमं यथा अतिक्रम्य दीयसादानेन

दूतकर पनाईल पनाईल । ता, धव धर । अरे । पीड़ा पीड़ा । दूत हूँते तोकें देखिवाहि ।

दूतकर । तूहें यदि पाताल मांस, किंवा ईश्वर शरणपत्र हूँ, तथापि एकं सुभाषति विप्र, से ईश्र वा रुद्र, तोकें रक्ष करिंते पारिवेन ना ॥३॥

दूत । पद बीज्य । एसो वज्जदि, इअं पण्टा पदवी । (ज)
 माथुरः । आलोक्य सवितकम् । अले । विष्पदीवु पादु ।
 पडिमाशुष्, देउलु । विचिन्प । धुत्त जूदअरु विष्पदीविहिं
 पादेहिं देउलं पविट्ठो । (ट)

(ज) एष व्रजति, इयं प्रनटा पदवी ।

(ट) अरि । विप्रतीपौ पादौ, प्रतिमाग्न्य देवकुलम्, धूर्त्तौ दूरतकरी विप्रतीपाभ्या
 पादाभ्या देवकुल प्रविष्ट ।

मलिनम्, कुर्वन् सन्, क्विन् क्विन् स्थाने पलायसे पलाय्य यासि, नैव तथा शस्त्र-
 भीति भाव ।

रुचिरा वृत्तम्—“जभो मञ्जौ गिति रुचिरा अतरङ्गि ” इति लघणात् ॥४॥

(ज) दूत इति । पद पदचिह्नम् । एष व्रजति, सत पदचिह्नपातादित्याशय ।
 प्रनटा विलुप्ता, पदवी पञ्चा, इत पर पदचिह्नपतनादिति भाव । एतन् सद्देवग्रह-
 चलास्य सम्प्रथत्वं सुद्रवानुकाकीर्णत्वञ्च प्रतीयत ।

(ट) माथुर इति । विप्रतीपौ विपरीतौ देवग्रहात् प्रधानपदाभिमुखान्वित्यर्थः,
 पादौ पादचिह्नानि । अत कश्चिन् देवग्रहनिर्गत्य प्रधानपदमाख्य इति प्रथमतः प्रवेत्तव्य
 मिति भावः, किन्तु एतन् देवकुल प्रतिमाग्न्यमागोदिति प्राग्दृष्टमित्यर्थः । अतएव
 पूजायमन्त्रेण कस्यचिदितदग्रहप्रवेशस्याप्यसम्भवात् विपरीतपदचिह्नस्याप्यसम्भव एवेत्यभिप्रेत्य ।
 विचिन्प तत्कर्मितदिति मनसि ममात्माद्य । विप्रतीपाभ्या विपरीताभ्याम् अख्यतमतात्कार्ये

माथुर । अत्रे आया कथा-कावि सभायाक प्रतावक । अत्रे तौव
 अत्र कापितेच्छे, तुहे प्रतिपण्णेषे समाने विपरीतभावे पडिअ)
 याहेतेहिम् एव कश्चि एव अतिशय ननिन करितेहिम्, ए अदन्ता
 कोपाय कोपाय पण्डितेवि ? ॥४॥

(अ) दूतकर । (पत्रच्छिन्न रेपिया) एहे याहेतेच्छे, एहे ताज्ञान
 पथ लोप पाहेल ।

दूत । ता अणुसरम्ह । (ठ)

मायुरः । एव्वं भोदु । (ड)

उमौ देवकुलप्रवेशं निरूपयत । दृश अन्वीयं मंज्ञाप्य । (ड)

दूत । कथं कट्टमइ यडिमा । (ण)

(३) तदनुसरावः । (ड) एवं भवतु ।

(ण) कथं काठमयी प्रतिमा ।

रघ्याभिसुमीभूय क्रमशः पद्यादपसरणप्रकारेण विन्यासाभ्यामित्यर्थः प्रविष्ट इत्यनुमीयत इति शेषः, नूतनचिह्नदर्शनं च नव्यजनस्य चादर्शनं नादिति भावः ।

अथ अग्निनाम नाश्वलक्षणम्—“अग्निः केनचिदर्शनं किञ्चिदयवानुमीयते” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(३) दूत इति । अनुसरावः तं मवाहक नाम दूतकर्मित्यर्थः ।

(ड) उभाविति । निरूपयत अभिनयतः । मज्ञाप्य अयमेव ‘म मंवाहकः’ इति नयनभङ्गादिना ज्ञापयित्वा ।

(ण) दूत इति । काठमयी प्रतिमा नीलपीतादिवर्णैररञ्जिता दारुमयी विग्रहः मन्मथा इवास्या लज्जलक्षणादर्शनं नादिति भावः । कौतुकीक्रियाम् ।

(ट) मायुरः । (नेपिया बितर्केर सहित) षवे! पायेर चिह्न-
 ङ्गलि विपवीतभावे रहियाछे; षदिके देवगृहे प्रतिमाशु छिन ।
 (चिह्न करिया) धूर्ष्ट सेई दूतकव विपवीतभावे पलक्षेप करिया देव-
 गृहे प्रवेश करियाछे ।

(३) दूतकर । तवे अणुसरण करि ।

(ड) मायुर । ईहाई ईडुद ।

[ड] (दुई जनेई देवगृहे प्रवेश अभिनय करिन । नेपिया,
 परलक्ष्य मन्मथ करिया ।)

[ण] कथं कट्टमइ प्रतिमा ।

माधुरः । अले । गहु गहु । शैलपडिमा । इति बहुविधं
चालयति । मशाय च । एव्वं भोदु । एहि जृदं किलेह । बहुविधं
दूतं क्रीडति । (त)

मवा । दूतेच्छाविकारमवरणं बहुविधं कृत्वा स्वगतम् । अले । (थ)

कत्ताशद्दे गिस्साणअश्ल हलद्व हडकं मणुश्लश्ल ।

ढक्काशद्देव्व णडाधिवश्ल प्रव्भट्टलज्जश्ल ॥५॥

(त) अरे । न खलु न खलु । शैलप्रतिमा । एव भवतु । एहि दूतं क्रीडाव ।

(थ) अरे । कत्ताशब्दी निनर्णाकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य ।

ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभट्टराज्यस्य ॥५॥

(त) माधुर इति । शैलप्रतिमा तथैव कृष्णवर्णत्वादिति भावः । इयमपि
कौतुकीति । मशाय “अयमेव स मवाहक” इति नयनभङ्गा दूतकरं ज्ञापयित्वा ।
अतोवदूतासक्रीड्य स वाहको दूतक्रीडां पश्यन् स्वयमेवात्मप्रकाशं करिष्यति, तथा च
मति महाकौतुकं भविष्यतीति मत्वा आह—“एहि दूतं क्रीडाव” इति ।

अतएवाव परिभावना नाम सुखसम्भारम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“कुतूहलागता वाचं प्रीकते तु परिभावना ।”

कत्ताशब्द इति । इदानीन्तनदूतक्रीडायां “पीया” इत्यादिशब्दवत् तदानीन्तनदूत
क्रीडायामर्षविषये सङ्केतितं कत्ताशब्दः । “नायकम् (क्री) मुद्राधिष्ठितनिष्कादि”
इति शब्दकल्पद्रुमः । निष्कश्च अणुसुबणपरिमितं स्वर्णं ग्वण्ड “अणुसुबणिको निष्क”
इति मनुवचनान्तः । तच्चाव धनसामान्योपलक्षणम् । तथा च प्रभट्ट राज्ञ यथात्ता

[त] माधुर । अरे । ना ना । पायाणमथी प्रतिमा । (एते
वनिद्या नानाद्रुमे सकालेन करिण, परे मण्डत करिण) एहे इडेक,
याव पाशा ज्जिण । (हेहा वनिद्या नानारूप पाशा देविण्ठे मागिण ।)

[थ] मवाहक । (नानाद्रुमे दूतेच्छाविकारं संवरणं करिण
वगत) अरे ।

जाणामि ण कीलिशं शुमेलु-शिहल-पडण-शसिहं जूटं ।
तह वि हु कीइलमहुले कत्ताशहे मणं हलदि ॥६॥
द्युत । मम पाठे मम पाठे । (द)

जानामि न कीडिथ्यामि सुमेरु शिखर पतन मन्निम द्रुतम ।

तथापि खलु कीकिलमधुर कत्ताशब्दी मनी हरति ॥६॥

(द) मम पाठे मम पाठे ।

दृश्य नराधिपस्य, ढकाशब्द इव गृहान्तरे महीतृष्वे वाद्यमानाया ढकाया ध्वनिरिव ,
अन्येषा द्रुतव्रीडाया कत्ताशब्द, निर्वाणकस्य निर्धनस्य मनुष्यस्य हृदय हरति
आकर्षति । किन्तु आत्मनी योग्यत्व भावात् त कर्तुं न शक्नोतीति भाव ।

अथ अप्रमत्तनिर्धनमनुष्यमामान्याभिधानात् प्रमत्तस्य निर्धनविशेषस्य सवाहकस्य
प्रतीतिरप्रमत्तप्रश साहचर्य, शैली उपमा च, अनयोर्मिथोनिर्दिष्टतया स सृष्टिः ।

विपुला जाति ॥५॥

जानामीति । सुमेरी पर्वतस्य शिखरे शङ्खे स्वर्गात्मके इति भाव, यत् पतनं
यमन तत्सन्निभ तत्सुख्यसुखकरमित्यर्थं द्रुत न कीडिथ्यामि, पथीपयोगिधनाभावोदिति
भाव, इति जानामि बुध्ये । तथापि खलु कीकिलवत् कीकिलम्बरवत् मधुर सुश्राव्य
कत्ताशब्दी मनी हरति द्रुत प्रति आकर्षति ।

अथ समासगता लुप्रीपमालङ्कार । आर्या च जाति ॥६॥

(द) द्रुत इति । पाठे इति तत्कालप्रचलितद्रुतव्रीडायासर्थविशेषे सङ्घटित शब्द ।

टाकेर शब्द येमन राजाहीन राज्ञार चित्त आकर्षण करे, सेहेरूप
कटाव शब्द, धनहीन मातृमेव चित्त आकर्षण करे ॥१॥

अनेकशृङ्गे आरोहणेव त्वाय श्रुतव पाशकक्रीडा कविव ना—इहा
आमि जानि, तथापि कोकिलेव श्रुतेर त्वाय मधुव कत्ताशब्द, आमार
चित्त आकर्षण कवितेहे ॥७॥

[द] द्रुतकव । आमार निके, आमार निके ।

মাথুর। অলে। গণ্ডে কুলু কুলু। [শ]

সবা। एव्वं কলেমি। দ্রাতকরমুপসৃগ্য়। অহং তে দেমি,
অহং মে মুছদু। [প]

দ্রাত। एव्वं ভৌদু। [স]

সংবা। সমিকমুপগম্য়। অহুগ্গশ গণ্ডে কলেমি, অহং পি মে
অজ্জো মুছদু। [হ]

(শ) অরী। গণ্ড কুলু কুলু।

(প) এব্ব করোমি। অহং তে দদামি অহং মে মুছতু।

(স) এব্ব ভবতু। (হ) অহংস্য গণ্ড করোমি, অহংমপি মে অার্থ্যো মুছতু।

(ব) স বাহুক ইতি। সমর্থো নিয়ম। “সময় শপথ” ইত্যাদি হিমচন্দ্র।

(শ) মথুরে ইতি। গণ্ড চিহ্ন খাচা তদুপলক্ষণকালনিয়মমিত্যর্থ।
“খোয়াধা” ইতি ভাষা। “গণ্ড প্রবীরে চিহ্নে স্ম্যাত” ইতি বিশ্ব।

(প) স বাহুক ইতি। অহু হারিতস্য তস্য দমসুবর্ণস্যেত্যর্থ।

(হ) স বাহুক ইতি। সমিক সমাখ্যচ মাথুরম্। পরত প্রকাশমিত্যমি
ধানাদ্রবজনানিকমিতি খোয়ম্। গণ্ডমিতি পূর্ষবদেবার্থ।

[ব] সংবাহক। [উঠিয়া বিয়াদেব সহিত] দ্রাতকবমণ্ডীকভুক
বন্ধ হইলাম। হায়! এ যে আমাদের দ্রাতকবদেব অলঙ্ঘনীয় নিয়ম।
তা' বোথা হইতে দি ?।

[শ] মাথুর। ওবে। ওয়াধা কব, ওয়াধা করু।

[প] সংবাহক। এইরূপ কবিতেন্দি। [দ্রাতকবকে স্পর্শ কবিয়া]
অর্ধ তোমাকে দিব, অর্ধ আমাকে ছাড়িয়া দাও।

[স] দ্রাতকর। এইরূপই হউক।

[হ] সংবাহক। [মাথুরের নিকট যাইয়া] অর্ধেব ওয়াধা করি
তেছি, আর অর্ধ আপনি আমাকে ছাড়িয়া দিন।

माथुरः । को दोसु, एव्वं भोटु । (च)

संवा । प्रकाशम् । अज्ज ! अहे तुए मुक्के ? । (क)

माथुरः । मुक्के । (ख)

संवा । दूतकरं प्रति । अहे तुए वि मुक्के ? । (ग)

दूत । मुक्के । (घ)

संवा । संपटं गमिष्यां । (ङ)

माथुरः । पअच्छ तं दशसुवस्सं कहिं गच्छसि ? । (च)

(घ) को दीय, एव भवतु । [क] पार्थ । अहे त्वया मुक्तम् ।

(ख) मुक्तम् । (ग) अहे त्वयापि मुक्तम् ? [घ] मुक्तम् ।

(ङ) साग्रत गमिष्यामि । (च) प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम्, कथिन् गच्छसि ? ।

(क) सवाहक इति । मुक्त पणित्यक्त किमिति काकु । परताप्येवम् ।

(ङ) सवाहक इति । गमिष्यामि, उभाभ्यामेव युवाभ्यामुभयोर्वाइयीमुक्तत्वेन वस्तुत सम्पूर्णस्यैव मुक्तत्वापातात् तथा च सति ममेदानीं सर्वयैव दायित्वाभावादिति भावः ।

(क) माथुर । दोस कि, एहेकपहे इउक ।

(क) संवाहक । (प्रकाशे) मशाय । आपनि अरुं छाडिया दिवाछेन ? ।

(ख) माथुर । छाडिया दिवाछि ।

(ग) संवाहक । (दूतकरवेद प्रति) तुमिओ अरुं छाडिया दिवाछ ? ।

(घ) दूतकर । छाडिया दिवाछि ।

(ङ) संवाहक । एथन याहे ।

মাথুরঃ । ণ্ডু । মম পাঠে মম পাঠে । (ধ)

সংবা । অন্যত সহস্রোপস্থল্য । ণং মম পাঠে । (ন)

দ্যুত । লঙ্ঘে গোহে । (প)

মাথুরঃ । গচ্ছোত্বা । অলে লুস্তদণ্ডা । গহীদোসি । পন্নচ্ছ
তং দশমুবস্শং । (ফ)

সংবা । অজ্জ দ্বয়স্শং । (ব)

মাথুরঃ । অহুণা পন্নচ্ছ । (ম)

[ধ] ন মনু । মম পাঠে মম পাঠে ।

[ন] ননু মম পাঠে । [প] লম্ব পুরুষ ।

[ফ] অর্চি লুস্তদণ্ডক । গচ্ছিতীসি । প্রয়চ্ছ তৎ দশমুবস্শং ।

[ব] অদ্য দাম্যামি । [ম] অধুনা প্রয়চ্ছ ।

(প) দ্যুত ইতি । গোহে ইতি দর্শীয়শব্দ পুরুষার্থে । ম স বাহুকাব্যী দ্যুতক
পুরুষো লম্ব ইত্যর্থ ।

(ফ) মাথুর ইতি । লুস অদানাত্ স্রীপ প্রাপিত, দৃষ্ণ পরাজয়দণ্ডস্বরূপ,
দশমুবস্শংকপশীকৃতপদার্থা যেন তত্সম্বোধনম্ ।

[ধ] মাথুর । না হে । আমাব দিকে, আমাব দিকে ।

[ন] সংবাংক । (অস্তদিক্ হইতে হঠাৎ উপস্থিত হইয়া) ওহে !
আমাব দিকে ।

(প) দ্যুতকব । বেটাকে পাইয়াছি ।

[ফ] মাথুর । (ধরিয়া) ওরে পণলোপকাবী ! তাকে ধরিয়াছি,
সেই দশপান্ন মোহব দে ।

[ব] সংবাংক । আজ দিব ।

[ম] মাথুর । এখন হে ।

मंवा । दइग्गं पग्गदं कलेहि । (म)

माथुरः । अले । णं मंपदं पअच्छ । (य)

मंवा । गिलु पडटि । इति भूमौ पतति । (र)

उभौ वृत्तिव ताडयत ।

माथुरः । एसु तुमं हु जूटिअर-मग्गलीए वडोन्हि । (ल)

मंवा । उलय्य भविषादम । कधं जूटिअल-मग्गलीए वडोमि ।

नी । एशे अम्हाणं जूटिअलाणं अलहुणीए शमए । ता कुटो
दइग्गं । [व]

(म) दास्यामि, प्रसादं कुरु । (य) अले । ननु साम्प्रतं प्रअच्छ । (र) गिर पतति ।

(ल) एष त्वं खलु द्रातकरमन्त्र्या वडोसि ।

(व) कथं द्रातकरमन्त्र्या वडोसि । कष्टम् । एषोऽस्माकं द्रातकराणां
मनङ्गीय समयः । तस्मात् कुतो दास्यामि ।

(म) मंवाहक इति । प्रसादमनुग्रहं कुरु, यथा कालान्तरं दानं स्यादिति भावः ।

(र) मं व डट इति । पतति केन प्रकारेण वणमुवण्यान् दशामि इति चिन्तया
गनात् स्वतन्त्रति ।

(ल) माथुर इति । द्रातकराणां मन्त्र्या समूहेन, वडोसि "तत्पथीकृत
दशमुवणं मदत्त्वा गन्तुं न शक्यामि" इत्येवं नियमेनावहीकृतोऽसि ।

[न] मंवाहक । दिव । अग्रशं कर ।

[व] माथुर । एवे । एषनटे से ।

[ड] मंवाहक । माथा शमिया पड्डित्तेहे । (एहे वनिद्या कूटने
पडिट्टे हेन ।)

माथुर ए द्रातकरं बहुविधं प्रशारं करितम् ।

[न] माथुर । एहे पृष्टे द्रातकरनङ्गीवर्षकं वडुं इति ।

সংবা । পেক্বধ পেক্বধ মদ্রালত্রা ! । হা স'পদং জ্জীব
 এক্কাহ অদে গগ্গে কড়ি, অবলাহ অদে মুক্কে ; তহ বি মং অবলং
 স'পদং জ্জীব মগ্গটি । (ক)

মাথুরঃ! ম্হীত্বা । ধুত্তু! মাথুরু অহং ণিচরণ । এত্থ তু
 ণ অহং (১) ধুত্তিজ্জামি । তা পঅচ্ছ তং লুত্তদগ্গত্রা ! সস্ব্য'
 সুবস্ব' স'পদ' । (জ)

(ক) প্রেচ্ছ্বং প্রেচ্ছ্বং মদ্রালত্রা । । হা । সাম্প্রতমেব একস্য অর্থে গগ্গে লুতম্,
 অপরস্য অর্থে মুক্কম্ , তথাপি স সমল সাম্প্রতমেব মার্গয়তি ।

(জ) ধুত্তু । মাথুরীঃ নিপুণ । অব ত্বয়া নাহ ধূর্ত্যামি, তন্ প্রথমে ত
 লুমদগ্গক । সবে সুবর্ণ সাম্প্রতম্ ।

(ক) সবাহক ইতি । মদ্রালত্রা । রাজান । মধ্যম্যতয়া রাজবন্দাননীয়া
 ইত্যর্থ । একস্য মুক্কস্য । গগ্গে বাবা নিয়ম । অপরস্য দ্রুতকরম্ । মুক্কং তেনৈব
 দ্রুতকরেণ পরিত্যক্তম্ অবল ধনবলহীন দশসুবর্ণং দাতুমসমর্থমিত্যর্থ , মার্গয়তি
 অন্বিব্যতি তন্ দশসুবর্ণং প্রার্থয়তি ইতি ত ত্পথ্যম্ ।

(জ) মাথুর ইতি । ম্হীত্বা সবাহক ধৃত্বা । নিপুণ পরামিত্রায়ান্নানি পটু ।
 ত্বয়া সাঃম । ধুত্তু ধূর্ত্কার্য্য করীমীতি ধূর্ত্ত্যামি । লুমদগ্গক ইতি পূর্ব্ব-
 বদেবার্থ ।

(চ) মাথুর । সেই দশগানি মোহব দে, যাচ্ছিম্ কোথায় ? ।

(ছ) সংবাহব । দেখুন দেখুন মহাশয়বা । হায় । এখনই এব-
 জনেব অর্ধে ওয়াধা কবিয়াছি, অপবেব অর্ধ ছাড়িয়া দিয়াছে । তথাপি
 আমাকে ছুর্দল পাইয়া এখনই আবার চাহিতেছে । ।

(জ) মাথুর । (ধবিত্ত) ধূর্ত্ত । আমি চতুৰ মাথুর । এ বিষয়ে

(১) এত্থ ণ অহ ।

संवा । कुदो दइण्णं ? । (भ)

माथुरः । पिदरं विक्किण्णिअ पअच्छ । (ज)

संवा । कुदो मे पिदा ? । (ट)

माथुरः । मादरं विक्किण्णिअ पअच्छ । (ठ)

संवा । कुदो मे मादा ? । (ड)

माथुरः । अप्पाणं विक्किण्णिअ पअच्छ । (ढ)

संवा । कलेध पशाटं, गेध मं लाजमगं । (ण)

माथुरः । पसरु । (त)

(भ) कुतो दाम्बामि ? । (ज) पितरं विक्रीय प्रयच्छ । (ट) कुतो मे पिता ?
(ठ) मातरं विक्रीय प्रयच्छ । (ड) कुतो मे माता ? । (ढ) आत्मानं
विक्रीय प्रयच्छ ।

(ण) कुरुत प्रसादनम् । नयत मा राजमार्गम् । (त) प्रसर ।

(त) माथुर इति । प्रसर राजमार्गं गच्छ ।

आमि त्वांरं सन्ने धुत्तेव काय्य कविव ना । "वे पणनापकावी" सेहै
समत्त सुवर्ण एथनहे दे ।

(क) सन्वाहक । कोथा हहेत्ते दिव ? ।

(ख) माथुर । पिताके विक्रय कविद्या दे ।

(ग) सन्वाहक । आमाव पिता कोथाय ? ।

(घ) माथुर । माताके विक्रय कविद्या दे ।

(ङ) सन्वाहक । आमार माता कोथाय ? ।

(च) माथुर । आपनाके विक्रय कविद्या दे ।

(ज) सन्वाहक । अथग्रहं कय, आमाके वाजपथे ना ।

(ट) माथुर । चन ।

ମଂବା । ଏବ୍ବଂ ଖୋଡୁ । ପରିକାମତି । ଅଜ୍ଞା । କ୍ଷିଣ୍ଣିଧ ମଂ
 ଇମଶ୍ଚ ଶହିଅଶ୍ଚ ହତ୍ୟାଦୋ ଦଶିହିଂ ଶୁବସ୍ବକ୍ତେହିଂ । ଛା ଶାକାଶି । କିଂ
 ଖଣାଧ ? “କିଂ କଲଃଶାଶି” ତ୍ତି ଗିହି ଦେ କମ୍ମକଲେ ହୁବିଶ୍ଚଂ ।
 କଧଂ ଅଦଃଅ ପଢ଼ିବଅଣଂ ଗଦେ । ଖୋଡୁ, ଏବ୍ବଂ ଇମଂ ଅଶ୍ଚଂ ଖଣ-
 ଇଶ୍ଚଂ । ପୁନକର୍ଦେବ ପଠତି । କଧଂ ଏଶି ବି ମଂ ଅବଧୌଲିଅ ଗଦେ ।
 ହା । ଅଜ୍ଞଚାଲୁଦତ୍ତଶ୍ଚ ବିହବେ ବିହଢିଦେ ଏଶି ବଢ଼ାମି ମଂଦ-
 ଭାଏ । (ଥ)

(ଥ) ଏବ୍ବ ଭବନ୍ତୁ । ଆର୍ଥ୍ୟା । କ୍ଷୀଣୋଧ୍ବ ମାମ୍ ଅସ୍ୟ ମଭିକସ୍ୟ ହସ୍ତାତ୍ ଦଶମି
 ସୁବର୍ଣ୍ଣଂ । କି ଖଣତ ? ‘କି କରାମି ?’ ଇତି । ଗିହି ତେ କମ୍ମକରୀ ଭବିଷ୍ୟାମି । କଧମ
 ଦତ୍ତା ପ୍ରତିବଚନ ଗତ ? । ଭବତ୍ସେବମ, ଇମମନ୍ୟ ଭଣିଷ୍ୟାମି । କହମେଧୋଽପି ମାମବଧୌଅ
 ଗତ ? । ହା । ଆର୍ଥ୍ୟଚାରୁଦତ୍ତସ୍ୟ ବିଭବ ବିଘଟିତେ ଏଧୋଽହ ବର୍ତ୍ତେ ମନ୍ଦଭାଗ୍ୟ ।

(ଘ) ମବାହକ ଇତି । ଆକାଶଭାସିତଲକ୍ଷଣ ଯଥା ଶାଠିତ୍ୟଦର୍ପଣ—

“କି ଗ୍ରଣୀର୍ଷୀତି ଯଜ୍ଞାଘ୍ୟ ବିନା ପାଦ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତେ ।
 ଅଲ୍ପେ ବାନୁକ୍ରମସ୍ୟଥ ଯତ ମ୍ୟାଦାକାଶଭାସିତମ ॥”

କର୍ମକର ଓଷ୍ଠିଫଳପନଭାଞ୍ଜମାର୍ଜ୍ଜନାଦିକାଞ୍ଚକାରୀ ଧ୍ୟାୟ । ଅବଧୌର୍ଥ୍ୟ ଅବତ୍ତାୟ ।
 ବିଭବେ ଧନସମ୍ପତ୍ତୌ, ବିଘଟିତେ ବିନଷ୍ଟେ, ଏଧୋଽହ ମନ୍ଦଭାଗ୍ୟେ ବର୍ତ୍ତେ ମସ୍ମାତ ।

(ଧ) ମଂବାହକ । ଏହିରୂପହି ଇଉକ । (ପାନଚାବଣ କବିତେ ଲାଗିଲ)
 ମହାଶୟଗଣ । ଦଶଖାମି ମୋହେ ଦିଆ ଆମାକେ ଏହି ମତାଧ୍ୟାମ୍ବେବ ହାତ
 ହିତେ କିଶୁନ । (ଦେଖିବା ଶୁଚ୍ଛେ) କି ବଲିଲେନ—“ତୁମି କି କରାତେ
 ପାବ” ଇହ ? । ଆମି ଆପନାର ଘାର କାବ୍ୟକାବକ (ଭୃତ୍ୟ) ହିଏବ ।
 ହାୟ ! ଉକ୍ତବ ନା ଦିଆହି ଖେନ । ଇଉକ, ଏହିରୂପ କବି, ଏହି ଅଗ୍ର ଲୋକକେ
 ବଲି । (ପୁନବାୟ ତାହାହି ବଲିଲ) ହାୟ ! ଏ ବାଞ୍ଚିତେ, ଆମାକେ ଅବଜ୍ଞା
 କରାୟା ଖେନ । ହାୟ ! ଆର୍ଥ୍ୟ ଚାରୁଦତ୍ତେର ମସ୍ମାତ୍ତି ନଷ୍ଟେ ହିଏଲେ ପବହି ଆମି
 ଏହିରୂପ ହୂର୍ତ୍ତାଗ୍ୟ ହିଏଶା ପଢ଼ିଆଛି ।

मायुरः । णं टेहि । (द)

सवा । कुटो ददृशं ? । इति पतति । (ध)

मायुरः । कर्षति । (न)

संवा । अज्जा । पलित्ताअध, पलित्ताअध । (प)

तत प्रविशति ददुंरक । (फ)

ददुं । भोः । दूयत हि नाम पुरुषस्य अमिंहासनं
राज्यम् । (ब)

(द) ननु ईहि । (ध) कुटो दाम्यामि ? । (प) आथा । परित्ताअध
परित्ताअधम ।

(ध) सवाइक इति । पतति पदयोगिति शय ।

(न) मायुर इति । कर्षति ततमुवर्णं घृणार्धमाकर्षति ।

(फ) तत इति । ददुंरी भेरुमन्वदेव दूयतक्रीडाकामि प्रथमात् ददुंरक इति नाम,
सञ्जायाच्च कर्षत्यय । अशौचलात् प्रिषितत्वात्वात् सञ्जात पठति ।

(ब) ददुंरक इति । हि निश्चितम् । न विद्यत मिंहासनं यस्मिन् तत् राज्य
राज्यस्वरूपम् । तददेव महामोदकरणादिति भाव । नाम इत्यहं सञ्जायामोत्यर्थ ।
अवाधिकात्तद्वैशिष्ट्यं रूपकम् ।

(न) मायुर । एवे । दे ।

(प) संवाइक । कोथा ह्येते दिव । (एहे वनिद्या पाथेर
उपर पठिन)

(न) मायुर । (टानिउत लागिन)

(प) संवाइक । महाशयेवा । आमाके रणा करुम, आमाके रक्षा
करुम ।

(फ) तदमन्व ददुंरकेर प्रवेश ।

न गणयति पराभवं कुतश्चित्
 हरति टटाति च नित्यमर्थजातम् ।
 नृपतिरिव निकाममायटर्गी
 विभववता समुपास्यते जनेन ॥७॥

तदामीदजनकत्वमेव ममर्थयति नेति । पुरुषगणयत्य द्वातमिति पदसत्त्वार्न्तोत्पन्न-
 धेयम् । तथा च द्वातं कर्त्तुं, कुतश्चित् परेण धनहारणादिकाग्यात् पराभवं
 पराजयम्, न गणयति प्राप्तमपि धनमाह्वानं न मन्यते ; अन्यत् तु कुतश्चिदपि अन्यथात्
 पुरुषात्, पराभवं न गणयति आत्मन प्रभावातिशयात् नानुभवति । तथा द्वातम-
 नित्यं मर्षदा, अर्थजातं पणभुक्तधनसमूहम्, हरति जित्वा विजितजनादानयति, ददाति
 च स्वः विजितं सत् जेहजनाय अर्पयति च । अन्यत् तु नित्यम्, अर्थजातं धनसमूहम्,
 हरति प्रजाभ्य कररूपेण गृह्णाति, ददाति च सत्पावादिभ्यो वितरति च । अतएव
 विभववता धनिना जनेन, आय जयेन धनःसम दर्शयतीति आयदर्शि द्वातम्, आयं
 पश्यति स्वयमेव पर्यवेक्षत इति आयदर्शी नृपतिरिव, निकाम यद्येव यदा म्यात्तथा,
 समुपास्यते आश्रीयते मीच्यते च ।

अत्र "गणयति, हरति, ददाति" इत्यनेकक्रियाणामेककर्त्तृकारकत्वात् दीपक
 पुर्यादिमा च ; अनर्थीगुणप्रधानभविनाह्वानिभावात् सद्भर ।

"आयदर्शी" इति द्वातपठे क्लीबलिङ्गत्वत् इत्व इकारः स्वीकार्यः ।

पुष्पिताया इत्तम् ॥७॥

(ब) दहूर्बक । ओह । पाशाटा लोकेव पक्षे सिंहासनविहीन
 बाह्वत् ।

बोन कावणवशतः पवाज्यके ग्राह्य कवे ना ; सर्वदा धनसमूह
 हवणो कवे, दानो कवे एवं सम्पत्तिशाली लोक, बाह्वत् आय आयदर्शी
 पाशाके यथेष्टे सेवा कवे ॥१॥

अपि च । द्रव्यं लब्धं दूतनेव दाग मित्रं दूतनेव ।

दत्तं भुक्तं दूतनेव सर्वं नष्टं दूतनेव ॥८॥

अपि च । त्रेता हृतमर्वस्वः पावर-पतनाच्च शोषितशरीरः ।

नर्दित-दर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥९॥

द्रव्यमिति । दूतनेव द्रव्यं धनं लब्धं मदति इति । दूतनेव दागं कलत्रं
मिव मुहुरं लब्धमिति पूर्वेषु बन्धु , धनलाभेन धनीभ्यः परिणयकारणात् तद्वन
प्राप्तिशोभनेव लोकाणां मुहुरवपानेयेति भावः । दूतनेव दत्तं दानं कृतम्, भुक्तं
भोग्यं कृतं , प्रचुरतरधनलाभादित्याशयः । तथा पुनर्दूतनेव, सन पँटकसम्पत्त्यादिक-
मपि नष्टम् हारितत्वादित्यभिप्रायः ।

अथ आद्यश्लेषयोर्विषयोलाभनाशरीरेकव मुघटनाद्विपमालङ्कारः । किन्तु
“दूतनेव” इति इन्द्रस्यपि पादान्तरत्वेन गुरुत्वाद्गीकाराच्च इतउत्ततादीष । न च
“यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तः, तत् सर्वं द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथम-
तृतीयपादविषयानु बसन्तिलकादेरेव” इति साहित्यदर्पणोक्तं ननु च आदिपदेन इन्द्र-
वचोपेन्द्रवचयोरेव गुरुणात् अथ च प्रथमतोऽम्पादान्तरत्वात् इतउत्ततादीष एवेति
वाच्यम्, तादृशदर्पणोक्ते प्रमाणाभावात् “विज्ञेयमधरं गुरु पादान्तरं विकल्पेन” इति
सामान्याभिधानात् । एतच्च साहित्यदर्पणश्रीकाया इतउत्तताप्रकरणे बहुधा समानोचित-
मस्यामि । न वा “दूतनेव” इत्यस्य वारं वारमाभिधानात् अतवीकृतत्वदीष इत्यपि
वाच्यम्, ईदृशविषय एवमश्लेषयोग्यैव चमत्कारजनकलात् शब्दान्तरप्रयोगस्य तु
तदभावदिति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

विदुरान्नां हत्तम्—“मो मो मो मो विदुरान्नां” इति लक्षणात् ॥८॥

वेतेति । वेता “वि” इति यस्या प्रसिद्धि तया तत्पतनेनेत्यर्थं इत सर्वस्व यस्य

आर०, यामि दूतद्वाराहै धनं नाञ्च कविशास्त्रिणाम्, दूतद्वाराहै
डार्थाः ७ मित्रं पार्श्वशास्त्रिणाम्, दूतद्वाराहै नाम ७ भोगं कविशास्त्रिणाम्
- एवम् दूत द्वाराहै आदारं ममत्वं नष्टे कविशास्त्रि ॥८॥

অযতীভবতীত্য । অয়মস্মাকং পূর্বসমিকৌ মাথুর ইত এবামি-
 বর্ত্ততে । ভবতু, অপক্রমিতুং ন শক্যতে । তদবগুণ্যাম্যা-
 ত্মানম্ । বহুবিধ নাথ্য হত্বা স্মিত । উত্তরীয়ং নিগীত্ব । (ম)

অয়ং পটঃ সূত্রটরিত্রতা গতো ছায় পটশ্চিচ্ছত্রশতৈরনঙ্কৃতঃ ।

অয়ং পটঃ প্রাবরিতুং ন শক্যতে ছায়ং পটঃ সংহত এব শোভতী ॥১০॥

স ; পাবর "পীয়া" ইতি যস্য প্রমিহ্নিনস্য পতনাচ্চ শীপিত দামলবণম্যাপি পরশান্
 দুখিলযা যশ্বোকৃত শরীরং যস্য স । নর্হিতেন বিজেতুগনন্দশ্ব্যেন দর্শিতৌ সার্গ
 অপসরণপযৌ যজ্ঞে স , তথা কটেন এতদ্বনম্ ইয়তুকালমধ্যে দাম্যামি ইতি শপথেন
 সত্বানামগ্ধবান্ শপথভঙ্গজনিতপাপেনৈশ্বর্য , বিনিপাতিত পরলীকাদপি প্রখ্যবিত মন্
 যামি বিজেত। দয়যা মুকৃত্বাত্ গচ্ছামি ।

"শপথে চ ক্রিয়াকারি কিলিঙ্গগবর্যৌ কট" ইতি তিতকালজ্যেপ ।

অথ হারণকার্থস্য বহুতংকারণীপন্যামাত্ মসুমুখীশলছার ।

ইদ দুাতনু ইদানী "লুকনবিলা" "ফুখিলা" ইত্যাদিনাম্যা প্রবলতীতি প্রতীয়তে ।

আত্মা জাতি ৫৫৯

(ম) অযত ইতি । পূর্বসমিক পূর্বসমভাষ্যে । অপক্রমিতু পলায়িতুম, ন
 শক্যত, মর্হিত্বাদিত্যেতি ভাব । অবগুণ্যামি উত্তরীয়বস্ত্রং নাহখৌমি ।

আরও, 'দি' পড়ায় আমরা সর্লদ্ব হরণ করিমাছে, 'পোয়া' পড়ায়
 শরীর শুকাইয়া নিয়াছে বিজেতান্নিগের আনন্দনৃত্য, আমাকে অপ-
 সরণের পথ স্পষ্টইয়া নিয়াছে এবং প্রতিজ্ঞাভঙ্গ, আমাকে অধঃপাতিত
 করিমাছে, আমি এই অবস্থায় চলিমাছি ।২।

(ড) (মসুমুখ নৃষ্টিপাত করিয়া) এই আনাগদর পূর্ববর্ত্তী সভাবাক
 নাথুর, এই সিকেই আসিতেছে । ইউক , পলাটেতে পারিব না । অত-
 এব উত্তরীয় বসনধারা আপনাকে আবৃত্ত করি । (নানারূপ অভিনয়
 করিয়া অবস্থান করিম । পরে উত্তরীয় বসন স্পিমা)

अथवा किमयं तपस्वी करिष्यति (म) । यो हि—
पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।

तिष्ठाम्युल्लसितस्तावदद्यावत्तिष्ठति भास्करः ॥११॥

अयमिति । अयं पट उत्तरीयवस्त्रम्, भ्रुवद्विष्टता तन्तुभीनता गत प्राप्त, अन्यन्त-
पुगतनत्वेन मृदाणा गरलनादिति भाव । अथ पट, किट्टशतैरुलङ्कृत, अतीवजीर्ण-
त्वादित्याशय । अथ पट, प्रावगित्त्वं देहमाच्छादयित्त्वं न शक्यत, न शक्नोति इह इह इह-
च्छिद्रपूर्णत्वेन प्रायेणैव ज्ञाना प्रकाशमन्त्रादित्यभिप्राय । अतएव अथ पट, मङ्गत एव
मङ्गुचित स्थित एव शोभते ।

अथ वक्तुर्दुर्लभस्य कदाचित् शकारवत्तुच्छभाषित्वान् ईदृशपाठस्य शून्यमहभावेन
सम्भवाच्च "अथ पट" इत्यस्य वार वारमभिधानेऽपि न अनवीकृतत्वदोष, न वा हि
शब्दद्वयस्य हस्तिपूरणमावार्थत्वेऽपि निरर्थकत्वदोषपर्यति दिक् ।

शक्यत इति देवादिकस्य उभयपदिन शकधर्तो प्रयोग ।

न शक्यवित्त इति ॥१०॥

(म) उत्कृष्टपेण पटेन देहमावृत्य प्रच्छन्नभावेनावस्थानमसम्भवप्राप्त्य अथवेति ।
अवगुण्ठनाभावेऽपीत्यर्थ । तपस्वी तुष्ट, अथ माधुर, किं करिष्यति परिचय प्राध्यापि
समेति ईष, न किमपीत्यर्थ य अहम् ।

पादेनेति । एकेन पादेन गगने, द्वितीयेन च पादेन भूतले, उल्लसित ऊर्ध्वलम्बित
देहं सन तावत् तिष्ठामि स्यात्तु शक्नोमि, भास्कर मूर्ध्नो द्यावत्तिष्ठति । तथा च
अथ माधुर आगत्य त हारितपेण प्राथयन्नप्राथ्य यदि एक चरणमाकाश अपरञ्च
भूतले यावत् सन्धव प्रसाध्य स्यात्तुमादिशत्, तथापि तथैव भावेन मृदास्तमयपर्यन्तमेव

এই বস্তু—সূত্রবিহীন, এই বস্তু—শত ছিদ্রে শোভিত, সূত্রবাং
এই বস্তু, দেখে আকর্ষণ করিতে সমর্থ হইবে না, অতএব এই বস্তু,
সঙ্কুচিত (গুটান, ঘোচান) থাকিলেই শোভা পাইবে ॥১০॥

(ম) অথবা, এই সূত্র বেটা আমার কি করিবে ? ।

माथुरः । देहि देहि (१) । (य)

संवा । कुटो ददृशं । (र)

माथुरः । कर्षति ।

ददु । अये । किमेतदग्रतः । आकाशं । किं भवानाह ?

“अयं दूरतकरः सभिकेन खलीक्रियते, न कश्चिन्मोचयति”

इति ? । नन्वयं ददुरो मोचयति । उपसृज्य । अन्तरमन्तरम् ।

इयं । अये ! कथं माथुरो धूर्तः, अयमपि तपस्वी संवा-

हकः । (ल)

(य) देहि देहि । (र) कुतो दाम्यामि ?

म्यातुमहं शक्नोमि, ततोऽधिकधाय न किमपि कर्तुं शक्नुयादिति मम परिचय
प्रमादेऽपि किं भयमिति भावार्थं सरलाद्यर्थे ॥११॥

(ल) ददुरक इति । अय इति दर्शकविशेषसम्बोधनम् । अरत सम्युक्ते, एतन्
जनसम्बद्धघटनम् किं कथं जातमिति श्रेय । खलीक्रियते चरितपण्यहणार्थम्
अक्रोशं नाधमं क्रियते आचडीक्रियते इत्यर्थः । मोचयति तं पणं दत्त्वा उद्धारयति ।
अन्तरम् अन्तरमन्तराय अन्तराय दीयतामिति श्रेय । वीसाया प्रिकृति । एतेन
महान् जनसम्बद्धं पतीयते । तपस्वी दीनः ।

ये आनि—एक पा आकाशे दिशा, आर एक पा छूटले बाशिशा, ये
पर्यय रूपा धाकिते, तेथे पर्यायुष्टे शूलिया धाकिते पारि ॥११॥

(य) माथुर । दे, दे ।

(र) कुतो ददृश । कुतो इति दे दिव ।

माथुर । (धर्तुया टानिते लागिल)

(ल) ददुरक । ददु । मन्त्रे ए वापारटो दि ? । (शू)

(१) दापय दापय ।

यः स्तब्धं दिवमान्तमानतगिरा नास्ते समुद्रम्वितो

यस्योद्दर्यग्लोष्टकैरपि मटा पृष्ठे न जातः किणः ।

यस्येतच्च (१) न कुङ्कुरे रहरहर्जहान्तरं चर्यति

तस्यात्यायतकीमन्स्य मततं द्यूतप्रमङ्गेन किम् ॥१२॥

“खलु मुष्यालकंकीषु कूर् नीचेऽधमे खल” इति विद्म ।

य इति । या जग समुद्रम्वित एक चरणमाकशे अपराध भूतने यावत्सम्यक् प्रमाथ्य ऊर्ध्वं लखितदेह, अतएव आनतगिरा अवनतमम्लक मन, दिवमान दिवाच मानपश्यन्म, मन्म नियल यथा स्यात्तथा, न आर्त्ते न अविगिर्ते अहमित्त्व अस्म्यात् न शक्नोतीत्यर्थ । उदृष्टयत्न दृढमुच्यतया विदार्यन्त यैमिति उदघर्षणानि यानि श्रीष्ट, काणि वेदनाकरत्वेन कुतमितानि मृतपादाण्यवगणानि तैरपि धरुप्रदान र्थं तन्निक्षेपे रपोत्यर्थ, यस्य जगस्य पृष्ठे सदा किणयिङ्गम्, न जम मनेवति भाव । यस्य च जनस्य, मनेर्वत्याशय, दृश्यमानम्, जडाया अन्तर मध्यभाग, अहरह प्रत्यहम्, कुङ्कुरे मभिकप्रैरितौरित्यर्थ, न चर्यति, उक्त रूपसमुद्रम्वितभाविनावस्थानकाले इति भाव । मततम् अत्यायत अतीवदीर्घदेह दीर्घदेहत्वादेव उक्तभावनावस्थानुमणक इत्यर्थ । कीमलो मद्रुलदेह कीमन्देहत्वादेव उक्तविधकष्टामहिष्णुरित्यर्थ तस्य, तस्य चमस्य द्यूतप्रमङ्गेन अचक्रीडास्थापारिण, कि प्रशीजनम् अपि तु किमपि नीत्यर्थ, तस्य विदम्बनामात्रमेव द्यूतमिति ईदृशकष्टामहिष्णी मवादकस्यापि द्यूत विदम्बनैवति भाव ।

आपनि कि बनिसेन ? ‘सडानाण् एहे द्यूतकरके आवन्न कवितेहे, किह्ण केह्णै उहाके मूळ कवितेहे ना’ एहे कथा बनिसेन ? । ओहे । एहे नहूर्बक मूळ कवितेहे । (निकटे याईया) एकट् अवकाश दिन, एकट् अवकाश दिन, (देखिया) ७ । धूर्त्त माथुव, ए० सेहे सूह् संवाहक ।

ये लोक, दिवसेव शेष पर्याप्त अवनतमस्तके बुनिया निष्पत्तौ

(१) तस्येतच्च ।

ଭବତୁ, ମାୟୁରଂ ତାବତ୍ ସାନ୍ତ୍ବୟାମି । ଉପଗନ୍ଧ୍ୟ । ମାଧୁର ।
ଅଭିବାଦୟେ ।

ମାଧୁର । ପ୍ରତ୍ୟଭିବାଦୟତି ।

ଦର୍ଦ୍ଦୁ । କିମେତତ୍ ? ।

ମାଧୁରଃ । ଅନ୍ନଂ ଦଶମୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଧାନେତି । (ବ)

ଦର୍ଦ୍ଦୁ । ନନୁ କଲ୍ୟବର୍ତ୍ତମେତତ୍ । (ଗ)

(ବ) ଅନ୍ନଂ ଦଶମୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଧାରୟତି ।

ଅଥ ଅପ୍ରମୁତଜନମାମାନ୍ୟାଭିଧାନାତ୍ ପ୍ରମୁତମ ବାଚକରୂପଜନବିଶ୍ୱସ୍ତୀତରମ୍ରମୁତମସ୍ୟ ସା-
ଲହାର । ତମ ଚ ମ ବାଚକାପେକ୍ଷୟା ଆତ୍ମନୀ ଦଦୁରକସ୍ୟ ତାହଃକଟକଃସଞ୍ଜିଗ୍ଧତାପ୍ରନ୍ଦାୟନାତ୍
ଅଧିରକାଳହାରୀ ଶ୍ଯୟତ ଇତ୍ୟଲହାରଣାଲହାରଧ୍ୱନି ।

"ଲୋଚ୍ଚାଗ୍ନି ନିପତ୍ତ ପୁମି" "କୌଳିକ ମାରମେୟ କୁର୍ଦ୍ଦୁଗି ସ୍ୱଗଦ୍ ଶକ" ଇତି ଚ ଅମର ।
ଲୋଚ୍ଚାଗ୍ନି କୁଳମାୟା କମ୍ରୟୟ ।

ଆର୍ଦ୍ଧଲବିକୃତମ୍ ଇତ୍ୟମ ॥୧୨॥

(ଶ) ଦର୍ଦ୍ଦୁରକ ଇତି । ଉତ୍ତମ୍ ଦଶମୁବର୍ଣ୍ଣମ୍ କଲ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୁପେ ବର୍ତ୍ତତ ଇତି କଲ୍ୟବର୍ଣ୍ଣମ୍

ଧାକିତେ ପାବେ ନା, ଯାହାବ ପୃଷ୍ଠେ ସର୍ବନା ଶୃଙ୍ଖାଗ୍ର ଲୋଚ୍ଚା ନିକ୍ଷେପ କରାଯାଏ ଓ
ଚିରୁ ଜନ୍ମେ ନାହିଁ ଏବଂ କୁକୁବେ ଯାହାବ ଏହି ଉକ୍ତଦେଶବେ ପ୍ରତ୍ୟାହ ଚର୍ଚ୍ଚନ କରେ
ନା, ସର୍ବନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୀର୍ଘ ଓ କୋମଳଦେହ ସେହି ଲୋକେବ ପାଶାଧେନାୟ ପ୍ରୟୋ-
ଜନ କି । ॥୧୨॥

ହୁଡକ, ମାଧୁରବେ ଧାୟ ବାବି । (ନିବଟେ ସାହିୟା) ମାଧୁର । ନୟନାର
କାବି ।

ମାଧୁର । (ପ୍ରତିନୟନକାର କାବିନ)

ଦର୍ଦ୍ଦୁରକ । ଏ ବ୍ୟାପାରଟା କି ?

(ବ) ମାଧୁର । ଏହି ଲୋକଟା ନୟନାରା ନୋହର ଧାରେ ।

मायुरः । ददुंरस्य वक्षतल मुनीकृत पटभात्रय । भद्रा ! पग्गत
पग्गत—जज्जरपट्टपावुटो अत्रं पुनिमो दगसुवर्णं कल्लवत्तं
भग्गाटि । (प)

ददुं । अरं सूखं ! नन्वहं दगसुवर्णान् कटकरणेन प्रय-
च्छामि । तत् किं यस्यास्ति धनम्, म क्रोडि (१) कृत्वा दग्ग-
यति ? । अरं !—(म)

(प) भर्ता । पग्गत पग्गत जज्जरपट्टपावुटो पुरधो दगसुवर्णं कल्लवत्तं
भग्गाटि ।

आगामिप्रतुपकालपद्यन्त्यायि परश्च ब्दने चि नितलक्षणस्याधीत्यर्थं । धत एतदय
विशयवदो न कर्त्तव्य इति भावः ।

(प) मायुर इति । कक्षतल मुनीकृत मडुचितभावेन स्थितम् । भर्ता ।
महागया । इत्यर्थः । अत्रंरुण नितान्तश्रीणेन पट्टेन उत्तरीयवस्त्रेण प्रातत आठताइ ।
पुरधो ददुंरक । कल्यवर्धं कल्यवर्त्तत्वेन क्षणस्थायित्वेन तुच्छमित्यर्थः । तथा च
धनवानिव अन्धधन तुच्छतया अनुमर्हति न तु दग्गि । एवञ्चाय ददुंर ईदशी दग्गि
यत् जज्जरपट्टमाव विना नूतनमुत्तरीयमपि कर्त्तुं नाहंति, सुतरामस्य दगसुवर्णस्य
तुच्छतया मननमतीवहाम्यकरमिति भावः ।

(म) ददुं इति । कटस्य शपथस्य समयात्तरे दानाङ्गीकारस्य करणम् । अत्रंरुत्वा
दिना प्रवर्त्तित दग्गिदग्गिपि निरसितुमाह तत् किमिति । तथा च अद्यदग्गि धनमप्यव,
किन्तु स्वभावादेव ईदग्गिज्जरपट्ट व्यवहरामीति भावः ।

[१] ददुंरक । ७८२ । ईहा त लक्षणधी (तुच्छ पदार्थ) ।

[२] मायुर । (ददुंरकेर कक्षतले पुट्टिकरा कापडथानि टीनिशा
बाहिर कविया) महागयेवा । देखुन देखुन—एही लोकटा जीर्ण कापडे
आवृत अथ दशपाना नोहरके कणस्थायी [तुच्छ पदार्थ] बने ।

(१) म कि क्रोड ।

দুৰ্বৰ্ণোঽসি বিনষ্টোঽসি দশস্বৰ্ণস্য কাৰণাৎ ।

পশ্চে ন্দ্ৰিয়সমায়ুক্তো নরো ব্যাপাদ্যতে ত্বয়া ॥১৩॥

মাথুর: । ভদ্রা । তু এ দশসুবৰ্ণ, কল্ববচু, ম এ এম
বিহবু । (হ)

(হ) ভৰ্ণ । তব দশসুবৰ্ণ কল্ববচু, মম এষ বিহব ।

দুৰ্বৰ্ণ ইতি । অহে মাথুর । ত্ব দুৰ্বৰ্ণোঽসি নীচজাতীয়োঽসি , তথা বিনষ্টোঽসি পরলোকাভিহন্তোঽসি । কৃত ইত্যাৎ—যেন ত্বয়া, দশানা প্ৰাণানা সমাহার ইতি তস্য দশসুবৰ্ণস্যেত্যর্থ , কাৰণাৎ পশ্চিৰিন্দ্ৰিয়ৈ কৰ্ণ ত্বক্ চতু রসনা নাসিকামি সমায়ুক্ত পূৰ্ণসর্বাঙ্গ ইত্যর্থ , নরো মনুষ্য ব্যাপাদ্যতে ইত্যত । যেন তুচ্ছধননিমিত্ত মহাপ্রাণী মানুধী ইত্য শক্যত স খলু দুৰ্বৰ্ণো বিনষ্টয়েতি ভাব ।

অথ দুৰ্বৰ্ণতা বিনাশচ প্রতি পরবাক্যার্থস্য কাৰণত্বাৎ কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার ॥১৩॥

(হ) মাথুর ইতি । ভৰ্ণ । ধনস্বামিন্ ।। কল্ববচু পূৰ্ব্বত ব্যাখ্যানাত্ চক্ষুস্থায়ি চক্ষুস্থায়িত্বিন তুচ্ছমিত্যর্থ । কিন্তু মম এষ বিহবী ধন ধনত্বেন তিতরা মাদরশীঘ্রমিতি তাতপথ্যম । অহী নাহ তুচ্ছত্বেনৈদ পরিত্যক্তমর্হামীতি ভাব । সৌম্ভুগুনীক্ৰিয়ম্ । এষ ইতি প্রকম্যমানবিহববিশেষণত্বান্ পু নিঙ্ ।

“অর্থ ই বিহবো অপি” ইত্যমর ।

[স] দহুৰ্বব । ওবে মুৰ্খ । দশথানা মোহব আমি ওয়াধা কবিয়া দিব । তা' দ্বার ধন আছে, সে কি তাহা কোলে কবিয়া দেখায় ? । ৬৭২ ।

তুমি নীচজাতি এবং পরলোকচ্যুত হইয়াছ, যে তুমি দশথানা মোহবের জন্ত, পঞ্চেন্দ্রিয়যুক্ত [আন্তো নিষ্ঠো] একটা মাণ্ডবকে মাগিয়া যেহিতেছ ॥১৩॥

[হ] মাথুর । মহাশয় । তোমার নিকট দশথানা মোহর কণহাধী তুচ্ছ, কিছ আমার ইহা সম্পত্তি ।

ददुं । यद्येवम्, श्रूयतां तर्हि; अन्यान् तावत् दग्-
सुवर्णानस्यैव प्रयच्छ । अयमपि दूरतं गीलयतु । (ज)

मायुरः । ता किं भोदु ? । (१) (क)

ददुं । यदि जेष्यति तदा दास्यति ।

मायुरः । अहं न जिणादि । (ख)

ददुं । तदा न दास्यति ।

मायुरः । अहं न जुत्तं जप्पिदुं । एव्वं अक्वन्तो तुमं
पअच्छ, धुत्तथा ! । अहं पि गाम मायुरु धुत्तु जूदं मित्था
आदंमआमि । अण्णस्स वि अहं न विभेमि । धुत्ता ! खण्डिअ-
वुत्तोमि तुमं । (ग)

(क) तन् किं भवतु ? ।

(ख) अयं न जगति ? ।

(ग) अयं न युक्तं जल्पितुम् । एवमाचक्ष, यन्तं प्रयच्छ धूर्तक । अहमपि नाम

(ज) ददुं इति । अस्यैव स वाहकस्यैव, प्रयच्छन्तु धारभाविन अपयतु । अयं
सवाहक । गीलयतु आचरन् पुनरपि दूरतक्रीडा करोतिव्यर्थ ।

(क) मायुर इति । तदित्यस्य अव्ययत्वात् तत इत्यर्थः ।

[क] ददुं इति । यदि इहाइ इय, तवे शोन, ताहा इहेने आवण
मणथाना मोहव उहार निकट माण, एण, पाशा खेलुक ।

[ख] मायुर । ताहाते किं इहेवे ? ।

ददुं इति । यदि इयं कविते पावे, तवे दिवे ।

[ग] मायुर । यदि इयं कविते ना पावे ? ।

ददुं इति । तवे दिवे ना ।

(१) तन् किं ।

দদুঁ । অরে ! কঃ খণ্ডিতবৃত্তঃ ? ।

মাথুর । তুম' হু খণ্ডিতবৃত্তো । (ঘ)

দদুঁ । পিতা তে খণ্ডিতবৃত্তঃ । সবাহকস্য অপক্রমিতু মজা
দদাতি । (ঙ)

মাথুরো ধূত্নং দ্রুত মিথ্যা আদর্শ্যামি । অন্যস্মাদপি অহ ন বিধেমি । ধূত্ন !
খণ্ডিতবৃত্তো'সি ত্বম ।

(ঘ) ত্ব খলু খণ্ডিতবৃত্ত ।

(র) মাথুর ইতি । জন্পিতু ত্বয়া সাইমনর্থক বক্তৃত্বম্ ন যুক্ত তব স্বাক্ষর
অসারত্বাদিতি ভাব । এব সবাহকস্য ধারমাতেন দশমুর্ষণদানম্ আচছাশী কুবন ।
মাথুরো ধূত্ন পরমনীভ বজ্ঞাননিপুণ ইতি ভাব । আদর্শ্যামি আদর্শকৃত্য পথ্যটামি
দ্রুতক্রীডায়ামাত্মনো ইয়া প্রাধান্য প্রদর্শ্য পরিধমামীত্যথ , যদি তব বুহা প্রতারণী
ভবামীত্যাশয় । অন্যস্মাত ত্বদ্বিত্রাত জনাদপি অহ প্রতারণায়া ন বিধেমি । মথুর
বাসিত্বেন মহাচকুরত্বাদিতি ভাব । খণ্ডিত ইত্র হচ চরিত যস্য স দুয়বিনীতী
স্বর্ঘ , বহুশ পরপ্রতারণাকরণাদিত্যাশয় ।

(ঙ) দদুঁ ইতি । অপক্রমিতু পলায়িত্বম্ মজা মজ্জিতম্ দদাতি নয়ন
মহাত্ম্যর্থ ।

(গ) মাথুর । তোমার সঙ্গে ছদ্মনা কথা উচিত নহে । ধূত্ন ! তুমি
যখন এইরূপ বলিতেছ, তখন তুমিই দাঁও । আমিও, মাথুবনামে ধূত্ন ,
যদি তোমাধাৰা প্রতারণিত হই, তবে মিথ্যা পাশা দেখাইয়া বেড়াই ।
আমি অন্য লোক হইতেও ভীত নহি । ধূত্ন ! তুমি চরিত্রহীন হইয়াছ ।

দহরক । ওরে ! কে চরিত্রহীন ? ।

[ঘ] মাথুর । তুমি চরিত্রহীন ।

[ঙ] দহরক । তোমার বাপ চরিত্রহীন । [পলাইবার জন্য সবাহককে
সংকেত করিল ।]

मायुरः । गोसावित्र्यापुत्रा । गं एव्वं ज्जेव जूदं तुए
'सेविटं' ? । (च)

ददुं । मया एवं दूतमासेवितम् । (छ)

मायुरः । अले मंवाहक । पद्धच्छ तं दशसुवर्णं । (ज)

मंवा । अज्ज ददग्गं, दाव ददग्गं । (झ)

मायुरः । कर्पति । (ञ)

ददुं । मूर्ख । परोत्ते खुलीकर्त्तुं शक्यते, न ममायतः
खुलीकर्त्तुम् । (ट)

(च) वैश्यापुत्र । एवमेव दूत त्वया सेवितम् ? ।

(ज) परे मवाहक । प्रच्छ तत् दशसुवर्णम् ।

(झ) अथ दास्यामि तावत् दास्यामि ।

[च] मायुर इति । 'गोसावित्र्या इति देशीयपद वक्ष्येति तदर्थ' । एवमेव
प्रतारणागमकमेव ।

(छ) ददुं इति । मयावक्तिरियम् । एव महाचातुष्येण परान प्रताप्यत्यथ ।

(झ) मवा इति । तावत् सकलमेव । "दावत्तावच्च साकल्यं" इत्याद्यमर ।

(ञ) मायुर इति । कर्पति दशसुवर्णयद्गणार्थे मवाहकमिति शेष ।

(ट) ददुं इति । परोत्ते मम असमचे, खुलीकर्त्तुम् अधमीकर्त्तुम् आवद्वीकर्त्तुं
मिल्यर्थे । खलुशब्दाभिधान पूर्वमेव दर्शितम् ।

[च] नाशुव । एवे वैश्यापुत्र । तूई एई भावेई पाशा गेनियाहिस ।

[छ] ददुं बक । आमि एई भावेई पाशा गेनियाहिस ।

[ज] मायुर । एवे मंवाहक । सेई दशथाना मोहव दे ।

[झ] मंवाहक । आज दिव, ममतइ दिव ।

(ए) मायुर । (धविषा टानिडे नागिल)

মাথুরঃ সৎবাৎসর্যমাশ্রয় ঘোষণা মুষ্টিপ্রহারং দদাতি । সৎবাৎসর্যঃ সশোভিতমূৰ্ছাং
নাভয়ন্তুমী পতন্ত । দর্দুরক উপস্থিত্য অন্তর্যয়তি । মাথুরী দর্দুরং তাড়য়তি ।
দর্দুরী তব্রতোবং ত ডয়তি । [ঙ]

মাথুরঃ । অলে অলে দুহ ! ক্লিস্থালিআপুন্তত্র ! ফলং পি
পাবিহিসি । (ঙ)

দর্দু । অরে মূৰ্ছ ! অহং ত্বয়া মার্গগত এব তাড়িতঃ ;
শ্রো যতি রাজকুলে তাড়য়িষ্যসি, তদা দ্রুচ্যসি । (ঙ)

(ঙ) অরে অরে দুহ । পু যলীপুত্রক ! ফলমপি প্রাপ্যসি ।

(ঙ) মাথুর ইতি । ঘোষণায়া নামিকায়াম্ । অন্তর্যয়তি স্বয়ং মধ্যে স্থিত্বা ব্যব-
ধানং কীর্তি । “সম্মুৎসবী বিনা মধ্যে ব্যবধানেন্দ্রাণামনি । বহির্যোগেন্দ্রকামি শ
বির্ভয়েন্দ্রবর্জেন্দ্রসরম্ ॥” ইত্যনেকাংশধনিমগ্ননী । বিপ্রতীপ বিপীতম ।

(ঙ) মাথুর ইতি । ক্লিস্থালিআপুন্তত্র ইতি দর্দুরঃ পু যল্যত্র । পু যলী কুলটম,
তৎপুত্রক ইতি কুলমায়াং কপ্রথয় ।

(ঙ) দর্দু ইতি । মার্গগত এব পথিকমূত্র এব, ন পুনরপরাধীতি জ্ঞাত্বা তাড়িত
ইত্যর্থঃ ; অপরাধেন বিনা পথিকস্য তাড়নমন্তঃসেবানুচিতমিতি ভাবঃ । পুত্রয় শ্ৰ-
য দিনে, রাজকুলে রাজমন্ত্রণে, যদি তাড়য়িষ্যসি অধির্দায়নমুপস্থ্যস্য রাজদেহমানীয়

(ট) দর্দুরক । মূৰ্ছ ! আমায় অসমক্ষে আবদ্ধ করিতে পারিতে ;
কিন্তু আমার মস্তুরে নহে ।

(ঠ) (মাথুর সৎবাৎসর্যকে আকর্ষণ করিয়া, তাহার নাসিকার উপরে
মুষ্টি প্রহার করিল । সৎবাৎসর্য শোভিতপাতের সহিত মূৰ্ছার অভিনয়
করিয়া ভূতলে পড়িল । দর্দুরক নিকটে যাইয়া উভয়ের মধ্যে পড়িয়া
ব্যবধান করিল । মাথুর দর্দুরককে প্রহার করিল, দর্দুরকও মাথুরকে
প্রহার করিল) ।

(ড) মাথুর । ওরে ওরে বেসাপুত্র ! তুই ইহার ফলও পাইবি ।

माथुरः । एसु पैक्खिस्सं । (ण)

ददुं । कथं द्रच्छ्यासि ? । (त)

माथुरः । प्रसाथ्य चद्धो, एव्वं पैक्खिस्सं । (थ)

ददुं । माथुरस्य पाथुरा चद्धो पूग्धिता रुवाकस्य अपक्कमित्तु सञ्जा ददाति ।
माथुरोऽधिष्ठो निगृह्य भूमौ पतत । सवाहकोऽप अपक्कमति । [द]

ददुं । स्वगतम् । प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः ।
तत्रात्र युज्यते स्थातुम् । कथितञ्च मम प्रियवयस्येन शार्दूलवेन,

(ण) एष प्रेषिये ।

(थ) एव प्रेषिये ।

राज नृचंगेववाधना दक यदि काविध्वनोत्थ । द्रव्यासि तत्कल्पमात तात्पथम् ।
अहमपि ता पय प्रप्य पुनस्त उच्यथामाति भाव ।

(त) ददुं इति । कथं क्व प्रकरण ।

(थ) ददुं इति । पाथुरा धूम्या । निगृह्य पाणिभ्या विधृत्य चाब्जादीर्यः ।

अपक्कमत्त पल यत ।

अर्था । अमथ्याना अतिमिदमतीवकीतुककम् ।

(८) दहूरक । उर्रे मूथ । पथे थारिकतेह तुहे आमाके प्रशर
करियाछिम्, काण थनि आवार राजवाङ्गाते प्रशर कराम्, एवे
सेषिवि ।

(ण) माथुर । एहे आमिहे सेषिव ।

(त) दहूरक । किं भावे सेषिवि ? ।

(थ) माथुर । (चोथ छुहैटा विद्धत करिया) एहे भावे सेषिव ।

(८) दहूरक । (धूलि गिया, माथुरेर चोथ छुहैटा पूर्ण करिया,
पलाहेवार अत्र संवाहकके सङ्केत करिन । माथुर चोथ छुहैटा थरिया
छुहले पड़िन । संवाहक पलाहेल ।)

যথা কিল, “আর্য্যকনামা গোপালদারকঃ সিদ্ধাদেশেন সমাদিষ্টো
রাজা ভবিষ্যতি ইতি সর্ব্ব্বশ্চ অস্মদ্বিধৌ জনঃ তমনুমরতি” ।
তদহমপি তত্‌সমীপমেব গচ্ছামি । ইতি নিষ্ক্ৰান্ত । (ঘ)

সংবা । সবাষ পরিক্রম্য দৃষ্টা । এশে কশ্শাবি অণপাসুদপক্ৰ-
দুআলকে গুহে । তা এত্থ পবিশিশ্শ’ । প্রবেশ রুপয়িত্বা বসন্তসেনাসালীক্যে ।
অজ্জৈ ! শল্লণাগদে মিহ । (ন)

(ন) এতৎ কস্যাপি অনপাত্তপক্ষদারকং গৃহম্ । তদেব প্রবিশামি । আর্য্যে ।
শরণাগতৌঃসিধি ।

(ঘ) দর্দু ইতি । শবিলকেন তদাখ্যেয়ৈন কেনচিচ্চনেন । এতম্ভ্য চরিতমপি পর-
জাতু ব্যক্তীভবিষ্যতি । আর্য্যকতি মজ্জায়া কপ্রত্যয় । গোপালদারকৌ গোপপুত্রঃ । সিদ্ধী
মন্তদেবতাদিমিহঃ কয়িত্ব কিকালক্রৌ নৌকসমস্য, আদিগ্যতে অননেতি অ দেশী বাক্য’ তেন-
সমাদিষ্টৌ নির্দিষ্ট । গচ্ছামীতি । অন্যথা বসন্তমানৌ রাজা মাথ্যুগাদিসমিকপক্ষপাতি-
ত্বেন মাথ্যুরক্তাভিধীগমাৎসমেব মা নির্যাতয়িষ্যতীতি ভাব’ ।

অব আর্য্যৌ নাম মাধ্যানদ্বারঃ । যথা সাহিত্যদর্পণে—“দহণং গুণবত্ কাৰ্য্যহঁতী-
রাশয় উচ্যতে ।”

(ন) সবা ইতি । অনপাত্ত কপাটাত্মামনবরুহম্ উদঘাটিতকপাটমিত্যর্থঃ ।
পক্ষদার’ পার্শ্বদার’ ইম্য তত্ ।

(ঘ) সূত্রক । (সংগত) সভাধাকেন সঙ্গ আমি বিদাদ করি-
লান, অতএব এখানে আর পাক উচিত নহে ; প্রিয়ব্রহ্মণ বদিলক
আমান নিকট বলিয়াছেন যে, “সিদ্ধপুরুষের আদেশে আর্য্যকনামে
গোপবালক রাজা হইবেন ; এই নির্দিষ্ট আমাদের মত সূত্রক মোকটে
ঠাঁহার অঙ্গসরণ করিতেছে।” তা’ আমিও ঠাঁহার নিকটেই দাষ্টে ।
(এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ন) সূত্রক । (ভয়ের সহিত পাশ্চাত্তরণপূর্বক দেখিয়া) এই

वसन्त । अभयं मरणागतम् । हञ्जे ! टक्केहि पक्क-
दुआरअं । (प)

चेटी । तथा करोति ।

वसन्त । कुटो दे भयं ? । (फ)

संवा । अज्जे ! धणिकादो । (ब)

वसन्त । हञ्जे ! संपटं अवावुण्ण पक्कदुआरअं । (भ)

(प) अभय मरणागतम् । हञ्जे ! पिधेहि पक्कदारकम् ।

(फ) कुतस्ते भयम् ? (ब) आर्ये ! धनिकात् ।

(भ) हञ्जे ! साम्प्रतमपावण्ण पक्कदारकम् ।

(प) वसन्त इति । नश्यत्वाभाव अभयमिति अभावाद्ये अव्ययीभावः । हञ्जे इति टास्यो सम्बोधनम् । "हण्णे हञ्जे हलाद्धान नौच चेटीं मखीं प्रति" इत्यमरः । पिधेहि कपाटाभ्यामावण्णम् ।

(ब) सवा इति । धनिकात् धनवत् उत्तमर्णात् ।

(भ) वसन्त इति । अपावण्ण कौलवाया रुन्धि । यथा न स धनिक कपाटद्वयमप-
नाथ्य प्रवेष्टुमर्हतीति भावः ।

काहावठ वाडीव पार्खेव द्वार खोला आछे । ता' एही वाडीतेहै प्रवेश
कवि । (प्रवेश अङ्गिनय करिग्या, वसस्यसेनाके देखिग्या) आये ।
आनि आपनार शवणागत हईनाम ।

(प) वसस्यसेना । शवणागतेव कोन भय नाई । एनो ! पार्खेव
द्वार आवण्ण कर ।

दासी । (ताहा करिण ।)

(फ) वसस्यसेना । काहा हईते तोनार भय ? ।

(ब) संवाहक । आर्यो ! धनी हईते ।

(भ) वसस्यसेना । एनो ! एण्ण पार्खेद्वारे थिल से ।

संवा । आत्मगतम् । कथं धणिकादो तुलितं शे भयकालम् ।
शुद्धु, क्वु एवं वुच्चटि—(म)

जे अत्तवल्ल जाण्णिअ भासं तुलितं वहेइ माणुस्से ।

ताह खल्लणं ए जाअदि एअ कन्तालगटो विवज्जटि ॥१४॥

एस्य नक्खिटो म्हि । (य)

(म) कथं धनकत् तुलितमस्या भयकारणम् । शुद्धु, खल्लेवमुच्यते—

य अ कथल जाल्वा भार तुलित वहति मनुष्य ।

तस्य खल्लन न जयत न च कान्तारगती विपद्यते ॥१४॥

(य) अत्र न क्षणीऽपि ।

(म) मवा इति । अस्या वसन्तसेनाया । तुलित ममैव तुल्यम् कीलद्वारा कपाट
रोधस्त्वस्य पतादिति भाव ।

य इति । यो मनुष्य आत्मनी बल शक्तिम्, जाल्वा इत्यन्तया अवबुध्य, तुलित
स्वमद्वय निजवहनयोग्यमित्यर्थं भार वहति तस्य मनुष्यस्य खल्लन भारस्य गुरुत्वं
जनित पतनम् न जयति । तथा स कान्तारगतीऽपि दुर्गमपथचलितोऽपि न विपद्यत
भारस्य दुर्गमताया न विपन्नो भवति ; यन्तु आत्मबलमज्ञात्वा निजवहनायोग्यं गुरुतरं
भार वहति , तस्य खल्लन जायत कान्तारगतस्य स विपद्यत इति भाव ।

अस्य प्रचीनमहाजनवकत्वेन प्रकरणादिषोभामन्त्रवादलद्वारनिष्पणमशकम् ।
“कान्तारी वसं दुर्गमम्” इत्यमर । आर्या जाति ॥१४॥

(य) अवेति । अत्र “य आत्मबलम्—” इत्यादिमहाजनवाक्ये लक्षितोऽपि
विषयोऽपि । तथा आहम् आत्मनी धनबलमज्ञानं धनसाध्यं दुर्गते प्रवृत्त, इदानीन्तु तत्र
हातिधन दानमशक्तुवन् विपन्न इति भाव ।

(म) मवाइक । (यगत) धनी इहेते आनारइ नत ईशरठ
उयेर कारण आछे । सुतयार लोके ए कथा जानहे दले—

ये माथन निखेर वनेर परिमाण वृक्षिया योग्य भार वहन करे.
ताहार अनन ह्य ना एदं से दुर्गम पथे चलिशाठ विपन्न ह्य ना ॥१४॥

মাথুরঃ । অধিণী প্রমথ্য দূতকরং প্রতি । অলে ! দেহি দেহি । (২)
দূত । ভদ্রা ! জাবদেব অম্হে দহুরিণ কলহাডদা, তাব-
দেব সো গোহী অবকন্তো । (ল)

মাথুরঃ । তম্হ জৃদকলস্স মুষ্টিপ্হালাণ ণাসিকা ভগ্না
আসি । তা এহি, রুহিরপহং অণুসরেহ । (ব)

অনুসর্য দূতকরঃ । ভদ্রা ! বসন্তসেণাগিহং পবিষ্টো সো । (শ)

(২) অরে । দেহি দেহি ।

(ল) ভর্তা : । জাবদেব বয় দহুরিণ কলহাযিতা, তাবদেব স পুরুষোঃপকালঃ ।

(ব) তস্য দূতকরস্য মুষ্টিপ্রহারেণ নামিকা ভগ্না আসীত্ । তদেহি, রুধিঃপথ-
সনুসরাবঃ ।

(শ) ভর্তা : । বসন্তসীরগিহং পবিষ্টঃ সঃ ।

(২) মাথুর ইতি । দূতকরং প্রতি সবাঃ কৰ্মমণ্ডিত ভাবঃ ।

(ল) দূত ইতি । কলহাযিতাঃ কলহ কৃতবন্তঃ । কলহাযধানীঃ কৰ্মবলত্
কর্তৃগিহঃ । স পুরুষঃ সবাচকঃ, অপকালঃ পল যিতঃ ।

(ব) মাথুর ইতি । মম মুষ্টিপ্রহারেণ তস্য দূতকরস্য নামিকা ভগ্নিত্বন্বরঃ ।
রুধিরপথ রুধিঃপতনপথম্ । তথা সতি ত প্রাপ্তুব ইতি ভাবঃ ।

(শ) অন্বিতঃ । রুধিরপতনপথমনুসরন্মা মাথু সনুসর্যৈত্বর্ঘ্যঃ । ভর্তা ইতি ।
এতদসন্তসীরগিহং হার এব রুধিঃপতনপথম্যাবসামাদিতি ভবঃ ।

(২) আমি এই কথাবই লক্ষ্য হইয়াছি ।

(৩) মাথুর । (চোথ মুছিয়া দূতকরের প্রতি) ওবে ! দে দে ।

(ল) দূতকর । ভদ্রাশয় । আমরা যে পর্যন্ত দহুরকের সঙ্গে
বগড়া করিতেছিলাম, তাহার মধ্যেই সে বেটা পলাইয়াছে ।

(ব) মাথুব । মুষ্টিপ্রহারে সেই দূতকরের নামিকা ভগ্ন হইয়াছিল ।
তা' আইস, রক্তের পথ অনুসরণ করি ।

(মাযুর । ভূতানি সুবর্ণানি । (ঘ)

দূত । নাঅতলং গদুঅ ণিবিদেহ ১ । (স)

মাযুর । এস ধূতী ইদৌ ণিক্কমিঅ অসুত্ঠ গমিস্সটি ,
তা উঅরোধিণেব্ব গিণ্হেহ । (হ)

বসন্তসেনা মর্দনিকায়া স ভ্রা দদাতি । (ঘ)

১ মদ । কুদৌ অজ্জৌ ? কো বা অজ্জৌ ? কস্স বা অজ্জৌ ?
কিবা বিত্তি' অজ্জৌ উবজীঅদি ? কুদৌ বা ভঅ' ? । (ক)

(ঘ) ভূতানি সুবর্ণানি ।

(স) রাজকুল গলা নিবিদ্যাম ১ ।

(হ) এষ ধূতী ইতৌ নিক্ষুম্য অন্যত্র গমিষ্যতি , তদুপরোধিনৈব যজ্ঞীষ ।

(ঘ) মাযুর ইতি । সুবর্ণানি দশমুত্তর্ণপরিমিতস্বর্ণানি, ভূতানি সম্প্রদানি ,
তস্য সবাছকস্য বসন্তসেনামাশ্রিতত্বান্ উদাত্বয়া স তয়া তস্য দশমুত্তর্ণস্য দাতব্যত্বা
দिति भाव ।

(স) দূত ইতি । বসন্তসেনা যদি ন দদ্যান্ রাজা তু দাপয়েদিত্তি ভাব ।

১ (হ) মাযুর ইতি । অন্যত্র গমিষ্যতি আকথিতৌ গমনে ইতি ভাব । উপরোধি
নৈব বসন্তসেনা প্রতি অনুরোধেনৈব ।

১ (ঘ) বসন্ত ইতি । স ভ্রা দদাতি ময়নেহিতনৈব জ্ঞেয় । সর্বে প্রতুমিত্তি ভাব ।

(ক) (অশ্রয়ণ করিয়া) দূতকর । মহাশয় । সে বেটা বসন্তসেনার
বাড়ীতে প্রবেশ করিয়াছে ।

(ঘ) মাযুর । (তাহ হইলে) সোণাগুলি পাঠিয়াছি ।

(স) দূতকর । রাজবাড়ী যাইয়া জানাই ? ।

(হ) নাথর । (তাহা হইলে) এই মূর্ত্তবটা এপান হইতে বাহির
হইয়া আসিয়া গঠবে । 'বা' অশ্রয়ণ করিয়াই মঠে ।

(ক) বসন্তসেনা মর্দনিকাক সাহত করিত ।

मवा । शुणादु अज्जआ । अज्जे । पाडलिउत्ते मे जम्म
भूमि, गहवइटालके हगे मवाहअण्ण वित्ति उवजीआमि । (ख)
वसन्त । सुउमारा क्खु कल्ला मिक्खिटा अज्जेण्ण । (ग)
मवा । अज्जए । कलेत्ति सिक्खिदा आजीविआ टाणि
संबुत्ता । (घ)

- (क) क्वं आथ्य ? की वा आथ्य ? कस्य वा आथ्य ? कि वा इत्तिम् आथ्य
उपजीवति ? कुतो वा भयम् ? ।
(ख) गणोतु आथ्या । आथ्ये पाटलिपुत्र म जन्मभूमि गृहपतिदारकी
इहम मवाहकस्य इत्तिमुपजीवामि ।
(ग) मुकुमाग खलु कल्ला शिष्यता आथ्य थ ।

(क) मद इति । आथ्य मभी भवानिति मव्ववाथ । कुतो देणादागत इति
उप । कस्य मव्वभी कल्लवाभिभावक इत्यथ । इत्ति जीविकानिवाहीपायम् उप
जीवति आथ्यति ।

(ख) मवा इति । गृहपतिदारकी गृहस्थपुत्र मवाहकस्य गावसम्पद् कस्य इत्ति
काथ्यम् उपजीवामि आथ्यमि ।

(ग) वसन्त इति । कणा कलाविद्या गावमवाहनस्य कलाविद्यालगेतलात् ।

(घ) म वा इति म विद्य ति उप । आजीविका जीवननिर्वाहीपाय ।

(क) गदनिष्ठा । आपनि कोथा हइते आशिनन ? आपनि
के ? आपनि काहार ? कोन रुत्ति अबलधन करिदा आपनि जीवा
धारण करन ? काहा इहेते वा आपनार त्थ ? ।

[ख] म वाहक । आपनि सुष्ठुन । आर्थ । पाटनीपुत्र आमार
जन्मभूमि आनि गृहस्थ पुत्र गावसम्पद्कर रुत्ति अबलधन करिदा आनि
जीवन धारण करि ।

[ग] दमणसना । आपनि कोमल कलाविद्या शिष्या करिदाहेन

चेटी । को दाणिं अज्जआए मणोरहन्तरस्स गुणाइं चीरिअ
उज्जइणिं अलङ्करेदि ? । (छ)

वसन्त । साहु, हज्जे । साहु । मए वि एव्वं ज्जीव हिअ-
एण मन्तिदं । (ज)

चेटी । अज्ज । तदो तदो ? । (झ)

संवा । अज्जए ! शे दाणिं अणुक्कोशकिदेहिं पदा-
णेहिं । (ञ)

(छ) क इदानीमार्याया मनी यान्तस्य गुणान चीरयित्वा उज्जयिनीमलङ्करोति ? ।

(ज) साधु हज्जे । सधु । मयापि एवमेव हृदयन मन्तव्यम् ।

[झ] आद्यः । ततस्तत ? । [ञ] आर्यः । स इदानीमनुकोशकृतं प्रदानं ।

(छ) चेटी इति । आर्याया वसन्तसेनाय , मनीरयान्तस्य अभिलषभ्यन्तस्य
हृदयस्य चारुदत्तस्यत्यर्थः । चीरयित्वा गृहीत्वत्यर्थः ।

(ज) वसन्त इति । हृदयेन सह मन्तव्यं आलोचितम् ।

अवस्थीदेशे आसिद्धाछि । आनि एदेशे आसिद्धा, उज्जयिनीनगरे
प्रवेश कविद्या, एक भद्रने केव परिचर्या कविद्याछिलाम , विनि सेइ-
रूप प्रियदर्शन ओ प्रियवादी, दान कविद्या ताहा कीर्तन कवेन ना, अपकार
विश्वत छन, बेनी बनिद्या कि हईवे, तिनि उदारतानिवह्मन आपनाकेओ,
पवकीयेव त्राय मने कवेन एव शवणागतवसन्त ।

[छ] मदनिका । के आर्यार (वसन्तसेनार) अतिनाशवर्ती
लोकेश्वर ओ अपहवण कविद्या, उज्जयिनीके अशङ्कत करितेछे ? ।

[ज] वसन्तसेना । जान ओलो । जान, आनिओ मनेव मद्दे एई
रूपई आलोचना कवितेछिलाम ।

[झ] मदनिका । तद्र । त'व पर ? ता'र पर ? ।

वसन्त । कि उवरतविहवी संवुत्तो ? । (ट)

संवा । अणाचकिहदे ज्जेव कध अज्जआए विग्गाट' । (ठ)

वसन्त । किं एत्थ जाणीअदि । दुल्लहा गुणा विहवाअ ।

अपेएसु तडाएसु बहुदरं उदअ भोदि । (ड)

चेटी । अज्ज । किणामधेओ क्वु मो ? । (ढ)

[ट] किमुपरतविभव स हत ? ।

[ठ] अनाख्यातमेव कथमाथ्या विज्ञातम् ? ।

[ड] किमत्र ज्ञायते । दुर्लभा गुणा विभवाय । अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदक भवति ।

[ढ] आर्य्य । किनामधेय खलु स ? ।

१ (अ) सवा इति । अनुक्रीशिन दयया कृतै । कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रीश' इत्यमर ।

(ट) वसन्त इति । उपरतविभवो विनष्टधनसम्पत्ति ।

(ठ) वसन्त इति । दुर्लभा गुणा विभवाय एकाधारे इति शेष । दयादिगुणवति न विभवा विभववति च न दयादयो गुणा विदन्त इति भाव । ननु दयादिगुणहीने कथं विभवा भवन्तीत्याह अपेयविति । अपेयेषु दुष्टजलत्वात् पातुमयोग्येषु । अत्र जनानामपेयत्वात् तदाधाराणां तडागानामपि अपेयत्वमुपचर्यते । तथा च यथा अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदक भवति तथा दयादिगुणहीनेषु पुरुषेषु अयाच्यमानेषु बहुतर धन भवति , तथापि नैतौ ज्ञाचनीयाविति भाव । अतएवात्र समात् समप्रतीतिरूपा अपमनुत् प्रशमालद्वार ।

[अ] स-वाहक । आर्य्ये । गेहै महाग्ना एतन्न दद्यात्कृतं दाने—

[ट] वसन्तसेना । किं धनहीन इहयाच्छेन ? ।

[ठ] स-वाहक । आपनि ये ना वना सवेण वृक्षिणाच्छेन ।

[ड] वसन्तसेना । ए विषये आरं वृक्षिव किं । एकाधावे प्रणं धनं हर्षुडं । पान्दव अशोग्यं ज्ञानाशये बहुतरं धनं इहया धाके ।

मंवा । अज्जे । के दाणिं तण्ण भूदल्ल-मिअं कस्स णाम
ण जाणादि । शो कुवु श्रेष्ठिचत्तले पडिवशदि, शलाहणिज्जणाम-
धेए अज्जचालुट्ते णाम । (ग)

वसल । महर्षमासनादवतीथ । अज्जस्स अत्तण्केरकं एदं गेहं ।
हज्जे । देहि से आमणं, तालवेण्टअं गेण्ह । परिस्समो अज्जस्स
वाधेदि । (त)

चेटी । तथा करीति ।

[ग] आर्य । क इदानीं तस्य भूतल्लसुगाइयस्य नाम न जानाति । स खलु
श्रेष्ठिचत्तले प्रतिवसति, श्लाघनीयनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।

[त] आर्यस्य आत्मीयमेतदुपेक्षम् । इज्जे देहि अस्य आसनम् तालत्रणक
गृह्णाण परिश्रम आर्यस्य वाधते ।

(ग) मवा इति । भूतल्लस्य सुगाइयन्द इव तस्य । परी नामशब्द प्रसिद्धाय ।

“पाठलिउत्ते से जम्मभुमी” इत्यारभ्य एतदन्तमन्दर्भे आख्यान नाम नाख्यानद्वार—
“आख्यान पूर्ववर्तीक” इति लक्षणात् ।

(त) वसल इति । आत्मीय भवकौय चारुदत्तसम्भित्वादिति भावः । आर्यस्य
गाव वाधत पीडयतीत्यर्थः ।

अथ महर्षी नाम नाठयानद्वार — “महर्षे प्रमदाधिक्यम्” इति लक्षणात् ।

[उ] मदनिका । उह । ताहाव नाम कि ? ।

[न] स-बाहक । आर्य । सेहै हुतल्ल चत्तेव नाम के ना
जाने ? । तिमि वणिक्पाठाय वास कावन, ताहाव प्रश-सनीय नाम—
आर्य चारुदत्त ।

[त] वसलसेना । (आनन्देर सहित आसन हईते नामिया) एह
बाडी महाशयेव निजेर । ‘उलो’ ईहाके आसन दे, पाथा धर । परि
अम ईहाके कहे दितेछे ।

চালিত্তাবশেষে অ তস্মিঁ জুটৌবজীবিম্হি গঁবুত্তে । তটৌ, ভাঅ-
ধেঅবিগমটোএ টগ-শুবশ্বঅং জুটে হালিটং । (ন)

মাথুরঃ । উচ্ছাট্টিটৌম্হি মুসিটৌম্হি । (প)

সঁবা । এটে টে গহিঅ-জুট্টিঅলা মং অগুশংধঅন্তি ।

গঁপটং শুণিঅ অজ্জআ পমাণং । (ফ)

[ন] তত, তেন আর্থ্যেণ সহতি পরিচারক ক্রতৌঃস্মি । আশ্রিত্যাবশেষে অ
তস্মিন্ দূতৌপজীবী অস্মি ম ইত । ততৌ ভাগ্যবিপর্যয়মতয়া দশমুখর্গে দূতে হারিতম্ ।

[প] উচ্ছাদিতৌঃস্মি মুখিতৌঃস্মি ।

[ফ] এতৌ তৌ সন্ধিক্রাতকরৌ মামনুমম্বত । সাম্প্রত শ্রুত্বা আর্থ্যে প্রমাণম্ ।

(ন) সবা ইতি । তেন আকৃদর্শনে । স্বয়ং বৈতনেন সহতি সহতি, পরিচারকৌ
গাভস বাহনকারী মন্য । আশ্রিত্য সহমিত্তম্ভেব অবশ্যেণৌ যস্য তস্মিন্ বিনষ্টধন ইত্যর্থঃ
তস্মিন্ আকৃদর্শে । ভাগ্যবিপর্যয়মতয়া ভাগ্যবিপর্যয়ণে ।

(প) মাথুর ইতি । উচ্ছাদিত স্তৃমন্নতা প্রাপিত, মুকুতরোগানিরামাত্ মুখিত-
যৌগিত, অবশ্রম্যাত্মস্য অদানেন অপহরণাত্ । উভয়ত্রাপি পলায়িতেন স বাহকেনেতি
শেষ ।

(ফ) স বা ইতি । এতৌ 'উচ্ছাদিতৌম্হি' ইত্যাদির্বক্তারৌ । অনুমম্বত, অনি-
শ্রত । আর্থ্যে বসন্তসেনা, প্রমাণ কর্তব্যাকর্তব্যবিত্তিকৈল্যর্থঃ ।

[ন] সংবাহক । তা'ব পব, সেই মহাত্মা বেতনেব সহিত আমাকে
পরিচারক কবিলেন । তাহাব পব তাঁহাব সচ্চবিত্রমাত্র অবশিষ্ট থাকিলে
(তিনি দবিজ হইয়া পড়িলে) আমি দূতৌপজীবী হইয়াছি । তা'ব পব
ভাগ্যবিপর্যয়বশতঃ দূতে দশখানি মোহব হাবিয়াছি ।

[প] মাথুব । আমাকে উৎসন্ন কবিয়াছে, আমার দ্রব্য অপহরণ
কবিয়াছে ।

[ফ] সংবাহক । এই সেই সভাপক্ষ ও দূতকব আমাব অহুসন্ধান
কবিত্তেছে । এই সব শুনিয়া আপনি যাহা কবেন ।

वसन्त । मदणिण ! वास-पादव-विसण्डुलदाए पक्किण्णो
इदो तदो वि आहिण्डन्ति । हञ्जे ! ता गच्छ, एटाणं महिअ-
जुदिअराणं “अअं अज्जो ज्जेव पडिवादेदि” त्ति इमं हत्था-
भरणं तुमं देहि । इति हन्नात् कटकमाह्वय च्याः प्रथञ्छति । (ब)

चेटी । गृहीत्वा । जं अज्जया आण्वेदि । इति निष्क्रान्ता । (भ)

(ब) मदनिके । वास-पादव-विसण्डुलतया पक्षिण इतस्ततोऽपि आहिण्डन्ति ।
हञ्जे । तद्गच्छ, एतयोः समिकदूतकर्थाः “अथमार्थ एव प्रतिपादयति” इति, इदं
हन्नाभरणं त्वं देहि ।

(भ) यदार्था आज्ञापयति ।

(ब) वसन्त इति । वासपादवस्य आवासवृक्षस्य विसण्डुलतया वाद्यादिना विपथ्यस्त
तया । आहिण्डन्ति विचरन्ति । तथा च यथा आवासवृक्षस्य विपथ्यस्ततया पक्षिण
इतस्ततो विचरन्ति, तथा आश्रिता जना अपि आश्रयजनस्य दशाविपर्यये इतस्ततो
विचरन्तीति चारुदत्तस्य दशाविपर्ययान् तदायित स वाहकीऽपि एव विचरतीति नात्र
किञ्चिद्विचित्रमिति भावः ।

अतएवात्रापि समात् समप्रतीतिरूपा अप्रमत्तप्रशमालङ्कारः ।

अथमार्थ एव स वाहक एव, प्रतिपादयति इदं ददाति । इति उक्तेति शेषः ।

अथ साहाय्य नाम नाथ्यालङ्कार — “साहाय्यं सङ्घटे यत् सादानुकूल्यं परस्य च”
इति साहित्यदर्पणलक्षणान् ।

(ब) वसन्तसेना । मदनिका । वासवृक्ष विपथ्यस्त इहेले पक्किण्ण
इतस्ततः विचरणं कवे । अतएव यां, ‘एहं सःवाहकइ दितेजेण’ एहं
कथा बलिया, एहं सत्ताध्यक्कं ओ दूतकवके एहं इत्ताडरणथानां दां ।
(इह बलिया इत्त इहेते वलग्गं थुलिया मदनिकाव निकटं दिणं)

(ब) मदनिका । (ग्रहणं करिष्या) आपनि याहा आदेशं कवेन ।
(एहं बलियां चलिष्या गेलं) ।

সংবা । স্বগতম্ । কথং অজ্জচালুদত্তস্স ণামশঙ্কীত্ণেয়
ইদিশে মে আদলে । শাধু, অজ্জচালুদত্ত ! শাধু, পহুবী
তুম একে জীবশি, শিশে উণ্ণ জণি শশটি । ইতি মাপর্যোনিপ্পয় ।
মাধু, অজ্জএ । ভৌদু । আশণে ণিশীটদু অজ্জআ । (ঘ)

বসন্ত । আসনে সমুপ বসয় । অজ্জ ! কুদো সী ধণিআী ? । (দ)

সবা । শক্কালধণে কবু, শজ্জণে

কাহ ণ হৌই চলাচলে ধণে ? ।

[থ] কথম্ অর্থ্যচারুদত্তস্য নামশঙ্কীত্ণেনে ইদৃশী মে আদর । সাধু, অর্থ্য-
চারুদত্ত । সাধু, হৃদ্যিয়া স্বমেকী জাবসি, ২.৫৫ ৫৭৩৭৩ স্বসিগি । ভবট-
অর্থ্য । ভবতু । আসনে নিধৌদতু আয়া ।

[দ] অর্থ্য । কুত স ধনিক ? ।

সৎকারধন স্বলু সজ্জন, কস্স ন ভবতি চলাচল ধনম্ ।

য পুত্রযিতুমপি জ নাতি স পুত্রাভিঃধম প জ নাতি ॥১৫॥

(ঘ) সবা ইত । জাবসি, জীবনদ্রম্যজীভূতসৎকার্য্যকরণাত । স্বসিগি, সগ-
সম্পদম নমেব আস হযা সম্বাদয়তি ভবাঃসৎকার্য্যকরণাদিতি ভাব । নিধৌদতু
সপ বসন্ত ।

(দ) বসন্ত ইতি । স ধনিক যস্যবালিকী দশমবর্ষী প্রাপ্যতি ।

মহানিকা । (সেইরূপ কবিজ)

[থ] সাংবাহক । (স্বগত) আৰ্য চারুদত্তেব নাম কীর্তন কবা-
মাত্রই এরূপ আদর হইতেছে কেন ? সাধু, আৰ্য চারুদত্ত । সাধু, পৃথি
বীতে আপনি একাই জীবিত আছেন, অনশিষ্টে লোক কেবল খাস প্রখাস
কৰিতেছে । [এই বলিয়া বসন্তসেনাব পায়েৰ উপর পড়িয়া] হউক,
আপনি আসনে উপবেশন করন ।

[দ] বসন্তসেনা । (আসনে বসিয়া) ভদ্র । সে ধনী কোথায় ? ।

ମାଧୁର: । ଉଚ୍ଛାଦିଦୋହି ମୁସିଦୋହି । (ମ)

ଚେଟୀ । ଜଧା ଏଦେ ଉଠଂ ପେକ୍ତନ୍ତି, ଦୀହଂ ଶୀସମନ୍ତି, ଅହି-
ଲହନ୍ତି ଅ ଦୁଆର-ଘିହିଦ-ଲୋଅଗ୍ଣା . ତଧା ତକ୍ତେମି-ଏଦେ ଦେ
ସହିଅଜୁଦିଅରା ହୁବିଷ୍ମନ୍ତି । ଉପଗ୍ୟ । ଅଞ୍ଜ ! ବନ୍ଦାମି । (ଘ)

ମାଧୁର: । ମୁହଂ ତୁଏ ହୋଦୁ । (ର)

ଚେଟୀ । ଅଞ୍ଜ ! କଦରୋ (୧) ତୁହ୍ମାଂ ସହିଅଃ ? । (ଲ)

ମାଧୁର: । କସ୍ମ ତୁମଂ ତଣ୍ଣମଞ୍ଜି ।

ଅହରେଣ ରଦ-ଦଢ଼-ଦୁଭ୍ବିଶୀଦେଣ ।

(ମ) ଉଚ୍ଛାଦିଦୋହି, ମୁସିଦୋହି ।

(ଘ) ଯଥା ଏନୌ ଉଠଂ ପେକ୍ତେ, ଦୀର୍ଘେ ନିୟମିତ, ଅଭିଲପତୟ ହାରନିହିତଲୋଚନୀ,
ତଥା ତକ୍ତେମି—ଏତୌ ତୌ ସମିକ୍ତଦୂତକରୀ ଭବିଷ୍ୟତ । ଆର୍ଯ୍ୟ ! ବନ୍ଦେ ।

(ର) ମୁଖ ତବ ଭବତୁ ।

(ଲ) ଆର୍ଯ୍ୟ ! କତରୀ ଯୁକ୍ତୀ ସମିକ୍ତ ? ।

(ଘ) ଚେଟୀ ଇତି । ଅଭିଲପତ ପରସ୍ପରମାଳପତ । ମାନିରନଧିକାଗୀ ନ ମାପ୍ରୁୟା
ଦିତ୍ୟତ ଇୟ ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତ୍ୟା ପଥ୍ୟାଲୋଚନା ଇତି ଶିଷ୍ୟମ୍ ।

(ମ) ମାଧୁର । ଆମାକେ ଉତ୍ତମମ୍ କବିସ୍ୟାଛେ, ଆମାବ ଉବ୍ୟ ଅପହରଣ
କରିସ୍ୟାଛେ ।

(ଘ) ମଦନିକା । ଯଥା ଇହାବା ଉପବେର ନିକେ ଚାହିତେଛେ, ନୀର୍ଘନିଆମ
ତ୍ୟାଗ କବିତେଛେ ଏବଂ ହାବେ ଦୃଷ୍ଟି ସ୍ଥାପନ କବିସ୍ୟା ଆଳାପ କରିତେଛେ,
ତଥା ଆମି ମନେ କବି—ଇହାବାହି ସେହି ମତାଧ୍ୟାତ୍ମ ଓ ଦୂତକବ ହିବେ ।
(ନିକଟେ ସାହିସ୍ୟା) ମହାଶୟ । ପ୍ରଣାମ ।

(ର) ମାଧୁର । ତୋମାବ ହୃଦ୍ ଇଉକ ।

(ଲ) ମଦନିକା । ମହାଶୟ । ଆପନାଦେର ବଦ୍ୟେ କେ ମତାଧ୍ୟାତ୍ମ ? ।

(୧) କଦମ୍ବ ।

अप्यमि मग्नीह्वल-वद्यमं

आलोच्यन्ती कङ्कणे ग ॥१६॥

गत्य मम विह्वो, अग्नत्त व्वज । (व)-

चेटी । जड ईदिमाड' गं मन्तेसि, ता ग हीमि जूदिअरी ।

अत्यि कोवि तुम्हाणं धारओ ? । (ग)

कस्य त्वं तनुमर्थ्ये । अपरंण रत दष्टदुर्विनीतम् ।

जन्वसि मनोहरवचनम् आलोचयन्ती कटाक्षेण ॥१६॥

(व) नास्ति मम विभव, अन्यत्र व्रज ।

(ग) यदि ईदृशानि ननु मन्वयसि, तदा न भवसि द्रुतकर । अत्रि कोऽपि युष्माक धारक ? ।

कस्येति । इ तनुमर्थ्ये । कङ्कणदिशे । त्व कस्य कस्तथाधिकारीत्यर्थे । रते भ्रुगतममये दष्टी नायकन कृतदलदशन अतएव दुर्विनीत प्रगल्भस्तन, अपरंण उपलक्षिता, कटाक्षेण आलोचयन्ती मती, मनोहरवचन जन्वसि ब्रवीषि ।

आर्या जाति । द्वतीयचरणान्तिमाक्षस्य गुरीरपि लघुत्वम्, चतुर्थचरणान्तिमाक्षस्य तु लघोरपि गुरुत्वम् अन्तस्यत्वात् ॥१६॥

(व) नास्तीति । विभव — तव रमण्युल्कदानोपयोगि धनम् । वन्तुमामन्वणाय इयमुपस्थिता इति सम्भावनया इयमुक्ति ।

(ग) चेटी इति । नन्विति सन्वीधने । इदृशानि वाक्यानि मन्वयसि ब्रवीषि द्रुतकरो न भवतीति, द्रुतकराणा स्वमुखेनैव स्वनिर्धनत्प्रकाशाकारणात् निर्धनस्य इतरद्रुतकरैर्यदृणीयत्वादिति भाव । पुनय विप्रपथे वृष्कति अतीति ।

धारयतीति धारक कृणी ।

माशुव । हे कृशमथो । तौमाव च्छेथानि चूधनबालीन दग्धननिव क्कन भुष्टे हईयाछे । तूमि वटोअक्षारा दर्शन करतड; मनोहर वाका बलि- तेछ, तूमि काशार ? ॥१७॥

(व) आमाव टोका नाई, तूमि अज्जय हांओ ।

মায়ুরঃ । অতি দশসুবর্ণং ধালেতি । কিং তস্ম ? । (প)
 চেটী । তস্ম কারণাদৌ অজ্ঞাতা ইমং হস্তাভরণং পড়িবা-
 দেদি । নহি নহি, সৌ জীব পড়িবা দেদি । (স)

মায়ুরঃ । মহর্ষেঃ শ্রীমতে । অলে ! ভগ্নেশি তং কুলপুত্রং—“ভূতং
 তু গচ্ছ (১) । আশ্চর্য্য, পুণৌ জুদং রময় ।” ইতি নিশ্চালী । (হ)
 চেটী । বসন্তসীনামুপস্থল্য । অজ্ঞে ! পড়িতুয়া গদা সহিঅ-
 জুদিঅরা । (স্ত)

(প) অতি, দশসুবর্ণং ধারয়তি । কিং তস্য ? ।

(স) তস্য কারণাত্ আর্থ্যা ইদং হস্তাভরণং প্রতিপাদয়তি । নহি নহি, স এব
 প্রতিপাদয়তি ।

(হ) অলে ! ভগ্নেশি তং কুলপুত্রং—‘ভূতস্তব গচ্ছ, আশ্চর্য্য পুনর্জাত রময়’ ।

(স) চেটী ইতি । আর্থ্যা বসন্তসীনা । প্রতিপাদয়তি দদাতি ।

(হ) মায়ুর ইতি । কুলপুত্রং মহাশয়ানাম্, হারিতধনদানেন সদা বহা হারিত
 ভাব । গচ্ছ বাচ্য নিয়মিত ধনম্ ।

(প) মদনিকা । আপনি যদি এইরূপ বলেন, তবে আপনি দূত-
 বব নন’ । কেহ আপনাদের কিছু ধাবে কি ?

(স) মায়ুর । সেকপ লোক আছে, দশগানি মোহব ধাবে । তাহাব
 কি হইবাছে ? ।

(হ) মদনিকা । তাহাব জ্ঞাত আখ্যা বসন্তসেনা এই হস্তাভরণ দান
 ববিত্তেছেন । না না, তিনিই দান কবিত্তেছেন ।

(স) মায়ুর । (আনন্দেব সহিত গ্রহণ কৰিয়া) ওহে ! সেই
 মহাশয়ের পুত্রকে বলিও—‘তোমাব পণ দেওয়া হইবাছে’ । আইস, পুন-
 বায় দূতকীড়া কব । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(১) গচ্ছ ।

वमन्त । ता गच्छतु, अज्ज वभुञ्जणी ममस्समदु । (क)
मंवा । अज्जए ! जइ एव्वं, ता इत्थं कला परिञ्जणइत्थ-
गदा कलीअदु । (ख)

वमन्त । अज्ज ! जस्स कारणादो इत्थं कला मिकळीअदि,
मो ज्जे व अज्जेण सुस्सूमिट-पुरूव्वो सुस्सूमिटव्वो । (ग)

(घ) आर्ये । पशितुष्टौ गतौ मभिक द्वातकरी ।

(क) तद्गच्छतु, अथ वभुञ्जन समाश्रितु ।

(ख) आर्ये । यद्येवम्, तद्विथं कला परिजनहमगता क्रियताम् ।

(ग) आर्य । यस्य कारणादिय कला शिल्पते, स एव आर्येण गृयूपितपूर्वं
गृयूपितव्य ।

(क) वमन्त इति । तनस्मात् कृष्णमुक्ततात्, गच्छतु स्वगृहमिति शेष । वभुञ्जो-

-ऽस्मान्नादि, समाश्रितु भवन्तमवलोक्य निरुद्धे गी भवतु । स वाहक प्रति उत्तरियम् ।

(ख) स वा इति । यदि एव दया चेत् कृतेत्यर्थं, तत् तदा इय कला गाव-
स वाहनरूपा, परिजनस्य नवपौष्यजनीभूतस्य मम हस्तगता क्रियतां स्वगावसवाहनस्य
सा भव्य कृत् इत्यर्थं ।

(ग) वमन्त इति । शिल्पते इति अतीतसामीप्ये वक्तव्यमाणा शिल्पितपूर्वत्वर्थः ।
स एव चाकृत्त एव । पुनरपि चारुदत्तस्यैव किङ्करी भवेत्याशयः ।

(ग) मदनिका । (वसुसेनाव निकट याईया) आर्ये । सेई
सभाधान् ओ दूतकर सद्धे इईया गिद्याछे ।

(क) वसुसेना । ता, आपनि धान, आज आपनार वकुञ्जन
आपुइ इउन ।

(घ) सवाहक । आर्ये । आपनि यदि ऐकपई कवितेन, तवे
ऐई कलाविद्याती परिजनेर हतगत करन (गाजसंसाहनेर ज्ज आनाके
हुता करन ।)

সংবা । স্বগতম্ । অজ্ঞাত্ৰাণ্ণি গিভ্ৰণং পছাদিভ্ৰোহি । কধং
পশ্চুবকলিগ্ণাং ? । প্রকাশম্ । অজ্ঞাৎ ! অহং এদিগ্ণা জৃদিঅ-
লাবমাণেণ শক্ক-শমগ্ণকে হুবিগ্ণাং । তা গংবাহক্কে জৃদিঅলৈ
শক্ক-শমগ্ণকে গংবুত্তেতি শুমলিটব্বা অজ্ঞাত্ৰাণ্ণি এটে অকবলু । (ঘ)

বসন্ত । অজ্ঞ ! অলং সাহসেণ । (ঙ)

সংবা । অজ্ঞাৎ ! কলে গিভ্ৰাণ্ণি । ইতি পণিক্ৰম্য । (চ)

(ঘ) আর্থ্যা নিপুণ প্রত্যাদিষ্টোঽস্মি । কথং প্রত্ন্যপকর্ষার্থী ? । অর্থী !
অধর্মতেন দূতকরাপমানেন শাক্যশমণকৌ ভবিষ্যামি । তত্স বাহকৌ দূতকর শাক্য
শমণক । স হত্ব ইতি স্মর্তব্যানি আর্থ্যা এতানি অহরাণি ।

(ঙ) অর্থী ! অল সাহসেন ।

(চ) অর্থী ! কলৌ নিত্যয় ।

(ঘ) স বা ইতি । নিপুণ সুকৌশল যথা স্যানথা, প্রত্যাদিষ্টোঽস্মি নিরাঙ্কতোঽস্মি ।
কথং কেন প্রকারিণ । শাক্যশমণকৌ বৌদ্ধসন্ন্যাসী ।

(ঙ) বসন্ত ইতি । সাহসেন দুষ্করসন্ন্যাসং প্রতি প্রত্যাচ্যা ।

(গ) বসন্তসেনা । ভদ্র ! যৌহাব জ্ঞাত্ব আপনি এই কলা শিলা
কবিয়াছেন এবং পূর্বে যৌহাব শুক্রযা কবিয়াছেন, আপনি এখন তাঁহাবই
শুক্রযা করুন ।

(ঘ) সংবাহক । (স্বগত) ইনি আমাকে নিপুণভাবে প্রত্যাখ্যান
কবিলেন । কিন্তু কি কবিয়া আমি ইহাব প্রত্ন্যপকর কবি । (প্রকাশে)
আর্থী । দূতকবদিগেব এই অপমানে আমি বৌদ্ধসন্ন্যাসী হইব । তা'
সংবাহকনামে দূতকব বৌদ্ধসন্ন্যাসী হইয়াছে, আপনি এই কথটী অগব
স্মরণ রাখিবেন ।

(ঙ) বসন্তসেনা । ভদ্র ! আপনি ও-সাহস কবিবেন না ।

(চ) সংবাহক । আর্থী । আমি স্থির কবিয়াছি । (এই বলিয়া
পরিক্রমণ করিয়া)

जृदेण तं कटं मे जं वीहृत्यं जणशण सव्वण्ण ।

एणहिं पाअडग्गीगे णलिन्दमग्गे ण विहरिण्णं ॥१७॥

नेपथ्ये कलकल ।

संवा । पाकण्यं । अले । किं सुदे । पाकागि । किं भणाध ?

“एगे क्वु वमन्तगिणाआए खुण्टमीडके णाम दुट्टहत्थी विअ-
लेदि” (१) त्ति । अहो । अज्जआए गन्धगअं पेक्खिअणं
गदुअ । अहवा, किं मम एदिणा । जधा ववशिद अणुचिद्धिणं ।
इति निष्क्रान्त । (६)

द्वारतन तत् कृत मे विद्विदन् जनस्य सर्वस्य ।

इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रभागेश विहरिष्यामि ॥१७॥

(६) अरे । किं निदम् ? । किं भणत ? एष खलु वसन्तसेनाया सुवट
मीडकी नाम दुट्टहत्थी विकलयतीति । अहो । आयाया गन्धगज प्रीक्षित्ये गत्वा ।
अथवा किं मम एतेन यथा व्यवसितमनुदास्यामि ।

द्वारतेनेति । सर्वस्य जनस्य समीपे यत् विद्वन् व्यक्तुल हारितस्य तस्य दशसुवर्णस्य
निमित्ते नितान्नापमानितमित्यर्थः, कृतवान् सभिक इति शब्दः । तत् विद्वत्त्वं मे
द्वारतेनैव कृतम् तत्प्रशोभ्यत्वादिति भावः । इदानीं प्रकट मुञ्चितत्वान् प्रकाशित
शीर्षं मन्त्रक यस्य स तादृशीऽहं नरेन्द्रभागेश राजपथेन विहरिष्यामि विचरिष्यामि
इति कृतो नियय इति पूर्वोक्तान्तरः । आर्या जाति ॥१७॥

(६) सवा इति । सुवटमीडके इति डित्यादिवत् कट शब्दः । विकलयति

सुकल लोकेव निकटे सभाध्याय्ये ये आमाके व्याकुल कविग्राहिल
ताहा द्वातेई कविग्राहे । एषन आमि प्रकाशितमन्त्रक इईया राजपथे
विचरण करिव ॥१७॥

नेपथ्ये कोलाहल ।

(१) विहलीदि ।

कर्ण ! दृश ! अज्जए ! वन्दामि । (ट)

वसन्त । कण्ठजरअ ! परितुट्ठमुहो लख्खीअदि, ता किं
गोदं ? । (ठ)

कर्ण ! मविषयम् । अज्जए ! वञ्चिदामि, जाए अज्ज कण्ठ-
जरअस्स परकमो ण दिट्ठो । (ड)

वसन्त । कण्ठजरअ ! किं किं ? । (ठ)

कर्ण ! सुणाटु अज्जआ ; जो सो अज्जआए खुण्णमोड्ढीओ
गाम दुट्ठहत्थी, सो आलाणत्थम्भं भञ्जिअ, महामित्तं वावादिअ
महन्तं संक्खीहं करन्तो राअमग्गं ओदिस्सो । तदो एत्थन्तरे
उग्घुट्ठं जणिण—(ण)

(ट) आर्थे । वन्दं ।

(ठ) कर्णपूरक । परितुष्टमुखी लक्ष्यते, तत् किं त्विदम् ? ।

(ड) आर्थे । वञ्चितमि, यथा अथ कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्ट ।

(ठ) कर्णपूरक । किं किम् ? ।

(ण) शृणुतु आद्या . य स आद्याया खुण्णमोड्ढी नाम दुष्टहत्थी, स आलाण-

(उ) वसन्त इति । परितुष्ट प्रफुल्लयथा परितुष्टभावप्रकाशकं मुखं यस्य स ।

(अ) मदनिका । उ-थावापलोक । तौ'र उद्देशेणैव कारणं किं ?
ये सम्भूथे अवस्थित आर्थावेणु देषितेहिस्स ना ।

(ट) कर्णपूरक । (देखिद्या) आर्थे । प्रणामं बधि ।

(ठ) वसन्तसेना । कर्णपूरक । तोकै प्रयत्नमूषं देखितेहि, ता'
शटिना कि ?

(ड) कर्णपूरक । (विश्वय्येण सहित) आर्थे । आपनि वक्षित
इहियाहेन, ये आपनि आञ्ज कर्णपूरकेव पराक्रम देखिलेन ना ।

(ठ) वसन्तसेना । कर्णपूरक । किं किं ? ।

অবধিধ বালকজন্মং তুরিদং আরুহধ বুক্খ-পাসাদং ।
 কিং ণ হু পেক্খধ পুরদো দুটো হত্থী ডটো এটি ॥১৮॥
 অবি অ ।

বিচলই গিউরজুঅলং ছিচ্ছন্তি অ মেহলা মণিক্বইঅ ।
 বলআ অ সুন্দরদরা রঅগঙ্কুর-জাল-পডিবডা ॥১৯॥

সাম্রাজ্য, মহামাতব্যাপয়, মহানন্দ সমীপে কুব্জনে রাজমার্গমদতীর্ণ । তত
 অবসানং উদ্বৃষ্ট জনৈঃ—

অপনয়ত বালকজন্মং ত্বরিতমার্গেহত ইচ্ছাপ্রাসাদম্ ।

কি ম খলু প্ৰেচ্ছথ পুরতী দুটী হত্থী ডত এতি ॥১৮॥

অপি চ । বিচলতি নৃপুরযুগলং দ্বিত্বশ্চৈব মেহলা মণিগ্বচিতা ।

বলয়াথ সুন্দরতরা বদাঙ্কুরজালপ্রতিবদা ॥১৯॥

(৩) কথং ইতি । আলানন্দম্ বন্দনম্ । মহামাতব্যাপয়প্রধানলিপিকম্ ।
 সমীপমুদোলনম্ । “আলান বন্দনম্” ইত্যমর । “মহামাতস্য সমীপে
 লিপিকাধিপে” ইতি মেদিনী ।

অপেতি । বালকজন্মম্ অপনয়ত রাজমার্গাদপসারয়ত । ইচ্ছায় প্রাসাদায় তৎ,
 ত্বরিতমার্গেহত উভয়ব্যাপি চ রাজমার্গবর্তিনী জনা । যুযমিতি শ্রেয় ।

আর্য্যো জতি ॥১৮॥

বিচলতীতি । নৃপুরযুগলং বিচলতি নিতরাং বহুলং ভবতি, মণিগ্বচিতা প্রীতি
 মণিকা, মেহলা: কাঞ্চীদামানি চ দ্বিত্বশ্চৈব, তথা বদাঙ্কুরজালিনং সুন্দরতরমমুদৈল

(৭) ১৭ পূর্বক । আগা শুশুন—আপনার বে সেই গুণেন্দ্রকনারে
 চুটে হুট্টো, সে বন্দনমুদ্র ডান্ধি, মাচতকে মান্ধিয়া ফেলিয়া, শুকুতল
 তোলপাড় করতঃ রাজপথে অবতীর্ণ হইল । তাহার পব এই সময়ে
 লোকে ঘোষণা করিল—

বালকমিগকে মহাইহা লও, তাড়াতাড়ি গাছে ও দালানে উঠ । মেরি
 তেহ নাকি ? চুটে হুট্টো এইমিকেই আসিতেছে ॥১৮॥

ततो तेन दुष्टहस्त्रिणा कल चल्नण-रदण्णिं पुल्ल गण्णिणिं
विश्र गण्णरिं उज्जइणि अवगाहमाणेण समामाटिटो परि-
व्वाजघो । त अ परिभट्ट-दण्ड-कुण्डिआ-भाअण मीअरेहि
मिस्सिअ टन्तन्तरे किवत्त पेक्खिअ पुण्णोवि उग्घुट्ट जण्ण—“हा
परिव्वाजघो वावाटीअटि” त्ति । (त)

ततमेन दुष्टहस्त्रिणा कर चरण रदने फुल्लगण्णिनीमिव नगरीमुच्चयिनीमवगाहमानेन
समामादित परिव्राजकः । तस्य परिभट्टदण्ड कुण्डिकाभाजन शोकः मित्रा दलान्तर
द्विन प्रेत्य पुनरपि उग्घुट्ट अनेन—“हा परिव्राजको व्यापायते” इति ।

प्रतिबद्धा स्वाधता अतएव मुन्तरतरा बलया कण्ठानि च भगवन्तीति श्रुतं । मयस्य
पलायमानाना स्त्रीणा गमनवगादिति च श्रुतं ।

अत “धेयगति” पलायमानाना स्त्रीणा गमनवगत” इत्येतेषा पदनामनभिधानेऽपि
न न्यूनपदतादीष प्रत्यत गुण एव बलुणासुहेगमत्वात् । तथा च साहित्यदप न—

“उक्तावानन्दमगादे व्याम्रानुपत्ता गुण ।” आर्या जाति ॥१८॥

(त) तत इति । कर मुन्तरा चरथा पात्ता रदनी दली घ ते फुल्लगण्णिनीमिव
विकसितपद्मा सरसीमिव । अवगाहमानेन आभीडयता समामादितो शब्दीत । परिभट्ट
भयेन हस्त्रात् पतिते दण्डकुण्डिकाभाजने दल कम्बलुरुपपादस्य यस्य तम । शीकरै
सुखस्थितजलबिल्लुभि दलयीरन्तर मध्ये ।

“कुण्डी कमलली” इति विकारश्रुतं ।

आव ९, (गमनवेषेण शीलोकदिगेव) नूपुरयुगल चणितेहे, मणि
रचित चन्द्रहाव छिद्रितेहे एव क्वत्र क्वत्र बद्धरचित बलय पडिया याई
तेहे ११२ ।

(त) ताहार पव सेई छुष्टे हत्ती शुभ चवण श दसुद्धावा प्रश्रुटित
पद्मिनीर श्राय उच्चयिनी नगरीके आलोडन कविते थाकिया एकटा
परिव्राजकके धरिन । परिव्राजकेव हस्त हईते दण्ड श कम्बलु पडिया
गेल, हत्ती ताहाके जलबिन्दुद्धावा सिद्ध कविद्या, उभय दसुवेव मध्ये

वसन्त । सशभ्रमम् । अहो प्रमादो ! अहो प्रमादो ! । (घ)
 कर्ण । अलं सशभ्रमेण । सुणादु दाव अज्जआ । तदो
 विच्छिण्णविमण्डुल-सिङ्गना-कलावअं दन्तन्तरपरिगहिटं परि-
 व्वाजअं उव्वहन्तं तं पेक्खिअ, कम्भजरएण मए णहि णहि
 अज्जआए अस्स-पिण्डोवपुट्टेण दासेण वामचलणेण जूदखेलअं
 उग्घुसिअ उग्घुसिअ, तुरिदं आवणादो लोहदण्डं गेण्हिअ,
 आआरिदो सो दुट्ठहत्थी । (द)

(घ) अहो प्रमाद । अहो प्रमाद । ।

(द) अलं सशभ्रमेण । शयीत तावदार्था । ततो विच्छिन्न विमण्डुल घङ्गना-
 कलापम्, दन्तान्तर परिगृहीत परित्राजकमुडङ्गनं तं प्रेक्ष्य, कर्णपूरकेण मया, नहि
 नहि, आर्थाया अत्रपिण्डोवपुट्टेन दासेन, वामचरणेन दूरतखेलकम् उद्भुष्य उद्भुष्य,
 तस्मिन्मापणात् लोहदण्डं गृहीत्वा, आकारितं स दुष्टहस्ती ।

(घ) वसन्त इति । यद्यपि "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः, तथापि अत्र विपत्तिरिति
 बोद्धव्यम् । उत्तररामचरितेऽपि विपदर्थे प्रमादशब्दो दृश्यते । यथा—

"नेवर्थे । प्रमाद प्रमाद ।" इति ।

(द) कर्ण इति । सशभ्रमेण उद्देगजनितत्वाया । विच्छिन्नो द्वेनेन द्विधा विधा
 यत अतएव विमण्डुल इत्यन्तो विकीर्णं मङ्गलानां कलापं समूहो धेन तम् । त
 इक्षितम् । अत्रपिण्डेन अदन्तन्तरेण उपपुट्टे परिपणितत्वेन । वामचरणेन वाम-
 दिग्गमेन । दूरतखेलकं नवपरित्राजकौभूतं इक्षिता दन्तान्तरधृतं स वाहकम्, उद्भुष्य
 मभ्रमंभ्रमं' इत्यादिर्थापयित्वा । आपणात् कर्णविक्रयमहात् । आकारितं आकृतं ।
 दुर्मिलं श्रेणिया, आवाहणे लोके घोषणा करिण,—"हाय ! परित्राजकके
 नास्मिन्नेति ।"

(घ) वसन्तमेना । (उद्देगेन मदिडं) दाव दाव । वड विपत्त
 वड दिपत्त ।

वमन्त । तदो तदो ? । (घ)

कर्ण । आहृणिकृणु मरीचं तं जल्पिं विभ्र-मेन-सिहराभं ।

सोऽप्यविश्री मए सो दन्तन्तरमंठिश्री परिव्वाजश्री ॥२०॥

वमन्त । सुद्ध, टे किदं । तदो तदो ? । (न)

(घ) ततन्त ? ।

आहृत्य मरीचं तं जल्पिनं विभ्रमेण सिहराभम् ।

सोऽप्यविश्री मया सो दन्तन्तरमन्ठिश्री परिव्वाजकः ॥२०॥

(न) मुद्, त्वरा कृतम् । ततन्त ? ।

आहृत्यति । विभ्रमेणसिहराभं विभ्रमेणसिहराभंविशालम्, मरीचं तं जल्पिनम्, आहृत्य तिनं लोहदन्तेन ताडयित्वा ।

अत्र समाम्यता आर्षा उपमानादौ । मीतिज्ञानि ॥२०॥

(न) वमन्त इति । मुद्, उत्सृष्टम् । "मुद्, दुद्, द्रुद्, द्रुद्" इत्यमरः ।

(घ) कर्णपूर्वक । आर्षा उद्देश्य करिवेन ना, उच्यते । ताहार पत्र सेई हस्ती शिकण्डलिके छिडिदा ईतस्ततः विद्विष्ट करिया, दशगुणलेव मयो धरिया सेई परिव्राजकके बहन कविते लागिण देणिया, आनि कर्णपूर्वक,—ना ना, आपनार अन्ने पविपुष्टे कृता, वा' निके याईया, "भय नाई भय नाई" बलिया, सेई द्यूतकव-संवाहकेर प्रति उच्छ्वरे घोषणा करिया करिया, ताडाताडि कोन लोकान हईते एकटा लोहाव दण्ड लईया, सेई छुष्टे हस्तीके आह्वान करिनाम ।

(घ) वसस्यसेना । ता'व पत्र, ता'व पत्र ? ।

कर्णपूर्वक । विद्व्यापर्वतोर शुद्धेव मत सेई हस्तीके क्रोधाेर सहित आघात करिया, ताहाव दशधयेव मध्यावर्ती सेई परिव्राजकके आनि नूत करियाछि ॥२०॥

(न) वसस्यसेना । तूई खुब डाल करियाछिम् । ता'व पत्र, ता'र पत्र ? ।

কর্ণ । তদৌ অজ্ঞে । “সাধু রে কঙ্গজরঅ ! সাধু” তি
 এতিঅমেতং ভণন্তো, বিসম-ভর-কন্তা বিঅ ণাৱা একদৌ
 পল্হত্যা সঅলা উজ্জয়ী আসি । তদৌ অজ্ঞে ! একেণ সুসাদ্ধ
 অহরণায়াই পরামসিঅ, উড পেক্তিঅ, দৌহ খোসসিঅ,
 অঅং পাবারঅো মম উৱরি কিঅত্তো । (প)

বসন্ত । কঙ্গজরঅ ! জানীহি দাৱ, কিং এসৌ জাতীকুসুম-
 বাসিদৌ পাৱ রঅৌ ণ ৱেত্তি । (ফ)

(প) তত আর্থ্যে । “সাধু রে কর্ণপূরক । সাধু” ইত্যেতাৱন্যেভ ৰ্ণণী
 বিষমভাৱাক্রান্তা ইৱ নী, একত পথ্যন্তা সকলা উজ্জয়িনী ৰ্ণসীত্ । তত আর্থ্যে !
 একেণ সূন্যানি আভরণস্থানানি পরামশ্চ জই প্রেত্য, দীর্ঘনিশ্চয়, অয় পাবারক
 মমৌপরি উত্থিত ।

(ফ) কর্ণপূরক । জানীহি তাৱত্ কিমেৱ জাতীকুসুমবাসিত পাবারকৌ নৱেতি ।

(প) কর্ণ ইতি । বিষমভরণে গুরুতরভরণে আক্রান্তা, নীস্তরংগিৱি । একত
 একস্যা দিশি, পথ্যন্তা অৱনতীভূতা বহুতরলোকাগমনাদিতি ৰ্ণাৱ । একেণ ক্রীণচিঅনেন,
 আভরণানা কটকাৱলদ্বাৱাণ্য স্যানানি মার্ণৱাদীনি পরামশ্চ তদভরণম স নৱেতি
 জ্ঞানার্থ স সূশ্চ । দারিদ্র্যশাদুপযুক্তপারিতোষিকদানাশকৃততয়া হুঁহর প্রতি নিৱেদ-
 জ্ঞাপনায় উৰ্দ্ধদশনম্, মদু উন চ নিশ্চাস । পাবারক উচ্যেয়ৱম্ ।

(ফ) বসন্ত ইতি । অৱদমপাবারকস্যৈৱ জাতিকুসুমবাসিততয়া জ্ঞাতপূৰ্ণত্বাৎ
 তৈমৈৱায দম ইতি সম্ভাৱয়ন্তী পৃচ্ছতি জানীহীতি ।

(প) কর্ণপূরক । আর্থ্যে । তা'ব পব—‘সাধু, কর্ণপূরক । সাধু’
 এই এক কথামাত্র বলিতে বলিতে, অত্যন্ত-ভারাজাষ্ঠা নৌকাব নত,
 সমস্ত উজ্জয়িনী এক দিকে নত হইয়া পড়িল । আর্থ্যে । তা'ব পব,
 একটী লোক, ইত্যাদিৰ্ণ কবিয়া, গাজেব অলকাবস্থানগুলিকে শূত্র জানিয়া,
 উজ্জয়িনীকে দৃষ্টি করিয়া, দীর্ঘনিশ্বাস পরিভাগ কবিয়া, এই চান্দবখানি
 আমার উপরে নিঃশেপ করিলেন ।

कर्ण ! अज्जए ! मद्दग्न्धेण सुद्धु, तं गन्धं ण जाणामि । (व)

वमन्त । णामं पि दाव पेक्ख । (भ)

कर्ण ! इदं णाम, अज्जआ एव्व वाएट्टु । इति प्रावारक-
मुपनयति । (न)

वमन्त । अज्जचारुदत्तस्स । इति वाचयित्वा सम्युहं गन्धोत्वा प्रात-
नोति । (प)

(व) आद्ये । मद्दग्न्धेण सुद्धु, तं गन्धं न जानामि ।

(भ) नामापि तावत् प्रेक्षन् ।

(न) इदं नाम, आद्यैव वाचयतु ।

(प) आर्यचारुदत्तस्य ।

(व) कर्णेति । मद्दस्य इन्द्रियो दानप्रलस्य गन्धेन नामिकाद्यास्तद्गन्धान्भिभूतत्वेन,
सुद्धु सम्यक्, तं जतीकुमुमसम्बन्धीयम् ।

(भ) वमन्त इति । नाम निवृत्तमस्ति न वेति प्रेक्षन्त्यर्थं ।

(न) कर्ण इति । एतत् कर्णपूर्वकस्य अक्षरपरिचयो नास्तीदिति प्रतीयते ।

(प) वमन्त इति । “अस्ती प्रज्ञाद” इत्यादि एतदन्ते विधानं नाम सुखसम्बन्धम् ।

(क) वसन्तसेना । कर्णपूर्वक । देष देषि, एते चानवथानि जती-
पुष्पे वासित किं ना ।

(व) कर्णपूर्वक । आद्यो । हृत्वीव मद्दगन्धे, से गन्धं तानं मत्तं बुद्धि-
तेहिं ना ।

(भ) वसन्तसेना । नाम आच्छे किंन देष ।

(न) कर्णपूर्वक । एते नाम आच्छे, आपनि पड्ढुं । (एते वलिद्या
चानवथानि दिपि ।)

[व] वसन्तसेना । ‘आर्यं चारुदत्तस्य’ । (एतेरूपं नाम पडिद्या,
सम्बुद्धावे ग्रहणं करिद्या, गात्रे आवरणं करिन् ।)

বেটী । কঙ্গুজরত্ম । সৌহৃদ অজ্ঞান্নাএ পাবারত্মী । (২)

কর্ণ । আ, সৌহৃদ অজ্ঞান্নাএ পাবারত্মী । (ল)

বসন্ত । কঙ্গুজরত্ম । ইদং দে পারিতৌসিত্মং । ইত্যামরণ
প্রযচ্ছতি । (গ)

কর্ণ । জিহবা মধীলা প্রথম ব । স'পদং সুহু, সৌহৃদ অজ্ঞ-
ান্নাএ পাবারত্মী । (শ)

বসন্ত । কঙ্গুজরত্ম । এদাএ বিনাএ কহি' অজ্ঞচান-
দত্তৌ ? । (ঘ)

(২) কর্ণপূরক । শীমতে আত্মায়া প্রাবারক ।

(ল) আ, শীমতে আত্মায়া প্রাবারক ।

[ব] কর্ণপূরক । ইদং দে পারিতৌসিত্মং ।

[শ] সাম্রত সুহু, শীমতে আত্মায়া প্রাবারক ।

“মুচ্ছিত্ব ম্বজ্জতী যৌত্বৈল্লিধাননিতি স্মৃতম্ ।” ইতি মাহিত্যদর্শনশাস্ত্রম্ ।

[২] বেটী ইতি । আত্মায়া এত শীমতে ইত্যর্থ । সুবাসনাময়মস্মৈ দীপ্যমানিতি
भाव ।

[ল] কর্ণ ইতি । আনিত্যঙ্গীকারার্থমত্থম্ । অতৌচ্ছমপি দাবুনিচ্ছামীতি भाव ।

[শ] কর্ণ ইতি । সুহু, সন্ধ্যক্, আভরণদানপূর্বকবহুগুন স্বল্পজলদাদিত্যাদয়, ।

[ব] মদনিকা । বর্ণপূরক । চাদবগানি আত্মার বেশ শোভা
পাইতেছে ।

[ল] কর্ণপূরক । ঠিক, চাদবগানি আত্মার বেশ শোভা পাইতেছে ।

[ব] বসন্তসেনা । কর্ণপূরক । এই ভোব পারিতৌসিত্মিক । (ইহা
বলিয়া অলঙ্কার দান করিল ।)

[শ] কর্ণপূরক । (মস্তকে ধারণপূর্বক প্রণাম করিয়া) চাদবগানি
আত্মার এখন বেশ শোভা পাইতেছে ।

कर्ण । एतेण जीव मग्गेण पवुत्तो गन्तुं गेहं । (स)
वमन्त । हञ्जे ! उवरिट्ठणं अनिन्दय्यं आरुहिय्य अज्ज-
चारुत्तं पेक्खेह्य ! (ह)

इति निष्क्रान्त सर्वे ।

इति द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः । (ज)

(घ) कर्णपूरक । एतस्यां विलाया कथिप्रार्थ्यचारुदत्त १ ।

(स) एतेनैव मार्गोण प्रवृत्तो गन्तुं गेहम् ।

(ह) हञ्जे । उपरितनमनिन्दकमारुह्य आरुह्यचारुदत्तं प्रेषामहे ।

(म) कर्ण इति । एतेनैव भवत्या भवनसन्निहितेनैव ।

(घ) वमन्त इति । हञ्जे इति धिटीसन्धीधनम् । अनिन्दक हारपार्थव्यगदम् ।

अथ प्रकृतानुगमकाव्यदर्शनारम्भान् करणं नाम सुखसम्भारदम् । तथा च—“करणं पुन । प्रकृतार्थसमारम्भ—” इति साहित्यदर्पणम् ।

(ज) इतीति । अथिप्रहं द्यूतकारिण मवाहकस्यैव चरितस्य प्रधानत्वान्
“द्यूतकरसंवाहक” इति नामेति बोध्यम् ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदामसिद्धान्तवागीशमहाचार्यविरचितार्या सृष्टकटिक

टीकाया वसन्तसुषमास्तमाख्याद्वितीयोऽङ्कविवरण समाप्तम् ॥०॥

[घ] वससुसेना । कर्णपूरक । এই সময়ে আখ্য চারুদত্ত কোথায় ? ।

[স] কৰ্ণপূৰক । এই পথেই বাঠী ঘাইতে আরম্ভ করিয়াছেন ।

[ह] वससुसेना । গুলো মদনিকা । আয়, উপরেব ধাবপার্থস্থ

“গৃহে আরোহণ করিয়া, আখ্য চারুদত্তকে দেখি ।

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল ।)

(ক্ষ) द्यूतकरसंवाहक नामे द्वितीय अङ्क समाप्त ॥०॥

तृतीयोऽङ्कः ।

—:०:—

तत प्रविशति चेट । (क)

चेटः । शुजणे क्वु भिच्चारणकम्पके
शामिए णिच्चणके वि शोह्दे ।
पिग्गणे उण दव्वगव्विदे
दुक्कले क्वु पलिणामदालुणे ॥१॥

सुजन खलु भवानुकम्पक स्वामी निर्धनकोऽपि शोभते ।

पियुन पुनर्द्रव्यविविती दुष्कर खलु परिणामदारुण ॥१॥

(क) तत इति । चेटयारुदत्तस्य भृत्यो वर्धमानकनामा ।

सुजन इति । सुजन खलताप्रमत्तिदीघराहित्येन प्रशस्तहृदय अतएव भवानु-
कम्पको भवान् प्रति दयाकारक, स्वामी प्रभु, निर्धनकोऽपि सन् शोभते खलु प्रियत्वान्
सर्वेष्वेव एव रीचते । पुन किन्तु, पियुन खल, द्रव्येषु धनेन गर्वितस्य स्वामी, परिणामे
कार्यशेषे दारुणो वेतनादानेन दीघप्रवर्धनादिना च भयङ्कर, अतएव दु खेन कियते
सेवित इति दुष्कर कष्टेन सेवनीय इत्यर्थः । अस्माक स्वामी चारुदत्त सुजनवादि-
गुणवानिति नितरामेव शोभत इति भावः ।

अतएवात अमस्तुतान् स्वामिसामान्यान् मनसा प्रस्तुतस्य स्वामिविशेषस्य चारुदत्तस्य
प्रतीतेरमस्तुतप्रशालङ्कार, तथा सुजनदुर्जनयोर्विपर्ययो मघटनया विषमालङ्कारस्य,
अनयोरेकद्विभावेन सद्वर ।

वैशालीय च्छन्द ॥१॥

[क] तदनस्य चारुदत्तस्य हृत्तय एवेष ।

अवि च । अश्व-पलक-बलहे ण शक्कि वालिदुं
 अश्व-कलत्त-पगत्ते (१) ण शक्कि वालिदुं ।
 जूद-पगत्त-मणुग्गे ण शक्कि वालिदुं
 जे वि शहाविअदीग्गे ण शक्कि वालिदुं ॥

अपि च । अस्य लम्पट कर्त्तव्यं न शक्यो वारयितु
 अन्य कलत्र प्रसक्तौ न शक्यो वारयितुम् ।
 दूत प्रसक्तौ मनुष्यो न शक्यो वारयितु
 योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥२॥

इत प्रभृति चतुर्दांडसमाप्तिपर्यन्त प्रतिमुखसन्धि । तथा च चारुदत्तेन सह
 समागमरूपफललाभाय तद्दृष्टे वसन्तसेनाया अतित्वरया गमनप्रवृत्ति प्रथमो नाम
 द्वितीयावस्था । यथा साहित्यदर्पणे—

“प्रयवन्तु फलावाहो व्यापारोऽतित्वरान्वित ।”

एव चारुदत्त प्रति वसन्तसेनाया अनुगत एव परस्परसमागमरूपफलस्य प्रधानी
 चतु , स तु मुखसम्भारुत्पन्न, इह पुल्यारुदत्तदृष्टदलङ्कारापहरणप्रधानमुपलभ्य वसन्त-
 सेनाया मोहप्राप्तादिना सर्वैरेव किञ्चिन्नल्य इति । यथा तत्रैव—

“फलप्रधानीपायस्य मुखसन्धिनिर्वेशिन ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदी यत्र प्रतिमुखश्च तत ॥”

अथ च विनासादीनि त्रयीदशाङ्गानि यथास्थान निवृत्त लक्षणानि बन्त्याम् ।

छूता । सञ्जन एवं छूतोव प्रति दयालु प्रेक्षु, निर्वर्न हईलेओ
 डाल । किञ्च खलसत्ताव, धनगर्बित एवं पविशेषे भयङ्कव प्रेक्षुव सेवा
 कवा छूकर ॥१॥

आरण, शञ्जलोडी वृषके वारण कविते पावा वाय ना, पवश्रीते
 आसक्त लोकके वारण कविते पावा वाय ना, दूते आसक्त माह्वके

(१) अश्व पगत्त कलत्ते ।

कावि वेला अज्जचारुदत्तश्च गन्धर्व्वं शुण्ठिदुं गदश्च ।
अदिक्कमदि, अदलअणी, अज्ज वि ण आअच्छदि । ता जाव
वाहिल-दुअल-शालाए गदुअ शुविश्चं । इति तथा करोति । (ख)

(ख) कापि वेला आर्यचारुदत्तस्य गन्धर्व्वं शीतुं गतस्य । अतिक्रामति अङ्गरजनी
अथापि नागच्छति । तदथावत् वृद्धिदंशालाया यत्नः स्वप्स्यामि ।

शब्देति । शय्यानां ध्यायादीनां सम्यग्भीजनलीभो वलीवर्द्धं इषम, वारयितुं न
शक्यं, वारितोऽपि अवसरं प्राप्यैव तत् भवयितुं प्रवर्त्तत इति भावः । अन्वयजनव
प्रसक्तं परदारसक्तो जनः, वारयितुं न शक्यः, पत्यादिना कदाचिद्वारितोऽपि सुविधा
प्राप्यैव पुनः प्रवर्त्तत इत्याशयः । दूतप्रसक्तमनुष्योऽपि वारयितुं न शक्यः, पितादिना
वारितोऽपि तदसन्निधाने सन्त्येव पुनः प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । तथा योऽपि स्वाभाविकदोषः,
सोऽपि वारयितुं न शक्यः, स्वाभाविकत्वादेवेति भावः । सर्वदा भूरिदानमेव चारुदत्तस्य
स्वाभाविकी दोषः, स पुनर्वन्मुभिर्वारितोऽपि न गतः, अतएवेयं दारिद्र्यादुद्देशेति
समुदायामयः ।

अतएवावापि अमनुतात् स्वाभाविकदोषसामान्यात् मनसा प्रमत्तस्य भूरिदानस्य
चारुदत्तस्य स्वाभाविकदोषरूपविशेषस्य प्रतीतरप्रमत्तप्रसक्तानङ्गरः । अथापि नीचस्य वक्तु
प्रयत्नोच्चारण एव उत्पन्ननाटककृत्योपयोगितारस्यार्थं "ए गच्छि वान्दिदु" इत्यस्य
प्रतिपादनभिधानमिति न अनवोक्तत्वदोष इति दिक् ।

"गच्छो जाति" इति पृथ्वीधर ॥१४

(ख) कापीति । कापि दीर्घा, वेला काम । गन्धर्व्वान्दिदमिति गन्धर्व्वे गन्धर्व्वम् ।
अतीवति शिषः स्वप्स्यामि शब्दश्चेति ।

वारणं करिसे पारा दाय ना एदं वेत्ति आञ्जाविक दोष, ताहा वारण
करिसे पारा दाय ना ॥२१

[२] भौरिकान् यतीत इहेन, आशा चारुदत्तं पानं प्रनिते निराहेन ।
अङ्गराज यतीत इह, तथापि आशितः तर्हेन ना । अतन्नां दक्षिणार्धे
पुत्रं दाहेन अहं करि । (एहे दनिदा ताहाई करिन)

তত প্রকিৰ্ণতি চারুদত্তো বিদ্রুপকথ ।

চারু । অহী অহী । মাধু মাধু, বৈমলীন গীতম্ । বীণা
হি নাম অসমুদ্রোত্থিতং রতম্ । কুতঃ—(গ)

উৎকণ্ঠিতস্য হৃদয়ানুগুণা বয়স্যা
সঙ্কেতকে চিরয়তি প্রবরো বিনোদঃ ।
সংস্থাপনা প্রিয়তমা বিরচাতুরাণাং
রক্তস্য রাগপরিবৃদ্ধিকরঃ প্রমোদঃ ॥৩॥

(গ) চারু ইতি । অহী ইত্যর্থো । তস্য চ্যতিশয়ে দিক্ৰুতি । বৈমলীন
তদাখ্যে ন গায়কেন । রত রতস্বরূপা ।

অথ পরবাক্যে অধিকারুতবৈশিষ্ট্যরূপকমলভার ।

উৎকণ্ঠিতস্য ইতি । অথ বীণ্যতি গয়স্যমুহুঃশ্লপদমনুপজ্যতে । তথা চ বীণা,
উৎকণ্ঠিতস্য জনস্য, হৃদয়ানুগুণা মনোজনুক্রমা, বয়স্যা বয়স্যাস্বরূপা, তদেব মানবনা
কারিত্বাদিতি ভাব । সঙ্কেতকে রমণায় সঙ্কেতকারিণি জনে, চিরয়তি বিলম্ব
কুৰ্বতি সতি, প্রবরো মহান, বিনোদ শালিসদৃশায় ইত্যর্থ । বিরচাতুরাণা জননাং
মস্ত্যে, সম্ভাপনা মনস মিতিকারিণী ধৈর্যবিধায়িনী, প্রিয়তমা ততস্বরূপা । তথা
রক্তস্য কল্পিত্ প্রতি অনুরক্তস্য জনস্য, রাগস্য তদনুরাগস্য পরিবৃদ্ধিকর, প্রমোদ প্রমোদ-
জনুভূতা । সুতরা বীণা স্বরূপে বৈতি ভাব ।

অথ একস্যা বীণায়া বয়স্যালীন প্রিয়তমালীন চ সঙ্কেতনাডুর্নৈখালভার ,
অথ তু “গান্ধীর্থ্যেণ সমুদ্রোত্থিত” ইত্যাদিবত রূপকালভারযোগ , কার্যভূতধীর্বিনোদ

তাশ্চাব পব চারুদত্ত ও বিদ্রুপকের প্রবেশ ।

[গ] চারুদত্ত । আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য । বৈমলীন খুব ভাল গায়িকা-
ছেন । আব আমি মনে কবি—বীণা জিনিষটা অসমুদ্রোত্থিত বস্তু ।
কাবণ—

বীণাটা, উৎকণ্ঠিত লোকেব মনের অল্পবুল গথীস্বরূপ, নরকতকাবী

বিদূ । ভো ! এহি, গিহং গচ্ছেহ্ম । (ঘ)

চারু । অহৌ ! সুধু, ভাব-বেমিলেন গীতম্ । (ঙ)

বিদূ । মম দাব দুবেহিঁ জ্বে হচ্ছ' জাঅদি, ইতিআএ সঙ্কদং পঠন্তীএ মণুস্মেণ অ কাঅলী গাঅন্তেণ । ইতিআ দাব সঙ্কদং পঠন্তী, দিস্স-ণ্ণব-ণ্ণস্সা বিঅ গিট্ঠী, অহিঅ' সুসুআঅদি । মণুস্সৌবি কাঅলীঁ গাঅন্তৌ সুক্ক-সুমণৌ-দাম-বেট্ঠিদৌ বুদ্ধপুৰৌ-হিদৌ বিঅ মন্তং জবন্তৌ, দিড়' মে ণ রৌঅদি । (চ)

(ঘ) ভো ! এহি, গিহং গচ্ছাম ।

(চ) মম তাবত্ হাম্যামেব ছাস্য জায়তে, স্ত্রিয়া সঙ্কত পঠন্ত্যা, মনুয্যেণ চ কাকলৌ গায়তা । স্ত্রী তাবত্ সংকৃত পঠন্তী, দত্ত নব নাস্যা ইব য়টি, অধিক সুধু যতে, মনুয্যোঃপি কাকলৌ গায়ন্ত্ যথ সুমনৌ দাম বেট্ঠিতৌ বুদ্ধপুৰৌহিত ইব মন্ত জপন্ত্, ইড মে ন রৌ অতি ।

প্রমোদযৌ কারণভূতযা বীণযা সচ্ছ অমেদিনাভিধানাত্ উতুর্নামালঙ্কারয অনযৌর্নির্মযৌ-নিরপেচতযা সচ্ছটি ।

বসন্ততিলকা ভঙ্গম্ ॥২॥

(ঙ) চারু ইতি । ভাবৌ বদ্যায়ামী বেমিলয়েতি তেন । "ভাবৌ বিদ্বান্" ইত্যমৎ ।

(চ) বিদূ ইতি । হাম্যৌ কাহ্মামিত্যাছ স্ত্রিয়া ইতি । মনুয্যেণ, পুরুষেণ, কাকলৌ সঙ্গমপুথ্বনিম্, গায়তা গানত্বেন আবিধ্বুব্বতা । মন্বৌহমভাবে কৌ দাঁষ, যেন তব ছাস্য জায়ত ইত্যাদি স্ত্রীতি । দত্তা নবা মূলনা নাস্যা নাগিকারজ্জুর্য়ন্ত্যা

লোকের দিনশ করিতে লাগিলে, চিত্ত-বিনোদনের প্রধান উপায়, বির-হার্ভঙ্গিণের ধৈর্যকারিণী প্রিয়তমাস্বরূপ এবং অশ্রুরক্ত লোকের অশ্রুবাগ-বুদ্ধিকারক আমোদের হেতু ॥৩॥

[ঘ] বিদূরক । সখে । "আহ্ন, বাড়ী যাটে ।

[ঙ] চারুসুত । "আশ্রমা" । বিদ্বান্ বেভিন বেষ্, গাহিয়াছেন ।

चारु । वयस्य ! सुष्ठु खल्वद्य गीतं भाव-रेभिलेन । न
च भवान् परितुष्टः ? । (छ)

रक्तञ्च नाम मधुरञ्च समं स्फुटञ्च
भावान्वितञ्च ललितञ्च मनोहरञ्च ।
किंवा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुक्तैः
श्रन्तर्हिता यटि भवेद्वनितेति मन्ये ॥४॥

सा तादृशी, श्टिरेकवारप्रयुता गीरिव । सुम्यते "सु सु" इत्वं शब्दं करोति,
कण्डूदित्वात् यञ् । इदमन्वाभाविकमित्यती भे द्वाभ्यं जायत इति भावः । शुष्काणां
सुमनसां पुष्पाणां दाद्या मालया वेष्टितः परिदृश्यीव । पुष्पाणां शुष्कतया तद्वेष्टितस्य
श्वरुचिकरत्वम् ; तथा वाईक्येन पतितदन्ततया विकृतस्वरत्वम्, एवञ्च तादृशपुरोहितस्य
तथाविधस्वरेण मन्त्रजेन विकृतत्व द्यथा इत्यं जायते, तथा पुरुषस्यापि स्त्रीयोग्य-
काकलीगानेन विकृतत्वादेव द्वाभ्यं जायत इति भावः ।

(छ) चारु इति । परितुष्ट इति काकुः, न परितुष्ट किमित्यर्थः ।

रक्तञ्चेति । रक्तञ्च स्वयवथे लीकानामनुरागजनकञ्च, मधुरं सुगन्धञ्च, समं
पूर्वापरयोरुपयुक्तस्वरञ्च, स्फुटं स्पष्टाघरञ्च, भावान्वितं सुन्दरभावयुक्तञ्च, ललितं कीमलञ्च,
मनोहरं हृदयाकर्षकञ्च, गीतमिति गद्यम्येन सम्वध्यते । नाम इति स्त्रीकरीमौत्यर्थः ।

[८] विदूषकः । आमार किञ्च ह्ये कावणेई हाञ्च जन्ने—(एक)
श्रीलोक संस्कृत पाठ कवे, (द्वितीय) पुरुष शृङ्गश्रवे गान करे ।
नासिकाते बञ्चू नूतन घोञ्चित हईने धेरुव मत, श्रीलोक संस्कृत पाठ
कविबाव काने अत्तञ्च 'श्च' कवे । आव शुक पञ्चमानो वेष्टित मन्त्र-
जपकावी बुद्ध पुवोशितेव छात्र शृङ्गश्रवे गानकावी पुरुष, आमार वेशी
डान लागे ना ।

[९] चारुवत् । वयस्य ! विद्वान् वेडिन आज डानई गाशिया-
हेन । डूमि मड्डे हं नई कि ? ।

अपि च । तं तस्य स्वरसंक्रमं मृदुगिरः श्लिष्टञ्च तन्त्रीस्वनं
वर्णानामपि मूर्च्छान्तरगतं तारं विरामे मृदुम् ।
हेलामंयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं
यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि मृदुन्निव ॥५॥

वा अथवा, मृदुक्तैः बहुभिः प्रशस्तवचनैः प्रशंसावाक्यैः किं फलम् ? अपि तु, न
किञ्चिदित्यर्थः । यदौति वितर्कं । तथा च वनिता काचित् स्त्री, अनाहता रंभिल-
रूपपुरुषवर्गेण प्रच्छन्ना भवेदिति, यदि वितर्कं, मन्वे सम्भावयामि ; कथमन्यथा स्त्रीवर्देवं
पुरुषस्य गाननैपुण्यमिति भावः ।

अथ गानोत्कर्षं प्रति रक्तत्वादिवृत्तरकारणोपन्यासान् समुद्धयोऽलङ्कार, "मन्वे"
इति मृच्छप्रयोगान् वाच्या भावाभिमानिनी आप्नुत्प्रेषा च, अनयोरङ्गाभिभावेन मङ्गर' ।

"नाम प्रकाशयस्यस्यक्रीडाभ्यापमसेषु च" इति विश्वः । "यदि गद्गावितर्कयोः"
इति मेदिनी । मण्यन्तिलका इत्तम् ॥५॥

तमिति । गीतसमये विरतेऽपि गानकामि अतीतिऽपि, वर्णानां गानाधराणां या
मूर्च्छना स्वरान्नामारोहावरोहमन्दन्तरगतं तन्मध्यवर्तिनम्, तारं विशालीभूतम्, अपि
तथा, विरामे अवसाने मृदु सुदुम्, हेलया अवनिलया संयमितमवकलम्, पुनश्च ललितं
कीमलं कीमलभावेन पुनश्च आविष्कृतम्, रागे वसन्तादिरागप्रकाशसमये विरुच्चारितं
वारहवेनाविष्कृतम्, तस्य रंभिलस्य, तं श्रुतपूर्वम्, स्वराणां निपादादीनां संक्रमं
परम्पराम्, मृदुगिरं कीमलवाक्यानि, श्लिष्टं गीतेन सह मुसलघ्नम्, तन्त्रीस्वनं वीणा-
तन्त्रीणां निनादश्च, मृदुन्निव गच्छामि इति यत्सत्यं यद्यार्थम् अतएव सर्वथा मृदु, गीतं
नेनेति भावः ।

अत्रापि गानोत्कर्षं प्रति तारत्वादिवृत्तरकारणोपन्यासान् समुद्धय, वाच्या भावाभि-

सेष्टे गानं अष्टरागजनक, मधुरं, पूर्णापरं समानं, स्रम्पटे, भावमूर्तं,
बोमल एव चिन्ताकर्षकं । आमारं बहुरं प्रशंसंसावाक्यं बलात् प्रयोञ्जनं
किं ? आमि उर्कं करिष्यां मनं करिष्ये, कोन श्रीलोकं प्रेडिसरूपे
प्रोद्धयं वादिष्यं-ये पालं करिष्याहे १७१

বিদু। ভী বয়স্ । আঘণন্তর-রচ্ছা-বিভাএসু সুহঁ
কুকুগাবি সুফ্ । তা গহঁ গচ্ছ্ । অসীবেশীঃ । বয়স্ !
পেব পেব ; এমো বি অম্বাচারম্বা বিম্ব অবঘামং দেন্তী, অন্ত-
রিক্ত-পামাটদৌ স্টেটরদি ভম্বং চন্দৌ । (জ)

(গ) ভী বয়স্ । আঘণন্তর-রচ্ছা-বিভাগে সুহঁ কুকুগা অপি মুগা : । তদ-
ঘৎ গচ্ছাঃ । বয়স্ । প্রেথম প্রেথম, এধৌপি অম্বকারম্বা অবকাশং দদন্ত
অন্বিঘমাঙ্গাদানু অবতগতি ভগবানু চন্দ্রঃ ।

মাদিনী ক্রিধীত্মে আ য, অনধীঃ স্টাঃ ক্রিধীভেদ মচ্ছঃ । তথা একবচনাল্পদমসুদায়-
মর্থ্যে "মদুগির" ইতি অত্রবচনমধীগানু মদ্রমকমতা-দীপ, ম গু "মদুগির"মিতি পাঠনৈক
মমাধেয় ।

মূচ্ছনামাচ মন্ত্রীতদামীদর—

"কমালু স্বগালা মমামামাগীত্য়ামগীত্য়ম্ ।

তা মূচ্ছশুশুখল যামম্যা এতা, মন মন য ॥"

মার্হুন্নিবিকীড়িত ভগম ॥১॥

(গ) বিদু ইতি । আঘণন্তর-রচ্ছা-বিভাগে সুহঁ কুকুগাবি সুফ্ । তা গহঁ গচ্ছ্ । অসীবেশীঃ । বয়স্ !
পেব পেব ; এমো বি অম্বাচারম্বা বিম্ব অবঘামং দেন্তী, অন্ত-
রিক্ত-পামাটদৌ স্টেটরদি ভম্বং চন্দৌ । (জ)

স্মরণ, গানের সময় অর্ন্তীত হইলেও, গানার্থবেব মূচ্ছনার মধ্যে
উচ্চ, অবসানে কোমল, অবলীলাক্রমে অবরুদ্ধ, বাগেব সময় ছুইবাব
উচ্চারিত স্ববলহর্বা, কোমল বাক্য এবং সুসংলগ্ন বীণাতন্ত্রী শব্দ—এই
সকল বেন আমি শুনিতে শুনিতে যাইতেছি ॥১॥

(জ) বিদুবক । বয়স্ । হাটের ভিতরে রাস্তাব একদিকে কুকু-
গুলিও স্তখে নিত্রী যাইতেছে । অতএব আমরা বাজী যাই । সখে ।
দেখ দেখ—ভগবানু এই চন্দ্রও, অক্ষরকে যেন বিদ্বৃত হইবাব স্থান
দিয়া, আকাশস্থ হইতে অবতীর্ণ হইতেছেন ।

चारु । सम्यगाह भवान् ।

असौ हि दक्षा तिमिरावकाशमस्तं ब्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः ।

जलावगाढस्य वनहिपस्य तीक्ष्णं विषाणाग्रमिवावशिष्टम् ॥६॥

विदू । भो ! एतं अम्हाणं गेहं । वद्धमाणश्च ! वद्ध-

माणश्च ! उग्घाटेहि दुआरश्च । (भ)

चेटः । अज्जमित्तेआह शल-शञ्जोए शुणीअदि । आगदे

अज्जचालुदत्ते । ता जाव दुआलश्चं शे उग्घाटेमि । तथा क्त्वा ।

अज्ज । वन्दामि, मित्तेअ । तुमंपि वन्दामि । एत्थ वित्थिस्से

आशुणि णिशोदन्तु अज्जा ।

(भ) भो ! इदमथाक एहम् । वर्धमानक ! वर्धमानक ! उद्घाटय द्वारकम् ।

(ज) आर्यमेवै यथ स्वरसयोगं श्रूयते । आगत आर्यचारुदत्त, तदद्यात् द्वारमस्य

अथ उत्तमं घानिरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर ।

असाविति । हि यस्मात्, उन्नता कोटिरण्देशो यस्य स, अतएव अत्र अवगाढस्य मध्यस्य, वनहिपस्य वनहन्तिन, अवशिष्टं जलनप्रादपशिष्टम्, तीक्ष्णं सूक्ष्मं, विषाणाग्रमिव दन्ताग्रभाग इव, असौ दृश्यमान, इन्दुश्चन्द्र, तिमिरावकाशम् अन्धकारस्य प्रसरणस्थानम्, दक्षा, अस्त ब्रजति ।

अथ यौती उपमानद्वार । उपजातिर्दक्षम् ॥६॥

(अ) चेट इति । स्वरसयोगं कच्छन्निष्ठम्, श्रूयते कर्णं अनुभूयते । आसने आसनवपुः, निधीदतम् उपविशतम् ।

चारुदत्त । तुमि ठिक् वनिवाह ।

कारण, जनमग्रं वज्रं इतीव मन्नावशिष्टे तीक्ष्णदन्त्याग्रं ग्राह्य, उन्नताग्रं उ चन्द्र, अक्षकारके विद्वृत इहैवारं स्थानं निधा, अथ यद्वैतेतेह्येन ॥७॥

(अ) विद्वक् । वज्रश्च । एहं आमापेरं वाङ्गी । वर्धमान ! वर्धमान ! द्वारं उद्घाटय कर ।

এমী মাধ্যম প্রবিষ্ট উপবিষ্ট ।

বিদু । বহুমাণম্ । রক্ষণিম্ মহাবিহি পাদাৎ ধৌদ্দু' । (৫)

চারু । শাগুৰুপম্ । অলং সুমজনং প্রবোধয়িতুম্ । (৬)

চৈটঃ । অজ্জমিত্তেম্ ! অহং পাণিম্ গৈণ্হে, তুমং পাদাৎ

ধৌবেহি । (৭)

চদঘাটযামি । আৰ্য্য । বন্দে, আৰ্য্যমৈবেয় । তামপি বন্দে । অথ বিদীর্ণে
আসনে নিযৌদতমাথৌ' ।

(৫) বহুমানক । বদনিকা শব্দাদয় পাদৌ ধাবিতুম্ ।

(৬) আৰ্য্যমৈবেয় । অহং পানৌ রক্ষামি, ত্বং পাদৌ ধাব ।

(৫) বিদু ইতি । শব্দাদয় আদয় । ধাবিতু প্রবোধয়িতু প্রচালয়িতুমিত্যর্থ ।

(৬) চারু ইতি । সুমজন নিদ্রিতলীকম্, প্রবোধয়িতু জগরয়িতু চৈটয়া অল
মিত্যর্থ । তস্যা অশান্তিসম্বন্ধাৎ তন্নিবেধার্থেতি ভাব । এতেন চারুদশস্য সুবিশেষকত্ব
অন্যত ।

(৭) চৈট ইতি । পানৌ পানৌপায়ম্ । ধাব কর্ণধ্বংসন প্রচালয় ।

(এ) ভূতা । আৰ্য্যমৈবেয়েব দ্বব শুনিতেছি, সূতবাং আৰ্য্য
চাকুদত্ত আশিগাছেন, অতএব উহাব জন্তু দ্বাব উপঘাটন কবি ।
(তাহা কবিতা) আৰ্য্য । প্রণাম, মৈত্রেয় । আপনাকেও প্রণাম ।
এই আসন দুইখানি বিস্তৃত আছে, ইহাতে আপনাবা উপবেশন
ককন ।

চাকুদত্ত ও বিদূষক অভিনয় অল্পসাবে প্রবেশ কবিতা উপবেশন
করিলেন ।

(৫) বিদূষক । বর্ধমান । পা পোয়াইবাব জন্তু বদনিকাকে ডাক ।

(৬) চাকুদত্ত । (দয়াব সহিত) নিদ্রিত লোককে জাগাইবাব
প্রয়োজন নাই ।

विदू । सक्रोधम् । भो वयस्य ! एसी दाणिं दासीए पुत्तो भविअ पाणिअं गेणुहेदि, मं उण वग्गणं पादाइं घोवावेदि । (ठ)

चारु । वयस्य ! मैत्रेय ! त्वमुदकं 'मृच्छाण, वर्द्धमानकः पादौ प्रक्षालयतु । (ण)

चेटः । अज्जमित्तेअ ! देहि उदअं । (त)

(ठ) भो वयस्य ! एष इदानीं दास्या पुत्रो मृत्वा पानीयं मृच्छाति सा पुनं ब्राह्मणं पादौ धावयति ।

(त) आर्यमैत्रेय ! देहि उदकम् ।

(ठ) विदू इति । मामिति प्रयोज्य कर्त्तृ, कर्मता प्राप्तम्, धावयतीत्यस्य स्तुति-
नत्वान् । तथा च पादप्रक्षालनस्यापारे उदकधारणापेक्षया क्लेशेन पादघर्षणस्य निरुद्ध
कार्यतया तस्यैव शून्यकर्त्तृत्वमिच्छितम्, किन्त्वत्र तद्विपरीतमभिधाय सामयनपमानित-
वानिति भावः ।

(ण) चारु इति । प्रक्षालयतु करघर्षणं परिशोधयतु । एव क्लेशेन तवापमान
परिहृतं भवतीति भावः ।

(ड) चूटा । आर्यादेवदेव ! आसि ज्ञन लहेत्तेहि, आपनि पाद-
प्रक्षालनं करु ।

(त) विदूषकः । (क्रोधेन सहित) वयस्य ! ए वेटा दासीव पुत्र
हृष्टया एषन ज्ञन धरिबे, आर आसि ब्राह्मण, आमाके सिद्धा प।
पो'दावे ।

(ण) चारुवक्षः । मत्रे । मैत्रेय ! त्वमि ज्ञन धर, वर्द्धमान प।
पोदा'क ।

(त) चूटा । आर्यादेवदेव ! ज्ञन ल।

विदूषकमया करोति । चेटशरुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्यादसुरति । (घ)

चारु । दीयतां ब्राह्मणस्य पादौदकम् ।

विदू । किं मम पादौदण्डिं, भूमीष ज्जेव मए ताडिदगह्हेण विअ पुणोवि लोद्धिदब्बं । (द)

चेटः । अज्जमित्तेअ ! वम्हणे क्खु तुमं । (ध)

विदू । जधा मव्वणागाणं मज्जे डुण्डुहो, तथा रुव्ववम्हणाणं मज्जे अहं वम्हणो । (न)

(द) किं मम पादौदकं, भूम्यामेव मया ताडितगद्गदनेन पुरनपि भीतितब्धम् ।

(घ) आर्यमैत्रेय ! ब्राह्मण खलु त्वम् ।

(न) यथा सर्वजगत्यानां मध्ये डुण्डुभू, तथा सर्वब्राह्मणानां मध्ये अहं ब्राह्मण ।

(घ) विदू इति । तथा करोति वर्तमानकहने उदकं ददाति । अपसुरस्य लु कौतुककरणार्थम् ।

(द) विदू इति । भूम्यामेव, धूलिपूरुषपादेन शय्यारोहणे तथा मलिनत्वसम्भवादिति भावः । निर्वदादुक्तिविश्वम् ।

(ध) चेट इति । ब्राह्मणं खलु त्वम्, अतस्तव पादौ भूवमेव प्रक्षालयामीति वाक्यमेष ।

(न) विदू इति । डुण्डुभू विपविहीन सर्पकर्मणः ('धीरा साप इति अथ्य प्रसिद्धिः) । अहं ब्राह्मणं, ब्रह्मतेजोविहीन इति भावः ।

(घ) विदूषक वर्तमानेन इत्ते जनपात्रं दित्वा । तृतीयं चारुदत्तस्य पादौ धोयाईयां सविद्यां गेन ।

चारुदत्त । ब्राह्मणैव पादौ धोयाव जलं दे ।

(द) विदूषक । आमारं पादौ धोयाव जलं दित्वा दूरकारं किं ? आम्हि ताडितं गाथां नत, आवावणं माटीते पडियां गज्जाई ।

(ध) चेट । आर्यमैत्रेय ! आपनि ये ब्राह्मण ।

চেটঃ । অজ্জমিত্তেত্র ! তথাবি ধোডশ্চ' । তথা কৃত্বা ।
অজ্জমিত্তেত্র । এদং তং শুবসমপুড্ডম্ মম দিবা, তুহ সত্তি'
চ । তা গীণ্হ । ইতি দত্ত্বা নিদ্দু,ত্ত । (প)

বিদু । যদীত্ত্বা । অজ্জ বি এদং চিট্ঠদি । কিং এত্থ উজ্জ-
ণীএ চৌরো বি ণত্তি, জো এদং দাসীএ পুত্তং ণিহাচৌরং ণ অব-
হরদি । ভো বয়স্স । অব্ভন্তর-চতুস্সালম্ পবেসস্সামি ণং । (ফ)

(প) আর্থমৈত্রেয় । তথাপি ধাবিষ্যামি । আর্থমৈত্রেয় । এতৎ তৎ সুবর্ণ-
নাট মম দিবা তব রাবৌ চ, তদগৃহ্যণ ।

(ফ) অথাপি এতত্ তিষ্ঠতি ? কিমত্র উজ্জয়িন্যা ধৌরীঃপি নাস্তি ? য এত
দাস্যা পুত্র নিদ্রাচৌর নাপহরতি । ভো বয়স্য । অব্ভন্তর-চতুঃশালক প্রবেশ্যামি এনম্ ।

(প) চেট ইতি । তথ চ রাবৌ রক্ষিতব্যমিতি নিয়ম আসীদिति শ্রেয় ।

(ফ) বিদু ইতি । দাস্যা পুত্রমিত্যধিভেদে । নিদ্রাযাচৌরমপহারক নিবর্তক-
মিত্যর্থ । অস্ম রক্ষণার্থ সাধধানতাবলম্বনেন নিদ্রা নাযাতীতি ভাব । এনম্ অল-
ভারম্ প্রবেশ্যামি, ধৌরীভ্যৌ গোপনার্থমিতি ভাব ।

(ন) বিদূষক । সকল মাপেব মধ্যে যেমন ধোরাসাপ, তেমন সকল
ব্রাহ্মণের মধ্যে আমি ব্রাহ্মণ ।

(প) ভৃত্য । আর্থমৈত্রেয় । তথাপি ধোয়াইব । (তাহা করিয়া)
আর্থমৈত্রেয় । এই সেই স্বর্ণালঙ্কার, আমার দিনে, আপনার স্নাত্তিতে
(ইহা দক্ষা করিবার নিয়ম ছিল) । অতএব গ্রহণ করুন ।

(ফ) বিদূষক । (গ্রহণ করিয়া) আজও ইহা আছে ! এই
উল্লসিনীতে কি চোরও নাই ? যে এই নিশ্চিত ও নিহানা শক অলঙ্কার
অপহরণ করিতেছে না । বয়স্য ! ভিতরের চতুঃশালাতে ইহাকে
প্রবেশ করাই ।

চারু । অলং চতুঃশালমিমং প্রবেশ্য,
প্রকাশনারীধৃত এষ যস্মাত্ ।
তস্মাত্ স্বয়ং ধারয় বিপ্র । তাবত্,
যাবন্ন তস্যাঃ খলু ভোঃ সমর্থ্যতি ॥৩৥

নিদ্রা নাটকেন “ত তস্য স্বরস ক্রমম্” ইতি পুন পঠতি ।

বিদূ । অবি ণিহাশ্চদি ভবং । (ব)

চারু । অথ কিম্ ? ।

(ব) অপি নিদ্রাতি ভবান ? ।

অনমিতি । ইমমলঙ্কারম্, চতুঃশাল প্রবেশ্য চৌরস্বী গোপনার্যে নীত, অলং চতুঃশাল না প্রবেশ্যেত্যর্থ । যস্মাত্ এষ অলঙ্কার, প্রকাশনাত্মা সস্বনৈবাক্যপ্রকাশ কারিণ্য বৈশ্বয়্য ধৃত । তথা চ অস্ব বহুমূল্যতাগোপনার্যমেব অন্য়নরে গোপন তবামি প্রেতম্, কিন্তু সর্ববাক্যপ্রকাশকারিণ্য বৈশ্বয়্য ধৃততয়া সর্বোপামেব দর্শনেন মূল্যজ্ঞানাত্ অত্র নিষেপস্ব স্ব সর্বৈব জ্ঞাতত্বাত্ নিরর্থকমেব অন্য়নরে গোপনমিতি ভাব । তস্মাত্, ভো বিপ্র । তাবত্ স্বয়মেব ধারয়, যাবত্ তস্যা বসনসেনায়া সমীপে ন খলু সমর্থ্যত ।

অন প্রথমোঃ উপদ্রবজ্ঞা, তৃতীয়পাদে ইন্দ্রবজ্ঞা চতুর্থপাদে খ ইন্দ্রবজ্ঞা, ইত্যেতথা মেলনাদুপজ্ঞাতিতম্ । তথা চ—

“অনন্যগৌরীতলভ্রমাজৌ পাদৌ যদীয়াব্রুপজ্ঞাতযস্যা ।

ইত্য কিলান্যাস্বপি মিশ্রিতাম্ বদন্নি জ্ঞাতিভিদমেব নাম” ॥৩৥

চারণদত্ত । ইহাঞ্চে চতুঃশালায় প্রবেশ করাইবার প্রয়োজন নাই, যেহেতু, এই অলঙ্কার প্রকাশ্য নারী (বেশ্য) কর্তৃক ধৃত হইয়াছিল । অতএব হে ব্রাহ্মণ ! তুমি নিজেই ইহা রাখ, যে পর্যন্ত তাহার নিকট সমর্পণ না করি ॥১॥

(নিদ্রাভিনয় করিতে করিতে “তঃ তস্ব স্বরসক্রমঃ” ইত্যাদি শ্লোক পুনরায় পাঠ করিলেন)

(ব) বিদূষক । আপনি নিদ্রিত হইতেছেন কি ? ।

ইয়ং হি নিদ্রা নয়নাবলম্বিনী ললাটদেশাদুপসর্পতীব সাম্ ।

অদৃশ্যরূপা চপলা জরেব যা মনুষ্যসস্তুং পরিভূয় বর্ডতি ॥৮॥

বিদূ । তা সুবেহ্না । মায্যে ন স্বপিতি । (ম)

(ম) তত্ স্বপিব ।

প্রয়মিতি । হি তথাহি । নয়নাবলম্বিনী ইয় - নিদ্রা, ললাটদেশাত্ সাম্ উপসর্পতীব উপগচ্চতীব । অদৃশ্যরূপা অপ্রত্যচাক্ততি, চপলা চঘন্থা অচিরস্থায়িনীত্যর্থং জগা বার্ককমিব, যা নিদ্রা, মনুষ্যাণা প্রাণিনামিতি তাত্পর্যম্, সস্তু বলং চৈতন্যশক্তিঃ অবিভূয় কিলীপ্য বর্ডতি ।

অথ পূর্বাঙ্কে ক্রিয়োত্পে সা, পরাঙ্কে চ পূর্থাপিমা, অনথী পরস্বরনিরপেচতয়া মসৃষ্টি । তথা নিদ্রয়া প্রাণিমাৎস্বয়ৈব চৈতন্যবিলীপাত্ প্রাণিসামান্যে বক্তব্যং মনুষ্যেতি প্রাণি-
বিশেষাभिधानাত অবিশেষে বিশেষাচ্ছদীষ, স চ 'শরীরসস্তুম্' ইতি পঠিতম সমাধেয় ।

“নেতাস্থনাসিকাবাহুহৃদয়েभ्यस्तথোরস ।

নির্গম্য দর্শনে তস্যৌ ব্রহ্মণৌ ব্যক্তজন্মন ॥”

ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণে যথাপি মুখাদিকমপি নিদ্রাস্থানতয়া অবিহিতম্, তথাপি তেতু নয়নস্যৈব প্রধানত্বাত্ 'নয়নাবলম্বিনী' ইত্যুক্তম্ । অতএব স্তম্ভমার্কণ্ডেয়পুরাণবচনেঃপি প্রথমং নেত্রপদমেবাভিহিতম্ ।

বশস্যবিল হতম্ ॥৮॥

চারুদত্ত । ১ ।

নয়নাবলম্বিনী এই নিদ্রা, ললাটদেশ হইতে যেন আমার নিকট আসিতেছে । জরার (বার্ককোর) জায় অদৃশ্যাকৃতি ও চকলা বে নিদ্রা, প্রাণিগণের চৈতন্যশক্তিকে (বলকে) অভিকৃত করিয়া বৃষ্টি পাঠেয়া থাকে ॥৮॥

(৩) বিদূষক । তা' আমরা নিদ্রা হইবে । (অজিনয় অশ্রুসারে শব্দন করিব ।)

তত প্রবিশতি শব্দিলক । (ম)

শৰ্বি । কৃত্বা শরীর-পরিণাহ-সুখপ্রবেশং
শিচ্নাবলেন চ বলেন চ কর্ম্মমার্গম্ ।
গচ্ছামি ভূমিপরিমর্ষণঘৃষ্টপার্শ্বো
নির্মুচ্যমান ইব জীর্ণতনুর্ভুজঙ্গঃ ॥৮॥

কম্পিতলোক্য মহৎম্ । অয়ে ! কথমস্তমুপগচ্ছতি ম ভগবান্
সৃগাঙ্কঃ । তযাহি—(য)

(ম) তত ইতি । শব্দিলক ইতি ডিত্বাদিবত্ মজ্ঞাশব্দ ।

কৃত্বেতি । শিচ্নায়া বলেন নৈপুণ্যেন, বলেন শরীরসামর্থ্যেন চ, শরীরস্যেব পরি-
ণাহো বিশালতা यस্য স চামী সুখিন অনায়াসেন প্রবেশী যস্মান্ স চেতি তম । “প্রমত্ত-
কর্কশা ভারতী” “ভাষ্য প্রমত্তগশীরম্” ইত্যাদিবত্ একস্য বিশেষ্যত্ববিবচন্য কর্ম্মধারয় ।
কর্ম্মমার্গং চৌর্শ্বকার্যবথ সন্নিমিত্যর্থ । কৃত্বা, ভূমির্বাছিত্ শাৎ পরিসর্পণেন অধ্বনা-
গমনেন ঘৃষ্টে সন্নিগীতকেন কৃতঘর্ষণে পার্শ্বো यस্য স, পরে জীর্ণতনু ধীর্দৃষ্ট,
ভুজঙ্গ সর্প ইব, নিমুচ্যমানশ্চৈব সন্ধানা পরিত্যজ্যমান সন্, গচ্ছামি অধ্বনা-
মিতি শ্রয় । সর্পোপি এবমিব ভিলিত্বাদৃষ্ট্যনা প্রবিশতি ।

অথ পূর্ণোপমালঙ্কার । বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥৮॥

(ম) তন্নস্বর শব্দিলকের প্রবেশ ।

শব্দিলক । আমি শিফটিনপুণ্ডো ও শারীরিক সানর্থ্যে সন্ধি
(সিংধ) নির্মাণ করিয়াছি , ইহা আমার শরীরের বিস্তৃতি অচ্যমারে
নিশ্চিত হইয়াছে এবং ইহা হইতে সুখে প্রবেশ করা যাইবে । এখন
ভূতন হইতে প্রবেশ করিবার সময়ে পার্শ্বদ্বয় ঘর্ষণ প্রাপ্ত হইবে , এষ্ট
অবস্থায় আমি, সর্পের সর্পের ছায় এই সন্ধি হইতে নিমুচ্য হইয়া
ডিত্বরে প্রবেশ করি ।

নৃপতি-পুরুষ-শঙ্কিত-প্রচার'
 পরশুহ-দূষণ-নিশ্চিতকবীরম্ ।
 ঘন-তিমির-নিরুদ্ধ-সর্বভাষা
 রজনিরিয়ং জননীব সংহৃণীতি ॥১০॥

(য) নম ইতি । অয়ে ইতি সম্মুমে, কথমিতি হর্ষে । শ্বগাডযন্দ । চন্দ্রস্বাস-
 গমনাত্ তিমিরাবরখীনাভ্রগোপনসম্ভবাদ্যমেব চৌর্যসময় ইত্যশয়েনাস্য হর্ষ, অতএক
 চ সম্মুসম্বরেতি বীধম্ ।

“অয়ে ক্রোধি বিঘাঢ়ি চ সম্মুমে অরশ্যপি চ” ইতি বিশ্ব । “কথ হর্ষে” চ গর্হায়া
 প্রকারার্থ’ চ সম্মুমে । প্রয়ে সম্ভাবনায়াশ্চ—” ইতি মেদিনী ।

হপতোতি । ঘনতিমিরেণ গাঢ়াভ্রকারিণে নিরুদ্ধা অহতা সর্বে ভাষা পদার্থা
 যয়া সা সযৌক্তা, ইয় রজনি রানি, জননীব মাতৈব, নৃপতিপুরুষে প্রছরিমি শঙ্কিতঃ
 সম্ভাবিত প্রচারৌ বিচরণে যস্য তম্ তথা পরশুহস্য দূষণে সম্বিকরণেন বিক্ৰতীকরণে
 নিশ্চিতৌ নৃপতিপুরুষেইবাধারিত একে অদ্বিতীয়বীরে সুপটুসম্, মামিতি শ্রেণ,
 সংহৃণীতি তৈনাম্বকারিণে স্ত্রীহাবরণেণ চ আচ্ছাদয়তি । সুতরাসম্মুমে চৌর্যে’ প্রবর্তি-
 তাম্মিতি ভাব ।

অধীপমালদ্বার । তথা মামিতি বিশেষ্যপদস্থানুকৃত্বাত্ নৃপপদতাদৌষ’, স অ,
 ‘সংহৃণীতি ইত্যত্র ‘মা পিধম্’ ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

পুপিলায়া হচম্ ॥১০॥

(য) (আকাশের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া আনন্দেব সহিত) ও !
 সেই মহাশ্যশালী চন্দ্র অন্ত গিয়াছেন ।

রাজপুত্রধেরা (প্রহরীরা) আমার বিচরণেব আশঙ্কা করিয়াছিল
 এং আমি পরশুহে প্রবেশ করিতে অদ্বিতীয় পটু, ইহা স্থির কবিয়াছিল ।
 কিন্তু এম্ন গাঢ় অন্ধকার স্রগতেব সকল পদার্থকে আবৃত করায় মাতার
 ক্রায় এই রাত্রি, আমাকে আবৃত করিতেছে ॥১০॥

वृक्षवाटिकापरिसरे सन्धिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकम् ।
 तदुयावदिदानीं चतुःशालकमपि दूषयामि । भोः ! (र)
 कामं नीचमिदं वदन्तु पुरुषाः स्वप्ने च यदुर्द्धते
 विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवशीर्ष्यं न शीर्ष्यं हि तत् ।
 स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलिः
 मार्गं ह्येव नरेन्द्रसौप्तिकबधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥११॥

(र) इति । इत्यैषां वाटिका इतस्थान तस्य परिसरे प्राप्तभागे । मध्यमक
 प्राचीराभ्यन्तरम् । चतसृणा चतुर्दिग्वर्तिनीनां शालानाम् इष्टकानिमित्तगृहाणां
 समाहार इति चतुःशालकम्, दूषयामि सन्धिकरणेन विह्वलीकरोमि । भो इति चौथ-
 गिन्द्राजनितविषादे ।

“वाटी मार्गे इतिस्थाने स्यात् कुटीवान्तुनीं निव्याम् ।” “भोन्तु मन्वीधनविषादयो ”
 इति च मेदिनी ।

काममिति । यत् चौर्ष्यम्, स्वप्ने लोकास्य निद्राममये, वदंते बाहुल्येन भवतीत्यर्थः,
 तथा य विश्वस्तेष्वपि जनेषु, वञ्चनापरिभव प्रतारणया द्रव्यापहरणरूपा चवमानना,
 इदम् उभयमपि कर्म, पुरुषा लोका, काम यथेष्टम्, नीच निरुक्तम्, वदन्तु, हि यस्मात्,
 तत् स्वप्ने गोपनकृत चौर्ष्यं प्रतारणाकृत चौर्ष्यं न शीर्ष्यं न शीर्ष्यकृतम् । तथा च
 शीर्ष्येण विजित्य परस्वापहरणं न दोषावहम्, “सप्त वित्तागमा धर्मा दायो लाभ क्रयी
 जय” इत्यादिना मन्वादिभिरनुदीदितत्वात्, किन्तु चौर्ष्येण प्रतारणया च परस्वाप-
 हरणं दोषावहमेव, “द्रव्यहत्या मुरापान क्षेयं गुर्वङ्गनागम” इत्यादिना मन्वादिभिरिव
 पातकतया परिगणितत्वात् चौर्ष्यं वञ्चनायाश्च लोका निन्दा कुर्वन्ति, कुर्वन्तु इति
 मन्वार्था भावार्थश्च । तथापि स्वाधीना स्वाधीनवृत्तिविषया, वचनीयतापि निन्दापि,
 वरम् ईष्यन्प्रियेत्यर्थः, ननु कुतो नाम वचनीयतापि वरमित्याह—यत, सेवाया दामत्वस्य

(र) वृक्षानृत स्थानेन प्रायुडागे मन्दि निर्माण करिदा, प्राचीरेन
 डिउरे प्रवेश करिदाहि । ता' एथेन, चतुःशालाकेऽ प्रीयित करि ।
 (मी'५ काठिन चतुःशालाकेऽ विदुत करि ।)

दृशः की नु जलावसेकशियिलो यस्मिन्न शब्दो भवेत्
 भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ।
 चारचीणतया च लोष्टक-कृगं जीर्णं क्व हर्म्यं भवेत्
 कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥१२॥

(ल) तदिति । उद्देशे स्थाने ।

दृश इति । भित्तीना की नु दृश स्यान्म, 'जलावसेकेन सततपतितजलेन
 मिकृतया शिथिल द्वयीभूतष्टकामधीग, स्थित इति शेष, यस्मिन् दृश, शब्द इष्टकीन्-
 पाटनजनितो ध्वनिर्न भवेत् । न दर्शनान्तर न दृष्टिविषयता यत प्राप्त अनागमन-
 स्यान्तया रहस्यस्य अदृष्टिगीचर इत्यर्थ, अथ च कराली वृद्धतया भीषण सन्धिर्भवेत्
 तया क्व कस्मिन् दृश, चारण लवणन चीणतया, हर्म्यं तदीयभित्तिरित्यर्थ, लोष्टकवत्
 चुद्रसत्तिकावच्छब्दत् इत्यं जीर्णञ्च भवेत्, आयासनाधवाच्चवैव सन्धि करणीय इति
 भाव । तथा कस्मिन् दृश, स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत्, तद्दर्शने नु कामीद्रेकसम्भवाद्-
 द्वेर्गवीभूतचौद्यासम्भव इति भाव । तादृजदर्शे सन्धि कर्त्तव्य इत्यर्थ । अर्थसिद्धि-
 प्रयोजनीभूतचौर्ध्वसिद्धिश्च स्यात् ।

अथ भवेदिति पदस्य वारवारमभिधानादनवीकृतत्वदीप, तथ, चतुर्थपादे 'भवेत्
 स्यात्' इति प्रकृतिविषयो भग्नप्रकमतादीषय, 'यस्मिन्न शब्दोदगम' 'जीर्णं क्व हर्म्यं'
 स्थितम् 'न स्यात् कुत्र वव्विर्णाकनमथो' 'स्यादर्थसिद्धिश्च मे इति पाठपरिवर्तने नु
 तयोर्निरास ।

शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥१२॥

(ल) ता' कोन् स्थाने सङ्घि निर्माण कवि ? ।

भिक्तिव कोन् स्थाने अतसिक्त हृष्टेते थाकाय शिथिल हईयाछे,
 वेथाने शब्द हईवाव सञ्चव नाई एवं कोन् स्थानटी लोकेव दृष्टि गोचर-
 ह्य ना, अथच सङ्घिटी डीवण ह्य, कोन् स्थानेव भिक्ति लवणे
 र्णाण हईयाय, एकटी लोष्टेव छाय कृश ओ जीर्ण हईयाछे, कोन् स्थाने
 स्त्रीनोकेर दर्शन ना ह्य, अथच आमार कार्यासिद्धि ह्य ॥१२॥

তত্ কস্মিন্ হে শ্বে সন্ধিসুত্পাদয়ামি ? । (ল)

দামলকালীন স্বার্থ', অঞ্জলি, অনুনয়সূচক: পাণ্ডিত্যসময়োগ; ন বহু, 'ন কৃতো ভবতি । অনুনয়সূচকাজলিষম্বনাপেচয়া স্বাধীনত্বনিবিষয়কনিন্দাসহনমপি বরমিত্যাশয়: । নতু তথাপি গোপনে স্বকার্যসাধনে সজ্ঞনদৃষ্টান্তী নাম্নীত্যাহ সার্গে ইতি । , হি তথাহি, পূর্বে হাপরান্নো, দ্রীণিনা, বিদুষ এব দ্রীণাচার্যস্য পুত্রেষে অশ্রয়ামা, নরেন্দ্রস্য রাজ্ঞী যুধিষ্ঠিরস্য সৌমিকানা সূত্রানা পুত্রাদৌনা বধে, এষ গোপনে প্রবেশাত্মকী সার্গে' পত্যা প্রতারণারীতিরিত্যর্থ', কৃত. । 'অতো মাহুশজনস্য তাহুশাচরণ্যে কী দৌষ ইতি ভাব: ।

অব 'স্বাধীনা বচনীযতাপি হি ধর্ম' ইতি স্বাধীনত্বনিসামান্যে ন কেবলচৌর্য-বিষয়কলৌকাপবাদাঙ্গীকারস্য সমর্থনাদর্থ্যান্তরন্যাস', 'স্বাধীনা' ইত্যাদিবাধ্যার্থ্য প্রতি 'বহু:' ইত্যাদিবাধ্যার্থ্যস্য হেতুত্বাত্ কাব্যলিঙ্গম্, তথা গোপনপ্রবেশসামান্যস্য কেবলা-শ্রুত্বামহতগোপনপ্রবেশরূপবিশেষেণ সমর্থনাদপরোঃপার্থ্যান্তরন্যাসস্য ইত্যেতেষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্গ: ।

তথা দৃষ্টান্তী নাম নাথ্যালডার — "দৃষ্টান্তী যত্ পচার্যমাধনায নিদর্শনম্" ইতি লক্ষণাত্ ।

পুরা কিল অশ্রুত্বামা রণাঙ্গনশয়িতদুর্ঘ্যোঁঘনালিকি পঞ্চপাণ্ডববধ প্রতিজ্ঞায় যুদ্ধশেষ-রাতৌ পাণ্ডবশিখির্গোপনে প্রবিষ্ট যুধিষ্ঠিরপুত্রাদৌন্ নিহতবানিতি মহাভারতীয়বার্তা ।

স্বাহ্নূলবিকৌড়িত হতম্ ॥১১॥

যে চুবি, লোকেব নিদ্রাব সময়েই প্রায়শ: হইয়া থাকে এবং যে চুবি, বিশ্বস্ত লোকেব উপরেও প্রতারণাব অবমাননারূপে প্রবর্তিত হয়, সেই চুবিকে লোকে অত্যন্ত নীচবার্য বলে, বলুক, বাবণ, তাহা চুরিই বটে, বিশ্ব বীবহু নহে । তথাপি স্বাধীন বৃত্তির বিষয়ে নিন্দাও ভাল, কারণ, তাহাতে অনুনয়সূচক অঞ্জলি বন্ধন কবিত্তে হয় না, বিশেষত: পূর্ককালে স্রোণাচার্যের পুত্র অশ্রুত্বামা যুধিষ্ঠিরের নিদ্রিত পুত্রপ্রভৃতির বধের সময় এই পথ আবিষ্কার কবিয়া গিয়া-ছেন ॥১১॥

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन्न शब्दो भवेत्
 भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ।
 चारुत्तीणतया च लोष्टक-कृशं जीर्णं क्व हर्ष्यं भवेत्
 कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥१२॥

(क) तदिति । उद्देशे स्थाने ।

देश इति । भित्तीना को नु देशः स्थानम्, 'जलावसेकेन सततपतितजलेन
 भिन्नतया शिथिल इषीभूतएकामयोग, स्थित इति शेष, यस्मिन् देशे, शब्द इष्टकीन्-
 पाठनजनिती ध्वनिर्न भवेत् । न दर्शनान्तर न दृष्टिविषयता गत प्राप्त अनागमन-
 स्थानतया गृहस्थस्य अदृष्टिगोचर इत्यर्थ, अथ च करालो वृद्धतया भीषण, सन्धिर्भवेत्
 तथा क्व कस्मिन् देशे, चारुत्तीण लवणेन चीणतया, कृश्या तदीयभित्तिरित्यर्थ, लोष्टकवत्
 चद्रसत्तिकावदण्डवत् कृश जीर्णञ्च भवेत्, आयासलाघवाच्चर्षेण सन्धि करणीय इति
 भाव । तथा कस्मिन् देशे, स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत्, तद्दर्शने तु कामोद्रेकसम्भवादु-
 द्देश्यीभूतचौर्यासम्भव इति भाव । तादृशदेशे सन्धि करणीय इत्यर्थ । अर्थसिद्धिः
 प्रयोजनीभूतचौर्यसिद्धिश्च स्यात् ।

अथ भवेदिति पदस्य चारुत्तीणमभिधानात्नवीकृतत्वदीय, तथ, चतुर्थपादे 'भवेत्
 स्यात्' इति प्रकृतिविषयो भद्रप्रकृततादीषथ, 'यस्मिन्न शब्दोद्गम 'जीर्णं क्व हर्ष्यं
 स्थितम्' 'न स्यात् कुत्र अध्विनीकनमयो' 'स्यादर्थसिद्धिश्च मे इति पाठपरिवर्तने तु
 तयोर्निराम ।

शार्ङ्गलविक्रीडित इत्तम् ॥१२॥

(क) 'ता' कोन् स्थाने सक्ति निष्पन्न कवि ? ।

डिडिडिडि कोन् स्थाने जलसिद्धि ह्येते थाकाय शिथिल ह्येवाह्ये,
 देधाने शब्द ह्येवाव सद्यव नाह्ये एवं कोन् स्थाने लोकेव दृष्टि गोचर-
 ह्य ना, अथच सक्ति तीषण ह्य, कोन् स्थानेव डिडिडि लवणे
 नीण ह्येवाह्य, एकटी लोष्ट्रेव त्राय कृश ओ जीर्ण ह्येवाह्ये, कोन् स्थाने
 स्त्रीलोकेव दर्शन ना ह्य, अथच आनाय कार्यासिद्धि ह्य ॥१२॥

মিতি পরাম্ভয় । নিত্যাদিত্য-দর্শনোদকসেচনেন দূপিত্যং ভূমিঃ
 চারচীণা ; মূষিকোত্কারয়েহ । হন্ত ! সিদ্ধোঽয়মর্থঃ (ব) ।
 প্রথমমেতৎ স্কন্দপুত্রাণাং সিদ্ধিলক্ষ্যাম্ (শ) । অত্র কর্ম্মপ্রারম্ভে
 কৌটুশমিদানীং সন্ধিসুত্পাদয়ামি । ইহ খলু ভগবতা কনক-
 শক্তিানা চতুর্বিধঃ সন্ধ্যুপায়ো দর্শিতঃ । তদ্যথা, পক্কেষ্টকানা-
 মাकर्षণম্, আমিষ্টকানাং ছেদনম্, পিগ্গড়ময়ানাং সেচনম্,
 কাঠময়ানাং পাঠনমিতি (প) । তদত্র পক্কেষ্টকে ইষ্টিকাकर्ष-
 ণম্ । তত্র—

(ব) মিচিমিতি । পরাম্ভয় সস্বৃষ্টিয় । চারচীণা স্বভাবত এব লবণীদ্রুগেন
 প্রায়েণ চয়মুপগতা, ইয় ভূমি, নিত্য প্রচহমেব আদিত্যদর্শনে সূর্য্যাদয়কালি উদক
 সেচনেন পাদপ্রচালনাদিভ্রমসেচনে, দূষিতা শিথিলীভূতেষ্টকা । কিঞ্চ, উত্কীৰ্য্যত ইতি
 উত্করৌ ধূলিরাশি । ইহ অখিল্ স্থানে, মূষিকানা মুত্করী ধূলিরাশিয নিযত
 ইতি শিথ । হন্ত হর্ষে । অয়ম্ অর্থং, সন্ধিকর্ত্তনরুপ প্রযোজনম্, সিদ্ধ অনায়াসেন
 নিষ্পন্ন , চারচীণত্বাত্ নিত্যোদকসেচনেন শিথিলীভূতেষ্টকত্বাত্ মূষিকৈরন সারচীণীকৃত-
 ত্বাচেতি ভাব ।

(শ) প্রথমমিতি । স্কন্দপুত্রাণা কাৰ্ত্তিকেশমুতানা চৌরাণ্যাম্, এতৎ অনায়াসেন
 সন্ধিকর্ত্তনীপযৌগিত্যানপ্রাপণম্, প্রথম প্রধানম্, সিদ্ধেভ্যাবিন্যায়ৌষ্যনিষ্পর্শে, লক্ষণ
 সূচকম্ । চৌরা খলু চৌর্য্য কাৰ্ত্তিকেশ্যোপদিষ্টমিতি মন্যমানান্দনুসারেণ প্রবর্ত্তমানা
 স্কন্দপুত্রা ইতি গৌরত ইতি প্রসিদ্ধি ।

(প) অর্থমিতি । কনক চৌর্য্যস্য প্রারম্ভে উপকর্মে । কনকং কনকময়ী
 শক্তিরন্ববিশেষী यस্য তেন, তদাখ্যেণ কেনচিত্ চৌর্য্যশাস্ত্কারেণ । আমিষ্টকানাং

(ব) (ভিত্তি স্পর্শ করিয়া) এই স্থানটী লবণে স্পীণ হইয়াছে এবং
 প্রত্যহই সূর্য্যোদয়কালে জন-সিক্ত হওয়ায় শিথিল হইয়া গিয়াছে, আর
 এখানে ইহুদের মাটির স্তম্ভও বহিয়াছে । বেগ! আমার এই প্রয়ো-

পদ্মব্যাকীশং ভাস্করং বালচন্দ্রং
 বাপী-বিস্তীর্ণং স্বস্তিকং পূর্ণকুম্ভম্ ।
 তত্ কস্মিন্ দেশে দর্শয়াম্যাত্মশিল্পং
 দৃষ্ট্বা শ্বৌ যং যদ্বিস্ময়ং যান্তি পৌরাঃ ॥১৩॥

অপক্ৰেষ্টকানাং পিতৃময়ানাং অশ্রুততয়া কৌমলমুতিকাময়ানাং স্থানানামিতি শিখ,
 সেচনং সেচনেন গলিতীকরণম্ । পাতনং বিদারণম্ ।

পদ্ম ইতি । পৌরাঃ পুরবাসিনী জনা, অ পরদিনে, যত্ আত্মশিল্পম্, দৃষ্টা বিস্ময়ং
 যান্তি প্রাপ্তবন্তি, তত্ তাড়নম্, আত্মশিল্প নিজকার্য্যনৈপুণত্বম্, পদ্মবত্ ব্যাকীশং
 প্রক্ষুটং প্রক্ষুটিতপদ্মাকারমিত্যর্থঃ, ভাস্কর ভাস্করমণ্ডলাকারং গীলম্, বালচন্দ্রং
 খণ্ডচন্দ্রাকারম্, বাপী বাপীবস্তুশ্চীর্ণ বিস্তীর্ণমিত্যেক্ লক্ষমান স খ স চেতি
 সমাহারবন্দনত্ ইয়ম্, স্বস্তিক স্বস্তিকবন্ত্ বিকীর্ণম্ পূর্ণকুম্ভং পূর্ণকুম্ভবন্ত্ নিম্বপীব-
 মুহুর্ভগ্নম্, এতত্ সমান্যতম কিস্ককার সন্নিমিত্যর্থঃ, কস্মিন্ দেশে স্থানে দর্শয়ামি ।
 স্বত্যাভ্যবিবেচনম্ ।

“প্রক্ষুটীত্ পদ্মম্ পদ্মব্যাকীশবিকক্ষুটী” ইত্যমর ।

বৈশ্বদেবী ব্রহ্ম—“বাণাশ্চৈশ্বরা বৈশ্বদেবী মমী যী” ইতি লক্ষণাত্ ॥১৩॥

জন সিদ্ধ হইয়াছে (৭) । কাঙ্ক্ষিকের পুত্র চোবদিগেব ইহা কার্য্য-
 সিদ্ধির প্রধান লক্ষণ (৮) । এই কাব্যাবশ্তে এখন কি বকন সিদ্ধ
 তৈয়ার করি । ভগবান্ কনকশক্তি, এই জগতে চাৰি প্রকার সন্ধির
 উপায় দেখাইয়াছেন । যথা—পব ইষ্টকের আকর্ষণ, অপক্ ইষ্টকের
 ক্ষেদন, গলিতমুক্তিকার সেচন এবং কাঙ্ক্ষয়ঙ্গানের বিদারণ । অতএব
 এই পক্ষেষ্টকাময় ভিত্তিতে ইষ্টকাকর্ষণই কর্তব্য । সে বিষয়ে আবার—

প্রক্ষুটিত পদ্মের মত, স্বর্ধমণ্ডলেব মত, নূতন চন্দ্রের মত, দীর্ঘিকার
 জায় বিস্তীর্ণ, স্বস্তিকের তুল্য ত্রিকোণ এবং পূর্ণকুম্ভের জায়, এই
 কয় বকন সন্ধির মধ্যে নিছের শিল্প (কোন বকন সন্ধি) কোন জায়-
 গায় দেখাইব, বাহা দেখিয়া পুরবাসিণ, কাল বিস্ময়াপন্ন হইবে ॥১৩॥

তদত্র পক্বেষ্টকে পূর্ণকুম্ভ এব শোভতে ; তসুত্পাদয়ামি । (স)

অন্যাসু ভিত্তিপু ময়া নিশি পাটিতাসু

চারুতাশু বিপন্নাসু চ কল্পনাসু ।

দৃষ্টা প্রভাতসময়ে প্রতিবেশিবর্গী

দৌপাংশ মে বদতি কর্ম্মণি কৌশলশ্চ ॥১৪॥

(স) বিবিচ্য নিয়িন্বগ্ৰাহ তদিতি । পক্বেষ্টকে দর্শ । পূর্ণকুম্ভসদাধার, সন্নি ।

অন্যাম্বিতি । ময়া, নিশি রাত্ৰী, চারুতাশু লবণাবির্ভাবিন স্বয়মেব সীণাসু, অন্যাসু অপরাসু, ভিত্তিপু, পাটিতাসু সন্নিধারণার্থে বিদারিতাসু, তথা বিপন্নাসু ভয়ঙ্করাসু, কল্পনাসু মম ধারণোপায়ভূতেषু বচিণা গৃহস্থানাশ্চ কৌশলেষু চ, পাটিতাসু বিনাশিতাম্, উতক্রটতরকৌশলাবির্ভাবনেন বিফলীকৃতাসু সতীন্দিত্যর্থঃ ; অথবা কল্পনাসু প্রাচৌগলভূনাদিকৌশলেষু আবিষ্কৃতাংবিতি শ্রেয়, প্রতিবেশিবর্গী পক্ষীস্বিতজনসমূহ, প্রভাতসময়ে, দৃষ্টা তত্ সর্বমবলোক্য, মে মম দৌপাংশ্ স্বাভাবিকচৌর্য্যাপবাদান্, কর্ম্মণি চৌর্য্যকার্য্যে, কৌশল মেদৃগচ্ছ বদতি । অতাপি তাৎপর্য্যকটয়োগমেব কার্য্য কৰ্তব্যমিতি ভাব ।

অব বদন্তীত্যে কয়া ক্রিয়য়া অপ্রস্তুতঘোর্দোপকৌশলযৌ কর্ম্মতয়াভিসম্বন্ধাত্ তুল্য-
যোগিতালঙ্কার । তুল্যযোগিতালক্ষণ "দদার্থানাং" ইতি বহুবচনস্য অবিবচিততসম্যামি-
সপ্রমাণমেবোক্ত সাঙ্খ্যদর্পণশ্ৰীকায়াম্ । তথা দৌপানিতি বহুবচনেন প্রকম্ব কৌশল-
মিত্যে কবচনবিধানাত ভগ্নপ্রকম্বাদৌষ ; স চ 'দৌপম্' ইতি পাঠেইব সমাধেয় ।

বসন্ততিলকা স্তম্ ॥১৪॥

(স) তা' এই পদে ষ্টে কাময় ভিত্তিতে পূর্ণকুম্ভের আয় সঙ্ঘিষ্টে শোভা
পাইবে, তাহাই নির্দেশ করি ।

আমি ত্রাচিত্রে, লবণাবির্ভাবনিবন্ধন জৌর্ণ ভিত্তি কিংবা অজ্ঞাত
প্রকার ভিত্তি বিদৌর্ণ করিলে এবং প্রাচীর লজ্জনপ্রভৃতির উৎকর্ষ কৌশল
আবিষ্কার করিলে, প্রভাতকালে প্রতিবেশিগণ তাহা দেখিয়া আনার
সৌন্দর্য বলিবে, কার্য্যে মনুষ্যের বলিবে ॥১৪॥

নমো বরদায় কুমারকার্ত্তিকীয়ায়, নমঃ কনকশক্তিযে ব্রহ্মণ্য-
দেবায় (১) দেবব্রতায়, নমো ভাস্করনন্दिने, নমো যোগা-
চার্য্যায়, যস্যাহং প্রথমঃ শিষ্যঃ । তেন চ পরিতুষ্টেন যোগরোচনামে
টচ্চা । (হ)

অনয়া হি সমালম্ব্য ন মাং দ্রুচ্যন্তি রক্ষিণঃ ।

গস্ত্বল্প পতিতং গাত্রৈ রুজং নোত্পাদয়িষ্যতি ॥১৫॥

(ঙ) অথ কক্ষণি প্রবর্তমানী গুরুসম্প্রদায় নমস্কুর্ভবাত্র নম ইতি । বরদায়
ধর্মীটপনদায়িনে । অর্থোঽপি কৌমারব্রতাবলম্বনাৎ কুমার সম্বাখ্যেত, অত
কার্ত্তিকেশ্যপদম্ । এবমপর্গোঽপি কৃতিকাপুত্রতয়া কার্ত্তিকেশ্য স্যাৎত কুমারপদম্ ।
পরমেশ্বগুরুভবিনাম্য নমস্কার । কনকশক্তির্নাম কথ্যু দ্বিতীয়শৌখ্যশাস্ত্র-
প্রবর্তক, তস্মৈ , ব্রহ্মণ্য-দেবায় মহাপ্রভাবশালিতয়া ব্রহ্মণ্য-দেবস্বরূপায় দেবব্রতায়
দেবতাপরায়ণায় । কনকশক্তি বিষ্ণুপুত্রমেতন্ । পরাপর্গুরুভাবনাম্য নমস্কার ।
ভাস্করনন্দী নাম কথিত্তৃতীয়শৌখ্যশাস্ত্রপ্রবর্তকনাম । পরমগুরুত্বনাম্য নমস্কার ।
যোগাচার্য্য নাম কাশ্যপনাম । গুরুত্বনাম্য নমস্কার । যস্য যোগাচার্য্যস্য । যোগ-
শৌখ্যোপায়লক্ষ্যরূপা গীচনা গোপিত্ত যোগরোচনা অনায়াসেন শৌখ্যসাধনোপায়মুতা
রোচনেত্যর্থ ।

“যোগ সত্রহনোপায়স্থানমহুতিপুঞ্জিণু” ইত্যমর । “গোপিত্তে গীচনা কৃষ্ণানন্দনৌ
গীচন পুমান” ইতি বিকাশত্রয় ।

অনয়তি । হি তর্থাহি, অনয়া যোগরোচনয়া, সমালম্ব্য লিপাত্র নাম, রক্ষিণ

(হ) বরদাতা কুমার কার্ত্তিকেশ্যকে নমস্কার, প্রমথ্যান্বেষরূপ ও
দেবতাপবাদ্য কনকশক্তিকে নমস্কার, ভাস্করনন্দীকে নমস্কার এবং
যোগাচার্য্যকে নমস্কার, আমি ব্রহ্মণ্য প্রথম শিষ্য । সেই গুরু যোগা-
চার্য্য সম্বন্ধে হইয়া আমাকে, চৌখ্যের উপায়কৃত রোচনা নিদ্রাছেন ।

তথা কথ্যেতি । দিক্ কষ্টম্, প্রমাণসূত্রং মে বিস্মৃতম্ । বিখিনা ।
 আঁ, ইদং যজ্ঞোপবীতং প্রমাণসূত্রং ভবিত্যতি । যজ্ঞোপবীতং হি
 নাম ব্রাহ্মণস্য মহদুপকরণদ্রব্যম্, বিশেষতঃ স্মৃতিধস্য ।
 কৃত — (চ)

এতেন মাপয়তি মিত্তিপু কৰ্ম্মমার্গম্

এতেন মৌচয়তি ভূষণসম্পুয়োগান্ ।

পহ্নিণী ধনরক্ষা সৃষ্টিয়া, ন দ্রব্যনি । তথা গাৰ্হে এততসমালম্বে ইতি ভাব,
 পতিত শব্দে কৃত পীডাম্ ন উতপাদয়িত্বীতি, সুতরা বিশেষগুণশালিনী
 যোগীচনেতি ভাব ।

অত্র যোগীচনায়া উতকৰ্ম্মপ্রতিপাদনকার্য্য প্রতি কারণদ্বয়ীপন্যাসাত্ সমুচয়ী-
 স্পদ্বার । তথা উচ্যন্তীতি বহুবচনেন প্রকম্ম উতপাদয়িত্বীতি একবচনামিধানাত
 অপ্রকম্মতাदीष, স চ গাৰ্হে পতিতশব্দার্থি ক্রিয়ন্তি চ নী 'কম্ম' ইতি পাত্নে
 সমাধেয় ॥১৫॥

(চ) কথ্যেতি । তথা গাৰ্হে যোগীচনালীপনম্ । দিগিতি আশঙ্ককবন্ধানয়ন
 বিস্মরণাদাক্রমিন্দ্যাম্ । প্রমাণসূত্রং নাপনরজ্জু । উপকরণদ্রব্য প্রয়োগসম্বন্ধ
 বস্তু । অস্মৃতিধস্য সৌখ্যাদিপ্রহত্য ।

এতেনেতি । এতেন যজ্ঞোপবীতেন মিত্তিপু কৰ্ম্মণ পরদ্রব্যপদ্রবণরূপকার্য্যস্য মার্গ

ইহা দ্বারা গাৰ্হে লেপন কবিলে, বস্তুগণ আমাদের দেখিতে পাইবে
 না, এবং গাৰ্হে অস্ত্র পতিত হইলেও, কোন পীড়া জন্মাষ্টবে না ॥১৫॥

(ফ) (গাৰ্হে যোগরোচনা লেপন কবিল) হয় । বি কষ্ট । আমি
 মাপিবার সূত্র আনিতে বিস্মৃত হইয়াছি । (চিন্তা কবিতা) আ,
 এই যজ্ঞোপবীতই মাপিবার সূত্র হইবে । যজ্ঞোপবীতটা ত্রাক-
 ণের পক্ষে বড়ই উপকারের বস্তু, বিশেষতঃ আমাদের নত ত্রাক্ষণের ।
 কারণ—

उद्घाटको भवति यन्वदृढे कपाटे

दृष्टस्य कौटभुजगैः परिवेष्टनञ्च ॥१६॥

भाषयित्वा कर्म समारभे । तथा कृत्वा पवनीक च । एकलोष्टाव-
शेषोऽयं सन्धिः । धिक् कष्टम्, अहिना दष्टोऽस्मि । यज्ञोपवीत
नाडुनीं वडा विषये नाटयति । चक्रित्वा कृत्वा । स्वस्योऽस्मि । पुन कर्म
कृत्वा दृष्ट च । अये ! ज्वलति प्रदीपः । तथाहि—(क)

पत्या मन्विरित्यर्थसम, भाषयति परिमित करोति, चौर इति शेष । एतेन यज्ञोप-
वीतेन, भूषणसम्प्रयोगान "कृतिहितो भावो द्रव्यवत प्रकाशते" इति न्यायात् सम्प्रयुक्त-
भूषणानि करचरणादौ दृढलघानलङ्कारानिति यावत्, मीचयति प्रत्यावयति गृह्य इति
शेष । यन्वत् दृढे उभयमुखस्याने दृढमयुक्ते कपाटे, उद्घाटको भवति लीक इति
शेष । पराङ्गेऽपि एतेनेति सम्बध्यते । तथा च एतेन यज्ञोपवीतेन कपाटीपरिस्थे शङ्कु-
वडा तदाकर्षणं लीक कपाटयोरुद्घाटकी भवतीत्यर्थ । तथा कौटभुजगैः दृष्टस्य
कृतदृष्टनस्य करचरणादे, एतेन यज्ञोपवीतेन परिवेष्टनञ्च परिवेष्टनञ्च भवतीत्यन्वय ,
अतएव यज्ञोपवीत महदुपकरणद्रव्यमिति भाव ।

अवापि यज्ञोपवीतस्य उत्कर्षप्रतिपादनकाय्य प्रति बहुतरकारणीयत्वात् समुच्चय ,
भवतीत्येकया क्रियया उद्घाटकपरिवेष्टनयी कर्तृत्वा अभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता च,
अनवीरज्ञादिभावेन सङ्कर । तथा 'एतेन' इत्यस्य द्विरुच्चारणात् कथितपदतादीष,
'उद्घाटक' इति प सा प्रकृत्य 'परिवेष्टन'मिति नपु सकानिर्द्देशात् भयप्रक्रमतादीष , 'लीकी
विन्नीचयति' 'परिवेष्टकश्च इति पाठेन तयो समाधानम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१६॥

इहा धारा देव्याने सिव मापा रात्र, डेहा धारा दृढनञ्च अनङ्काव
शेषोऽयं सन्धिः, इहा धारा यद्वयं छत्रि दृढसंयुक्त कपाटे उक्त्वाटन करा
रात्र एव इहा धारा, कौटे उ अर्पण मन्त्रेन स्थाने वेष्टेन कविद्या वञ्चन कवा
छले १७१

শিখা প্রদীপস্য সুবর্ণপিচ্ছরা
 মহীতলে সন্নিমুখেণ নির্গতা ।
 বিভাতি পর্যন্ততম সমাহতা
 সুবর্ণরেখেণ কপে নিবেশিতা ॥১৩॥

পুন কাম কৃৎবা । সমাহোঃয় সন্নি । ভবতু , প্রবিশামি । অথবা
 ন তাবত্ প্রবিশামি, প্রতিপুরুষ নিবেশয়ামি । তথা কৃৎবা । অয়ে ।

(ক) মাপয়িত্বৈতি । কাম সন্নিনিষ্কাশ্যার্থম্ । তথা মাখনম্ ইষ্টকাক্ষণম্ ।
 এক লীলম্ ইষ্টকাক্ষণম্ ভবগণ যস্য স । আচনা সর্পেণ । স্বস্য প্রকৃতিস্য ।
 কাম তদবশিষ্টলীলনিষ্কাশনম্ ইষ্টা সম্মান্যরাত্ মহাম্বন্যনরমিতি শব্দ ।

শিলতি । সুবর্ণ স্বর্ণমিত্ত পিচ্ছরা পিচ্ছলবর্ণা সন্নিমুখেণ মহীতলে নির্গতা তথা
 পর্যন্তে প্রান্তদগ্গ তমসা অন্ধকারিণ তমাবত্ কৃষ্ণবর্ণেণ কপপাধারণৈকদৃশন চ সমাহতা
 নিরুদ্বা প্রদীপস্য শিখা কপ কপপায়াণ নিবেশিতা নিহিতা সুবর্ণস্য স্বর্ণস্য রংবা
 ইব বিভাতি ।

অথ অষ্টমুতয়া লুপাপময়া মদীণা যৌতী উপমালঙ্কার । তথা সুবর্ণশব্দস্য
 দিক্ষায়ন্তান কাণতপদতাदाव म नु द्विरणरखव इति पाठन समाधय ।

বস্ময় বন ইত্যম্ ॥১৩॥

(ক) মাপিয়া কাব্য আবশ্য করিবে । (মাপিয়া 'ও ইষ্টকাক্ষণ করিয়া
 দেখিয়া) এই সঙ্কীর্ণত একটীমাত্র লোকে অবশিষ্টে বহির্গত । হায় ।
 কি কষ্টে । সর্পে দংশন করিল । (বজ্রোপবীতধ্বা অঙ্গুলি বন্ধন করিয়া
 সিন্ধের বেগ অভিনয় করিতে লাগিল । পবে চিকিৎসা করিয়া) তুম্ব
 হইয়াছি । (পুনরায় কাব্য করিয়া এবং দেখিয়া) ওহে । দীপ জলি
 তেছে ।

স্বর্ণের ছায় পিত্তলবর্ণ, সিন্ধের মূখ দিয়া কৃতলে নির্গত এবং প্রান্ত
 নাগে অন্ধকার আবৃত প্রসীপের দ্বারা, কপপায়াণে প্রস্তুত স্বর্ণরেপার
 ছায় দীপি পাইতেছে ॥১৩॥

न कश्चित् । नमः कार्त्तिकेयाय । प्रविश्य दृष्टा च । अये ! पुरुष-
हयं सुप्तम् । भवतु, आत्मरक्षार्थं द्वारमुद्घाटयामि । कथं जीर्ण-
त्वादग्दृष्टस्य विरोति कपाटम् । तदुयावत् सलिलमन्वेषयामि ।
क्व नु खलु सलिलं भविष्यति ? । इतन्मती दृष्टा सलिलं गृहीत्वा क्षिपन्
सशङ्कम् । मा तावत् भूमौ पतत् शब्दमुत्पादयेत् । पृष्ठेन प्रतीक्ष्य
कपाटमुद्घाट्य । भवतु, एवं तावदिदानीं परीक्षे । किं लक्ष्यसुप्तम् ?
उत परमार्थसुप्तमिदं हयम् ? । वासयित्वा परीक्ष्य च । अये ! पर-
मार्थसुप्ते नानेन भवितव्यम् (ख) । तथाहि—

(ख) पुनरिति । कश्चिन्मनुष्यपरिष्काररूपं काव्यम् । प्रतिपुरुषं पुरुष-
प्रतिज्ञाति कश्चित् काष्ठमयं कृत्स्नपुरुषमित्यर्थः । यदि गृहस्य प्रहरति तदा एन
कृत्स्नपुरुषमेव प्रहरति भावः । कश्चिदपि जनीं न प्रहरतीति शब्दः, अतो नामि प्रवेज
काचिदाग्दृष्ट्याशयः । आत्मरक्षार्थमिति । यदि कश्चित् धत्तुं मं गच्छति तदा तेन
उद्घाटितद्वारेण सहमेव निर्गत्य आत्मरक्षां कर्तुं शक्यामीति भावः । गृहस्य जीर्णत्वात्
कपाटमपि जीर्णमिति बोध्यम् । अतएव विरोति द्वारमुद्घाटयामि शब्दायतः । अन्वेष-
यामि अन्वेषयामि । अन्वेष्यत इत्यन्वेष कर्मणि घञ् ततश्च तं करोतीति "इन कारितं
धात्वर्थे" इति इन । केचित्तु मार्गणार्थं इषधातुं श्रीरादिकमङ्गीकुर्वन्ति । सलिल-
प्रक्षेपेण आद्रे सत कपाटं न विरुयादिति भावः । पतत् सलिलमित्यर्थः । अतएव
सलिलं यथा भूमौ न पतत् तथैव कपाटीपरि क्षिपामीत्यभिप्रायः । पृष्ठेन पृष्ठदेशे
मुकुटपरिषर्त्तनेन प्रतीक्ष्य कश्चिदागच्छति नवेति अवेक्ष्यत्यर्थः । लक्ष्यसुप्तं व्याजनिद्रितम् ।
परमार्थसुप्तं यथार्थनिद्रितम् । इयं पुरुषयोरिति शब्दः, वासयित्वा नयनान्तिके क्षुभिका
मुपनीय भयं प्रदग्धं, परीक्ष्य विज्ञेयनिरीक्षणदिनेति शब्दः । अनेन पुरुषद्वयेन परमार्थ-
सुप्ते न यथार्थनिद्रितम् ।

(५) (पुनराशयं शक्तिरन्वेषपरिष्कारं करिष्या) शक्तिनिष्ठापकारार्थं शेष
दृष्टेराह । हृडे, प्रवेष्टुं करि । अथवा, निष्प्रेष्टुं प्रवेष्टुं करिदना,

নিঃশ্বাসীঃস্য ন শঙ্কিতঃ সুবিগদঃ তুল্যান্তর' (১) বর্ততে
 দৃষ্টির্গাঢ়নিমীলিতা ন বিকলা নাভ্যন্তরে চঞ্চলা ।
 গাত্র' স্নস্তশরীরসম্বিশিথিলং শয্যাপ্রমাণাধিকং
 দৌপছাপি ন মর্পযেদমিসুখ' স্যাশ্চক্ষুসুপ্ত' যদি ॥১৮॥

নিশ্বাস ইতি । অস্য পুরুষদ্বয়স্য, নিশ্বাস, শঙ্কিত অস্য সম্ভবতি শঙ্কিত ।
 তথা চ ন শঙ্কিত মনসি শঙ্কিতায়া ন ব্যঞ্জক ইত্যর্থ, তথা সুবিগদ বিশালতয়া সুস্পষ্টয়
 মন, ন তু জাগরিতস্যৈব চুদ্রতয়া অস্পষ্ট ইতি তাৎপর্যম্ । তুল্যমন্তর ব্যবধান যক্ষিন্
 কক্ষণি তদ্যথা তথা বর্ততে । জাগরিतावस्थायां नैव निश्वासी भवतीति भाव ।
 दृष्टिर्गन्धनम गाढनिमीलिता अत्यन्तमुद्रिता, किन्तु विकला न विकृति न प्राप्ता, तथा
 अभ्यन्तरे ताराप्रदेशे, चञ्चला न ताराप्रदेशस्य चञ्चलतया उपरिभागेऽपि चाक्षुष्य न गतति
 तात्पर्यम् । व्याजसुप्तस्य तु नैव भवितुमर्हतीत्याशय । गत्र करचरणाद्यङ्गसमूह-
 सक्त्या श्लथीभावेन पतिता ये शरीरसन्धय शरीरस्य सयोगस्थानानि तौ, शिथिल श्लथीभावन
 स्थितम् तथा शय्याया यत् प्रमाण परिमाण तत अधिकम् अतिरिक्तस्थानगतम् । व्याज-
 सुप्तस्य न गाढमीदृश शिथिल न भवति, सावधानतया च मस्तकचरणादिक शय्याती
 कृत्रिम पूरुष प्रवेश कवाই । বেশ, কেহ নাই । কাঠিকেয়কে নম-
 স্বাব । (প্রবেশ কবিয়া দেখিয়া) ওহে । দুইটা লোক নিদ্রিত বহি-
 রাছে । হউক, আশ্রয়ক্ষার্থ দ্বার খুলিয়া রাখি । বাড়ীখানি জীর্ণ
 বলিয়া কপাট যে শব্দ কবিয়া উঠিল । তা' জন খুলিয়া দেখি । জল
 কোথাও আছে । (চারিদিক দৃষ্টি করিয়া, জল গ্রহণ কবিয়া নিঃস্রপ
 করতঃ আশঙ্কার সহিত) ভূতনে পড়িয়া শব্দ উৎপাদন না করে ।
 (পৃষ্ঠের দিক্ নিরীক্ষণ করিয়া কপাট খুলিয়া) হউক, এইরূপ এখন
 পরীক্ষা করি । এই লোক দুইটা কি কপটনিদ্রিত ? না, যথার্থ-
 নিদ্রিত ? । (ভয় দিয়া, পরীক্ষা করিয়া) ওহে । ইহারা যথার্থনিদ্রিতই
 হইবে । কারণ—

সমলাদবলোক্য । অয়ে । কথং সৃদঙ্গঃ, অয়ং দদুঁরঃ, অয়ং
পণ্ডবঃ, ইয়মপি বীণা, এতে বংশাঃ, অমী পুস্তকাঃ । কথং নাখ্যা-
চার্যস্য গৃহমিদম্ । অথবা, ভবনপ্রত্যয়াৎ প্রবিষ্টোঽস্মি ।
তত্ কিং পরমার্থদরিদ্রোঽয়ম্ ? উত রাজভয়াচ্চৌরভয়াহা ভূমিষ্টং
দ্রব্যং ধারয়তি ? । তন্মমাপি নাম শর্বিলকস্য ভূমিষ্টং
দ্রব্যম্ ? । ভবতু, বীজং প্রচীপামি । তথা ক্ৰুবা । নিচ্ছিন্নং বীজং ন
ক্বচিৎ স্ফারীভবতি । অয়ে ! পরমার্থদরিদ্রোঽয়ম্ । ভবতু,
গচ্ছামি । (গ)

ভূমৌ ন গচ্ছতীত্যমিপ্রায় । তথা যদি লল্যমুপম্ ইদ পুরুষদয় ব্যাজমুপ স্ম্যত, তদা
অমিসুখ সম্মুস্ববশিন্ দীপশ্যপি, ন মর্শ্যেৎ ন সর্হত, চতুপি তেজপাতন মর্হীপত্রব-
সম্মবাদিতি ভাব ।

অথ পরমার্থমুপপ্রতিপাদনকাব্য প্রতি বহুতরকারণোপন্থা সাত্ সমুচ্চয়, তনক্রত-
বিন্ধিতিবশাৎ লক্ষ্যবিধিনিঃসাদাদিসাধনেন পরমার্থমুপলব্ধপমাধ্যজ্ঞানাদনুমানা-
লঙ্কার ।

“গন্ধ রাজাশ্বজ্ঞানাদৌ কৌবমর্হে কল্মষেরে” ইতি মেদিনী । “লল্য শরম্যে সঙ্ঘায়া
লল্য লক্ষ্যনি সম্মতম্” ইতি বিশ্ব ।

শাঙ্করবিকীর্ষিত বচনম্ ॥১৮॥

(গ) সমলাদিতি । দদুঁরপণ্ডবী বায়বিশেষী । বশা ব শব্দশক্তিমিত্যপি বায়ানি,

এই লোক দুইটার নিখাস শব্দাশ্চক নহে, অথচ স্পষ্টে এবং সমান
ব্যবহানে হইতেছে, নহন অত্যন্ত মুদ্রিত, কিন্তু বিকৃত নহে কিংবা
ভিতরে চকনও নহে এবং শব্দীরের সঙ্ঘস্থানগুলি শিথিল ভাবে পড়িয়া
ধাকায়, অঙ্গসকলও শিথিল হইয়াছে এবং শব্দ্যের পরিমাণ অপেক্ষায়
অধিক হইয়াছে । (কোন কোন অঙ্গ নাটীতে শিথিল পড়িয়াছে) আর
যদি কপটনির্মিত হইত, তবে সম্মুখে দীপ সহ করিতে পারিত না ॥১৮॥

বিদু । উত্স্বপ্রায়ত । ভো বচস্ । সন্ধী বিচ্র দিস্দি,
 চোর' বিচ্র পৈক্বামি, তা গিণ্হুদু ভব' এদং সুবস্ব
 মগ্হুচ্র । (ঘ)

(ঘ) ভো বচস্ । সন্ধিরিত্ব দৃশ্যত খৌরমিব পশ্যামি, তদৃশ্হাতু ভবানিদ
 সুবস্বভাগ্হম ।

পুস্তকানি এষা সন্ধানি পুস্তকা অর্গ' আদিত্বাদত্ পুস্তকনামাধার্য ইত্যর্থ' । কেচিৎ
 পুস্তপি পুস্তকশব্দে বদন্তি । নাট্যাচার্যস্য অভিনয়গানাদিশিষ্টকস্য, সত্কাদীন
 তস্যৈব প্রযোজনীয়ত্বাদিত্যি ভাব । ভবনপ্রস্থগাত সাধারণত্হস্যত্হবিদ্যাশাস্ত্র ।
 পরমায়দগ্হিদি যথার্থদীন ধনভাগ্যাদ্যদর্শনাদিত্যাশ্রয় । ভূমিষ্ঠ ভূমর্ম্মীথিতম ইত্য
 ধনম ধারয়তি বচতি । ভূমিষ্ঠ দ্রব্যম্ যুগ তিহেদিত্যি ভাব । সর্গর্গীক্হিগ্হিম ।
 এনে খৌর্যবিদ্যাযামাত্মনৈপুণ্যে ব্যজ্যতে । বীজ সর্গ'ধম্ । তথা কৃত্বা বীজ নিখিণ্য ।
 ক্হচিত্র প্রদেয় ন স্কারীভবতি বিশালীভবতি । অধ্যয়নধনকে ভূমার্গে সন্নিপাতপুস্তক
 নিখিণ্য বীজ স্কীতীভবতীতি প্রবাদ । অতএবাচ্র অয় ইত্যাদি । গচ্ছামি কিচ্ছিদনপ
 চ্ছন্যৈবতি শ্রম অস্য দগ্হিত্বেন অপহরণযৌগ্ধনাভাবাদিত্যি ভাব ।

(ঘ) বিদু ইতি । স্বপ্নে উচ্চারণমুত্স্বপ্নে ত কীরীতীতি উত্স্বপ্রায়ত স্বপ্নে

(গ) (চাবিদিকে দৃষ্টি কবিয়া) ওহে । এই মুদঙ্গ, এই দহু'ববাচ, এই
 পণববাচ, এই বীণা, এই বাঁশী এবং এই কতকগুলি পুস্তক । তবে
 কি এটা মাটীশিক্কেব বাড়ী । অথবা গৃহস্থেব বাড়ীর বিশ্বাসে প্রবেশ
 কবিয়াছি । তবে কি এই গৃহস্থ বাস্তবিকই দরিদ্র, না, বাজাব ভয়ে
 কিংবা চোবেব ভয়ে ধন, ভূগর্ভে লুক্কায়িত কবিয়া বাখিয়াছে । তা'
 আমি শর্বিলক আমাব কাছে আবাব ধন, মাটীতে লুক্কান ? । হউক,
 সর্ষপ নিষ্ফেপ কবি, (সর্ষপ নিষ্ফেপ কবিয়া) নিষ্ফিপ্ত সর্ষপ কোথাও ত
 ফুটিয়া উঠিতেছে না । ওহে ! এ ব্যক্তি বাস্তবিকই দরিদ্র । হউক
 এখনচলিয়া যাই ।

শর্বি । কিং নু খলু অয়মিহ মাং প্রবিষ্টং জ্ঞাত্বা দরিদ্রো-
 ঽস্মীতুপহসতি ? । তত্ কিং ব্যাপাদয়ামি ? উত লঘুত্বা-
 দুত্স্বপ্রায়তে । ইম । অয়ে ! জর্জর-স্নানশাটীনিবদ্ধং দীপপ্রভ-
 যৌহীপিতং সত্যমীবেতদলঙ্করণমাণ্ডম্ । ভবতু, গৃহ্লামি । অথবা,
 ন যুক্তং তুল্যাবস্থং কুলপুত্রজনং পীড়য়িতুম্ । তদৃগচ্ছামি । (ঙ)

প্রলপতীত্যর্থঃ । “শব্দাदीनि करोति” इति करोत्यर्थे चाधि; शब्दादीना नामगणत्वात् ।

सुवर्णभाण्डं स्वर्णालङ्कारम् । मदपेक्षया भवता सावधानतया रक्षणीयत्वादिति भावः ।

(ঙ) শর্বি ইতি । উপহসতীতি । यस्य पिच्छलभाण्डमपि न दृश्यते, तस्यैव सुवर्णभाण्डग्रहणीपदेशादुपहास इति बोध्यम् । तत् तद्यादुपहासकरणात् । लघुत्वा-
 दात्मनो शाब्दीर्यराहित्यात् । जर्जरा पुरातनत्वेन जीर्णा या स्नानशाटी स्नानकालीनपरि-
 धेयवस्त्रं तेन निबद्धम् । अलङ्करणभाण्डम् अलङ्कारपाठम् । तुल्या मनुसमाना अवस्था
 दीनदशा यस्य तम्, कूलपुत्रजन सत्कूलजात लीकम् ।

(ঘ) বিদূষক । (স্বপ্নেব ভিতবে বলিতে লাগিল) বয়স্ত । সন্ধি
 যেন মৃষ্টি গোচর হইতেছে এবং চোর যেন দেখিতেছি, অতএব তুমি
 এই স্বর্ণালঙ্কার গ্রহণ কর ।

(ঙ) শর্বিলক । এই ব্যক্তি, ‘আমি এখানে প্রবেশ কবিয়াছি’ ইহা
 জানিয়াই কি ‘আমি দরিদ্র’ এই ভাবে আমাকে উপহাস কবিতেছে ?
 তবে কি ইহাকে মাঝিয়া ফেলিব ? অথবা এ লোকটা লঘু (হালকা)
 বলিয়া স্বপ্নের ভিতরে কথা বলিতেছে । (দেখিয়া) ওহে ! জীর্ণ স্নান-
 শাটীধারা বন্ধ সত্যই ইহা স্বর্ণালঙ্কার দীপের আলোকে প্রকাশিত হই-
 য়াছে । হউক, গ্রহণ করি । অথবা এক রকম অবস্থার লোক, বিশেষতঃ
 সৎসংশ্রাত ; হস্তরাং ইহাকে উৎপীড়িত করা সম্ভব নহে । অতএব
 এখন যাই ।

विदू । भो वयस्स । माविदोसि गोवम्हणकामाए, जइ एदं सुवण्णभण्डअं ण गेण्हसि । (च)

शर्वि । अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च । तद्गृह्णामि । अथवा, ज्वलति प्रदीपः । अस्ति च, मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यते । तं तावत् प्रवेशयामि, तस्याय देशकालः । एष मुक्तो मया कीटो यात्वेव अस्य दीपस्य उपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरितुम् । एष पक्षद्वयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन, धिक् कृतमन्धकारम् । अथवा, मयापि अस्मद्ब्राह्मणकुले न धिक् कृतमन्धकारम् ? अहं हि चतुर्वेदविदोऽप्रतियाहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्यमकार्यमनुतिष्ठामि । इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य प्रणयम् ! इति जिह्वति । (छ)

(च) भो वयस्य । शपितोऽमि गीर्वाङ्गणकाम्या यदि एतत् सुवर्णभाण्डं न गृह्णामि ।

(च) विदू इति । शपितोऽमि शपथ कारितोऽमि, गौय ब्राह्मणस्य तौ तयो काम्या अभिलाषिण । तथा च गीर्वाङ्गणस्य च अभिलाषभङ्गे यत् पातकम् एतस्य अगृह्यस्य तदेव तव पातक भवेदिति भावः ।

(छ) शर्वि इति । भगवती उभयोरपि साहाय्यात् साहाय्यवती गोकाम्या गीर्वाङ्गणस्य ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणस्य अभिलाषभङ्गय । ज्वलति प्रदीपः, अतएव दानीमेव ग्रह्ये अन्येषां दर्शनसम्भवात् न गृह्णामि इति भावः । आग्नेय श्रि-निर्वापणकारो, कीटो धार्यते, स चास्तीत्यन्वयः । प्रवेशयामि प्रदीपप्रभामण्डलाभ्यन्तरे इति शेषः । देशेन युक्तं काली देशकालः, मध्यपदलोपी समासः, तादृशकीटप्रवेशनस्य इदं स्थानम् अथ समयर्थेत्यर्थः, तन्निवारकाभावात् इदानीमेवालङ्कारस्थापहार्यतावति

(८) विदूषकः । वयस्य । आमि त्वांकारे गरु ७ आङ्गणस्य अति-वाचक्षारा शपथ कदाहेतेहि, यदि एहे अलङ्कार एदं न क्व ।

বিদু । ভো বত্রস্স ! মীদলো দে অগাহল্যো । (জ)

ভাব । যাব্বেব গচ্ছতু এব । ভদ্রপীঠেন তদাখ্যেন কীটেন কবা, পঞ্চদয়ম্ব অনিলিন বায়ুনা করণন, এধ প্রদীপো নির্বাণিত, তথৈব চ অন্বকার হ্রতম্ । ধিমিতি তনুকাখ্যনিন্দায়াম্ । “অন্বকারোঃস্বিঘা ধ্বান্তম্” ইত্যমরঃ । ইতো নির্বেদীদধাদাঙ্ক অধবেতি । মযাপি, ন কেবলমনেন কীটেনিতি ভাব, অক্ষাঙ্গাশুকুলি অন্বকারম্ অন্বকারবত্ পাপ মানিন্য ন হ্রতমিতি কাঙ্ক, ন হ্রত কিম্ ? অপি তু হ্রতম্বেবিত্যর্থ । অতএব মা ধিক্, হি যধ্বাত্ । অপ্রতিগাহকস্য অসহাতলমগ্নয়েন পাপমযাত্ ক্রুতযিদিপি প্রতিযহমপি অকৃতবত ইত্যর্থ । অকাখ্য চৌথ্যরুপম্ । অন্তিষ্টামি করীমি । ইতো ঙ্খিক কৌ নামাধ পাত ইতি ভাব । প্রথয় প্রার্থনা প্রার্থনাপূরণমিত্যর্থ । জিহ্বচ্চতি যচৌতুমিচ্ছতি ।

অন মদনিকায়া রতিভোগার্থসমীহা করণাত্ বিলাসী নাম প্রতিমুখসম্বেরঙ্গম্—
“সমীহা রতিভোগার্থা বিলাস ইতি কথ্যত” ইতি সাহিত্যদর্পণলচনাত্ ।

(ছ) শর্বিলক । গরুণ অভিবাধ ও ব্রাহ্মণের অভিলাষেব ওরুতর নাহাঙ্গ্য বহিষাছে, স্বতবাং তাহা অতিক্রম কবা যায় না, অতএব গ্রহণ কবি । অথবা, প্রদীপ জ্বলিতেছে, প্রদীপ নির্কাণের জন্ত আমি আগ্নেয় কীট রাখিয়া থাকি, তাহা আমার নিবটে আছেও, তাহা-কেই প্রেবণ করি, সেই প্রেরণেরই এই স্থান এবং সময় । আমি এই সেই কীট ছাড়িয়া দিলাম, এই দীপের উপবে বিচিত্র মণ্ডনাবারে বিচরণ করিবাব জন্ত এই কীট চলিয়া যাক্ । ভদ্রপীঠনামক সেই কীট, পশুদ্বয়র বায়ুছাবা এই দীপ নির্কাপিত কবিল, হায় ! অন্ধকার কবিয়া ফেলিল । আমিও কি আমাদের ব্রাহ্মণকুলে অন্ধকার করি নাই ? চতুর্কেরবিনং এবং অপ্রতিগ্রাহীর পুত্র আমি শর্বিলকনামে ব্রাহ্মণ, এখন বেঙ্গা মদনিকার জন্ত অকাখ্যের অগৃষ্ঠান করিতেছি । এখন ব্রাহ্মণের প্রার্থনা পূরণ করি । (এই বনিয়া গ্রহণ করিতে ইচ্ছা করিন ।)

শর্বি । ধিক্ প্রমাদঃ । সলিলসম্পর্কাৎ শীতলো মে অগ্র-
হস্তঃ । ভবতু, কক্ষয়োর্হস্তং প্রচ্ছিপামি । নাথ্যেন সব্যহস্তমুখীকৃত্ব
গৃহ্ণতি । (ক)

বিদূ । গহিৎ ? । (জ)

শর্বি । অনতিক্রমণীয়োঽয়ং ব্রাহ্মণপ্রণয়ঃ । তদৃগৃহী-
তম্ । (ট)

বিদূ । দাণীং বিক্লিণিত-পক্ষৌ বিচ্র বাসিচৌ, অহং সুহঁ
সুবিচ্ছঁ । (ঠ)

(ক) ভো বয়স্য । শীতলন্তে অগ্রহস্তঃ । (জ) গৃহীতম্ ? ।

(ক) বিদূ ইতি । হস্তম্ব্যায়মিতি অগ্রহস্তঃ । রাজদন্তাদিত্যত্ পরনিপাতঃ ।

(ক) শর্বি ইতি । ধিক্‌গিত্যাক্মনিন্দায়াম্ । প্রমাদ অনবধানতা, সম্ভ্রাত ইতি-
শ্ৰেয়ঃ, হস্তমনুসীকৃত্বৈব গৃহ্ণে প্রকৃত্বাদিতি ভাবঃ । সলিলসম্পর্কাৎ কপাটে প্রদীপার্থ
জলয়ঙ্ঘনাৎ । কক্ষয়োঃ পার্শ্বাংহমূলধীরম্ব্যন্তর ইতি শ্ৰেয়ঃ, প্রচ্ছিপামি তৎস্থানস্য
স্তম্ভবত এবীণত্বেন উখীকরণার্থমিতি ভাবঃ । সব্যহস্ত দক্ষিণহস্তম্ ।

“সব্যনু দক্ষিণে । বামে চ প্রতিকূলে চ” ইতি বিচ্র ।

(জ) বিদূ ইতি । গৃহীতমিতি কাক্রুঃ, গৃহীত কিমিত্যর্থঃ ।

(ট) শর্বি ইতি । ব্রাহ্মণস্য প্রণয়ঃ প্রার্থনা ।

(ক) বিদূষক । বয়স্য ! তোমাব হস্তাগ্র যে শীতল ।

(জ) শর্বিলক । হায় ! অসাবধানতা হইয়াছে । জল স্পর্শ কবায়
আমার হস্তাগ্র শীতল হইয়াছে । হউক, বন্ধদেশে হস্তক্ষেপ করি ।
(অভিনয় অগ্রসাবে দক্ষিণ হস্ত উষ্ণ করিয়া গ্রহণ কবিল ।)

(ক) বিদূষক । গ্রহণ কবিয়াছ ? ।

(ট) শর্বিলক । এই ব্রাহ্মণের প্রার্থনা লক্ষ্যনীয় নহে । তাই গ্রহণ
কবিয়াছি ।

शर्वि । महाब्राह्मण ! स्वपिहि वर्षशतम् । कष्टम्, एवं
मदनिकागणिकार्थे ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम् । अथवा,
आत्मा पातितः । (ड)

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिवेदितपौरुषम् ।

यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥१८॥

(ठ) इदानीं विक्रीतपण इव वाणिज अहं सुखं स्वप्स्यामि ।

(ठ) विद्रु इति । विक्रीत पण विक्रीयद्रव्ये येन स, वाणिजी वणिक् ।
अन्वकारावरणेन दर्शनाभावात् निद्रामोहेन च स्वरापरिज्ञानादित्य विद्रुषकस्य व्यत्यय
इति बोध्यम् ।

(ड) शर्वि इति । महाब्राह्मण ! निरुद्धब्राह्मण । उक्तविधप्रलापैरात्मनी
नितान्ताचमत्वप्रतिपादनात् प्रदीपस्थितिकाले ब्राह्मणोचिततिलकादिदर्शनाच्च ईदृश
सम्बोधनमुपपद्यत इत्यवधेयम् । तमसि घोरतममाहृत नरके । ननु एककृतेन पापेन
कथं ब्राह्मणकुलसामान्यस्य पातित्य स्यादित्याह अथवेति । आत्मा स्वस्य जीवात्मा,
पातित पातित्यास्पदोक्त, ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरत्तिकापरिमितस्पर्शान्मुसर्षस्तेयस्य
शूलपाणिप्रभृतिभि प्रायश्चित्तविवेकादौ महापातकत्वेन व्यवस्थापितत्वात् महापातकस्य च
पातित्यजनकत्वादिति भावः ।

पातित्यमाह प्रायश्चित्तत्त्वद्वयं वचनम्—“पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणं
सन्निर्गन्तुभाष्यी नानुयाह्य अभिशप्तं सञ्चकर्मविवर्जितं पतिततमो भवति ।”

धिगिति । न निवेदितं कुवापि न ज्ञापितं पौरुषं पुरुषकारी येन तत् तादृशम् ।

(ठ) विद्रुषक । विक्रीत-अर्था वणिक्केर छात्र एवम आमि श्रे
निद्रा याहेते पारिव ।

(ड) शर्विलक । निरुद्धेब्राह्मण । शतवर्षं निद्रा याऽः । हाय, बेञ्जा
मदनिकार वञ्च आमि ब्राह्मणवन्शके अहंकारे निपातित करिनाम ।
अथवा, आपनाके निपातित करिनाम ।

তদয়াবত্ মটনিকায়া নিষ্কৃয়ণার্থে বসন্তসেনাগৃহং
 গচ্ছামি । পরিক্রম্য শব্দ-বীক্যে চ । (ঙ) অয়ে । পটশব্দ ইব ।
 মা নাম রচ্চিণ । ভবতু, স্তম্ভীভূত্বা তিষ্ঠামি । অথবা মমাপি
 নাম শ্বির্লকস্য রচ্চিণঃ ? । যোগ্যম্ । (গ)

দারিদ্র্যে স্তনু ধিগন্তু । যদযস্মাত্ দারিদ্র্যাহেতৌ, এতৎ স্তেযরূপে গর্হিতং কস্য
 নিন্দামি শ্ব গর্হিত্বাদেব করোমি শ্ব গণিকার্থে দানায় আবশ্যকত্বাদিত্যে ভাব ।

শব্দ দারিদ্র্যস্য ধিক্কার প্রতি অনির্বেদিতপৌরুষপদস্যার্থে হন্তুরিত্যে পদার্থং হেতুক
 কাব্যলিঙ্গম্ নিন্দামি করোমীত্যনেকক্রিয়ধোরহমিত্যে ককচুঁকারকত্বাত দৌপকশ্চ শ্বনযৌ
 পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সমৃষ্টি । ন শ্ব পরাহেঁ ক্রিয়াসমুচ্চয় ইতি বাচ্যম্ অতিশয়ীক্তি
 মূলকত্বাভাবাত দর্পশ্লোকাদির্মি ক্রিয়াসমুচ্চয়স্য অতিশয়ীক্তি মূলকত্বাহীকারাত ॥১৮॥

(ঙ) তদিত্যে । নিষ্কৃয়ণার্থে বিমোচনার্থম্ অস্মালঙ্কারস্য প্রদানেন বসন্তসেনায়া
 দাসীভক্তিতৌ বহিষ্করণার্থমিত্যর্থ ।

শব্দ পরিসর্পণী নাম প্রতিমুখসম্ভে রঙ্গম্—“ইষ্টনটানুসরণে পরিসর্পণ্যে কথ্যতে” ইতি
 সাহিত্যদর্পণলক্ষণাত্ ।

(গ) অয়ে ইতি । পটশব্দ ইব শ্রুয়ত ইতি শ্রেণ । রচ্চিণ শৌরপ্রবেশসন্দেহে
 রথ্যাত আগতা রাজধান্যা প্রহরশ্বিন, মা নাম ন ভবন্তু ইতি শ্রেণ । ভবতু রচ্চিণা-
 মিবাগমনমিত্যর্থ, স্তম্ভীভূত্বা প্রাসাদস্য সশ্বাকাগে ভূত্বা । ননু তথাৎপি যদি
 রচ্চিণে পরিচিন্তুয়িত্বাহেঁ অথবতি । শ্বির্লকস্য সমীপে, রচ্চিণে প্রবেশিত্যে শ্রেণ ।
 সমর্গীকৃত্যে ।

যাহাতে কুড়াপি পুরুষকাব প্রকাশ করা চলে না, সেই দারিদ্র্যকে
 ধিক্ । যেহেতু এই গর্হিত কার্যেব নিন্দাও কবিতেছি, আবার তাহা
 কবিতেছিও ॥১৮॥

(ঙ) অতএব মটনিকাকে মুক্ত কবিবাব জন্ম বসন্তসেনার বাড়ী
 যাই । (পাদদেশে করিয়া দেখিয়া) (গ) ওহে । পদশব্দেব ছায়া

मार्जारः क्रमणे, शृगं प्रसरणे, श्येनो ग्रहानुचने
सुप्तसुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा, सर्पणे पन्नगः ।

माया रूप-शरीर-वेश-रचने, वाग् देशभाषान्तरे,
दीपो रात्रियु, सङ्घट्टेषु डुडुमो, वाजी स्थले, नीर्जले ॥२०॥

मार्जार इति । क्रमणे पादविचारे निशब्दपादमञ्जारे इत्यर्थः, मार्जारी विशाल
स्वरूप । प्रसरणं शीघ्रगमने, शृगी हरिणस्वरूप । यदृश्यं युक्तमालुचनं ग्रहानुचन
तद्यिन् मध्यपदलोपी समासः, वस्तुनो ग्रहणं केदने चेत्यर्थः श्येनसदाब्धि सपत्निरूप ।
सुप्तस्य निद्रितस्य अमुक्तस्य जगरितस्य च मनुष्यस्य वीर्यतुलने दृष्टिभावमेव वननिरूपणे,
या कुङ्कुमस्वरूपं कुङ्कुंरो हि दृष्टिभावमेव अपरकुङ्कुंरस्य मनुष्यादेष वल निरूपयितु
मर्हति । सर्पणं रन्ध्रदिप्रवेशात्प्रकमने, पन्नगं सर्पणं । रूपस्य नीलपीतादि-
वर्णस्य, शरीरस्य स्त्रीपुरुषाकारस्य, वेशस्य नानादेशीयपरिच्छेदस्य च रचने विधाने,
माया साक्षाद्देन्द्रजालिकविद्यास्वरूपः । देशभाषान्तरे नानादेशीयभाषामेदे, वाक् साक्षात्
सरस्वतीरूपः । रात्रियु दीपं प्रदीपस्वरूपः, दीपो यथा रात्रौ प्रभावः प्राप्नोति, अहमपि
तथैव रात्रौ प्रभावः प्राप्नोमीति भावः । सङ्घट्टेषु अन्त्याक्रमणादिना विपत्सु, डुडुम
शृगालस्वरूपं शृगाली यथा कुङ्कुंरादीनामाक्रमणे पलाय्य आत्मानं रक्षति, अहमपि
तथैव अन्त्याक्रमणे पलाय्य आत्मानं रक्षामीति भावः । स्थले भूभागे, वाजी घोटकरूपः,
तददेव भारवहनक्षमं पन्नगमौ चेत्याशयः । तथा जले नीनीकास्वरूपं तथैव मूल
रक्षणमर्थं इत्यभिप्रायः ।

अथ एकस्य शर्विलकस्य क्रमणादिविषयभेदेन अनेकधाज्ञे स्थात रूपकयुक्तं उल्लेखा-
स्वरूपं "गान्धीर्येण समुद्रोर्मि गौरवशामि पञ्चत" इति साहित्यदर्पणोदाहरणम् ।
तथा सम्यक्कवचनात्प्रयोगस्य "रात्रियु सङ्घट्टेषु" इति तद्वचनान्प्रयोगान् भद्रप्रक-
मतादीषु, समुद्रवर्षकयकागोऽवशं वक्तव्यं, किन्तु नील इति वाच्यमभिधानदीपयः
"रात्रौ भूमितले, जम्बूद्विपे तरुणि, देहस्य दुःसङ्घटे" इति पाठे तु तयो समाधानम् न च
उच्यते । क्लीरा येन ना ह्य । इडक, उड्ड ह्येया धादि । अथवा
आमि शर्विलक । आमात्रं निदृष्टं आचारं त्रौ ? । ये आदि—

অপি চ । ভুজগ ইব গতৌ, গিরি: স্থিরত্বে,
 পতগপতে: পরিমর্ষণে চ তুল্য: ।
 শশ ইব ভুবনাবলোকনেঃ
 বৃক ইব চ গ্রহণে বলে চ সিংহ: ॥২১॥

লিঙ্গব্যবথাদপি ভগ্নক্রমতান্তরমিতি বাস্তব্ উভয়লিঙ্গযৌরপি বহুতাপ্রয়োগাৎ । অথবা
 তৎসমাধারার্থমপি একমেব পাঠপরিবর্তন বিধেয়ম্ ।

ঔজুসময়ত্ব কবির্দেশ শশালাপেঁ প্রসিদ্ধ আসীদिति मङ्गाजन ।

शशूँलविक्रीडित हचम् ॥২০॥

উক্তপ্রায়মেবার্থে ভঙ্গানুরেণাহ ভুজগ ইতি । অচ গতৌ অশ্বন্দরগমনে, ভুজগ সর্প
 ইব, স্থিরত্বে গৈরী, গিরি পর্বত ইব । উপমাশব্দশপাতাদপঠিতৌপি ইবশব্দী
 নিরিশব্দে নান্বীযতে । পরিমর্ষণে ভুতগমনে পতগপতের্গৃহত্বস্য চ তুল্য, ভুবনাবলোকনে
 একস্থানস্থা এব জগদর্শনে শশৌ স্নগবির্ষণে ইব, গ্রহণে বৃকবন্তুস্টীকারে, বকৌ ব্যাপ্রবির্ষণ
 ইব, বলে চ সিংহ ইব । উপমাশাঙ্কচর্যাৎ সি হশব্দে নাপি সচ ইবশব্দীঃস্বীযতে ।
 অতএব কা নাম রখিধী সম ভীতিরिति भाव ।

অত্রাপি একস্য শব্দিলক্ষ্যে বন্যাদিবিষয়ভেদেই অনেকধীর্নৈখাম্বালীপমাদুক্ত উল্লে-
 খালদ্বার চ্যাহিত্যদর্পণাদাব্রহ্মে খালদ্বারস্য নিয়মোলাদ্বায়নব্যক্তত্বামিধানাৎ ।

पुथिलाया हचम् ॥২১॥

নিঃশব্দ পদসকাবে বিভাল, ক্রতগমনে হরিণ, গ্রহণে ও ছেদনে শ্রেণ-
 পক্ষী, নিভিত ও জাগরিত মহুশ্চৈব বলনিরূপণে কুক্কূর্ব, বহু-প্রবেশে সর্প,
 নানাভ্রাতীয় বর্ণ, স্ত্রী বা পুরুষেব আকাব এবং নানাদেশীয় বেশ, এই
 সকল বচনায় মায়, বিভিন্ন ভাষাতে সাগাং সবস্থতী, বাজিতে দীপ,
 সর্কটে শৃগাল, স্থলে খোড়া এবং জলে নৌকা ॥২০॥

আরও, আমি গমনে সর্পেব ছায়, স্থিরতায় পর্কতেব ছায় ক্রতগমনে
 গরুডেব ছায়, জগতের দর্শনে শশকেব ছায়, গ্রহণে ব্যাঘ্বেব ছায়, এবং
 বলে গিহের ছায় ॥২১॥

প্রবিশ্য রদনিকা । হৃদী ! হৃদী ! বাহির-দুয়ার-সালাএ পস্তুতৌ
বহুমাণাও, সৌবি এত্য় ণ দৌসহ । ভোদু, অজ্জমিত্তেঅ' মহা-
বেমি । ইতি পরিক্রামতি । (ত)

শর্বি' । রদনিকা হনুমিচ্ছতি । নিষ্প্য । কয়' স্ত্রী ! ভবতু,
গচ্ছামি । ইতি নিষ্ক্ৰান্ত । (থ)

রহ । গতা সবাঃসম্ । হৃদী ! হৃদী ! অহ্মাণং গীহে সন্নিং কপ্পিঅ
চৌরো ণিক্কমহি । বিদূযকসুপগম্য । অজ্জমিত্তেঅ ! উত্তেহি উত্তেহি ;
অহ্মাণং গীহে সন্নিং কপ্পিঅ চৌরো ণিক্কন্তৌ । (দ)

(ত) হা ধিক্ হা ধিক্ । বহির্দ্বারশালায়া প্রস্তুতৌ বর্ধমানক, সৌপ্যত্র ন দৃশ্যতে ।
ভবতু, আর্থমৈত্রৈয় শ্রদ্ধাপয়ামি ।

(থ) হা ধিক্ হা ধিক্ । অস্মাক গীহে সন্নি কল্পয়িত্বা চৌরো নিষ্ক্রামতি ।
আর্থমৈত্রৈয় । উত্তিষ্ঠ উত্তিষ্ঠ, অস্মাক গীহে সন্নি কল্পয়িত্বা ধৌরো নিষ্ক্রান্ত ।

(ত) প্রবিশ্যতি । শ্রদ্ধাপয়ামি শ্রদ্ধে নাহ্বয়ামি ।

(থ) শর্বি' ইতি । কয় স্ত্রী, অতএব ন হনুত্বা, "অবধ্যাত্র স্ত্রিয় প্রাহুস্তির্থেয়-
য়ৌনিগতেষ্বপি" ইতি শাস্ত্রাদিতি ভাব । নিষ্ক্রান্ত সন্নিহারয়তি শ্রীষ ।

(দ) রহ ইতি । গতা সন্নিহারপর্যন্তমিতি শ্রীষ, কল্পয়িত্বা নির্ধায় ।

(ত) (প্রবেশ কবিতা) বদনিকা । হায় হায় । বহির্দ্বারবেব গৃহে
বর্ধমান নিস্রা যাইতেছিল, তাহাকেও এখানে দেখিতেছি না । হউক,
আর্থ্যমৈত্রৈয়কে ডাকি । (এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(থ) শর্কিনক । (রদনিকাকে হত্যা কবিত্তে ইচ্ছা করিল, পরে
নির্ধয় করিয়া) এ যে স্ত্রীলোক । হউক, এখন চলিয়া যাই । (ইহার
পব চলিয়া গেল ।)

(দ) বদনিকা । (যাইয়া আসের সহিত) হায় হায় । আমাদের
ঘরে সিঁধ কটিয়া চোর বাহির হইয়া যাইতেছে । (বিদূষকের নিকট

विदू । उन्माथ । आः दामोए धोए ! किं भणामि “चोरं
कपिञ्च सन्धो गिक्कन्तो ?” । (घ)

रद । हदाम ! अलं परिहासेण । किं ण पेक्खमि
एणं ? । (न)

विदू । आः दामोए धोए ! किं भणामि ? दुदोअं विअ
दुआरअं उग्घाडिदं त्ति । भो वअम्स ! चारुदत्त ! उट्ठेहि,
उट्ठेहि, अम्हाणं गेहे सन्धिं दइअ चोरो गिक्कन्तो । (प)

(घ) आः दाम्याः पुत्रि । किं भणामि ‘चौरं कल्पयित्वा सम्भिर्निष्कूलः ?’ ।

(न) हताश । अलं परिहासिन । किं न प्रेक्षसे एनम् ? ।

(प) आ. दाम्याः पुत्रि ! किं भणामि ? द्वितीयमिव द्वारकम् उद्घाटितमिति । भो
वयस्य । चारुदत्त । उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । अस्माकं गेहे सन्धिं दत्त्वा चोरो निष्कूलः ।

(घ) विदू इति । “हास्यकर, कलहरतिविद्रूपकः स्यात् स्वकथंशः” इत्युक्त-
स्वभावतया विपत्प्रसाविदपि विद्रूपकस्य परिहासोक्तिरिति बोध्यम् ।

अतएवात्र नम्रं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—“परिहासवधो नम्रं” इति साहित्यदर्पण-
नघण्ठात् ।

(प) विदू इति । द्वारकं द्वारम् । अज्ञाने कप्रत्ययः ।

गिर्या) आर्धाग्रेज्ज्येय । उठ्ठं उठ्ठं, आमादेव षवे सिंध काटिया चोर
बाहिर हईया गेल ।

(घ) विद्रूपक । (उठ्ठिया) आ दामोए मेये ! किं बलितेहिस्
‘चोब काटिया सिंध बाहिर हईया गेल ? ’

(न) वदनिका । हताश । परिहासेव प्रयोजनं नास्ति । एहि
सिंधं देखितेह न किं ? ।

(प) -विद्रूपक । आ दामोए मेये ! बलितेहिस् किं ! आर एकथाने

চারু । ভবতু । ভোঃ ! অলং পরিহাসেন । (ফ)

বিদূ । ভো । ণ পরিহাসো । পেক্ষদু ভব' । (ব)

চারু । কস্মিন্দুহেশি ? । (ভ)

বিদূ । ভো ! এসো । (ম)

চারু । বিনীক্য । অহো । দর্শনোয়োগ্য' সন্নিঃ । (য)

উপরিতলনিপাতিতৈষ্টকৌঃ

শিরসি তনুর্বিপুলনয় মধ্যদেশে ।

অমৃশ-জন-মম্ময়োগভীর্-

হৃদয়সিব স্ফুটিতং মহাশৃঙ্গস্য ॥২২॥

(ব) ভো । ন পরিহাস , প্রেচ্ছতা ভবান ।

(ম) ভো । এষ ।

(ফ) চারু ইতি । ভবতু অসময়ে নিদ্রাভঙ্গ ইতি শ্লোক , অলং উচ্চৈঃশব্দানি কৃতি
কা পুনরন্থা গতিরিত্তি ভাব । মম দারিদ্রাদশায়া সর্বৈরেব বিদিততয়া কিমর্থং ধীর
প্রবিশেদিতি শৈবে যধীক্তি পরিহাসার্থে বতি মন্বমান আচ্ছ "অলং পরিহাসেন" ইতি ।

(ভ) চারু ইতি । উহেশি উক্তি স্যানে ইতি যাবন্ সন্নিবিত্তি শ্লোক ।

(য) চারু ইতি । দর্শনীয় আশঙ্কিত দর্শনযোগ্য , বিশেষণৈপুণ নিশ্চিতত্বেন সুন্দর
লাদিত্তি ভাব ।

দ্বাব যেন উদঘাটন কবিয়া যেনিয়াছে । সথে । চাকরন্ত । উঠ উঠ ,
আনাদের ঘবে সিঁধ দিয়া চোব বাহিব হইয়া গিয়াছে ।

(ফ) চাকরন্ত । হউক, স'থ । পরিহাসে প্রয়োজন নাই ।

(ব) বিদূষক । স'থ । পরিহাস নহে ভূমি মেপ ।

(ভ) চাকরন্ত । কোন্ জায়গায় ? ।

(ম) বিদূষক । স'থ । এই যে ।

(য) চাকরন্ত । (মেপিয়া) স'হ । এই সঙ্কীর্ণ দৃশ্য বটে ।

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता । (र)

विदू । भो वयस्सु । अत्रं सन्धो दुवेहिं ज्जेव दिग्घो भवे ।
आदु, आगन्तुएण सिक्खिदुकामिण वा । अण्णधा इध उज्जइणोए
को अग्घाणं घरविहव' ण जाणादि ? । (ल)

(ल) नो वयस । एष सन्धिर्द्वाभ्यामेव दत्तो भवेत् । अथवा आगन्तुकेन सिद्धितु
कामेन वा । अन्यथा इह उज्जयिन्यां क पश्चात् मृच्छविभव न जानाति ? ।

उपरीति । उपरि ऊर्ध्वदेशत, तलादधीदेशश्च निपातिता इष्टका यस्य स , अतएव
मध्यदेशादिष्टका स्वयमेव पतिता इति भाव । अतएव च शिरसि उपरिभागे तत्र
स्वल्पविस्तार मध्यदेशे च विपुली विशालविस्तार । तथा च उपरिभागादधीभागाच्च
इष्टकापातनेन मध्यष्टकानां स्वयमेव संयोगशैथिल्याग्निरेवल्बनतया अनियतभावेन
पतनान्मध्यदेशे विशाली भूत अतएवाधोदेशेऽपि तनुरेवेति भाव । यदुक्तं शर्विल-
केनेव— तदत्र पक्वष्टके पूर्णकुम्भ एव शीभते , तमुत्पादयामि" इति । तथा च
असदृशजनस्य पातकित्वात् स्वाभ्यन्तरप्रवेशे अधीग्लोकस्य चौरस्य य समयोगे ससर्गे
स्वादादभीरोर्भयशीलस्य, महागृहस्य ईर्ष्यातया मदीयप्रशस्तभवनस्य, हृदय वच स्थलम् ;
स्फुटित विदीर्णमिव जातमिति शेष , तस्यैव द्वार सन्निहृपेणैव प्रकाशत इति भाव ।

अत्र क्रिधोत्प्रेचालद्वार । पुष्पिताया वृत्तम् ॥२१॥

(र) कथमिति । अस्मिन् कर्मण्यपि निरुद्धत्वाद्गदादरपीथे सन्निर्माणाकार्येऽपि,
कुशलता नैपुण्यम् , सुतरा स्वभावत एवाय निपुण्यौर इति भाव ।

(ल) विदू इति । उत्तौ हाविव विभजते अयवेति । अत्र अथवाशब्दी वाशब्दव
हिकल्पार्थे । तथा च आगन्तुकेन देशान्तरादागतेन वा देशान्तरादागतत्वेन अज्ञातो-

उपव ओ नीच इहेते ईट फेलिया दिग्घाछे , ताहांते उपरे ओ नीचे
छोर्ट, एवं मांशखाने बड इहेयाछे । अतवां अयोग्या लोकेर
(चोवव) संदर्ग कविते डीरु एहे उंक्कृष्टे गृह्वेव रुदय येन विदीर्ण
इहेया गिग्घाछे ॥२२॥

(व) र्था । ए कार्थेओ दक्कता । ।

চার্ । বৈদেষ্ণেন কৃতো ভবেন্নমম গৃহে জ্যাপারমম্বস্যতা
 নামৌ বেদিতবান্ ধনৈর্বিংরহিতং বিসম্বসম' জনম্ ।
 দৃষ্টা প্রাক্কহতী নিবাসরচনামস্মাকমাগান্বিতঃ
 সন্নিচ্ছ্বে টনস্বিন্ন এব সুচিরং পথ্যান্নিরাগৌ গত ॥২৩॥

অধিনীতচান্দয়্য তবাবস্থ্যামপি অজ্ঞানতা জনৈন বৈদ্যর্থ , শিচিতুকামৈন বা, নূতন
 সন্নির্দ্দাণমিতি শ্রেয় । গৃহস্য বিমব ধনম্ ।

বিদূষকীক্তিমেবাদীকুর্বদ্রাহ বৈদেষ্ণেনিতি । বৈদেষ্ণেন মিত্রদেশীত্পন্নৈন জনৈন,
 অথবা ব্যাপার নব সন্নির্দ্দাণকার্যম্ অম্বস্যতা শিঘমাণন জনৈন, সম গৃহে
 কৃতো ভবিত্ , অথ সন্নিরিতি শ্রেয় । ননু কৃত বদমনুমানমিহ—অমৌ সন্নিকারী
 জন, ধনৈর্বিংরহিতম্ অতএব বিসম্বসম নিঃশব্দভাবৈন নিদ্রিত জনম্ ন বেদিতবান্
 ন জাতবান্ , এতদেঃশ্বাসিত্বৈ তু সম নির্ধনত্বমবশ্যমেব বিদ্যান তথা চ সন্নি ন
 কুথ্যাদিতি ভাব । প্রাক পূর্ব মহতীমস্মাক নিবাসরচনা ভবননিষ্ঠাণম্, দৃষ্টা,
 আগান্বিত "অব প্রচুরধনমস্মি, তস্মাপহরামি" ইত্যমাগাঃশিষ্ট সুচির দীর্ঘকালম্
 অন্যথা কথমীদৃশ সুন্দর সন্নি স্যাাদিতি ভাব সন্নিচ্ছ্বেদেনৈন তিব্র পরিয়াল এব
 সন্, পথ্যান্ নিরাগৌ গত , ক্রিয়তৌঃপি মূল্যবতৌ দ্রব্যখ্যাৎশ নাহিলাশ্য ।

অব প্রথমচরণার্থ প্রতি দ্বিতীয়চরণগতবাক্যার্থ্য ঙ্গনুরিতি বাক্যার্থ্ঙনুক
 কাব্যলিঙ্গম্, তথা বিসম্বসমত্ব প্রতি "ধনৈর্বিংরহিতম্" ইতি পদস্যর্ধা ঙ্গনুরিতি পদার্থ-
 ঙ্গনুক কাব্যলিঙ্গম্, তদুভয়কৃতবিন্দিতিবশাৎ নির্ধনত্বানবগমচ্চপদ্যধনেন তস্করম্য
 বৈদেঃশ্বলরুপমাঃশ্রুতানাৎনুমানাত্ভাৎ । তথা প্রথমপাদে সন্নিবোধকপদানभिधानादीक
 विकल्पार्थकवाग्दानभिधानाद्यापौ न्यूनपदतादीष, एव चौद्यमिति व्यापारविशेषे

(ল) বিদূষক । বদ্রশ্র । এই সিংহ দুই রকম লোকের দেওয়া
 হইবে । এক—বিশেষ হইতে আগত লোকের, অথবা—শিক্ষাভিনাযী
 স্ট্রেয় লোকের । না হইলে, এই উচ্ছ্বসিনীতে কোন্ ব্যক্তি, আনাগ্নের
 ঘরের বৈভব না জানে ? ।

ततः सुहृद्भ्यः किमस्मीं कथयिष्यति तपस्वी, 'सार्धं वाहसुतस्य गृहं प्रविश्य न किञ्चिन्मया समासादितम्' इति । (व)

विदू । भो ! कथं तं ज्जिव चौरहृदत्र' अणुशोचसि । तण चिन्तितं महन्तं एदं गेहं, इदो रअणभण्डत्र' सुवणभण्डत्र' वा णिकामइस्सामि । अत्ता उविषादमाकमतम् । कहिं तं सुवणभण्डत्र' । पुणम्मणुण्य प्रकाशम् । भो वअस्स ! तुमं सब्बकालं भणासि सुक्खो मित्तेअओ, अपण्डितो मित्तेअओ त्ति । सुट्ठ, मए किदं तं सुवणभण्डत्र' भवदो हत्थे सम्पयअन्तेण । अणुधा दासीए पुत्तेण अवहिदं भवे । (श)

(श) भा. : कथं तमेव चौरहृदकमनुशोचसि । तेन चिन्तितम्—महद्वैतद-

वक्तव्ये व्यपारगमिति सामान्यामिधानात् विशेषे अविशेषाब्जदीपय ; 'वैदेश्येन कृती ऋहेऽयमथवा मे चौर्थशिवार्थिना' इति पाठे तु तेषा समाधानम् ।

शाङ्खविक्रीडित इतम् ॥२२॥

(व) तत इति । अमी सन्धिकारी जन । तपस्वी शोच', महन्तंऽपि परितमस्य निफलत्वादिति भाव । सार्धं वाहसुतस्य वाणिज्यव्यवसायिन पुत्रस्य ।

चारुदत्त । विदेशीय कौन लोक किंवा शिक्काभिलाषी कौन लोक आमाव गृहे एई सक्कि निर्धन कविद्या थाबिबे, येहेतुं ई लोक, एई गृह ये धनहीन वा ईहाते लोकेवा निरुद्धेणे निज्जा याईतेछे, ईहा जानित ना । प्रथमे आमादेव प्रकाणु वाडी देखिया आशाहित हईया-छिन, पवे दीर्घकाल यावत् सक्किच्छेदने केवल पविश्रास्त एवं निवास हईया चलिया गियाछे ॥२३॥

(व) अतः वा एं ह्युन्मी लोकटा वदुगुणेव निकट कि बनिबे वे, 'आमि वाणिज्यव्यवसायीव पुत्रेव वाडीते प्रवेश कविद्या किछुई पाई नाई ? ।'

চারু । অলং পরিহাসেন । (৫)

বিদূ । ভো । জহ নাম অহং মুক্তো, তা কিং পরিহাস-
স্ববি টেমআলং গ্ণ জাণামি ? । (স)

সেইদম ইতি রবমাণ্ড সুবর্ণমাণ্ড বা নিষ্কামথিৎসামি । কৃত তৎ সুবর্ণমাণ্ডকম্ ? ভো
বয়স্য । ত্ব সর্বকাল মণসি—‘মূর্খো মৈত্র্যেয়, অপণ্ডিতী মৈত্র্যেয়’ ইতি । সুহু,
ময়া হৃত তৎ সুবর্ণমাণ্ড ভবতী হস্মে সমপংযতা । অন্যথা দাশ্যা পুত্রিণ অপহৃত
ভবত ।

(স) ভো । যথা নাম অহ মুর্খ, তৎ কিং পরিহাসম্যাপি দেশকাল ন
জানামি ? ।

(৪) বিদূ ইতি । হতকী হতাম্বাসী চৌর্যেতি চৌরহতক, “অগ্নিসৌক”
ইত্যাদিবৎ ত্রিঃপদস্য পরনিপাত । সমপংযততি । অতী বুদ্ভিমত এব কাথ্যম্ হতত্বাত্
অত পর মা মুখাদিক ন ব্ধা ইত ভাব । দাস্যা পুত্র গ্ণ সন্নিষ্কারিণা ।

(৫) চারু ইতি । সম হস্ম অসমপণাদয় তব পরিহাস এবতি ভাব ।

(স) বিদূ ইতি । যথা যদি । ‘অথ পরিহাসস্য ন দেশকাল ইতি জানাম্যেবতি
ভাব । দেশেণ যুক্ত কাল ইতি দেশকাল । ময়পদলীপী সমাস ।

(৬) বিদূষক । মাপ । তুমি সেই হতাশ চোরটাকে লক্ষ্য করিয়া
শোক করিতেছ কেন ? । সে চিহ্ন করিয়াছিল যে, এখানা প্রকাণ্ড
বাড়ী, এ বাড়ী হইতে বড়ের ভাণ্ড বা সোণাব ভাণ্ড বাহির করিব ।
(অরণ করিয়া বিধাদেয় সহিত স্বগত) সেই স্বর্গালঙ্কার কোণায় ? ।
(পুনরায় অরণ করিয়া প্রকাশে) মাপ । তুমি সকল সময়েই আমাকে
বনিয়া থাক যে, “মৈত্র্যেয় মুর্খ, মৈত্র্যেয় অপণ্ডিত” । সেই স্বর্গালঙ্কার
তোমার হাতে সিদ্ধ, আমি ভান করিয়াছি, না হইলে, বানীর পো চোর
তাহা অপহরণ করিত ।

(৫) চারুন্ত । পরিহাসে প্রয়োজন নাই ।

চারু । কस्याং বেলায়াম্ ? । (হ)

বিদূ । ভো ! জদা তুমং মএ ভণিতীঃসি—সৌদলৌ দে
অগাহতৌ । (চ)

চারু । কদাচিদেবমপি স্যাৎ ? । সর্বতো নিরুপ্য মহর্ষম্ । বয়স্য !
দিষ্ট্যা তে প্রিয়ং নিবেদয়ামি । (ক)

বিদূ । কিং ণ্ অবহিৎদং ? । (খ)

চারু । হৃতম্ ।

(চ) ভো । যদা ত্ব ময়া ভণিতীঃসি—শ্রীতলস্বে অগাহত।

(খ) কি ন অপহৃতম্ ? ।

(হ) চারু ইতি । বেলায়া সময়ে , সমর্পিতবানিতি শ্রেষ ।

(ক) চারু ইতি । এবম্ অনেনাৰ্পিতম্, স্যাৎ ভবেৎ । অপিশব্দে সম্ভাবনাত্যাম্-
ইত্য সম্ভাবনাত্যামীত্যর্থ । দিষ্ট্যা ভাগ্যেন ।

(খ) বিদূ ইতি । অপহৃত তদন্তরঙ্গমিতি শ্রেষ ।

(স) বিদূষক । যদিও আমি মুর্থ হই, তথাপি পবিত্রাসেব জায়গা
বা সময় কি বৃদ্ধি না ? ।

(হ) চারুদত্ত । কোন্ সময় দিয়াছিলে ? ।

(খ) বিদূষক । সখে ! যখন আমি তোমাকে বলিয়াছিলাম যে,
'তোমাব হস্তাগ্র শ্রীতল ।'

(ক) চারুদত্ত । এরূপও কি কখন হয় ? । (সকল দিক্ দেখিয়া
হর্ষেব সহিত) বয়স্ত ! ভাগ্যক্রমে তোমাব শ্রীতিকব সংবাদ জানাই-
তেছি ।

(খ) বিদূষক । কি অপহরণ করে নাই ? ।

চারুদত্ত । অপহরণ করিয়াছে ।

विदू । तथा वि किं प्रियं ? । (ग)

चारु । यदसौ कृतार्थो गतः । (घ)

विदू । णासो खलु सो । (ङ)

चारु । कथं न्यासः । भीहमुपगतः । (च)

विदू । समस्तमदु भवं । जइ णासो चोरेण अवहिदो,
तुमं किं मोहं उवगदो ? । (छ)

चारु । समाश्रय । वयस्य ।

(ग) तथापि किं प्रियम् ? ।

(ङ) न्यासः खलु सः ।

(च) समाश्रयितुं भवान् । यदि न्यासचोरेणापहतः, त्वं किं भीहमुपगतः ? ।

(घ) चारु इति । असी तस्करः, कृतार्थः तदनङ्गरणपहरणेन निष्पादितप्रयोजनः । एतदेव प्रियमिति भावः । एतेन चारुदत्तस्य परदुःखकारत्वमुदात्तत्वञ्च व्यन्यते ।

(ङ) विदू इति । स अलङ्कारः खलु न्यासः वसन्तसेनायां निक्षेपः । अतस्तदपहरणेन निःस्वतया तत्समं नमुल्यालद्वारान्तरदानासम्भवः, तददाने च न्यासापहरणदोष इति न तन्निवेदनं कथमपि प्रियं भवितुमर्हतीति भावः ।

(च) चारु इति । एतेन विस्मरणवशादेव पूर्वं प्रियमित्युक्तमिति बोध्यम् ।

(ग) विदूषकः । ताहा इहेले आर प्रिय कि ? ।

(घ) चारुदत्तः । ये हेतू, ए चोव प्रयोजन साधन करिया गियाछे ।

(ङ) विदूषकः । से ये गच्छित छिन ।

(च) चारुदत्तः । हाय ! ताहा गच्छित छिन । । (मूर्च्छित इहेलेन)

(छ) विदूषकः । तूमि आश्रय हउ । यथन गच्छित धन चोवे नियाछे, तथन तूमि मूर्च्छित इहेले केन ? ।

चारुदत्तः । (चैतन्त्र नाड कविद्या) मथे ।

कः यद्वास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्पृतापा दरिद्रता ॥२४॥

भोः । कष्टम् ।

यदि तावत् कृतान्तेन प्रणयोर्येषु मे कृतः ।

किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ॥२५॥

क इति । की जन, भूतार्थं 'चौर एव त न्यासमृतमलद्वार हतवान्' इति यथार्थं हतान्तम्, यद्वास्यति विश्रम्भस्यति, कौऽपि नैत्यर्थं, महामुग्धतया सावधानभावेन रक्षणसम्रवादिति भावः । किन्तु सर्वो जन, म'म्, तूलयिष्यति तूलवत् लघु करिष्यति । 'दरिद्रोऽप्य स्वयमपहृत्य चोरे अपवादमारीपयति' इति समालोचयन् मम लघुत्व जनयिष्यतीत्यर्थः । हि यस्मात् अस्मिन् लोके, निष्पृतापा तेज प्रकृ शून्यभावेन यापि रहिता, दरिद्रता शङ्कनीया समस्ताशङ्काविपर्ययीभूता, अतो मम तादृशापवाद शङ्कनीय एवेति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थात्तरन्यासीऽन्यद्वार ।

"भूत सन्धीपमानधी" इत्यादि हिम । तूल इव तूलस्त करिष्यतीति 'इन् कारित धाल्ये' इति इन् ॥२४॥

यदीति । कृतान्तेन देवेन, मे मम अर्थेषु धनेषु यदि तावत्, प्रणय प्रेम प्रेमिण्या तदप्यहमिष्यत्यर्थः, कृत । करोतु तदप्यहो करोमीति भावः । किन्तु नृशंसेन कुरीण तेन कृतान्ते नेति श्रेय, इदानीं कि कस्मात्, चारित्रमपि मम चरित्रमपि दूषित दूषितत्वेन प्रख्यापितम्, 'आरुदत्तो न्यासमपहृत्य चरित्रघटो जात' इति निन्दा प्रख्यापितेत्यर्थः, एतदेव कष्टमिति भावः । एतेन आरुदत्तो धनाचरित्र बहुमन्यत इति अज्ञितम् ॥२५॥

रथार्थं ६०ना, के दिनास करिदरे ? दिव्व मरुलेहे आमाके तुनार छाव लघू मने करिदरे । कारण, एहे जगते अजावविशीन मारिआके मरुलेहे आनका करे ॥२६॥

राश्र । दि दहे । रश्मि विधात । आनाद धन जात दाग करिदरा-

বিদু । অহং ক্বু, অবলবিষ্ম', কেণ দিষ' ? কেণ গহিৎ' ?
কো বা সক্তি ? ত্তি । (জ)

চারু । অহমিদানীমনৃতমমিধাস্যে ? । (ক)

মৈত্বে ণ্যাপ্যর্জ যিথ্যামি পুনর্ন্যামপ্রতিক্রিয়াম্ ।

অনৃত নামিধাস্যামি চারিত্রভ্র'শ্কারণম্ ॥২৬॥

রট । তা জাব অজ্জাধূদাএ গটুঅ গিবিদেমি ।
ইতি নিঙ্কান্ধা । (অ)

(জ) অহং খনু অপলপিথ্যামি, কন দতম্ ? কেণ গহীতম্ ? কো বা
সার্ধী ? ইতি ।

(ক) বিদু ইতি । অপলাপম্যামি মিথ্যাভেণ অপকুট বদিথ্যামি, বসন্তসেনায়া
পনসদ্যহগচ্ছায়া ক্রুতায়ামিতি শপ ।

(অ) চারু ইতি । অনৃত মিথ্যা অমিধাস্যে বদিথ্যামি কিমিতি কাকু ।

মিথ্যামিধানাভাব তদ্র,মপরিশীঘম্য ক চপায় ইন্যাহ মৈত্ব্য শক্তি । মৈত্ব্যেণাপি
মিধাত্ত্ব্যাপি, ন্যাসম্য বসন্তসেনায়া নিশ্চিতধনস্য প্রতিক্রিয়া পরিশীঘ পরিশীঘয়্য
ধনমিত্যর্থ, পুনরজয়িথ্যামি, তথাপি চারিত্রভ্র শ্কারণ সত্ত্বরিবসী বিযুতিদৈনুভূতম্
অনৃত মিথ্যা, ন অমিধাস্যামি ন বদিথ্যামি, চারিত্রভ্র শম্য চময়লীকদূষকত্বাদিতি
ভাব ॥২৬॥

ছেন (ভান বাগিরা তাহা হরণ করিয়াছেন, তাহা করন) বিস্ত সেই
নিষ্কর বিধাতা এখন আনন্ড চরিত্র, মুখিত করিলেন কেন ॥২৬॥

(অ) বিদূষক । নিষ্করই আমি বলিব—কে দিয়াছে ? কে গ্রহণ
করিয়াছে ? কেই বা সাক্ষী ? ।

(অ) চারুন্ত । আমি এখন মিথ্যা বলিব ? ।

বরং আমি ভিলা করিয়াও, বসন্তসেনার গচ্ছিত অনন্ডারের পরি-
শোধযোগ্য মন উপার্জন করিব, তথাপি চরিত্রনাশের কারণ মিথ্যা বলিব
না ॥২৬॥

ततः प्रविशति चेठ्या सह चारुदत्तवधुः ।

वधूः । ससभ्रमम् । अइ ! सच्चं अवरिक्वदसरीरो अज्जउत्तो अज्जमित्तेण सह ? । (ट)

चेटी । भट्टिणि । सच्चं । किं तु जो सो वेस्साजणकीरको अलंकारओ, सो अवहिदो । (ठ)

वधू । भीह नाटयति ।

चेटी । समस्रसदु अज्जा धूदा । (ड)

(अ) तदयावत् आर्यधृतायै गत्वा निवेदयामि ।

(ट) अयि । सत्यम् अपरिचतशरीर आर्यपुत्र आर्यमैत्रेयेण सह ? ।

(ठ) भक्तिं । मन्यम् । किन्तु य स वेश्याजनस्य अलङ्कारक, सोऽपहृत ।

(अ) रद इति । धृता स्वधर्मश्च श्रमयान् कल्पिता तदाख्या चारुदत्तस्य पत्नी तस्यै । यदि सा किञ्चित् प्रतिकर्तुं शक्नुयादिति भावः ।

(ट) वधूरिति । ससभ्रमं चित्तव्यक्ततासहितम् । अपरिचतं धारणादिकास्त्रि चौरिण अविदीर्षं शरीरं यस्य स । आर्यो मान्यं अशुर इति यावत् तस्य पुत्री भर्पोत्यर्थः ।

अस्य वाक्यस्य धृतया प्रत्यक्षनिष्ठुरतया मन्यमानत्वादत्र वधु नाम प्रतिमुखसम्बन्धरत्नम् । यथा साहित्यदर्पणे—'प्रत्यक्षनिष्ठुर वचनम्' इति ।

(अ) व्रतनिका । ता, आर्या धृतार निकटं याइया ईहा जानाई ।

(एहे वलिद्या चलिया गेन) ।

ताहार पत्र दासीर सहित चारुदत्तवधुर् प्रवेश ।

(ट) वधू । (वास्तुतार सहित) श्रवे । गताई कि आर्यपुत्र, आर्यमैत्रेयेर सहित अफतनेह आछेन ? ।

(ठ) भक्ति । आरिणि । गता वटे, किञ्च सेहै ये देहाटार अलंकार छिन, ताहा अपहरण करियाछे ।

वधू । (मूर्च्छा अङ्कित करिण) ।

बधूः । समाश्रय । हञ्जे । किं भणामि ? “अवरिक्त्वदसरीरो अज्जउत्तो” त्ति । वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्खदो, ण उण चारित्तेण । मंपदं उज्जइणीए जणो एव्वं मन्तइस्सदि— “दलिहदाए अज्जउत्तेण ज्जेव ईदिसं अकज्जं अणुचिद्धिदं” त्ति । जइमवलोक्य नि शस्य च । भअयं कअन्त । पोक्खर-वत्त-पड्डिद-जल-विन्दु-चञ्चलेहि कीलसि दलिहपुरिसभाअधेएहिं । इयं च मे एका मादुवरलद्धा रअणावली चिद्धिदि, एदंपि अदिसीण्डीरटाए अज्जउत्तो ण गेण्हिस्सदि । हञ्जे । अज्जमित्तेअं टाव सहा-वेहि । (ठ)

(उ) समाश्रयितु आर्या धृता ।

(उ) हञ्जे । किं भणामि—‘अपरिषत्तशरीर आश्रयपुत्र’ इति । वरमिदानो स शरीरेण परिषत्त, न पुन्यारित्तेण । साम्प्रतमुद्भयिन्या जन एव मन्त्रयिष्यति—‘दरिद्रतया आश्रयपुत्रेणैव द्रुहशमकाव्यमनुष्ठितम् ।’ भगवन् । कृतान्त । पुष्करपत्रपतितजलविन्दु-चञ्चले क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधर्मे । इयञ्च मे एका मादुवरलद्धा रवावली तिष्ठति । एतामपि अतिशौण्डीरतया आश्रयपुत्रो न यहीष्यति । हञ्जे । आश्रयमेवैव तावत् शब्दापय ।

(उ) बधूरिति । स आश्रयपुत्र । परिषत्त इति वरम् ईषत्प्रियम्, पुन किन्तु चारित्तेण परिषत्तो न वरमित्यर्थ, शरीरपेक्षया चारित्तस्य मूल्यवत्तादिति भाव । मन्त्रयिष्यति आनीचयिष्यति । ईदृशकार्यं निचिपापहरणरूपं कर्म । कृतान्त । देव । पुष्करस्य पद्मस्य पत्रे पतितो ये जलविन्दुस्तदन्तु चञ्चले दरिद्रपुरुषाणां भागधर्मे सोभाग्ये, क्रीडसि खिलसि । अतिशौण्डीरतया अत्यन्तीदारस्यभावतया । न यहीष्यतीति, स्त्रीधनयहस्य नितान्तकापुरुषताव्यञ्जकत्वादिति भाव । शब्दापय आश्रय ।

(उ) दासी । आर्या धृता आश्रय इति ।

(उ) बधू । (आश्रय इति) उक्त्वा । ऊहै किं वनिरेतेहिं, आश्रय-पुत्र अकृतमेह आच्छेन ? त्विनि शरीरे परिषत्त इतिरेतेन, मेव ज्ञान

চেটী । জং অজ্জা ধূদা আণবেদি । বিদ্বৎকনুপগম্য । অজ্জ-
মিত্তেঅ ! ধূদা দে সহাবেদি । (গ)

বিদূ । কহিঁ সা ? । (ত)

চেটী । এসা চিহ্হটি, ভবসম্প । (য)

বিদূ । ভবসম্প । সোল্লি ভৌদীএ । (দ)

বধূঃ । অজ্জ ! বন্দামি । অজ্জ ! পুরত্থিআমুহৌ (১)

হৌহি । (ঘ)

(গ) যদার্থী ধূতা আণাপয়তি । আর্থমর্ভয় । ধূতা ত্বা শব্দাপয়তি ।

(ত) কহিন্ সা ? ।

(য) এষা তিরসতি ভবসম্পং । (দ) স্মৃতি ভবসম্পং ।

(ঘ) বিদূ ইতি । স্মৃতি মহলম্ । ভবসম্পং ইতি ।

—ইত্যাদিনা চতুর্থী ।

ছিল, কিন্তু চরিত্রে নহে । এখন উজ্জয়িনীৰ লোক এইরূপ আলোচনা
করিতে যে, 'দরিদ্রতাৰশতঃ আৰ্য্যপুত্রই এইরূপ অকাৰ্য্যের অশ্রুতান
করিয়াছেন ।' (উপবেব দিত্ চাহিয়া নিখাস ত্যাগ করিয়া) হা ভগ
বন্ । বিধে । তুনি, পল্পপত্র পতিত জনবিদুর স্তায় চঞ্চল দরিদ্রলোকের
ভাগ্যের দ্বারা খেদা কর । মাতার বাড়ী হইতে প্ৰাপ্ত এই এক ছড়া
ব্রহ্মহরমাত্র আনার আছে, অত্যন্ত উশারবস্তাব বলিয়া আৰ্য্যপুত্র ইহাও
গ্রহণ করিবেন না । শুনে । তুই আৰ্য্যটনৈজেরকে ডাক দেখি ।

(গ) দাসী । আৰ্য্য পুত্রা দাহা আদেশ করেন । (বিদূষকের
নিকটে যাইয়া) আৰ্য্যটনৈজের । পুত্র তোমাকে ডাকিতেছেন ।

(ত) বিদূষক । কোথায় তিনি ? ।

(য) দাসী । এই ব্রহ্মহরমাত্র, আইস ।

(দ) বিদূষক । (নিকটে যাইয়া) আপনার মঙ্গল হউক ।

(১) ধীকিষামুহৌ ।

विदू । एसो भोदि । पुरत्यिआमुहो मवुत्तोत्ति । (न)

वधूः । अज्ज । पडिच्छ इमं । (प)

विदू । किं षोदं ? । (फ)

वधूः । अहं क्वु रअणसट्ठिं उववसिदा आसि । तहिं

जधा विहवाणुसारिण वम्हणो पडिग्गाहिदब्बो, सो 'अ ण पडि-
ग्गाहिदो ; ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअ' । (ब)

(घ) आर्यं । वन्दे । आर्यं । पुरस्तान्मुखी भव ।

(न) एष भवति । पुरस्तान्मुख सङ्गोऽस्मि ।

(प) आर्यं । प्रतीच्छ इमाम् ।

(फ) किं न्वेतत् ? ।

(ब) अहं खलु रवपत्नीमुपोषिता आसम् । तस्मिन् यथाविभवानुसारेण ब्राह्मण

प्रतियाहयितव्यं, स च न प्रतियाहयित, तत् तस्य कृते प्रतीच्छ इमा रवमालिकाम् ।

(घ) वधूरिति । पुरस्तात् मम सम्मुखे मुख यस्य स । अन्यथा सुहृ, यद्वयं
न सम्भवतीति भावः ।

(प) वधूरिति । प्रतीच्छ गृह्णाण ।

(ब) वधूरिति । रवपत्नीमुपोषिता पत्नीतिथौ तदानीं तद्दे शप्रचलितव्रतविशेषकरणार्थं
कृतोपवासस्यर्थः । यथाविभवानुसारेण धनसम्पत्त्यनुसारेण, ब्राह्मण, प्रतियाहयितव्यो
ब्राह्मणाय यत् किञ्चिदातव्यमिति तात्पर्यम् । स ब्राह्मणः । तस्य प्रतियाहयण्य कृते
निमित्तं । प्रतीच्छ गृह्णाण ।

(घ) वधू । आर्य । आपनादे नमस्कार करि । आर्य । आपनि
आनाव अडिन्ख इडेन ।

(न) दिदूवद । देवि । एहे आपनार अडिन्ख इडेशाहि ।

(प) वधू । आर्य । हेहा अरण करुन ।

(ब) दिदूवद । ए दि ? ।

विदू । गृहीत्वा । सौम्यि । गमिच्छं, प्रियवयस्यस्य निवे-
दमि । (भ)

बधूः । अज्जमित्तेअ ! मा खुं मं लज्जावेहि । इति
निष्क्रान्ता । (म)

विदू । सविद्यम् । अहो ! से महागुभावदा । (य)

चारु । अये ! चिरयति मैत्रेयः । मा नाम वैक्लव्या-
दकार्यं कुर्यात् । मैत्रेय ! मैत्रेय ! (र)

(भ) स्तुति । गमिष्यामि । प्रियवयस्यस्य निवेदयामि ।

(म) आर्यमैत्रेय ! मा खलु मा लज्जय ।

(य) अहो ! अस्या महानुभावता ।

(म) बधूरिति । मा लज्जय पुनरर्पणेन लज्जिता न कुरु । तथा च स्वयं
गृहीत्वा आर्यपुत्राय देहि, स च यथा न प्रत्याख्यानं करोति, तथैव त्वमायहं कुर्या
इति भावः ।

(य) विदू इति । महानुभावता सातिशयप्रभावशालित्वम् औदार्यमित्यर्थः । वैश्या-
सक्तस्यापि पतुर्निन्दानिष्ठस्ये आत्मन एव महामुञ्जरवमालाप्रदानादिति भावः ।

(र) चारु इति । चिरयति चिरं करोति विलम्बते इत्यर्थः । वैक्लव्यात् निर्वेदन-
विह्वलत्वात् स्वयमेव रक्षितव्यस्य न्यासस्य भ्रमेण चौरहस्य एव समर्पणेन आत्मधिकारीदया-
दित्यर्थः ; अकार्यम् आत्महत्यादिकृतम् ।

(ब) बधू । आमि बड्ढधुंउर उेपवास कविशाहिलान ; ताहाते
सम्पत्ति अरुसाते त्राक्कणके प्रतिग्रह कराहेते ह्य, किद्ध से प्रतिग्रह
कराहे नय । ताहे ताहाव जण अहे बड्ढहान ग्रहण करन ।

(ड) विदूषक । (ग्रहण कविद्या) अति, बाहे, बड्ढअके जानाहे ।

(म) बधू । आर्यमैत्रेय ! आनाके नञ्जित करिवेन ना । (अहे
बलिद्या चलिया गेल) ।

(य) विदूषक । (विद्वयेर महित्) ईश्वर आशुर्गा उेनारता ! !

विदू । उपसृत्य । एमोन्नि । गील्ह एद । रवावर्त्ती दग्ंयति । (ल)

चारु । किमेतत् ? ।

विदू । भो । ज दे सरिस-दार-सङ्गहस्य फलं । (व)

चारु । कथं ब्राह्मणी मामनुकम्पते । । कष्टम् । इदानी-
मस्मि दरिद्रः ।

आत्मभाग्यक्षतद्रव्य. स्त्रीद्रव्ये णानुकम्पित. ।

अर्थतः पुरुषो नारी, या नारी सार्धत. पुमान् ॥२७॥

(ल) एषोऽस्मि । गृहाण एताम् ।

(व) भो । यत तं सहस्रदारमयहस्य फलम् ।

(व) विदू इति । सहस्रदारमयहस्य स्वययोग्यभार्यापरियहस्य । अत्रादारयो तत्र
भाग्यया दत्तमेतदिति भावः ।

आस्तेति । आत्मनी भाग्येन अदृष्टेन क्षत नष्ट द्रव्य धन यस्य स, स्त्रिया
द्रव्येण धनेन अनुकम्पितो दयाविषयीकृतः । तत्र किं सम्पन्नमित्याह अर्थत इति ।
पुरुष अर्थत काश्चित् नारी जात इति शेषः, तथा या नारी सा अर्थत काश्चित्
पुमान् पुरुषो जातति शेषः । तथा च अहं पुरुषः सन्नपि नास्या एव दयायावीभूय

(व) चारुन्व । ७६६ । मैन्डेय वडडे विलस कनितेछे, दिश
नतानिवहन अकार्थि ना करे । मैन्डेय ५ मैन्डेय ।

(ल) दिम्बक । (निदटे राशेया) एडे ये आछि । देशे ग्रहण
कर । (रडुहार नेपाईन) ।

चारुन्व ए कि ? ।

(व) दिम्बक । ७६६ । नेमात्र योग्य नतपरिग्रहेर ये कन ।

चारुन्व । इय । ब्राह्मणी आमात्र प्रति मदा करितेछेन । कि
कडे । एण्ण आनि अदुत्त परिदु इहेमान ।

अथवा, नाहं दरिद्रः । यस्य मम—

विभवानुगता भार्या सुखदुःखसुहृद्भवान् ।

सत्यञ्च न परिभ्रष्टं यद्वरिद्रेषु दुर्लभम् ॥२८॥

ततस्तस्मादाह्वयवश्यात् नारीस्वरूपीऽस्मि, तथा मम भार्या च नारी सत्यपि मा प्रति
दद्याकारिणौ भूत्वा मया साहाय्यदानान् पुरुषस्वरूपा जातेति भावः ।

अथ कार्येण कारणसमर्थं नरुपयोऽर्थात्सात्त्विक, पुरुषे नारीत्वारीपस्य भार्या पुरुष-
त्वारीपस्य च प्रकृतदारिद्र्यप्रतिपादनोपयोगितया परिणामय, अनयोऽज्ञाद्विभवेन सङ्गरः ।
तथा पुरुष इत्यभिधाय पुनानित्यभिधानात् प्रकृतिविवयो भयप्रकृततादीप, स च 'नारी
च पुरुषोऽर्थत' इति पाठेन समाधेयः । न चैतत्पाठेऽपि पुन कथितपदतादीप इति
वाच्यम् 'उदति सविता तामस्ताम् एवासमेति च' इत्यादिवदुद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यविषयत्वान्
कथितपदतादीप दर्पणजडादिभिन्नविषयताया व्यवस्थापितत्वत् । अतएव हि
नारीशब्दस्य हि पाठेऽपि न कथितपदतादीप इति ध्येयम् ॥२७॥

विभवति । भार्या विभवानुगता सम्पत्त्यनुसारिणी यादृशी विभवसादृष्येण वर्तत
इत्यर्थः, भवान् सुखदुःखयोरुभयोरिव सुहृत्, तथा दरिद्रेषु यन् सत्य दुर्लभम् तन्
सत्यञ्च न परिभ्रष्टं भार्याया साहाय्यात् विधुतम् । इदं च भार्यायै सुहृद्भय सत्यञ्च
यस्यापि, स कथं दरिद्रो भवितुमर्हतीति भावः ।

अथ आत्मनोऽदरिद्रताप्रतिपादनकार्यं प्रति अतस्कारणोपन्यासान् समुच्चयी-
ऽप्यकार ॥२८॥

निष्पन्नं अदृष्टवणतः धनं नष्टे इहेयात्, एतन्न स्त्रीयं धने प्रयात् पात्र
इहेतेहि । अतस्त्वं कार्यावणतः पूर्य—श्री, एवः दे—श्री, से पूर्य
इहेयात् ॥२९॥

अथवा, आनि ररिद्रं नहि । ये आनाद—

श्री, अदश्चर अत्राग्निनी, तुमि, अथ एवः अथैव वक् । विणेतः
परिद्रं दादा अर्ध, मेहे सता ७ नष्टे द्य नाहे ॥२९॥

मैत्रेय । गच्छ रत्नावलीमाटाय वसन्तसेनायाः सकाशम्, वक्त्राव्या
च मा मदचनात्—यत् खल्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति
कृत्वा विश्रम्भात् दूरीते हारितम्, तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावली
इति । (श)

विदू । मा टाव अक्रवाद्दत्त अभुत्तस्म अप्पमुत्तस्म चोर्हिं
अवहिदस्म कारणाटो, चदुत्तमुद्दमारभूटा रत्नणावली
दीयति । (घ)

(घ) मा तावन् अखादितस्य अभुक्तस्य अन्यमूल्यस्य चोर्परिवृतस्य कारणात् चतु-
समुद्रपारभूता रत्नावली दीयते ।

(श) मैत्रेय इति । विश्रम्भात् भ्रमविश्रामात् आत्मीयमिति कृत्वा इत्यन्वयः ।

(घ) विदू इति । अखादितस्य अभक्षितस्य, विक्रयादिना खादने तु तत्तुल्य
प्रतिदानमुचितमेवति भावः । अभुक्तस्य अह्ने धारणादिना अप्पमुत्तस्य । सुधीयिन
परिचयेऽपि तत्तुल्यप्रतिदानं सङ्गतमेवति भावः । अन्यमूल्यस्येति । एतत्समानमूल्यत्वे
तु एतद्दानं कथञ्चित् सङ्गतं इत्याशयः । चतुष्पा समुद्राणां तदुत्थितरत्नानामित्यर्थः,
सागभूता श्रेष्ठभूता । मा तावन् दीयते किनापीति शेषः । सुतरां तथापि न दीयता
मिति भावः ।

(श) मैत्रेयः । तुमि एहे वरुहर नहेया वसन्तसेनाव निकटं वाप,
आमार कथाह्मावे तीहाके वणिक्त्वं ये, “आमि विश्वासवणतः निष्ठेर
मने करिया सेहे वर्णिकार पाशा खेनात् हारियाहि, ताहार झञ्ज एहे
वरुहाव ग्रहण करुन ।”

(घ) विदूषकः । दाहा विजय कविया खाण्डा ह्य नाई, दाहा अन्ने
धारण करिया म्हाणग करा ह्य नाई, दाहा र मूत्त अन्न एवं दाहा छोरे

चारु । वयस्य ! मा मवम् ।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तथा कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥२८॥

तद्वयस्य ! अस्मच्छरीरसृष्टिकया शापितोऽसि, नैनामग्राहयित्वा
अत्रागन्तव्यम् । वर्द्धमानक ! (स)

एताभिरिष्टिकाभिः सन्धिः क्रियतां सुसंहतः शीघ्रम् ।

परिवाद-वहल-दोषान्न यस्य रक्षां परिहरामि ? ॥३०॥

यमिति । तथा वसन्तसेनया, यं विश्वासं समालम्ब्य आश्रित्य, अद्यासु न्यासो निवेप-
कृतः, तस्य महतः प्रत्ययस्यैव विश्वासस्यैव, एतत् ब्रह्ममालारूपं मूल्यं दीयते, न तु तस्य
मुवर्णभाण्डस्य मूल्यमिति भावः ।

अत्र विश्वासस्य मूल्यदानामर्थोऽपि तत्सम्बन्धीकृतैरतिशयोक्तिरुल्लङ्घनः । तथा
विश्वासमित्यभिधाय प्रत्ययस्यैवमिधानात् पूर्ववत् भयप्रकामतादीपः, स च 'विश्वासस्यैव
दीयते' इति पाठेन समाधेयः ॥२८॥

(स) तदिति । अस्मच्छरीरस्य सृष्टिकया स्पर्शेन, शापितोऽसि शपय कारितोऽसि ।
स्वयमेव विदूषक सृष्टत लक्तिरियमिति बोध्यम् । ब्राह्मणशरीरस्पर्शेन सद्यत शपयो
इदौभवतीत्यभिप्रायः । एतां ब्रह्ममालिकाम् ।

'अपहरण कविग्राह्ये, सेहै शर्बालकावेव कृत्, चारि समुद्रेण सावदूत
बद्धशर केहै दान करे ना ।

छाकनतु । सपे । ना ना, एकप बलिओ ना ।

वसन्तसेना ये विश्वासं अवनयनं करिष्या, आमाव हाते गच्छित
राधिगच्छिसेन, सेहै शुरुतर विश्वासेरहै एहै मूला मितेहि ॥२८॥

(स) अतएव सपे । आमार शरीर स्पर्शधार। त्तोमाके शपथ
कराहैतेहि ये, एहै बद्धमाला ग्रहण ना कराहैया तुमि एषामे आसिबे
ना । वर्द्धमान । ।

वयस्य ।- मैत्रेय ! भवताप्यङ्कपण-शौण्डीर्यमभिधात-
व्यम् । (घ)

विदू । भो ! दलिहो किं अक्विणं (१) मन्तेदि ? । (च)

चारु । अदरिद्रोऽस्मि सखि । 'यस्य मम—विभवानुगता भार्या' इत्यादि

(घ) भो ! दरिद्र किमङ्कपण मन्तयति ? ।

एताभिरिति । एताभि इष्टिकाभि, शीघ्र सन्धि सन्धिरन्ध्रम्, सुसहता सव्यम्
वड, क्रियताम् । कुत इत्याह—परिवादे 'चारुदत्त स्वयमेव वसन्तसेनाया न्यासमपहृत्य
शौण्डीर्यं तद्दीपारीपणार्थं स्वगृहमिधातवैव सन्धि कृत' इत्य श्लोकनिन्दाया बहल प्रसुप्ते
यो दीपो लघुत्वप्रतारकत्वप्रकाशादिसम्बन्धे तो, यस्य सन्धे, रचा स्वरूपेणैवावस्थितिम्,
न परिहरामीति काकु नै परित्यजामि किमित्यर्थ, अपि तु परित्यजाम्येवेति तात्पर्यम् ।
तथा च सति लोके पूर्ववदेव भित्तिदर्शनात् न त परिवाद कुर्व्यादिति भाव ।

अथ पूर्वार्द्धं प्रति परार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुतया वाच्यलिङ्गमलङ्कार ।

भार्या जाति ॥३०॥

(घ) वयस्येति । अङ्कपणवन अदीनवत शौण्डीर्यमौदार्यं यथा न्यात्तया अभि
धातव्य वसन्तसेनासमीपे सर्वं वाक्य वक्तव्यम् । यथा सा नाष्वाकमुपरि सन्दिहाणा
मवेदिति भाव ।

(च) विदू इति । अङ्कपणमदीनम् अपि तु धनितुल्यमित्यर्थ, मन्तयति ब्रवीति
वक्तुमर्हतीत्यर्थ, कथमपि नेति तात्पर्यम् कदापि स्वभावप्रकाशसम्भवादिति भाव ।

এই ইটগুলি দিয়া তুই মকুব সিঁধটাকে ভবাট কর । কাবণ, নিম্নাতে
বহুতব দোষ আছে বলিয়া যাহা আমি বাখিতে চাহি না ॥৩০॥

(ঘ) সখে । মৈত্রের । তুমিও অঙ্কপণের ছায় উদারভাবে বলিবে ।

(৯) বিদূষক । সখে । দরিদ্র ব্যক্তি কি অঙ্কপণভাবে বলিতে
পাবে ? ।

(১) অক্বিণ ।

মদ । সুসদিশী । (ঘ)

বসন্ত । 'কথং তুমং জাণাসি ? । (ঙ)

মদ । জেণ অজ্জআএ সুসিণ্ণিহা দিট্ঠী অণুলগা । (চ)

বসন্ত । হহ্ণে ! কিং বেস-বাস-দাক্কিস্বেণ মদণিএ !

এব্বং ভণাসি ? । (ছ)

মদ । অজ্জএ ! কিং জৌ জ্জেব জণৌ বেসে পড়িবসদি, সৌ জ্জেব অলীঅদাক্কিণৌ ভৌদি ? । (জ)

(গ) হহ্ণে মদনিকে । অপি সুসদিশী ইয চিবাক্কতি: আৰ্য্যচারুদত্তস্য ? ।

(ঘ) সুসদিশী । (ঙ) কথং ত্বং জানাসি ? ।

(চ) যেন আৰ্য্যচা: সুসিগ্ধা হৃষ্টিরনুলগা ।

(ছ) হহ্ণে ! কিং বেসবাসদাক্কিস্বেণ মদনিকে । এব্বং ভণসি ? ।

(জ) আৰ্য্য ! কিং য এব্ব জণৌ বেসে প্রতিবসতি, স এব্ব অলীকদাক্কিণৌ ভবতি ? ।

(গ) বসন্ত ইতি । হহ্ণে ইতি চেটী প্রতি সম্বোধনসূচকমব্যয়ম্ । "এগু হহ্ণে হলাহ্লান' নীচ চেটী সম্বোধি প্রতি" ইত্যমর: । চিবরূপা আক্কতিযিবাক্কতি: । সুসদিশী প্রকৃতাক্কতিসংবাদিনী । তথা অ মতি মদাক্কতিযোগ্যা অ কিমিতি ভাব: ।

(ছ) বসন্ত ইতি । বেসে বেস্যালয়ে বাসেন অবস্থানেন যদাক্কিণৌ আক্কটুল' তেন ।

[গ] বসন্তসেনা । মদনিকা ! এই চিত্তের আক্কতি, আৰ্য্যচারু-
মন্ডের ঠিক্ সমান কি না ? ।

[ঘ] মদনিকা । ঠিক্ সমান ।

[ঙ] বসন্তসেনা । তুমি কি করিয়া জানিলে ? ।

[চ] মদনিকা । দেখেছ, আপনার হৃদয় দৃষ্টি, একেবারে লাগিয়া
গ্রহিয়াছে ।

[ছ] বসন্তসেনা । ওলো মদনিকা ! তুমি বেস্যালয়ে বাস করার
ঐশাৰ্য্যবশতই কি এইরূপ বলিতেছ ? ।

वसन्त । हञ्जे ! णाणा-पुरिससङ्गेण वेत्साजणो अलीअ-
दक्खिणो भोदि । (भ)

मद । जदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि हिअअ'
च ; तस्स कारणं किं पुच्छीअदि ? । (ज)

वसन्त । हञ्जे ! सखीजणादो उवहसणीअदां रक्खामि । (ट)

[भ] हञ्जे । नानाप्ररुपसङ्गेण वेत्साजनः अलीकदक्षिणो भवति ।

[ज] यतस्मादत् आर्याथा दृष्टिरिह अभिरमते हृदयञ्च, तस्य कारणं किं पृच्छते ? ।

(ट) हञ्जे । सखीजनानुपहसनीयता रक्खामि ।

(ज) मद इति । अलीकदक्षिणी निष्पन्नाकूपटुः ।

(ख) मद इति । यतो यत् । आर्यायाम्भव । इह चित्ताकृतौ । अभिरमते
आसज्यते । हृदयञ्च अभिरमते इत्यन्वयः । तस्य दृष्टिहृदयवीरभिरमणस्य । पृच्छते
"अपि सुसहशी" इत्यनेन कथं जिज्ञास्यते ? परमधुन्दरत्वादियमाकृतिः सर्वेष्वैव तत्र
सुसहशीति नास्त्व कथित् प्रथावसरस्तेन च सत्वरमेवाभिसरति भावः ।

(ट) वसन्त इति । रक्खामि अभिसरणविलम्बेन निवारयामि । तथा च अनुरक्ति-
मात्रमेवाभिसरथे नमासद्विष्णुतामाश्रित्य सखीजन उपहसिष्यति, विलम्बेनाभिसरथं तु
नास्ति तस्य सम्भव इति भावः ।

[ख] मदनिका । आर्यो ! ये लोकैरे वेत्सानये वाग कवे, से-ई
दि मिथा उदावस्यजाव इय ? ।

[ब] दसुष्टसेना । ओलो ! नानाविध पुरुषेण मरुसर्गे वेत्सारा
निथा उदावस्यजाव इहेया धाके ।

[ङ] मदनिका । ये हेतु आपनाव दृष्टि, एहे चिद्धे आसक्त इहे-
द्याहे एवं चिद्धे आपक्त इहेद्याहे, ताहार कारण जिज्ञासा करित्ते-
हेन कि ? ।

पुन पठति । तद्गच्छतु भवान् । अहमपि कृतशौचः सन्ध्या-
मुपासे । (कं)

इति निष्क्रान्ता सर्वे ।

इति सन्धिच्छेदी नाम तृतीयोऽङ्कः । (१)

(क) चार इति । कृत शौच मूत्रपुरीषत्यागोत्तरसृज्जलप्रक्षालनादि काथ्येन
स तथोक्तं सन्, सन्ध्यां प्रातः सन्ध्याम्, उपामि चाराधीमि ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभद्राचार्यविरचिताया मृच्छकटिक
टीकाया वसन्तसुपमासमाख्याया तृतीयोऽङ्कविवरण समाप्तम् ॥०॥

(क) चारुदत्त । मृथे । आमि दरिद्र नहि । (‘ये आमारं ज्ञी,
अवहारं अन्नगामिनौ’ इत्यादि पुनवारं पाठे कबिलेन) अतएव तुमि
याव । आमिः, शौच कविद्यां प्रातःसन्ध्यां कवि ।

(ईशव पव सकले चलिया गेन ।)

सन्धिच्छेद नामे तृतीय अङ्क समाप्त ॥०॥

(१) सन्धिच्छेदी नाम तृतीयोऽङ्क समाप्त ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

— . ० . —

तत प्रविशति चण्डी ।

चेटी । आणत्तन्नि अत्ताए अज्जआए सआस गन्तुं । एमा अज्जआ चित्तफलअ-णिसस दिट्ठी मदणियाए सह किं पि मन्त-अन्ती चिट्ठिट्ठि । ता जाव उवसप्पामि । इति परिक्रामति । (क)

तत प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च । (ख)

वसन्त । हज्जे मदणिए । अवि सुमदिसी इअं चित्ता-किदी अज्जचारुदत्तस्स ? । (ग)

(क) आजातास्मि माता आर्याया सकाशं गन्तुम् । एषा आर्या चित्तफलकनिषण्णं दृष्टिर्मदनिकया सह मन्त्रयन्ती तिष्ठति । ततथावदुपसर्पामि ।

(क) चेटीति । माता वसन्तसेना या जनन्या आर्याया वसन्तसेनाया । चित्तफलके निषण्णा स्थिता दृष्टिर्यस्या सा । मन्त्रयन्ती आलपन्ती ।

(ख) तत इति । यथानिर्दिष्टा चित्तफलकनिषण्णदृष्टि ।

तदनन्तरं दासीव प्रवेशः ।

(क) दासी । वसन्तसेनाव माता, वसन्तसेनाव निकटं याईवाव जज्ञ आनाके आदेशं कवियात्तेन । आया वसन्तसेना चित्रफलके दृष्टिं स्थापित कविया, मदनिकारं सङ्घे कोन विषय आलोचनां कवतः अवस्थानं कवित्तेन । ता, उहाव निकटं उपस्थित इहै । (एहै वनिया पादकेप करित्ते नागिण) ।

[ख] ताहाव पव यथानिर्दिष्टरूपे वसन्तसेना च मदनिकारं प्रवेशः ।

ମଦ । ଅଜ୍ଞଂ ! ଏବଂ ଶିଠି । ସଖୀଜନଚିତ୍ତାଣୁବତ୍ତୀ
ଅବଲାଜଣୀ ଭୋଦି । (ଠ)

ପ୍ରଥମା ଚିଠୀ । ଉପସ୍ୟ । ଅଜ୍ଞଂ ! ଅତ୍ତା ଆଣୁବେଦି—ଗହିଦାବ-
ଗୁଣ୍ଡଗଂ ପବ୍ବଦୁଆରଂ ସଜ୍ଞଂ ପବହଣଂ । ତା ଗଚ୍ଚ ତ୍ତି । (ଢ)

ବସନ୍ତ । ହଜ୍ଜେ ! କିଂ ଅଜ୍ଞଚାରୁଦତ୍ତୋ ମଂ ଣଢ଼ସ୍ମଦି ? । [ଢ]
ଚିଠୀ । ଅଜ୍ଞଂ ! ଜିଣ ପବହଣେଣ ସହ ସୁବସ-ଦସ-
ସାହିସ୍ମିନ୍ନୋ ଅଲହ୍ଵାରନ୍ନୋ ଅଣୁପ୍ପୈସିଦୋ । [ଘ]

(ଠ) ଆର୍ଥ୍ୟ । ଏବଂ ନେଦମ୍ । ସଖୀଜନଚିତ୍ତାନୁବର୍ତ୍ତୀ ଅବଲାଜଣୀ ଭବତି ।

(ଢ) ଆର୍ଥ୍ୟ । ମାତା ଆଜ୍ଞାପୟତି—ଗଢ଼ହୀତାବଗୁଣ୍ଡନ ପବ୍ବଦାରେ ସଜ୍ଞ ପବହଣ
ତଦଗଚ୍ଚ ଇତି ।

(ଢ) ହଜ୍ଜେ । କିମ୍ ଆର୍ଥ୍ୟ ଚାରୁଦତ୍ତୀ ମା ନିବ୍ୟତି ? ।

(ଠ) ମଦ ଇତି । ଏବଂ ନେଦମ୍, ଇଦାନୀମିବାଧିସର୍ଗଂଽପି ନ ତ୍ବା ସଖୀଜନ ଉପହାସି-
ଧ୍ୟତୀତ୍ୟର୍ଥଂ । ତବ ହେତୁମାହ ସଖୀଜନେତି । ତଥା ଚ ତବ ସଖୀଜନା ଅପି ଅବଲାଜଣୀ
ଏବଂ ତ୍ବମପି ଚ ତେଷାଂ ସଖୀଜନ ଏବଂଲ୍ୟସ୍ୟନ୍ନେବ ତୈମ୍ଭାବ ଚିତ୍ତମନୁବର୍ତ୍ତିତ୍ୟମିତି ଭାବ ।

(ଢ) ପ୍ରଥମେତି । ଗଢ଼ହୀତମ୍ ଅବଗୁଣ୍ଡନ ବହିରାବରଣ ଯେନ ତତ୍, ପବ୍ବଦାରେ ପାଦ୍ୟଂହାଟି,
ସଜ୍ଞ ମନ୍ଦୁତମ୍, ପବହଣଂ ଗୋପକଟମ୍ ।

(ଘ) ବସନ୍ତମେନା । ଶଲୋ ! ଗର୍ଭୋଜନ ହୈତେ ଉପହାସ ନିବାସନ
କରିତେହି ।

(ଞ) ମଦନିକା । ଆର୍ଥ୍ୟ । ହିତା ଏକ୍ରମ ନହେ । ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ସଖୀଜନେର
ଚିତ୍ତାନ୍ତରଣୀ ହୈତା ଥାକେ ।

(ଢ) ପ୍ରଥମ ମାତୌ । (ନିକଟେ ଯାହା) ମାତା ଆଦେଶ କରିତେହେନ
ଦେ—“ପାର୍ଥେର ଦ୍ଵାରେ ବହିରାସ୍ତୁତ ପ୍ରବହଣ (ଗାଢ଼ୀ) ମଞ୍ଚିତ ହୈତାହେ ।
ଅତରାଂ ତୁମି ଯାଠ ।”

(ଘ) ବସନ୍ତମେନା । ଶଲୋ ! ଆର୍ଥ୍ୟ ଚାରୁଦତ୍ତ କି ଆମାକେ ନିବେନ ? ।

वसन्त । को उण सो ? । [त]

चेटी । एसो ज्जेव रात्रस्साल्नी संठाणओ । [थ]

वसन्त । मत्तोधम् । अवेहि । मा पुणो एब्बं भणिस्ससि । [द]

चेटी । पसीददु पसीददु अज्जआ । सन्देसेण हि पेसिदा । [ध]

वसन्त । अहं सन्देसस्स ज्जेव कुप्पामि । [न]

(ण) आर्थे । येन प्रवश्येन सह सुवर्ण-दशमाहमिकीऽलङ्कार. अनुप्रेषित. ।

(त) कः पुनः सः ? ।

(थ) एष एव राजस्थानः मस्थानकः ।

(द) अपेहि । मा पुनरेव भणियसि ।

(ध) प्रसीदतु प्रसीदतु आर्या । सन्देशनाभि प्रेषिता ।

(न) अहं सन्देशस्यैव कुप्यामि ।

(ण) चेटीति । सुवर्णानां दशभिः सहस्रैः क्रीत इति सुवर्णदशमाहमिकः ।

(थ) चेटीति । मस्थीयते दीर्घैरवेति मस्थानकः । कुत्सायाः कप्रत्ययः ।

(ध) चेटीति । सन्देशेन तव भातुर्वाचिकेन । सुतरां नाभ्यत्र समापराध इति भावः ।

(ण) दासी । आर्या । यिनि प्रवश्येन सहित, दशसहस्रं स्वर्णमूला-
द्वावा ज्जेत अनङ्गाव पाठाईयाहेन ।

(त) वसन्तसेना । से आर्याव के ? ।

(थ) दासी । ईनिहे राज्ञार गाना मस्थानकः ।

(द) वसन्तसेना । (ज्ञोषेव सहित) दूव ह । पुनराय एरूप वजिसु ना ।

(ध) दासी । आपनि प्रसन्न हुँन प्रसन्न हुँन । (आपुनार नाता एई) शब्देर मत्त आनान्दे पाठाईयाहेन ।

चेटी । ता किञ्चि अत्तं विणुविस्सं । [प]

वसन्त । एव्वं विण्णाविदब्बा—“जइ मं जीअन्तीं इच्छमि

ता एव्वं म् पुण्णो अहं अत्ताए आण्णाविदब्बा ।” [फ]

चेटी । जधा दे रोअदि । इति निष्क्रान्ता । [व]

प्रविश्य शबिसक —

दत्त्वा निशाया वचनीयदोषं

निद्राञ्च जित्वा नृपतेश्च रथ्यान् ।

म एष सूर्योदयमन्दरश्मिः

क्षपाक्षयाश्चन्द्र इवास्मि जातः ॥१॥

(प) तस किमिति मातरं विज्ञापयिष्यामि ? ।

(फ) एवं विज्ञापयितव्या—यदि मां जीवन्तींमिच्छामि, तदा एव म पुण्यं माता
आज्ञापयितव्या ।

(व) यथा ते वीर्यम् ।

(न) वसन्त इति । मन्दे मन् एवम्भूतस्य शबिसकस्य उपरीति ईष्यं ।

(क) वसन्त इति । पुनःप्येष विज्ञापने आशङ्कसां कथिष्यामीति भावः ।

दत्त्वेति । निशाया शबिसकस्य, वचनीयदोषं “इतिमूलं हि यामिनो” इत्यप

(न) दसपुंसना । आदि दे एतेन पदद्वय उभयत्रे कृत्वा इहेरा
थादि ।

अपि च । यः कश्चिच्चरितगतिर्निरीक्षते मां
सम्भ्रान्तं द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा ।
तं सर्वं तुलयति दूषितोऽन्तरात्मा
स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥२॥

वाददोषम्, दत्त्वा स्वयमेव चौर्यं विधाय रात्रेरुपरि तन्निमित्ततापवादमारोप्येत्यर्थः, तथा निद्राञ्च श्रुते रक्षाया साधव इति रक्ष्या रक्षिपुरुषोऽस्य, त्रित्वा एकत्र वर्गयित्वा अन्यत्र गुह्यप्रचारेण वञ्चयित्वा, स एष अस्मि अहम्, अपाचयान् दिशावसानान्, सूयोदयात् मन्दा अन्वीभूता रम्यय विरथा यन्म स तादृश, चन्द्र इव जात हीन-प्रभाव सम्पन्नः ।

अवोपमालङ्कारः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्लक्षम् ॥१॥

य इति । त्वरिता शीघ्रा गतिर्यस्य स तादृशी य कश्चिच्चरित, सम्भ्रान्तं चौर्यं करणात् भयञ्जस्तच्चित्तं मा निरीक्षते, वा अथवा, सम्भ्रान्तमेव स्थितं कुवचिद्विद्यमानं मान्, द्रुतमुपसर्पति । दूषितं स्वयं चौर्यकरणात् प्राप्तापराध, अन्तरात्मा ममान्य-करणम् तं सर्वं क्षणम् तुलयति आत्मनो धारकत्वेन आशङ्कते । हि तथाहि, मनुष्यस्वै स्वकीयैर्दोषैः, शङ्कितो भवति, शङ्काकारणाभावेऽपीति भावः ।

अत्र सामान्येन विशषसमर्थं लक्ष्योऽर्थोऽन्तरात्मोऽलङ्कारः ।

प्रहृषिंशो वृत्तम्—“वायाभिर्मनजरगा प्रहृषिंशोऽयम्” इति लक्षणात् ॥२॥

(प्रवेश कविता) शकिलक । बाज्रिर उपरे अपवाद दिया, निद्राके अत्र करिया एव रप्ती बाङ्गपुरुषदिगके वचना करिया, बाज्रि शेष हठ-याय सूर्योदयकाले अन्नकिरण चक्षेर छाद्य, সেই आनि এই हीनप्रभ हईयाहि ॥१॥

आर०, ऊतगामी ये कोन लोक, व्यस्तचित्त आमाके देखे, अथवा व्यस्तचित्ते आमी दीडाईया आहि एमन अबहाय ये कोन लोक आनाय निकट ऊत आगमन करे, आनाय अपराधी अशुःकरण, सेई सकल

वसन्त । हञ्जे । इमं दाव चित्तफलत्रं मम सद्यशीण-
ठावित्र तालवेण्टत्रं गिण्णहित्र लहु आञ्चच्छ । (म)

मद । जं अञ्जत्रा आणवेदि । इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता । (घ)

शर्वि । इदं वसन्तसेनाया गृहम् । तदुयावत् प्रविशामि ।

प्रविश्य । क्तु नु मया मदनिका द्रष्टव्या ? ।

ततः प्रविशति तालरत्नहस्ता मदनिका ।

(म) हञ्जे । इदं तावत् चित्तफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा, तालरत्नकं गृहीत्वा लघु आगच्छ ।

(घ) यदार्था आन्नापयति ।

• (म) वसन्त इति । शयनीये शय्यायाम् । तालरत्नकं व्यजनम् । लघु द्रुतम् । एतेन तदानीं शीघ्राधिकारं सूचितम् ।

पवित्रनेव सङ्गे कथोपकथने आसक्तं कोन लोबके उपेक्षा
कविद्या गिद्याछि, कोन स्थाने, स्त्रीलोकई बाडीव रत्नक ईहा देधिया,
से बाडी पवित्याग करियाछि एवं बक्की बाजपुरुषगण पार्श्वे आसिया
उपस्थित हईने, गृहेव सुन्दर न्याय अवस्थान कविद्याछि, এইरूप बहतव
घटनाय गत वात्रिके दिन करिया फेलियाछिलाम ॥७॥

(এই বলিয়া পদশেষ কবিত্তে লাগিল) ।

(ম) বসন্তসেনা । মদনিকা । এই চিত্র ফলকখানা আমাব শয্যাব
উপবে বাধিয়া, পাখাখানা লইয়া, শীঘ্র আইস ।

(ঘ) মদনিকা । আপনি যাহা আদেশ কবেন । (এই বলিয়া চিত্র-
ফলক লইয়া চলিয়া গেল ।)

শর্বিলক । এই বসন্তসেনাব বাডী । তা, প্রবেশ করি । (প্রবেশ
করিয়া) আমি মদনিকাকে কোথায় দেখিতে পাইব ? ।

তদনন্তর তালবৃন্দহস্তে মদনিকার প্রবেশ ।

शर्वि । हस । अये ! इयं मदनिका—
 मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती
 रतिरिव मूर्त्तिमती विभाति येथम् ।
 मम हृदयमनङ्गवद्भित्तम्
 भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥४॥

मदनिके ! ।

मद । हस । अम्यो ! कथं सञ्चिलद्यो ! । सञ्चिलन्न !
 साद्यदं ते ? कहिं तुमं ? । (र)

(र) अहो कथं शर्विलक्ष । शनिलक्ष । स्वागत ते ? कश्चिन् त्वम् ? ।

मदनमिति । गुणै रूपाविलासादिभिः, मदनमपि कामदेवमपि, विशेषयन्ती
 विशेषण मोहयन्ती, इयं मदनिका, मूर्त्तिमती रतिरिव विभाति । या इयम्, भृश-
 मव्यन्तम्, अनङ्गवद्भित्तम् कामानन्तीणीकृतम्, मम हृदयम्, चन्दनेन चन्दनलीपेन
 शीतलमिव करोति ।

एत प्रथमा वाक्या भावभिमानीनी द्रव्योत्प्रेक्षा, द्वितीया ए तथैव गुणोत्प्रेक्षा ;
 अनयो पद्यरनिरपेक्षतया संसृष्टि । पुष्पिताया हसम् ॥४॥

(र) मद इति । अहो इत्याद्यर्थे । आकस्मिकप्रियतमदर्शनाच्च आश्चर्यम् । कथं-
 शब्दो हर्षे । स्वागत सुधेनागमन किमिति काङ्क्ष । कश्चिन् स्थाने त्व वसिती-
 ऽसौति श्रेय ।

शर्विलक्ष । (देखिवा) ओह ऐह मदनिका—

सौमर्षाङ्गणे कामदेवके ७ विशेषभावे मुक्त करतः, मूर्त्तिमती रतिर
 छाय शोभा पाईतेछे । ये ऐह मदनिका, अताञ्च कामानले मल्ल
 यानात्र रुपशेते, येन चन्दनवासा शीतल करितेछे ॥४॥

मदनिका ! ।

শব্দি । কথয়িষ্যামি । ইতি সানুরাগমথোন্ম পঙ্কত ।

বসন্ত । চিরশ্রদি মদগিহ্মা । তা কহিঁ ণু কবু সা ? ।
গবাশকৈণ দৃশ্য । কধঁ এমা কৈশাবি পুরিমকৈণ সহ মন্তশ্রন্তী
চিহ্মদি । জধা শ্রদিসিগিহ্মাএ গিহ্মলদিহ্মিএ আপিবন্তী বিশ্র
এদং গিহ্মশ্রদি, তধা তকৈমি, এসো সো জণো এদং ইচ্ছটি শ্রমু-
জিস্স কাডুং । তা রমডু রমডু ! মা কস্মাবি পৌদিচ্ছৈদৌ
মৌডু । ণ কবু সধাবিস্সং । (ল)

(ল) চিরয়তি মদনিকা । তন্ কধিন্ নু খলু সা ? কথমেযা কৈনাপি পুরুষ
কৈণ সহ মন্বয়ন্তী তিরতি । যধা শ্রতিশ্রিগ্ধযা নিয়লদৃশ্যা আপিবন্তীএ এত নিধ্যায়তি,
তথা তর্কযামি—এষ স জন এনামিচ্ছতি শ্রমুজিহ্মা কত্ভুম্ । তন্ রমতা রমতাম্ ।
মা কস্মাপি পৌতিচ্ছৈদৌ ভবতু । ন খলু শ্রদ্যাপ যিষ্যামি ।

(ল) বসন্ত ইতি । গবাশকৈণ শুভ্রগবাশদ্বারিণ । শুভ্রার্থে কপ্রত্যয় । মন্বয়ন্তী
যুগ্ম ভাষমাণা । এত পুরুষম্, নিধ্যায়তি শ্রবলীকয়তি । “নিবর্ষণন্যু নিধ্যান
দর্শনালীকনেষণম্” ইত্যমর । স প্রাগ্ দৃষ্ট । এনা মদনিকাম্ । মুহুন্তে স্বাপ্য
চ্ছিটমিতি শ্রুজিহ্মা দাসী । “রুচিশ্রুজিহ্মা কিত্বন্” । “নিযৌজ্যকিহ্মরপ্রৈশ্রমুজিহ্ম
শ্রিধারকা” ইত্যমর । শ্রমুজিহ্মা কত্ভুম্ স্বয় যচ্ছৌন মম দাস্যাম্শৌচয়িতুমিত্যর্থ ।
শ্রদ্যাপ যিষ্যামি মদনিকায় যিষ্যামি তথাল্পে শ্রনযৌ প্রৈমালাপমহ্মমহ্ম ইতি ভাব ।

(ব) মদনিকা । (দেখিগ্না) গুহে । শর্বিলক্ যে । শর্বিলক্ ।
তোমাব শুভাগমন ত । তুমি কোথায় চলিযাছ ? ।

শর্বিলক্ । বলিব । (ইহাব পব উভয়ে পরস্পব অশ্রুবাগের সহিত
দেখিতে লার্গণ ।)

(ল) বসন্তসেনা । মদনিকা বড বিলখ কবিত্তেছে । তা, সে
কোথায় ? (গবাশ্ফদ্বার দিয়া দেখিগ্না) এই মদনিকা যে কোন পুরুষের
সহিত আলাপকবতঃ অবস্থান কবিত্তেছে । যখন অতিশ্রিগ্ধ ও নিশ্চল দৃষ্টি

মদ । সব্বিলম্ব ! কথেষি । (ব)

শর্বি । সশব্দ দিশোঃবলোকয়তি । (শ)

মদ । সব্বিলম্ব ! কিং শ্বেদং ? সসঙ্কো বিম্ব লক্ষী-
অসি । (ঘ)

শর্বি । বচ্যে ত্বাং কিঞ্চিৎ রহস্যম্, তদ্বিভক্তমিদম্ ? । (স)

মদ । অধর্ষ । (হ)

(ব) শর্বিলক । কথয় ।

(শ) শর্বিলক । কি নিবদম্ ? সশব্দ ইব লক্ষ্যসী ।

(ঘ) অধকিম্ ।

(ব) মদ ইতি । কথয় কস্মিন্ স্থানে চলিতোঃসীতি ইদানীমেব ব্রূহীত্যর্থ ।

(শ) শর্বি ইতি । দিশ্ সর্বা । দিশামবলোকন বিজনতাপরীচার্থম্ ।

(স) শর্বি ইতি । রহস্য গুপ্তবিষয়ম্ । ইদ স্থানম্, বিভক্ত বিজন কিমিতি
কাক্ত । “বিভিক্তৌ পুতবিজনৌ” ইত্যমর ।

ঘাবা যেন পান কবতঃ ইহাকে দেখিতেছে, তখন আমি মনে কবি—এই
সেই লোক, এই মদনিকাকে অদাসী কবিত্তে ইচ্ছা কবে (দাস্তবৃত্তি
হইতে মুক্ত কবিত্তে ইচ্ছা কবে) তা, । কাহারই যেন শ্রীতিচ্ছেদ
না হয় । আমি ডাকিব না ।

(ব) মদনিকা । শর্বিলক । বল ।

(শ) শর্বিলক । (আশঙ্ক্যব সহিত সকল দিক্ নিবীক্ষণ কবিত্তে
লাগিল ।)

(ঘ) মদনিকা । শর্বিলক । এ কি ? তোমাকে যেন আশঙ্কিত
বলিয়া লক্ষ্য কবিত্তেছি ।

(স) শর্বিলক । তোমাকে কোন গোপনীয় বিষয় বলিব । স্তত্রাং
এ স্থানটী নির্জন ত ? ।

वसन्त । कधं परमरहस्यं । ता ण सुणिस्सं । (च)
शर्वि । मदनिके ! किं वसन्तसेना मोच्यति त्वां निष्क-
येण ? । (क)

वसन्त । कधं मम सब्वन्धिणी कथा । ता सुणिस्सं इमिणा
गवक्खेण श्रीवारिदसरीरा । (ख)

मद । सब्विलअ ! भणिदा मए अज्जआ, तदो भणादि,
जइ मम सच्छन्दो, तदा विणा अत्यं सब्वं परिजणं अभुजिस्सं
करइस्सं । अध सब्विलअ ! कुदो दे एत्तिओ विहवो ? जेण
मं अज्जआसआमादो मोआइस्समि । (ग)

(घ) कथ परमरहस्यम् । तत् न शीथामि ।

(ख) कथ मम सब्वन्धिनी कथा । तत् शीथामि अनेन गवाक्षेण अप-
वारितशरीरा ।

(च) मद इति । अद्यकमित्येकमेवाव्ययमङ्गीकारि । “अङ्गीकारेऽपि धात्वकिम्”
इति हलायुध ।

(घ) वसन्त इति । परमरहस्यम् एकान्तगोपनीयम्, विविक्रताप्रैत्यादिति भाव ।

(क) शर्वि इति । निष्कृयेण धनविनिमयेन ।

(ख) वसन्त इति । अपवारितशरीरा, अन्यथा समावलीकनेन ग्रहणशीघ्रालाप-
निवृत्ति स्यादिति भाव ।

(इ) मदनिका । है ।

(फ) वसन्तसेना । अत्यन्त गोपनीय । ता आमि सुनिव ना ।

(क) शर्वित्तक । मदनिका । वसन्तसेना धनेन विनिमये तोमाके
छाडिया निवेन कि ? ।

(ख) वसन्तसेना । ए ये आमाव मध्द्वेइ कथा हईतेछे । ता, एई
गवाक्खवा आवृतदेह हईया सुनिव ।

শৰ্বি । দারিদ্র্যেণাভিম্বূতেন ত্বত্শ্চেহানুগতেন চ ।

অথ রাত্নৌ ময়া ভীৰু ! ত্বদৰ্থে সাহসং কৃতম্ ॥৫॥

বসন্ত । পসন্না সৈ আকিতৌ, সাহসকন্মদাৎ উণ উব্বেশ্ব-
শীত্রা । (ঘ)

(গ) শৰ্বিলক ! ভগিনী ময়া আৰ্থা ; ততী ভগতি—যদি মম স্বচ্ছন্দ
তদা বিনা অৰ্থং সৰ্বং পরিজনমভুজিষ্য করিষ্যামি । অথ শৰ্বিলক ! কৃতস্তে এতাবানু
বিমব ? যেন মামার্থাসকাশ্রাতু মৌচয়িষ্যসি ।

(ঘ) প্রসন্নায় অস্ব আকৃতি, সাহসকন্মতয়া পুনরুদেজনীয়া ।

(গ) মদ ইতি । ভগিনী 'উপযুক্তধনলাভেন মা মৌচয়িষি ন বা' ইতি পৃষ্টেত্যর্থ ,
আৰ্থা বসন্তসেনা । স্বচ্ছন্দ স্তত এবামিপ্রায় । "অমিপ্রায়স্বচ্ছন্দ আশয়" ইত্যমর ।
অভুজিষ্যমদাসমু দাস্যা নৌচয়িষ্যমৌচয়িষ্যর্থ । বিমবৌ ধনম্ ।

দারিদ্র্যেণতি । হে ভীৰু ! ভয়শীলী । দারিদ্র্যেণ অভিম্বূত আক্রান্তেন , অতী
স্বচ্ছন্দে ঘনং দাতু ন শক্যমিতি ভাব । তব স্বচ্ছন্দে প্রেম অনুগত প্রাসক্তেন চ, অতী
নিঃশিরপি ন সম্ভবতীতি ভাব । ময়া, অথ রাত্নৌ "উভয়তীঃইবাম বা অহ" ইতি
দুর্গেসিদ্ধীক্ৰে গতিরনির্গমি ইত্যর্থ , ত্বদৰ্থে তব নিশ্চয়শ্রী, সাহস শৌৰ্যম্, কৃতম্ ॥৫॥

(ঘ) বসন্ত ইতি । প্রসন্নায় শ্রান্তা । সাহস কন্ম যস্য মা তস্য ভাবস্তয়া ।
উদেজয়তীতি উদেজনীয়া উদেজনিকা । 'ক্লম্বুগুটীঃন্যত্রাপি' ইতি কর্ণার্থনীয় ।

(গ) মদনিক। শৰ্বিলক ! আমি আৰ্থা বসন্তসেনাকে জিজ্ঞাসা
কৰিছিলোম, তাহাতে তিনি বজেন—“যদি আমাব নিজ হইতে
অভিপ্রায় হয়, তবে আমি বিনা ধনেই সকল পৰিজনকে মুক্ত কৰিয়া
দিব ।” শৰ্বিলক ! এত ধন তোমাব কোথা হইতে আসিল ? যে,
আমাকে আৰ্থা বসন্তসেনাব নিকট হইতে মুক্ত কৰিবে ।

শৰ্বিলক । হে ভীৰু ! আমি দাবিত্যাগিত্ত্বত, অথ চ তোমাব
প্রতি অহুরক, তাই, আজ ব্যক্তিতে তোমাব নিমিত্ত সাহসের কার্য
কৰিয়াছি ॥৫॥

मद । सञ्चिन्तय ! इत्येकलवत्तस्य कारणेण उहयं पि
मंसए विणिकित्तं । (ड)

शर्वि । किं किम् ? ।

मद । सरीरं चारित्तं च । (च)

शर्वि । अपण्डिते ! साहसे श्रीः प्रतिवसति । (छ)

मद । सञ्चिन्तय ! अखण्डितचारित्तोमि । ता ण ह्नु दे
मम कारणादो साहसं करन्तेण अञ्चन्तविरुद्धं आचरिदं ? । (ज)

(ड) शर्विनक । स्त्रीकल्पवत्तस्य कारणेन उभयमपि मशये विनिघ्नितम् ।

(च) शरीर चारित्र्यम् ।

(ज) शर्विनक । अखण्डितचारित्तोऽसि, तत् न खलु त्वया मम कारणात् साहस
कुर्वता अन्यत्रविरुद्धमाचरितम् ? ।

(ड) मद इति । स्त्रीकल्पवत्तस्य पूर्ववद्वाक्यानात् घणस्थायिन्या म्रिया । मशये
स्थापितमन्देहे ।

(च) मद इति । शौर्यकारणाय प्रवृत्तौ गृह्यकतृकप्रहारमशवेन शरीरं
तत्कार्यप्रकाशमशवेन च चारित्र्य मशये विनिघ्नितमित्यन्वयः ।

(छ) शर्वि इति । श्री सम्पत्ति, साहसकारिण एव सम्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

(ज) मद इति । अखण्डितचारित्तोऽसि साधुभावादविश्रुतचरित्तोऽसि । इदम्

(घ) वसन्तसेना । ईहाव आकृति शान्त, किन्तु साहसेन काय
उद्वेगैरु विषयः ।

(ड) मदनिका । शर्विनक । अश्वारी श्रीलोकैव जज्ञ तुमि उडय-
केई मशये फेलिशाछिने ।

शर्विनक । किं किं ? ।

[च] मदनिका । शरीर एव च चरित्रम् ।

[ज] शर्विनक । मुद्धे ! साहसेई लक्ष्मी वास कवेन ।

तद्विज्ञाप्यतां वसन्तसेना—

अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।

अप्रकाश्यं (१) ह्यलङ्कारः सत्स्नेहाहार्यतामिति ॥७॥

पुनरुक्तवशाभास, तथा चतुर्थपाद प्रति पूर्वपादतयवाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थ-
हेतुक काव्यनिद्रम्, इत्येतेषां गुणप्रधानभवेनाद्वाद्भिभावात् सङ्गर । तथा हरामीत्यस्य
विरुपादानात् कथितपदतादीष, स च एकस्मिन् हरामीत्यत्र नयामीति पाठेन
समाधेय ।

अत्र ब्राह्मणस्यैव मितेयस्य हस्मान् सुवर्णभाण्डस्य प्रागपहृतत्वेऽपि तदानौ तस्य
ब्राह्मणत्वेन ज्ञानाभावात् 'विप्रस्य न हरामि' इत्यनेन न विरोध । ब्राह्मणस्यैव हरणस्य
महापातकत्वं प्रायश्चित्तविवेकादावनुसन्धेयम् ।

शाङ्खिल्यविक्रीडित वृत्तम् ॥६॥

अयमिति । तव वसन्तसेनाया शरीरस्य प्रमाणादिव परिमाणं गृहीत्वैव, तथैव
एतदुभयप्रमाणदर्शनादिति भाव, निम्नित शिल्पिना कृत, अयमलङ्कार, सत्स्नेहात्
स्नेहेन सख्या भ्रमानुगोष दित्यर्थ, हि निश्चितम्, अप्रकाश्य जनसमीपे गोप्य यथा
स्यात्तथा त्वथा ध्यायता गोपनभावनैवाय परिधेय इत्यर्थ । इतिशब्दस्य विश्लेष्यतामिति
पूर्वगर्थं नान्यथ ।

अत्र क्रियोत्प्रे ह्यलङ्कार । प्रमाणादिति ल्यब्लोपे मञ्जरी ॥७॥

शर्विलक । आनि वनार्थी हईया, कथन० प्रसूटित पुष्प नतार त्राय
अनकारवती अवलाके अपहरण करि ना एव त्राङ्गणेर चर्ण, यजेव जत्र
आनीत वत्र एवः धात्रीर क्रोडस्थित बालक हवण कवि ना । कावण,
आभाव वृद्धि चोद्यविषये० सर्कादा वर्डब्याकर्डव्य विवेकवती हईयाई
अवस्थान कवे ॥७॥

अतएव वसन्तसेनाके ज्ञाना०—

(१) अप्रकाश ।

মদ । সত্বিনম্ ! অক্ষয়ম্ (১) অলঙ্কারম্ তি দুবেবি
ণ জুজ্জদি (২) । তা উবণিহি দাব পেঙ্খামি এদং অলঙ্কা-
রম্ । (ক)

শবি^১ । হৃদমলঙ্কারম্ । ইতি সাশঙ্ক সমর্পয়তি ।

মদ । নিষ্য । দিষ্টপুরুষ্বো বিম্ব অম্ব^২ অলঙ্কারম্ । তা
মণিহি কুদো দে এসো ? । (খ)

(ক) শবিলক । অক্ষয়ম্ অলঙ্কারক ইতি দ্বয়মপি ন গুণ্যতে । তদুপনয়
তাবত্ প্রচে এতমলঙ্কারকম্ ।

(খ) হৃদপূর্ব^১ স্বায়মলঙ্কার । তদমণ কুতসে এষ ? ।

(ক) মদ ইতি । ন গুণ্যত ইতি । তথা চ অলঙ্কৃত্যধিত্তে অনেতি অলঙ্কার ।
তন চ লীকৈম্ব^২ শীম প্রদশ্ নাথমেব অলঙ্কারধারণম্ । এবম্ব অক্ষয়ম্ভেত কিম্ব-
মলঙ্কারধারণম্ ? অলঙ্কারধারণম্ভেত কথমক্ষয়ম্ ? । বিশেষতয় ভেদায়া অল-
ঙ্কারধারণজনিতশ্রীভায়া স্বমাবহম্বল্বে উহে ম্বল্বে বাসিদ্ধিরিতি ভাব ।

(খ) মদ ইতি । এষ অলঙ্কারক কুতসে হৃদমলম্ভুদিত্তি শীম ।

তোমাব শবীবেব পবিমাণ মহেশায়ে যেন এই অলঙ্কার নির্মিত
হইয়াছিল, এখন আমার স্নেহে গোপনে এই অলঙ্কার ধারণ কর । ৭৭

[খ] মদনিকা । শবিলক । ‘গোপন’ এবং ‘অলঙ্কার ধারণ’ এই
দুইটাই সঙ্গত হয় না । তা, আন দেখি এই অলঙ্কার ।

শবিলক । এই অলঙ্কার । (এই বলিয়া আশঙ্কার সহিত অর্পণ
করিল) ।

[ঞ] । মদনিকা । (নিরূপণ করিয়া) এই অলঙ্কার যেন পূর্বে
দেখিয়াছি বলিয়া বোধ হয় । তা, বল দেখি—ইহা কোথা হইতে
তোমাব হস্তগত হইল ? ।

(১) অক্ষয়ম্ । (২) অম্ব চ জণো তি দুবেবি ণ জুজ্জদি ।

शर्वि । मदनिकी ! किं तव अनेन । शृङ्खलाम् । (८)
मद । शरीरम् । जइ मे पञ्चमं ग गच्छसि, ता किं
णिमित्तं मं णिक्खिणमि ? । (९)

शर्वि । अयि ! प्रभाते मया नृतं श्रेष्ठिचत्वरे—यथा सार्ध-
वाहस्य चारुदत्तस्य इति । (३)

वसन्सेना मदनिका च मूर्च्छां नाटयत । (४)

(३) यदि मे प्रपद्य न गच्छसि, तत् किं निमित्तं मा निष्क्रीयामि ?

(४) शर्वि इति । अनेन एतत्प्रतिवृत्तान्तज्ञानेन ।

(५) मद इति । प्रपद्य विद्यामम, न गच्छसि न प्रप्रीयि । निष्क्रीयामि
पक्षशरविन्मदिन स्थायशोकत्तुमिच्छशीत्यर्थः । तथा च प्रिया हि नाम सख्यविद्याम-
भ्यानेन आदाविव चेत् तत्रैवाविद्यास, तदा तस्यादिरसद्विन्दुकरणाद्येयमुदामी व्यर्थ
एव सर्वेति भावः ।

(६) शर्वि इति । श्रेष्ठिचत्वरे वणिक्पत्न्याम् । सार्धवाहस्य वधिरव्यसयिनः ।

अत्र वच नाम प्रतिमुखसम्बन्धरदम्—“प्रपद्यनिष्ठुर वचम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(७) वसन्सेति । स्वशृङ्गे शरीरे प्रविष्टं ज्ञानम् गृहस्थीप्रेक्ष्यसेव त घत्, इति, तत्र
च शरीरोऽपि गृहस्थीपरिग्रहादिना चात्मानं भीक्षयितुं चेष्टेत । एवञ्चेत् शर्वि-
लकृतप्रहागादिना चारुदत्तस्य अनिष्टसम्भावनायां शीक्रीदयात् वसन्सेनाया मूर्च्छां,
मदनिकायाश्च तन्मन्थकादिति बोध्यम् ।

(८) शर्विनिक । मदनिका । से अत्र दिव्या तौनाव दवकार
किं ? नां ।

(९) मदनिका । (ज्ञोषेव सहित) यदि आनाव उपवे विश्वासई
ना क्व, ताहा इहेने आनाके हसुगत करिते चां केन ? ।

[३] शर्विनिक । ओह ! प्रातःकाले वणिक्पत्न्याय आमि सुनि-
याहि दे—ईहा वाणिज्यावावसायी चारुदत्तस्य ।

শৰ্বি । মদনিকৈ । সমাশ্বসিহি । কিমিদানীং ত্বম্—
 বিপাদস্বস্তসর্বাঙ্গী সগ্নুমভ্রান্তলোচনা ।
 নীয়মানাঃমুজিথ্যাল্বং কম্পসে নানুকম্পসে ॥৮॥

মদ । সমাশ্বস । সাহসিঅ । গ্ণ ক্বু তু এ মম কাৰণাদৌ
 ইমং অকজ্জং করন্তেণ, তস্মিঁং গৈহে কোবি বাবাদিদৌ পরিক্খদৌ
 বা ? । (গ্ণ)

(গ) সাহসিক । ন খলু ত্বয়া মম কাৰণাদিদমকাৰ্য্যং কুৰ্বতা তস্মিন্ শিহে
 কৌঃপি ব্যাপাদিত পরিচ্যতৌ বা ? ।

বিপাদিতি । অমুজিথ্যাল্বম্ অদাসীত্বম্, নীয়মানা এতদলঙ্কারবিনিময়েন অধুনৈব
 ময়া প্রাপ্যমাণা ত্বম্, বিপাদেই শৌকেই সন্ধানি ভূমৌ পতিতানি সর্বাংশি অঙ্গানি যস্যা
 সা, তথা সগ্নুমৈশ্চ ভয়শ্যস্ততয়া ভ্রান্তে ঘূর্ণিতৌ লোচনে যস্যা সা তাহশী সতী, কি
 কম্পসে, কিন্তু ন অনুকম্পসে মা প্রতি ন দয়সে । তথা চ দাসীত্বৈ সত্যৈব স্বামিন্যা
 শৌকসম্ভবে আত্মনৌঃপি শৌক প্রদর্শনীয় এব, অন্যথা স্বামিন্যা কৌপেই অনিষ্টসম্ভাবনা
 স্যাৎ, অব তু অলঙ্কারবিনিময়েই ত্ব তস্মাদাসীত্বান্মৌঃশ্চ এব ; তথাপি স্বামিন্যা
 ভয়শৌকসম্ভবেই আত্মনৌঃপি ভয়শৌকপ্রদর্শনার্থে কম্পনমসঙ্গতমেই । এব ময়ৈব তব
 অমুজিথ্যাল্বকরণাত্ মা প্রতি তব দয়াকরণমুচিতমেইতি ভাব ।

অত্র মুজিথ্যাল্বরূপকারণাভাবৌঃপি কম্পনরূপকার্য্যোত্পত্তৌর্বিঃभावনা, তথা অমুজিথ্যাল্ব-
 প্রাপ্যরূপকার্য্যৈ সত্যপি অনুকম্পারূপকার্য্যোত্পত্তৌর্বিঃশিখীতি, অন্যৌর্বিঃশিখী নিরপেচতয়া
 মচ্ছতি ॥৮॥

[৮] বসন্তসেনা ও মদনিকা মুর্ছিত অভিনয় কবিল ।

শর্কিলক । মদনিকা । আশ্বস্ত হও ।

শৌকে তোমার সমস্ত অঙ্গ ছুতলে লুপ্তিত হইতেছে এবং ব্যস্ততা-
 বশতঃ নয়নদ্বয় ঘূর্ণিত হইতেছে, এই অবস্থায় কেন এখন তুমি কাঁপি-
 তেছ ? অথচ তোমাকে দাস্তবৃত্তি হইতে মুক্ত করিতেছি, তথাপি কেন
 দয়া করিতেছ না ? ॥৮॥

शर्वि । मदनिके ! भीते सुप्ते न शर्विलकः प्रहरति ।
तन्मया न कश्चिद् व्यापादितो नापि परिचतः ।

मद । सच्चं ? । (त)

शर्वि । सत्यम् ।

वसन्त । मत्ता लम्बा । अम्महे ! पञ्चुवजीविदम्हि । (थ)

मद । पिच्चं । (द)

शर्वि । सेर्धम् । मदनिके ! किं नाम प्रियमिति ? । (घ)

(त) सत्यम् ? ।

(थ) पञ्चो । प्रतुपजीविताम्हि ।

(द) प्रियम् ।

(घ) मद इति । न खलु कीऽपि व्यापादित परिचतो वेति कात्ता प्रश्नो व्यन्यते ।

(त) मद इति । अत्रापि काकु इदमुक्ता सत्य किमित्यर्थः ।

(थ) वसन्त इति । 'अम्महे' इति विषयार्थे द्वितीयभाषा । प्रतुपजीविताम्हि पुनरुपस्थितजीवनाम्हि , चारुदत्तस्य स्नास्थानवादलामादिति भार ।

(घ) शर्वि इति । चारुदत्तस्य स्नास्थानानि नि सम्पर्कायास्तव किं प्रियमित्यर्थः ।

[७] मदनिका । (आशुत हहेय) माह्निक । तूमि आमार जञ्ज
एहै अकार्य कविते थकिम्मा, सेहै वाडीते काहाकेण हत्या वा आहत
कर नहि त ? ।

शर्विलक । मदनिका । भीत वा निद्रित व्यक्तिर उपरे शर्विलक
प्रहार करे ना । अतएव आमि काहाकेण हत्या वा आहत करि नहि ।

[त] मदनिका । सत्य ? ।

शर्विलक । सत्य ।

[थ] वसन्तसेना । (ठैतञ्ज नाञ्ज करिम्मा) आहा ! वाँठिनाम ।

[द] मदनिका । हेहा ज्जीतिकर मन्वाव ।

ত্বত্স্নেহবহুহৃদয়ো হি করোম্যকার্যং

সদৃষ্টতপূর্বপুরুপেঃপি কুলে প্রসূতঃ ।

রচামি রুন্মথবিদ্রুশুণোঃপি মানং

মিত্ব স্ন মাং ব্যপদিশস্যপরশ্চ যামি ॥১৫॥

ত্বদिति । সন্নি সাধুনি হস্তানি ব্যবহায়া যৈশ্চ তাহ্মশা পূর্বপুরুষা যম্বিন্
তযৌকৌ কুলে বশী, প্রসূতৌঃপি জতৌঃপি অহম্, তব স্নেহেন প্রণয়েন বহু হৃদয় यस্য স
তাহ্মশ, হি নিখিত সন, অকার্য্য কৰ্ত্তব্যবিপৰীত নিন্দিতঘৌর্য্যকাথ্য করোমি । তথা
রুন্মথেন কামাবেগেন বিপন্নানষ্টা গুণা স্নেহবিদাদযৌ यस্য স তথাবিধ সন্নপি, মান
তব গৌরবম্, রচামি অচ্ছনেন অবলাত্কারেণ চ প্রত্যাখ্যা প্যায়ামি । ইতথ ত্বম্,
মা মিত্ব বত্রভম্, ব্যপদিশমি মুখিন ব্রবৌপি, অপরশ্চ পুরুষ আনুদত্তমিত্যর্থ, যামি
কৰ্ম্মণা ভজমে । বেগ্নাত্বেন অতীব লঘুস্বভাৱা ত্বমिति भाव ।

মত্পৃষ্ঠীয়েণ শবিলকেন আনুদত্তস্য অনিষ্টকরণত্বদায়ীত্বপা সর্বীত্বপাশ্চ মাং প্রতি
স্বামিনী সখী চ বসন্তসেনা নৃপা সৌন্দর্য্যহীনা চ ভবিষ্যতি ইতি বিভাষ্যৈব ইয়
সদনিকা ভয়েন কম্পিতা শৌকেন চ সন্দাহী ইত্যবধার্য্য শবিলকেন পূর্ব “বিপাদসন্ত-
সন্দাহী” ইत्याদিকমুক্তাম্, ইদানীন্তু বসন্তসেনায়া অগ্নিধান এব আনুদত্তস্য স্বাস্থ্যা-
শ্রানি নির্মম্ব্যতিশয়করণাত আনুদত্ত প্রথমেয়মনুরক্তেতি বিবিচ্য “ত্বত্স্নেহ” — ইত্যাদিমি-
হিতমिति বীধ্যম্ ।

অন ব্যপদিশমি-যাসৌখ্যনৈকক্রিয়গৌরবমিত্যে ককলত্ব কারকত্বাত দৌপকমলদ্বার ।
বসন্ততিলকা হতম্ ॥১৫॥

[৬] শবিলক । (দ্বেষাব সহিত) মদনিকা । কি প্রীতিকর
সংবাদ ? ।

যে বংশেব পূর্বপুরুষেবা সংকার্য্যকাবী ছিলেন, সেই বংশে জন্মিযা
আমি, তোমাব প্রতি অল্পবাগে আবদ্ধচিত্ত হইয়াই অকার্য্য কবিয়াছি
এবং কামাবেগে আমাব গুণ বিনষ্ট হইলেও, আমি তোমাব গৌরব বক্ষা
কবিতেছি, অথচ তুমি আমাকে প্রিয়ও বনিতেছ, অল্প পুরুষকেও
ভজনা কবিতেছ ॥১৫॥

साकृतम् । (न)

इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।

निष्फलत्वमलं यान्ति वैश्याविहगभक्षिताः ॥१०॥

अथञ्च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।

नराणां यत्र ह्ययन्ते यौवनानि धनानि च ॥११॥

(न) साकृतमिति । साकृतं न मदनिकाशत लघुत्व विग्नभ्रमिप्रायेण सहस्यर्थ ।

इति । इह जगति, सर्व स्व धनमेव फलमेवामनीति सर्वस्वफलिनः, कुलपुत्राः सव श्रजाता जना एव महाद्रुमा महाद्रुमा, वैश्या एव विहगा पक्षिणस्तै भक्षिता फलख दनेन खादिताः सन्त, अलमन्यन्तम्, निष्फलत्व धनरूपफलशून्यत्वम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति । अतएव सर्वनाशकरौ वैश्या धिक इति भाव ।

अत्र समस्तवस्तुविषय स इ रूपकमलङ्कार । तथा निष्फलत्वमित्यत्र सर्वस्वशब्दस्य उपमेयस्य अनभिधानात् न्यूनपदत्वदोष, यत्नौत्पन्नेन वाक्यसमाप्तावपि "कुलपुत्रमहाद्रुमा" इत्यस्य विशेषणत्वेन पुनश्चतुर्थ्याचरणोपदानात् समानपुनरात्तादोष, एव वैश्या विहगास्य उपमेयोपमानयोर्निर्द्भमदान् दर्पणरुते भ्रमप्रक्रमतादोषश्च, वश्याविहगमीभुक्ता यान्ताल स्वफलस्यम् इति पाठे तु तेषा समाधानम् । न च तथा पाठे स्वशब्दस्य विरुपादानात् पुन कथितपदतादोष इति वाच्यम् तस्य लहेऽप्रतिनिर्द्भयव्यतिरिक्त विषयत्वव्यवस्थानात् अत्र तु लहेऽप्रतिनिर्द्भयविषयरूपत्वतः ।

ननु 'न कथधारयान्मत्वर्थी बहुव्रीहिस्य प्रतिपत्तिकर इत्यभिधानात् सर्वं स्वमेव फल यदा ते सर्वस्वफला इत बहुव्रीहिस्यैवोपपत्तौ कथ मत्वर्थीय इत्युपपत्त्य इति चेन्न अत्र प्राशस्त्यस्य इतिभिधानात् तदस्य च बहुव्रीहिस्योक्तत्वात् अतएव हि लक्षानुक्रमेणैव 'बहुव्रीहिस्य दर्शप्रतिपत्तिकर' इत्यभिधानात् ॥१०॥

[न] [अतिप्रायेण सहस्र] एहे जगते सव श्रजात पूरुषगण महाद्रुमा, सगुण धन ताहाव वन, विहग वैश्यारूप पक्षिगण सेहे महावृक्ष उतिके उभय कने, ताहाते से गुलि एकेवारे निश्चयता [निर्वर्तता] प्रापु ह्य ॥१०॥

বসন্ত । সখিতম্ । অহী । সে অত্যাণি আবেত্রী । (প)

শর্বি । সর্বথা—

অপরিহৃতাম্বে পুরুষা মতা মে য়ে স্ত্রীযু চ স্ত্রীযু চ বিশ্বসন্তি ।
শ্রিয়ো হি কুব্ধন্তি তথৈব নার্যাঁ ভুজঙ্গকন্যা পরিসর্পণানি ॥১২॥

(প) অহী । অস্ব অস্থানে আবেগ ।

অর্থনিসি । অপি খেতি আর্ষ । সুরতমেব জ্বলা অর্চির্ধ্বস স , প্রণয় অনুরাগ
এব ইন্দ্রন কাঙ্ক্ষ যস্য স , অথ মাৎস্রেয়নুভূয়মান , কাম এব অপি স , প্রাণিনাম
এব বর্জিত ইতি শ্রীষ । যত্র কামাগ্রী , নরাণা যৌবনানি ধনানি চ হৃদয়ানি অদৃষ্টে ন
নিঘণ্টন্যে স্ত্রতাঈনি হ্রবীষীষ নিঘণ্টমাণানি লীপ প্রদানীত্যর্থ । অতএব মহানর্য-
মূল কামমপি ঘিগিতি ভাব ।

অথ সুরতাঈ জ্বলাত্বাদারোপ শাব্দ , যৌবনাঈ হৃদয়রোপনু আর্ষ ইতি এক-
দৈশ্বিবনিক্রমকমলদ্বার ॥১১॥

(প) বসন্ত ইতি । অস্ব শর্বিচকস্ব , অস্থানে অবিষয়ে , আবেগ দ্রুত্যাংপ্রভাব ।
তথা চ মদনিকা পারুদেচ প্রতি ন মূলনুরক্তা , তথাপি অস্বদেহী সম্ভাবনা ধম
মূলীবেতি ভাব ।

অপরিহৃতাম্বে ইতি । যৈ পুরুষা , স্ত্রীযু চ স্ত্রীযু সম্পদুস্ত চ বিশ্বসন্তি আক্ষীপ্তেন
বিদ্বাস কুব্ধন্তি , তৈ পুরুষা সর্বথা অপরিহৃতাম্বে অস্বা , মে মম মতা অধিমতা । হি
যস্মাত্ শ্রিয় সম্পদ , তথৈব নার্যাঁ ম্বিয়য় , ভুজঙ্গকন্যানা সর্পাণা পরিসর্পণানি
তদনু সর্বতো বক্রমমনানি কুটিলস্বহারাংথ কুব্ধন্তি । সুরতা তমানভিগানাগেযা
মপরিহৃতল যুক্তমেতি পরানুরক্তায়া মদনিকায়ামাক্ষীপ্তেন বিদ্বাসকরণাদহমস্বপলিত
শ্বেতি ভাব ।

এই কামই অগ্নি , রমণ তাহার শিখা এবং প্রণয় তাহাব ইন্দ্রন , যে
অগ্নিতে মাক্সবেব যৌবন ও ধন আছিত দেয় ॥১১॥

[প] বসন্তসেনা । [দ্রেষং হাশ্বেব সৃহিত] কি আশ্চর্য্য । এই
বাক্তির দেখিতেছি, অস্থানে দ্রেষ্যাব আবেগ হইয়াছে ।

स्त्रीषु न रागः कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति ।
रक्तैव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु हातव्या ॥१३॥

अत्र अप्रस्तुतपुरुषसामान्याभिधानात् प्रस्तुतान्तरूपपुरुषविशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रक्रमालङ्कारः ; स्त्रियः प्रस्तुताः प्रिययाप्रस्तुता, तामाच्च विश्वामरपैकधर्ममिमम्वन्वाहीपकम्, अपश्चितमननकार्यस्य भुजङ्गकन्यानुन्यपरिसर्पणकारणरूपकारणेन समर्थनादर्थान्तरन्यासः, पूर्वमेव प्रस्तुताभिः स्त्रीभिः सहः पूर्वाङ्गेन प्रस्तुतानां श्रेया कुर्वन्तीत्येकक्रियाभिसम्बन्धात् सुश्रयोगिताः ; तथा अन्यपरिसर्पण कथमन्ये कुर्वन्तीति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् भुजङ्गकन्यानां परिसर्पणानीव परिसर्पणानीति सादृश्यं बोधयतीति निदर्शनाच्च, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गिभावात् सङ्करः ।

तथा पूर्वाङ्गे स्त्रीषु चेति प्रथमं पठित्वा पराङ्गे नार्थे इति परपाठादभ्यन्तम्यपदतादीय, स्त्रीशब्देन प्रकृत्य नारीशब्दाभिधानाद्ब्रह्मप्रक्रमतादीपय, "स्त्रियो हि कुर्वन्ति तथा प्रियया" इति पाठे तु तयो समाधानम् ।

उपेन्द्रवञ्चेन्द्रवचयोर्मेलनादुपजातिर्ज्ञानम् ॥१२॥

स्त्रीष्विति । स्त्रीषु रागं प्रेम, न कार्यो न विधेयः । कुत इत्याह—स्त्रियं रक्तमात्मनः प्रथमरक्तं पुरुषम्, परिभवन्ति अयमानश्चिः । हि तस्माद्धृती रक्तैव आत्मनः प्रति स्वत एवाऽनुरक्ता स्त्री रन्तव्या अनुरागविषयीकर्त्तव्या, तु किन्तु विरक्तभावा पूर्व्वेतीऽनुरागविहीना, हातव्या विदम्बनापरित्यागस्य पुरुषेण परित्यक्तव्या । अतएव इयं सदापि कापि विरक्तभावत् न भाविपरिभवमश्वत्वाय मया हातव्येति भावः ।

अतएवाकापि पूर्व्ववदेव अप्रस्तुतप्रक्रमालङ्कार, वाक्यार्थहेतुक काव्यनिर्दिष्ट, अनर्थो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अर्थ्या जति ॥१३॥

पुदिनक । दाहादा शीलोक ७ सम्पत्तरे उपरे दिवाय करे, उदा-
त्रिगदे आदि सर्वप्रकारेहे नूर्ध्वं दन्दिः नने करि । दाह, सम्पत् ७
शीलोक, र्ध्वं ७ कदाचिदाह दत्तं गन्त [दृष्टिं दाहदाह] दन्दिः
५५८ ॥२॥

सुष्ठु खल्विदमुच्यते—(फ)

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतोः
विश्वामयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥१४॥

(फ) सुष्ठु इति । सुष्ठु प्रशान्मत्यर्थः । “सुष्ठु दुष्टु प्रशमने” इत्यमरः ।

एता इति । एता वेश्याः, वित्तहेतोः पुरुषात् धनादानार्थम्, हसन्ति पुरुषस्य अनुरागवर्धनार्थम् आत्मनश्च अनुरागव्यधनार्थम्, हास्य कुर्वन्ति च, रुदन्ति अन्नवम्याद्यभारं प्रापयन्तो रोदनं कुर्वन्ति च । तथा पुरुष विश्वासयन्ति, हावभावादिना आत्मानं प्रति विश्वस्त कुर्वन्ति, तु किन्तु, स्वयं पुरुष न विश्वसन्ति, अविरतधननिष्काशनेन विरक्तिशमवादिति भावः । तस्मात् कुलशीलसमन्वितेन सत्कुलोत्पत्तिस्तस्वभावविशिष्टेन नरेण, श्मशानस्य सुमना पुण्यमिव, वेश्या वर्जनीया, दृष्टित सौगभतस्य रम्या अपि अमाहन्त्रिकत्वादिति भावः ।

अथापि अत्र तु तवेश्यासामान्याभिवानात् मदनिकाश्रुपवेश्याविशेषप्रतीतेरप्रपुत्रप्रशंसा-
लद्वार, हसन्तीत्याद्यनेकक्रियाणाम् एता इत्येककर्तृकारकत्वात् दौषकम्, श्रौती उपमा
च, इत्येतेषामद्वाद्भिर्भाविन सङ्गः । तथा चतुर्यपादे उपमानोपमेययोर्बचनभेदात्
भग्नप्रकृतत्वाद्दोष, “ज्योत्स्ना इव सिता कीर्ति” इति दर्पशीलाहरणवत्, ‘वर्जनीया’
इति बहुवचनस्य उभयवचनान्वाभाविन सुधियामुद्देशजनकत्वात् । “वेश्या श्मशानसुमना
इव वर्जनीया” इत्येकवचनान्तपाठे तु तद्दोषपरीहारः । अमरकीयटीकाया रघुनाथेन
सयैव पठितञ्च ।

ननु “भिय सुमनस पुण्यम्” इत्यमरकीये पुण्यसामान्यार्थे बहुवचननिर्देशात् “बहुव

प्रालोकेव प्रति अह्वाग कर्तव्या नहे, कावण, ज्ञानोकेवा अह्-
ररु पुरुषके अपमानित कवे । अह्वागव प्रतिहै अह्वाग कर्तव्या,
किञ्च अनह्वागके पवित्राग कवा उचिन् ॥१७॥

[फ] लोके ए कथा भाले बले—

স্ত্রিয়ো নাম চপলা:—(৩)

অন্যং মনুষ্যং হৃদয়েন কৃৎবা অন্যং ততো দৃষ্টিভিরাহ্বয়ন্তি ।

অন্যত্র মুञ্চন্তি মদপ্রসেকমন্যং শরীরেণ চ কাময়ন্তে ॥১৬॥

“সমুদ্রবীচীভ্ব চলস্ত্রভাভা সন্ধ্যাভনিবেব মুহূর্ত্তরাগা ।

বেগ্না হতার্থা পুরুষ নিরর্থ্য নিসীড়িতালককবম্বহাতি ॥”

ইতি পাঠেন তু তস্যে সমাধানম্ । উপজাতির্ভবম্ ॥১৫॥

(৩) স্ত্রিয় ইতি । চপলা অস্থিরহৃদয়, স্ত্রিয় প্রকরণাত্বেগ্না ইতি পরপদস্য ক্রিয়াভিরন্বীযতে ।

অন্যমিতি । হৃদয়েন অন্য মনুষ্য কৃৎবা মনসা অন্য পুরুষ কাময়িত্বৈত্যর্থঃ, তত পরম্, দৃষ্টিভিরন্য মনুষ্যমাহ্বয়ন্তি । অন্যত্র মনুষ্যে, মদপ্রসেক যৌবনমদসম্বন্ধিন হাবভাষাদিকম্, মুञ্চন্তি প্রযোজয়ন্তি, শরীরেণ চ অন্য মনুষ্যম্, কাময়ন্তে কামস্য চরমন্যাপাররূপ সুরত নিশাদয়ন্তি । অতী নিতালগর্হিতস্ত্রভাভা হুল্লিমা সর্বদৈব অবিশ্বমনোয়া ইত্যশয় ।

অত্র পূর্ব্বমদপ্রমত্তপ্রশ্ন সা, একবেগ্নাজাতরমিকগৌধরত্বাত্বে বিশেষালঙ্কারেণ অন্যয়ী পূর্ব্ববত্ সঙ্কর । তথা “বাসবামুখে ভাতি ইন্দুয়ন্দনবিন্দুবত” ইতি দর্পণীদাহতবন প্রথমতৃতীয়চরণয়ী সম্বিকরণাভাভাভা সম্বিকরণেপদীষ, কৃৎবেতি জ্ঞাপন্যদেবৈব আন-
ন্যর্থধীধনেইপি পুনস্তত ইত্যুপাদানাদধিকপদতাদৌষ, অন্যমিতি বার বারমধি নাদনবী
কৃতত্বদৌষ, প্রসেকশব্দস্য বিলাসার্থাভাচকলাদবাচকত্বদৌষ, পূর্ব্ব পরমা পদইয প্রকম্ব
কাময়ন্ত ইত্যাক্ষনেপদপ্রথীগাত্রপ্রকমতাদৌষয় । তথা পরীহারায় স্ত্রীক এব পঠনীয় —

অন্য মনুষ্য হৃদয়েন কৃৎবাঃপর পুনর্দৃষ্টিভিরাহ্বয়ন্তি ।

অন্যত্র মুञ্চন্তি মদপ্রভাব পর শরীরেণ চ সম্বজন্তি ॥”

ইন্দ্রধন্বা হনম্ ॥১৬॥

দিগেব অহুরাগ, সঙ্কাকালীন মেঘবেধাব বন্ধিমাভ ছায় অল্পকালহাশী ।
আর, বেগ্নাভা ধন আকর্ষণ কবিয়া, নিবর্ন পুরুষকে নিসীড়িত অলঙ্কারেব
ছায় পরিত্যাগ করে ১১৫১

सूक्तं खलु कस्यापि—(भ)

न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति

न गर्द्भा वाजिधुरं वहन्ति ।

यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयो

न वैशजाताः सुचयस्तथाङ्गनाः ॥१७॥

(भ) सूक्तमिति । सूक्त शोभनोक्तिरित्यर्थः । एतेन “एता इहसन्ति च” इत्यादिक “न पर्वताग्रे” इत्यादिकञ्च पद्य प्राचीनमुद्रटरूपमासीदिति प्रतीयते ।

नेति । नलिनी पद्मिनी पर्वताग्रे, न प्ररोहति नीत्पद्यते, जलाभावात् । गर्द्भा, वाजिधुर शक्रेण अश्ववाह्यभारम्, न वहन्ति बीटु, शक्रेण, तादृशसामर्थ्याभावात् । प्रकीर्णा खेले निक्षिप्ता, यवा शालयो धान्यानि न भवन्ति, भिन्नजातीयत्वत् । तथा एवम्, वैश वैश्यालये जाता अङ्गना भिन्न, सुचय कुलस्त्रीवदव्यभिचारितया पविता न भवन्तीत्यर्थः, भिन्नप्रकृतिकत्वादिति भावः ।

अथ मालारूपो दृष्टान्तालङ्कारः । तथा नलिनीये कवचनाम्नेन प्रकृत्य अन्यत्र कवचचनान्प्रयोगाद्भ्रमप्रकृतमत्तदीश, स च “गिरिनं पद्मान्द्रुदयन्ति मन्त्रके” इति पाठेन समाधेयः ।

तथा “मदनिके । किं नाम प्रियमिति” एतदारभ्य इत्यन्तमन्द्भे मदनिका प्रति शर्विलकस्य विरामान् विधृतं नाम प्रतिमुखसम्भेरे इम्—“विधृतं सादरति” इति प्रथा लक्षणात् ।

तथा ‘पिब’ इति मदनिकया कथितविषयस्य उपालम्भस्वरूपेण एतावता प्रथम्भेन अनेकधा उत्कीर्तनात् अर्थाविशेषणं नाम नाव्यापङ्कारः । यथा साहित्यदर्पणे—

(व) चकलस्रभाव वेशारा, मने मने अञ्च पुरुषके कामना करिद्या, परे दृष्टिधारा अञ्च पुरुषके आह्वान कवे, अपव पुरमेव प्रति हाद-
तावादि प्रकाश करे एवं शरीरहावा अञ्च पुरुषेव कामपिपासाव
निवृत्ति करे ॥१७॥

(ड) कौन बालिब्र एई एकटी ह्मर उक्ति—

आः, दुरात्मन् चारुदत्तहतक ! अयं न भवसि ? इति कतिचित् पदानि गच्छति । (म)

मद । अक्षणे गृहीत्वा । अइ असम्बद्धभासत्र ! असम्भावणोए कुप्यसि । (य)

(य) अयि असम्बद्धभाषक । असम्भावनीये कुप्यसि ।

‘उक्तम्यार्थं यच्च, स्यादुन्कीर्णमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत स्यादर्धविग्रहणम् ॥’

वाजिनी धु अक्षिण (शकटेन) वाजिवाह्यो भारता वाजिधुरमिति कवेरभिप्रायात ‘धुरनक्षत्र’ इति राजादित्वादतप्रत्ययो न भवति, अक्षसम्भित्वात् ।

उपेन्द्रवन्ना वशस्थलिलयोभेलेनादुपजातिर्भ्रमम् । इन्द्रशमेलन स्यान्तरेऽपि दृश्यते । यथा कातन्त्रपत्रिकाधृतम्—

“अविद्यम यावदिदं शरीरं पतयिष्ये परिणमदुर्वहम् ।’ इत्यादि । भ १५, परिच्छेदे “उद्भूतत्प नयनस्य गीचरी द्रव्याणि तद्वन्ति प्रयत्नमस्या ।’ इत्यादि ॥१७।

(म) इदानीं मदनिकाया प्रिय मत्वा चारुदत्तमाक्रोशति आ इत्यादि । इतकी इताश्च निन्दाया कप्रत्यय, ‘अग्निस्तोक इत्यादिवच्च तस्य परनिपात । अयं मदनिकाया अनुरागपात्रीभूत न भवतीति काकु । अक्षिणादेव त्वा दमयिष्यामीति भाव । गच्छति तत प्रस्थातुमिति शेष ।

(य) मद इति । गृहीत्वा प्रस्थातुमुद्यत शर्विलकमिति शेष । असम्बद्धभाषक । अप्रासन्निकप्रलापिन् । वेदशान्दिनाया अत्र प्रसङ्गाभावादिति भाव । असम्भावनीये मया सम्भावयितुमप्यशक्य विधये चारुदत्तानुरागे । नाह चारुदत्त प्रति अनुरागिणीति तवाय कीपो निवर्थाक एवेति भाव ।

पद्मिनी, पर्वटव अग्रे उरुपन्न ह्य ना, गर्दिभगण बोडोव भाव वहन कविते पावे ना, यव बोपण कविले धान्न ह्य ना एवं वेष्टालये उरुपन्न श्वीनोकेवा कवनं पवित्र ह्य ना ॥१९॥

(न) एवं द्रुवायन् हताश चाकनत । तुहे ना मदनिकार प्रियपात्र इहेयाश्चिम् ? (एहे बलिशा वयेक पा अग्रमव हहेन ।)

शर्वि । कथमसम्भावनीयं नाम ? । (र)

मद । एसी कलु अलङ्कारओ अज्जआकेरओ । (ल)

शर्वि । ततः किम् ? ।

मद । स च तस्म अज्जस्स हत्थे विण्णिवित्थो । (व)

शर्वि । किमर्थम् ? ।

मद । कर्णे । एव्वं विअ । (श)

(ल) एष खन्वन्लङ्कार आर्यासम्बन्धी ।

(व) स च तस्य आश्रय्य हस्ते विनिश्चित ।

(श) एवमिव ।

अत्र उपन्यासी नाम प्रतिमुखसम्बन्धेऽहम्, "उपन्यास, प्रसादनम्" इति लक्षणात् ।

(र) शर्वि इति । नाम सम्भावयामि । त्वदैव प्रियजनस्तास्त्रावार्त्तालाभिन "विष" इत्युक्तत्वादिति भावः ।

(ल) मद इति । आर्यासम्बन्धी वसन्तसेनस्वामिकः ।

(व) मद इति । स च अलङ्कार, तस्य आश्रय्य चारुदत्तस्य, हस्ते विनिश्चित वसन्तसेनया न्यासीकृतः ।

(र) मदनिका । (शर्विनकेर अकल धारण करिआ) अहे । तूमि अप्रासङ्गिक कथा बलिउतेछ एवम् आनार दाहा असम्भावनीय, सेई विषये तूमि ज्ञान करिउतेछ ।

(र) शर्विनक । असम्भावनीय हईवे केन ? ।

(ल) मदनिका । एहे अनकार आर्या वसन्तसेनार ।

शर्विनक । ताहाउते कि हईन ? ।

(व) मदनिका । वसन्तसेना एहे अनकार आर्या चारुदत्तेर हस्ते गच्छित बाधिआहिन्नेन ।

शर्विनक । कि निमित्त ? ।

शर्वि । सर्वलक्ष्यम् । भोः ! कष्टम् । (प)

ह्यार्यार्थं शीघ्रमन्तमो यामेवाहं समाश्रितः ।

अजानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥१८॥

वसन्त । कथं एसोवि सन्तप्यदि ज्जिव । ता अजाणन्तेण
एदिणा एव्वं अशुचिद्धिदं । (स)

(स) कथमेधीऽपि सन्तप्यते एव । तदजानता एतेन एवमनुष्ठितम् ।

(श) मद इति । एवमिव उभयगृह एव उभयोर्यातायातप्रसक्त्यर्थमिव, विनिश्चित इति पूर्वेष्वान्वयः । एतेन वसन्तसेनाचारुदशौ परस्परानुरागिणाविति द्योतितम् । स्वामिनी-विषयत्वादेव गोपनार्थं कथं इत्युक्तम् ।

(प) शर्वि इति । वैलक्ष्येण लज्जावशादप्रतिभवेन मूर्च्छति सर्वलक्ष्यम् ।

ह्यार्येति । शीघ्रमन्तत्र अहम्, ह्यार्यार्थम् अनातपलाभार्थम्, यामेव शाखाम्, समाश्रित, भवामीति शेषः । अजानता प्रकृतज्ञसान्मनवगच्छता मया, सैव शाखा, पत्रै ह्यार्यकारकै पत्रै सह, वियोजिता पत्रशातनेन विभक्तौकता । तथा च कामसन्तानो-ऽह तत्कामसन्तापशाखायार्थं मदनिका यद्येव तत्स्वामितया यामेव वसन्तसेना समा-श्रितो भवामि, तथा एवायमलङ्कार इत्यजानता मया सैव वसन्तसेना, अपहृतेन तेना-लङ्कारेण वियोजिता, अतएव कष्टा सा वसन्तसेना कदापि तां मदनिकां मद्य न दास्यतीति दुरदृष्टविमुग्ध मा किञ्चित् भावः ।

अतएवाव अप्रशुताया समाया शाखाया अभिधानात् प्रशुताया समाया वसन्तसेनाया मतीतरप्रशुतमर्गमापहार ॥१८॥

(स) वसन्त इति । एष मदनिकया सह आश्रयम् अनीऽपि, सन्तप्यत एव मन

(श) मदनिका । (काने काने) अरे कष्टे येन ।

(प) शर्विमक । (अश्रुतिहृत्तर मदिह) शय । कि दष्टे ।

यामि अीधे मशुष्ट हरेरा, ह्यार्यार चछ राशारके वाशर करिशाहिजाम,
यानि ना यानिदा मरे नाशारीकरे पत्र विशीन करिनार ॥१८॥

शर्वि । मदनिके । किमिदानीं युक्तम् ? । (ह)

मद । इत्य तुमं ज्जेव पण्डित्तो । (ज)

शर्वि । नैवम् । पश्य—

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।

पुरुषाणान्तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥१८॥

(घ) एव तमेव पण्डित ।

अन्यद्वारापहरणादिति शेष । अज्ञानता मदीयत्वेन अनवगच्छता, एतेन जनेन, एव चौर्यम् । अतोऽस्य गुरुतरापराधी मम च कीपकारण नाप्नोति भाव ।

(ङ) शर्वि इति । युक्तं कर्त्तुमुचितम्, वसन्सेनाया कीपीपशमायेति शेष ।

(च) मद इति । एव विषये । पण्डित सुचतुर्गत्वात् कर्त्तव्यावधारणश्चम । अत-
स्तमेव चिन्तयेति भाव ।

स्त्रिय इति । एतन्नाहृद्यं स्त्रियो हि स्वीजातय एव, निसर्गात् स्वभावादेव शास्त्रीप-
देभ्य विनैवेत्यर्थ, पण्डिता खलु सदृष्टे कर्त्तव्यावधारणनिपुणा एव कथमन्यथा विभिन्न-
स्वभावानां पुरुषाणां चित्तवृत्तीरनुसरन्तीति भाव । तु किन्तु पुरुषाणां पाण्डित्यं
नैपुण्यम्, शास्त्रैरेव उपदिश्यते इत्येते शास्त्रीपदेभ्य नैव जायत इत्यर्थ । अतो मद
येच्छया तत्रैव कर्त्तव्यावधारणं हीन्यताधिक्यमिति भाव ।

अत्र अग्रन्तुतस्वीपुरुषसामान्याभिधानात् प्रन्तुतमदनिका शर्विलक्षरूपस्वीपुरुषविशेष
प्रतीतेरग्रन्तुतप्रश्न सा, पुरुषापेक्षया स्वीचामाधिक्यप्रतिपादनात् स्थितिरकथ, अनधीरिका
अग्रानुप्रवेशश्च सद्वर ॥१८॥

(ग) वसस्यसेना । इति ७ सस्यसुई इहेतेछेन । ता, ना जानिदाई
इनि एहेरूप करिछाछेन ।

(ङ) शर्विलक्ष । मदनिका । एअन कि करा उचित ।

(च) मदनिका । ए दिषये तुनिई अडिछ ।

शर्विलक्ष । ताहा नदे । पश्य—

মদ । মব্বিলম্ ! জই মম বচনং সুণীম্দি, তা তস্ম
জ্জীব মহাণুभावस्स पडिण्णिज्जादेहि । (क)

शर्वि । मदनिके ! यद्यसौ राजकुले मां कथयति ? । (ख)

मद । ण चन्द्रादो आदवो होदि । (ग)

वसन्त । साहु, मदणिए ! साहु । (घ)

(क) शर्विलक । यदि मम वचनं श्रूयते, तत् तस्यैव महानुभावस्य प्रतिनिर्यातय ।

(ग) न चन्द्रादातपो भवति । (घ) साहु, मदनिके ! साहु ।

(क) मद इति । तत् तदा, महानुभावस्य समस्तसद्गुणशालितया महाप्रभावस्य,
तस्य चारुदत्तस्यैव समीपे प्रतिनिर्यातय स्वयमेव गत्वा प्रत्यर्पय ।

(ख) शर्वि इति । असौ चारुदत्त राज कुले गृहे विचारकसमीपे इत्यर्थ, मां
कथयति मामुद्दिश्य 'एतदलङ्कारस्य चौरकीयम् इति वद्वतीत्यर्थ' । तदा तु भे
विपत्तिरिति भाव ।

(ग) मद इति । यथा चन्द्रादातपो न भवति, तथा सर्वदैव परीपकारिण्यारुदत्तात्
तवापकाग्रे न भविष्यतीति भाव ।

अतएवाव समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतममप्रतीतेःप्रस्तुतप्रश्न सालङ्कार । तथा प्रश्नमग नाम
प्रतिमुखसम्भेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“प्रश्नमग वाक्य व्यादुत्तरीत्तरम् ।”

এই মকল জীলোকৈবা খ্ৰভাবতই অভিজ্ঞ, বিশ্ব পুৰুষদিগেব
অভিজ্ঞতা শাস্ত্রশিক্ষাতেই জন্মিলা থাকে ৷১৯৷

(ক) মদনিকা । শৰ্বিলক । যদি আমাব কথা শোন, তবে এই
অনকাব সেই মহাশ্ৰাব নিকটই প্রত্যর্পণ কর ।

(খ) শৰ্বিলক । মদনিকা । যদি উনি রাজস্বাবে আমাকে বশিষা
পেন ? ।

(গ) মদনিকা । চক্ৰ হইতে রৌদ্র হয় না ।

शक्तिं । मदनिके !

न खलु मम विपादः साहसेऽस्मिन् भयं वा
कथयमि हि किमर्थं तस्य साधोर्गुणांस्त्वम् ? ।

जनयति मम वेदं कुत्सितं कर्म नज्जां

नृपतिरिह शठानां सादृशां किं नु कुर्यात् ? ॥२०॥

(घ) वसन् इति । उपयुक्तोत्तरदानात् प्रियतमप्रश्न समाश्चात् साधुवाद ।

नेति । अस्मिन् साहसे चौरितद्रव्यस्य पुनः प्रत्यर्णरूपे मनीषलकार्ये मम विपाद
अवसादश्च दौर्बल्यमिति यावत्, भयं वा, न खलु वर्तते इति श्रेयः । हि तथाहि,
ख तस्य सावीर्यारदनस्य, गुणान् परापकारनिवृत्तिं परोपकारप्रवृत्तिप्रभृतिधम्भान्, किमर्थं
कथयमि ? तस्य सादृशगुणानां सर्वजनविदितया ममापि स्ववर्धैव विदितत्वात् नानि
तव कथनापचा, अतएव म कथमपि ममापकारं न करिष्यतीत्यवधारणात् मम विषादो
नास्तीति भावः । किन्तु इदं कुतश्चित् कर्म वा सर्वगर्हितं शौर्यकार्यमेव, “वा
स्यादिकन्धोपमयोरेवायं च समुद्रः” इति विद्यः । कर्तुं, मम नज्जां जनयति, तत्-
समीपे गन्तुमिति भावः । ननु भयं कथं नास्तीत्याह—इह अस्मिन् अपराधे, नृपति-
सादृशां धूर्तानाम्, किं नु शासनं कुर्यात् कर्तुं शक्नुयान् ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः ।
नृपतिरादौ मा धर्तुमेव न शक्नुयान्, धर्मो च प्रमाथोपत्यासनैपुण्येन निर्दोष एव
प्रतिपादितो भवेयमिति नानि भयमिति भावः ।

अत व्याख्याप्रदर्शितदिशा वाक्याय हेतुव काव्यनिवृत्तयस्य मिथो निर्वेद्यतया मरुतिः ।
मानिनी वृत्तम् ॥२०॥

(घ) वसत्यसेना । साधु, मदनिका । साधु ।

शक्तिं नक । मदनिका । एहे साहसेव कार्यो, आमार मनव दुर्ल-
वता वा तव इहेतेहे ना, अतत्रां तुमि किं अत्र सेहे म धुव उपकीर्तन
करितेहे । एहे गर्हित कार्येहे, ठांशव निकटे याहेते आमार मरुता

তথাপি নীতিবিরুদ্ধমেতৎ । অন্য উপায়শিন্যতাং । (ঙ)

মদ । মো অত্র' অবরো উবাশ্রী । (চ)

বসন্ত । কো কলু অবরো উবাশ্রী হুবিস্মদি । (ছ)

মদ । তস্ম জীব অজস্ম কেব্রশ্রী ভবিশ্র, এদ অলঙ্কারশ্র'
অজ্ঞশ্রাএ উবগ্ণিহি । (জ)

শর্ঘি' । এব' ক্ততে কি ভবতি ? ।

মদ । তুম' দাব অচীরো, সৌ বি অজ্ঞৌ অরিণৌ, অজ্ঞ-
শ্রাএ স্ক অলঙ্কারশ্র' উবগদ ভোদি । (ঝ)

(চ) সৌভাগ্যমপৰ উপায় ।

(ছ) ক খলু অপর উপায়ী ভবিষ্যতি ।

(জ) তস্যৈব অর্থস্য সম্বন্ধী ভূত্বা, এতমলঙ্কারকমার্থায়া উপনয় ।

(ঙ) নন্দে বধে ত লজ্জাসঙ্কীৰ্ণ বিহায় স্বয়মবৌপস্থায় প্রদৰ্শিতামিত্যাহ তথ পীতি ।
এতন্ পৌরিতদ্রব্যস্য প্রত্যপণয় চৌস্ব্যৈব ততস্বানিসমীপে গমনম্ নীতিবিরুদ্ধ পৌ-
সমাজস্ববহাঃবিরুদ্ধম্ ।

(জ) মদ ইতি । তস্যৈব আয়স্য চারুদশস্য সম্বন্ধী যত্কিঞ্চিৎশ্রুত্বাদি-
সম্বন্ধবান্ । আত্মায়া বসন্তসেনায়া সমীপে ।

জ্ঞানাইতেছে । রাজা এই অপবাধে আমার মত ধূর্তদিগের কি করিতে
পাবেন / ১২০১

(ঙ) তথাপি ইহা নীতিবিরুদ্ধ । অতএব অল্প উপায় চিন্তা কর ।

(চ) মন্দিক । এই সেই আর একটি উপায় ।

(ছ) বসন্তসেনা । অল্প উপায় কি হইবে ? ।

(জ) মন্দিক । তুমি সেই আরা চারুদশের লোক হইয়া, এই
অলঙ্কার আশ্রয় বসন্তসেনার নিকটে লইয়া যাও ।

শর্ঘিক । এরূপ করিলে কি হইবে ? ।

शर्वि । ननु ! अतिमाहममेतत् । (ज)

मद । अइ ! उवणीहि । अस्सधा अदिमाहसं । (ट)

वसन्त । साहु, मदणिए ! साहु । अभुजिस्सए विअ
मन्तिदं । (ठ)

(भ) ल तावदचौर, सोऽपि आर्ये अनृण, आर्याया स्वक अनङ्कारक उपगती भवति ।

(ज) अयि । उपनय । अन्यथा अतिमाहसम् ।

(ड) साधु, मदनिके । साधु । अभुजिष्येव मन्वितम् ।

(भ) मद इति । सोऽपि आर्य चारुदत्त, अनृण, न्यासस्य येन कीनापि प्रकारेण पुन स्वामिनीफल एव प्रत्यर्पणादिति भावः । स्वक स्वकीय । उपगत प्राप्त ।

(ज) शर्वि इति । मन्विते सर्वे धने । "प्रज्ञावधारणानुज्ञानुनयामन्वणे ननु" इत्यमरः । एतत्—तत्प्रकारेण वसन्तसेनाया समर्पणम्, अतिमाहम गुरुतरमनीषल-कार्यम्, सर्वेषामेव मिथ्याव्यपाराणा प्रतिपादनप्रवृत्तिरिति भावः । तेनैतदपि न पारयामीति व्यञ्जते ।

(ट) मद इति । उपनय वसन्तसेनाया समीपे एतमलङ्कारमिति शेषः । अन्यथा तस्याप्यकरणे, अतिमाहसं गुरुतरमाहसकार्यं स्यादिति शेषः, उभाभ्यामेव चारुदत्त-वसन्तसेनाभ्या राजशरि तवाभिर्गोममभवादिति भावः ।

(ठ) वसन्त इति । अभुजिष्येव अदास्येव, मन्वितमुक्तं युक्तिर्दत्तेत्यर्थः । प्रायेण सर्वरूपस्या दाम्या एव युक्तेर्दांतुमशक्यत्वादित्याशयः ।

(क) मदनिका । तुमि चोव हईले ना, चाकदत्तओ अनृणी हई-
लेन, वसन्तसेनाओ निजेव अलङ्कार पाईलेन ।

(ग) शर्विलक । अहे । एटां ओरुतव माहसेव काअ ।

(ड) मदनिका । अहे । वसन्तसेनाव निकटेई लईया याओ, ना
हईलेई ओरुतर माहसेव काअ हईवे ।

শৰ্বি । ময়াপ্ৰা মহতী বুদ্ধিৰ্ভবতীমনুগচ্ছতা ।

নিশায়াং নষ্টচন্দ্রায়াং দুৰ্লভো মার্গদৰ্শকঃ ॥২১॥

মদ । তেণ হি তুম' ইমস্মিঁ কামদেবগেহে সুহৃৎতম্' চিহ্ন,
জাব অজ্ঞায়াএ তুহ আগমণং শিবেদেমি । (ঙ)

শৰ্বি । এবং ভবতু ।

মদ । উপহৃত্য । অজ্ঞাএ ! এসৌ কবু চারুদত্তস্য সখ্যাসাটৌ
বহুণৌ আশ্রদৌ । (ঙ)

(ঙ) তেহ হি ত্বমস্মিন্ কামদেবগেহে সুহৃৎক' তিহ, যাবদার্থ্যাবৈ তখাগমন'
নিবেদয়ামি ।

(ঙ) অর্থ্যে । এখ মবলু চারুদত্তস্য সখ্যাশাত্ ব্রাহ্মণে আশ্রিত ।

মন্তি । ভবতী ত্বাম্, অনুগচ্ছতা কৰ্মব্যবধায় অনুধরতা ময়া, মহতী বুদ্ধি:
আপা প্ৰাপ্তা । তথা চ নষ্ট অননিতত্বাদদৰ্শনং গত্যন্দ্রৌ যস্য তস্যামন্যকারাচ্ছন্দ্রায়া-
মিত্যর্থ, নিশায়াং, মার্গদৰ্শক' পথিমমাকুলস্য মনব্যপথদৰ্শকৌ জনৌ দুৰ্লভ । তথাহি
অন্যকারাচ্ছন্দ্রায়াং নিশায়াং পথিমামস্য মনব্যপথদৰ্শক' ইথ কৰ্মব্যমুদ্রস্য সমেদানৌ
কৰ্মব্যমুপদিগন্তৌ ত পরমবশু রসৌত্বমিপ্রাথ ।

অত মামান্বন বিশেষমমৰ্চনাদর্শানারন্যাণীন্দ্রদান ॥২১॥

(ঙ) বসন্তসেনা । মাধু, মদনিকা । মাধু, তুমি অদাগৌব ছাথ
বশিগ্ৰাহ ।

শৰ্মিলক । তোমার অশ্রমরণ করিয়া আমি গুরুতর বুদ্ধি লাভ
করিলাম । চন্দ্র অন্তর্নিত হইলে ব্রাহ্মিতে পথ-প্রদৰ্শক লোক দুৰ্লভ ॥২১॥

(ঙ) মদনিকা । তা হইলে, আমি অর্থাৎ বসন্তসেনা'ব মিত্র' যে
পর্দাশ্র তোমার আগমন নিবেদন করি, সে পর্দাশ্র তুমি এই কামদেবগৃহে
একটু কাল থাক ।

শৰ্মিলক । একেপটে হউক ।

वसन्त । हञ्जे ! कैरत्रं त्ति कधं तुमं जाणासि ? । (ण)

मद । अज्जए ! अत्तकैरत्रं पि ण जाणामि ? । (त)

वसन्त । सगतं सशिरं कम्पं विद्मस्य । जुज्जदि प्रकाशम् । पवि-
सदु । (य)

मद । जं अज्जया आणवेदि । उपगम्य । पविमदु मब्बि-
ल्लथो । (द)

(ण) हञ्जे । (तस्य) सम्बन्धीति कथं त्वं जानासि ? ।

(त) आर्ये ! आत्मसम्बन्धिनमपि न जानामि ? ।

(य) युज्यते । प्रविशतु ।

(द) यदाथा आज्ञापयति । प्रविशतु श्रविलक ।

(ण) वसन्त इति । सम्बन्धी चारुदत्तसम्पर्कवान् ।

(त) मद इति । आत्मसम्बन्धिनमपि आत्मीयमपि । भवत्या प्रियतमसम्बन्धित्वेन भवत्या आत्मसम्बन्धित्वात् भवद्दाम्या समपि आत्मसम्बन्धित्वमभिर्जितं भाव ।

(य) वसन्त इति । शिर कम्पेन अनुभूतिदनुषकमलककम्पनेन सहति सशिरं कम्पम् । युज्यते अस्मिन् अने तवात्मसम्बन्धित्वमिति शेष, आत्मन एव प्रियतमत्व इति भाव । पूर्वं मदनिकया वसन्तसेनाया प्रियतमसम्बन्धित्वेनात्मसम्बन्धित्वमुक्तम्, इदानीं वसन्तसेनया तु तत्प्रियतमत्वे नैव तदात्मसम्बन्धित्वं प्रतिपादितमिति बोध्यम् ।

(द) मदनिका । (वसन्तसेनारं निकटं उपस्थितं इदं) आर्ये ! चारुदत्तेश्वरं निकटं इष्टेते एते एकटीं ब्राह्मणं आसियाहेन ।

(ण) वसन्तसेना । ओन् । चारुदत्तेश्वर इहा तुमि किं कविद्यां जानित्तं ? ।

(त) मदनिका । आर्ये ! निच्छेरं लोककेणं जानिं ना ? ।

(य) वसन्तसेना । (वसन्तसेनारं सहितं हास्यं करिष्यात्) स्वगतं दष्टे । (प्रकाशं) प्रवेष्टं करुं ।

शर्वि । उपसृत्य सर्वैलक्ष्यम् । स्वस्ति भवत्यै । (घ)

वसन्त । अञ्ज । वन्दामि । उवविसदु अञ्जो । (न)

शर्वि । सार्थवाहस्त्वां दिज्ञापयति—जर्जरत्वाद्गृहस्य
दूरक्ष्यमिदं भाण्डम्, तद्गृह्यताम् । इति मदनिकाया समर्थ
प्रस्थित । (प)

(न) आद्य । वन्दे । उपविशतु सार्थ ।

अतएवोक्तमदनिकावाक्य दर्पणीकचतुर्थपताकास्थानम् । तथा च संहित्यदर्पण—

“हार्थी वचनविन्यास सुम्लिष्ट कल्पयोजित ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानक परम् ॥”

अत च मदनिकाशर्विलकपरिणयरूपप्रधानार्थान्तराक्षेप उद्भवे, परिशेत्त्वेनैव
शर्बलकस्य मदनिकाया आत्मसम्बन्धित्वसम्भवात् ।

(घ) शर्वि इति । वैलक्ष्येण लज्जासद्भोचिन महेति सर्वैलक्ष्यम् । लज्जासद्भोचस्तु
आत्मनशौरत्वादिति बोध्यम् । भवत्यै स्वस्ति महल भवत्विति ऋषि ।

“स्वप्नाग्नी धेनपुण्यादौ” इत्यमर । भवत्यै इति “नम स्वस्ति—” इत्यादिना अतुर्थी ।

(प) शर्वि इति । सार्थवाही वणिक, स च प्रकरणाच्चारुदत्त । अत निरुप-
पदसार्थवाहशब्दप्रयोगात् आरुदत्तेन महात्मन सम्बन्धेन संमानस्थानवर्तित्व सूचितम्,
न पुनरनुचरत्वमित्यवधेयम् । गृहस्य जर्जरत्वात् पुरातनतया और्णत्वात्, इदं भाण्ड
सुवर्णभूषणम् दु धेन रक्ष्यत इति दृश्य सञ्ज्ञेदा सतर्कभावेन रक्षणीयतया कार्यान्तर-
व्यापृतानामप्याक क्लेशेन रक्षणीयमित्यर्थ । स्वामिन्या वसनभूषणादिकं दाम्यैव रक्षतीति

(न) मदनिका । सार्था दश आदेशन करेन । (निरुटे यादृशे)
शर्विनक प्रवेष्ट करेन ।

(प) शर्विनक । (निरुटे उपस्थित इदं भाण्डम्) आपनार
दत्त इडेत् ।

(न) वसन्तम् । सार्थ । अज्ञान करि । आपनि उपदेशन करेन ।

वसन्त । अज्ज । समावि दाव पडिमन्दे सं तहिं अज्जो
णिदु । (फ)

शर्वि । स्वगतम् । कस्तत्र यास्यति ? प्रकाशम् । क. प्रति-
सन्देहः ? । (ब)

वसन्त । पडिच्छुदु अज्जो मटण्णिअं । (भ)

(फ) आर्य्य । ममापि तावत् प्रतिमन्देऽत्र तत्रार्थो नयतु ।

(भ) प्रतीच्छतु आर्य्यो मदनिकाम् ।

मदनिकाया समीपे समर्पणम् । तेन च वसन्तसिनया धनित्वश्रीश्रुतिश्रयो दर्शित
इति बोध्यम् । प्रस्थित प्रस्थातुमुच्यते ।

(फ) वसन्त इति । आर्य्यो भवान् । तस्मिन् चारुदत्तसमीपे । प्रतिमन्देऽत्र प्रति
वाचिकम् ।

(ब) शर्वि इति । कस्तत्र यास्यति ? कोऽपि नैवार्थः , लज्जावशादनावश्यक
त्वाच्चेति भावः ।

(भ) वसन्त इति । प्रतीच्छतु मन्त्रातु । अथवा प्रतिपद्यत्तान्मन्त्रं वक्तव्यं, म
एव च मे प्रतिमन्देऽत्र इति भावः ।

(प) शर्विनक । वणिव् (चारुदत्त) आपनाक जानाईतेछेन—
“आमाव बाडी जीर्ण बनिद्या, एही अलहाव रण्ण करी कष्टे, ता’ ग्रहण
करुन ।” (एही बनिद्या मदनिकाव इत्ये अलहाव अर्पण कविद्या प्रस्थान
कविवान् उद्गाराग करिन् ।)

(फ) वसन्तम् । आर्य्य । आपनि सेपाने आम रणे प्रत्यासुव
निद्या दाने ।

(ब) शर्विनक । (स्वगत) के सेपाने घाईवे । (प्रकाशे)
कि प्रत्यासुव ? ।

(भ) वसन्तम् । आपनि मदनिकाके ग्रहण करुन ।

शर्वि । भवति ! न खल्ववगच्छामि । (म)

वसन्त । अहं अवगच्छामि । (य)

शर्वि । कथमिव ? ।

वसन्त । अहं अज्जचारुदत्तेण भणित्वा—“जो इमं अलङ्कारं समप्यइस्सदि, तस्स तुए मदनिका दादव्वा ।” ता सो ज्जेव एदं दे देदित्ति एव्वं अज्जेण अवगच्छदव्वं । (र)

शर्वि । स्वगतम् । अये । विज्ञातोऽहमनया । प्रकाशम् ।
साधु, आर्यचारुदत्त ! साधु । (ल)

(य) अहमवगच्छामि ।

(र) अहमार्थ्यचारुदत्तेण भणित्वा—“य इममलङ्कारकं समर्पयिष्यति, तस्य त्वया मदनिका दातव्या” । तन्म एव एता त ददातीति । एवमार्थ्येण अवगन्तव्यम् ।

(म) शर्वि इति । न खल्ववगच्छामि भवत्या वाक्यार्थमिति शेषः । प्रार्थनाया-
महतायामपि अप्राप्तद्विकल्पवाच्ये दानप्रभावे सां विष्णुपश्यतीति भावः ।

(य) वसन्त इति । कीदृशुष्णनीतिरियम् ।

(र) वसन्त इति । एता मदनिकाम् । आर्थेण भवता ।

(ल) शर्वि इति । विज्ञातो मदनिकाप्रार्थित्वेनावगतः । कथमनया ईदृशं
ममभ्रवमुपन्यस्य दिव्याशयः ।

(न) अदिकम् । आनि आपनार कथार अर्थ वुक्खित्तेछि ना ।

(य) वसन्तस्येना । आनि वुक्खित्तेछि ।

अर्द्धिकम् । किं वदस्य ? ।

(र) वसन्तस्येना । आर्यं चारुदत्त आनाके वनिद्याहेन दे—“एते
अलङ्कारं दे निदा पिब, ताहार हस्ये तुमि मदनिकाके दान करिसे ।”
ता' शिनिहे हेहाके दान करित्तेहेन, हेहा आपनि आनिसेन ।

गुणेश्वेव हि कर्त्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा ।

गुणगुणो दग्निद्राऽपि नैश्वरेरगुणैः समः ॥२२॥

अपि च ।

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यां न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।

गुणप्रकर्षाद्दुष्टं, पेन शशोरलङ्कारमुल्लङ्घितमुत्तमाद्रम् ॥२३॥

गुणश्रुतिः । पुरुषैः सदा गुणशेषे हि दयोदाद्यादिगुणाजनेषु, प्रयत्न कर्त्तव्यः, न पुनर्धनार्थमादिश्रुति भावः । कुत इत्याह—गुणगुणो दग्निद्राऽपि जनः, अगुणैर्दयो-
दाद्यादिगुणैर्होमं ईदृशैर्धनिभिः, न समन्वयः, अपि तु अधिक एवत्यर्थः, निर्गुण
धनिभिर्भ्रमति साधरणप्रतीकभावात् इति भावः ।

अथ गुणगुणदग्निद्रामात्मन्त्वात् चारुदत्तद्वयगुणगुणदग्निद्रविशेषप्रतीनेरप्रस्तुतप्रशंसा-
लङ्कारः, परादेश्यरूपकारणतः पुरुषोद्धार्यरूपकार्यस्य समर्थनादर्थान्तरान्वयस्य, अदयो-
रङ्गादिभावेन सङ्घः । “यः कौमारह्वरः स एव हि वा—” इत्यादिवत् ‘एव हि’
शब्दस्यमेव अन्वयनिश्चयः सूचयतीति न द्विशब्दोपादानात्प्रिगर्थकत्वदोषः ॥२२॥

उक्तप्रायमेव च किञ्चिद्दशमप्रतिपादनाय पुनराह गुणश्रुतिः । पुरुषेण गुणेषु
दयोदाद्यादिगुणाजनेषु यत्र कार्य कर्त्तव्यम् । कथमेतदित्याह—गुणानां सताम्,
किञ्चिदपि वस्तु न अप्राप्यतमम् अपि तु श्रममेव प्राप्यमित्यर्थः । कुत इत्येतदित्याह—
उद्दुपन नक्षत्रपतिना चन्द्रेण गुणप्रकर्षात् आत्मनः सौन्दर्यशीतलत्वादिगुणातिरेकान्,
अनङ्गम् अथैव इत्येतन्मागीदुमशक्यमपि शशोरमहादिवस्य उत्तमाद्गुणं समकम्,
उल्लङ्घितामङ्कटम् ।

अत्रापि प्रथमवर्णार्यरूपकारणतः द्वितीयवर्णार्यरूपकारणतः समर्थनादर्थान्तरान्वयः

(ल) श्रुतिः । (अङ्क) ७ । इति आमाके ज्ञानियाच्छेन ।

(प्रकाशे) साधु, आया चारुदत्तः । साधु ।

मातृव्य, गुणोपार्जनं कविवाच जज्ञः सर्कना चेष्टा कविवे । कावण,
गुणवान् दविज्ञः, निर्गुण धनीभिर्गणैः समान नहे ॥२२॥

आनन्द, मातृव्य, गुणोपार्जनं कविवाच जज्ञः चेष्टा कविवे । कावण,

বসন্ত । কো এত্য় পবহ্ণিঅৌ । [ব]

প্রবিশ্য সপ্রবহ্ণয়ৈট । অজ্জএ । সজ্জং পবহ্ণং । [গ]

বসন্ত । হজ্জে মদণ্ণিএ । সুট্টিট্ঠং মং করেহি । দিখাসি ।

আরুহ পবহ্ণাং । সুমরেসি মং । [ঘ]

(ব) কোঁত প্রবহ্ণিক ? ।

(গ) আর্থ্যে' । সজ্জ প্রবহ্ণম্ ।

(ঘ) হজ্জে মদনিকৈ । সুট্টিট্ঠা মা কুরু । দনাসি । আৰুহ প্রবহ্ণম্ ।
স্মরসি মাম্ ।

নাম, দ্বিতীয়চরণার্থরূপসামান্যন্য দ্বিতীয়াভ্যর্থরূপবিশেষেণ সমর্থ্যনাদপগৌড়াভ্যন্তরন্যায়,
অন্যোরপি পূর্ষ্যথত সঙ্কর ।

অন্যৌ পৃথ নম প্রতিমুখবসন্তেবঙ্গম, "দুখা বিজ্জিথবচন মতম্" ইতি মাদিত্য
দর্পণলক্ষণাত্ ।

"নচদ্রমর্ষং ভ সারা তারকাঃপ্যুত্ বা ম্বিয়াম্" "উত্তমাঙ্ক গির শীর্ষে মূর্ধা
না মলকৌঃম্বিয়াম্" ইতি খ অমর ।

उपेन्द्रवचा इत्तम् ॥२६॥

(গ) প্রবশ্যেতি । প্রীচ্ছত ভাগীঃননেতি প্রবহ্ণ গৌশকট তন মহেতি সপ্রবহ্ণ
দহি প্রবহ্ণ মঞ্জীক্লন্যেত্যর্থ, চেগী গৌশকটচ্চালয়িতা দাম । সজ্জ পুস্তুতম্ ।

(ঘ) বসন্ত ইতি । সুট্টিট্ঠা প্রকুজ্জচিত্ততয়া শৌভনহট্টিবিষয়ীভূতাম্ । তন্ম ইত
পর ন কদমপি ত হট্টিবিষয়ীভবিষ্যামৌতি ভাব । দনাসি শর্বািলক য়েতি ত্রিষ ।

ওথেত্র অপ্রাপা কিচ্ছুটে নাটে । চক্ষু, ওগামিকাবৎতটে অচ্ছত্র অনজ্জানৌদ
মহাভেদেত্র মনক মজ্জন কবিয়াছেন ॥২৬॥

(ব) বসন্তেনা । এখানে গোশকটচাপক কে আছি ? ।

(গ) (গোশকটের শর্ষিৎ প্রাবৎ কত্রিয়া) ভূতা । আর্থ্যে । শকট
প্রবৃত্ত ।

मद । रुदती । परिञ्चत्तम्हि अज्जघ्राए । इति पादयो पतति । (म)

वमन्त । मम्पटं तुमं ज्जेव वन्दणीया मंभुत्ता । ता गच्छ-
आरुह पवहणं । सुमरेमि मं । (ह)

शर्वि । स्वस्ति भवत्यै । मदनिके !

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यतां जनः ।

यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं बधूशब्दावगुण्ठनम् ॥२४॥

(म) परित्यक्ताकि आश्रया ।

(ह) साम्यत तमेव वन्दनीया मत्रता । तदगच्छ, आरुह प्रवहणम् । अरमि
साम् ।

एतन् मदनिका वमन्तमेवया क्रीतदासी आसीदिति प्रतीयत । अरसीति भविष्यन्-
सामोष्ये वर्तमाना, अरिष्यसीत्यर्थः ।

(म) मद इति । पादयो पतति, प्रथ्य नकान्दीनवन्दनार्थमित्याश्रय ।

(ह) वमन्त इति । स्व वन्दनीया, ब्राह्मणपरिग्रहीतत्वादित्यभिप्रायः ।

सुदृष्ट इति । एष वमन्तमेवाराधयौ जन सुदृष्ट प्रीतिप्रफुल्लनेत्रेण यमनिगीक्षित-
क्रियताम्, एव शिरसा वन्द्यता पुष्यलकालिनी नमस्कार क्रियताम् । यत्र जने अनुग्रहेण
त्वमेव ददाने मतीत्यर्थः, दुर्लभ साधारणत्विया प्रायेण लब्धुमशक्यम्, बधूशब्द
एव अवगुण्ठन सकामपुरुषालग्नदृष्टिनिवारकत्वादावशयम्, ते तत्र उपरि, प्राप्तमुपस्थितम् ।
य खन्नेवमुक्ततीति कल न मुष्ट शिरसा वन्दितश्च करोतीति भावः ।

(म) वसत्यसेना । मदनिका । आमाव प्रति सुदृष्टि कव । तुमि
प्रदत्त इहेने । एधन गाडीते उठै । आमाके अरवण कविः ।

(स) मदनिका । (कौन्डिते कौन्डिते) आपनि आमाक पवि-
त्ताण करिनेन । (एहै वनिया पायेव उपव पडिन ।)

(ह) वसत्यसेना । एधन तुमिहै वन्दनीय इहेवाह । ता दा,
गाडीते उठै । आमाके अरवण कविः ।

शर्विक । आपनाव मदन इडेक । मदनिका । ।

इति मदनिकया सह प्रवक्ष्यामार्क्य गन्तु प्रवृत्त ।

নেপথ্যে । কঃ কৌঃত্ৰ ভোঃ ! । রাষ্ট্রিয়ঃ সমাজাপয়তি—“एष खलु आर्यको गोपालदारको राजा भविष्यती”ति सिद्धादेशप्रत्यय-परित्रस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानोय घोरे बन्धनागारे बद्धः । ततः स्वेषु स्वेषु स्थानेषु अप्रमत्तैर्भवद्भिर्भवितव्यम् । (च)

अथ पूर्वार्द्धं पृति परार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार निरूप्य केशलरूपकस्य अनशीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर । तथा 'ददाने इत्येव यत्किञ्चित् पदस्य अनुक्ततया न्यूनपदत्वदीप , स च 'यस्मात्ते दुर्लभं प्राप्तम्' इति पाठेन समाधेय ॥२४॥

(च) नेपथ्य इति । राष्ट्रियो राष्ट्रपाल उपरितनरक्षिपुरुष । आर्यक सञ्जन । सजाया कपुयय । “महाकुलकुलीनार्थसम्भसञ्जनसाधव” इत्यमर । गोपालदारकी गोपयुव । सिद्धादेशे सिद्धपुरुषवाक्ये य प्रत्ययी विश्वासस्तेन परित्रस्ती नितान्तभीतर्त्तेन, पालकेन पालकानाम्वा । घोषात् आभीरपल्लीत । “घोष आभीरपल्ली स्यात्” इत्यमर । भवद्भिर्घननरक्षितुरुधै, अप्रमत्तै सावधानै । यथायमार्यको नापसर्त्तुंमर्दतीति भाव ।

अथ सन्दर्भशूलिका नाम अर्यापत्तेपक । यथा साहित्यदर्पणे—

“अन्तर्जवनिकासस्यै सूचनाऽर्थस्य शूलिका ।”

এই ব্যক্তিব প্রতি শুভদৃষ্টি কর এবং নষ্টকর্ষাবা এইহাকে প্রণাম কর । যিনি অশুগ্রহ করিয়া দান কবিলে, তুমি দুর্লভ বধুশব্দেব আবরণ পাই-
য়াছ ॥২৪॥

(এই বলিয়া মদনিকার সহিত গাড়ীতে উঠিয়া যাইতে লাগিল)

(ক) নেপথ্যে । এখানে কে কে আছে হে । বশিসেনাপতি আদেশ কবিতেনে—“আর্যকনামে এই গোপবালক বাছা হইবে” কোন সিদ্ধ-পুরুষের এইরূপবাক্যে বিশ্বাসবশতঃ ভীত হইয়া, রাজা পালক, গোপ-পন্নী হইতে তাহাকে আনিয়া উদ্ধার কারাগারে আবদ্ধ করিয়াছেন । সুতরাং তোমরা য য স্থানে সাবধান হইয়া থাকিবে ।

शर्वि । शर्व । कथं राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदाय्यकी
मे वदः । कलत्रवांश्यामि मंत्रतः । आः, कष्टम् । अथवा—(क)

इयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।

मम्रति तु सुन्दरीणां गतादपि सुहृद्विशिष्टतमः ॥२५॥

भवतु, अथतरामि । इत्यवगति ।

तथाव विरोधी नाम प्रतिमुखसम्भेदम्, "विरोधी व्यसनप्राप्ति" इति तदीयलक्षणात् ।

(क) शर्व इति । कलत्रवान् मया परित्यक्तोऽस्मीति । उभयोरेव शर्व्य च
शीयतया क परित्यक्त क शर्वितु यामौल्यत कष्टमित्याशय ।

अथ तापन नाम प्रतिमुखसम्भेदम् । यथा साहित्यदर्पणे—

"उपाय दर्शनं यत् तापन नाम तद्वत् ।"

इयमिति । सुहृच्च वनिता च इदं इय वस्तुयुगलम्, लोके नराणामतीव प्रियम तु
किन्तु, मम्रति काराया बन्धनकाले, सुन्दरीणा वनिताना गतादपि, सुहृद्विशिष्टतम पर्य-
वेक्षणीयत्वे उत्कृष्टतम । तथा च स्वस्या वनितामुपेत्यापि विपन्न रुदन् स्वधैवेदानो
मया पर्यवेक्षणीय इति भाव ।

अथ पूर्वार्द्धे प्रस्तुतयोरेव सुहृद्वनितयो प्रियत्वव्येकगुणसम्बन्धान् तुल्ययोगिता, परार्द्धे
च वनितापेक्षता सुहृद आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेक , अनयोमिथो निरपेक्षतया मसृष्टि ।
तथा वनितेति प्रकृत्य सुन्दरीणामित्यभिधानात् प्रकृतिविषयी भद्रप्रव्रमतादीष, स तु
'मम्रति तु इत्येतासाम् इति पाठेन परिहाय ।

अथा जाति ॥२५॥

(क) शर्विनक । (अनुविद्या) किं व डा पानक, आमाव प्रियसुहृत्
आशुकाक आवक कविद्याहेन ।। हाय किं कष्टे ।। अथवा—

अपगत, सुहृत् ३ भाषा एहे इहेटी वस्तुहे, नाशुषेव अत्यन्त प्रिय ।
किन्तु अपन शत सुन्वो भार्या इहेते ३ सुहृत् अत्यन्त अधिक । २०१

इहेक, आमि अदत्तवण कवि । (एहे वनिता गाडी इहेते नाग्नि ।)

মদ । সাসমঞ্জলি বহা । এব্বং শৌদং । তা পর' শৌদু ম' অজ্জউত্তো
সমীবং গুরুঅণাণং । (খ)

শর্বি । সাধু, প্রিয়ে । সাধু । অস্মদ্বিত্তসদৃশমভিহিতম্ ।
শেটমুদ্বিগ্য । মদ্র । জানীয়ে ঐমিলস্য সার্থবাহস্য উদবসিতম্ ? (গ)

শেটঃ । অধদং । (ঘ)

শর্বি । তত্র প্রাপয় প্রিয়াম্ ।

শেটঃ । জং অজ্জী আণ্বেদি । (ঙ)

(খ) এবমেতত্ । তত্পর নয়তু সামাখ্যপুত্র সমীপ গুরুজনানাম্ ।

(ঘ) অর্থিকম্ ।

(ঙ) যদাথ্য আশাপয়তি ।

(খ) মদ ইতি । এবমেতত্ ত্বয়া যদুক্ত তত্ মদমেবল্যর্থ । তত্ সচ্ছাত্ পরম্
অপরম্, গুরুজনানা সমীপম্ । বসন্তমীনায়া দাম্যাম্মুক্ততয়া পুনরুদগমন নীচিত
মিতি ভাষ ।

(গ) শর্বি ইতি । অঘ্যাক চিত্তসদৃশ চিত্ততথ্যনুভূপম্ । মযাপীদানীমিতদেব
বিন্মিতমিত্যাগয । ঐমিলস্য তদাখ্যস্য সার্থবাহস্য বণিজ, উদবসিত মদ্রম্
জ নীয়ে পরিধিনীপি কিমিতি কাকু ।

(খ) মদ্রনিক। (অশ্লি বন্ধন করিঘা, অশ্রপাতের সহিত) ইহা
এইরূপ বাট । তবে আগকে অত্র শ্রবণের নিকটে নিন্ ।

(গ) শর্বি । ভাল, প্রিয়ে । ভাল । তুমি আমার অভিপ্রায়ের
অনুরূপই বনিয়াছ । (শব্দটোচালকের প্রতি) উহ । তুমি বেঙ্কিন-
নামক দক্ষিণের বাড়ী গেল ।

(ঘ) শব্দটোচালক । ই ।

শর্বি । মেইপান প্রিয়াকে বহেচা বাও ।

(ঙ) শব্দটোচালক । আপনি রাজা আশে" করেন ।

मट । जधा अज्जउत्तो भण्णादि । ऋप्पमत्तेण टाव अज्ज-
उत्तेण होदब्बं । इति निक्खत्ता । (च)

शर्वि । अहमिदानीम्—

ज्ञातीन् विटान् स्वभुजविक्रमलश्ववर्णान्

राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान् ।

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय

योगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥२६॥

(च) यथा आर्यपुत्री भणति, अप्रमत्तं न तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम् ।

(घ) मद इति । यथा आर्यपुत्री भणति, तथात्वे इति ईष । अप्रमत्तं न
अशरत्तया सावधानेन । अन्वया राज्ञी विगीर्धनेन विपदश्चेति भावः ।

ज्ञातीनिधि । उदयनस्य राज्ञी वत्सराजस्य परिमोक्षणाय, योगन्धरायणस्तदाश्वलदीय
मन्त्रीव, अहमिदानीम्, सुहृदां मित्रस्य आर्यकस्य, परिमोक्षणाय, ज्ञातीन् राज्ञी दाय्यादान,
विटान् “विटान् धूर्त” इत्यादिदर्पणादिलिखितान् सुचतुर्गन् जनान्, स्वभुजविक्रम
आत्मबाहुधनुप्रकाशं लश्ववर्णां विचक्षणान् वीरा इत्यर्थं मन, तथा राजापमानेन राजकृत-
कापमानेन कुपितान् नरेन्द्रभृत्यान् तस्यैव राज्ञे अमान्याथ उत्तेजयामि राज्ञी विक्रहत्वे
उत्साहयामि । तथा सति राज्ञी ध्वमेन वशीगार्थकस्य मुक्तिर्भविष्यतीति भावः ।

अत्र उत्तेजयामीत्येकया क्रियया अपुन्युतानामिव ज्ञात्यादीना कथयत्या अभिसम्बन्धान्

(च) मदनिष्ठा । आर्यपुत्र । आपनि बेरूप बलिलेन, ताहाते
आपनि सर्लदाई सावधान हईवेन । (ईहाव पव चलिया गेल ।)

शर्किलक । पूर्वे वत्सराज उदयनेव मुक्तिव निमित्त, उदीय मन्त्री
योगन्धरायणेर श्राय आमि एगन वक्तु आर्याकेव मुक्तिव अत्र बाजा पाल-
केव ज्ञातिवर्णके, चतुव लोकमकलके, आर्य बाह वलप्रकाशे विचक्षण
वीरगणके एवं बाजकडुक अपमानवशतः क्रुद्ध बाजकध्वावीदिगके
(बाजाव विक्रहे) उतेजित कवि ॥२७॥

अपि च । प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं
रिपुभिरमाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।
सरभसमभिपत्य मोचयामि
स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कविम्बम् ॥२७॥

इति निष्क्रान्त ।

तुल्यगीगितालङ्कार श्रौती उपमा च , अनधीर्गुणपुधानभाविनाङ्गाङ्गिभयात् सङ्गर ।
तथा राजति प्रकृत्य नरेन्द्रेत्वभिधानात् प्रकृतिविषयी भद्रप्रकृततादीष , एव यौगन्धरायण
उत्तेज्यमास अन्तु उत्तेजयामीति पुरुषभेदात् कालभेदाच्च अपरीऽपि भद्रप्रकृततादीष ,
किन्तु नरेन्द्रभृत्यत्वं इत्यत्र तदीवभृत्यान इति पाठे उत्तेजयन् हि फलवान् सुहृदी
पिमुक्तौ इति पाठे च तन्निरास । न च तथात्वेऽपि यौगन्धरायण फलवानभवत् अन्तु
फलवान् भवेत्यामीति पुन पुरुषभेदात् कालभेदाच्च भद्रप्रकृततायास्तादवस्थामेव , पुनत
न्यूनपदतादीषयति याच्यते अनभिहितपदवैधर्म्यं भद्रप्रकृतताया अणुपपत्ते भवत्यादीना-
मध्याहारे न्यूनपदताया वामनादिभिरनङ्गीकृतत्वाच्च ।

चन्द्रमेनी नाम उच्चयिनीराज्ञो वत्सराजमुदयन केनापि कारणेन कारागारे बद्धवान् ।
वत्सराजप्रभो यौगन्धरायण तु चन्द्रमेनस्य ज्ञात्यादीनुत्तं न्य वत्सराजमुद्धारयामासीति कथ-
सगित्सायगीपाख्यानमत्र द्रष्टव्यम् ।

“लभवर्षो विचक्षण ” इत्यमर । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२६॥

प्रियति । आहिता धृता आत्मशङ्का आर्यकादात्मविपदातङ्गी यैस्तै , असाधुभि
रिपुभि पालकादिभि कारणस्याभाव अकारण तस्मिन् सत्यपि, गृहीत कारायामावहम्,
अतएव राहुमुखे शशाङ्कविम्बमिव तव य स्थितम् प्रियसुहृदमार्यकम् सरभसं सवेगम्,
अभिपत्य उपस्थास्य मोचयामि ।

अथ श्रौती सम सगतीपमालङ्कार । अध्वरसाथी नाम नाथ लङ्कारश्च , “प्रतिज्ञा-
छन्दसायक ” इति दपणलक्षणात् ।

“रभसो वेगइपंथी ” इति विश्व । पुष्टिताया वृत्तम् ॥२७॥

आर०१, आर्शाङ्कित द्वाराया १०७१, प्रियसुहृदं आर्यकं अकारणे

प्रिय चेट्री । अज्जए ! दिट्ठिआ वट्टमि । अज्जचारुदत्तम्म
मआमादो वट्ठणो आअटो । (छ)

वसन्त । अहो ! रमणीयता अज्ज दिवसम्म । ता हज्जे ।
मादरं वञ्चुलेण ममं पयेमेहि णं । (ज)

चेट्री । जं अज्जआ आणयेदि । इति निष्क्रान्ता । (झ)

(छ) आर्ये । दिव्या वसन्त । आर्यचारुदत्तस्य मकाशान् ब्राह्मण आगत ।

(ज) अहो ! रमणीयता अज्ज दिवसस्य । तत् इदं । मादर वञ्चुलेण मम
प्रियस्य पत्नम् ।

(झ) यदाथा आजापयति ।

(ज) वसन्त इति । वञ्चुलेण "परमहंसनिता —" इत्यादिवच्यमात्मतीर्त्तन
पुरुषसिद्धिपदमुच्यते । एतं ब्राह्मणम् ।

कालापाद्रे आवद्ध करियाछे, छिान एगन वाहनुथ चक्रमणलेव छाव
सेपान अवहान लबिसेछेन । छत्रवा आनि वेगे उपस्थित हईया
ठाहाके मुक्त कविर १२१॥

(एहै बलिहा चलिआ गेल ।)

(छ) (प्रवेश करिया) दासी । अर्ये । भाग्यवशतः आपनि
उन्नतिलाड करियाछेन । आर्य चावदात्तव निकट हईत एकटी ब्राह्मण
आगियाछे ।

(ज) वसन्तसेना । हेह ! उच्छकाव निनेव बडई वमणीयता देखि-
तेछि । अतएव कि । वञ्चुलेणण मत्तित्ठाहके मादर प्रवेश कवाण ।

(झ) दासी । आपनि याहा आदण कवन । (एहै बलिहा
चलिआ गेल ।)

लिङ्गिद-भूमिभास्म, गद्यगतलालोच्चण-कौतूहल दूरुष्णामिद-
सीसस्म, दीलाश्रमाणावलम्बिदैरावण-दृश्यव्भमाइद-मल्लिकादाम-
गुणालङ्कितस्म, समुच्छिद-दन्तिदन्ततोरणाव-भामिदस्म, मञ्जा-
हार चित्तलिखितभूमिभगण, गगनतलालोक्तन कौतूहलदूग्धमितशीर्षस्य, दीलायमानाव-
लम्बितैरावण इत्यभमायित मल्लिकादामगुणालङ्कितस्य, समुच्छित-दन्तिदन्त तोरणाव-

विशेषणानि । आदौ मल्लिकेन मिक्रं धीतम् अनन्तरञ्च मार्जितं कृतं हरितेन हरिदण-
रञ्जनद्रव्येण उपलिपनं यस्य तस्य तस्य । क्रमात् पथीर्हथी पदथी कण्ठधारय ।

विविधानां सुगन्धिकुसुमानामुपहारैः सुन्दरभावेन विन्यासैः चित्रे लिखित इव
अनिर्वच्यते चित्रित इव भूमिभागी यत तस्य ।

गगनतलस्य आलीकलाय यत् कौतूहलं तेन दूरे अचुर्ध्वं उन्नमितमुचीनितं शीर्षं
ममकं येन तस्य, तस्यैवेत्ययम् । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

दीलायमानो वायुवेगेन सञ्चलितः अवलम्बितः नीचे लम्बितः तथा ऐरावणइत्यस्य भसो
यच्चिन्तुं स इव आचरित इति ऐरावणइत्यभमायित ऐरावतहस्तिन गुणभजनक इत्यर्थः,
यो मल्लिकादामगुणो मल्लिकाकुसुममालासुव तेन अलङ्कितस्य भूयितस्य ।

समुच्छितेन अयन्तीयेन दन्तिदन्ततोरणेन च निमित्ततोरणन अवभासितस्य
शीभितस्य ।

यक । (दर्शनं कविद्या विश्वेयं सहितं) किं आश्चर्यम् ।
बसन्तस्येनाव भवनघाबेव किं अद्भुतं सौन्दर्यम् । एतान्ने प्रथमे ङ्गुणावा
धोतं करिद्याहे एव मार्जनं कविद्याहे, परे हरिर्ध्वं रङ्गकञ्चव्यं लेपनं
कविद्याहे, नानाविधं स्रगङ्गि पुष्पं श्लक्ष्णं भावे विद्युत्तं कवाय, ईहारं भूमि
भाणं येन चित्रपटे चित्रितं करिद्या वाधा इहियाहे । आकाशतलदर्शनं
कविद्याव कौतूकवशतः, मन्त्रकं येन अतिदूरे उन्नतोलनं कविद्याहे ।
वायुवेगे आन्वोन्नितं, अवेगोन्नितं एव एवावतहस्तोव गुणैः प्रमजनकं
मल्लिकापुष्पमालाय एहं घावटी अङ्कत इहियाहे । अत्राञ्ज इन्द्रियेव

রত্নগোবহারীমোহিণী পবনবলন্দোলনা-ললনচন্দ্রলগ্নাহত্যেণ,
 “ইতো এহি” ত্তি বাহরন্তেণ বিত্র মং সৌহগ্নপড়াআণিবহেণীব-
 মোহিদস্স, তৌরণধরণ্যম্বেদিআ-ণিকিবত্ত-সমুজ্জসন্তহরিদ-
 চূদপল্লবললামফটিহ মঙ্গল-কলমাছিরামৌহত্রপাস্সস্স, মহাসুর-
 ভাসিতস্স, মহারত্নোপহাঙ্গৌমিনা পবনবলন্দোলনা-ললনচন্দ্রনাগহস্তেণ “ইতো এহি” ইতি
 ব্যাহরতেব মা সৌভাগ্যপতাকাানিবহেণীদগৌমিতস্স, তৌরণধরণ্যম্বেদিকা নি চিত্রসমুজ্জস-
 হরিত চূতপল্লবললামফটিকমঙ্গলকলমাছিরামৌময়পার্থস্স, মহাসুর-বচ-ম্বল দুর্ভেদ-

মহারত্না চন্দ্রকান্দীতামুপহারেণ যথেনৈ শীভত ইতি তেন, পবনবলিন বায়ুবেগে
 যা আন্দীতনা সঞ্চালন তয়া ললনচন্দ্রল্ল অধোল্পমানকম্পিত অয়হনৌ হস্তায় যস্য
 তেনৈব স্মিতেনৈবর্ঘ্য । মা ব্যাহরতেব বহতেব স্মিতেন, সৌভাগ্যপতাকাানিবহেণ সৌভাগ্য-
 মুচকপতাকাসমুহ্নত, উপশীভিতস্স । অত্র প্রতীয়মানৌত্মে চাবাখীত্মে চযৌরেকাত্রযানু-
 পবেশরুপ মঙ্গর ।

তৌরণধরণ্যম্বে মম্বা ম্বুণালৈঘা যা বেদিকা মূলী বহুমুয়লাসু নি চিত্রৈঃ
 স্ম্যাপিতৈ, সমুজ্জসল শীভমানা হরিতা পালানবর্ণা, চূতপল্লবা আমকিসলঘানি
 যৈতু তৈ, ললমানাসুগুড়টানা স্কটিকানা তত্রিষ্টিতা ইত্যর্ঘ্যঃ । যৈ মঙ্গলকলমা
 মাদ্ধলিকপূর্ণকুম্বানৈঃ, অধিরাম মনীছরম্ উপময়পার্থ যস্য তস্য তথৌক্তস্স ।

“ললাম পুচ্ছপুচ্ছাস্বমুপপ্রাধান্যকৈতুণ” ইত্যমর্গ ।

তোদণে এই ছাবদেশ শোভিত হইয়াছে । চন্দ্রকাস্ত্রভূতি মহারত্ন
 গ্রথিত থাকায় শোভিত, বায়ুর আন্দোলনে চকল এবং অধোল্পিত,
 স্তত্রাং হস্তাথৈব চায় অর্বাভূত, তাহাতে ‘এইদিকে আইস’ এই কথাই
 যেন আমাকে বলিতেছে,— গটরুপ মৌভাগ্যস্কটক পতাকাসমূহে এই
 ছাবদেশ শোভিত হইয়াছে । তৌরণধরণ্যম্বেদর নীচেব বেদি ছুট্টীর
 উপরে উৎকৃষ্ট কটিকময় বহুতর নান্দলিক নুশ্চ স্থাপিত করা হইয়াছে,
 সে গুণির উপরে হরিষা স্তম্বর আশ্রমব দেওয়া হইয়াছে, তাহাতে

वक्त्रतलदुव भिज्जवज्जणिरन्तरपरिवद्धकण्ठकवाङ्मस, दुग्गदजण-
मणोरहाआसकरस्स, वसन्तसेणा-भरण-दुआरस्स सस्सिरीअटा ।
जं मच्चं मज्जत्यस्स त्ति जणस्स वलाहिट्ठिं आआग्गिदि । (ठ)

चेटी । एदु एदु । इमं पढमं पओद्धं पविसदु अज्जो । (ड)

विदू । प्रविश्यावलोक्त्वा च । ह्रीह्री भो ! इधो वि पढमे पओद्धे

ममि-मह-सुणालसच्छाओ, विणिहिद-चूण-मुट्टिपाण्डुराओ,

दञ्च-निरन्तरप्रतिवद्ध-कनक-कपाटस्य दुर्गतजनमनीरथायसकरस्य, वसन्तसेनाभवनद्वारस्य
सश्रीकता । यत्सत्य मध्यस्थस्यापि जनस्य वलाहट्टिमाकारयति ।

(ड) एतु एतु । इमं प्रथमं प्रकोष्ठं प्रविशतु शक्यं ।

(ड) ह्रीह्री भो । इतोऽपि प्रथमं प्रकोष्ठं शशि शङ्क-सुणालसच्छाया, विनिहित-

महासुगणा हिरण्वाचादीनां वक्षस्यनवत् दुर्भेद्यानि, वयं हीरकै हीरकमयशङ्कुभि-
रित्यर्थं, प्रतिवहानि उपरिमयुक्तानि च कनककपाटानि यव तस्य ।

तथा दुर्गतानां दग्निद्राणां जानानां वै मनीरथा अभिन्नायासंपायां आयासं वाग-
वारमाकर्षणं परिश्रमं करोतीति तस्य तथोक्तस्य, वसन्तसेनाया भवनद्वारस्य, अही
सश्रीकता शोभाशालित्वम् । यत्सत्यमेतन्निश्चितमित्यर्थं, यत् मध्यस्थस्य उदासीनस्य
विषयनिःस्पृहस्य जनस्य दृष्टिम्, वलात् आकाशयति आमन्दयति आकर्षतीत्यर्थः, एत-
द्वनद्वारमिति शेषः ।

घावेव उडय पार्थ अत्ति मनोद्दव देणा दाहेत्तच्छे । ईशव अवरुणय
कपाटेष्व महासूत्रेव वल्गुश्चनेर छायं तुल्लच्छ एवः घन घन हीवककङ्क
(पेटेक) घावा विद्ध वहिद्याच्छे । आठ, एहे द्वारदेशटी, ढविप्रगोकेर
अडिनायेर परिव्रमज्जनक । अतवां एहे द्वारदेश, वलपूर्वक उगामीन
अक्तिरुठ दृष्टि आदर्षण कवे ।

(ड) दासो । आर्षा आश्रम आश्रम, एहे प्रथमं प्रकोष्ठं प्रवेश
करुन ।

विविह-रक्षण-परिवहकञ्चण-सोवाण-सोहिदाओ, पासादपन्तिओ,
ओलम्बिदमुत्तादामिहिं फटिहवादाअणमुहचन्देहिं णिज्झाअन्तो
विअ उज्जइणिं । सोत्तिओ विअ सुहोवविट्ठो णिहाअटि

चूर्णमुष्टिपाण्डुरा, विविध रत्न प्रतिषह काञ्चन सोपान शोभिता, प्रसादपङ्क्तय, अव
लम्बितमुक्तादामभि स्फटिकवातायनमुखचन्द्रनिध्यायनीव उज्जयिनीम् । श्रीविय इव

(द) विट्ठ इति इतोऽपि अस्मिन्नपि । प्रकीर्ते कचाम् । शशिनयन्दय
शदस्य मृणालस्य च समानाभ्यां कालयो यासा ता । ह्याया मृथप्रिया कान्ति
प्रतिविम्बमनातप इत्यमर । विनिहितै सर्वैव समानभावेन स्थापितै चूर्णमुष्टिभि
मुष्टि मुष्टिपरिमितचूर्णै पाण्डुरा शुभवर्णा । तथा विविधरत्नै प्रतिषहानि खचितानि
यानि काञ्चनसोपानानि तै शोभिता । अवलम्बितानि अधोलम्बितानि मुक्तादामानि
सुवयदितमौक्तिकानि मुक्तामयहारस्य येषु तै, स्फटिकवातायनान्यैव स्फटिकनिमित्त-
गवासा एव मुखचन्द्रानि उज्जयिनीम्, निध्यायनीव अवलोकयन्तीव । अत्र
रूपकमद्भीर्णं क्रियोत्प्रेषालद्वारं तेन च उज्जयिन्या शोभातिशयो व्यज्यत
इत्यलद्वारेण वस्तुध्वनि ।

श्रीवियो ब्राह्मणविशेष । सुखीपविष्ट एकत्र उत्कटविषयस्य ह्याभावेन निधिल-
त्वात् अन्यत्र तु रट्टस्य सुखचिततया निरुद्देशत्वादिति भावः । अत्र समासगत-
श्रीतीपमालद्वारः ।

श्रीवियमाह यादवसर्वे देवत—“एका शाय्वा सकन्या वा यद्भिर्द्भैरवीत्य वा ।
यत्कम्पनिगती विप्र श्रीवियो नाम धम्पवित् ॥”

(घ) विदूषकः । (प्रवे-पूर्वकं दर्शनं कविशा) ७५५ । अत्रायं
आश्रयात् । एहै प्रथमं प्रकोष्ठे चन्द्र, शङ्ख ७ मृगालेर समानं दाश्रि-
समन्वित, मूष्टिपरिमित चूर्णं प्रदानं कराय सुवर्णं एवं नानाविध-वड-
चितं सुवर्णमय सोपाने शोभितं प्रसादपञ्चैषी, ललित-मुक्तामालासमन्वित
स्फटिकमय गवाशरूपं मूष्टिद्वारा उज्जयिनी नगरीके येन दर्शनं क-

टोवाग्निः । मटङ्गिणा कलमोटणिण पलोद्धिता ण भक्वन्ति
वाद्यमा वलिं सुधामवण्टाए । आदिमदु भोटी । (४)

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं दुट्टिअं पचोदं पविमदु
अज्जो । (५)

विदू । प्रविश्यापलीक्य च । हीही भो । इधो वि दुट्टिए पचोदं
पञ्जन्तोवणीट-जवम-वुम-कवल-सुपुटा-तेत्तव्भङ्गिटविमाणा वहा
पवहण-वडला । अअं अग्गदरी अयमाणिटो विअ कुन्तीणो
सुखोपविटी नित्राति दौवारिक । सदभा कलमोटनेन प्रलोभिता न भजयन्ति वायमा
वलि सुधामवण्तया । आदिमत्तु भवती ।

(ग) एतु एतु आथ । इम द्वितीय प्रकीर्ण प्रविशतु प्राथ ।

(त) हीही भो । इतीऽपि द्वितीये प्रकीर्णे पथ्यन्तीपनीत यवम वप अ २५०-
सुपुटान्नाभक्तविषाया वहा प्रवहणवणीवहा । अयमवयव अवमानित इव कुन्ती

तथा वायसा काका सदभा दधिमुक्तं, कलमस्य धान्यविशेषस्य पौदनेन अन्नं नृ-
तइलिघटकनेत्यर्थं, प्रलोभिता लुब्धीकृता अपि, सुधामवण तथा वलि समन्ताद्गुणव्य-
धुर्गुणव्यववर्णतया वलि ब्राह्मीपभृतिमाहृती दत्त गृहस्थस्य निव्यक्तस्य दधिभिर्दत्त-
कलमोटनरूपमुपहारम् न भजयन्ति, समन्तात्रिसुधाममादिति भाव ।

अथ वायमानामत्रेषु सुधाममादधान्तिम नलङ्गरी वाचकाभावाद्व्यच्यते ।

आदिमत्तु गणव्यवधिमिति शेष ।

तेह्छे । टोवाग्निकण, श्रोत्रिण्य व्राक्कणव छात्र स्रथे उपदेव २६१
नित्रा गट्टेतेह्छे । काकपणिकण अग्गव लोती इईयाँ, दुट्टिअं
ममानवर्ण वणिश, (ताहाव जमव २७३) दधिमुक्तं कलममाहृत् २७३ २०
अन्नरूप पुत्रोपहार उन्न कट्टिह्छे ना । दुमि गच्छय ५५ २६३ २० ।

(ग) नासी । आर्या आश्रम आश्रम, एते द्वितीये अग्गदं ५५५

दकन ।

দীহং যৌসসদি সেরিহৌ । ইদৌ অ অবণীদজুজহস্স মল্লস্স
 বিঅ মদৌঅদি গৌবা মিসস্স । ইদৌ ইদৌ অৱরাণং অস্সাণং
 কেমকম্পণা করৌঅদি । অঅ' অৱরৌ পাড়্ছরৌ বিঅ দিড়্ছৱডৌ
 দৌঘ নি.শসিতি সৌরিমঃ । ইতথ অপনীতযুহস্য মল্লস্যেব মর্শতে যৌবা মেঘস্য । ইত ইত:

(ত) বিদূ ইতি । পর্যন্তে মুখপ্রান্তে উপনীতানাঃ মুপম্ব্যাপিতানাঃ যবসানাঃ
 ঘাসানাঃ ভুবাণাঃ ধান্যত্বচ্ছ কবলৈঃ সঁসঁ, সুপুট্য: পুটর্দঁহা, সঁলঁন অম্ব্যক্তানি লিঙ্গানি
 বিপাণানি শৃঙ্গানি বেধা তে তদীক্কা, প্রবহুশব্দীর্ঘর্ষা: শকটবাহিনী ইপমা, বর্চন
 ইতি ঙিৎ: ।

“ধার্মী যবসম্” “কডঙ্করী ভুপ সৌঁবে ধান্যত্বচ্চি পুমানুপ.” ইতি চামর: ।

কুলীন ভ্রমকুলীনোৎপন্নৌ জন । সৌঁরিমৌ মহিৎ: । অতৌপমালঙ্কার: । ন চান
 ‘হরবনীলকণ্ঠৌঃ বিগজতি শিগ্ৰৱাল’ ইতি দর্পণৌদাহৃতবৎ উপমানস্য জাতিগতা-
 ধিক্কা: অনুচিতার্থলদৌষ ইতি বাচ্যম্, কৌতুককরণায় ইঁদ্রশব্দেযস্যোপাধিধানস্যেব বিদূপকস্য
 স্বভাবত্বাত্ ।

“লুলাপৌ মহিযৌ বাহুদিবত্কাশরমঁরিমা.” ইত্যমর: ।

অপনীত নিবারণত যুহ যস্য তস্য । অতাপ্যুপমানঙ্কার: । পূর্বব্ছানুচিতার্থল-
 দৌষাভাব ।

কেশানাং কল্পনা পারিপার্শ্বেন স্থাপনা ।

(ত) বিদূষক । (প্রবেশপূর্বক মর্শন করিয়া) হে । বড়ই
 আশ্চর্য্য ত । এই দ্বিতীয় প্রকোষ্ঠেও, কতকগুলি শবটচালক বৃথ বন্ধ
 আছে, (উদাহরণ) সম্মুখে প্রবৃত্ত ঘাস ও চিটা ভক্ষণ করিয়া, উদাহরণ
 খুব পুষ্ট হইয়াছে এবং উদাহরণ শিং গুলিতে তৈল মাখিয়া বাগিয়াছে ।
 এই আর একটা মহিষ, অপমানিত কুলীনের জায় ধীর্গনিখাম ত্যাগ
 করিতেছে । এদিকে আবার যুদ্ধ হইতে নিবারণিত মল্লযোদ্ধার জায় মেঘের
 গ্রীবা মর্শন করিয়া দিতেছে । এষ্টখানে এষ্টখানে আবার ঘোটকগণের

मन्दुराए माहामिथो । अथतीऽपनीक्य च । इटो अ कूरच्चुअ-तेल्ल-
मिम्मं पिण्डं हत्थी पडिच्छावीअदि मेल्यपुरिसेहिं । आदिमदु
भोटी । (त)

चेटो । एदु एदु अज्जी । इमं तइअं पओठुं पविमदु
अज्जी । (थ)

विटू । प्रविश्य दृश च । हीही भो ! इधो वि तइए पआठे
इमाइं टाव कुलउत्तजणीववेमण्णिमित्तं विरचिटाइं आम-
णाइं । अइवाचिटो पामअपोठे चिहुइ पोत्यओ । एमो अ
अपरंपामशाना कीककल्पना क्रियत । अयमपर पाटच्च इव ददव डी मन्दुराया शाखाभग ।
इतथ कूर अत तेल मिय पिण्ड इत्थी प्रतिपाद्यत मावपुरुपै । आदिशतु भवती ।

(थ) एतु एतु अर्थ । इम ततीय प्रकीर्त प्रविशतु अर्थ ।

(द) हीही भो ! इतीऽपि ततीय प्रकीर्ते इमानि तावत् कुलपुत्रजनीपविशन्-
पाटच्चरथीर । मन्दुराया वाजिशालायाम् । शाखाभर्गो वानर । अथ उपमाहृद्धार ।
कृगाइनीपधिबिणीपात अतु निर्गत दम् तेल तेल मिय युक्तम्, पिण्डमन्नराशि ।
प्रतिपाद्यते भोज्यते । मावपुरुषीयालकजनेर्हनिपकीरित्यर्थ ।

(इ) विटू इति । कुलपुत्रजनानामागताना मत्कुलीतपन्नप्रवकानाम्, उपनिशन्-
निमित्तं विरचितानि निर्मितानि । अइवाचितम् अइपठितम् । एतच्च पुस्तकस्य
वेश रचना कवितेच्छे । एहे आर एवटा वानवके चोबेव काय अथ-
शालाय बद्धन कविद्या नाथा इहेदाछे । एहेदिके आवाव माइतवा हातीके
कूबनिःकृत-टैतन-युक्त अन्न उत्पन्न कराइतेछे । तुमि पशुवा पथ बलिगा
नाथ ।

(ध) नादी । आधी माह्यन अ मन, एहे इतीय प्रकाष्ठे प्रवेश
करुन ।

(ण) विटूद । (अरेव*भूकीक दर्शन करिगा । इहे आशुर्ग ट ।

मणिमय-सारिका-सहिदो पासअपीठो । इमे अ अवरं मअण-
सन्धि-विग्गह-चदुरा विविह-वग्गिआ-विलित्त-चित्त-फलअण-
हत्या इदो तदो परिव्भमन्ति [१] गणिआ बुद्धविडा अ ।
आदिसदु भोटी । [८]

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं चउट्टं पओट्टं पविसदु
अज्जो । (घ)

निमित्त विरचितानि आसनानि । अर्द्धवाचित पाणकपीठे तिष्ठति पुनकम् । एतच्च
मणिमय सारिका सहित पाणकपीठम् । इमे च अपरे मदन सन्धि विग्रह चतुरा
विविध बर्णिका विनिर्मित चिदफलकायहस्ता इतन्तत परिवभ्रमन्ति गणिका बुद्धविट्टाय । आदि
शतु भवती ।

(घ) एतु एतु आथ । इम चतुर्य प्रकीष्ट प्रविशतु आथ्ये ।

अर्द्धांशभागमुभयत प्रमात्रित दृष्टा निरूपितमिति बोध्यम् । पुस्तक कामकलादिशस्त्रीय
मित्यर्थादवधेयम् । पाणकपीठ दृष्टकोष्ठस्वट्टिकायाम् । मणिमयसारिकाभिर्मणिनिर्मित-
गुटिकाभि सहितम् । मदने मदनस्य पारविषये य सन्धिर्नायकनायिकयो परम्पर-
मेवनसम्पादनम् विग्रहस्यैव परम्परकलङ्कित्पादनम् तथैयतुग दद्या, तथा
विविधाभिर्बर्णिकाभिर्बर्णे विनिर्मानि चिदितानि चिदफलकानि कामस्यापारविषयका
आनिष्ठापना अग्रहर्ण हस्तार्थे दामां देयाश्च तान्मे च ।

एते तृतीय प्रकरोष्ठेऽ, सङ्घञ्जात लोकरूपिणेन वसिदान ज्ञञ्ज, एहे आसन
सकल सञ्चित रहिद्याछ । अर्द्धपठित एकगानि पुस्तक, पाशाव थाटन
उपल रहिद्याछ । मणिमय गुटीर सहित एहे एकगानि पाशाव थाट । काम-
दिशस्त्रेण सञ्चित दिग्गह चटोटेते निपुण एहे आत्र कतकउनि देष्टा ७ दृष्ट
नाशत्रिण लोकर, न नावर्णे चिञ्चित चिञ्चन्कर इत्याग्रे लहेद्या, हेतुयतः
अन्य करिन्तेछ । शयवा पथ रहिद्या शास ।

(१) पश्चिमदि ।

विदू । प्रविश्यामलोक्य च । हीहो भो । इधो वि चउठे पओठे
जुवदिकर ताडिदा जलधरा विअ गम्भीर' णदन्ति मुदङ्गा ।
हीणपुष्पाओ विअ गअणादो तारआओ णिवडन्ति कसतालआ ।
महुअर-विरुअ-महुर' [१] वज्जदि वंमो । इअं अवरा ईसा-
पणअ-कुविद-कामिणी विअ अङ्गारोविटा कररुह-परामरिसेण

(न) हीही भो । इतोऽपि चतुर्थे प्रकीर्ते युवति कर ताडिता जलधरा इव गम्भीर
नदन्ति मुदङ्गा । हीणपुष्पा इव गगनात्तारका निपतन्ति कास्यताला । मधुकर विरुत
मधुर वायते वश । इधमपरा इत्थां प्रणयकुपितकामिनीव अङ्गारीपिता कररुहपरामशन

विदू इति । युवतिभू करेला इता प्रहता । एतच्च उच्च पार्वत्यप्रदेशीय
गृहस्थितयुवतीनामेव सम्भवतीति बोध्यम् । जलधरा मेघा । नदन्ति शब्दायने । अत्र
उपमालङ्कार । तारका नक्षत्राणि । तानि च पुष्पक्षयात् गगनतः पतन्तीति प्रसिद्धिः ।
कास्यताला कास्यनिमित्तकरताला, निपतन्ति नीचस्थीपरि उपरिस्था सन्निध्यन्ति ।
तदानीं च नक्षत्रवदुच्चनप्रभादर्शनात् साहस्यम् । श्रौती उपमालङ्कार । वशी वण ,
मधुकरविरुतवत् भ्रमरगुञ्जनवत् मधुर यथा स्यात्तथा । लुप्तोपमा । पत्युन्वकामिनी
राशेण इत्थां वशात् प्रणय कुपिता कामिनी ईत्थाप्रणयकुपितकामिनी सा इव अङ्ग

(ध) दासी । आया आश्रम आश्रम, एते चतुर्थे प्रकाशे प्रवेश
वदन ।

(न) विदूषक । (प्रवेशपूर्वकं दर्शनं कविद्या) वडठे आश्रम । त ।
एते चतुर्थे प्रकाशे, युवतिगणेषु हस्तुत्वात्ता ताडित (वादित एव
प्रकृत) नेत्रेण च्छाय मुदङ्गन्ति, शरीरेण शब्दं कवित्वात् । शीणपुष्पा
नक्षत्रसमूहं येषु आकाशं हठात् पतितं ह्यं सेहैरूपं वीणाव बवता-
न्ति (नीचेव खानाव उपवे उपवेव खाना) पतितं ह्येतेषु । भ्रमर
ववेव च्छाय मधुर वंशी वाज्राह्येतेषु । प्रणयकुपित कामिनी

मारिज्जदि वीणा । इमाद्यो अवरायो कुसुम-रस-भत्ताद्यो विअ
 महुअरिओ अदिमहुरं पगीदाओ गणिआ दारिआओ णञ्चीअन्ति,
 णट्टअ पठोअन्ति ससिङ्गारओ । ओवगीदा गवक्खेसु वाट
 गेण्हन्ति मल्लि-गग्गीओ । आदिसदु भोदी । (न)

चेटी । एदु एदु अज्जी । इमं पञ्चमं पओह्ठं पविमदु
 अज्जी । (प)

साधते वीणा । इमा अपराय कुसुमरससत्ता इव मधुकथं अतिमधुर प्रगीता गणिका
 दारिका नच्यन्ते नाद्य पाठयन्ते मग्नहारमः अपवन्विता गवाक्षेषु वात शृङ्गन्ति
 मल्लिगर्ग्यैः । आ दशतु भवती ।

(प) एतु एतु आथ । इम पञ्चम प्रकील प्रविशतु आथ ।

आगेपिता पत्या प्रसादनाय वादकेन च वादनाय स्थापिता, वीणा, कररुहाणा नखराणा
 परामर्शन मनयो तन्त्रीषु च योगेन सार्थत मानादपसार्थते प्रसाद्यत इत्यर्थ
 आथव तु ध्वन्युत्पादनार्थं स्थानालरे नीयते । अत्र पूर्णापमानद्वार । कुसुमस
 पुष्पमधुमिसत्पान रित्यथ सत्ता मधुकथं भमथ प्रगीता गायन्त्या, गणिकादारिका
 वग्नाषानिका शृङ्गारेण रसेन सहति मग्नहार यथा स्यात्तया नर्त्यन्ते नृत्य कार्यन्ते,
 नाट्यमभिनययोग्य पुनकम् पाठयन्ते च शिक्षकैरिति शेष । गवाक्षेषु तत्समिहित
 स्थानेषु अपवन्विता अवलम्बिता स्थापिता इत्यथ मल्लिगर्ग्यै पानीय जलपुष्पा
 मन्थन्य पात्रविशेषा इति यावत् वात शैत्यसम्पादनार्थं वायुम् ।

“मन्थनी गर्गी समे” इत्यमरः ।

छाय एते आर एकटी वीणा, ज़ोअडे स्थापन कविद्या, नखस्पर्शधावा दाज्जाई-
 तेअछ । पुष्परसपाने मह अमवीगणेष चाय, अतिमधुर गानकारिणी एते
 आर कतकण्डलि बेश्ताकञ्जाके नृत्य कवाइतेछे एवं अडिनयेव योग्या
 शृङ्गावरसेर पुत्रक पडाइतेछे । गवाक्षेर निकट स्थापित अत्रपूर्ण
 पाण्डुअनि वायु ग्रहण कवितेछे । शब्दा पथ वनिद्या पाठ ।

विदू । प्रविश्य दश च । हीही भो ! इधो वि पञ्चमे पद्मोद्दे
अथं दनिद्-जण-लोहुप्पाटण्णधरो आहरइ उवचिदी हिद्दुत्तैज्ज-
गन्थो । विविह-सुरहि-धूमगारिहिं णिच्चं मन्ताविज्जमाणं णोम-
मदि विअ महानसं दुवारमुहेहिं । अधिअं उमुमावेटि मं
माहिज्जमाण-वहुविह-भक्कव-भोअण-गन्थो । अथं अवरो पड-
च्चरं विअ पोट्टिं धोअटि रूपिदारथो । बहुविहाहारविआरं
उवसाहेदि सूवआरो । वज्जन्ति मोदथा, पच्चन्ति अ प्पुवथा ।

(क) हीही भो । इतीपि पञ्चमे प्रकीर्ते अथ दरिद्र जन्-र्णोभोतपाटनकर आह-
रति उपचिती हिद्दुत्तैज्जगन्थ । विविध सुरनि धूमोदगारि नित्य सन्ताप्यमान नि द्रसतीव
महानस हारमुखे । अधिकमुनमुकायत मा साध्यमानवृविध भव्य भोजनगन्थ । अथ-
मपर पटच्चरमिव प्रेभि धावति रूपदारक । वरुविधाहार-विकारमुपम धरति रूपकार ।

(ख) विदू इति । उपचिती वृद्धिमात्र । आहरति नाभिकामाकर्षति । महानस
पाकस्थान कर्तुं, नित्य सन्ताप्यमान सर्वदा पाकानुष्ठानेन अग्निना ताप नीयमान
मत विविधाना सुभीना धूमानामुदगारी दीप्यन्त हारमुखे करणं, नि द्रसतीव ।
अत क्रियीन्प्रे चालद्धार । "पाकस्थानमहानसे" इत्यमर । साध्यमानाना सन्तापमानाना
वृविधाना भत्याणा चर्चणीयाना भोजनाना पेयादीनाश्च गन्थ मानधिक्रम, उत्तमुकायत

(ग) दासो । आवा आश्रन आश्रन, एहे पवन प्रकोष्ठे प्रवे-
ककन ।

(ङ) विदूषक । (प्रवेशपूर्वक दर्शन कविद्या) बड्डे आश्रयात्
एहे पवन प्रकोष्ठे षड्विहानावेव लोड्डनव एहे हिद्दुत्तैज्जगन्थ
क्रम बुद्धि पाशैत थाकिष्सा, नागिका आकर्षण करिउच्छे । सर्वान्
सन्तापमान पाकस्थानटी, आवमुखवावा नानाविध शौर्ययुक्त धूम उदगीर्ण
करिद्दा, येन निवास त्याग कविउच्छे । नानाविध चर्चणीयानि दश
प्रसृत कविउच्छे, ईहार पक्क, आनाके अताञ्च उक्कटित करिद्दा बुद्धि-

पादगतम् । अविदाणिं इह वद्विथं भुञ्जसु त्ति पादोदन्नं लहिम्भं ?
 चन्दतीव्रलीक्य च । इदो गन्धर्व-सुरगणैर्हिं विथ विविहालङ्कारसीहि-
 देहिं गणियाजणैर्हिं वन्धुलैहिं अ जं मच्चं सग्गीअदि एदं गीहं ।
 भो ! के तुम्हे वन्धुला णाम ? । (फ)

वन्धुलाः । । वयं खलु—

परगृहललिताः परात्रपुष्टाः

परपुरुषैर्जनिताः पराङ्गनासु ।

वज्रल मोदका, पण्यल च पुपका । अपि इदानीमिह वर्जित मुह्य, इति पादोदकं
 लम्भे ? । इह गन्धर्वसुरगणैरिथ विविहालङ्कारसीमितौ, गणिकाजनैः चन्धुलैश्च यत्पुप-
 कागणैरेव गीहम् । भो ! के ययं वन्धुला नाम ? ।

भोजनाय उत्सुक करोति । अपिदारको रूपवान् सुन्दरी बालक, पटञ्चर शीर्ष-
 बन्धमिथ, पैगि हिन्धम्, धावति पाकायै प्रस्थान्यति, "पटञ्चर शीर्षबन्धम्" "पैगी
 कीथी हिन्धोने, एम्" इति चामर । उपकार पाचक, बहुविधानामोहागणो ग्यायानो
 विकार पाकेन । उपमाधयति निष्पादयति । पुपका पिष्टकानि । अपिमन्द
 मये । इह अपिन् स्याने तर्हितं प्रचुरम् । इति एतन् परमिन्दर्षं, पादोदकं
 पादप्रक्षालनायै जलम्, लम्भे उभ्य इति उभय । यत्पुपकमित्येकमेव 'पट' निमित्त-
 मिति मदर्षं ।

परधननिरता गुणेश्ववाच्या

गजकलभा इव बन्धुला ललामः ॥२८॥

परंति । परगृहे ललिता ईक्षिता ईक्षितत्वेन पालिता, परान्नेन पुष्टा वर्धितदेहा, परपुरुषै पराङ्गनाम् जनिता, परधनेषु निरता भीमादिना आसक्ता, तथा गुणेषु वैचक्षण्यदिषु अवाच्या तेषामसत्त्वादनुदाहार्थ्या निर्गुणा इत्यर्थ, बन्धुन् सङ्घीदरादीन् नान्ति अनाजसिन आददते प्राप्नुवन्तीति व्युत्पत्त्या बन्धुलामदःख्यया कृता, गजकलभा हस्तिशवका इव, ललाम विलसाम ।

अथ गजकलमानामपि परगृहनितत्वादिधक्त्वत्वात् पूर्णोपमानात् । तथा एकस्यैव परगृहस्य पञ्चधा प्रथीयान् अन्ववैकृतत्वदीय, "गजकलभा ललन्ति बन्धु ललामः" इति पुरुषभेदात् "लतेव राजसे तन्वि ।" इति दर्पणीदाहरणवदुपनागतभयप्रक्रमतादीपय । तेन च श्लोक एव पठनीय —

"निजगृहरक्षिता परान्नपुष्टा अपरिचितैर्जनिता भयाङ्गनाम् ।

इतरधनरता गुणेश्ववाच्या गजकलभा इव बन्धुला प्रसिद्धा ॥"

न च "कलम कनिशावक" इत्यमरादिप्रामाण्यात् कलमशब्देनैव कनिशावकप्राप्ती पुनर्गजशब्दोपादानात् पुनरुक्ततादीर्घोऽपीति वाच्यम्, गजशब्देन तत्साहचर्यप्रतीतत्वेन च बन्धुलानामपि जनकसाहचर्यरूपव्यङ्ग्यायनाभात् "धनुश्यादिषु शब्देषु शब्दानु धनु-रादय । आरुढत्वादिधीधाय" इति साहित्यदर्पणे प्रतिप्रसवात् ।

अहो ! केव तदानैःकनी समाजरीति । यदीदृशा अपि नि सङ्घीचमेवात्मानं भद्रेषु परिचायन्ति, समाजेषु च निर्वाधमेवात्मर्भवन्ति, मङ्गतभाषा कुवन्तश्च आत्मन शिचितत्व-मनीचत्वश्च प्रदीतयन्ति, मत्कुलजाता ब्राह्मणाय निरुद ममेव वैश्या परिचयन्ति, तादृशा एव च मूल सनमसञ्जनतया विगिहृष्टितया च प्रयत्न इति ।

"लन विलसि" इति भौवादिक्ती घानु । पुषिताया वसाम् ॥२८॥

रङ्गनगण । आभरा, परपुरुषवर्कृक परश्रीपते उरुपान्ति, परगृहे परिपान्ति, परान्ने परिपुष्टे, परधनभोगे आसक्त एवः पुणे अश्लेषा

বিদু । আদিসদু ভীদী । (ব)

চেটী । এদু এদু অজ্ঞী । ডম' ছট্ট' পশ্বোষ্ট' পবিসদু
অজ্ঞী । (ম)

বিদু । প্রবিশ্যাবনোক্চ ব । হীহী ভী ! ডধী বি ছট্টে পশ্বোষ্টে
অমু' দাব সুবসু-রঅগাণ' কস্মতীরণাড' গীল-রঅণ-ধিগিকি-
নাড' ইন্দাউহুগাণ' বিঅ দরিসঅন্তি । বিদুরিঅ-মৌস্তিঅপবাল-
পুপ্ফরাঅ--ইন্দগীল--কক্কৈতবঅ--দগ্ধবঅ--সরগঅ--দহুদিঅাড'

(ব) আদিপ্রস্তু ভবতী ।

(ম) এতু এতু আর্থে, ডম' চল প্রকীষ্ট প্রবিগনু আর্থে ।

(ম) হীহী ভী ! ইতীঃপি পঠে প্রকীষ্টে অমুনি তাবনু সুবর্ণরবানা কস্মতীরণানি
নীল-রব বিনিচ্চিন্নানি ইন্দাউহুগাণমিব দর্শয়ন্তি । বৈদূর্যমৌস্তিকা-প্রসঙ্গ-পুশ্বরাগে-ইন্দনীল-

(ম) বিদু ইতি । নীল(বৈর্মসকলাদিবিবি'নিচ্চিন্নানি স্ববিতাণি, সুবর্ণরবানা
স্বাভিকশাধিবরনিস্থিতস্বর্ণাণাম্, কস্মশা ঘটনক্রিয়য়া জাতানি তীরণানি কস্মতীরণানি,
ইন্দাবিধস্য স্মানম্ আনামু মমস্কিন, দর্শয়ন্তীষ । অথ কিরীত্ম্ম'চালভার ।

বৈদূর্যাদীনি রতনামানি । অশ্বীন্য বিচারয়ন্তি পরস্পর তাংতল্য কুর্বেতি ।
(একেবাবে নিগুণ) । আনাদেব নাম বহুল, আমবা হস্তি শাবকেব জ্ঞাও
বিচরণ কবি ॥২৮॥

(ব) বিদুসক । পথ বধিখা দাও ।

(ভ) দাসী । আবা অস্মন অস্মন, এই মর্মে প্রকোষ্ঠে প্রবেশ
করুন ।

(ম) বিদুসক । (প্রবেশপূর্বক দর্শন কবিয়া) বডই আশর্বা ত ।
এই মর্মে প্রকোষ্ঠেও, নীলমণিগচিত এবং স্বর্ণ ও বহু নিশ্চিত এই তোরণ-
গুলি আপনাদিগের উপবে যেন ঠেকানতব অবস্থান দেখাইতেছে । শিল্পগণ

रञ्जणविसेमादं अणोष्णं विचारयन्ति सिपिण्णो । वञ्जन्ति जाद-
रूवेहिं माणिक्कादं, घडिञ्जन्ति सुवग्गालद्वारा रत्तसूत्तेण, गत्यो-
अन्ति मौत्तिआभरणादं, घसीअन्ति धीरं वेदूरिआदं, छेदि-
अन्ति मङ्गआ, माणिञ्जन्ति पवालआ, सुक्खविअन्ति श्रीलविट-
कुङ्कम-पत्थरा, सालीअदि कत्यूरिआ, विसेसेण घिससट्टि चन्दण-
रमो, मंजीईअन्ति गन्धजुत्तिओ, दीअट्टि गणिआ-कामुकाणं
सकप्पूरं ताम्बोलं, अवलोईअदि सकड्ढक्खअं, पअट्टट्टि ङामो,

कर्केतरक पञ्जरागभरकतप्रभतीन् रत्तावग्गिपान् धनीन् विचारयन्ति शिन्धिन । वध्यन्ते
जातरुपैमाणिक्यानि, घटयन्ते सुवर्णालद्वारा रत्तसूत्तेण, गत्यन्ते मौत्तिकाभरणानि, घटयन्ते
धीरं वेदूर्याणि, छिद्यन्ते शङ्खा शायन्ते प्रवालका, शीष्यन्ते आट्टं कुट्टुमप्रसरा,
साध्यन्ते कान्तूरिका विगणेषु घटयन्ते चन्दनरसं मद्योन्त्यन्ते गन्धयुक्तयः, दीयन्ते गणिका-

जातरुपै स्वरुपं । वध्यन्ते मानरुपत्वेन । घटयन्ते स्वीज्यन्ते द्वाररुपत्वेन ।

धीरं मन्दं मन्दं घटयन्ते श्लक्ष्णतासम्पादनार्थम् । शान्दन्ते शानयन्त्वेण छिद्यन्ते
सुमीलकरणार्थम् । आट्टं कुतोऽपि जलाक्ता कुट्टुमाना प्रसरा पृथ्वा, शीष्यन्ते आत्प-
तापेन । साध्यन्ते एकस्थानस्था क्रियते । गन्धयुक्तयः सुगन्धिद्रव्यनिपदानि, मद्योन्त्यन्ते

वैदूर्या, मुक्ता, प्रवाल, पुष्पबाग, ईरुनीत, कर्केतव, पद्मबागं च शबकत-
प्रकृति विशेष विंशत्य वस्तुसमूहेषु परस्परं तावतना कवितेहे । श्वर्ण-
यूत्रे माणिक्येयं माना गीथितेहे, ब्रह्मसूत्रावा श्वर्णालकाव दोग
कवितेहे, मुक्ताव शव गीथितेहे, वैदूर्यामणिगुलिके श्वर्ण कवितेहे,
एव कवितेहे, प्रवालगुलिके शायदास्य दिवा गोल कवितेहे, छिद्य
कूट्टमगुलिके सुकाहेतेहे, कञ्जगुलिके एकरु कवितेहे, मान-
चन्दनके डान कवितेहे, गण्डे शकहदासकन लेपन कवि-

পিবোত্রটি অ অণবরত্র মমিক্কার' মডগ । ইমে চেড়া, ইমা
চেড়িআত্রো, ইমে অবর অধীরিট-পুত-দার-বিত্তা মণুস্সা
করআ-মহিৎ-পোৎ-মটিরেহিঁ গণিআ-জণেহিঁ জে মুক্কা আসআ
তাড' পিঅন্তি । আটিসদু মৌটৌ । (ম)

চেটৌ । এদু এদু অজ্জৌ । ইম সত্তম পঅৌটু' পবিসদু
অজ্জৌ । (য)

কামুক্যৌ মকপূর তাধূলম্, অবনীকৃত মকটাম্, মবর্ততে দাস, পীযতে চ অনবরত
সমীতকার মদিরা । ইমে চেটা, ইমার্থটিকা, ইমে অপর অধীরিতপুতদারবিত্তা
মনুথ্য করকাসহিতপীত মদিরং গণিকাজনৈর্যে মুক্কা আসবা তান দিধন্নি । আদিগ্নু
भवती ।

(য) এতু এতু আথ । ইম সত্তম প্রকৌঠ প্রবিশন্তু আথ ।

কুচাদাবিত্তি গ্ৰীষ । অধীরিতানি অবজ্ঞাতানি পুত্র দার বিত্তানি যৈস্তৌ পুত্র দাধনানি
বিছায় তত্বেব সততাধিস্থিতা ইত্যর্থ । করকয়া বর্ষোপলজনীন মহিত যথা স্যাত্তথা
পীতা মদিরা যৈস্তৌ । মুক্কা পীত্বা পরিষ্যক্তা, আসবা ময়বিগ্ৰীষা, তানু আসবান,
পিধন্নি মনুথ্যা ইত্যন্বয় । "বর্ষোপলন্তু করকা ইত্যমর ।

ইম সন্দর্ভে পড়ল ছলু যখনরাজানামল পরতানানমবগ্গমিব অরলি ।

তেছে, বেঞ্জা ও কামুককে কর্পুবযুক্ত তাধূল দিতেছে, কটাগেব সহিত
মেগিতোছে, হাশু চনিতোছে এবং সীংবাবেব (সীং শব্দের) সহিত
অবিরত মত্তপান কবিতোছে । এই দাসগণ, এই দাসীগণ এ-এই আন
একদল মাত্ৰ পুত্র, কলত্র ও সম্পত্তি পবিত্র্যাগ কবিতা, (এখানেই
খাবিত্তা) বেঞ্জাবা ববকেব সহিত মত্তপান কবিতা যে সব আসব (মত্ত-
বিশেষ) পবিত্র্যাগ করিয়াছে, তাহা পান কবিতোছে । ওহে। পর
বনিতা দাও ।

विदू । प्रविश्यान्नोक्तं च । हीही भो ! इधो वि मत्तमे
पथोद्वे सुमिलिठ-विहङ्ग-वाङ्गोसुह-गिसस्युड' अखीसु-सुम्बण-
पराड' सुहं अणुभवन्ति पारावट-मिहुणाड' । दहिभक्त-पुरिटी-
दरो वस्त्रणो विअ सुत्तं पट्टदि पञ्जरसुथो । इअ' अवर
मामि-संमाणणा-लह-पसरा विअ घरटासी अधिअ' कुर-
कुराअदि मटणमाग्घिआ । अणेअ-फन्नरमास्माट-पतुट्ट-कगळा (१)

(१) हीही भो । इतीऽपि सप्तमे प्रकीर्ते सुश्लिष्टविहङ्गवाटी-सुम्बनिपणानि
अन्योन्यचुम्बनपराणि सुम्बसदुभवन्ति पारावतमिथुनानि दधिभक्तपुरितीदरी ब्राह्मण इव
एक पठति पञ्चगुक । इयमपरा स्वामिसम्माननालभप्रसरा इव गृहदासी अधिक

(२) विदू इति । सुश्लिष्टा सुन्दरभक्तिनिर्मिता या विहङ्गवाटी पक्षिगृह तत्र
सुखिन निपणानि उपविष्टानि । पारावतमिथुनानि कर्पोतदम्पतय । "वाती तु
एद्विनकुटे" इति विअ । दधिभक्तेन दधिमिश्रिताग्नेन पुरितमुदग् यम् स । पञ्जर-
गुकः पिञ्जरस्य शुकपक्षी । शुक सुन्दरवाक्य "पुरुष पर्वद सर्वम्" इत्यादिमन्त्र ।
स्वामिनी नायकस्य सम्माननया आदरातिशयिन लभः प्रसर. प्रभावी यथा सा ताडयती

(३) मागो । आवा आञ्जन आञ्जन, एते सपुत्र प्रकोष्ठे प्रवेश
करुन ।

(४) विदूवक । (प्रवेशपूर्वक दर्शन करिअ) बड्डे आशुथ त ।
एते सपुत्र प्रकोष्ठेऽ, सुनिश्चित-पक्षिगृहे अवस्थान करतः कर्पोत-
दम्पतिगण पदम्पन चूचनपवाहण इहेछा रूप अचुभव कवितेछे । पिङ्गव-
श्लिष्ट शुकपक्षी, दधिमिश्रित अग्ने उन्नव पूर्ण कविशा ब्राह्मणेव श्राय शुक
(सुम्ब वाक्य) पाठ कवितेछे । एते आव एकटी मयनागारी, धामीव
आन्दरे लक्षप्रभावा गृहदासीव श्राय अताथ 'दुव दुव' कवितेछे । नाना-

কুম্ভদামী বিষ কূত্রটি পরপুট। আলম্বিতা নাগদন্তে
 পঞ্জর-পরম্পরাশ্চো । যোধীশ্চন্তি লাবক। আলম্বীশ্চন্তি পঞ্জর-
 কবিঞ্জলা । পেসীশ্চন্তি পঞ্জরকবোদ। ইদো তদো বিবিহ-
 মণি-চিত্তলিডো বিষ শ্চত্রং সহরিসং গজন্তো রবি-কিরণ-সন্তত্
 পকবুক্বেবেহিঁ বিধুবেদি বিষ পাশাটং ঘরমোরো । অন্তোঽবনীক ।

কুরকুরাশত মদনমারিকা । অনেকফলরসাম্বাদপ্রতুষ্টকণ্ঠা কুম্ভদামীব কূত্রতি পরপুটা ।
 আলম্বিতা নামদন্তেযু পঞ্জরপরম্পরা । যোধীশ্চন্তি লাবকা । অলাপ্যন্তে পঞ্জরকপি-
 জলা । প্রেথ্যন্তে পঞ্জরকপীতা । ইতস্তনো বিবিধমণিচিত্তিত ইবায় মধুদে দৃত্বন

কুম্ভদামীব মদনমারিকা পশ্চিমীর্ষেপ, অধিক যথা ম্যাম্বায়া, কুরকুরাশত কুরকুরীতি
 অশ্যক শব্দ করোতি মুখরতা কুরুতে য । অন্যে পূর্ণোপমালদ্বার । অনেকধা
 ফলানা রসস্য আস্বাদেইন পানেন প্রতুষ্ট প্রকর্ষণে তৃষ্টিজনক কণ্ঠ স্বরীযম্মা সা
 কুম্ভদামী কুষ্টিমীব, পরপুটা কৌকিলা কূত্রতি অশ্যক শব্দ করোতি গুণ বক্তি চ-
 শ্বত পূর্ণোপমালদ্বার । পঞ্জরানা পরম্পরা শ্ৰেণ্য, নাগদন্তেযু দৃশ্যায়মানদাহর্য গিধু
 আলম্বিতা স্থাপিতা । লাবকা 'লাডুয়া' ইতি স্থায়া পশ্চিবির্ষেপা । পঞ্জরশ্চা
 কপিঞ্জলালিত্তিরপশ্চিণ পঞ্জরকপিঞ্জলা । পঞ্জরপালিতা কপীতা, পঞ্জরকপীতা
 প্রেথ্যন্তে ইষ্টম্মানি প্রেথ্যন্তে । বিবিধমণিচিত্তিত ইবনি, নানাবর্ণরচিতপল্লাবিত্তি
 ভাব । রবিকিরণে মন্দ্রম প্রাসাদম, পশ্চিমীকৃত্বৈপৈহ্ছালেন বিধুবনীব ততসল্যাপ

বিধ বনেব বস আশ্রাদন কবায় মহোষজনক-বর্গ-স্ববসম্পন্ন এই কোবিল
 পশ্চিমী, বুট্টনীব ত্রায় অব্যক্ত শব্দ কবিত্তেছে । বহুতব পিঞ্জবশ্রেণী
 নাগদন্তে (শেলপ) নুলাইয়া রাখিয়াছে । লাবক (লাডুয়া) পশ্চি
 দিগক যুদ্ধ কবাইতেছে । পিঞ্জবশ্চ তিত্তিবি পশ্চি গুলিকে কথা বলাই-
 তেছে । পঞ্জবশ্চ বপোত গুলিকে অতীষ্ট স্থানে পাঠাইতেছে । নানা-
 বিধ মণিচিত্তিতের ত্রায় এই গৃহপালিত ময়ূব, আনন্দেব সহিত নৃত্য
 কবতঃ ইত্যন্ততঃ পশ্চ মরালনছাবা, সূর্য্যবিবর্ণমস্তপ্ত অষ্টোলিকাবে যেন

इदो पिण्डीकिटा विअ चन्द्रपादा पटगटि सिक्कन्ता विअ
 कामिणीण पच्छादो परिव्भसन्ति राअरुममिहुणा । एटे अवरं
 बुहु महन्नका विअ इदो तदो सच्चरन्ति घरसारसा । हीही
 भो । पमारअं किट गणिआए णाणापक्खिममूहेहि । ज
 मच्चं क्खु गान्दणवण विअ मे गणिआघरं पडिभासटि ।
 आदिसदु भोटी । (२)

रविकिरणमन्त पक्षीत्वपैवि ध्रुवतीव प्रामाद गृहमधूर । इत पिण्डीकृता इव चन्द्र
 पादा पदगति शिघ्रमाणातीव कामिनीना पथात् परिभ्रमन्ति राजहसमिथुनानि । एते
 अपर इहमतल्लिका इव इतन्त सच्चरन्ति गृहमरमा । हीही भो । प्रसारण कृत
 शकिकथा नानापक्षिममूहे । यत्सत्य मन्दनवनमिष मे गण्यकाम्पह प्रतिभासते । आदि
 इतु भवतो ।

गान्दय वीजयतीवलय । अत्र क्रियीत्पक्षयी ममृष्टि । पिण्डीकृता एकत्र क्षुपी
 कृता चन्द्रस्य पादा किरणा इव शश्वषत्वादिति भाव पदाना कामिनीनामेव चरणाना
 गति मन्थरगमनम् शिघ्रमाथानि इव राजहसाना मिथुनानि दम्पतय कामिनीना
 पथात् परिभ्रमन्ति । अत्र जायुत्प चाक्रियीतप्र क्षयी ममृष्टि । इहमतल्लिका इत्यत्र हा ।
 "मतल्लिका मचच्चि काप्रकाण्डमुदघतल्लगी । प्रअस्तवाचकान्यमूनि" इत्यमर । अदीपमा
 लङ्कार । गण्यकथा वज्रगा वमनसेनया । प्रसारणम् अस्म्य प्रकीठस्य आपनम् ।

व्याङ्गन कवितोच्छ । (अग्रनिके दृष्टिपात कविता) এই দিকে স্তৃপীকৃত
 চন্দ্রকিরণেব ছায় বাজ্রহাসদম্পতিগণ, পদ গতি শিক্ষা কবিতো কবিতোষ্ট
 যেন কামিনীগণেব পশ্চাৎ পশ্চাৎ পবিত্রমণ করিতেছে । এই আৰ
 কতকগুলি গৃহপানিত সাবসপক্ষী, শ্রেষ্ঠ বৃহলোকদিগেব ছায় ইতস্ততঃ
 বিচরণ কবিতোচ্ছ । বড়ই আশ্চর্য্য । বসন্তসেনা নানাবিধ পক্ষিসমূহ-
 ঘাবা প্রাকটীগক একভাবে পূর্ণ কবিতা ফেলিয়াছে । বাজ্রবিকট,

চেটো । এদু এদু অজ্জো । ইমং অটম পম্মোহ পবিমদু
অজ্জো । (ল)

বিদু । পবিম্মাবলোক ব । ভোদি । কা এসো পটপাবারঅ-
পাউদো অধিঅটর অস্বম্মুদ-পুণ্নরুত্ঠালঙ্কারালঙ্কিতো অঙ্গ-
মহ্ণে হি পরিকললন্তো ইদো তদো পরিব্ভমটি । (ব)

চেটী । অজ্জ । এসো অজ্জআএ ভাদা ভোদি । (গ)

বিদু । কেত্তিঅং তবস্চরণ কদুঅ বসন্তসেণাএ ভাদা
ভোদি । আধবা মা দাব, জই বি এসো উজ্জলো মিণ্ণিহোঅ

(ল) এতু এতু অর্থ্য । ইমং অটম প্রকোহ পবিম্মু অর্থ্য ।

(ব) ভবতি । ক এষ পটপাবারকপ্রাভত অধিকতরমত্মদ্রুতপুনরুত্ঠালঙ্কারালঙ্কিত
অঙ্গমহ্ণে পরিকললিতস্তত পরিব্ভমতি ? ।

(গ) অর্থ্য । এষ অর্থ্যাবা ভাদা ভবতি ।

(ব) বিদু ইতি । পটপাবারকেণ পম্মোহরীযবসন্নন প্রাভত আভত্তীর্হকায, অস্বম্মুত
পুনরুত্ঠে হিণ্ণুলেঅ অলঙ্কারে অলঙ্কিত মথা অঙ্গানা মহ্ণে নানাবিধমহ্ণিমি, পবিম্মুলল
বরিত পনত্রিবল্যর্থ ।

এই বেস্তাবাভীথানি নন্দনবনেব তুল্য বলিয়া আমাব বোধ হইতেছে ।
পথ বলিয়া দাও ।

(ল) দাসী । আযা আহ্নন আহ্নন, এই অষ্টেন প্রকোঠে প্রবেশ
করুন ।

(ব) বিদূষক । (প্রবেশপূর্বব দর্শন করিয়া) ওহে ! যিনি পট
উভরীয় বস্ত্রে আবৃত এবং অতি আশ্চর্য্য ও দ্বিগুণ অলঙ্কারে অভ্যস্ত
অলঙ্কিত হইয়া, নানাবিধ অঙ্গভঙ্গিধারা ইতস্ততঃ যেন পড়িত
পড়িতে বিচরণ করিতেছেন, ইনি কে ? ।

(গ) দাসী । অর্থ্য । ইনি আযা বসন্তসেনার ভ্রাতা হন ।

सुअन्वोअ, तह वि ममाणवीधीए जादो विअ चम्पअरुक्खो
अण्हिगमणीओ लोअस्स । अथतोऽननीय । भोदि ! एमा उण
का ? फुल्लपावारअ पाउटा उवाण्ह-जुअल-णिकित्त-तेल्ल-चिक्क-
लेहिं पादेहिं उच्चामणे उवविट्ठा चिट्ठदि ? । (प)

चेटी । अज्ज ! एमा क्खु अम्हाणं अज्जाए अत्तिआ । (म)

(प) कियत् तपयग्लं कृवा वसन्सेनाया माता भवति । अथवा मा तावत्,
यद्यपि एष उज्ज्वल विग्ध्य सुगन्ध तद्यपि गमशानवीथीं ज्ञात इव चम्पकवृक्ष
अनभिगमनीयो लोकस्य । भवति । एषा पुन का फुल्लपावारकप्रकृता उपानदयुगल-
निधिन तैल चिक्कणाभ्या पादाभ्यामुच्चामनीपत्रिष्टा तिष्ठति ? ।

(म) आर्य । एषा खल्वध्याकम् आर्याया माता ।

(प) विदू इति । मा तावत् न खलु किपदित्यादिकमुचितमुक्तमिति ज्ञप ।
तत्कारणमाह यद्यपीत्यदि । उज्ज्वल परिच्छेदिन पुष्पेण च । विग्ध्य लावणवान्
सुगन्ध । सुगन्ध सुगन्धैलादिना पुष्पेण च । गमशानस्य दीधौ तत्सुपृक्तं रथा
तस्याम् । अनभिगमनीय असंध्याथ असूश्रय पापितादपवित्रत्वार्थेति भाव । अत्र
पुष्पोपमालङ्कार । फुल्लेन सुपरिष्कृतत्वात् सुन्दरवर्णत्वाच्च विक्रमितीनेव प्रावारकृष
उत्तरीयवसनेन प्राकृता । उपानदयुगले अर्धपादुकादध्यान्तरे निविष्टौ प्रवेशितौ तैलेन
चिक्कणौ उज्ज्वलो च ताभ्या पादाभ्यामुपलक्षिता । विग्ध्येणै तृतीया ।

(म) विदूषक । कत तपञ्जा करिआ वसन्सेनार जाता हण्णा
भाव ? । अथवा, एकप बला मन्त्रत नहे, कावण, यद्विष ए उज्ज्वल,
स्निग्ध एवं सुगन्धमन् वित, तथापि अशानेव पथे उपपर चम्पकवृक्षेव त्वात्र
लोकैव अभिगम्य नहे । (अञ्चदिके दृष्टिपात करिआ) अहे । ईनि
आवाव के ? यिनि फुल्ल उज्ज्वलीयवन्ने आरुत हईया, तेले चम्पके पा
दु'खानि छूता दु'खानिव भित्तरे दिआ, उक्त आसने उपवेशन कविआ
आहेन ।

বিদু । অহো ! সে অপবিত্তভাঙ্গীণ পৌত্রবিত্যারো । তা
কিং এতং পবেমিষ্ম মহাদেবং বিষ্ম দুষ্কারমীহা ইহ ঘরে
শিম্বিতা ? । (ঙ)

চেটী । হতাম । মা যব্বং উবহম অন্হাণং অত্তিঅং ।
এসা ক্বু চাউত্থিএণ পীডীঅদি । (চ)

বিদু । সপরিহাসম । ভঅবং চাউত্থিঅ । এদিণ্ণা উবআরিণ্ণ
মং বি বহ্ণং আলীএহি । (ক)

(ঙ) অহো ! অস্যা অপবিত্ত ডাকিন্যা উদরবিন্দার । তত্ কিম এতা পবেশ্চ
মহাদেবমিব দারশীমা ব্রহ্ম যদে নিম্বিতা ? ।

(চ) হতাম । মৈবমুপহস্য অক্ষাক মাতরম । এষা স্বলু চাউত্থিকেন পীডতে ।

(ক) ভগবন । চাউত্থিক । এতেনীপচারিষ মামপি ব্রাহ্মণমালীকয় ।

(ঙ) বিদু ইতি । অপবিত্তা বৈশ্যাল ন সর্বজাতিভির্ভুক্তপূর্বত্বাদিতি ভাব , ডাকিনী
পিয়াচীবিশেষ নানারূপধারণাদিতি ভাব তস্যা উদরস্য বিস্তার পীড়তা । এতা
বসন্তসেনায়া মাতরম, মহাদেবমিব মহাস্থূলত্বাত শূন্যত্বাভিতি ভাব ।

(চ) চেটীতি । চাউত্থিকেন প্রতিচতুর্থদিবসজাতিন অপরীনেষিতি শিষ । পীড়নে,
তেনৈয পূর্বাংপিচয়া অতীত্বচীনা জাতিব্যাশয় ।

(গ) দাসী । আযা । ইনি আমাদের বসন্তসেনার মাতা ।

(হ) বিদূষক । ওবে । এই অপবিত্ত ডাকিনীটার উদরের
বিস্তারটা দেখ । তবে কি মহাদেবের জায় এটাকে প্রবেশ কবাইয়া,
এই বাড়ীর ছ্যারের শোভা কবা হইয়াছে ? ।

(ফ) দাসী । ওহে হতাম ! তুমি আমাদের মাতাকে এভাবে
উপহাস কবিও না । ইনি, প্রত্যেক চতুর্থদিনোৎপন্ন জবে পীড়িত হইয়া
পড়িয়াছেন (তাহাতেই এত ক্লম হইয়া গিয়াছেন ।)

चेटी । हदाम ! मरिष्यमि । (ख)

विदू । सपरिहामम । दामौए धीए ! वरं ईदिसो सूण-पीण-
जठरो मुदो ज्जेव । (ग)

मीधु-सुरामव-मत्तिआ एआवत्यं गदा हि अत्तिआ ।

जइ मरइ एत्य अत्तिआ भोटि सिआल-महस्स-जत्तिआ ॥२८॥

(ख) हदाम । मरिष्यति ।

(ग) दाम्यः पुत्रि । वरम ईदृशं शूनपीनजठरी मृत एव ।

मीधुसुरामवमत्ता एतावदवम्या गता हि माता ।

यदि मियते अत्र माता भवति शरालसहस्रयावा ॥२८॥

(क) विदू इति । चातुर्थिक । इत्य प्रतिचतुर्थदिवसजायमानज्वर । उपचारेण
प्राप्तन सम्प्राप्ता पीवतासम्पादनरूपव्यवहारेण ।

(ख) चेटीति । 'मरिष्यसि' इत्ययमपि आक्रोशच्छ्रीपदास ।

(ग) विदू इति । शून लच्छून शीयादिना अथन्तस्फीतमिवेत्यथ , पीन स्वभावात्
एव स्थूल जठरमुदर यस्य स तथोक्त , ईदृशी जनो मृत एव वरमित्यव्यथ । न तु
जीवितो वर केवलश्रीध्वादिध्वसादित्यर्थ । किन्तु "मरिष्यसि" इत्यनेन सादृशधीषदेहस्य
यन्मरणं निर्दिष्टम् तत्र वरम , कस्याप्युपकाराभावादिति भाव ।

ननु इदृशस्यूलदेहस्य मरणे कस्योपकार इत्याह सौध्विति । मीधुसुरामवे विविधैरेव
मद्यविशेषैस्तान्पानं गिन्यर्थं मत्ता, माता इय वसन्तमिनाया जननी, एतावदवम्याम् ईदृशीं
स्थूलताम्, गता प्राप्ता, हि इत्येवमिच्छितमेवेत्यर्थं । अत्र इदानीं यदि, माता

(क) विदूयक । (पविहासेव सहित) हे माहात्माशानि चातुर्थिक
द्वर । आमि ब्राह्मण, आमाव प्रतिष्ठे, तूमि एहेभावे एकट्टे दृष्टिपात कर ।

(ख) दागी । हदाम । मरिष्ये किञ्च ।

(ग) विदूयक । (पविहासेव सहित) उहे दामौव मेवे । शे.प-
की.तेव त्रय एहेरूप फीतोमव ब्यक्तिव इडुई डान । कावण—

ভেদি । কিং তুম্হাণ জাণবত্তা বহন্তি ? । (ঘ)

চেটৌ । অজ্জ । গহি গহি । (ঙ)

বিদূ । কিংবা এত্থ পুচ্ছীঘদি । তুম্হাণং ক্বু পেম্মণিম্মল-
জনে মন্নণ-সমুদে ত্য়ণ-ণিঅম্ব-জহ্ণা-জ্জেব জাণবত্তা মণ-

(ঘ) ভবতি । কি যুগ্মক যানপাৱাণি বহন্তি ? ।

(ঙ) আয়্য । নহি নহি ।

সেই বসন্তসীনায়া জননী মিয়তে তদা যমালমহস্যস্য যাতা ভীজনীনমবৌ ভবতি ।

অতএব ইদৃশ শূন্যপীনজডগৌ স্তত এব বরমিতি ভাব ।

অথ অন্যায়মকমলদ্বারা । কিন্তু অনিআশ্চর্য্য দিগপাদানৈব পরিহাসমুষ্টি
করণান্ন কথিতপদতাঈষ ইতি ধ্যেয়ম্ ।

অতএব নম্ব নাম প্রতিমুখসম্ব রঙ্গম্ “পরিহাসবর্চৌ নম্ব” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

সৌধুমহতীনা ভেদমাহ ভাবপ্রকাশি—“ইতৌ পক্ক রসে সিদ্ধ সাধু পক্করসয়
স ।” “শালিষষ্টিকপিষ্টাদিকৃত ময়্য সুরা স্মৃতা ।” “যদপক্কীযধাম্বুশ্চ সিদ্ধ ময়্য
স আমব ।”

“উপজাতিবিশেষ” কন্দ ইতি পৃথ্বীঘর ॥২৮॥

(ঘ) ভবতীতি । যালপাৱাছি পীতশকটাদৌনি বিক্রীযদ্বল্যভাজনানি বহন্তি
বালিন্যার্থে বলন্তি কিমিত্যর্থ । অন্যথা কথমীদৃশৌ ধনসম্পত্তি স্যাদিতি ভাব ।

(ঙ) চেটৌতি । অথ বিদূষকৈশ্চ ক্তৈঃপি পরিহাসে স্বেচ্ছা স্বেচ্ছাত নর্ধদুষ্টির্নাম
প্রতিমুখসম্বেরঙ্গম্ “উতিম্ভু পরিহাসজা । নর্ধদুষ্টি” ইতি সাহিত্যদর্পণলক্ষণাত্ ।

তোমাদের মাতা সৌধু, সুবা ও আসবপানে মত্ত হইয়াই এত বড়
স্ববস্থা প্রাপ্ত হইয়াছেন, এখন যদি ময়েন, তবে সহস্র শৃগালের জীবন-
বাড়া নির্বাছ হয় ॥২৯॥

(ঘ) ওহে । তোমাদের কি বাণিজ্যপোতাঙ্গি বাতাদাত হবে ? ।

(ঙ) দাস্যে । আৰ্য্য । না না ।

हरणा । एव्वं वमन्तसेणाए बहुवुत्तन्तं अट्टपओट्टं भवणं पेक्खिअ, जं सच्चं जाणामि, एवत्थं विअ तिविट्ठं टिट्ठं । पसंसिदुं णत्थि मे वाचाविहवो । किं दाव गणिआधरो ? अहवा कुवेरभवणपरिच्छेदो त्ति ? । कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? । (च)

(च) किं वा अत्र पृच्छति ? । युष्माकं खलु प्रेमनिर्भलजलं मदनममुद्रे क्षन-
नितम्ब जघनान्धैव यानपात्राणि मनोहराणि । एव वमन्तसेनाया बहुवृत्तान्तम् अष्टप्रकीर्णं
भवनं प्रेक्ष्य, यतस्तत्र जानामि, एकस्मिन्निव विपिष्टप हृष्टम् । प्रशंसितुं नामि मे
वाचाविभव । किं तावत् गणिकारुहम् ? अथवा कुवेरभवनपरिच्छेद ? इति ।
कस्मिन् युष्माकमार्था ? ।

(च) विदू इति । अत्र यानपात्रवहनविषयं, किं वा पृच्छते ? किमपि पृच्छनीयं
नास्तीत्यर्थः । कुत इत्याह युष्माकमिति । प्रेमैव निर्भलं जलं यत्र तस्मिन् तरल-
त्वादिति भावः । मदनं काम एव समुद्रस्तस्मिन्, अगाधत्वादित्याशयः । मनोहराणि
क्षणनितम्बजघनान्धैव यानपात्राणि पीतभाजनानि तवीज्रतत्वादित्यभिप्रायः । अत्र मदन-
वन्दुविषयं साहू रूपकमलङ्कारः ।

बहवी हलाला मानव-पशु पक्षिप्रभतीना न्यापारा यत्र तत्, अष्टी प्रकीर्णा कक्षाणि
बन्ध तत्, भवनं वाटीम् । वयाणां पिष्टपानां समाहार इति विपिष्टपं स्वर्गमन्त्र-
पातान्वाक्कं त्रिभुवनम्, एकस्मिन्निव एकस्थानस्थितमिव हृष्टम्, इति यत्सत्यं ध्रुवम्-
जानामि । अत्र क्रियोन्मेषालङ्कारः ।

(च) विदूयकः । ए विषये जिज्ञासाहै वा कविव कि ? । प्रेमरूपं
उल्लसपूर्णं कामसमुद्रं तौमाद्रेण स्तनं, नितम्बं च जघनदेशहै हहैल मनोहरं
वाग्निप्रापोत्तं । बहुवृत्तान्तपूर्वं च अष्टप्रकीर्णसमन्वितं वसन्तसेनारं एहैरुप-
वाङ्गी देखिदा, वास्तुविकहै वृक्कितेछि वे, आमि त्रिभुवनहै वेन एकस्थानहै
देखिजाम । आनारं वाक्येण शक्ति प्रशंसा करिते समर्थ नहै । एधनो
किं वेष्टाभवन ? ना, कुवेरभवनं पवित्रीना ? तौमाद्रेण आया
कोथा ? ।

चेटी । अञ्ज । एमा रुक्ववाडिआए चिद्धदि । ता पवि-
मदु अञ्जी । (छ)

विदू । प्रविश्य दृश च । हीही भो । अहो रुक्ववाडिआए
सम्मिखिअदा । अच्छरीदि-कुसुमपत्थारा (१) रीविटा अणेअ-
पादवा, गिरन्तर-पादवतल-णिम्मिदा जुवदिजण-जहणप्पमाणा
पट्टदोला, सुवसजुधिआ-सेहान्निआ-मानई-भल्लिआ-गोमानिआ-

(द) आर्य । एषा इक्ष्वाटिकाया तिष्ठति । तत् प्रविशतु आर्य ।

(ज) हीही भो । अहो इक्ष्वाटिकाया सशोकता । । अच्छरीतिकुसुम
प्रसारा रोपिता अनेकपादपा, निरन्तर पादपतल- निम्बिता युवति-जन जघनप्रमाणा

इदं किं शक्याया वसन्तसेनाया गृहम् ? अथवा कुवेरभवनपरिच्छेदं मत्स्यमाल्य
परिच्छेदं सशोकं ज्ञातं कुवेरभवनम् ? इति प्रशंसितुं प्रकर्षणैकतरं निर्दिश्य
वक्तुं नान्ति मे वाचाविभयं वाक्यशक्तिः । अथ शुद्धमन्तेहालद्वारः ।

वाचति "वटि भागुरिरञ्जोपसवाप्यीरुपसर्गयी । टापञ्चापि हलान्तानां चक्षुषा वाचा
निष्ठा गिरा" इति वाक्यशब्दात् टापः ।

(क) चेटीति । एषा आर्या वसन्तसेना, इक्ष्वाटिकायामुद्यानिः ।

(ज) विदू इति । सशोकता कान्तिगता । अच्छा निर्मला मनीहरा रीतिरव-
स्थानपरिपाटी येषां ते च ते कुसुमानां प्रसारा विस्तारा समुद्धार्येति ते । अनेके
नानाविधा पदपा इषा रोपिता । निरन्तरा घना ये पादपस्तेषां तले अधीर्दिग्ने
निम्बिता । अतएव सवदेव द्वाया सुलभेति भावः । युवतिजनस्य जघनप्रमाणा जघन-

(छ) दासो । इति उच्छाने बहिषाहेन । ता' आपनि उपस्थित
इडन ।

(ञ) विदूषकः । (प्रवेशपूर्वकं अवलोकनं कविना) वडई आशचा
त । এই উচ্চানটীব কি অঙ্কুত সৌন্দর্য্য । কুসুমসমূহেব অবস্থান-

(१) अच्छरीदि कुसुमा जम् ।

कुरवश्चा-अटिमोत्तम-पद्मटिकुसुमञ्जि सत्रं गिबडिदेहिं जं सच्चं
नहु कगेटि विअ गन्दगवण्णस्स सस्सिरीअटं । अन्तीऽवलोक्थ । इदो
अ उटअन्त-सूरसमप्यहेहिं कमलरत्तोपलेहिं सज्जाअदि विअ
दीहिआ । (ज)

अधि अ । एमो असोअवुच्छो णवणिग्गम-कुसुम-पल्लवो भादि ।

सुभटो व्व समरमज्जे घण-लोहिद-पङ्क-चच्चिको ॥३०॥

पद्मोला, सुवर्णशुभिका शैफालिका मखती मल्लिका नवमल्लिका कुसुमकातिमुक्तकप्रभृति
कुसुमे स्वयं निपतितैर्यत्सु लक्ष्मीकरीव गन्दनवनस्य सशोकताम । इतथ उदय
मन-सुर समप्रभे कमलरत्नोत्पले सख्यायत इव देहिं वि का ।

अधि च । एषोऽशीकवृक्षो नवनिर्मितकुसुमपल्लवो भाति ।

सुभट इव समरमध्ये प्रनर्नाहितपङ्कचर्चक ॥३०॥

समानो जा । अतएव च युवतिजनैरनायामेनार्द्रु शक्रेत्याशय । पद्मोला पद्मव-
निश्चितदोलनयन्त्रम वर्धते इति श्रय । अतिमुक्तक माधवीपुष्पम । सशोकता कान्ति-
लक्ष्मीकरीव खर्षकरीव । क्रियोत्प्रेक्षालदार । इतथ अस्या दिशि च, उदयमानी
य मू मृत्सम्य समा तुल्या प्रभा देहा तै । सख्यायत इव सख्यासमश्रद्ध चतैव ।
अव उपमीपक्रमा उत्प्रेक्षालदार ।

एष इति । समरमध्ये घनैर्गोठै लोहितपङ्कै रुधिरकर्हमै चर्चिका चक्षा गात्रे

वात्तिनी बडहे मनोहव , नानाविध वृक्ष रोपण बबियाछे, घन घन वृक्षेण
तने युवतिजनैर जवनसमान उच्च पट्टोलोला निश्चित बहियाछे । अद्य
निर्पातित स्वर्णशुभिका, शैफालिका, मानती, मल्लिका, नवमल्लिका, कुसुमक ७
मानवोपुष्पावा एते उच्छान्ती, बाह्यविकहे नन्दनवनेव शोभाक येन
वर्ष बबियाछ । यावाव एतेनिके उच्छमान श्रयोव श्राय काष्ठिसमश्रित
पुत्र ७ शुकलापुष्पावा दीर्घिवाटी येन मफाकालेव छात्र यावण बदि-
तेछ ।

विदू । उवविसदु भोटी । उभावपविशत । (ड)

वमन्त । अपि कुशलं मार्यवाहपुत्रस्य ? । (ढ)

विदू । भोटि । कुशलं । (ण)

वमन्त । आर्य्य । मैत्रेय । अपीटानीम्—

गुणप्रबालं विनयप्रशास्त्र

विश्रम्भमूलं महनीयपुष्यम् ।

तं माधुवृक्षं स्वगुणैः फलाढ्यं

सुहृद्विहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति ? ॥३१॥

(ड) उपविशतु भवती ।

(ण) भवति । कुशलम् ।

(ड) वमन्त इति । अपिशब्द प्रत्यय । मार्यवाहपुत्रस्य वणिक्पुत्रस्य चारुदत्तस्य । मनसा पतित्वेन कृतकालात् नामानुच्चारणम् ।

गुणैति । सुहृदो मन्थव एव विहङ्गा पक्षिणः सुहृद्विहङ्गा तदाश्रयकरणात्, गुणा दयादाक्षिणादय एव प्रशाला पल्लवा यस्य तम् तव रागजनकत्वात्, विनयी नमभाव एव प्रकटा श्रव्या यस्य तम् तदर्शनेव सुहृद्विहङ्गानामवस्थानमभ्यस्त, विश्रम्भी विश्राम एव मूल कारण ब्रह्म यस्य तम् तद्गणादेव च माधुताया इत्यस्य चावस्थिते, महनीय लीकेषु पूज्यतेव शौर्यमेवत्यर्थं पुष्य यस्य तम्, लीभनीयता प्रतिपादनात्, स्वगुणैः परीपकारादिभिरात्मनी गुणान्तर फलाढ्य फलपुत्र परीप कारानी न गुणान्तराणां च फलानि माधुतासाध्यकार्याणि शस्यानि च यस्य तन्मित्यर्थं,

(ड) विदूषक । आपनि वृत्तम् । (दुई जनेई वसिन् ।)

(ढ) वस्यस्येना । वणिक्पुत्रव (८ क्रमं ठव) मन्त्र उ ? ।

(ण) विदूषक । वस्यस्येना । उँहाव मन्त्र ।

वस्यस्येना । आप । टैण्डव । । आप ,

विदू । स्वगतम् । सृष्टु उवलक्खिदं दुट्टविलासिणीए ।
प्रकाशम् । अधइ । (त)

वसन्त । अये । किमागमनप्रयोजनम् ? ।

(त) सृष्टु उपलक्षितं दुट्टविलासिन्या । अथकिम् ।

तत्प्रामिणीभेनैव सुहृदिहङ्गाना तदाश्रय्यात् त प्रसिद्धम्, साधु सज्जन एव वक्ष्यन्तम्,
वञ्चनामाश्रयदानात् छायादानात् सन्तोषकरणाच्चेति भावः, सुख निरुपद्रव यथा
स्यात्तथा इदानीम् आश्रयन्ति अपि ? इति गद्येनान्वयः, अवलम्बन्ते किमित्यर्थः ।
उक्तान्तमगुणभङ्गात् त विद्याः सुहृद इदानीमन्वय न गच्छन्ति किमित्याशयः ।

अत्र श्लिष्ट समन्तवस्तुविषय साङ्ग रूपकमलङ्कारः । तथा चीक साहित्यदर्पण—

“हृद्यन्ते क्वचिदारोप्या श्लिष्टा साङ्गेऽपि रूपके ।”

महनीप्रति भावे अनीयप्रत्ययः । स्वगुणैरिति अनेदि लतीया । तेन च परीपकारा-
द्यान्तकस्वगुणरूपकलगतमित्यर्थलभात् न पूर्वती ल्यन्वय इति ध्येयम् ।

“प्रवान्नीर्ध्मा किमलये वीणादण्डे च विद्रुमे” इति मेदिनी । “सूदमाये जिफा-
भयी” इत्यमरः ।

उपेन्द्रवञ्जेन्द्रवञ्जयोमलनादुपजातिर्गणम् ॥३१॥

(त) विदू इति । दुट्टविलासिन्या कृटवुड्ङिगानिन्या वैश्याया, सृष्टु सम्यक्, उप-
लक्षितमशगतम्, चारुदसस्य गुणवत्त्वमिति श्रियः ।

दद्यात्पक्षिणाप्रकृतिं गुण याहाव पत्तव, विनय याहाव शिखा, विश्वास
याहाव मूल, गौरव याहाव पुष्प एतन् पवोपकाराणि निष्कृत्वा ये कल-
वान्, तान्मे सैः सज्जनवृत्तके, वरूपपक्षिगण, अथे आश्रय करिद्या आछे
उ । ३३॥

(उ) सिद्धक । (अगत) छूटे देष्टाटा ज्ञान नशा करिद्याछे उ ।
(प्रकाशे) इ ।

दस्यग्मना । ठादूर । आपनात् आसिवात् डेच्छ कि ? ।

विदू । सुणादु भोदो । तत्तभवं चारुदत्तो मोसे चञ्चलिं
कदुथ भोटिं विष्णुवेदि । (घ)

वसन्त । अञ्चलिं वडा । किमाज्ञापयति ? ।

विदू । मए तं सुवर्णभण्डञ्च विष्णुभादो अत्तण्केरकेत्ति
कदुथ जूदे हारिटं । मो अ सहियो राअवात्यहारी ण जाण्णि-
अदि कहिं गदो त्ति । (द)

चेटो । अज्जए ! दिट्ठिआ वड्ढसि । अज्जो जूदिअरो
संवुत्तो । (ध)

(घ) शणीतु भवती । तवभवान् चारुदत्त शीघ्रं अञ्चलिं कृत्वा भवतीं विज्ञापयति ।

(द) मया तत् सुवर्णभण्डं विष्णुभादास्वीयमिति कृत्वा दूतं दारितम् । स च
सभिको राजवार्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति ।

(ध) आर्यो । दिक्षा वर्हसे । आर्यो दूतकर मवए ।

(द) विदू इति । तत् त्वया न्यासीकृतम्, सुवर्णभण्डं स्वर्णानुकरणम्, विष्णुभात्
त्वा प्रति विश्वासात् हारणं त्वया न किञ्चित् करिष्यते इति विश्वासादित्यर्थं, आस्वीयमिति
कृत्वा विभाव्य । ननु तथापि मूल्यदानेन सभिकात् तदेव पुनरास्वीयं दीयतामित्याह
स चेति । सभिको दूतसभाध्यक्ष, राज्ञी वार्ताहारी दूत, अतएव कुत्र गत इति न
ज्ञायते । तेन च तस्मादानेयं पुनस्तदानमसम्भवमेवेति भावः ।

(ध) विदूषक । आपनि सुद्धन । नाननाय चारुदत्त, सुद्धके अञ्चलि
स्थापन करिया, आपनाके खानाईटेउछेन ।

वसन्तसेना । (अञ्चलिं बध्न करिया) कि आदेश करितेउछेन ? ।

(द) विदूषक । “आमि विश्वास वड्ड, सेई अर्वाणहान निजेर
मने कविया पाशाथेनाय हारियाहि । अथऽ सेई सुडाथास राजार दूट,
उई तिनि कोथार गिवाऽछेन ताश खानिते पारि नाई ।”

वमन्त । स्वगतम् । कथं चोरिण्य अत्रहिटं पि सोख्डीरदाए
जूदे हारिदं त्ति भण्णादि । अदी ज्जे व कामीअदि । (न)

विदू । ता तस्स कारणादी गेण्हदु भोदी इमं रञ्जणा-
वलिं । (प)

(न) कथं चोरिणापहतमपि शौख्डीरतया दूते हारितमिति भणति । अतएव
काम्यते ।

(प) तत् तस्य कारणात् मृच्छानु भवती इमां रत्नावलीम् ।

(ध) चित्रीति । आर्यशास्त्रेण, दूतकर सत्रम् । तेन च वर्धयता विहाय
कल कुशलतालाभात् एवातिशयसुखकारी भविष्यतीति भावः ।

(न) वसन्त इति । शौख्डीरतया उदारतया । चोरिणापहारेण आत्मनो व्यापारा-
भावेन पुनर्दानासम्भव, सद्य दूते हारणे तु आत्मनो व्यापारेणैव नाशात् पुनस्तदान-
भावस्यकमिति शौख्डीर्यम् । अतएव ईदृशशौख्डीर्यादिव, काम्यते धनिन विहाय स
एव रत्नुमभिलष्यते मरिचि श्रेयः ।

(प) विदू इति । तस्य हारितस्य सुवर्णभाण्डस्य । अत दूते हारणरूपदीपचालनाय
रत्नावलीदानरूपानुनयकरणात् पर्युपासन नाम प्रतिमुखसन्धे रत्नम्—

“कृतम्यानुनय पुन । स्यात् पर्युपासनम्” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(व) दासी । आद्ये । जाग्यावशतः, आपनाव उन्नति इहेतेहे ।
आद्य चाकम् उ दूतकव इहेयाहेन ।

(न) वसहसेना । (स्वगत) कि आश्या । चोवे नियाहे,
तथापि उदावता निवहन्न वनितेहेन “पाशाथेनाय हारियाहि ।” एहे
ज्जहे उ कामिना कवि ।

(प) विदूषक । इतवाः ताहाव ज्जन् आपनि एहे वडमाला ग्रहण
करन ।

वमन्त । आम्भगतम् । किं दसेमि तं अलङ्कारम् ? । विचिन्त्य ।
अथवा न ताव । (फ)

विदू । किं ताव न गेण्हदि भोटी एटं रअणावलिं ? । (ब)
वमन्त । विद्वथ् मखीमुख पय्यन्ती । मित्तेअ । कधं न गेण्हिसिं
रअणावलिं । इति म्हीता पाश्चं स्यापयति । स्वगतम् । कधं भीण्कुसु-
मादां वि महअरपादवाटो मअरन्दविन्दथी णिवडन्ति ।
प्रकशम् । अज्ज ! विस्सुवेहि तं जूटिअरं मम वअण्णिण अज्जचारु-
दत्त—“अह पि पदोसे अज्जं पेस्सिदुं आअच्छामि” त्ति । (भ)

- (फ) किं दर्शयामि तमनङ्कारकम् ? । अथवा न तावत् ।
(ब) किं तावत् न गृह्णाति भवतो एता रवावलीम् ? ।
(भ) कैवेद्य । कथं न दृशीयामि रवावलीम् ? । कथं धीनकुसुमादपि सह
कारपादपात् मकरन्दविन्दो निपतति । आथ । विज्ञापय त दृशक मम वचनेन
आथचारुदत्तम्—“अहमपि प्रदीये आथ प्रचितुमागच्छामि” इति ।

(भ) वमन्त इति । सहकारपादपात् आसङ्घात् । मकरन्दविन्दो मधुकणा ।
तथा च यथा कुसुमसूत्रादासङ्घान्मधुविन्दुपतनमाश्रयम्, तथा धनहीनात् आरुदसात्
इदमश्रवावल्या आपतनमाश्रयमेवति भाव । अतएवाह समादप्रस्तुतान् प्रस्तुतमप्रतीति-
प्रस्तुतप्रश्न सानङ्कार । प्रदीये स्यान्मात् परम् ।

अथ वर्षमहारी नाम प्रतिमुखप्रवेशम्—“चातुर्वर्ण्योपगमन वर्षमहार इत्यत”
इति लक्षणेन अभिनवगुप्त इदमपि पाठमेतन्वार्थकत्वात् ।

- (फ) वमन्तस्येति । (अग ३) नेहै अलङ्कार नेथाहैव किं ? (छिछा
कविदा) अथवा नेथाहैव ना ।
(ब) विदूषक । आपनि किं एहै ब्रह्मनात्ता ग्रहण करिदेन ना ? ।

বিদু । স্বগতম্ । কিং অস্ব' । তহিঁ গদুঅ গৈণ্‌হিস্‌সদি ।
 প্রকাশম্ । ভোদি ! মণামি । স্বগতম্ । গিঅন্তীঅদু গণিঅন্ত-
 পসঙ্গাদৌ ত্তি । ইতি নিষ্কালঃ । (ম)

বসন্ত । হস্তে ! গৈণ্‌হ এদং অলঙ্কারঅ', চারুদত্ত
 অহিরমিদু' গচ্ছহ । (য)

(ম) কিমন্যত্ । তচ্ছিন্ গতা পচীথতি । ভবতি ! মণামি । নিবর্ত'তামিঅদ-
 গণিকাপ্রসঙ্গাত্ ইতি ।

(য) হস্তে ! মহাশৈতমলঙ্কারম্, চারুদত্তমহির'লু' গচ্ছামঃ ।

(ম) বিদু ইতি । কিমন্যত্ তত্ গমনপ্রযোজনমিতি শিথ । তচ্ছিন্ চারুদত্ত-
 সমীপে । পচীথতি অত্যান্মনুষ্যত্বমুপন্যায় অন্যদপি কিচ্ছিহিতি শিথ । অত্ মহাশৈতমলঙ্কারম্
 “অথ চারুদত্তস্য লৌকী ন বা” ইতি সঙ্গোদিতি ভাষঃ । গণিকাপ্রসঙ্গাত্ বিজ্ঞা-
 মসঙ্গাত্ নিবর্ত'তামিতি মণ্যামীতি পূৰ্বেণান্বয়ঃ । প্রকাশপদে' তু বসন্তসীমা সন্দিগ্ধ
 মণ্যামীতি সন্দেহঃ ।

(ভ) বসন্তসেনা । (হাজ্ঞ কবিবা, মথীব মুখ দর্শন কবিতঃ) নৈত্রেয় !
 কেন বসন্তমালা গ্রহণ করিব না ? (এই কথা বলিয়া, গ্রহণ করিয়া পার্শ্বে
 বাথিল । পরে স্বগত) কি আশ্চর্য্য ! পুষ্পবিহীন আশ্রবৃক্ষ হইতেও,
 মধুবিন্দু পড়িতেছে । (প্রকাশে) আর্ঘ্য ! আমাব কথাগুলোতে সেই
 দ্যুতকব আর্ঘ্য চারুদত্তকে জানাইবেন যে, আমিও প্রদোষবালে আপ-
 নাকে দেখিতে আসিতেছি ।

(ম) বিদুষক । (স্বগত) আব কি, সেখানে যাইয়া গ্রহণ করিবে ।
 (প্রকাশে) ওহে । বলিব । (স্বগত) বলিব যে, “বেশ্যাসংসর্গ
 হইতে নিবৃত্ত হও ।” (ইহা বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(য) বসন্তসেনা । সখি ! এই অলঙ্কার লও, চারুদত্তের সহিত
 বিহার করিতে যাইব

चेटी । अल्लए ! पेक्क पेक्क, उग्गमटि अकालदुहिणं । (र)

वसन्त । उदयन्तु नाम मेघाः,

भवतु निशा, वर्षमविरतं पततु ।

गणयामि नैव सर्वं

दयिताभिमुखेन हृदयेन ॥३२॥

हञ्जे । हारं गण्हिच्च लहुं आअच्छ । (ल)

(र) अर्थे । मेघम् मेघम्, उग्रमति अकालदुर्हिणम् ।

(ल) हञ्जे । हारं गण्हीत्वा लघु आगच्छ ।

(र) चेट्रीति । अकाले दुर्हिणं मेघान्कारं, उग्रमति उत्तिष्ठति । सुतग-
मिदानीं वटीतो वहिर्गमन नीचितमिति भावः ।

“घनान्धकारे ह्यौ च दुर्हिणं कवयो विदुः” इति मात्र ।

उदयन्विति । मेघा उदयन्तु नाम, निशा तदधिकमित्यर्थं भवतु, तथा अविरत
वर्षं वृष्टिं पततु, तथापि दयिताभिमुखेन वदन्न प्रति उत्कण्ठितेन हृदयेन हेतुना,
तत् सर्वं नैव गणयामि, सदृशवाधामस्वीऽपि तव गच्छाम्येवेति भावः ।

आथा प्राति ॥३२॥

(ल) हञ्जे इति । गण्हीत्वा आदान, लघु शीघ्रम् ।

(र) चेट्री । आलो । नेथुन नेथुन, अनवरते नेपाङ्कदार उपस्थित
हृष्टेन्द्राच्छे ।

वसन्तसेना । नेथ उट्टक, रात्रि हट्टक एवः अनवरत इति पट्टक,
तथापि वसन्तस्य अङ्गुलिच्छेद आनि ७ मरु, किङ्कटते प्राद्य कन्वि
ना १०२ ।

(ल) हञ्जे । हारं गण्हीत्वा शीघ्र आगच्छ ।

इति निष्कान्ता सर्वे ।

मदनिका-शर्विलको नाम चतुर्थोऽङ्कः । (व)

(व) मदति । अत्र मदनिकाशर्विलकोरेव इत्तान्तस्य प्राधान्येन वर्णनादस्य अङ्कस्य "मदनिकाशर्विलक" इति नामेति बोध्यम् ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदामसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितया मृच्छकटिक
टीकाया वसन्तसुपमासभाष्याया चतुर्थोऽङ्कविवरण समाप्तम् ॥०॥

(ईहाव पव मरुले चनिशा गेल ।)

(व) मदनिका-शर्विलक नामे चतुर्थ अङ्क समाप्त ॥०॥

—o—

पञ्चमोऽङ्कः ।

—:०:—

तत इति चामस्य शीतकण्ठादत्त । (क)

चारुं । ऊर्ध्वमवनीयम् । उन्नमत्यकालदुर्द्दिनम् । यदेतत्—
 आलोकितं गृहगिखगिडभिरुत्कलापैः
 हंसैर्यियासुभिरपाकृतमुन्नमस्कैः ।
 आकालिकं मपदि दुर्द्दिनमन्तरोत्तमं
 उत्कण्ठितस्य हृदयञ्च ममं रूणद्धि ॥१॥

(क) तत इति । चामस्य शीतकण्ठादत्त । शीतकण्ठा
 वसन्तमेतानिभित्तमुत्कण्ठित ।

आलोकितमिति । उत्कलापै ऊर्ध्वप्रसारितपुच्छैः, गृहगिखगिडभिर्गृहपालितमयुग्मैः,
 आलोकित सादर दृष्टम्, मेवम्य मयूषानन्ददृष्टुत्वादिति भावः । यियासुभिर्मानस-
 सरोवरं गन्तुमिच्छुभिः, अतएव उन्नमस्कैः अदर्थमुत्कण्ठितैः हंसैः, अपाकृतमुपेक्षितम्,
 वपाकालम्य तेषां विरक्तिरुत्पादित्याशयः । आकालिकम् अकालोत्पन्नम्, एतत् दुर्द्दिनं
 मेवान्धकार कर्तृ, मपदि सदसा, अन्तरीष गगनम्, उत्कण्ठितस्य जनस्य हृदयञ्च,
 मम युगपदेव, रूणद्धि आकृन्तति धैर्यमवरुणद्धि प्रियार्थमधीरीकरोति धैर्यम् ।

(क) तदनन्तरं चामस्य उन्नमस्कैः चारुतत्वेन प्रवेशः ।

चारुञ्च । (उपरैर दिक् दृष्टिपाठ कविद्या) अकाले मेघेव
 अन्धकार उठिधाछे । येहेडू—

गृहपालित मयूरगण पुच्छ उन्नतन करिया बाहाके देखिधाछे एवं
 मानससरोवरे गगनेछु उत्तरां उन्नमस्कैः हंसगण बाहाके उपेक्षितम् ।

अपि च, मेघो जलाद्र्महिषोदरभृङ्गनीलो
विद्युत्प्रभा-रचित-पीत-पटोत्तरीयः ।

आभाति संहतवलाक-गृहीतशङ्खः
खं केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥२॥

अत्र दुर्द्दिनाङ्गत्वेनान्तरीच प्रस्तुतम्, उत्कृष्टितस्य हृदयज्ञाप्रस्तुतम्, अनयी रुण्डी-
न्येकया क्रियया कर्मतयाभिसम्बन्धाद्दीपकमलद्वार ।

वसन्तविलका वृक्षम् ।

इत प्रभृति पष्ठाद्दसमाप्तिपर्यन्ती गर्भसन्धि । तथा चात्र वसन्तसेनाया अभि-
सरणरूप सम्भेलनात्मकफलसिद्धेरुपाय अत्यन्तदुर्द्दिनरूपस्य तदपाय, तथी, शङ्खाभ्यान्तु
चारुदत्तस्य वसन्तसेनाया पाथिकप्राप्तिसम्भवात् प्राप्ताशा नाम तृतीया कार्यावस्था
दर्शिता । तथा च साहित्यदर्पणे—

“उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्ताशा प्राप्तिमन्त्रव ।”

तथा सम्भेलनात्मकफलस्य प्रधानीपाय परस्परानुराग, स च पूर्वं कथञ्चिन्
प्रकशित, अत्र तु चारुदत्तस्य वसन्तसेनाया स्वाभिसरणवार्ताश्रवणात्तस्यानुरागस्य उद्भेद,
दुर्द्दिनदर्शनाच्च ज्ञास । वसन्तसेनाया पुन साक्षाद्दर्शनादुद्भेद, दक्षिणचिस्वन्दनादिना
च पुन ज्ञास, । एव ‘नाद्यापि आगच्छति’ इत्यनेन चारुदत्तस्य अन्वेषणम् । “अज्ज
मित्ते च । कच्चि तुम्हाण जूदिषी” इत्यनेन च वसन्तसेनाया अन्वेषणम् । यथा तत्रैव—

“फलप्रधानीपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदी ज्ञासत्त्वे षण्णवान् मुहु ॥”

अस्य च अभुताहरणादीनि त्रयीदशानि नि ययास्यान निवेश्य लक्षणानि वक्ष्याम ॥१॥

मेघ इति । जलिन आर्द्र आर्द्रद्विती यी महिषस्य उदर भङ्गी भमरस्य तडत् नीलः
ज्ञाप्यर्थ । नीलताधिक्यदीतनार्थं जलाद्र्पदम् । विद्युत्प्रभया रचितं विहित

करिशाहे, अबालोत्पन्न सेई मेघाद्यकाव सहसा आकाशके ७ उ२-
वर्द्धित लोकेव चिह्नके एकदाई रक्ष कविशाहे ॥१॥

অপি চ, কেশবগাভ্রশ্যামঃ, কুটীল-বলাকাবলী-রচিত-শঙ্কঃ ।

বিদ্যুদ্গুণকৌশীযঃ চক্রধর স্ববীন্নতো মেঘঃ ॥২॥

এতা নিপিত্তরজতদ্রবমন্ত্রিকাশা

ধারা জঘেন পতিতা জলটোটব্ধ্যঃ ।

পৌতপট ইব উসরীয বসন যস্য স, তথা মহত্বা ময়ুজা বলাকা শুদ্রবকপচী যজিন্
স, মহতবলাক শ্ৰীতশঙ্ক ইব স তযীকৌ মেঘ, অপর কেশব ইব বামনরূপী দ্বিতীযী
বিশ্বুরিব, স্বমাক্রশম্, আক্রমিতু ব্যাপ্তম্, প্রব্রজ সন্ আভাতি গীভতে ।

অব সপমীপক্রমা দ্রবীত্প্রাচালঙ্কার, । শ্ৰীতশঙ্ক ইত্যম্ সপমানত্বেন বিশ্বেশ-
ম্যপি পরনিপাত “অগ্নিস্তোক” ইত্যদিবন্ । বসন্ততিলকা হ্রস্বম্ ॥২॥

সক্রমেবার্যে ভ্রূতীবিগ্ৰপেণ পুনরাহ কেশবতি । কেশবগাববন্ বিশ্বমূর্ছিবন্ শ্যাম
কৃষ্ণবর্ণ, কুটীলা বলা যা বলাকাবলী শুদ্রবকপচীশ্ৰীতী তযা রচিত ক্রত শঙ্কী যস্য
স, তথা বিদ্যুদ্গুণী বিদ্যুতপূব কৌশীয ক্রমিকৌশীদ্রব বসননিব যব স তযীকৌ
মেঘ, চক্রধরী বিশ্বুরিব, স্তব্রত আকারে স্তলিত ।

অব প্রথমতীয়পাদনীলীপমাহয়ম্, অন্তর্ঘর্ষপাদে তু শ্রীতীপমা, ইন্দ্রিত্যামহাঙ্গির্ভাবেন
সদ্বর । দ্বিতীয়পাদে তু রূপকালঙ্কারী ব্যজ্যত ইতি বস্তুনা অলঙ্কারধ্বনি ।

আত্মা জাতি ॥২॥

আরও, জলে আর্দ্র মহিষের উদবের এবং জমরের ছায় যে নীলবর্ণ,
পীতবর্ণ বস্ত্রের ছায় বিছাতের আলোক যাহাব উত্তরীয় বসন কবিয়া
দিয়াছে এবং শঙ্কের ছায় বকপক্ষিগণ যাহাব নিকটে সম্মিলিত হইয়াছে,
সেই মেঘ, বামনরূপধারী অপব বিষ্ণুর ছায় আকাশ ব্যাপ্ত কবিত্তে প্রবৃত্ত
হইয়াছে ॥২॥

আবও, নাবায়ণ মূর্ছিব ছায়, যে শ্যামবর্ণ, বক্র বকপশিপ্রৌণী যাহাব
শঙ্ক নির্মাণ কবিয়া দিয়াছে এবং বিছাতস্বত্র যাহাব কোশেয় বস্ত্র হইয়াছে,
নাবায়ণের ছায় সেই মেঘ আকাশে উষ্টিয়াছে ॥৩॥

विद्युत्प्रदीपशिखया जगनष्टदृष्टाः

द्वित्रा इवाम्बरपटस्य दशाः पतन्ति ॥४॥

संसक्तौ रिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडीनेरिव

व्याविद्धं रिव मीनचक्रमकरैर्हंसै रिव प्रोच्छ्रितैः ।

तैस्तै राक्षतिविस्तरैरनुगतैर्मघैः समभ्युन्नतैः

पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विश्वे पितैर्वायुना ॥५॥

एता इति । निपिक्ता विगलिता ये रजतद्रवामरग्लीकतराप्याणि तत्सन्निकाशा-
स्तप्तुल्या निगमनयथा इत्यर्थ, जनदीदरेभ्यो मेघान्तरेभ्य, पतिता विद्युता एता धारा
वृष्टिजलानामिति शेष, विद्युदेव प्रदीपशिखा तथा, चणे विद्युदुन्मेषाभावसमये नष्टा
अदर्शन गता पुनश्च दृष्टा विद्युदुन्मेषसमये अवलीकिता सत्य, अम्बरमाकाशमेव पट
सुफ्रवार्निर्घलत्वाच्च घमन तस्य द्वित्रा दशाः प्रान्तसृवाणीव, जवेन घमेन, पतन्ति
भूतल इति शेष ।

अथ प्रथमे पादे लुपीपमा, तृतीये निरङ्ग केवलरूपकम्, चतुर्थे च तादृशमेव
रूपकान्तरम्, तत एव च शौतीपमा प्रत्येतेषामद्वाद्भिभावेन मद्धर ।

वसन्ततिलका वृक्षम् ॥४॥

संसक्तौ रिति । वायुना विश्वे पितैर्विच्छिद्यविच्छिद्य परिचालितौ, अतएव संसक्तौ
सयुक्तौ चक्रवाकयो मिथुनैर्गुर्गलै रिव श्यामतयादृश्यमानै रिति शेष । एवमन्वत्वापि ।
प्रडीनेरुत्पतितै हंसैरिव, क्वचित् शुभत्वादिति भाव । व्याविद्धं समुद्रमथनवेलाया
मन्दगालीडनवेगेन उत्पतितै, मीनचक्रैर्हंसमत्स्यमूले मकरैस्तदाग्नजलजन्तुविशेषैरिव
च, तथा प्रोच्छ्रितै केनाप्युत्थापितै हंसै रिव स्थितौ, तैस्तै प्रसिद्धै आकृतीनां विस्तार

विगलित तबल बौप्योव छात्र (उच्छ्रज्ज), मेघमथा इहेते निपतित
-एहे जनधावा, विद्युत्प्रदीपशिखाव प्रकाशकाले अणकाल दृष्टे एवं ताहाव
अप्रकाशकाले अणकाल अदृष्टे इहेया, आकाशपटैव द्वित्रदशात्र छात्र पतित
इहेतेछे ॥४॥

एतत्तद्वृत्तराष्ट्रचक्रमदृशं (१) मेघान्यकारं नभो
हृष्टो गर्जति चातिदर्पितव्रनो दुर्व्याधनो वा गिखी ।

अक्षद्युतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलो

हंसाः सम्प्रति पाण्डवा इव वनादन्नातचर्यां गताः ॥६॥

प्रसारणं येषु तैः, अनुरक्तैः पयात्रप्रैः, समभुजितैः उल्लितैः, मेघैः, करणैः, रगनम्
आकाशं कर्तुं, इह इदानीम्, पत्रच्छेद्यमिव पटे चिहितमिव भाति शोभति ।

अत्र प्रथमे पादे शीतोपमादयम्, द्वितीये जातुगुणं चादयम्, अतुर्थे च क्रियागुणं चा
इत्येतयामहाह्विभाषिनं सङ्गरः ।

“प दवाय दमे पले लिष्यवन्तुनि पतवाक्” इत्यनेकार्थध्वनिमधुरी ।

शार्दूलविक्रीडित वक्षम् ॥५॥

एतदिति । सम्प्रति, मेघेन अन्धकारेण यस्मिन् तत्सादृश्यम्, एतत् नभ आकाशम्,
तत् प्रसिद्धं घृतराष्ट्रस्य यत् चक्र राज्यं तस्य सदृशं तुल्यम् अन्द्रदर्येहीनत्वात् महा-
धार्मिकयुधिष्ठिरादिहीनत्वार्थेति भावः । हृष्टो युधिष्ठिरादिनिर्वाभनेन मिथ्यामेव च
सन्नुत, अतिदर्पितं बलं मैत्र्यं यस्य स, अन्धव तु अतिमेघेन दर्पाङ्गिन् सन्नात
इति अतिदर्पितम् अन्धवददर्शनकमित्यर्थं, बलं कायिकसामर्थ्यं यस्य स, दुर्व्याधनो
वा दुर्व्याधन इव, गिखी भयूरय, गर्जति दधप्रकाशयति वैकावचञ्च करोति । कोकिल
पक्षी, अवेद्यं प्रागज्ञेन यददृशतः क्रीडनं तस्मिन् जितो युधिष्ठिर इव, अध्वानं दूरं

कथनं सन्निहितं चक्रवाकसम्प्रतिगणेशं त्रायं श्रामवर्ण, कथनं उज्ज्वलं
इत्यगणेशं त्रायं सुवर्ण, कथनं सन्नुहमधुनेरं समयं उक्थितं मन्त्रं ओ मकर-
सन्नुहेव त्रायं वृहत्, कथनं उज्ज्वलितं अट्टालिकाव त्रायं विद्वत्, सेहै
सेहै विद्वत् आकृतिद्वारा कथनं १९७२ १९७२ संलग्न एव उक्थितं ओ
वायुकर्तृकं विच्छिन्नं मेघसमूहत्वात् आकाशं येन एतन् पटे चिहिते तत्र
शोभा पाह्येतेह्ये ॥१॥

विचिन्त्य । चिरं खलु कालो मे त्रेयस्य वसन्तसेनायाः सकाशं गतस्य, नाद्यापि आगच्छति ।

प्रविश्य विदूषका । अहो ! गणित्राए लोभी अदक्खिण्णटा अजटो ण कधावि किटा अस्सा (१) । अण्णाअरेण ज्जेव अमणिअ

(ख) अहो । गणिकाया लोभ अदक्षिणता च यती न कधापि क्कता अत्था ।

पयानमरणमित्यर्थं अथवा अध्वान ध्यानराहित्य नीरवतामित्यर्थं, गत प्राप्त, एकत्र वसन्तापगमात् अन्वत्र राज्यादिसर्वस्वहारणादिति भावः । तथा पाण्डवा पाण्डुपुत्रा युधिष्ठिरादय इव, इ सा धनात् इतिनामककाननात् राज्यजलाभ, अज्ञाते दुर्व्यधिना दिभि अयोगिजनैश्च अविदिते विराटराज्ये मानसमरीचरे च चर्या वाम गमनश्च, गताः प्राप्ताः ।

अत्र प्रथमे पादौ समासगता आर्याौ लपमा अन्वेषु तु तिस्र एव पूर्णांपमा इत्यासां मिथो निरपेक्षतया मसृष्टिः ।

“चक्र पश्चिदिग्गेष्य रथाइ चक्रमायुधम । चक्र राज्यञ्च सघय चक्र व्यावर्त्तन मतम” इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । “वा न्याद्विकल्पीपमथीरिवाथे” च समुच्चय” इति प्रायश्चित्त-तत्त्वतृती विश्व । “वन प्रसवणे गेह प्रवासेऽम्भसि कानेन” इति हेमचन्द्र ।

शार्दूलविक्रीडित इत्तम् ॥६॥

मेघाङ्ककावसम्पन्न এই আকাশ, সেই গুহবাস্ত্বেব বাজ্যেব স্থায় হই-
 যাছে ছুয্যোধনেব স্থায় অতিদৰ্পী ও বশবান মযুব, হুষ্টচিত্তে গৰ্জন
 কবিত্তেছে, কোকিলগণ, পাশাখেলায় পবাজিত যুধিষ্ঠিবেব স্থায় নীচব
 হইয়াছে এবং পাণ্ডবগণ যেমন শৈতবন হইতে অজ্ঞাতবাসে গিয়াছিলেন,
 এখন হংসগণও সেইরূপ সামান্ত জল হইতে অজ্ঞাত বাসে গিয়াছে ॥৬॥

(চিন্তা কবিতা) বহুকাল হইল মৈত্রেয় বসন্তসেনাব নিকট গিয়াছে,
 কিন্তু এখনও আসিতেছে না ।

(১) অজ্ঞাত ।

किंपि एवमेत्र गहिटा रअणावली । एत्तिआए ऋद्धीए ण तत्र
अहं भणिटो, “अज्ज मित्तेअ ! वीसमीअटु मल्लकेण पाणीअंपि
पिविअ गच्छीअटु त्ति । ता मा दाव दामीए धीआए गणिआए
सुहं पि पेक्खिस्सं । अनिर्वंदम् । सुद्धु, क्वु दुच्चदि “अकन्दमसुत्थिता
पउमिणो, अवच्चओ वाणिओ, अचोरो सुवसअरो, अकलहो
गामममागमो, अलुडा गणिआ” त्ति, दुक्करं एदे संभावीअन्ति ।
ता पिअवअस्सं गटुअ इमादो गणिआ-पसङ्गाटो गिवत्तावेमि ।

अनादरणैव अभगिता किमपि एवमेव गहिता रणावली । एतावत्या ऋद्ध्या न तथा
अहं भणित — आर्यं मे वैय । विशय्यताम्, मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्यतामिति । तत्
मा तावत् दास्याः पुत्रा गणिकाया मुखमपि प्रेक्षिष्ये । सुद्धु, खलु सच्यते—“अकन्द-
समुत्थिता पद्मिनी, अवचको वणिक, अचौरः सुवर्णकार, अकलहो गामसमागम,
अनुभा गणिका” इति, दुष्करमेतं मन्वाच्यन्ते । तत् प्रियवयस्यं गत्वा अस्मात् गणिका-

(ख) प्रविशति । अदक्षिणता अनौदार्यं रूपणतेति यावत् । ऋद्ध्या धन-
सम्पत्त्या ; तथा वसुन्सैनया । मल्लकेन पात्रेण ; “मल्लः पात्रं कपीले च सत्स्यमेदं
वलीयमि” इति मेदिनी । पुत्रार्थं च कप्रत्यय । मा तावत् न खलु ; कन्दो मूलम्,
अकन्देन मूलव्यतिरेकेण, समुत्थिता समुत्पन्ना । “कन्दोऽस्ती शूरे मूलं” इति

(ग) (प्रवेश कविग्या) विदूषक । कि आश्चर्यं । बेश्ठाटीव
लोडं अयहूदावता देख—येहेतु अन्न कथाटीं वलिण ना, अनादवे
दिछु ना बलिग्याई एहीतावे रड्डनाला ग्रहण कविल ।। एत सम्पत्ति थावि-
तेउ, से नागी आमाके वलिण ना ये—“आर्यं मेमात्रय्य ! आपनि विश्राम
करुण, पात्रे कविग्या एकटु जलं पान कविथा यान ।” अतएव वीदीर
मेये बेश्ठाटीव मुखं देखिब ना । लोके एवथा डालई बले—“मूल-
विहीन उंपन्न पद्मिनी, अप्रतावक वणिक, अचोव स्वर्णकार, कलहविहीन

পরিক্রম্য হৃদা । কথ পিঅবঅস্সো রুকববাডিআএ উববিট্টো চিট্টদি ;
তা জাব উবসপ্পামি । উপহৃত্য । সোতিয়ি ভবদে, দহুদু ভবং । (স্ব)

চারু । বিলোক । অয়ে । সুহুনো মৈত্রৈয়ঃ প্রাপ্তঃ ।

বয়স্য । স্বাগতম্ ? আস্যতাম্ ।

বিদু । উববিট্টোম্হি । (গ)

চারু । বয়স্য । কথয় তত্ কার্যম্ । (ঘ)

প্রমদ্রাত্ নিবর্তয়ামি । কথ প্রিয়বয়স্যো হৃদবাটিকাযানুপবিষ্টস্তিষ্ঠতি, তদযাবদুপ-
সর্পামি । স্বপ্তি ভবতে, বহুতা ভবান ।

(গ) উপবিষ্টোঽস্মি ।

ত্রিকাণ্ডশ্রেণ । অকলহো বিবাদরহিত যামসমাজম সাধারণবিষয়সমানীচনার্য
ভোজনাদ্যর্থং বা অশিচ্ছিতযাম্যজনসম্মেলনম । এতে অকন্দসমুখিতপদ্মিন্যাদয় পদার্থা,
দুষ্কার যথা স্মারত্যা সম্ভাব্যন্তে এতথা প্রাপ্তিসম্ভাদনমপি দুষ্কারমেবৈতর্থ, সর্বঘৈবা-
সম্ভবাদিতি ভাব ।

অত্র অপ্রস্তুতামিস্ত দৃশ্যপাত্ননীপ্রভৃতিমি সহ প্রস্তুতায়ান্নাহুগণিকাত্যা সম্ভাবনা-
বাহিন্যত্বৈকাক্রয়ামিসম্বন্ধাধীপকমলদ্বার ।

গ্রাম্যালোকেব সম্মেলন, আব অলুকা বেষ্টা এই সকল পাণ্ডুরা ছুঁব ।”
অতএব যাইয়া, এই বেষ্টাস-সর্পি হইতে প্রিয়বয়স্ত চারুদত্তকে নিবৃত্ত
করি । (পাদক্ষেপ পূর্কক দেখিবা) এই যে প্রিয়বয়স্ত উচ্চানে উপবিষ্ট
আছেন । অতএব নিকটে যাই । (নিকটে যাইয়া) তোমার মঙ্গল
হউক, তুমি উন্নতি লাভ কব ।

চারুদত্ত । (দেখিয়া) এই যে আমার বন্ধু মৈত্রৈয় উপস্থিত ।
বয়স্য ! শুভাগমন ত ? উপবেশন কব ।

(গ) বিদুষক । উপবিষ্টে হইলাম ।

विदू । तं कत्रु, कज्जं विणट्टं । (ड)

चारु । किं तथा न गृहीता रत्नावली ? ।

विदू । कुदो अम्हाणं एत्तिअं भाअधिअं ? णव-णलिण्-
कोमलं अज्जलिं मत्यए कदुअ पडिच्छिआ । (च)

चारु । तत् किं व्रवीषि विनष्टमिति ? ।

विदू । भो ! कथं ण विणट्टं ? जं अभुत्तस्स अपीटस्स
चौरिहिं अवहिटस्स अप्पमूलस्स सुवसभण्डअस्स कारणादो
चदुस्समुह-सारभूदा रअणमाला हारिदा । (क)

(ड) तत् खनु काय विनष्टम् ।

(च) कुत अष्ठाशमेत वद्भागधियम् ? नव नलिन कीमलमज्जलि मन्की क्लृप्त
प्रतीष्टा ।

(क) भो ! कथं न विनष्टम् ? यत् अभुत्तस्य अपीतस्य चौरैरपहृतस्य अन्य-
मूल्यस्य सुवर्णभाण्डकस्य कारणान् चतु समुद्रपारभूता रत्नमाला हारिता ।

(घ) चारु इति । यत्काव्यार्थं प्रेरितोऽसि तत्कार्यं तत्काव्यउत्तान्मित्यर्थं ।

(च) विदू इति । नवनलिनवत् पद्मकलिकावत् कीमल सुकुमारम् । प्रतीष्टा
गृहीता ।

(घ) चारुदत्त । वयश्च । से कार्येय वृत्ताञ्च बल ।

(ङ) विदूषक । से काव्य नष्टे हईयाछे ।

चारुदत्त । त्तिनि किं वड्ढनाला ग्रहण कवेन नाई ? ।

(च) विदूषक । आमादेव एतं भाग्य आसिबे कोथा हईते ? ।

नन्दके नूतन पद्मेव चाय अञ्जलि बद्धन कविद्या ग्रहण कविद्याछे ।

चारुदत्त । तवे 'नष्टे हईयाछे' बालतेछ केन ? ।

(ङ) विदूषक । ओहो । नष्टे ना हईवे बेन ? येहेत्तु, याहा

चारु । वयस्य । मा मैवम् ।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तथा कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥७॥

विदू । भो वयस्य ! एदं पि मे दुदिअं सन्तावकारपं, जं सखीअण-दिण-संणए पडन्तोवारिदं मुहं कदुअ, अहं उव-हसिदो, ता अहं वम्हणो भविअ दाणिं भवन्तं सीसेण पडिअ विम्भवेमि । णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहु-पञ्चवाआदो गणिआ-पसङ्गादो । गणिआ णाम, पादुअन्तर-प्पविट्ठा विअ लडुआ

(ज) भो वयस्य । एतदपि मे द्वितीय मूलापकरणम्, यत् सखीजन दत्त सञ्ज्ञा पटान्तापवारित सुख कृत्वा अहमुपहसित । तदह ब्राह्मणी भूत्वा इदानीं भवन्त शीर्षेण पतित्वा विश्वापयामि निवर्त्ततामात्मा अस्मात् बहुप्रत्यवायात् गणिका प्रसङ्गात् । गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टा इव लीटुका, दु खिन पुनर्निराक्रियते ।

यमिति । व्याख्यातमितत् प्राक् ॥७॥

(ज) विदू इति । सखीजनेषु दत्ता सञ्ज्ञा उपहासाय सङ्गती यया तथा वसन्त सीनया । पटान्तेन वसनाञ्जलिन, अपवारितम् आहतम् । “विहस्य सखीमुख पश्यन्ती” इत्येतदेव उपहासत्वेन सम्भाव्यदमभिहितम् । शीर्षेण मलकेन पतित्वा तव पादयोरिति शेष । बहव प्रत्यवाया पापानि यस्मिन् तस्मात् । लीटुका छद्रलीटुम् । निराक्रियते

ভোগ করা হয় নাই, যাহা পান করা হয় নাই, যাহা চোবে নিয়াছে এবং যাহাব মূল্য অল্প, সেই স্বর্ণালঙ্কারেব জঙ্ঘ, চাবি সমুদ্রের সাবভূত বড়মানা হাবাইয়াছি ।

চারদত্ত । বয়স্য । না, না, একুপ বলিও না । কাবণ—

বসন্তসেনা আমাদেব উপর বে বিশ্বাস অবলম্বন কবিয়া, গচ্ছিত স্বার্থিয়াছিণেন, ইহা সেই গুরুতব বিশ্বাসেবই মূল্য দিয়াছি ॥৭॥

দুস্ত্রেণ উগা গিরাকরীশ্রটি । অবিদ্ব, ভী বদ্যস্ব । গণিচ্যা,
 হস্তী, কাশ্যস্ব, মিকুবু, চাটো, রাসহী অ, জহিঁ এদে গিব-
 সন্তি, তহিঁ দুষ্টা বি গ্ জাশ্রন্তি । (জ)

চারু । বয়স্য । অনমিচানী সর্ব পরিবাটমুক্তা , অবস্থ-
 যৈবাস্মি নিবারিতঃ । পশ্য—(ক)

অপি, ভী বদ্যস্ব । গণিকা, হস্তী, কাশ্যস্ব, মিকু, চাট, রাসমথ, যব এত
 নিবসন্তি, তব দুষ্টা অপি ন জায়ন্তি ।

নিশ্চায়ত । কাশ্যস্ব কুটমৈলক । চাট শ্রুত । রাসমথ মর্দম । দুষ্টা অপি
 সাধুনা কা কদা যত্কিচ্ছদ্বীপান্বিতা অপি জনা ন জায়ন্তে সমুষ্টা ন ভবন্তীত্যর্থ ,
 দ্বীপাধিক্যমশ্রব'দিতি ভাব ।

(ক) চারু ইতি । অবস্থয়ব দারিদ্রাদশ্যৈব । ধর্মিণাম্যা বধ্যা দরিদ্রাণা
 ভোগ্য ন সম্ভবতীতি তব নিদারুণমনাবগুকমীবতি ভাব ।

(জ) বিদ্বস্বক । বদ্যস্ব । ইহাও আমাব দ্বিতীয় সন্তাপেব কারণ
 যে, বসন্তসেনা মথীকে সঙ্কেত জানাইয়া, বস্ত্রদ্বারা মুখ আবৃত করিধা
 আমাকে উপহাস করিয়াছে । অতএব আমি ত্রাশ্রণ হইয়া, মস্তকদ্বারা
 (তোমাব পায়ে) পড়িয়া, তোমাকে জানাইতেছি যে, তুমি বহুতব পাপ-
 জনক এই বেস্তাস'সর্গ হইতে আপনাকে অন্তৃত কব । কাবা, জুতার
 ভিতবে প্রবিষ্ট ক্ষুদ্র চিলেব শ্রায় বেস্তাকে আতকষ্টে আবার বাহিব
 করিতে হয় । বয়স্ব । আবশ শোন—বেস্তা, হস্তী, কাশ্যস্ব, ভিকুক,
 শঠ ও গর্ভন্ত ইহারা যেখানে বাস করে, সেখানে দৃষ্টিও লোকবাও
 সন্নিহিত হয় না ।

(ক) চারুদত্ত । বদ্যস্ব । সমস্ত অপবাদ বগিবাব এখন প্রস্রাজন
 নাই কারণ, আমি অবস্থা দ্বারাই নিবাবিও আছি । দেখ—

वेगं करोति तुरगस्त्वगितिं प्रयातुं
 प्राणव्ययान्न चरणासु तथा वहन्ति ।
 सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः
 खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विगन्ति ॥८॥

अपि च । तयस्य ।

यस्यार्यास्तस्य मा कान्ता, धनहार्यां ह्यसौ जनः ।

स्वगतम । न, गुणहार्यां ह्यसौ जनः । प्रकाशम ।

वयमर्थेः परित्यक्ताः, ननु त्यक्तैव सा मया ॥८॥

वगमिति । तुरग अथ, स्वरित प्रयातु वेगं करोति, तु किन्तु, चरणास्तस्य पादा-
 प्राणव्ययात् अचलपरिश्रमेण सामर्थ्यनाशान्न ह्यसौ, तथा वेगेन न वहन्ति न चल्ति ।
 चलाश्चला, पुरुषस्य मनुष्यस्य स्वभावाः सनीडतय सर्वत्र साऽप्येव असाध्येषु च सर्वेष्वेव
 विषयेषु यान्ति, तत खिन्नः शान्ता असाध्यविषयभ्रमणेन क्लिबलकान्ता मत्त, पुनः
 हृदयमेव विशन्ति । सुतया वसन्तसेनासमर्थागोपशोभिधनाभावात् तवोपदेशं विदापि
 मनसो मे स्वत एव ततो निडलिसिंहिरिति भावः ।

अथ दृष्टान्तोऽलङ्कार, तथा अप्रस्तुतान् पुरुषसामान्यात् प्रस्तुतस्य चाकृदन्तरूपपुरुष-
 विश्वस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशसा अन्वयीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्घः ।

वसन्ततिलका इत्तम् ॥८॥

यस्येति । यस्य जनस्य अर्था धनादि मन्ति मा कान्ता वसन्तसेना, तस्य
 जनस्य भवति । इति यस्मात्, असौ वसन्तसेनाऽप्यसौ जनः, धनेन हार्यं आयात्तीकर्त्तव्यं ।

अथ शीघ्र गमनं करिवाव जञ्ज वेगं अवलम्बनं कवे, किञ्च पविश्रमे
 बल मष्टे इत्येवाय ताहाव चरण सेरूप वेगे चलिते पावे ना । माञ्जुषेव
 चक्रनमनादृष्टिश्च, सकन विषयश्चैवाय, किञ्च (से काय माधन कविते
 ना पाविषा) पिञ्ज दहेना, से विषय हृष्टेते पुनराय चिद्वेष्टे प्रवेष्ट
 दवे ॥८॥

विदू । अर्धशतं सप्ततम् । त्रधा एमो उद' पङ्क्तिषु दीर्घं
 णिम्ममदि. तथा तक्केसिमए विणिवारिञ्चन्तम्म अधिअट्टर
 वट्टिटा मे उक्कण्ठा । ता सुट्ठ, जनु एव्व' बुच्चटि—'कामो
 वामोत्ति । प्रकाण्णम् । भो वचम्म ! भणिटं अ ताए—'भणेहि

(अ) यदा एव तत्र प्रस्य दीर्घे निश्चयित्ति ; तथा तर्कयामि—मया निश्चय-
 मण्य अधिक्तर इहा अण्य उक्कण्ठा । तन् सुट्ठ खन्व वसुण्णे "कामो वाम," इति ।

उक्त 'धनदाय' इति वक्तुं मन्थुंमिच्छेति विभक्त्यं वाक्यं निश्चयार्थं दीर्घपरि-
 हायाच्च नेति । धनदाय इति यदुक्तं तत्र लघ्वं, हि यथात्, अमी जन, गुणैर्दया-
 दासिण्यदिभिः, इत्यं अ यमोक्तं शीघ्रं, धनयच्छत्यं प्रत्यावमय्यत्वा किञ्चत्तुदर्थने-
 नैव मा प्रयत्नमिदं नार्हति भावः । तन्नु तदापि धनेनैव त्वं वदेता इत्येवाह
 वयमस्मिन्त्यर्थं, अर्थार्थं, परिश्रमा निशान्निर्धना इत्यर्थं, अतएव तन्नु हि वदन्तः ।
 मया मा कला लक्ष्ये । अतएव मा नु तवाइ गकारणमिति भावः ।

अथ अतुय चरणाद्यं प्रत इमोयचरणागतवाक्यादस्य हेतुत्वान् काम्यनिश्चयमच्छा ।
 तथा पुत्राह' निश्चयदानं पत्राह' अ वचनमदाद्यप्रक्रमतादीवदयम्, "यस्यार्थास्तस्य
 मा काला धनदाय'व खन्वधी । (अङ्कतम्) न गुणदाय'व खन्वधी (प्रकाणम्)
 अहमर्थं परित्यक्तं तन्नु लक्ष्येव मा मजा' इत पाठं तु तन्नु ममाधानम् ।

तदा अङ्कतप्रकाणम् वाच्यमोदंमच्छलावलयशान् अमुतादरण नाम गमंमंभं वदन्—
 "तत्र न्य ज्ञयय वाक्यममुतादरण मत्तम्" इति साहित्यद्वयं वच्यते ॥२३

आवण, वदन्त' याहार धन आछे, सेटै ररन्ती, ताहाव डोगा ।
 कारण, ई लोक मनप्राप्या । (अगत) त'हा नहे, ई लोक उण-
 प्राप्या । (प्रकाण्णम्) आमि धनहीन, सु'हवां वदन्त' आमि ताहाके
 त् पवित्र्याग कविद्याछिई ॥२३

(क) विदूषक । (नीचेर निके भृष्टिपात कविद्या) वचन ईनि
 उपदेव निके छाडिद्या निश्वास ताण कवितेछेन, तपन आमि रने करि

চারুদত্তং অজ্ঞ পশ্যসি মএ এত্য় আশ্রান্তব্ধ” ত্টি । তা তক্কেমি
রত্নাণাবলীএ অবরিতুষ্টা অবরং মগিদুং আশ্রমিস্শটি ত্টি । (জ)

চারু । দয়স্য । আগচ্ছতু, পরিতুষ্টা যাস্যতি । (ট)

চেট: । প্রদিশ্য । অবেধ মাণ্হি । (ঠ)

জধা জধা বগ্গাদি অশ্বমখুঙ্কে

তধা তধা তিচ্ছাদি পুষ্টিচক্ষ্মে ।

ভী দয়স্য । মণিতস্ব তয়া— মণ চারুদত্তম্—অদ্য প্রদীপে মধা অত পাগন্তব্যম্” ইতি
তত তর্কয়ামি রত্নাবল্যা অপরিতুষ্টা অপর মার্গায়তুমার্গাম্শ্বতীতি ।

(ট) অবেত মানবা । ।

(জ) পিটু ইতি । অত উতকঙ্কে ত্বন্তবাক্যে ক্রমী নাম গর্ভসম্বেরঙ্গম্ । যথা
মাহিত্যদর্পণে—“ভাবতল্লীপলম্বিনু ক্রম স্যাত—”

বাম নিবারিতী বিবর্তিত ইত্যেব প্রতিকুল । তথা বসন্তসেনয়া । মার্গায়িতুমন্বেষ্ট,
প্রার্থয়িতুমিত্যর্থ ।

(ট) চারু ইতি । পরিতুষ্টা মহাবহাগাদিহি ভাব ।

(ঠ) চেট ইতি । কুম্ভীলকনামা বসন্তসেনায়া দামীঃসম্ । উ মানবা । অধত
মম ধন্ব্যর্থমবগচ্ছত ।

যে—আমি নিবারণ কবায় ইহাব উৎকর্থা অত্যন্ত বৃদ্ধি পাইয়াছে ।
অতএব লোকে একথা ভালই বলে যে—‘কাম, সর্বদাই প্রতিকূল ।’
(প্রকাশে) বসন্তসেনা বলিয়াছে—‘চারুদত্তকে বলিবে যে, অল্প
বাক্তিতে আমি এখানে আসিব ।’ সুতবাং আমি মনে করি যে, রত্ন-
মালায় সন্নিহিত হয় নাই, তাই অল্প কিছু চাহিতে আসিবে ।

(ট) চারুদত্ত । মণে । আশ্রক, সন্নিহিত হইয়া যাইবে ।

(ঠ) (বসন্তসেনার) ভৃত্য । (প্রবেশ করিয়া) হে গানবগণ ।

আমার বক্তব্য বিষয় অবগত হও ।

जधा जधा नगटि गोटवाटे
तधा तधा वेवटि मे हलक्रे ॥१०॥

प्रदल ।

वंशं वाए गत्तच्छिहंशुगहं
वीणं वाए गत्ततन्तिं णटन्तिं ।
गौश्रं गाए गहृहग्गाणुनृश्रं
क्रे मे गाणे तुम्बुलु गालटे वा ॥११॥

यथा यथा वर्धति अभवण्टम्, तथा तथा तिव्यति पृथक्चम् ।

यथा यथा भवति शीतवातस्या तथा वेपत मे हृदयम् ॥१०॥

वश वादयामि मत्रच्छिड मुग्धम्, वीणा वादयामि मत्रतन्तो नदन्तोम् ।

शैत गायामि गहृभयानुष्य की मे गाने तुम्बुलुनागदो वा ॥११॥

यदेते । अभवण्ट मेघवण्ट, यथा यथा वर्धति, तथा तथा मम पृथक् चम्, तिव्यति चार्त्तौ भवति । शीतवाते शीतवातादौ, यथा यथा भवति गालन्तो भवति, तथा तथा मे मम हृदयम्, वेपत शैत्यातिशयात् कम्पत । उपेन्द्रवदा वलम् ॥१०॥

व शमिति । मत्र छिद्राणि गम्भीराणि यत्र तम्, मुग्ध मधुरध्वनिम्, वश वेपम्, वादयामि, मत्र तन्वा यस्यासाम्, नदन्तो मधुर शब्दयमाना वीणाश्च, वादयामि । तथा गहृभय अनुष्य तुम्बु गीतम्, गायामि । किन्तु गाने विषय मे मम मभीषे तुम्बुकर्नाम प्रसिद्धगायकी गम्भव, तथैव प्रसिद्धगायकी नागदो देवर्षिर्वा क ? अपि तु कोऽपि नैवद्य । नितान्तपञ्च इति भाव ।

अत्र गहृभयानुष्यमिति अर्थो उपमानरूपः । गहृभयानुष्यकत्वादेव नीपमा-
गतानुविताय त्वदोष, न वा वाए इति विरुपादानादपि कथितपदतादीष ।

मेघपुत्र वेदन घेमन दधी कवे, तेमन तेमन पिठेव चामडा
भिच्छिदा दाह । आव वेमन वेमन ठाजा वाताम् नाणे, तेमन तेमन
आमार बुक कौणे ॥१०॥

আণত্ৰিহি অজ্জআএ বসন্তসেণাএ—“কুম্বীলআ! গচ্ছ
 তুমং মম আগমণং অজ্জচারুদত্তশ্শ গ্ণিবেদেহি”ত্তি । তা জাব
 অজ্জচারুদত্তশ্শ গিহং গচ্ছামি । পণিকম্ম পবিত্তকেন হহা । এশি
 চারুদত্তে রুক্ষব্বাড্ডিআএ চিহ্দি । এশি বি শি দুহ্ভবডুক্ ।
 তা জাব উবশষ্পেমি । কধং ঠক্কিদে দুবালে রুক্ষব্বাড্ডিআএ ।
 ভীদু, এদশ্শ দুহ্ভবডুকশ্শ শ্শণ্ণ' দেমি । ইতি শ্লীষ্টগুটিকা
 চিপতি । (ঙ)

(ঙ) আশ্রমীঃষি আর্থীয়া বসন্তসীনয়া—“কুম্বীলক ! গচ্ছ ত্বম, মম আগ-
 মনম্ আয়েচারুদত্তস্য নিবেদয়” ইতি । তদ যাবত্ আয়েচারুদত্তস্য গিহং গচ্ছামি ।
 এষ চারুদত্তো হৃষ্যকটিকায়াং সিষ্টতি এষোঃপি ম দুহ্ভবটুক । তদযাবদুপসর্গামি ।
 কথমাচ্ছাদিত হার হৃষ্যকটিকায়া । ভবতু, এতস্য দুহ্ভবটুকস্য সর্গাং দদামি ।

শালিনী হনম্ ॥১১॥

(ঙ) আশ্রম ইতি । পবিত্তকেন প্রবেশভঙ্গীবির্ভবেণ মুখ নির্যক্ কৃতা কপাট-
 রম্ভান্ হৃষ্টেত্যর্থ । দুহ্ভবটুকী ধূর্ত্ভ্রাঙ্কণী বিদূষক ইত্যর্থ । শ্লীষ্টগুটিকা
 গুটিকাযত্ স্তরশ্লীষ্টানি ।

(হাস্ত কবিত্বা) আমি যে বী বাজাই, তাহাতে সাতটা ছিট আছে
 এবং তাহার * অ স্তন্দর , আর আমি যে বীণা বাজাই, তাহাতে সাতটা
 তার আছে এবং সে বীণা শব্দ করে এবং আমি গুরুভের অতরুপ গান
 করিয়া থাকি, গানে আনন্দের কাছে তুহুই বা কে নারদই বা কে ? ১১১৫

(ঙ) আর্থীয়া বসন্তসেনা আনন্দের আদেশ করিয়াছেন যে—“কুম্বী-
 লক ! তুমি যাও, আমার আগমন আশা চাকরদের নিকট জানাও ।”
 তা' আমি আর্থী চাকরদের বাড়ী যাই । (পাশ্চাত্যপুস্তক প্রবেশের
 ভঙ্গী করিয়া দেখিয়া) এই যে চাকরদের উচ্চানে বহিয়াছেন, সেট
 আশ্রমটাও এই । তা' উচ্চানের নিকটে যাই । উচ্চানের দ্বার যে

বিদু। অহ! কো টাণিঁ এমো পাআরবেট্টিঁ বিঅ
কডল্যং মং নোটকৈহিঁ তাহঁডি ? । (ঙ)

চারু। আরাম-প্রামাদ-বেটিকায়াঁ ক্রীড়হিঁ: পাগবতৈ:
পাতিতং ভবেত্ । (ণ)

বিদু। টামীএ পুত্! দুট্! পাগবঅ! চিট্ চিট্,
জাব এটিণা টগড়কট্টিণ সুপক্কং বিঅ চুঅফনং ইমাটী পামা-
দাটী ভূমিএ পারদম্মং । ইতি দণ্ডকাটমুয়ম্ব ধাবতি । (ত)

(ঙ) অহ! ক ইদাকীমিএ প্রাকারবেট্টিমিঅ কপিঅ মা নোটকৈলাহয়তি ? ।

(ন) দাম্য, পুত্! দুট্! পাগবত। বিহ নিহ, গাবদৈম দণ্ডকাটেন
সুপক্কমিব চুতফনম্ অস্মান্ প্রামাদান্ ভূমী পতবিঅস্মি ।

(ঙ) বিদু ইতি। প্রাকারবেট্টি মমল্যন্ প্রাণীরাগতম ।

(ণ) চারু ইতি। আরামম্ ভবনম্ যা প্রামাদবেটিকা অগালিকায়া ভবনি
পাগবতাবম্ব্যলার্ঘমেব নিৰ্হিতঃ ম্যানবিহিবলস্যাম। পাতিত স্তীষ্টম্ ।

ঢাকা বহিয়াছে। হউক, এইটুটে ব্রাহ্মণটাকে সংকত করি। (এই
বলিয়া কতক গুলি ছোট টিল ছুঁড়িল।)

(ঙ) বিদূষক। ওহে! প্রাচীরবেষ্টিত কপিখকলের উপরে যেমন
টিল ছোড়ে, সেইরূপ এ কে আনাব উপবে এখন টিল ছুঁড়িতেছে।

(ণ) চারুদত্ত। উদ্বানের ঐষ্টানিকার উপবে যে বেদি বহিয়াছে,
তাহাতে থেলা করিবার সময়ে (বোধ হয়) পাগরাওলি এই টিল ফেলিয়া
দিয়াছে।

(ত) বিদূষক। বাদ্যব পো' টুটে পাগবা' থাক্ থাক্, এই
লাঠী দিয়া পাকা আমের নত ভোনের এই দাম্যনের উপব হইতে
নাটীতে ফেলাইয়া পিব। (এই বলিয়া লাঠী উঠাইয়া দৌড়াইল।)

চারু । যত্রোপবীতে শাক্ষ্য । বয়স্য । উপবিশ । কিমনেন ।
তিষ্ঠতু দয়িতাসহিতম্পস্বী পারাবতঃ । (খ)

চেটঃ । কথং পারাবদং পেক্বটি, মং গ পেক্বদি । ভোদু,
অবরাণ লৌষ্টগুডিয়াণ পুণো বি তাড ইস্ম । তথা কীর্তি । (দ)

বিদু । দিগ্গোঃলোক্য । কথং কুম্ভোলক্যো ! তা জাব উবসম্যামি ।
উপস্বয় দ্বামুদধ্যায় । অর কুম্ভোলক্য । পবিশ । সাম্মদং দে ? (ঘ) ।

চেট । প্রবিশ্য । অজ্জ । বন্দামি । (ন)

(২) কথং পারাবতং প্রেস্তনে, মা ন প্রেস্তনে । ভবন্তু, অপস্ম্যা লৌষ্টগুটিকয়া পুনরপি
সাঃশিখ্যামি ।

(ঘ) কথং কুম্ভোলক্য । তদয়াধুপসম্যামি । অর কুম্ভোলক্য । প্রবিশ ।
স্মারত ত ? ।

(ন) শ্যাম্য ! বন্দে ।

(খ) চারু ইতি । তদস্তুী শুদ্রতয়া দব্যায়োম্য ।

(৫) চারুপত্ৰ । (যজ্ঞে পবীতে আকর্ষণ কবিয়া) বহুস্ত । উপ-
বেশন কর । ইহা দিয়া কি হইবে ? । সূত্র বপোত প্রিয়তমার সহিত
(আছে) থাক্ ।

(৬) ভূতা । কি আশংখ্য । পায়বা দেখিতেছে, আমাকে দেখি-
তেছে না । । চউক আর একটা ছোট তিল দিয়া যাবারও তড়ন
করি ।

(৭) বিদুয়ক । (চাট্রিরিকে চাহিয়া) দুখীক যে । তা' উহার
নিবটে যাই । । নিবটে গাইয়া ছার উক্ষাটন কসিয়া) অহে দুখীক !
প্রবেশ কর । হোব শুভাশমন ত ? ।

(ন) কৃত্য । (প্রবেশ করিয়া) শ্যাম্য । প্রান করি ।

विदू । अरे ! कहिं तुमं ईदिसे दुहिणि अन्यआरि
आअदा ? । (प)

चेटः । अले ! एगा शा । (फ)

विदू । को एमा का ? । (ब)

चेटः । एगा शा । (भ)

विदू । किं दाणिं टासीए पुत्ता ! दुब्भिककाले वुद्धरड्ढो
विअ उदकं मामाअमि 'एमा सा सा' त्ति ! (म)

(प) अरे ! कस्मिन् तमीदृशे दुहिनि अन्यकारि आगत ? ।

(फ) अरे एषा सा ।

(ब) का एषा का ? ।

(भ) एषा सा ।

(म) किमिदानीं दास्या पत । दुभिषककाले वृद्धरड इव ऊर्ध्वक सासायसे 'एषा
सा सा' इति ।

(प) विदू इति । दुहिनि मेघाच्छन्न दिने । कस्मिन् निमित्तं ।

(म) विदू इति । वृद्धरड रूपशठह दीनी वृद्धजन इवेत्यर्थं, ऊर्ध्वकम् अथवात्तम्,
"एषा सा सा" इति एव रूपेण, सासायसे सामेव्यक्त शब्दं करोषि । तदानीं
तादृशशठहनु चुधार्त्ततया सासायते त्वन्नु कथमिति भावः । "रड्ढ रूपणमज्जयी" इति
हैमवन्द ।

(प) विदूयक । ओवे । तूहे कि जण्ण एहेरूप दुक्खित्तनर अक्ककावे
आसिआहिंस ? ।

(फ) झूता । ओ ठाकूव । एहे से ।

(ब) विदूयक । के एहे के ? ।

(भ) झूता । एहे से ।

(म) विदूयक । ओवे दासीव छेले । दुब्भिकेव समयं दविज्जं वुक्क

চেটঃ । অলে ! তুমং পি দাণিৎ ইন্দ-মহ-কামুকো বিশ্ব
সুহু, কিং কাকাগ্রসি 'কা কা' ত্তি । (য)

বিদু । তা কহেহি । (র)

চেটঃ । স্বগতম্ । ভীদু, এল্বং মণিশাং । প্রকাশম্ । অলে !
পাণ্হং দে দদুশাং । (ল)

বিদু । অহং দে মুণ্ডে গোড়ং (১) দদুশাং । (ব)

(য) অরে ! তবপীদানৌমিন্দ্রমবকামুক ইব সুহু, কিং কাকাগ্রসি 'কা কা'
ইতি ? ।

(র) তত্ কথয় ।

(ল) ভবতু, এব মণিশামি ; অরে ! প্রশ তং দাম্যামি ;

(ব) অহং তে মুণ্ড পাদ দাম্যামি ।

(য) চেট ইতি । ইন্দ্রমস্বমিন্দ্রিয়াগ তব দত্তৌপহারমিত্যর্থং, কাময়িতু ভোজনা-
য়াভিবধিতু শীলমস্যেতি স তযীতং কাক ইবেতি ষয়ং সুহু, মম্যক্, 'কা কা' ইতি
এব উপেষ কাকাগ্রসি কা কৈব্যত্বত শব্দ করোদি । কাকন্ত ইন্দ্রমস্বদ্রব্যমঘণিত্বয়া
কাকাগ্রসে তব্জ কথমিত্যাশয় ।

লোকের গায় ভুই কেন এখন 'এসা সা সা' এইরূপ অত্যন্ত 'সা সা'
কবিতেছিম্ ? ।

(য) ভৃত্য । ওবে ঠাকুর । ভুমিই বা কেন ইন্দ্রিয়াগের দ্রব্য কামুক
কাকের মত 'কা কা' এইরূপ খুব কা কা কবিতেছ ? ।

(র) বিদূষক । তা' বল ।

(ল) ভৃত্য । (স্বগত) হউক, এইভাবে বলিব । (প্রকাশে)
ওরে ! তোমার নিকট একটা প্রশ্ন দিব ।

(ব) বিদূষক । আমিও তোঁর মাথায় পা দিব ।

(১) গাঁড়ং ।

চেট: । অলি ! জাণাহি টাব, তেণ হি কসিণ' কালি
চুয়া মৌলেন্টি ? । (গ)

বিদু । অরে দামীএ পুত্তা ! গিহ্নে । (ঘ)

চেট: । মহামম্ । অলি । গাহি গাহি । (ম)

বিদু । মগতম্ । কিং টাণি এত্থ কসিহ্মং ? । বিচিন্ধ্য,
মৌদু, চারুদত্তং গদুস্স পুচ্ছিহ্মং । প্রকাশম । অরে ! মুহুত্তত্র'
চিহ্ন । চারুদত্তমুদস্স । মৌ বদস্স । পুচ্ছিহ্মং টাব, কসিহ্ম'
কালি চুয়া মৌলেন্টি ? । (ছ)

(গ) অর্থাৎ : জানাহি তাবত তেণ হি কসিহ্মন কালি চুয়া মুকুলয়ন্টি ? ।

(ঘ) অর্থাৎ : দামীএ পুত্র । গীর্হে ।

(ম) অর্থাৎ : নাহি নাহি ।

(ছ) কিম্বিদামৌমক কথয়িষ্যামি ? । ভবতু চারুদত্ত গতা প্রত্যাগমি । অরে
মুহুর্ত্তক তিহ্ন : মৌ বদস্স । প্রত্যাগমি তাবত্—কসিহ্মন্ কালি চুয়া মুকুলয়ন্টি ? ।

(গ) চেট ইতি । চুয়া আমতরব মুকুলয়ন্টি মূত্রল কুর্ষ্বেন্টি মূত্রলং ধার-
য়ন্তীত্যর্থ ।

(ঘ) বিদু ইতি । চুততরৌমু কুলধারণকাল আতপতাপসামগ্যাণ্ শীঘ্র ইত্যাক্রম্ ।

(ম) ভূত্যা । ঠাকুব । বোয় দেথি, তা' কোন কালে আমগাছ
বোন হবে ? ।

(ঘ) বিদূষক । অরে দামীএ ছাত্র । গ্রামকালে ।

(ম) ভূত্যা । (চাক্ষুর সহিত) অর ঠাকুব । না না ।

(ছ) বিদূষক । (অশত) এখন এ কিয়ৎ কি বলিব ? । (চিন্তা
করিয়া) হট্টক, যাইয়া চারুদত্তকে জিজ্ঞাসা করি । (প্রকাশ) ওহা ।
একটু কাল থাক । (চারুদত্তর নিকটে যাইয়া) বদস্স । জিজ্ঞাসা
করি, কোন কালে আমগাছ বোন হবে ? ।

चारु । मूर्ख । वसन्ते ।

विदू । चन्द्रपण्य । मुरुव । वसन्ते । (च)

चेट । दुदिअं दे पण्ह टदण्ण । शुशमिहाण गामाण
का लक्खघ कलेटि १ । (क)

विदू । अरे रच्छा । (ख)

चेट । महासम । अले । म्हि ण्हि । (ग)

विदू । भोदू, ममए पडिदम्हि । विचिणा । भोदू, चारुदत्त
पुणो वि पुच्छिम । पुननिअय चारुदत्त तथैवीदाहरति । (घ)

(च) मूर्ख । वसन्त ।

(क) द्वितीय त प्रश्न शक्यामि सुमसहातो गामाणा का रक्षां करोति १ ।

(ख) अरे रच्छा ।

(ग) अरे महि महि ।

(घ) भवतु ममय पतिता धि । भवतु चरुदत्त पुनरपि प्रत्यामि ।

(च) विदू इति । रथं या चभा । समसहातो गामाणा का रक्षां करोति १ ।
प्र ३ दाम ल भव भव ममय पतिता धि ।

(घ) विदू इति । तथैवीदाहरति "वच्छ" सुमसहातो गामाणा का रक्षां
करोति १ इत्य पुनरपि प्रत्यामि ।

চারু । বয়স্য । সেনা ।

বিদূ । চেত্মুপগম্য অরে ! দাসীএ পুত্তা । সেণা । (ঙ)

চেটঃ । অলে ! দুবে বি এক্কাশিা কদুঅ শিগ্ধং

ভণ্ণাছি । (চ)

বিদূ । সেণাবসন্তে । (ছ)

চেটঃ । ণং পলিবচ্চিঅ ভণ্ণাছি । (জ)

বিদূ । কায়ন পরিবচ্চ্য । সেণাবসন্তে । (ঝ)

(ঙ) অর ! দাসীয়া পুত্র ! সেনা ।

(চ) অরে ! হে অপি একক্লিন্ কৃতা শীঘ্র ভণ ।

(ছ) সেণাবসন্তে ।

(জ) ননু পরিবচ্চ্য ভণ ।

(ঘ) চেট ইতি । হে অপি বসন্ত ইতি সেনেতি চ পৃথক্ পৃথক্ভাষিত পদদ্বয়মপি ।

(ঙ) বিদূ ইতি । আশক্তিক্রমেণাব সেণাপদ পূর্ব্বমুপাত্তম ।

(জ) চেট ইতি । পরিবচ্চ্য 'সেণাবসন্তে' ইতি পদদ্বয়ম্ যাছ্য কস কৃত-
নহিপীত ক্রম কৃতা আদৌ বসন্তপদ পশ্যাম্ সেনাপদ দিব্যম্ভ্যর্থ ।

(ঘ) বিদূষক । ইউক, সন্দেহেব মধ্যে পড়িবাছি । (চিন্তা করিয়া)
ইউক, আবারও চারুদত্তকে জিজ্ঞাসা করিব । (পুনরায় ঘাইয়া, সেই
ভাবেই চারুদত্তের নিকট উল্লেখ করিম ।)

চারুদত্ত । সবে —সেনা ।

(ঙ) বিদূষক । (ভৃত্যের নিকট ঘাইয়া) ওরে দাসীর ছেলে ।
সেনা ।

(চ) ভৃত্য । ঠাকুব ! ভুইটা পদকট একদ কলিয়া নৈত্র বন ।

(ছ) বিদূষক । সেনাবসন্ত ।

(জ) ভৃত্য । ওরে কিরাইয়া বন ।

चेटः । अले मुख वडुका । पटाइ' पलिवत्तावेहि । (ज)

विदू । पादौ परिवर्त्ता । सेनावसन्ते । (ट)

चेटः । अले मुख । अक्षरपटाइ पलिवत्तावेहि । (ठ)

विदू । विधिन्ना । वसन्तसेणा । (ड)

(झ) सेनावसन्ते ।

(ज) अर मुख वटुक । पदे परिवर्त्तय ।

(ट) सेनावसन्ते ।

(ठ) अर मुख । अक्षरपट पा वर्त्तय ।

(ड) वसन्तसेना ।

(झ) विदू इति । विदूषकेषु तु "परिवर्त्य" इति चटोक्तं कायनितं कर्मपदं मनसि कृत्वा कायपरिवर्त्तनं कृतमिति बोध्यम् ।

(ज) चट इति । पद परिवर्त्तय— सेनावसन्ते" इति पदद्वयं विवक्ष्यन्विपरीतं कृत्वा उच्चार्य इत्याशयः ।

(ट) विदू इति । पादौ चरणी, परिवर्त्तय विवक्ष्यन्विपरीतौ कृत्वा । एतच्च 'पटाइ इति चटोक्तं पदौ' इत्ययं सवधाश्च विदूषकणं कृतमित्युक्तव्यम् ।

(ठ) चेट इति । अक्षरपट् 'सेनावसन्ते' इति वर्ण्युत्तितपदद्वयम् । यथा श्लोकः— "पदं स्थाने विभक्तं शब्दं वाक्यं कवत्तौ । एतच्च पादं पदचिह्नं व्यवसायापदेशयोः ॥"

(ड) विदू इति । विधिन्ना तादृशाक्षरपदपरिवर्त्तने वसन्तसेना इत्येव शब्दं स्यात्, तथा सति च वसन्ते काले सेनासैन्यम् इत्यर्थस्यैव सम्भवात् दृष्टम् काले वसन्तसेनाशब्दस्य चंद्रश्रीकिरमस्वर्णैव स्यात् अतो वसन्तसेनाशब्दो वसन्तवयम् इति

(अ) विदूषकः । (पदं परिवर्त्तय) सेनावसन्तः ।

(आ) चेटः । एते मुखं वटुकम् । पदद्वयं परिवर्त्तितं कवः ।

(इ) विदूषकः । (चवद्वयं परिवर्त्तितं कविस्य) सेनावसन्तः ।

(उ) चेटः । एतच्च मुखं । अक्षरपट् इति पदद्वयं परिवर्त्तितं कवः ।

চেটঃ । এশা গা আশ্রদা । (ঙ)

বিদূঃ । তা জাব চারুদত্তস্য শিবেদীমি । চপসত্য । ভী
চারুদত্ত ! ধণিগ্রো দে আশ্রদো । (ণ)

চারু । কুতোঃস্মত্ কুলে ধনিকঃ ? । (ত)

বিদূঃ । জই কুলে গত্যি, তা দুবারে অত্যি । এমা বসন্ত-
সেণা আশ্রদা । (থ)

চারু । বয়স্য ! কিং মাং প্রতারণসি ? । (ঢ)

(ঙ) এশা গা আগতা ।

(ণ) তদশাবত্ চারুদত্তস্য শিবেদয়ামি । ভী চারুদত্ত । ধনিকস্তে আগত ।

(ত) যদি কুলে গামি, তদ্বারে অসি । এমা বসন্তসেণা আগতা ।

বিভাব্য ত্যয় । অতএব 'বসন্তে' ইতি প্রাক্পঠিতঃপি তদনগতা বিভক্তি বিছায়
অভ্যর্থয়তি 'বসন্তসেণা' ইতি ।

অহী ! পরমবৎসর বিদূষক নিতালনীচ বেজ্যাহত্যেচ পুরস্কৃত্য সর্বথা, সম্ভবপরম্
দুঃস্বপ্নাঃপারকলাপ নিবধতা কবিতা মহত্ কৌতুকমাবিশ্বৃত শ্রীতৃণাম্ ।

• (ণ) বিদূ ইতি । ধনিকো ধনো উত্তমর্থং ইত্যর্থঃ ।

(ত) চারু ইতি । অস্মাকুদি কোঃপি ধনিকো নানীত্যর্থঃ ।

(ঙ) বিদূষক । (চিহ্না কবিতা) বসন্তসেনা ।।

(ট) ভূতা । এই তিনি আসিয়াছেন ।

(ণ) বিদূষক । তা' চারুদত্তের মিকট জানাই । (মিকটে যাওয়া)

চারুদত্ত । তোমার মহাজন আসিয়াছেন ।

(ত) চারুদত্ত । জানাচ্ছেব বংশে মহাজন কোথায় ? ।

(থ) বিদূষক । যদিও বংশে নাষ্ট, তথাপি ডুগাবে আছে । এই যে

বসন্তসেনা আসিয়াছে ।

বিদু । জড় মে বন্ধণে সা পত্তিআশ্রসি, তা এদং কুম্ভীলক্
পুচ্ছ । অরে দাসীএ পুত্তা । কুম্ভীলক্ । উবসথ্য । (ধ)

চেট । উপসথ্য । অজ্জ । বন্দামি । (ন)

চারু । ভদ্র । স্বাগতম্ ? । কথয়—সত্যং প্রাপ্তা
বসন্তসেনা ? ।

চেট : । এষা সা আশ্রদা বসন্তসেনা । (প)

চারু । সত্বৰ্ণম্ ভদ্র । ন কদাচিত্ প্রিয়বচনং নিষ্ফলী-
কৃতং ময়া । তত্গৃহ্যতাং পারিতোষিকম্ । ইত্যুপনীযং প্রযচ্ছতি ।

(ধ) যদি মে বচনে ন প্রত্যয়সি, তত এতত কুম্ভীলক পুচ্ছ । অরে দাস্যা পুত্র ।
কুম্ভীলক । উপসর্গ ।

(ন) আথ্য । বন্দে ।

(প) এষা সা আগতা বসন্তসেনা ।

(২) চারু ইতি । বৃহশ্চি দুর্হিনে তস্যা আগমনাসম্ভবাত্তথৈয়মুক্তি প্রত্যারণা-
পরিবেতি ভাব ।

(ধ) বিদু ইতি । প্রত্যয়সি বিশ্বাসিসি । অথধাতুরযমাধনেপদী ।

(২) চারুদত্ত । সখে ! আমাকে প্রতাবণা কবিতেনে কেন ? ।

(ধ) বিদূষক । যদি আমার বাক্যে বিশ্বাস না কব, তবে এই
কুম্ভীলককে জিজ্ঞাসা কব । ওবে দাসীব ছেলে । কুম্ভীলক । নিকটে
আয় ।

(ন) ভৃত্য । (নিকটে যাওয়া) আয় প্রণাম কবি ।

চারুদত্ত । ভদ্র ! তোমার শুভাগমন ত ? । বল—সত্যই কি
বসন্তসেনা আসিয়াছেন ? ।

(প) ভৃত্য । এই সেই বসন্তসেনা আসিয়াছেন ।

चेष्टः । गृहीता प्रणय्य भपन्तीपम । जाव अज्जन्थाए णिवेटिमि ।
इति निष्कृता । (फ)

विदू । भो । अवि जाणामि , कि णिमिच्चं ईदिसे दुहिणं
आअदेत्ति ? । (व)

चारु । वयस्य । न मम्यगवधारयामि ।

विदू । मए जाणिटं । अप्पमुत्ता रअणावली, बहुमूत्त
सुवण्णभण्डयं ति ण परितुट्ठा अवरं मग्गिदु' आअटा । (भ)

चारु । स्वगतम । परितुष्टा यास्यति ।

(फ) यावदाध्यायै निवेदयामि ।

(व) भो । अपि जानामि ? कि निमित्तमोदृष्टे दुहिने आगतति ।

(भ) मया ज्ञातम् । अन्यमुत्ता रजावली इत्यमुत्त सुवर्णभण्डकम् इति न परितुष्टा
अपर मार्गवित्तुमागता ।

(भ) विदू इति । रजावली भवता या दत्ता । सुवर्णभण्डक वस्त्रमेतया
आधीकृत स्वयान्तर ।

चारुदत्त । (आनन्दव सहित) ७३ । आनि कर्म्मण प्रियवाक्य
निष्पन्न कवि नाटे । ता' पाविताेविद प्रहण कव । (एहै बलिग्रा
उद्धवीय वपु दान कविपत्तन ।)

(क) वृत्ता । (प्रहणपूर्वक प्रथम करिग्रा मन्थानव सहित)
आथाव निकट जानाटे । (ईहा बलिग्रा र्णिया गेल ।)

(व) विदूकव । ७४ । वृक्षिण्ठ पाविशाछ कि ? एहेरूप ठादिन
आदिशाछ केन ।

चारुदत्त । मप । ठिक् वृक्षिण्ठ पावि नाटे ।

(भ) विदूकव । आनि वृक्षिशाछि वत्तनन्तार न्त्ता अल्ल, सोनाव

ततः प्रविशति लज्जलाभिसरिकावेशेन वसन्तसेना सीत्कण्ठा,
कृतधारिणी, विटय । (म)

विटः । वसन्तसेनामुद्दिश्य ।

अपद्या श्रीरिषा प्रहरणमनङ्गस्य ललितं,
कुलस्त्रीणां शोको मदनवरहृत्तस्य कुसुमम् ।
सनीलं गच्छन्ती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता ॥१२॥

(म) तत इति । सीत्कण्ठा चारुदत्तनिमित्तमुत्कण्ठिता । वृष्टिनिवारणाय वसन्तसेनाया उपरि कृत धारयतीति सा तादृशी काचिन् दात्री । विटय प्रागुक्तलक्षणी वसन्तसेनाया एव कथिन् सहचर ।

अपद्येति । रतिचारुदत्त प्रति अनुगम, समयोऽभिसरणनियमो, युगप्रस्थानादिः लज्जा च तासां प्रणयिनी ताभिर्विशिष्टेत्यर्थः । एतेन धनन्वीभराहल्यादिमुच्यमानात् वैश्यास्वस्या मद्दानुनकर्षो व्यज्यते । प्रियपथिका स्वप्रभृतयो दयितपान्या एव सार्था मद्दिनन्तौ, अनुगता अनुसृता । अनेन पथि दुर्जनधर्षणभीतिमत्त्वमपि सूचितम् । तथा रङ्गे रङ्गालय इव आनीदकरं, रतिक्षेत्रे मर्द्धतस्थाने, सनील गच्छन्ती । अमुना च मनीहर्त्रे व्यज्यते । एषा वसन्तसेना, अपद्या नित्यमन्निहितपद्मरहिता, श्रीलक्ष्मीस्वरूपा, अलौकिकरूपलावण्यादिमत्त्वादिति भावः ; ललित कीमलम, अनङ्गस्य कामदेवस्य, प्रहरणमन्त्रम अन्त्रमरूपा, अङ्गविदारणाकरणत अथ च लल्यस्य विजयसाधनादित्याशयः ; अलङ्कारवैर मूल्य वैशी, एतेऽङ्ग मन्वृष्टे ना इहेया आव किञ्च चाक्षिते आनिशाच्छे ।

चारुदत्त । (अनुगत) मन्वृष्टे इहेया साहेवे ।

(म) तदनन्वृत्त उज्जन अङ्गधारिकावेषेण उन्कळिता वमन्वृसेना,
छन्दुवाविणी ७ विटैव प्रवेश ।

विटः । (अनुगतः अन्त्रात्के उन्कळिता कथिष्य) प्रसदिशैर्ना नान्नी; काम-

वमन्तसेने ! पश्य पश्य ।

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिविम्बा

मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः ।

येषां रवेण महमोत्पतितैर्मयूरैः

खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥१३॥

कुलम्बीया श्लोकः श्लोकत्रयिका, ताभिर्गाम्यरूपनावग्गोद्विनाभादिव्यभिप्रायः ; तथा मदनः काम एव वर. यो ही वधनस्य कुसुमं कुसुमस्वरूपा, तन् समन्वयेऽपि चरमर्नाभनीयता-
नाभादिनि भावः ।

अत्र अपर्या पद्मभिन्नापि यीरिति विरोधः पद्मरहितेति च तन्प्रसाधानमिति विरोधा-
भासः. अधिकाहृदवैशिष्यरूपरुचो त्यनयो प्रथमे वाक्ये एकाययानुप्रवेशरूप. सङ्कर, द्वितीय
केवलमधिकारहृदवैशिष्यं रूपकम्, तृतीये श्लोक श्लोकजनकथोरभेदेनाभिधानात् हेतु-
नांमालङ्कारः, चतुर्थे च अष्टिष्टशब्दनिवन्धनं केवलपरम्परितरूपकम्, इत्येतेषां परस्परनि-
षेधतया पुन. मसृष्टिः । मसृष्टिसङ्करयोःपि पुन. मसृष्टिसङ्करौ सम्भवत इति दर्शित-
मकार्मि साहित्यदर्पणटीकायां तत्प्रकरणे ।

शिवशिखी वृत्तम् ॥१२॥

गच्छन्तीति । शैलशिखरेषु, पर्वतशृङ्गेषु विलम्बीनि जलमारुह्य लम्बमानानि विम्बानि
मण्डलानि येषां ते, तदा वियुक्तानां पतिविरहितानां वनितानां हृदयमनुकुरवन्तीति ते

नेदेव कोमल अश्रु, कुलवधुगणैव शोकजनक एवः उरुदृष्टे कामतरुव
पुष्प एते दसश्रुसेना, उफालदेव छात्र मदेत स्थाने नौगाव सहित
दाहेतेछेन, ईशव अश्रुवाग, अडिसारेव निधन ० लज्जा एहे सकलहे
आछे एवः आनरा प्रियपथिकगण मदी इहेया, ईशार पञ्चां पञ्चां
दाहेतेछि ॥१२॥

वसन्तसेना ! पश्य पश्य—

दित्तिर्षि वमन्तसेने चरमर्णव अश्रुकरणकारी नेपथ्यसूत्र, पर्वतशृङ्गे

অপি চ ।

পঙ্ক-ক্লিন্নমুখাঃ পিবন্তি সলিলং ধারাহতা দর্দুরাঃ

কণ্ঠ' মুञ্চতি বর্হিণঃ সমদনো নীপঃ প্রদীপায়তে ।

মন্ত্রাণাম. কুলদূষণৈরিব জনৈর্ম ঘৈত্ব তশ্চন্দ্রমাঃ

বিদ্যুত্নীচকুলোদগতেব যুবতিনেকত্র সন্তিষ্ঠতে ॥১৪॥

জনপূর্ণত্বাত বিরহদুঃখাচ্চ মলিনা ইতি ভাব, মেঘা গর্জন্তি । যেথা মেঘাণাম, স্বংঘ গর্জনেন মলিনা উতপাততৈরুদ্ভীমৈ ময়ুরৈ কণ্ঠ'ভি, মণিময়ৈ তদ্বন্দ্বয়ূর পচাণা বিচিত্রত্বাদিতি ভাব, তানুদনৈর্ব্যজনৈরিব স্বমাশ্রামণী বীজ্যতে বাতেন শীতলীক্রিয়ত ।

অত্র বিলম্বিবিম্বা ইতি ব্যঙ্গনসঙ্গস্য অনেকথা সক্রমসাধ্যাত উক্তানুপ্রাস, দ্বিতীয়ে পাদে আর্থ' উপমা, চতুর্থ' চ যৌতী উপমা, ইত্যেতথা মিত্যো নিরপেक्षতয়া মসৃষ্টি ।

হৃদয়ানুকারা ইতি কক্ষণাণ্ । বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥১২॥

পঙ্কতি । পঙ্ক' উষ্টিপাতবয়েনীলিত্তৈশ্চরলকর্ডমৈ ক্লিন্নানি অক্লানি মুগ্বানি বদনানি ধীযা তে তথা ধারাভিন্ন উজ্জ্বামারৈ আহতাশ্লাঙিতা দর্দুরা ভেকা সলিল উষ্টিজন পিবন্তি । সমদনো মেঘাণমাংদেব কামাবগবিষ্টিট বর্হিণী ময়র কণ্ঠ স্বরম্- মুञ্চতি মে'গামনানন্দীদয়াংদেব ক্রোতিত্যর্থ । নীপ কদম্বতর, প্রদীপায়ত স্বথীতা বলীবিলম্বনাত্ প্রদীপবদাচরতি । কুলদূষণৈ আত্মপাতিত্যাদিনা কুলস্য দীপজনকর্জনে, মন্ত্রাণাম মন্ত্রন্যাধস্য ইব মৈঘৈশ্চন্দ্রমা উত একত্র আচ্ছাদিত অশ্বদ কলঙ্কিত । তথা লঙ্ঘিত হৃদেয়া গর্জন করিতোছে, যাশামেন রবে ময়ুরগণ, তৎক্ষণাৎ উচ্চীম হৃদেয়া, মণিময় তানবৃষ্ণ ছারাটে যেন আকাশক বাজন কবি- তেছে ॥১৩॥

আর, কক্ষম লিপু মুখ ও বৃষ্টিধাবায় আহত ভেদরণ, বৃষ্টির-উল পান করিতেছে, কামাঠ ময়ুরগণ রব করিতেছে, কদম্ববৃক্ষ প্রদীপের ত্রায় আচরণ করিতেছে, বংশের দোম জনক যেনন সম্মানসংকে কলঙ্কিত

वसन्त । भाव ! सुष्ठु, दे भण्डं । (य) एषा हि—
 मूढे ! निरन्तरपयोधरया मयैव
 कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र ।
 नां गर्जितैरिति मुहुर्विनिवारयन्ती
 मार्गं कृण्वि कुपितैव निशा सपत्नी ॥१५॥

(य) भाव । सुष्ठु, ते भणितम् ।

च दुर्गना ब्रह्महत्यादिमहापातकानुष्ठानेनात्मन पातित्य विदधति, यदा तु स्ववशजास्तौ
 सह न व्यवहरन्ति तदा ते कुलादहिर्भूय सन्नासमाश्रित्य त क्लृषीकुर्वन्तीति भावः ।
 तथा नीचकुलीदगता युवतिभिव, विद्यात् एकत्र पुरुषे स्थाने च, न सन्तिष्ठते नानापुरुषं
 नानास्थानञ्च गच्छन्तीत्यर्थः ।

अत्र द्वितीये पादे क्यङ्गर्तापमा, प्रथीणु शीतोपमाइयमित्येषामपि पूर्ववत् सञ्चष्टि ।

“भक्तं सङ्गुक्वधाम्भूपानूरप्रवददुरा” “मयूरी वर्द्धिणी वर्द्धी” इति च अमरः ।

“कण्ठी मन्त्रि मन्त्रिधाने ध्वनी मदनपादपे” इति विश्व

शाट्टीलिक्रीडित वचनम् ॥१४॥

(य) वसन्त इति । सुष्ठु, सत्यक् । भणितमिति भावः क्त । अतएव ते इति
 कर्षणि षष्ठी ।

मूढे इति । हे मूढे ! परमुत्तदु खलमिच्छे । वसन्तसेने । निरन्तरा षाडुर्विगात्
 घनीभूता पयोधरा मन्धा यस्या तथा, अन्यत्र तु निरन्तरी पीवत्त्वात् घनीभूतो पयोधरी

कवे, नेधसमूह ७ सेडेरुप चन्द्रके आवृत कवियाच्छे एवम् नीचवशोऽपम
 युवतिरु न्याय विद्याः एकत्र थाकिततेहे ना ॥१५॥

(य) वसन्तसेना । पण्डित । आपनि डाल बलियाछेन । कावण—

हे बिबेचनाविहीन वसन्तसेने । घनपद्मोधवा आनाव सन्ने प्रियतन
 चारुनड यदि वमण कवेन, तवे हेहाते तोनाव अनिष्टे कि ? एहे वथा

विटः । भवतु एवं तावत्, उपालभ्यतां तावदियम् । (र)
वसन्त । भाव ! किमनया स्त्री-स्वभाव-दुर्विदग्धया उपा-
लभ्यया । पश्यतु भावः । (ल)

स्तनौ यस्यानया, मयैव सच्च, काल पतिर्यादि अभिरमते, तदा अत्र रमणविषये,
तव किम् अनिष्टम् ? अपि तु किमपि नीत्यर्थः. सपत्नीत्वेन उभयोरैव समानाधिकारादिति
भावः । इति एवधृतैः, गर्जितमैघगर्जनैः दर्पोद्गतवाक्यैश्च, मुहुर्वारं वारम्, मा
वसन्तसेनाम्, विनिवारयन्तौ कुपिता सपत्नीव, एषा निशा इयं रातिः, मार्गं चारुदत्तान्तिके
मम गमनपथम्, कृणुहि अश्वकारावरणेन कपाटगोघादिना च प्रतिवध्नातीव । अती
मैघकक्षुकावरणविषये यदभणितं तत् सुष्ठु एवेति भावः ।

अत्र शौते लपना, प्रतीक्षमाना भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा च अनयीरिका-
शयानुप्रवेशरूप. सङ्करः ।

“स्त्रीस्तनाब्दी पयोधरी” इत्यमरः । वसन्तलिला वृत्तम् ॥१५॥

(र) विट इति । एवमनेन प्रकारेण, भवतु निशाकक्षुकास्तव मार्गरीध
इति शेष, त्वयापि इयं निशा, उपालभ्यता निन्द्यताम् । सपत्नीना परस्परमेव
व्यवहारन्तु, जगति चलत्येवेति भावः । खलुशब्दवत् तावच्छब्दस्य वाक्पालद्वारे सीत्-
प्राप्तीतिरियम् ।

(ल) वसन्त इति । हे भाव ! विद्वन् ! स्त्रीस्वभावेन दुर्विदग्धया असम्भवविषय-
प्रार्थनाकारिण्येत्यर्थः, उपालभ्यया निन्दितया, अनया निशया, किं फलमिति शेष । ननु
उपालम्भस्याप्यकरणे मार्गरीधानिरुक्तेस्तत्र कालान्तिके गमनमसम्भवमेवेत्याह पश्यति ।
मम नियमवगच्छत्वित्यर्थः ।

बलिगाई येन एहे बाज्रि, कूपित सपत्नीव आथ गर्जन छावा आमाके
वावंग्वाव निवावण कवतः, आमाव गमनेव पथ बोव करितेछे ॥१५॥

(र) विट । हउक एवकम, तुमिओ ईहाके (बाज्रिके) निन्ना कव ।

(ल) वसन्तसेना । पणित ! श्रीयभाववशतः आन्तरनाविणी एहे

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वग्निमेव वा ।

गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥१६॥

विटः । वसन्तसेने ! पश्य पश्य । अयमपरः—

पवन-चपल-वेगः स्थूलधारा-शरीरैवः

स्नानित-पटङ्ग-नादः स्पष्ट-विद्युत्-पताकः ।

कीऽमी नियम इत्याह मेघा इति । मेघा गर्जन्तु, वर्षन्तु ; वा अथवा, अग्नि
वपुमेव, मुञ्चन्तु चिपन्तु । तथापि रमणाभिमुखा रतिवम्बोरलिकगामिन्य* स्त्रियः,
शीतोष्ण वर्षणकृत शीतम् अग्निभोचनकृतमुष्ण वा न गणयन्ति अकार्यवाधकत्वेन
अवधारयन्ति अपि तु तत्तद्वाशतमतिक्रम्यैव स्वकाथं साधयन्तीत्यर्थः । मृतवामहमपि
एतद्वाशतमतिक्रम्य तव गच्छाम्येवेति भावः ।

अथ पूर्वार्द्धे अनेकक्रियात्मिककृतं कारकत्वाद्दीपकमलद्वारं शितीयार्द्धत्वं अप्र-
मृतम्यीमामान्यात् प्रमृतवसन्तसेनारूपम्बोविशेषप्रतीतिरप्रमृतप्रणमं, अतथी परस्परनिर-
पेक्षतया समृष्टिः ।

मार्गो नाम गर्भमन्त्रे रङ्गम्—“तत्त्वार्थकथनं मार्गः,” इति दर्पणलक्षणात् ।

शीनेन युक्तं उच्यते इति शीतोष्णं “शाकपार्थिवदित्वात्स्वपदन्तीपिसमासात्प्रयत्नेन
शीतोष्णमित्येकवचनीपपत्तिः” ॥१६॥

पवनेति । पवनेन वायुना चपलवगी द्रुतवगी यस्य स, पवन इव चपलवेगी यस्य
स च, स्थूलधारा इतिधाग शरीर इव यस्य स, स्थूलधारेव शरीरो यस्य स च,
स्नानितं गर्जितं पटङ्गनादी जपटङ्गाशब्द इव यस्य स, स्नानितमिव पटङ्गनादी यस्य
स च, तथा स्पष्टं सर्वेहं ज्वमाना विद्युत् पताकेव यस्य स स्पष्टा विद्युदिव पताका

वादिहं निम्ना कतिशा किं एव इष्टेव ? । आपनि देखून—

मेघ वर्षा करुण, गर्जन करुण दिशा वऽपातइ करुण तथापि
पट्टिव प्रति धादित शीतार्क, से शीत न उक्ते ग्रहण करुण ना ॥१७॥

दिटि । दम्भम्ना । नेथ दे०—

হরতি করসমূহং খি শগাঙ্কস্য মেঘো

নৃপ ইব পুরমধ্যে মন্দবীৰ্য্যস্য শত্রোঃ ॥১৩॥

বমন্ত । এবংগ্লেদং । তা কথং এমৌ অবরো—(ব)

এতৈরেব যদা গজেन्द्रমলিনৈরাধাতলম্বোদরৈঃ

গর্জন্ধিঃ সতড়িহলাকশবলৈর্মুঘৈঃ সশল্যং মনঃ ।

(ব) এবমেতৎ । তৎ কথমেধ অপঃ ।

যস্য স চ, অধমপরৌ মেঘ, পুরমধ্যে শত্রুরেব বাটীমধ্যে মন্দবীৰ্য্যস্য অন্বীকৃতবলস্য, শত্রৌ শত্রুনৃপস্য, নৃপৌ বিজয়ী রাজ্ঞে, খি আকাশে মন্দবীৰ্য্যস্য অন্বর্ত্তজস, শগাঙ্কস্য চন্দ্রস্য করসমূহ কিরণনিকর রাজযাশ্বধনপ্রশিচ, হরতি আশ্রয়ীতি বলিন যজ্ঞাতি চ ।

অত্র নৃপ স্বস্থাপমাশাহচর্যাৎ পূর্ববিশিষ্টগত্বপি উক্তবিধোপমিতসমাসস্য বায়যণাৎ পূর্ণোপমালঙ্কার এব, নতু উপকন্ম ন বা উপমারূপকযৌ, সন্দ হসঙ্কর ইতি ধ্বীয়ম্ ।

মালিনী ভবম্ ॥১৩॥

এতঁ রিতি । গজেन्द्रবত্ মলিনৈর্নালবর্ণে, আধাতানি জলপূর্ণতয়া স্ফীতানি লম্বানি লম্বিতানি চ উদগণি অম্বলরহৈশা যথা তঁ, গর্জন্ধি, সতড়ির্বিবিদ্যাদি মলাকাশি-

এই স্থাব একখানা মেঘের বায়ুকর্ভুব গুরুতর বেগ উৎপন্ন হইয়াছে (রাজার পক্ষে বায়ুর আয় ক্রতবেগবান—), বায়সমূহেব আয় স্থূল বৃষ্টিব ধাবা পতিত হইতেছে, চাকের শব্দের আয় গর্জন চলিতেছে এবং পতাকাব আয় বিদ্যুৎ প্রকাশ পাইতেছে । অতরাং কোন প্রবল রাজা যেমন শত্রুর বাটীর ভিতরে (প্রবেশ করিয়া) সেই দুর্বল শত্রুব নিকট হইতে কর (পাছনা) সমূহ গ্রহণ করেন, সেইরূপ এই মেঘ, আকাশে অল্পতেজ চক্কর কিরণসমূহ হরণ (আকরণ) করিতেছে ॥১৩॥

(খ) স্বপ্নপ্ৰসঙ্গা । উচ্চৈঃ উচ্চৈঃ ইতি ।

विटः । वसन्तसेने । एवमेतत् । इदमपरं पश्य—
 वलाका-पाण्डुरीणीषं विद्युदुत्क्षिप्तचामरम् ।
 मत्त-वारण-सारूप्यं कर्तुकाममिवाम्बरम् ॥१८॥

वसन्त । भाव ! पक्व पक्व । (व)

(व) भाव । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

लम्बन्त इति लम्बानि, लम्बते पचादित्वाद्च् । प्रदर्शितप्रकारवहुनीहेरुगन्तव
 सतत्रिडन्ताकाय ते शबला येति कर्मधारय ।

शादूलविक्रीडित इत्तम् ॥१८॥

वलाकेति । अम्बरम् आकाशम्, वलाका वकपक्षियेणिरिव पाण्डुर शुभम् उष्णीष
 शिरीषेष्टम् यस्य तत्तादृशम्, तथा विद्युद्देव उत्क्षिप्तमुक्षीलित चामर यस्य तत्तथाभूतम्,
 अतएव मत्तौवारणीयोवार राजदन्ती तस्य सारूप्य समानरूपत्वम्, कर्तुकाममिव कर्तु-
 मभिलाषीव वसन्त इति ऽच्, राजरत्ननोऽपि तादृशीष्णीषचामरसत्त्वादिति भावः ।

अथ पूर्वार्द्धे निरङ्ग मालारूपकम्, द्वितीयार्द्धे च आर्या उपमा पथी गुणोत्प्रेक्षा,
 इत्येतेषां गुणप्रधानभावंलाङ्गाङ्गिभावात् सङ्गः ।

कर्तुकाममिति "तुम् काममनसो" इति तुमी मकारलोप ॥१९॥

समयेष्टे विवशीणिगेव वधा-पट्टेह्यरूप, छष्टेवृद्धि ऋ हतांश एहे आब एकटा
 वकपक्षी शतश्राने लवण निरूपण वरतः, 'प्रावृट्' 'प्रीवृट्' (वर्षाकाल
 वर्षाकाल) एहेरूप कविद्या केन आकितेच्छ ? ॥१८॥

विट । वसन्तसेना । इहा एहेरूपहे वटे । एहे आब एकटा मेथ—
 वकपक्षिश्रेणीयरूप उन्नवर्ष उष्णीष धावण कविद्याछे एतत् विद्युत्वरूप
 चामर उन्नोलन कविद्याछे, श्रुताः आकाश येन मत्त उष्णीष सादृश वारण
 करिते इच्छुक इहेद्याछे ॥२०॥

(व) वसन्तसेना । पण्डित ! देखन देखन ।

एतैराद्र-तमानपत्र-मलीनैरापीतसूर्यं नभः

वल्मीकाः गरताडिता इव गजाः मौढन्ति धाराहताः ।

विद्युत् काञ्चनदीपिकैव रचिता प्रामादमञ्चारिणी

ज्योत्स्ना दुर्व्वलभर्त्तृकैव वनिता प्रीत्सार्थ्य मेवैर्हता ॥२०॥

विटः । वमन्तमेने । पश्य पश्य ।

एतै रिति । आद्रं तमानपत्राद्यैव मलीना जलपूर्णतया नीलवर्णान्मे साद्राग्ने, एतैर्मेघै, नभसाकाशं कर्तुं, आपीतो दिवस एव यन् आद्रत इत्यर्थं कुर्यात् यस्य तत तादृश-मासीदिति ज्ञेय । इदृशस्याख्यायान्तु नानुपपत्तिः अन्यथा प्रदीपवर्णनाप्रक्रमान् "कुपितैव निशा मपदी" इत्याद्यभिहितत्वाच्च तत्र धूयामश्रवणं अनिवाश्यानुपपत्तिप्रसक्तिरित्यवधेयम् । वल्मीका उद्यीकाकृतमृत्तिकासूपा, धाराभिर्दृष्टिपरम्पराभिराहता मन्त, गरताडितागजा इव, मौढन्ति क्रमान्मूर्त्तिकाश्वलनेन क्रमशः क्षयमापद्यन्ते अथसन्नाय भवन्ति । विद्युन्-प्रामादमञ्चारिणी सौधीपप्रचारिणी काञ्चनदीपिकैव स्वर्ण निम्कितदीपभाग्दमिव, रचिता विधिना निश्चिता । तथा मेघै ज्योत्स्ना, दुर्व्वली भर्त्ता यस्या सा तादृशी वनिनेव, प्रीत्सार्थ्य वलादपसाय, हता आद्रता नीता च ।

अथ प्रथमे पादं सुप्तीपसा, अर्थेषु तु प्रत्येकमेव श्रौतीपसा, इत्येतेषां मिथीनिर्-पेक्षतया मसृष्टि ।

"वामनूरथ नाकुय वल्मीक पुनपुसकम्" इत्यमरः ।

गाद्रं लषिकैडित इक्षम् ॥२०॥

आकाशं, आद्रं तमानपत्राद्यैव आश्रयं मलिनवर्णं एते सकलमेव धाराः (निम्नं वेत्तावृष्टे । ग्यात्क एकादशं पाम (आदरुण) कविदाहिन, उडैव गतीडनि, दृष्टैव नावाय साहज इडैव, शरताडित इश्रीव आश्रय ज्ञेयः अथश्र इडा इच्छ विधाता, दिताएक मटानिकार उपरिनिर्वा-विणी श्वर्णनीपव आश्रय कविदाहिन एव मेघसमूह, दुर्व्वलक इक्ष। रमणीव आश्रय द्योत्स्नाएक अपश्यत कविता इरण कविदाहिन ॥२०॥

एते हि विद्युद्गुण-वद्-कक्षा
 गजा इवान्योन्यमभिद्रवन्तः ।
 शक्राज्ञया वारिधराः सधारा
 गां रूप्यरज्जे व समुद्धरन्ति ॥२१॥

अपि च । पश्य—

महावाताध्मातैर्महिष-कुल-नीलैर्जलधरेः
 चलैर्विद्यत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्ताःप्रचलितैः ।

एत इति । हि तथाहि । विद्युती गुणा रज्जव इव तैर्वंहा, सम्बन्धा' मद्यताय कक्षा बाहुमूलानि मध्यदेशायवेषा तै, अन्योन्यमभिद्रवन्त परस्परमभिधावन्तो गजा इव सधारा इति धारामहिताः, एते वारिधरा मेघाः, शुकस्य मेघपतेरिन्द्रस्य आज्ञया आदेशेन रूप्यरज्जा रजतनिष्क्रितरश्मिना, गा पृथिवीम्, समुद्धरन्तीव समुत्तोलयन्तीव ; इति धारणां रूप्यरज्जु तुल्ययुग्मवर्णत्वात् लम्बितत्वात् मूलनसयुक्तत्वाच्चैति भावः ।

अथ पूर्वाह्ने गजा इत्युपमासाहचर्यात् विद्युद्गुणेत्यापि उपमितसमास एव न्याय्य इति पूर्णोपमेव, पराह्ने तु वाच्या क्रियोत्प्रेषा, इत्यनयोर्मिथो निरपेक्षतया ससृष्टिः ।

गजानां पृष्ठोपरिपीठवन्धनरज्जूना लम्बितत्वात् मेघोपरि च विद्युता स्वतएव तथैव लम्बमानत्वात् विद्युद्गुणवद्कक्षा इति विशेषणमुभयत्रापि महच्छ्रुति ।

“कक्षो बौद्धि दीर्घं” इत्यादि हेमचन्द्र ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रीर्मेलेनादुपजातिर्भक्तम् ॥२१॥

महेति । महावातेन प्रबलवायुना आध्मातैराहते अतएव चर्नर्गमनशानिभि

विट । वसष्टसेना । देव देव—

रज्ज्वेव श्राय विद्यांघारा याहादेव कक्षदेशे (बाहुमूल, मध्याभाग) वरु इहैवाह्ने, तेहै इति धारा समन्वित एहै देवसमूह, इति समूहेव श्राय परस्परव श्रुतित इहैवा, हेन्द्रेव आदेशे, रूप्यरज्जु धारा पृथिवीके देन उत्तोलनं कारितेः ॥२१॥

इयं गन्धोद्दामा नव-हरित-श्याङ्कुरवतो
धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥२२॥

वसन्त । भाव ! एमो अवरो—(श)

एह्येहीति शिखण्डिनां पटुतरं कैकाभिराक्रन्दितः
प्रोड्डीयेव वलाकया भरभसं सोत्कण्ठमान्निद्रितः ।

(श) भाव । एष अपर ।

तरङ्गचलनाच्चलितैरिव च प्रतीयमानैः, विद्रात् एव विद्रानप्रतिविम्बान्येव च पश्चात् पतताण्य
यथा तैः, अतएव स्वतीऽपि चलनशक्तिरिति भावः अन्तः स्वाभ्यन्तर एव च प्रचलितं,
एकवत् सुद्रमेवाना तथा चलनात् अन्यत् तु सुद्रतरङ्गचलनादिति भावः मण्डिपकुलवत्
नीलैः, इदं तु उभयत्रापि समानम्, जलधिभिरिव समुद्रैरिव विशालायतनैरिति भावः,
जनधर्मवै कर्त्तृभिः मणिमयशरैरस्त्विविद्रात्त्वचिततया मणिमयशरस्वरूपैः, धारा-
पातैर्दृष्टिधारान्निद्रितैः करणैः, गन्धेन नवउद्विपातः जनितासौरभेण उद्दामा उत्कटा
तीव्रगन्धशान्तिनीत्यर्थः तथा नवा नूतना हरिता पालाशवर्णा श्याणा दण्डानामङ्गु-
ल्या मन्वीति सा तादृशी, धरा पृथिवी, भिद्यते विदास्यत इव ।

अथ प्रथमं पादं लुप्तोपमा, द्वितीयं निरङ्गं केवलरूपकम्, पूर्वोपमा च चतुर्थं तद्यैव
रूपकं क्रियानपेक्षा च, तथा प्रथमाहं एकस्य तकारस्य मङ्गत्साव्यम् एकस्य लकारस्य
च अमङ्गत् साव्यमिति उच्यनुप्रासः द्वितीयाहं च धरा धारैति व्यञ्जनानामनेकधामङ्गत्
साव्यमिति कैकाजुप्रसङ्गः, इत्येतेषां परम्यग्निरपेक्षतया सप्तष्टिः ।

शिव्विन्वी इमम् ॥२२॥

भाव ७, द्वेष—अभ्याश्रयसंरक्षितः समुद्रैव ज्ञायः, गुरुतव वायुव
आघाते संरक्षितः, विद्रास्वरूपः पञ्चविंशति एवम् महिमामयुश्च ज्ञायः नोपवर्ण
नेयसमुद्रः, वृष्टिवापातद्वावा, यत्प्राशस्त्यवती ७ हवितवर्णनूतनदृगाङ्गव-
शान्तिनी एते पृथिवीके मणिमय शव दानाहे येन विदीर्ष कवितेहेछे ॥२२॥
दस्युमेना । परिउड ।

हं मेरुजिह्वतपङ्कजैरतितरां सोऽहेगमुद्दीक्षितः
 कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेवः समुत्तिष्ठति ॥२३॥
 विटः । एवमेतत् । तथाहि पश्य—

निष्यन्दीकृत-पद्मपण्ड-नयनं नष्ट-क्षपा-वासरं
 विद्युद्भिः क्षण-नष्ट-दृष्ट-तिमिरं प्रच्छादितागममुखम् ।

एहीति । शिखण्डिना भयूराणां केकाभि स्वबाणौभिः, पटुतर सुस्पष्ट ण्हि एहि इति इत्यम्, आक्रन्दित आहत इव, बलाकया धकपधियेण्या सरभस सर्वग मोहोय, सोत्कण्ठमालिङ्गित इव, उभयत्रापि परमवशुत्वादिति भावः, तथा उज्जितानि नष्टप्रायत्वा दीव परित्यक्तानि पदजानि पदजवनानि यैर्न हसै मानस यियासुभिरिति भावः, सोऽहेगम् अप्रियत्वात् सत्वास यथा स्यात्तथा अतितरामुद्दीक्षित अतिरेकण ऊर्ध्वदृष्ट्या दृष्ट, एष अपरी मेव दिशः, अञ्जनेन कञ्जलेन मेचका श्यामवर्णा इव कुर्वन्, समुत्तिष्ठति गगने नूतनमाविर्भवति ।

अत्र पूर्वोद्द पूर्ववाक्येऽपिऽवानुपज्ञात् वाच्य कियोत्प्रेषादयम्, पराङ्गे चेका-
 गुणीत्प्रेषा, इत्येतेषा मिथी निरपेक्षतया मसृष्टि । तथा यथा राजापरक्तपुरवासिभि
 मादरमाहृत तवत्यवशुभ्य सोत्कण्ठमालिङ्गित, पलायनेच्छुभित्तरपुरवासिभिय
 सोऽहेग दृष्ट कश्चित् विपथी राजा तद्गगन्दाहाधिभूमेन दिशः श्यामत्वा कुर्वन् सिद्धासने
 समुत्तिष्ठति तद्वदिति शब्दशक्तिमूली वस्तुध्वनि ।

“हन्दने रोदनाह्वाने” इत्यमरः ।

शार्दूलविक्रीडित षण्णम् ॥२३॥

निष्यन्दीति । निष्यन्दीकृत क्वचिदायोरभावात् निद्रापशाच्च निष्यन्दीकृत निदिमेघी

एते आत्र एकथानां नेष, नगूरगणेर बेकारवे सुस्पष्टेभावे ‘आहेम
 आहेम’ वनिशाई देन आहृत इहेया, बेगे उड्डोन नरुपनीश्रेणीरुद्रुद
 उरुद्वेष्टार महित्ते देन आनिप्रित इहेया एदं पद्मवनपरित्यागिहंसमसूह-
 रुद्रुद अताष्ट उद्वेष्टार महित् नृष्टे इहेया, दिगुसुदजके कान्ध आशई
 येन आदरुर्ग करः आदरे उरिातच्छ ॥२३॥

नियेष्ट' स्वपितीव सम्प्रति पयोधारा-गृहान्तर्गतं
स्कीताम्बोधर-धाम-नैक-जलद-च्छत्रापिधानं जगत् ॥२४॥

कृतञ्च पद्मवन्द्यं पद्मममूह एव नयन येन तत्तादृशम् नटी अदर्शनं गतीं सूत्रेण च
त्वादिर्विशेषचित्राभावनं नियेत्तुमशक्यावित्यर्थं चपावासरी वाविदिवसौ यस्मिन् तत्तथोक्तम्
विदुःश्रि चण नटानि पुनश्च दृष्टानि विदुःश्रिभावकाले पुनर्दृष्टानीत्यर्थं तिमिराणि
अन्धकारा यस्मिन् तत तथाभूतम्, प्रच्छादितानि मेघैः कपाटैश्च आदृतानि आशासुग्वानि
दिङ्मण्डलानि दाराणि च यस्य तत्तादृशम् पद्मसा इष्टिजलानां धारा पयोधारा तत्तदधान
गृह पयोधारागृह तस्य अन्तर्गतम्, तथा स्कीता इति प्राज्ञा ये अम्बोधरा मेघास्ते धा
धामनि गृहे आकाशे इत्यर्थं येनैकं बहुतरा जलदा मेघान् एव च्छत्राणि तैरपिधान
माच्छादन् यस्य तत्तथोक्तम् जगत्, सम्प्रति नियेष्ट वायुसञ्चारभावात् निष्पन्द
मत्, स्वपितीव निद्रातीव ।

अथ पद्मवन्द्यं नयनत्वारीप जलद्रे हवत्वारीपद्यं शाब्दं जगति विशालपुरुष त्वारीपस्य
आर्थं इत्येकदेशविवर्ति रूपाकं कियेत्तप्रेक्षा च, अनधीरद्वाङ्मिभावनं सङ्कर । तथा
पूर्वाङ्गे एकस्यैव नटशब्दस्य द्विरुपादानात् कथितपदतादीषु चतुर्थपादे अम्बोधरैत्य-
भिधाय जलदेत्यभिधानाद्भ्रमप्रक्रमतादीषु च, नटचपावासरी इत्यत्र लुप्तचपावासरी इति
पाठेन चतुर्थपादे "सान्द्राकाशविमोहिभृजलदच्छत्रापिधानम्" इति पाठेन च तयो
समाधानं विधेयम् ।

"शमिकर्माङ्कितनैकनीडता" इत्यादिवत् नैकत्वं अभावात् अन्तर्गतं समामान
अन्तर्गतविषय इति न विपर्यय ।

शाङ्खलिक्रीडित इति ॥२४॥

विट । ईहा एहेरूपते बाट । ताहाई देण—
पद्मवनरूपं नयन निष्पन्नं हृदयेच्छे, दिन वा वादिव किञ्चु ठिन् नई,
विद्वान्तेव ज्ञान शनकान अफकाव नई इहेते'छ आवाव देवा दाहेतेछे
एवं समस्त दिग्गुण आच्छादित हृदये गिय छे एहे उवहाय जलनारा
गृहं अन्तर्गतं जगत्, रुद्धिप्रीति ने'दव बाटी त (माकाः) बहतर

বসন্ত । ভাব । এব্বং গিটং । তা পেক্ব পেক্ব—(প)

গতা নাশং তাগ উপকৃতমমাধাবিব জনে
 বিযুক্তা, কান্তেন স্ত্রিয় ইব ন রাজন্তি ককুম্ভ ।
 প্রকামান্তস্তম্ ত্বিদ্গপতি-শস্বস্ব শিখিনা
 দ্রবীভূত মন্যে পততি জলরূপেণ গগনম্ ॥২৫॥

(ঘ) ভাব । এবমেতৎ । তব প্রীচস্ব প্রীচস্ব ।

গতেতি । অসাধী জনে উপকৃতমুপকার ইব তারা নশ্বতম্, নাশ লীপ গতা ।
 কান্তেন পন্থা বিযুক্তা বিরহিতা স্ত্রিয় ইব ককুম্ভী দিশ ন রাজন্তি ন শীমন্তী ।
 তথা ত্বিদ্গপতিদ্ববরাজ্য যন্ শস্ব বজ্রাদিক তস্য শিখিনা অগ্নিনা প্রকাম প্রার্থ্যাম
 যথা স্যাত্তথা অন্তম্ভম্ অম্বন্তরমন্তম্ গগনমাকাশম্ কচ্চুঁ, দ্রবীভূত সীমকাদিবত
 সরসীভূত সত জলরূপেণ হৃষ্টিদারিরূপেণ পততীতি মন্যে ।

অব পূর্বাঙ্গে ঐতমুপমাভ্যম পরাঙ্গে চ মন্যে ইতুপাদানাভাভ্যা সাবাভিনানিনী
 সাপত্রবা ক্রিয়োতম্ভা, দ্রব্যতৈষা পরস্পরনির্গপেচতম্ মল্লি । তথা প্রথমপাদে
 তাগোপকৃতশব্দযৌলি ইবৈষ্মেণ গতেত্যস্যাপি বৈষ্ম্যাবশ্যকত্বাত 'সুধেব বিমলয়ন্দ্' ইতি
 দপণীদাহরণবদ্বয়প্রকৃত দৌষ স চ "উপকৃতিসমাধাবিব জনে" ইতি পাঠেন পরিহার্য্য ।

শিখরিণী হতম্ ॥২৫॥

মেধরূপ ছত্রে আবৃত হইয়া, নিশ্চেষ্টে অবস্থায় এখন যেন নিদ্রা
 যাইতেছে । ॥২৪॥

(ঘ) বসন্তসেনা । ইহা এইরূপই বটে । তা দেখুন দেখুন—

নক্ষত্র সকল, অসঙ্কলনব প্রতি বৃত উপকাবেব ছায় লোপ পাই-
 যাছে, দিনসমূহ, পতিবিরহিনী বমণীর ছায় শোভা পাইতেছে না,
 আব দেববাজ্জেব আশ্রব অগ্নিতে অত্যন্ত সমৃদ্ধ আকাশ, যেন তবন
 হইয়া জলরূপে পতিত হইতেছে ইহা আমি মনে করি ॥২৫॥

अपि च । पश्य—

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम् ।

प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि ॥२६॥

विटः । एवमेतत् ।

विद्युद्भिर्ज्वलतोव संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशतैः

माहेन्द्रेण विवल्गतोव धनुषा धारागरोदुगारिणा ।

उन्नमताति । मेघ, उन्नमति वायुभरणे कदाचिद्दृङ् गच्छति, रथ्याजलाशयादि-
विष्कारेण देशोन्नतिं करोति च, नमति अधोलम्बत, परदारममनादिना आत्मनीऽन्नतिं
करोति च, जनानि वर्षति, धनानि ददाति च, गर्जति, उद्धतवाक्यं वदति च ;
तथा तिमिरीय गाढावरणेन अश्वकारराशिम्, अपकारकरणेन लोकानां मनीमानिन्यञ्च
करोति । अतएव प्रथमा शीर्षनस्यतिर्घस्य स तादृशं पुरुष इव, अनेकानि
रूपाणि अवस्थः करोति ।

अव उन्नमतीत्यादीनामनेकक्रियाणां मेघ इत्येककर्मकारकत्वात् टीपकम्, शीर्षी
उपमा, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्येतेषामङ्गाद्भिर्भावेन सङ्घट्ट । तथा करोती-
त्येकस्यैव शब्दस्य द्विक्रियारणत्वं कथितपदतादोष, स च पराङ्गो करोतीत्यव धत्ते इति
पाठेन समाधिः ।

आर्या प्राति ॥२६॥

विद्युद्भिर्गिति । अश्वरमाकाशं कर्तुं, विद्युद्भिर्ज्वलतीव अमलाश्लीली भवतीव,
विद्युतामनलवर्णत्वात् उच्चैर्दृष्टीत्येतैर्बलाकाशतैर्बलपक्षिप्रैर्णोममूढे, संविहसतीव
मलयक् विहसितं करोतीव, बलानां ह्यम्यवत् युधवर्णत्वात्, धारा वृष्टिधारा एव शरा

आदि ९ देखुन—

मेघ उठितेतेछे, नाभितेतेछे, दर्शन करितेतेछे, गर्जन करितेतेछे एवम्
अद्वकानं समूहं छायाटेतेतेछे । (अतएव वनिते उडैवे वे) प्रथम
समुद्भिन्सम्पन्नं नाश्रयेव हाय मेघ, वरुतरं रूप धारण करितेतेछे ॥२७॥

ভীঃ শক্ৰ ।

কিং তে হ্যহং পূর্বরতিপ্রমত্তা যচ্চং নটস্যম্বুদসিংহনাঈঃ ।

ন যুক্তমেতৎ প্রিয়কাঙ্ক্ষিতায়া মার্গং নিরোধুঁ সম বর্ষপাতৈঃ ॥২৫॥

অথ প্রিয়ভবন গচ্ছতীং রমণী কেনচিত্ কণ্ঠাদিভ্বনিনা ভীষথিত্বা পশ্যত্ হস্তেন
স্পৃষ্টা সমাদ্রাসয়ত পুরুষস্য ব্যবহারসমারীপাত্ সমাসীকিরলদ্বার ।

আত্মা জাতি ॥২৫॥

কিমিতি । ভী শক্ৰ । হুঁ ইন্ড । অহ কি ত তব, পূজা পূর্বেবর্ষিনী যা রতি
ত্বা প্রত্বেবানুরাগমত প্রমত্তা হি সম্বর্ধ্বামসম্ ? যত ত্বম্, অম্বুদ মিহ ইব তম্ব
ত্রিশালমেঘম্বেত্যর্থ নাঈর্ধ্বনিমি, নদসি মম নিবারণায় গর্জনসি । যা নাম ভী
পূর্বসংক্ৰান্ত প্রত্যনুরক্তা ভূত্বা ইদানীং পুরুষান্নর য়তি, তা ন্মিয প্রতি পূর্বনাযকস্ত
গর্জন সঙ্গতমেব, কিন্তু নাহ কদাপি ভবতা প্রত্যনুরক্তা আমসম্, সুতরাং বত্রমমভিসরতী
ম্মা প্রতি নিবারণায় তবিদ গর্জনসঙ্গতমেবেতি ভাব । তথা প্রিয়েণ বলভেন চাকৃদন্তে ন
কাঙ্ক্ষিতায়া অমিলপিতায়া মম ত্বনুসম্পর্কং কাঙ্ক্ষিতায়া ইতি ভাব, বর্ষপাতৈর্ভটিপাতনৈ,
মার্গং পশ্যানসম্, এতৎ নিরোধ নিরোধনম, ন যুক্তমুচিতম । নিসম্পর্ক সাধারণী
ভী যথৈচ্ছমেব গচ্ছতু তব কৌ নাম তব হানিরিত্যশয় ।

অথ "কিং ত অহ পূর্বরতিপ্রমত্তা বাসম্ ? অপি তু কথমপি ন" ইত্যর্থানুগ-
পতনাদর্শাপত্তিরলদ্বার ।

বাড়ী যাইতেছি, এই অবস্থায় আমাকে গর্জন ছাড়া ভীত করিছা, বৃষ্টি-
ধারারূপ হস্তছাড়া স্পর্শ করিতেছে ॥২৬॥

হে ইন্ড । আমি কি পূর্বে অনুরাগ বশতঃ তোমার প্রতি আনন্ড
ছিলাম ? যে তুমি সিংহতৃত্য মেঘের শব্দ ছাড়া (আমাকে বাবণ স্রি-
বার জন্ত) শব্দ করিতেছ । আমি প্রিহতম চারন্তের অভিলষিত হইয়া
যাইতেছি, এ অবস্থায় বৃষ্টিপাতদ্বারা আমার এই পথ লোপ করা তোমার
উচিত নহে ॥২৬॥

अपि च ।

यद्बहल्याहेतोर्मृपा वदसि शक्र ! गीतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममापि दुःखं निरवेक्ष्य निवार्यतां जलदः ॥३०॥

अपि च ।

गर्ज वा वर्ष वा शक्र ! मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।

न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥३१॥

इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्दत्तम् ॥२८॥

यदिति । हे शक्र । अहल्याहेती अहल्याख्यगीतमपवीसद्गमहेती, यद्बत् यथा त्वम्, 'गीतमोऽस्मि' इति मया मिथ्यावाक्यम्, वदसि उक्तवानित्यर्थः, निरतिशय-कामावेशदुःखादिति भावः । तद्वत् तथा, ममापि दुःखं निरतिशयकामावेशवशादेव जातमिति भावः । निरवेक्ष्य निश्चयेण मनसा पर्यालोच्य, जलदी भूत्प्रतिबन्धकीऽय मेघ, निवार्यताम् । तथा च तादृशकामावेशदुःखान् त्वया मिथ्याभिधाय गुरुपवीसद्गम-रूपं निरतिशयमकार्यमनुष्ठितम्, तादृशकामावेशदुःखादेवाह प्रियमभिसरामि इदं च तादृशं नाकार्यम्, सुतरां तद्दुःखं पर्यालोच्य प्रतिबन्धकीभूतास्यास्य मेघस्य दयया निवारणं तवीचितमेवेति भावः ।

वदसीति "प्रयोगतय" इत्यतीति वक्तव्यम् ।

पुराकाले महर्षिगीतमभार्याया अहल्याया उवेश मोहित इन्द्रस्य शिष्यी नाम भूत्वा तदीयाग्रमे स्थितः । अथ कदाचिदगीतमी ब्राह्मे मुञ्चने मन्वावन्दनाद्यर्थं नदीं गतः, अत्रावधरे इन्द्रो गीतमरूपमास्याय गीतम एवास्तीत्यभिधाय च अहल्याया मह रमे । इति भारतीपाठ्यान् द्रष्टव्यम् ।

आर्या जाति ॥३०॥

'आर, हे ईश्वर ! तूमि येनन पूर्वे अहत्याव जज्ञ "आमि गीतम" एहेरूपं मिथ्या वाक्यं बलिशाङ्गिने, सेहेरूपं आमानं च दुःखं देखिया मेघ-उज्जिके निवारणं कर ॥३०॥

• यटि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।

अयि विद्युत् ! प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानामि ? ॥३२॥

विटः । भवति । अलमलमुपालम्भेन । उपकारिणी

एवेयम् । (स)

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः

शैलस्य मूर्द्धि निहितेव सिता पताका ।

गजति । हे शक्र ! त्वं गर्ज वा, वर्ष वा, शतश अशनि यत्र मुञ्च निक्षिप वा । तथापि दयित प्रति प्रथिता कामावगादित्याशय, न्विय, रीडु गहि नैव शक्वा । सुतगमहमपि तथैव नैव रीडु त्वया शक्येति भाव ॥३१॥

यदीति । वारिधरो मेघ, यदि गर्जति, तन्नाम गर्जतु । यत पुरुषा निष्ठुरा निर्दया । तथा च वारिधस्यापि लिङ्गमाभ्येन पुरुषत्वादिति भाव । अयि विद्युत् ! त्वमपि च लिङ्गमाभ्यात् स्त्री सतीति भाव, प्रमदाना स्त्रीणा दुःखं न जानामि, एतदेव महत्कष्टमित्याशय । एतेन विद्युत सञ्चदैव प्रस्फुरणेन पथ प्रदर्शनमुचितमिति सूचितम् ।

अथ "निष्ठुरा पुरुषा" इति सामान्येन "वारिधरो गर्जतु नाम" इति विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यास, तदुत्थापिता च पुल्लिङ्गमाभ्येन वारिधरे पुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिभित्तयोरङ्गिभावान् सङ्कर, पुनर्विद्युति च स्त्रीलिङ्गमाभ्येन स्त्रीव्यवहारसमारोपादपग समासोक्ति, तथैव मिथी निर्दिष्टतया पुन ससृष्टि ।

आथा ज्ञाति ॥३२॥

(स) विट इति । उपालम्भेन विद्युतस्त्रिरभ्कारेण । इयं विद्युत् ।

आर०, हे हेय ! तूनि गर्जिन कर, वर्षण कर, किंवा शत शत बहूपत कर, तथापि श्रिद्धतनेन प्रति प्रहित कामिनीदिगके बाबा निते पारिदे न ॥३१॥

नेथ दनि गर्जिन करे, तं गर्जिन करक, कारण, पूरुषण निष्टुर । हे विद्युत् ! तूनि, स्त्रीलोकनिगेर छःप ज्ञान न ॥३२॥

आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेयम्

आख्याति ते प्रियतमस्य हि सन्निवेशम् ॥३३॥

वसन्त । भाव । एवम् । तं ज्जेव एदं गेहं । (ह)

विटः । सकल-कलाभिज्ञाया न किञ्चिदिह तवोपदेष्टव्य-
मस्ति । तथापि स्नेहः प्रलापयति । अत्र प्रविश्य कोपो-
ऽत्यन्तं न कर्त्तव्यः । (स)

(ह) भाव । एवम् । तदेव एतद्गेहम् ।

कृत उपकारिणीत्याह एरेति । हि यस्मात् ऐरावतस्य इन्द्रहस्तिन उरसि बधसि ।
एतेन ऐरावतवन्द्यस्य विशालत्वमेवाचिष्यते, न तु शुभत्वमपि, तस्याविवक्षितत्वात् ।
चम्पा चञ्चला सुवर्णरत्नरिव । शैलस्य पर्वतस्य, मूर्द्धि उपरिभागे, निहिता स्थापिता,
सिता शुभा तदभिर्भलेत्यर्थ । पताकेव, तथा आखण्डलस्य इन्द्रस्य, यद्भवोदर मेघ-
भ्यानरूप गृह्णाभ्यन्तर तस्य दीपिका प्रकाशिका, इय विदुगत, ते तव, प्रियतमस्य चारु-
दत्तस्य, सन्निवेशमावासस्थानम् आख्याति सूचयति परिचाययतीत्यर्थ ।

अत्र श्रीतीपमयोर्मिथी नैवपेत्यात् मृच्छि ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३३॥

(ह) वसन्त इति । एव त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेवेत्यर्थ । तदेवाह तदेवेति ।

(स) विट इति । सकला कलायतु पष्टिप्रकारा कीमलविद्या अभिज्ञानातीति
तस्या इत्यापदेष्टव्यत्वाभावे हेतु । स्नेहत्वा प्रति वान्मन्यम्, प्रलापयति अनर्थक

(म) विट । वसन्तसेना । विद्वान्के त्रिभङ्गाव कविऽ ना ।
कारण, এই বিদ্বান্ তোমাব উপকাৰিণী ।

ऐव'वतहस्तीव वन्दे चकन स्वर्णवज्जुव त्राय, परुतेव मन्तके स्थापित
सुत्र पताकाव त्राय एवं ईन्द्रेव गुहेव भित्तवेव प्रकाशकारिणी এই
विद्वान्, তোমাব প্রিয়তমেনেব আवास স্থানেব সূচনা করিয়া দিতেছে ॥৩৩॥

(হ) বসন্তসেনা । পণ্ডিত । ইহাই বটে । সেই বাড়ীই এই ।

यदि कुप्यमि नास्ति रतिः कोपेन विनाथवा कुतः कामः ? ।

कुप्य च कोपय च त्वं प्रमोद च त्वं प्रमादय च कान्तम् ॥३४॥

भवतु, एवं तावत् । भो भोः । निवेद्यतामार्य्यचारु-

दत्ताय--(क)

किञ्चिन्मा वादयति । मरुतकलाभिन्नायाम्ना तांशोक्ते रनावग्यकलादिवाचार्य्यकामिति भाव । अथन न कर्तव्य इत्यनेन किञ्चित् कर्तव्य एवति सूचितम् ।

यदीति । यदि कुप्यमि अथन्तमेव कोपान्विता भवमि, तदा रति मुरत नाम्नि, तादृशकोपेनैव अथन्तवृत्तरणीयत्वादिति भाव । अथवा कोपेन विना ईधत्कोपमाप विनेत्यर्थ, कुत काम मुरतादिकामामीद ? कुतोऽपि नेत्यर्थ, कोपाभवादाविगी टयाभावेन तादृशामोटासम्भवादित्याशय । अत कर्तव्यमाह कुप्य चेति । कुप्य च तदपराधविशिष्यदर्शनच्छलिनामन ईधत्कोप दर्शय, कान्तम् कोपय च क्लृप्तात् स्वाप राधप्रकल्पेन ईधत्कोपान्वित कुरु । तथा प्रमोद च तदनुनयमात्रेणैव प्रसन्ना च भव ; कान्तम् प्रमादय च अपमानममत्वा अनुनयेन प्रसन्नश्च कुरु । एव कृते च कामामीद मर्त्यैव भवेदित्यभिप्राय ।

अथ पूर्वाङ्गं अर्थापत्तिगलद्वार, पराङ्गं चाभ्युपगमद्वारी व्यज्यते ।

शिष्या नाम नाय्यालद्वार — "शिष्याभ्याऽपुपट्टेऽनम" इति माहित्यदर्पणलक्षणान् ।
गीतिज्ञाति ॥३४॥

(क) भवत्विति । अत्रैव मनप्रत्यापविशाम इति शेष । एव तावदुच्चैर्ब्रवीमीति शेष ।

(ग) विट । तुमि मनश्च कलाविद्यातेष्टे अडिङ्ग, सूत्रा*
तोमानके किञ्चुटे उपदेश दिवार नाई । तथापि श्लेह आगावे अनर्थक
दनाष्टेताछ । तुमि एषामन प्रवेश कविद्या शतशुच कोप कविवे ना ।

नन्नि शुकुतर कोप कव तवे मन्मनन हटेव ना । आवाव एक-
वावे कोप ना कविले कानामोश हटेव ना । सूत्रवा* आपनि० ट्रेन२
कोप प्रकाश कलिट, प्रियतमके० ट्रेन२ दूपित कलिब, आपनि०
प्रमन्न हटेवे, प्रियतमके० प्रमन्न कविवे ॥३५॥

এয়া ফুল্ল-কদম্ব-নীপ-সুরমী কালে বনোদ্ধামিত
কান্তস্যালয়মাগতা সমদনা হৃষ্টা জলাদ্রীলকা ।
বিদ্যুদ্বারিদর্জিতৈঃ সচকিতা ত্বর্শনাকাঙ্ক্ষিণী
পাদৌ নূপুর-লগ্ন-কর্দ্দম-ধরী প্রচালয়ন্তী স্থিতা ॥২৫॥

এষিতি । সমদনা সকামা, অতএব হৃষ্টা রোমাস্তৈর্হর্ষিতগাতী, জলহর্ষিভি
আদ্রী শলকায়ূর্ণকুললা যস্য। সা, বিদ্যুদ্ভি বারিদানা মেঘানা গর্জিতগর্জনৈ য় সচকিতা
সময়া, তথাপি তব চারুদন্তস্য দর্শনাকাঙ্ক্ষিণী এয়া কাচিন্ রমণী, ফুল্লানি
প্রস্তুতানি কদম্বানি তদাব্যকুমুমানি যেষু তাহুর্গৌপ্যৈ কদম্বাত্মৈরৈব তরুভি
সুরভির্মনীহরস্তম্বিন্, তথা ঘনেন মেঘেন উদ্ধামিতে পরিশোভিতৈ, কালে বর্ষাসময়ে, কান্তস্য
প্রিয়তমস্য, আলয়মাগতা সতী, নূপুরযীর্লগ্নান্ পাদত্বেপকালি সমস্কার কর্দ্দমান্ ধরত
ইতি সৌ তাহুশৌ পাদৌ, প্রচালয়ন্তী স্থিতা, দারদেশে ইতি শ্লোক । অতো দারমুদঘাত্য
এনাং মহাশয় ইত্যশয় ।

অত্র কদম্ব নীপশব্দযৌ পর্য্যায়তয়া আঘাততলদর্শস্য পুনরুক্ততয়া প্রকাশাত্ পরে
ব্যাঞ্জাতরুদেণ মেদাত্ ভিন্নকোরশব্দগতত্বাচ্চ পুনরুক্তবদাভাসীঃস্লেহার । ফুল্লস্যাদিভি
কালস্বীদীপকত্বম্, জলাদ্রীলকীত্বাদিবিশেষণৈ য় কামবেগাতিরেকাদেব বৃহৎশকট স্ত্রীকৃত্বা-
প্যাগতা ইতি চ সূচিতমিতি ন অপুষ্ঠার্থতর্দীপ ।

শার্দ্দলবিক্রীড়িতং বনম্ ॥২৫॥

(ক) ইউক, এই ভাবে বলি । ওহে! আর্ষা চারুদন্তকে জানাও ।
প্রস্তুত-পুষ্পাঙ্কিত বদনবৃক্ষদ্বারা মনোহর এবং মেঘ পরিশোভিত
এই সময়ে, কামার্ভা, বোমাক্রিতদেহা এবং বিজ্ঞানপ্রকাশ ও মেঘগর্জনে
সচকিতা এই রমণী, আপনাব দর্শনাভিলাষিণী হইয়া, আপনাব বাটীতে
উপস্থিত হইয়াছেন, বৃষ্টিব জলে হাঁহার বেশবলাপ আর্দ্র হইয়া গিয়াছে
এবং ইনি, চবণযুগলের নূপুরে সংলগ্ন কর্দ্দম প্রকাশন করতঃ অবস্থান
করিতেছেন ॥৩৫॥

चारु । आकर्ण्य । वयस्य । ज्ञायता किमेतदिति ।

विदू । जं भवं आण्वेदि । वसन्तसेनासुपगम्य सादरम् । सोऽपि
भोदीए । (ख)

वसन्त । अज्ज । वन्दामि । साअदं अज्जस्स ? । विट् प्रति ।
भाव । एसा छत्तधारिआ भावस्स ज्जेव भोदु । (ग)

विट् । स्वगतम् । अनेनोपायेन निपुणं प्रेषितोऽस्मि ।
प्रकाशम् । एव भवतु । भवति । वसन्तसेने । (घ)

साटोप-कुट-कपटानृतजन्मभूमिः

शाठ्यात्मकस्य रति-केलिकृतालयस्य ।

(ख) यद्भवानाज्ञापयति । सति भवत्यै ।

(ग) आर्थ्य । वन्दे । स्वागतमाद्यस्य ? । भाव । एसा छत्रधारिका भावस्यैव भवतु ।

(ग) वसन्त इति । छत्रधारिका आत्मनो दासी भावस्यैव तव विटस्यैव भवतु
उपरिच्छत्रधारिणीति शेष ।

(घ) विट इति । उपयुक्त इति प्रस्थानानुमतिकीर्तनेन । प्रेषितोऽस्मि स्वर्ग
प्रतीति शेष । एतम् इय समैव छत्रधारिका ।

साटोपेत । आटोपेन गर्वण सह विद्यमानानीति साटोपानि यानि कूट कपट

चारुदत्त । (श्रवण कविधा) मध्ये । ज्ञान देधि ए व्यापारटा कि ।

(ख) विदूषक । आपनि याह आदेश करेन । (वसन्तसेनार
निकट याईया आणवेव सहित) आपनार मदल हउक ।

(ग) वसन्तसेना । आर्थ्य । प्रणाम कवि । आपनाव सुभागमन त /
(विट्टेव प्रति) परिउत । ए, आपनारहै छत्रधारिणी हउक ।

(घ) विट । (स्वगत) এইভাবে कोशले प्रेषित हईनाम ।
(प्रकाशे) ईहाई हउक । वसन्तसेना ।

বেগ্নাপণস্য সুরতোত্‌সবসংগ্রহস্য

দাচ্ছিত্য-পণ্য-সুখ-নিষ্ক্য-সিদ্ধিরস্তু ॥২৬॥

इति निष्क्यान्तो विटः ।

वमन्त । अज्जमित्तेअ ! कहिं तुम्हाणं जुट्ठिअरो ? । (ड)

(ड) आर्थमीवेय ! कस्मिन् युष्माकं द्रुतकरः ? ।

मृतानि प्रतारणा-च्छल-निव्याचरणानि तेषा जन्मभूमैरुत्पत्तिस्थानरूपस्य, तेषा वेग्न्याया-
मेव बाहुल्यमीत्पत्तेरिति भावः ; शब्दं धूर्त्तैव आत्मा साररूपतया जीवनरूपं यस्य
तस्य, रतिकेल्बिभिरनुरागपीत्वाभि, कृत आलय आयदी यस्य तस्य, तथा सुरतोत्सवी
रमणामोद एव संग्रहः सद्यो लाभो यस्मिन् तस्य, वेग्न्या एव आपणो विनिमयस्थान-
त्वादिपणितस्य लूपस्येत्यर्थः, द्वाच्छित्तमौदार्यमेव पण्य विक्रेयद्रव्यं तस्य सुखं
निष्क्युयसिद्धिं प्रतिशोधनियन्तिरन्तु, चारुदत्तेन द्वाह्यमौदार्यं दातव्यम्, स्वयादि
रात्प्रतिशोधभावेन तादृशमेवौदार्यं देयमित्यर्थः । अस्य लाभस्य सुरतोत्सव एवेति प्राक्
प्रदर्शितमिति भावः ।

अथ समस्तवस्तुविषय शब्द रूपकमलङ्कारः, प्रथमे पादे एकस्य टकारस्य असकृत्
साभ्यात् इत्यनुप्रासः, अतुर्थे च 'ए' इति व्यञ्जनसङ्घस्य अनेकधा सकृत् साभ्यात् हेकाणुप्रास
इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया समृष्टिः ।

वमन्तिलला इत्यम् ॥२६॥

(ड) वमन्त इति । द्रुतकरयारुदत्तः । चारुदत्तं नैव स्वनिधिप्रसुवर्णभाण्डस्य
द्रुतिं हारितत्वाभिधानात् कौतुकाय इदंश्लोकमिति बोध्यम् ।

गर्भের সহিত প্রভাবণা, ছল ও মিথ্যা আচরণের দ্বারা জন্মভূমি,
শঠতা বাহান জীবন, রতিনীলা বাহাকে আশ্রয় করিয়া থাকে এবং
বনধামোদ যেখানে লাভ, সেই বেগ্ন্যরূপ দোকানখানির প্ৰেদার্যরূপ
বিক্রেয় প্রবোদ স্থপে বিনিময় সিদ্ধি ইউক ॥২৬॥

(এই বলিয়া বিট চলিয়া গেল)

विदू । स्वगतम् । होही भो ! जूटिअरो त्ति भणन्तीए
अलङ्घिदो पिअवअस्सो । प्रकाशम् । भोटि ! एसो क्व सुक्ख-
रुक्ख-वाडिआए । (च)

वमन्त । अज्ज ! का तुम्हाणं सुक्ख-रुक्ख-वाडिआ
बुच्चटि ? । (छ)

विदू । भोटि ! जहिं ण ख्वाइअटि ण योइअटि । (ज)
वमन्तीना भित्त करोति ।

विदू । ता पविमदु भोटी । (झ)

(च) होही भोः । दूतकर इति भणन्त्या अलङ्घित प्रियवयसः । भवति !
एष खलु युष्क-रुक्ख-वाटिकायाम् ।

(छ) आर्य ! का युष्कं युष्क-रुक्ख-वाटिका उच्यते ? ।

(ज) भवति ! यस्मिन् न ख्यायते न पीयते । (झ) तत् प्रविशतु भवती ।

(च) विदू इति । अलङ्घित, दासिण्यापवादमपनीय धनित्वरचनात् घनाभावे दूत-
करत्वामश्ववादित्याशय । युष्क-रुक्ख-वाटिकाया जीर्ण-विरल-तरुमयीयानि ।

(छ) वमन्त इति । का कीदृशी स्त्री ।

(ज) विदू इति । एतेन योगिकस्यापि युष्क-रुक्ख-वाटिकाशब्दस्य पानभोजनानामश्व-
धन्या अकृतमद्वैत प्रदर्शितं बोध्यम् । अतएव कौतुकात् वमन्तीना भित्त करोति ।

(६) वसुसेना । आर्य नैरेद्वय ! आपनादेव दूतकर बोधाद्य ? ।

(७) विदूषक । (स्वगत) जान जान ! वसुसेना प्रियवदशुभके
दूतकर बनिद्य अलङ्घित करिदाछेन । (प्रकाशे) वसुसेना !
हेनि सुक्ख-रुक्ख-वाटिकाय रहियाछेन ।

(८) वसुसेना । आर्य ! आपनादेव सुक्ख-रुक्ख-वाटिका बने
कान्ठोके ?

(९) विदूषक । वसुसेना ! देधाने लोके पाव ना, पान करे ना ।

वसन्तः । जनान्तिकम् । एतत् पविमिद्य कं मए
भणित्वम् ? । (अ)

चेटी । जृदिधर ! अवि मुहो दे पदोमो ? त्ति । (ट)
वसन्तः । अवि पारद्वम् ? । (ठ)

(अ) अत्र पविमिद्य किं मया भणितव्यम् ? ।

(ट) हातकर ! अपि मुवमे प्रदीपः ? इति ।

(ठ) अपि पारयिष्यामि ? ।

(अ) वसन्त इति । जनान्तिकमुच्यते यदा साहित्यदर्पणे—

“विपत्ताकरिष्यान्वानपवाप्येत्तया कथाम् ।

अन्वीन्यामल्लय यत् स्यान्नानां तन्नान्तिकम् ॥”

एतेनान्तिकं कष्टावशादस्या कर्तव्यमूढत्वमुपमितमिति सूचितम् ।

(ट) चेटीति । अविमिद्यः प्रश्ने । मुखः मुखकरः । अथवा समेकीत्कल्याणसाद-
मुखकर इति भावः । इति भणितव्यमिति पूर्वोच्यते ।

(ठ) वसन्त इति । अपि पारयिष्यामि एव भणितुं समर्था भविष्यामि किमिदर्थः ।

एतेन “प्रत्येकं मुखदुःखाभ्यां चेटीप्रान्तिसाकृति” इत्युक्तमुच्यते प्रत्येकदा साहित्यिकभावे
एव चारदत्तदर्शने अविर्भवत्येति दातितम् ।

(दशमस्कन्धा श्लोक १२२ कटिकम्)

(क) विद्वद् । तं, आपानि प्रदेव कथम् ?

(ख) दशमस्कन्धा । (गदीर अति हृषि हृषि) एताने प्रदेव
करिष्य मानार किं वनिते हृष्टे ? ।

(ग) गदी । हातकर ! एते प्रदेवकार आपानार सूक्ष्म ज्ञान-
तेह उ ? ।

(घ) दशमस्कन्धा । नन्द इति किं ? ।

चेटो । अवसरो ज्जेव पारदस्मटि । (ड)

विदू । पविमदु भोटो । (ढ)

वसन्त । प्रविश्योपसृत्वं च पुष्पैस्ताडयन्ती । अह जृदिअर ? अवि-
सुहो दे पटोसो ? । (ण)

चारु । पवलीक्य । अये वसन्तसेना प्राप्ता । सहर्षमुत्थाय ।
अयि प्रिये !

मदा प्रदोषो मम जाति जायतः

मदा च मे निश्चमतो गता निशा ।

त्वया समेतस्य विशाललोचने !

समाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥३७॥

(ड) अवसर एव पारयिष्यति ।

(ढ) प्रविशतु भवती ।

(ण) अयि दूतकर । अपि सुखम् प्रदोष ? ।

(ड) चेटीति । अवसरमाहशसन्निधानमस्य एव पारयिष्यति उक्तविध भणितु ता
ममयां करिष्यति, तादृशावसरस्य मन्दीनात्पापजनने सर्व्वैव शक्तिदशनादिति भाव ।

(ण) वमून इति । पुष्पैस्ताडयन्ती चान्द्रतदेहीपरि पुष्पाणि निक्षिपन्तीत्यर्थः ।

सदेति । मदा प्रत्यहम्, जायत एव मम प्रदोषो राविर्वाति । अतीतसामौष्ये
वर्षमाना । त्वद्विलासजादिति भावः, मदा च प्रत्यहञ्च, निश्चमत एव निशा यता ।
त्वद्विद्योगिन शोकीदयान्त्रियाशय । किन्तु हे विशाललोचने ! अय त्वया समेतस्य
सम्पन्नितस्य मम, प्रदोषक मा रावि, शोकान्तकरः मम इति शेषः, चिरप्रवित्तत्वन्-
मर्म्मलनस्यैव लाभादिति भावः ।

(ड) दागी । समदृष्टे आपनाके समर्थ करिबे ।

(ढ) विदूदक । आपनि प्रवेश करुन ।

(ण) वसन्तसेना । (प्रवेशपूर्वक निकटे याईया, पुष्प द्वावा ताडन
कवडः) दूतकर । प्रवेशकान आपनाव ह्थ झमाईतेछे उ ? ।

तत् स्वागतं भवत्ये ? । इदमासनम्, अत्रोपविश्यताम् । (त)
विदू । इदं आसणं, उवविमट्टु भोटी । (थ)

बसुलसीना आसीना । ततः मध्ये उपविशति ।

चारु । वयस्य ! पश्य पश्य—

(घ) इदमासनम्, उपविशतु भवती ।

अतः श्रीकालकरत्न प्रति त्वया समेतस्यैतिपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुक काव्य-
लिङ्गमलङ्कार । तथा सदैतिपदस्य हिरमिधानात् कथितपदतादीप, प्रदीपशब्दस्य
रजनीमुखवाचकतया रात्रिमातम्यावाचकत्वाद्वाचकत्वदीप, 'आगत निश्चसत' इत्याभ्यां
परमेव नियमार्थक एवशब्दो वक्तव्य किन्तु नीरु इति नियमे अनियमाशब्ददीपय । तत्र
च पूर्वाहमेव पठनीयम्—“विनिश्चसन्नं च ज्ञायद्देव च नयाम्यह प्रत्यहमेव यामिनीम् ।”

व शस्यविल वृत्तम् ॥३७॥

(त) तदिति । स्वागतं कुशलेनागतं किमिच्छार्थकतया भवत्ये इत्यत्र “आशि-
ष्यैर्कुशलमद्राप्नुयार्थे” इति चतुर्थी । केचित्तु तादर्थ्यं इति वदन्ति ।

(त) चाकदत्त । (देखिया) ओह । बससुसेना उपस्थित हईयाछेन ।
(आनन्देव सहित उठिया) प्रिये ।

प्रताह जागवित अवस्थाव आमाव बाजि अतीत हईयाछे एवं
प्रतिदिन निवासं भाग कविते कविते आमाव बाजि चलिया गियाछे ।
किन्तु आज तोमाव सहित सम्मिलित हईयाछि, सुतवां हे विशाल-
नेत्रे ! सेहै प्रदोष आमाव आज शोक-निवृत्तिकव हईयाछे ॥३७॥

(त) अतएव तोमाव सुभागमन त ? । এই আসন, ইহাতে
উপবেশন কব ।

(थ) विदूषक । এই আসন, আপনি উপবেশন করুন ।

(वसुसुसेना बसिल, ठाँव, पव सकले बसिल)

वर्षादिकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।

एकः स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥३८॥

तद्वयस्य ! क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः, अन्ये प्रधान-
वाससी समुपनयेतामिति । (द)

विदू । जं भवं आणवेदि । (ध)

वर्षादिकमिति । वर्षादिक इष्टिजनविन्दुममूहम्, उद्गिरता निपातप्रता श्रव-
णान्तविलम्बिना कर्णप्रालदेशलम्बिना, कदम्बेन शोभार्थं धृतकदम्बपुष्पेन, वसन्तसेनाया
एक स्तन, यौवराज्यस्थो रपसुता राज्ञुत इव अभिषिक्त सपित, स्त्रीदमीर्णे रव
जनविन्दुभिरिति भाव ।

अथ द्वितीयपादे केकानुप्रास, समुदाये तु श्रौतापमा इत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया
समृष्टि । उपमानद्वारेण च स्तनस्य नृपसुतवन परमादरणीयत्वं स्पृष्टणीयत्वं साव
धानतया रक्षणीयत्वं प्रभाववत्तच्च व्यज्यत इत्यलद्वारेण वस्तुध्वनि

तथा द्वितीयपादे भाष्यशुद्धय, अन्यत्र तु प्रसादगुण, उक्तविधौ चालद्वारावित्येषा
योगात् भूषण नाम नाव्यालक्षणात् । यथा साहित्यदर्पणे—

“लक्षणाणि । गुणं सालद्वारै र्द्योगिन्तु भूषणम् ।”

लक्षणाणां मूलरूपतया “मूत्रे लिङ्गं मन्व्या कालद्यातन्नाथि” इति न्यायेन गुणमिति
वहुवचनस्याविवक्षितत्वादत्र लक्षणमइति ।

आधा जाति ॥३८॥

(द) तदिति । क्लिन्नं इष्टिजनैरार्द्रमूत । प्रधानवाससी उत्तमवपुःशयम् ।

चारुशब्द । वयस्य ! देव देव—

वर्षाश्रावणयो कदम्बपुष्प, वृष्टिजनविन्दु उद्गिरण कवतः, यौवराज्याद्
राजपुत्रेण त्वाय एकटी स्तनके अन्विषिक्त कविद्याछे ॥३८॥

(द) अतएव सखे । वसन्तसेनार कापड छुईथानि डिर्जिछा गियाछे ,
आर छुईथानि डाल कापड नईया आइम ।

চেটী । অজ্ঞমিত্তেয় । চিৎ তুমং, অহং জীব অজ্ঞত্রং
সুস্মসদ্বস্মং । তথা কৰোতি । (ন)

বিদু । অপবৰিতকেন । ভী বদ্যস । পৃচ্ছামি টাব তল্য-
ভোটং কিং পি । (প)

চাহু । এৰং ক্ৰিয়তাম্ । (ফ)

বিদু । প্ৰকাশম্ । অধ কি নিমিত্ত উণ ইন্দিসে পণ্ড-
চন্দালোপ দুহিণ অন্ব্যৱৰি আশ্ৰটা ভোটী ? । (ব)

(ধ) যত্নবানাজ্ঞাপয়তি ।

(ন) আৰ্যমৈবৈয় । তিহ ত্বম্ অহমেবাত্মা যুয়ুয়িয়ামি ।

(প) ভী বদ্যস । পৃচ্ছামি তাবদত্ৰভবতী কিমপি ।

(ব) অধ কি নিমিত্ত পুনৰীহণ প্ৰনটচন্দালোকে দুহিঁ নাম্বকাৰি আগতা ভবতী ? ।

(ন) চেণেতি । তথা কৰোতি গাবপ্ৰোচ্চনেন আনীতপেটিকাভিৰ্ভী বসনহয়মাবিষ্কৃত্য
তনপৰিধাপনাটিনা চ যুয়ুয়য়তীত্যথ ।

(প) বিদু ইতি । অপবৰিতকেন অপবৰিতপ্ৰকাৰিণ । সঞ্জাৰ্যা কপল্যথ ।

(ফ) চাহু ইতি । এব স্বামিমত প্ৰথ । কৌতুকলাভায় অনুজ্ঞেয়ম্ ।

(ব) বিদু ইতি । প্ৰনটী মৈধ বৰণন তিগৌহিতয়ন্দ্রালোকী যশ্বিন তশ্বিন্ ।

(ধ) বিদুষক । আপনি যাহা আদেশ ববেন ।

(ন) দাসী । আৰ্যটেনজ্জৈয় । আপনি থাকুন, আমিহে আৰ্য্যাব পৰি
চৰ্যা কবিব । (তাহাই কবিত্তে লাগিল)

(প) বিদুষক । (চাৰুদত্তেৰ প্ৰতি চুপি চুপি) বদ্যস । আমি
বসন্তসেনাকে কিছু জিজ্ঞাসা কৰি ? ।

(ফ) চাৰুদত্ত । এইৰূপ কব ।

(ব) বিদুষক । (প্ৰকাশে) চন্দ্রালোকবিহীন এইৰূপ ভূমিনেৰ
অন্ধকাৰে আপনি কি নিমিত্ত অসিবাছেন ? ।

चेटी । अज्जए ! उजुओ वम्हणो । (भ)

वसन्त । णं णिउणोत्ति भणाहि । (म)

चेटी । एसा क्खु अज्जआ एव्वं पुच्छिदुं आअदा, कित्तिअं ताए रअणावलीए सुल्लं त्ति । (य)

विदू । जनानिकम् । भो ! भणितं मए, जधा अण्णमुत्ता रअणावली, वहुसुल्लं सुवण्णभण्डअं, ण परितुट्ठा, अवरं मग्गिदुं आअदा । (र)

चेटी । मा क्खु अज्जआए अत्तण केरकेत्ति भणिअ जूदे

(भ) आर्य्यं । ऋजुको ब्राह्मण । (म) ननु निपुण इति भण ।

(य) एषा खलु आर्या एव प्रद्युमागता,—‘क्रियत्तस्या रवावल्या मूल्यम्’ इति ।

(र) भो ! भणितं मया—यथा अन्वमूल्या रवावली, बहुमूल्यं सुवर्णमाण्डकम्,

न परितुष्टा, अपरं मार्गयितुमागता ।

(भ) चेटीति । ऋजुकं सरस्वद्विदि । मदानावगादीवागतति सुवीधविषयमप्युदुष्टा धाममनकारणस्य पृष्टत्वादिति भावः ।

(म) वसन्त इति । निपुणयतुरं कूटवृद्धिरिति यावत्, अथ ब्राह्मण इति पूर्वोपान्वयः, मदानामनप्रयोजनं मन्त्रुर्धनैव प्रकाशयितुमभिप्रेतत्वादिति भावः ।

(ड) दासी । आर्य्ये । ब्राह्मणं मरणं माहूय ।

(न) वसन्तमेना । ओहे । ‘छडूर’ एहे कथा वन ।

(य) दासी । एहे आर्या, एहेरूपं जिज्ञासा करिते आसिदाहेन दे, ‘सेहे रद्धमानारं न्या कउ ।’

(र) विदूयक । (चारुदत्तेर प्रति हूपि हूपि) वदन्त । आनि तं बलिदाहि दे, अन्नमूल्या रद्धमाना, आरं बहुमूल्या वर्णानकारं, अउतरां नहूठे ना इहेरा आरं चारिते आसिदाहे ।

হারিদা, সৌত্র সহিত্রো রাত্র-বাল্যহারী য় জাণীঅদি কাহিঁ
গদৌ ত্তি । (ল)

বিদূ । ভোদি । মন্তিদং জ্জিব মন্তীঅদি । (ব)

চেটী । জাব সৌ অসৌসৌঅদি, তাব এদং জ্জিব গিগ্হ
সুবর্ণমগ্গডঅ' । ইতি দর্শয়তি । (শ)

বিদূপকৌ বিচারয়তি । (য)

(ল) সা খলু আর্থ্যা আক্মীয়েতি মণিত্বা দূতে হারিতা । স চ সন্মিকৌ রাজ-
বার্তাহারী ন জায়তে ক্রুব গত ইতি ।

(ব) ভবতি । মন্তিতমেব মন্ত্যাতে ।

(শ) যাবত স অন্বিয়তে, তাবদিদমেব গৃহাণ সুবর্ণ'ভাণ্ডকম্ ।

(ল) চেটীতি । পূব বিদূষক্ণেণ সুবর্ণ'ভাণ্ডবিঘটনজ্ঞান্তী যথা নিবেদিত, চেট্যপি
তথৈব রত্নাবল্য্যা বিঘটনজ্ঞান্ত কৌতুকায নিবেদয়তি সেত্যাদি ।

(ব) বিদূ ইতি । মন্তিতমেব মন্ত্যাতে, ময়া তদসুবর্ণ'ভাণ্ডহারণ যথা কথিতম
তথ্যাপি রত্নাবলীহারণ তথৈব কথ্যতে ইত্যর্থ । ইদম্ণু চেটীবাक्याসমামাবিবৌক্তম্ ।

(শ) চেটীতি । বক্তব্যেষ সমাপয়তি যাবদिति । স সন্মিক, অন্বিয়তে তস্যা
এব রত্নাবল্যাসন্মূল্যস্য বা যুগ্মাক প্রত্যর্পণার্থ'মস্মামিমাংগ্য'তে । গৃহাণ স্বচিত্তাস্ব-
নার্য'নिति ভাব । দর্শয়তি সুবর্ণ'ভাণ্ডমिति শ্রীথ । কৌতুকাযৌক্তিবিয়ম্ ।

(ল) দাসী । আয্যা, আপনাব বলিয়া সেই বক্তমানা পাশাথেলায়
হারিয়াছেন, অথচ সেই সভাপতি বাজাব দূত বলিয়া কোথায় গিয়াছেন,
তাহা জানিতে পাযা যাব নাই ।

(ব) বিদূষক । ওহে । আমি যাহা বলিয়াছিলাম, তাহাই
বলিতেছ ।

(শ) দাসী । যত'গণ সেই সভাপতিব অধেষণ কবি, তত'গণ এই
স্বর্ণালঙ্কার গ্রহণ ককন । (এই বলিয়া দেখাইল)

(য) বিদূষক বিচাব কবিত্তে লাগিল ।

चेटी । अदिमेत्तं अज्जो गिञ्जाअदि, ता किं दिट्ठ-
पुरव्वो दे ? । (म)

विदू । भौदि ! सिप्पकुसलदाए ओवन्वेदि दिट्ठिं । (ह)

चेटी । वच्चिदोमि टिठीए । तं ज्जेव एटं सुवस-
भण्डअं । (ञ)

विदू । सहमं । भो वअस्स ! तं ज्जेव एटं सुवस-
भण्डअं, जं अम्हाणं गेहे चीरेहिं अवहिदं । (क)

(म) अतिमात्रमाख्यौ निधायति, तत् किं द्रष्टव्यं तं ? ।

(ह) भवति । शिष्यकुशलतया अववधाति द्रष्टुम् ।

(ञ) अर्थः । वचिर्तोऽमि दृष्टवा । तदेवैतत् सुवर्णभाण्डकम् ।

(क) भो वयस्य । तदेवैतत् सुवर्णभाण्डकम्, यद्द्वारा गेहे चीरेपेक्षतम् ।

(प) विदू इति । विचारयति पूर्वनिवेष्टीकृत सुवर्णभाण्डमिदं न वेति द्रष्ट-
विशेषण विविलक्ति ।

(म) चेटीति । निधायति अवलोकयति । इयमपि कौतुकीक्तिः ।

(ह) विदू इति । शिष्यकुशलतया निष्ठावनेतुगणेन, मम द्रष्टुम्, अववधाति
आवहीकरोति, अयमलङ्कार इति शेषः । मौन्दर्यातिरेकाईवेदमतिमान पश्यामि न
पुनस्तदेवदं न वेति विवेचनार्थेति भावः ।

(म) दासौ । आपनि ये अत्ताए देनितेहेछेन, तवे कि आपनार
इहा पूरुके देखा छिन ? ।

(ह) विदूषकः । ओह ! निर्माणनैपुणावशतः आमार दृष्टि आवरु
करितेहेछे ।

(ञ) दासौ । दृष्टि तौमाके बकना करितेहेछे । सेई खर्वा-
नकाइई एई ।

(क) विदूषकः । (आनन्देन सहित) सखे ! सेई खर्वाणकाइई एई,
याहा आमानेन बाडीं हईते चोवे नियाछिन

चारु । वयस्य !

योऽस्माभिश्चिन्तितो व्याजः कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।

स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किन्तु सत्यं विडम्बना ॥३८॥

विदू । भो वयस्य ! सच्चं सवामि वमहखेण । (ख)

चारु । प्रियं नः प्रियम् । (ग)

विदू । जनान्तिकम् । भो । पुच्छामि णं कुदो एदं समासादिदं त्ति ? । (घ)

(ख) भो वयस्य ! सत्य शपे ब्राह्मणेन ।

य इति । न्यासस्य वसन्तसेनया पूर्वं निचेपौकृतस्य चौरैरपहतस्य तस्य सुवर्णभाण्डस्य प्रतिक्रिया प्रतिशीघ्रं कर्तुं, अस्माभिर्यो व्याजम्वलम्, चिन्तितचिन्तयित्वा आविष्कृत, आसा समीपे प्रकाशित इत्यर्थं, अस्माकं समीपेऽपि, स एव तादृश एव व्याज, प्रस्तुत आभि प्रकाल प्रकाशित । तथा च यथा वयं तस्य सुवर्णभाण्डस्य द्रुतहारणरूपं क्ल प्रकटितवन्त, इमा अपि तथैव तस्या रक्षावत्या द्रुतहारणरूपं क्ल प्रकाशितवन्त इति सरलार्थः । किन्तु विडम्बना इय प्रतारणा इति सत्यम् । तथा च नैद तत सुवर्णभाण्डम्, किन्तु अस्माकमाश्वासनाय तन्मुख्यमेव अलङ्कारान्तरं प्रदर्शितमिति भावः ॥३८॥

(ख) विदू इति । ब्राह्मणेन ब्राह्मणत्वेन सत्य शपे 'तदेवेदं सुवर्णभाण्डम्' इति ध्रुव शपथं करोमि ।

(ग) चारु इति । न अस्माकम्, प्रियं तस्यैव पुनर्दर्शनमिति शेषः ।

चारुदत्त । मथे । गच्छित् अर्णालकावेर प्रतिशोधं करिवाव ज्ञ, आमवा ये हल आविष्कारं कविगच्छिन्त, ईहावाओ आमादेव निवटं सेई हलई आवञ्ज कविगच्छे । विद्वं वास्तविकपक्षे ईहा विडम्बना ॥३९॥

(ख) विदूषक । वयस्य ! आमी ब्राह्मणञ्च द्वावा सत्ता शपथं कवि-तेहि ये, सेई अर्णालकार्णई ऐई ।

(ग) चारुदत्त । प्रियं, आमादेव प्रियं वटे ।

चारु । की दीपः ? । (ड)

विदू । चंय्या कथं । एव्वं विअ । (च)

चेटी । विदूयकस्य कथं । एव्वं विअ । (छ)

चारु । किमिदं कथ्यते ? । किं वयं वाच्याः ? । (ज)

विदू । चारुदत्तस्य कथं एव्वं विअ । (झ)

चारु । भद्रे । सत्यं तदेवेदं सुवर्णभागदम् ? । (ञ)

(घ) भी । पृच्छामि ननु कुत इदं समासादितमिति ।

(च) एवमिव । (छ) एवमिव । (झ) एवमिव ।

(ड) चारु इति । की दीपः ? तादृशप्रश्ने इति शेषः ।

(च) विदू इति । एवमिव ? केनचित् युष्मत्प्रणयिना अथदग्गहादपठन्य पुन-
र्युष्मभ्य दत्त किमिदं ।

(छ) चेटीति । स्त्रीकरोति एवमिविति ।

(ज) चारु इति । इदं गुणम् । वाच्या वहिर्लोका, यत् श्रोतुमपि न शक्नुम
इति भावः ।

(झ) विदू इति । एवमिविति प्राक्प्रदर्शितमेव गुणं ब्रवीतीति बोध्यम् ।

(ञ) चारु इति । अत्र काका प्रश्नो व्यज्यते ।

(घ) विदूयक । (चारुदत्तस्य प्रति हूपि हूपि) वयञ्च । आमि
त्रिज्जासा करि ये, 'हेहा कोथा हहेते पाईले ।'

(ड) चारुदत्त । सोम कि ? ।

(च) विदूयक । (दासीर काणे काणे) एहे वरुम कि ? ।

(छ) दासी । (विदूयकेर काणे काणे) एहे वरुमहे ।

(ज) चारुदत्त । तोमरा कि बलिंतेह ? । आमरा कि बाहिरेर
लोकर ? ।

(झ) विदूयक । (चारुदत्तस्य काणे काणे) एहे वरुम ।

(ञ) चारुदत्त । उट्टे । म्हाई कि केहे अर्षानकार एहे ? ।

चेतो । अज्ज । अधइ' । (ट)

चारु । भद्रे । न कदाचित् प्रियनिवेदन निष्फलीकृत मया ।
तद्गृह्यतां पारितोषिकमिदमद्भ्रूलोचकम् । इत्यद्भ्रूलोचक इत्यस्य-
लोच्य लज्जा नाग्यति । (ठ)

वसन्त । आत्मगतम् । अदो ज्जेव कामीअसि । (ड)

चारु । जनान्तिकम् । भोः । कष्टम् । (ढ)

घनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ।

यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥४०॥

(ट) आर्थ्य । अथकिम् । (ड) अतएव काव्यसे ।

(ट) चेतीति । अथकिं तदेवेदमित्यर्थं ।

(ठ) चारु इति । निश्चिप्रस्य तस्यैव सुवर्णभाष्यस्य पुनः प्राप्ता आत्मकलङ्क-
सम्भवा निवृत्त इत्यस्य प्रीतिरिति धीध्यम् । नाग्यति अभिनयति ।

(ड) वसन्त इति । अतएव सध्वं न्याय्यकारित्वादेव । काव्यसे रमण्याभि-
लष्यसे । एतेनास्या अपि गुणानुरागो व्यज्यत ।

(ढ) चारु इति । जनान्तिकं किञ्चनविदूषकान्तिक एवेत्यर्थं । अस्य लक्षणाज्ञानम् ।

घनैरिति । लोके जगति, घनैर्वियुक्तस्य विच्छिन्नस्य निर्धनस्य नरस्य आदित एव
प्रथमत एव जन्मत एवेत्यर्थं, किं तावत् जीवितम् जीवनेन फलमिति ग्रथ, किमपि
नेत्यर्थं । अथ उगुमाह—यस्य नरस्य प्रतीकारे कोपप्रसादादयोरिव प्रतिक्रियायां कृत

(ट) नगी । आर्थ । इ ।

(ठ) चारुनठ । डष्टे । आभि र्गन्तुं प्रिय निवेदन निष्फल करि
नाष्टे । अतएव पारितोषिक एते अश्रुद्रोशकटी ग्रहण कर । (इहा
बलिधा, अश्रुद्रोशकशुष्ट इष्ट र्गन्तुं करिदा मफला अडिनय करिमेन) ।

(ड) वसन्तमेना । (खगट) एते दृष्टे आपनादे रान्ना करि ।

(ढ) चारुनठ । (विदूषकेर एति हूपि हूपि) हाय । कि दष्टे ।

अपि च । पक्षविकलश्च पक्षी, शुष्कश्च तरुः सरश्च जलहीनम् ।

सर्पश्चोद्धृतदंष्ट्रसुख्यं लोके दरिद्रश्च ॥४१॥

अपि च । शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः

कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णैः ।

यदृष्टपूर्व-जन-सङ्गम-विस्मृताना-

मेवं भवन्ति विफलाः परितोपकालाः ॥४२॥

व्यापारं इत्यर्थं निरर्थकत्वादात्मनीर्निर्मिगत्वादशक्तत्वादित्यर्थं, कीपप्रसादा क्रोध सन्तोषा, विफलीभवन्ती । तथा च धनाभावन अपकारिण प्रत्यपकारासामर्थ्यात् उपकारिण प्रत्युपकारासामर्थ्याच्च यस्य क्रोध सन्तोषश्च विफलीभवति, तस्य जन्मन परमेव मरण-मुचितमिति सरन्तार्थं । अतएव अस्य पारितोपिकादानासम्भवन सन्तोषस्य वैफल्यात् ममापि जीवने निष्फलमेवति भावः ।

अतएवात्र अप्रभुतनिधननरसामान्यात् निर्धननरविशेषचारुदत्तप्रवृत्तैरप्रभुतप्रशसा, पूज्याङ्गार्थं प्रति पराङ्गम्य हतुत्वात् वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गश्च अनङ्गीरङ्गाङ्गिभावन सङ्गर ।

वसुन्ततिनका वृत्तम् ॥४०॥

पक्षेति । पक्षविकल पक्षविकलीन पक्षी च, शुष्कतरुश्च, जलहीन सर सरीवरश्च, उद्धृतदंष्ट्र उत्तपान्तिविषदन् सर्पश्च, दरिद्री जनश्च, एतत् सर्वं लोके जगति तुल्य समानम्, उद्धृतम्य छायादानम्य जनदानम्य दशनम्य अभीष्टकार्यकरणस्य च असम्भवादिति भावः ।

अत्रापि पूर्ववदप्रभुतप्रशसा आर्था मालीपमा धानयोगि पूर्ववत् सङ्गर ।

आद्या जगति ॥४१॥

अङ्कगत निर्धन लोकेन खलु इहेतेहे जीवनेन वन कि ? उपयुक्त कार्या कल्पित असमर्थ दनिद्या, दाशिव द्योष ओ प्रसन्नता निष्फल इहेहा दाद्य ॥४०॥

आरओ, पञ्चविहीन पञ्ची, उद्धृतम्य, जनशुद्ध मन्नादर, उद्धृतम्य सर्प एतत् निर्धन मनुष्य, अङ्कगत एहे मरुतहे समान ॥४१॥

বিদু । ভো । অলং অদিমেন্ত মন্তপ্পিদেশ । প্রকাশ সপরিহাসম্ ।
 ভোদি । সমস্পীঅদু মম কেরিআ ণ্‌হাণ-সাডিআ । (ণ)
 বসন্ত । অজ্জচারুদত্ত । জুত্ত ণেদং ইমাএ রঅণাবলীএ
 ইমং জণং তুল্লইদু' । (ত)

(ণ) ভো । অলমতিমাত্র সন্তাপিতেন । भवति । समर्थता मम आनशाटिका ।

শূন্যৈরিতি । দরিদ্রা পুরুষা, শূন্যৈর্জনরহিতৈর্গৃহৈ, তীব্ররহিতৈ কৃপেয়, শীর্ণৈ
 শূন্যৈস্তরুভিয, খলু নিশ্চিতম সমা সমাণা । যদ্যয্মাত হৃৎপূর্বস্য সজ্ঞাতসীহাৰ্হ-
 স্যেত্যর্থ জনস্য সঙ্গমেন সঞ্জিলনেন বিচ্ছৃতানা বিচ্ছৃতাভ্যদৈন্যানা তেযা দরিদ্রপুরুষাণা-
 নिति तात्पर्यम्, परितोषकाला सन्तोषप्रयुक्तदानादिकरणमया, एवमनेन प्रकारेण
 विफला भवन्ति । तथा च दृष्टपूर्वाया वसन्तसेनाया सम्मेलनानन्देन मया खल्व्वात्मदैव
 सर्वथैव विष्णुतम् तेन च अद्भुतीयकदाने प्रवृत्तस्य मे तदद्भुतीयकाभावादयं परितोषकाली
 विफल एव भूत इति भाव ।

अतएवात्रापि पूर्ववदप्रस्तुतप्रश्न सामालीपमयी सङ्गर ।

वसन्ततिलका वचम् ॥४२॥

(ণ) বিদু ইতি । সন্তাপিতেন আত্মনৈব দারিদ্রাদুঃখ বিभाव्य সন্তাপিতেন
 मनसेत्यर्थ । आनशाटिका आनकाले परिधियवस्तम् । अत्र आनशाटिकासमर्पणोप
 न्यासेन पूर्वदत्तवाक्त्रीप्रत्यर्पण सूचितम् । आत्मन सुवर्षभाष्टप्राप्ती तद्रथावलीप्रत्यर्पणस्य
 सर्वथैवौघित्वादिति भाव ।

আরও, নির্ধন মানব, শূন্য গৃহ, জনহীন দূপ ও জীর্ণ বৃক্ষের সমান,
 বেহেতু পূর্ণপরিচিহ্ন (বন্ধু) জনের সংশয়নবশতঃ আশ্রয়বিম্বৃত নির্ধনের
 সংশোধনের সমর্থওনি এই ভাবেই বিকল হইয়া যায় ॥৪২॥

(ণ) বিদূষক । মপ । দেবী সন্ধ্যাপ করিবার প্রয়োজন নাই ।
 (প্রকাশ্য পরিহাসের গদিত) বসন্তমেনা । আনায় আনের শাড়ী-
 থানি দিন ।

চারু । সখিলচক্ষিতম্ । বসন্তসেনে । পশ্য পশ্য— (ঘ)

কঃ শ্রদ্ধাস্থতি ভূতার্থে সর্বাং মাং তুলয়িত্যতি ।

শঙ্কনোয়া হি লোকেষু স্মিন্ নিষ্প্রতাপা দরিত্রতা ॥৪৩॥

বিদ্রু । হৃদ্বৈ । কিং ভোদীয়ে ইধ জীব সুবিদ্রব্বং ? । (ঢ)

(ত) আত্মচারদত্ত । যুক্ত নেদম্ অনয়া রত্নাবল্যা ইম জন তুলয়িতুম্ ।

(ঢ) হৃদ্বৈ । কিং ভবত্যা ইদেব স্বপ্নম্ ? ।

(ত) বসন্ত ইতি । রত্নাবল্যা সুবর্ণাভাণ্ডস্থানে দত্তপিতৃব্যং ইম জন মামিতি তানুপর্যম্ তুলয়িতু তুলকবত লঘুকৃত্যুম্ । তথা চ তস্য বিঘটিতস্য সুবর্ণাভাণ্ডস্য স্থানে যদি ততোঃজনন্যম্ভ্য যত্কিঞ্চিদপি দ্রব্য ন দীযতে তদা যদি বসন্তসেনা রাজস্বরে তদর্থমভিযোগ কৃত্বাত্ লোকমমাজে বা নিন্দেদিতি মত্বেই সা রত্নাবলী দত্তা , তাড়য়-সম্ভাবনয়ৈব চ সা ভবান তুলকবত লঘুমেব কৃতবান । বস্তুতে নাহ ততসুবর্ণাভাণ্ডার্থে কিঞ্চিদপ্যকরিত্যমিতি ভাব । एतेन बसन्तसेनाया अपि महदौदार्यं व्यन्यते ।

(ঘ) চারু ইতি । সখিলচক্ষিতাভ্যা লজ্জামন্দহাসাভ্যা সঙ্কতি সখিলচক্ষিতম ।

ক ইতি । ব্যাঘ্যাতপূবমিদ্ পদ্যম্ ॥৪৩॥

(ঢ) বিদ্রু ইতি । হৃদ্বৈ ইতি ম্যবোভাভেই বসন্তসেনায়া এব সম্বোধনম্ । ইদেব ইদে স্বপ্নম্ রাগী শপিতম্ । তথা চেতদা তদর্থমাযোজন করিমীতি ভাব ।

(ত) বসন্তসেনা । আত্ম চারুদত্ত । এই বসন্তসেনা দ্বারা এই ব্যক্তিকে তুলার তায় কবা আপনাব সম্ভত হয় নাই ।

(ঘ) চারুদত্ত । (লজ্জা ও অল্পহাস্তের সহিত) বসন্তসেনা । দেখ দেখ—

যথার্থ বিষয় কে বিশ্বাস করিবে ? সকলেই আমাকে তুলার তায় লঘু মনে করিবে । কারণ, এই জগতে প্রভাববিহীন দরিদ্রতাকে সকলেই আশঙ্কা করে ॥৪৩॥

(ঢ) বিদ্রুয়ক । বসন্তসেনা । তুমি কি এইখানেই শয়ন করিবে ? ।

চেটী । বিহস্য । অজ্জমিত্তেয় । অদিমেতং দাণি উজুয়'
অত্তাণয়্য' দংসেসি । (ঘ)

বিদু । ভী বয়স্স ! এসৌ ক্বু অোসারন্তো বিয়্য সুহোববিট্টং
জয়ং পুণোবি বিত্য়ারিবারিধারাছিং পবিট্টো পজ্জসৌ । (ন)

চারু । সম্যগাহ্ ভবান্ ।

অমূর্হি মিচ্ছা জলদান্তরাণি পঙ্কান্তরাণীব সৃণালসূচ্য' ।

পতন্তি চন্দ্রব্যসনাহিমুক্তা দিবোঃশুধারা ইব বারিধারাঃ ॥৪৪॥

(ঘ) আর্থমৈত্র্যেয় । অতিমাত্রাভিধানোন্মৃজমাচ্ছান দর্শয়সি ।

(ন) ভী বয়স্স । এয় খলু অপসারয়ত্রিভ সুখীপবিট জন পুনরপি বিস্তারি-
বারি ধারামি প্রবিষ্ট পর্জন্য ।

(ঘ) চেটীতি । রাধাবিহ শয়নার্থমিত্রৈশমাগতা ইতি বুড়াপি তদর্থপ্রথ
করণাদিতি ভাব ।

(ন) বিদু ইতি । এয় পর্জন্যো মেঘ, বিস্তারিবারিধারামির্বিংশালতটমি, সুখীপ-
বিট জনম, অপসারয়ত্রিভ গৃহাভ্যন্তরাদৌ প্রেরয়ত্রিভ প্রবিষ্ট অস্মা হচ্ছবাটিকায়া-
মুপস্থিত ।

অমূর্হিতি । ইতি তথাহি, অমূর্বারিধারা, সৃণালস্য সূচ্য স্পন্দায়ভাগা, পঙ্কান্তরা-
ণীয সমস্তকর্হমাভ্যন্তরাণীব, জলদান্তরাণি মেঘাভ্যন্তরদেশান্, মিচ্ছা নিদার্য, চন্দ্রস্য
হন্ডে পল্যুয় ব্যসনান্ মেঘান্তরণ্যুপরিপশ্নে মরণরূপদিপশ্নেইতৌ, বিমুক্তা আকাশা-

(ঘ) দাসৌ । (হাস্ত কবিবয়) আর্ষাটমৈত্র্যেয় । তুনি যে এখন আপ-
নাকে বডই সরল বলিয়া দেখাইতেছ ।

(ন) বিনূয়ক । মগ্ধে । এই মেঘ বিস্তৃত বৃষ্টিররা ছায়া অাগাপ-
বিষ্টে লোকদিগকে কেন সবাইতে থাকিয়া, আবাদও আকাশে প্রবেশ
করিয়াছে ।

চাকলন্ত । তুনি ঠিক বলিয়াছ ।

अपि च । धाराभिरार्थजनचित्तसुनिम्नलाभिः
 चण्डाभिरर्जुन-शर-प्रतिकर्कशाभिः ।
 मेघाः स्ववन्ति बलदेव-पट-प्रकाशाः
 शक्रस्य भौक्तिकनिधानमिवोद्भिरन्तः ॥४५॥

अथनाथ धरलिता, दिन आकाशस्य भार्यायाथ, अयुधारा पतिव्यसनजनिता नयनधारा इव पतन्ति ।

अत्र पूर्वार्द्धे ग्रीती उपमा, परार्द्धे तु चन्द्रदीर्घलिङ्गसाधने नयकनायिकाव्यवहार-समारोपात् समासोक्तिर्जात्युत्प्रेक्षा च इत्येतेषामद्वाइतया सङ्गर ।

उपजातिर्दत्तम् ॥४४॥

धाराभिरिति । बलदेवस्य नीलाम्बरस्य बलरामस्य य पटो नीलवसन तदत् प्रकाशो दीप्तियेषा ते तादृशा मेघा, आथजनस्य साधुलोकस्य चित्तवत् सुनिम्नलाभि, तथा अर्जुन-शरवत् प्रतिकर्कशाभिरत्यन्तकठिनाभि, अतएव चण्डाभिर्भयानकाभि धाराभि, शक्रस्य दिवस्पतरिन्द्रस्य, भौक्तिकनिधान मुक्तानिधि निधितो मुक्तराशिमित्यर्थ, उद्भिरन्तो निःसारयन्त इव, स्ववन्ति गन्तानि ।

अत्र लुप्तोपमाद्वयेण क्रियोत्प्रेक्षा सङ्गीयते । तथा द्वितीयपादे वाक्यसमानावपि तदगतस्य मेघा इत्यस्य विशयपद्यतया चतुर्थपादोपादानात् समानपुनरात्तादीप, स च द्वितीयचतुर्थपादयोः पौषापर्थविपर्ययासेन समाधेय ।

वसन्तिलला इत्तम् ॥४५॥

कारण, मृगालेख अग्रभाग येनन अछ कर्दन विदारण करे, সেইरूप এই वृष्टिधारा, अछ मेघ विदावण कविद्या, एतन्नर विपत्तिनिवहकन आकाश-कट्टक विमूळ अश्रुधानार छाय पतित हईतेछे ॥४४॥

आवण, बनबानेव वष्टेर छाय नीलव । मेघ सकल, साधुलोकेर चित्तवद छाय निर्धन एव अर्जुन-वाणेर छाय कठिन ० तद्वद्वर शवा धारा ईस्येर जाण नुव हईतेछारामि येन उदगिरण करतः गणित हईतेछे ॥४५॥

প্রিয়ে ! পশ্য পশ্য—

এতে: পিষ্ট-তমাল-বর্ণকনিভৈরালিপ্তমম্বোধরৈ:

সংসক্তৈরুপবীজিতং সুরভিभि: শীতৈ: প্রদোপানিলৈ: ।

এয়াঃশ্বোদ-সমাগম-প্রণয়িনী স্বচ্ছন্দমভ্যাগতা

রক্তা কান্তমিভাম্বরং প্রিয়তমা বিদ্যত্ সমালিঙ্গতি ॥৪৬॥

এতৈরিতি । শ্বোদসমাগমে মেঘেন যুক্তদায়িনা নায়কেন চ সহ সম্মেলনে প্রণয়িনী
শ্ৰমিলাধিষ্ঠী, স্বচ্ছন্দ যথেষ্টম্, অভ্যাগতা উপস্থিতা, রক্তা লৌহিতবর্ণা অনুরক্তা চ,
এয়া বিদ্যাৎ প্রিয়তমা স্বী কাল্য দধিতমিব, পিষ্ট শিলাদৌ মর্দিত যত্ তমাল
তমালপত্র তদেব বর্ণকী রঞ্জনদ্রব্য তন্নির্মৈ ততুলৌ জ্ঞপ্তবর্ণে, শ্বোদধরমেঘে, আলিপ্ত
ব্যাপ্তমনুলিপ্তচ তথা সংসক্তৈ পিষ্টভূতৈরিত্যর্থ, সুরভিभिর্গাণ্ডমিকরৈ, শীতৈ শীতলৈ,
প্রদোপানিলৈ মায় কালীনবায়ুभि, উপবীজিত সঙ্গিষ্টম্, শ্বস্বরমাকাশম, সমালিঙ্গতি
স্বসযুক্ত করীতি আশ্লিষ্যতি চ ।

অত্র লিঙ্গসাম্যেন বিদ্যতি দ্বিচারিণ্যা নায়িকায়া শ্বোদে যুক্তদায়িনী নায়কস্য
শ্বস্বরে অনুরাগভাজী নায়কস্য চ ব্যবহারসমারোপাত্ সমাসৌক্তি, প্রথমপাদগতয়া স্তম্বীপ-
ময়া চতুর্থপাদগতয়া শীতৌপময়া চ গুণভাষ্যনাঙ্গভূতয়া সঙ্গীর্থ্যতে । তেন চ "বসন্তমেনে ।
লমপি মামিব সমালিঙ্গ" ইতি বস্তু ব্যজ্যত দ্রব্যলঙ্কারেণ বস্তুধ্বনি ।

অতএব চ প্রার্থনা নাম গর্ভসম্বেরঙ্গম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণে—

"রতিচর্চর্চাস্ববানানু প্রার্থনং প্রার্থনা ভবেত্ ।"

শার্দূলকিকীড়িত ৪৮ম্ ॥৪৭॥

প্রিয়ে ! দেখ দেখ—

মর্দিত তমালপত্রের ছায় নীলবর্ণ এই মেঘ সন্মুখ, আকাশকে ব্যাপ্ত
করিয়াছে এবং পিণ্ডীভূত, স্ফুঞ্জি ও শীতল প্রদোষবায়ু, আকাশকে বাজন
করিতেছে, আবার অশুবন্ধু প্রিয়তমা যেমন প্রিয়তমকে আলিঙ্গন করে,
সেইরূপ মেঘসম্মেলনাভিনাযিনী, ইচ্ছাশ্বসারে উপস্থিত ও রক্তবর্ণ এই
বিহ্বল, আকাশকে আলিঙ্গন করিতেছে ৪৭৬।

বসন্তসেনা শৃঙ্গারভাব নাটয়ন্তী চারুদত্তমালিঙ্গিতি ।

চারু । স্বয়ং নাটয়ন্তু প্রথ্যালিঙ্গয় ।

ভো মেঘ ! গম্ভীরতরং নদ ত্বং তব প্রসাদাত্ স্মরপীড়িতং মে ।

সংস্পর্শরীমাশ্চিতজাতরাগং কদম্বপুষ্পত্বমুপৈতি গাত্ৰম্ ॥৪৩॥

বিদূ । দাসীয়ে পুত্ ! দুহিণ ! অণজ্জো দাণিঁ স্তি তুমং,

জংঘত্ভোদি বিজ্জু আএ ভাঅবেসি । (প)

(প) দাসী পব । দুহিঁন । অনার্থ ইদানীমসি ত্বম্, যদবভবতী বিদূগতা ভাঘযসি ।

ভো ইতি । ভো মেঘ । ত্ব গম্ভীরতর নদ ধ্বন । কৃত ইত্যাহ—তব প্রসাদাত্ নাদীনানুগ্রহাত্, স্মরপীড়িত কামার্চম্, মে মম গাত্ৰম্, সংস্পর্শেণ বসন্তসেনায়া আলিঙ্গনেন রীমাশ্চিত্ত্ব তত্ জাতো রাগ সুরতানুরাগী যস্মিন্ তস্মৈতি তথযৌক্ত সত্, কদম্ব-পুষ্পত্ব কদম্বপুষ্পত্ব পরিষ্কীতত্বম্, উপৈতি প্রাপ্তিতি দ্যিতাম্বিকৈ বৃহৎশৃঙ্গারভাবলাভ আমৌদায়বৈতি ভাব ।

অত্র কদম্বপুষ্পত্ব কদম্বপুষ্পতুল্যত্বমিতি সাহস্ম্যাক্তিপাদসম্ভবত্বসম্বন্ধা নিদর্শনা-লঙ্কার । উপজাতির্ভূতম্ ॥৪৩॥

(প) বিদূ ইতি । অনার্থ অসাধু । অবভবতী মাননীয়া বসন্তসেনাম্ ।

অত্র দীটক নাম গর্ভসম্বন্ধে রহস্—“দীটক পুন । সরস্বতীক্” ইতি লক্ষণাত্ ।

বসন্তসেনা শৃঙ্গারের অবস্থা অভিনয় করতঃ চারুদত্তকে আনিদ্রন করিল ।

চারুদত্ত । (স্পর্শস্বর্ধ অভিনয় করতঃ প্রত্য্যালিঙ্গন কবিধা)

হে মেঘ ! তুমি অতিগম্ভীরভাবে গর্ধন কর, তোমার অঙ্গগ্রহে কামার্চ এবং প্রিয়সম্পর্শে রোমাঞ্চিত ও জ্বাতাশ্রুগ আমার গাত্ৰ, কদম্বপুষ্পত্ব প্রাপ্ত হইয়াছে ॥৪৩॥

(প) বিদূষক । দাসীর গো । দুহিঁন । এখন তুই বড়ই অসৎ হইয়াছিস্, যে হেতু, তুই বিদ্বাং দ্বারা বসন্তসেনাকে ভীত করিতেছিস্ ।

চারু । বয়স্য ! নার্হস্যুপালব্ধুম্ ।

বর্ষশতমস্তু দুর্হিনমবিরতধারং শতজ্জদা স্কুরতু ।

অস্মদ্বিধদুর্লভয়া যদহং প্রিয়য়া পরিষ্বক্তাঃ ॥৪৮॥

অপি চ । বয়স্য !

ধন্যানি তेषাং খলু জীবিতানি যে কামিনীনাং গৃহমাগতানাং ।

আর্দ্রাণি মেঘোদকশীতলানি গাত্রাণি গাত্রেষু পরিষ্বজন্তি ॥৪৯॥

বৰ্ণেতি । বর্ষশতং যাবৎ, অবিরতা ধারা হৃদিধারা যন্মিন্ তদাহশং দুর্হিনমস্তু শতজ্জদা বিদ্রাতু স্কুরতু ভগ্নিপতু চ । যদয়ম্বাদহম্, অস্মদ্বিধানা দরিত্রজনানাং দুর্লভয়া ধনপ্রাপ্যত্বেন দুশ্রুপয়া, প্রিয়য়া বসন্তসেনয়া, পরিষ্বক্তা আলিঙ্গিতাঃ । एतेन वेद्यामु वसन्तसेनायाः परमीतृकर्यः सूचितः ।

অতএবাম উদাহরণং নাম গর্ভসম্বেরদ্ধম্ । যথা সাহিত্যদর্পণে—

“উদাহরণমুত্কর্পয়ুক্ত বচনমুচ্যতে ।”

আর্য্যো জাতিঃ ॥৪৮॥

ধন্যানীতি । যে জনা, গৃহমাগতানাং স্বয়মেব স্বগৃহে উপস্থিতানাং, কামিনীনাং কামুকীনাং স্ত্রীণাম্, মেঘোদকশীতলানি আর্দ্রাণি গাত্রাণি অঙ্গানি গাত্রেষু স্বাগ্নেষু, পরিষ্বজন্তি আলিঙ্গন্তি, তেষাং খলু জনানাং, জীবিতানি ধন্যানি । সুতরাং স্বয়-
মেবাঙ্কদৃশ্চমাগতায়া বসন্তসেনায়া হুঁহমানিঙ্গনলাভাম্মমাপি জীবিতং ধন্যমেবেতি ভাবঃ ।

অতএবাম অপ্রম্মতজননামান্যাত্ম চারুদত্তচন্দ্রজনবিশেষপ্রতীতিরপ্রম্মতপ্রশংসাপ্রকারঃ ।

ইন্দ্রবজ্রা ইত্যম্ ॥৪৯॥

চারুদত্ত । সখে ! তুমি উহাকে তিরস্কার করিতে পার না ।

শত বৎসর যাবৎ অবিরত ধারার দুর্হিন হউক এবং বিজ্ঞানস্কুরিত হইতে থাক । যে হেতু, আনাদের মত লোকের পক্ষে দুর্গভ প্রিয়তমা আনাকে আলিঙ্গন করিগাছেন ॥৪৯॥

আরও, সখে ! তাহাদের জীবনই ধন, তাহারা গৃহে স্বয়ং আগত

प्रिये ! वसन्तसेने !

स्तम्भेषु प्रचलित-वेदि-सञ्चयान्तं

शीर्णत्वात् कथमपि धार्यते वितानम् ।

एषा च स्फुटित-सुधा-द्रवानुलेपात्

मंक्लिन्ना सलिल-भरणेण चित्रभित्तिः ॥५०॥

जीर्णवलीनम् । अये । इन्द्रधनुः । प्रिये ! पश्य पश्य—

स्तम्भेभ्यः । प्रचलितो वायुवेगेन कम्पित वेदिसञ्चये उपरिचिह्नभूमिसमूहनिकटे
अन्तःप्रान्तभागे यस्य तत्ताटशम्, वितानं चन्द्रातपः, शीर्णत्वात् स्तम्भानामेव पुरातनवया
जीर्णत्वात् द्विती, कथमपि नितान्तकष्टेन, स्तम्भेषु धार्यते वसन्तसेनेन रक्ष्यते । एतेन
वितानस्य नितान्तसञ्चलनान् जीर्णस्तम्भानामेव महती पतनाशङ्का व्यच्यते । एषा च चित्रा
नानाम्यानि सञ्चलितमद्यतया विचित्ररूपा भित्ति स्फुटितसुधाद्रवानुलेपात् सुधातुल्यवृष-
वर्णस्य चूर्णलेपस्य स्फुटितत्वाद्देवताविर्य, सलिलभरणेण स्फुटितवर्णलेपरभूतं प्रविष्टेन
वृष्टिजनप्रवाहेण मंक्लिन्ना अच्यन्तमेव क्लिन्ना । अतएवास्या अपि जीर्णभित्तेर्नितरामेव
पतनाशङ्कति भावः ।

प्रहर्षिणी वचनम् ॥५०॥

कामिनीदिशेव वृष्टिजले शीतलं च आर्द्रं गात्रं, गात्रे वाथिया आलिङ्गनं
करिते पारे ॥४९॥

प्रिये ! वसन्तसेने ! उपवेव वेदिर निकटे चन्द्रातपेव प्रान्तभाग,
वायुवेगे अत्यन्त कम्पितं ह्येतेच्छे, सूतवाङ् जीर्णवृक्षे उहारं वन्दनं, च
चन्द्रातपके दोन प्रकारे धरिया वाथियाछे । एदिके चूर्णलेप
डाधिया पत्राय एहं विचित्रं देवताल, अलेव प्रवाहे आर्द्रं ह्येया
गियाछे ॥५०॥

(उपवेव दिशे चाहिया) ओह ! ईश्रवह उठियाछे । प्रिये ! देख
देख—

বিদ্যুজ্জিহ্বেনেদ মহেন্দ্রচাপোচ্ছিতায়তমুর্জেন ।

জনধর-বিষুড়-হনুনা বিজৃগ্ধিতমিবাশ্রিতৌদ্রোণ ॥৫১॥

তদেহি, শ্রম্যন্তরমেব প্রবিগ্ধাভঃ । ইত্যুয়াথ পরিক্রামতি । (ক)

তানীষু তারং বিটপেষু মন্দ্রং

শিলাসু কুশলং সলিলেষু চণ্ডম্ ।

সঙ্কীতবোণা ইব তাড়্যমানা-

স্তালালানুসারিণ্য পতন্তি ধারাঃ ॥৫২॥

বিদ্যুদিতি । বিদ্যুদেব জিহ্বা লব্ধমানত্বান্ স্নীহিতবর্ণস্বাথ রসনা यस্য তেন, মহেন্দ্রচাপম্ ইন্দ্রধনুর্বে চচ্ছিতৌ সশীলিতৌ আয়তৌ দীর্ঘৌ মুজৌ পরস্পরসমতাভাভূত্বয় यस্য তেন, তথা জনধরৌ মেঘ এব বিজৃগ্ধা সন্নিভা হনুর্যস্য তেন, অন্তরীক্ষে আকাশেন সিদ্ধরূপেষুত্বং, বিজৃগ্ধিতমিব জুগ্ধাক্রমেব সন্নিভজিহ্বাদিততৃপাধ্যাদর্শনাদিতি ভাব । এতেন প্রচলয়গর্জনবচনপতনযৌ সম্ভাষণাদি স্পন্দ্যতে ।

অথ বিদ্যুদাদৌ জিহ্বাভাষারৌপে শাস্ত্র, অন্তরীক্ষে সিদ্ধতারৌপন্তু আর্থ ইত্যেকদেশ-
বিবচিৎকপক ক্রিয়ৌত্প্রোচয়া সঙ্কীৰ্ণ্যতে ।

আর্য্য জাতি ॥৫১॥

(ক) তদিতি । তত্ তস্মাত স্তম্ভমিতিমঙ্গলসম্ভবাত প্রচলয়গর্জন বচনপতনযৌ সম্ভাষণ ইতৌরিত্যর্থ ।

তাঞ্জীখিতি । তালালানুসারিণ্য সীতলালানুসারিণ্য, তাড়্যমানা ষাড্যমানা, সঙ্কীত-
বীণা সঙ্কীতপ্রত্যবীণা ইব ধারা ষ্টিপ্পেয়া তাঞ্জীষু তালালানুসারিণ্য যথা

আকাশ যেন হাই তুলিতেছে, কাবণ, বিদ্যুৎ ইহাব জিহ্বা, ইন্দ্রধনু
ইহাব উত্তোলিত দীর্ঘবাহু এবং মেঘ ইহাব প্রসাবিত ইহু ॥৫১॥

(ক) অতএব আইস, আমরা ভিতবে যাই । (এই বলিয়া উঠিয়া
গাদপেপ কথিতে লাগিলেন)

इति निष्कान्ता सर्वे ।

दुर्दिनी नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥०॥

स्यात्तथा, विष्टपेषु तदुशाखासु, मन्द्र-गभीर यथा स्यात्तथा, शिन्वासु प्रसरेषु, रक्षककेशवरे यथा स्यात्तथा, एव मलिनेषु तडागादिजलेषु, चण्ड तीव्रत्वे यथा स्यात्तथा, पतन्नि, युगपदेति भावः ।

अत्र एकस्या एव इष्टिधाराया युगपदेव तालीवनायनेकगीचरन्वात् विधीयते नामानुद्धारं श्रौतीपमथा सङ्गीयते ।

इन्द्रवज्रोपिन्द्रवज्र्योर्भेननादुपजातिर्गम् ॥५२॥

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदत्तविद्वान्वागीशभट्टाचार्यविरचिताया मृच्छकटिक-

टीकाया बसन्तपुष्पसालमाख्याया पञ्चमाहविवरणं समाप्तम् ॥०॥

ताने ताले बाणमान मङ्गीतवीणार त्वाय वृष्टैव धावा—तालबने
ऊँछणके, वृणोव शाखाय गङ्गीवणके, अणुवेव उणव कर्बणशके एव
अले तीव्रशके पतित हहेतेछे ॥५२॥

(इहाव परे मकणे चलिद्या गेल)

दुर्दिनीनामक पञ्चम अङ्क समाप्त ॥०॥

षष्ठोऽङ्कः ।

—:०:—

तत प्रविशति चेटो । †

चेटी । कथं अज्ज वि अज्जआ ण विवुज्झदि । भोदु,
पविसिअ पडिबोधदस्सं । इति नाट्येन परिक्रामति । (क)

तत प्रविशति आच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना ।

चेटी । निरुध्य । उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ । पभादं
संवुत्तं । (ख)

वसन्त । प्रतिबुध्य । कथं रन्ति ज्जेव पभादं संवुत्तं ? । (ग)

(क) कथमद्यापि आर्या न विबुध्यत । भवतु, प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि ।

(ख) उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु आर्या । प्रभातं संवृत्तम् ।

(ग) कथं रात्रिरिव प्रभातं संवृत्तम् ? ।

† तत इति । चेटो चारुदनस्यैव काचिद्दामी ।

(ग) वसन्त इति । एतेन सुरतोमीदिनं रात्रिमतिवाद्यं प्रभातप्राथम्ये निद्रा मूर्च्छिता ।

तदनन्तव दासीव प्रवेश ।

(क) दासी । आर्या वसन्तसेना एतन्नञ्जं जागित्तेहेन्न ना केन ।
इडुक्क, प्रवेशं कविद्या उहाके जागाई । (एहं बनिद्या अभिनयेव प्रकारे
पादक्षेपं कवित्ते लागिल ।)

तदनन्तव आवृत्तशरीरे निद्रित अवस्थाय वसन्तसेनाव प्रवेश ।

(ख) दासी । (देधिया) आर्या उठून उठून, प्रभातं हईयाछे ।

চেটী । অন্হাণং ' এসো পমাতো, অজ্ঞায়া উণ রক্তি
জ্জিব । (ঘ)

বসন্ত । হজ্জো । কহি উণ তুন্হাণ জুদিঅরো ? । (ঙ)

চেটী । অজ্ঞায়া । বহুমাণঅ সমাদিসিঅ পুপ্ফকরণঅ
জিগ্মুজ্জাণ গদো অজ্ঞচারুদত্তো । (চ) ।

বসন্ত । কিং সমাদিসিঅ ? । (ছ)

চেটী । জোএহি রাক্তীয়া পবহণ । বসন্তসেনা গচ্ছদু
ত্তি । (জ)

(ঘ) অজ্ঞায়াস্বিত্ব পমাতম্ আখ্যাতা পুন রাবিরিব ।

(ঙ) হজ্জো । কখিল পুনশু ভাক দূতকর ? ।

(চ) আখ্য' । বর্ধমানক সমাদিগ্ন্য পুপ্ফকরণক জীর্ণাখান গত আখ্য
চারুদত্ত । (ছ) কি সমাদিগ্ন্য ? ।

(ঘ) চেটীতি । আখ্যায়াস্বিত্ব, পুন রাবিরিব, বদানীম প নিদ্রিতত্বাদিহি ভাব' ।

(ঙ) বসন্ত ইতি । দূতকরচারুদত্ত ।

(চ) খেটীতি । বর্ধমানক তদাখ্য মন্বম্ । পুপ্ফাণা করণক পানবিশদ' ইতি
পুপ্ফকরণক নাম জীর্ণাখান পুরাশর্দীপবনম্ ।

(গ) বসন্তসেনা । (জাগিয়া) বাড়িই প্রভাত হইল কি কবিতা ? ।

(ঘ) দাসী । আনা'র নিকট এটা প্রভাত, কিছু আপনাদের
নিকট বাড়িই ।

(ঙ) বসন্তসেনা । শ'না । তোমাদের দূতকর কোথায় ।

(চ) দাসী । আখ্যো । আখ্য চারুদত্ত, বর্ধমানকে আদেশ করিয়া
পুপ্ফকরণক নামক জীর্ণাখানে গিয়াছেন ।

(ছ) বসন্তসেনা । কি আদেশ করিয়া ?

বসন্ত । হস্তে ! কহিঁ মএ গন্তব্ব' ? । (ম)

চেটী । অজ্ঞএ । জহিঁ চারুদত্তো । (অ)

বসন্ত । চেটী' পরিষ্যথ । সুহু, ণ গিজ্জাঙ্কাদৌ রাত্তৌএ, তা
অজ্ঞ পচ্চক্ক' পেক্কিস্স' । হস্তে ! কিং পবিষ্টা অহ' ইহ
অব্ভন্তরচদুস্সালঅ' ? । (ট)

চেটী । ণ কেবলং অব্ভন্তরচদুস্সালঅ', সব্বজণস্স বি
হিস্সঅ' পবিষ্টা । (ঠ)

(অ) যৌগ্য রাবী প্রবহণম্ । বসন্তসেনা গচ্ছতু ইতি ।

(ম) হস্তে ! কহিন্ ময়া গন্তব্যম্ ? । (অ) আয়্যে' । যথিন্ চারুদত্ত ।

(ট) হস্তে ! সুহু, ন নিধ্যাতী রাবী, তদ্য প্রত্যথ প্রেচ্ছিত্যে' । হস্তে ! কি
প্রবিষ্টা অহমিহ অব্ভন্তরচতু শালকম্ ? ।

(ঠ) ন কেবলমব্ভন্তরচতু শালকমে, সর্বজনস্যপি হৃদয় প্রবিষ্টা ।

(অ) চেটীতি । রাবী আগামিন্যামিতি শ্রেয় । প্রবহণ গীযানম্ । গচ্ছত্বিতি
সম্ভাবনায়া লৌট্ ।

(ট) বসন্ত ইতি । সুহু, সম্যক্, ন নিধ্যাতী ন হৃদ , আমৌদবিহ্বলত্বাদিতি
ভাব । অথ দিবস এবত্যর্থ' । প্রেচ্ছিত্যে' চারুদত্তমিতি শ্রেয় ।

(ঠ) চেটীতি । হৃদয় প্রবিষ্টা স্নেহপাতীভূত্বার্থ' সর্বত্রৈব সঙ্গ্যবহারাদিত্যাশ্রয় ।

(অ) দাসী । “বাজিতেই গাভী জুড়িয়া রাখ, বসন্তসেনা যাইবেন।”

(ম) বসন্তসেনা । ওনো ! আমাব কোথায় যাইতে হইবে ?

(ট) দাসী । আথে ! যেখানে চারুদত্ত (গিয়াছেন) ।

(ঠ) বসন্তসেনা । (দাসীকে আলিঙ্গন করিয়া) আমি বাজিতে ভাল
কবিতা দেখিতে পাবি নাই, তা, আজ প্রত্যক্ষে দেখিব । ওনো ! আমি
কি ভিতরের চতুঃশালায় প্রবেশ করিয়াছি ? ।

वसन्त । अवि सन्तप्यदि चारुदत्तस्य परित्रयो ? । (ङ)

चेटी । सन्तप्यिस्तदि । (ठ)

वसन्त । कदा ? । (ण)

चेटी । जदा अज्जग्गा गमिस्तदि । (त)

वसन्त । तदो मए पढमं सन्तप्यिद्व्वं । सातुनयम ।

हञ्जे । गेण्ह एदं रअण्णावलिं, मम वहिणिआए अज्जाधूदाए गदुअ समप्येहि । भण्णिद्व्वं च—“अहं सिरिचारुदत्तस्य गुण-

(ङ) अपि सन्तप्यते चारुदत्तस्य परिजन ? ।

(ठ) सन्तप्यति । (ण) कदा ? । (त) यदा आर्या गमिष्यति ।

(घ) ततो मया प्रथम सन्तप्यम् । हञ्जे । गृहाण एता रत्नावलीम् मम

(ङ) वसन्त इति । परिजन परिवार स्वी धृतेति यावत् । मतसमागमादिति भाव ।

(त) चेतीति । यदा गमिष्यति, तदा चारुदत्तस्य परिजन सन्तप्यतीत्यर्थः, भवत्या अदर्शनादिन्याशय । एतेन धृतावसन्तसेनयो परस्परसङ्घावहारजातसौहार्दं धृताया परमपातिब्राह्मण व्यज्यते ।

(घ) वसन्त इति । ततस्तदा । मया प्रथम सन्तप्यमिति । धृताया मुखेन तथा

(ठ) दासी । केवल ভিতরের চতুঃশালায় নহে, আপনি সকল লোকেব হৃদয়েও প্রবেশ কবিয়াছেন ।

(ঙ) বসন্তসেনা । চারুদত্তের স্ত্রী কি দুঃখিত হইয়াছেন ? ।

(ট) দাসী । দুঃখিত হইবেন ।

(ণ) বসন্তসেনা । কখন ? ।

(ত) দাসী । যখন আপনি যাইবেন ।

(ধ) বসন্তসেনা । তখন আমারই প্রথম দুঃখিত হইতে হইবে ।

(অনুনের সহিত) গৃহে ' এই ব্রহ্মালা গ্রহণ কর, আমাব ভগিনী আৰ্যা

বসন্ত । হুঙ্কে ! কহিঁ মএ গন্তব্ব' ? । (ভ)

চেটী । অজ্ঞএ ! জহিঁ চারুদত্তো । (জ)

বসন্ত । চেটী পরিব্রজ্য । সুহু, এ গিঞ্জমাডদো ন
অজ্ঞ পঞ্চক্সং পেখিস্সং । হুঙ্কে ! কিং পবিষ্টা
অব্ভন্তরচদুস্সালত্র' ? । (ট)

চেটী । এ কেবলং অব্ভন্তরচদুস্সালত্র', সব্বজণস্স ১-
হিঅত্র' পবিষ্টা । (ঠ)

(জ) যৌজয় রাতী প্রবহণম্ । বসন্তসেনা গচ্ছতু ইতি ।

(ভ) হুঙ্কে ! কখিন্ ময়া গন্তব্যম্ ? । (জ) অর্থো । যখিন্ চারুদত্তঃ ।

(ট) হুঙ্কে ! সুহু, ন নিধ্যাতী রাতী, তদয় প্রলুপ্তং প্রীতির্থ্যে । হুঙ্কে ! কিং
প্রবিষ্টা অহমিহ অব্ভন্তরচতু শালকম্ ? ।

(ঠ) ন কেবলমব্ভন্তরচতু শালকম্, সর্বজনস্যপি হৃদয়' প্রবিষ্টা ।

(জ) চেটীতি । রাতী আগামিন্যামিতি শ্রীষ । প্রবহণ' গীয়ানম্ । গচ্ছতি
সম্ভাবনায়া সৌট্ ।

(ট) বসন্ত ইতি । সুহু, সম্যক্, ন নিধ্যাতী ন হটত ; অমীদবিল্ললত্বাদিতি
भावः । অথ দিবস এবল্যর্থ' । প্রীতির্থ্যে চারুদত্তমিতি শ্রীষ ।

(ঠ) চেটীতি । হৃদয়' প্রবিষ্টা স্নেহপাত্রীমূলেত্যর্থ' । সর্বত্রৈব সম্ভাবহারাদিত্যায়ঃ ।

(জ) দাসী । “বাক্রিতেই গাভী জুড়িয়া রাখ, বসন্তসেনা বাইবেন ।”

(ঝ) বসন্তসেনা । ওলো ! আমাব কোথায় বাইতে হইবে ?

(ঞ) দাসী । অর্থো ! যেখানে চারুদত্ত (গিয়াছেন) ।

(ট) বসন্তসেনা । (দাসীকে আলিঙ্গন করিয়া) আমি বাক্রিতে ভাল
কবিতা দেগিতে পারি নাই, তা, আজ প্রত্যক্ষে দেখিব । ওলো ! আমি
কি ভিতবেব চতুঃশালায় প্রবেশ করিয়াছি ? ।

वसन्त । अवि सन्तप्यदि चारुदत्तस्य परिचरणी ? । (ङ)

चेटी । सन्तप्यिस्सदि । (ठ)

वसन्त । कदा ? । (ण)

चेटी । जदा अज्जथा गमिस्सदि । (त)

वसन्त । तदो मए पढमं सन्तप्यिदव्वं । सोनुनथम् ।

हञ्जे । गेण्ह एदं रञ्जणावलिं, मम वहिणिआए अज्जाधूटाए गदुअ समप्येहि । भणिदव्वं च—“अहं मिरिचारुदत्तस्य गुण-

(ङ) अपि सन्तप्यते चारुदत्तस्य परिजन ? ।

(ठ) सन्तप्यति । (ण) कदा ? । (त) यदा आथा गमिष्यति ।

(ध) ततो मया प्रथमं सन्तप्यमिति । हञ्जे । गृह्याण एतां रत्नावलीम्, मम

(ङ) वसन्त इति । परिजन परिवार स्वीधृतति यावत् । मतममागमादिति भाव ।

(त) चेतीति । यदा गमिष्यति, तदा चारुदत्तस्य परिजनं सन्तप्यतीत्यर्थः, भवत्या अपदर्शनादित्याशयः । एतेन धृतावसलसेनया परस्परसद्भावहारजातसौहार्दं धृताया परमपातित्राल्यच्च व्यज्यते ।

(ध) वसन्त इति । ततस्तदा । मया प्रथमं सन्तप्यमिति । धृताया गुणेन तथा

(ठ) दासी । केवल भित्तवेव चतुःशालात्र नहे, आपनि मरुन लोकेव इनयेण प्रवेश करियाछेन ।

(ङ) वसन्तसेना । चारुदत्तस्य स्त्री किं दुःखित इहैवाछेन ? ।

(च) दासी । दुःखित इहैवेन ।

(ग) वसन्तसेना । कथं ? ।

(त) दासी । यत्र आपनि याहैवेन ।

(ध) वसन्तसेना । तत्र आमारहै प्रथमं दुःखित इहैते इहैवे ।

(अहमस्येव सहित) अहं । एहै रत्नाना ग्रहण कर, आमार भगिनी आर्या

णिज्जिदा दासी, तदा तुम्हाणं पि ; ता एसो तुह ज्जेव कण्ठा-
हरणं होदु रअणावली । (घं)

चेटी । अज्जए ! कुविस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव । (ट)
वसन्त । गच्छ, ण कुविस्सदि । (ध)

चेटी । गच्छीत्वा । जं आणवेदि । इति निष्कृष्य पुनः प्रविशति ।

अज्जए ! भणादि अज्जा धूदा—अज्जउत्तेण तुम्हाणं पसादोकिदा,

भगिन्यै आर्यधूतायै गत्वा समर्पय ; वक्तव्यञ्च—‘इय श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी,
तदा युष्माकमपि ; तदेषा तत्रैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली’ ।

(द) आर्ये । कुपियति चारुदत्त आर्यायै तावत् ।

(घ) गच्छ, न कुपियति ।

मे क्रीतप्रायत्वादिति भाव । गुणेन दयादाघिष्णादिना निर्जिता आर्यक्रीकता, दासी तदा
चारुदत्तस्य दासीत्वे, युष्माकमिति गौरवाद्भुवचनं सत्वापीत्यर्थः, अहं दासीत्यन्वयः,
पतिपत्नीरभिन्नत्वादिति भावः । तत् तस्मात् तत्रापि दासीत्वादित्यर्थः । तत्रैवेति ।
ईदृशोत्तमरत्नावल्या दासीकण्ठाभरणत्वानीचित्यादित्याशयः ।

(द) चेटैति । कुपियति, दत्तस्य पुनर्यज्ञेन कार्पण्यप्रकाशादिति भावः ।

(घ) वसन्त इति । न कुपियति, मत्सुवर्णभाण्डप्राप्ती रत्नावलीप्रत्यर्पणीचित्येन
तदयदृश्यत्वानीचित्यादिति भावः ।

धृताके याईया ईहा दिवे एवं बलिबे—“आमि श्रीचारुदत्तञ्चैव पुत्र-
निर्जित दासी, ताहा हईले आपनारओ (दासी), अतएव एई ब्रह्म-
माला आपनावई कर्णेव अनङ्कार हउक ।”

(द) दासी । आर्ये । ताहा हईले चारुदत्त धृताव उपरे क्रुद्ध
हईबेन ।

(घ) वसन्तसेना । याओ, क्रुद्ध हईबेन ना ।

ণ জুতং মম এদং গেণ্হিদ্দুং । অজ্জত্তো জ্জেব মম আহরণ-
বিসেসো ত্তি জাণ্ণাদু ভীদৌ । (ন)

ততঃ প্রবিগতি দারকং শ্রীত্বা রদনিকা ।

রদ । এহি বচ্ছ ! সঅড়িআএ কৌলম্হ । (প)

দারকঃ । সক্রয়ম্ । রদণিএ ! কিং মম এদাএ মট্টিআসঅ-
ড়িআএ, তং জ্জেব সৌবস্খ-সঅড়িঅং দেহি । (ফ)

(ন) যদানাপথতি । ভবতি আৰ্য্যা ধৃত্তা—“আৰ্য্যপুত্রেণ যুগ্মাক প্রসাদীকৃত্য ন
যুক্তং মমৈতা যচ্ছীতুম্ । আৰ্য্যপুত্র এব মম আভরণবিশেষ, ইতি জানাতু ভবতী ।”

(প) এহি বচ্ছ । শকটিকয়া কৌলম্হ ।

(ফ) রদনিকী । কি মম এতয়া মট্টিআসঅটিকয়া ; তামেব সৌবস্খ-
শকটিকা দেহি ।

(ন) চেতীতি । প্রসাদীকৃত্য প্রসন্নতয়া দত্তিত্বার্থ । ননু ন শ্রীত্বা চেতু তদা
তথাভরণাভাব ইত্যাহ—আৰ্য্যপুত্র এবতি । এতেনাপি পরমপাতিব্রাত্য ব্ধন্যতি ।

(প) রদ ইতি । শকটিকয়া গুদ্রশকটিন ।

(ন) দাগৌ । (গ্রহণ কবিয়া) যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া
চনিয়া বাইয়া আৰ্য্যাব প্রবেশ কবিন) আৰ্য্যে । আৰ্য্যা ধৃত্তা বলিলেন—
“আৰ্য্যপুত্র আপনাকে সন্তোষপূৰ্ণক দিয়াছেন, সুতবাং ইহা গ্রহণ করা
আমাব উচিত নহে । আৰ্য্যপুত্রই আমাব বিশেষ অলঙ্কার, ইহা আপনি
জানিয়া বাধুন ।”

তাৎপৰ্য পৰ্ব একটী বালক গইয়া বননিদ্রাব প্রবেশ ।

(প) রদনিকা । বস । “আইস, গাভীখানি দিয়া খেলা করি ।

(ফ) বানক । (স্বল্পবয়ে) বননিকা । এই মাটীর গাভী দিয়া
আমাব কি হইবে ? সেই নোণাব গাভীখানি আমাকে দাও ।

রত । মনির্ভেদ নিশ্চয় । জাট ! কুদৌ অন্হাণং সুবস্ব-বব-
হারো ? । তাটস্ব পুণৌ বি রিডীএ সুবস্বসঅড়িআএ কোলি-
স্বসি । তা জাব বিণ্ডৌদেমি ণং, অজ্ঞআ-বসন্তসেণাআএ
সমৌবং উবসপিষ্মং । উপহ্ব্য ! অজ্ঞএ ! পণ্যমামি । (ব)

বমন্ত । রদণিএ ! সাত্তদং-দে ? । কস্ব উণ- অঅ
দারঅো ? অণলঙ্কিত-সরীরৌ বি চন্দ্রমুহৌ আণন্দেদি মম
হিঅঅ । (ম)

(ব) জাট ! কুদৌঃশাকং সুবস্বংবদহার ? । তাটস্ব পুনরপি ঋত্বা সুবস্ব-
শকটিকয়া ক্রীড়িষ্যসি । তদযাবহিনীদযাম্যেনম্ । আর্থ্যবসন্তসেনায়াঃ সমীপমুপ-
সর্পিষ্যামি । আর্থ্যে ! প্রণমামি ।

(ম) বদনিকি । স্বাগতং তি ? । কস্য পুনরয় দারকঃ ? অনলঙ্কিতসরীরৌপি
চন্দ্রমুখ আনন্দযতি মম হৃদয়ম্ ।

(ব) রত ইতি । তাটস্ব চারুদত্তস্য, পুনরপি ঋত্বা দ্বৈবতাপ্রসাদান্ ভাবিন্যা
ঘনসম্পদা । তাটস্যাদিকা তু স্বগনবদুক্তি । বিনীদযামি আশ্রয়ামি ।

(ম) বসন্ত ইতি । দারকৌ দালকঃ । চন্দ্র ইব মুখং যস্য সঃ ।

(ব) বদনিকা । (আশ্রয়মাননাব সহিত নিশ্বাস ত্যাগ কবিতা)
বৎস ! আনন্দেব সোণাব ব্যবহার হইবে কোথা হইতে ? । বাবাব পুন-
বায় সম্পত্তি হইলে সোণাব গাড়ী দিয়া খেলা কবিবে । তা, ইহাকে
আশ্রয় কবি, আর্থা বসন্তসেনাব নিকট যাই, (নিকটে যাইয়া)
আর্থ্যে ! প্রণাম করি ।

(ম) বসন্তসেনা । বদনিকা । তোমার শুভাগমন শু ? । এ
বালকটী কাহার ? । অনলঙ্কিতদেহ হইলেও, চন্দ্রবদন এই বালক আনাব
চিত্তকে আনন্দিত করিতেছে ।

रद । एसी क्वु अज्जचारुदत्तस्स पुत्तो रोहसेणी
णाम । (म)

वमन्त । बाह्ण प्रमाथ्य । एहि मे पुत्तञ्च ! आलिङ्ग । इत्यर्हं
उपवेश्य । अणुकिदं अणुण पिदुणो रूवं । (य)

रद । ए केवलं रूवं सीलं पि, तक्के मि । एटिणा अज्ज-
चारुदत्तो अत्ताणञ्चं विणीटेदि । (र)

वमन्त । अध किं णिमित्तं एमो रोअदि ? । (ल)

(म) एष खनु आर्य्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनी नाम ।

(य) एहि मे पुत्रक । आलिङ्ग । अनुत्तममेव पितुं रूपम् ।

(र) न केवल रूपम् शीलमपि, तर्कयामि । एतेन आर्य्यचारुदत्त आत्मान
विनीदयति । (ल) अथ किं निमित्तमेव वीदिति ? ।

(म) रद इति । रोहति देवानुग्रहादुत्पद्यत इति रोहा, रोहा सेना यस्य न इति
यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः ।

(र) रद इति । एतेन पुत्रेण आत्मान चित्तम्, विनीदयति दारिद्र्यादात्मनि
निराशोऽपि आश्वासयति ।

(म) वननिका । ए'टी आद्य चारुदत्तेर पुत्र, ईशार नाम—
'रोहसेन' ।

(य) वसुधसेना । (बाह्यवृषण प्रसारण करिया) आइस, आमार पूत्र ।
आलिङ्गन कर । (एही बलिया कोले बसाइया) ए ये पितार रूपेण
अनुसरण करियाछे ।

(र) वननिका । केवन पितार रूपेव नहे, खभावैरु अह्नरण
करियाछे, ईहा आनि नने करि । आर्या चारुदत्त ईहा धारा आपनाके
आवसु करेन ।

রদ । এটিয়া পড়িবেসিঅ-গহবড়-দারঅ-কেরিআএ সুবষ-
সঅড়িআএ কীনিদং, তেণঅ সা গীদা, তদৌ উণ তং মগন্তস্স
মএ ইঅং মট্টিআ-সঅড়িআ কদুঅ দিষা । তদৌ মণাদি—
“রদণিএ ! কিং মম এদাএ মট্টিআ-সঅড়িআএ, তং জ্জীব
সৌবষ-সঅড়িঅং দেহি” ত্তি । (ব)

বসন্ত । হুটী হুটী । অঅং পি রাম পর-মম্পত্তৌএ
সন্তপ্পদি । মঅঅং ! কঅঅন্ত । পোক্কর-বত্ত-পড়িট-জলবিन्दু-

(ব) এতেন প্রতিবশিক মহপতি দারকস্য সুবর্ণশকটিকয়া ক্রীড়িতম, তেন চ
সা নীতা, তত পুনশ্চা মার্গযতো ময়া ইয় মৃত্তিকা শকটিকা কৃত্বা দত্তা । ততৌ
মণতি—“রদনিকে । কি মম এতয়া মৃত্তিকা শকটিকয়া, তামিব সৌবর্ণ শকটিকা
দেহি” ইতি ।

(গ) ছা ধিক্, ছা ধিক্ । অয়মপি নাম পরম্পত্যা সন্তপ্যতে । ভগবন ।

(ব) রদ ইতি । এতেন বালকেন, প্রতিবশিক প্রতিবশী স্বয়মহসনিহিত যৌ মহ
পতিবশিক্ তস্য দারকৌ বালকস্তস্য । তেন চ প্রতিবশিমহপতিদারকৌ সা সুবর্ণ-
শকটিকা । মার্গযত অন্বিত্যত প্রার্থয়ত ইত্যর্থ ।

(গ) বসন্ত ইতি । অয়মপি মূতপূর্ব্বধনিনযারুদন্তস্য পুত্রৌপি । কৃতাল । উ
বিধে । পুষ্করস্য পয়স্য পবে পতিতা যৌ জলবিন্দবস্তদৃশ্যৈরল্যনচললৈরিত্যর্থ ।

(ল) বসন্তসেনা । এ, কি জন্ত বোদন কবিত্তেছে ?

(ব) বদনিকা । এ, প্রতিবেশী কোন বগিক্ বালকেব সোণাব
গাড়ী দিয়া খেলা কবিত্তেছিল, সে বালক তাহা নিয়া গিয়াছে, তা'ব পব
তাহা খুজিত্তেছিল, তাহাব পব আমি মাটী দিয়া এই গাড়ীখানি
করিয়া দিয়াছি । তাই বলিত্তেছে—‘বদনিকা । এই মাটীব গাড়ী দিয়া
আমাব কি হইবে ? সেই সোণাব গাড়ীখানি আমাকে দাও ।’

(গ) বসন্তসেনা । হায় ! হায় ! এও, পবেব সম্পদে ছুগিত

सरिसेहिं कीलसि तुमं पुरिस-भाअधेएहिं । इति माया । जाद ।
मा रोद, मोवख-सअडिआए कीलिसि सि । (श)

दारकः । रदणिए ! का एसा ? । (प)

वमन्त । पिदुणो दे गुणणिज्जिदा दामो । (स)

रद । जाद ! अज्जआ दे जणणी भोदि । (ह)

दारकः । रदणिए ! अलिअं तुमं भणसि, जइ अम्हाणं
अज्जआ जणणी, ता कीम अलद्धिदा ? । (ञ)

कृतान्त । पुष्कर-पत्र-पतित-जलविन्दु-सदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधैर्ये । जात !
मा रुदिहि, मोवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि ।

(प) रदनिके । का एसा ? । (स) पितृस्ते गुणनिर्जिता दासी ।

(ह) जात । आर्या ते जननी भवति ।

(ञ) रदनिके । 'अनीकं' त्वं भणसि, यद्यस्माकमार्या जननी, तत् केन
अलङ्कता ? ।

पुरुषाणां स्त्रीकानां भागधैर्यभाग्यैः, क्रीडसि खलसि खलनगुटिकावत् कदाचिद्दर्शयसि
कदाचिद्दगीपयसीत्यर्थः ।

(ह) रद इति । जननी जननीस्थानपातिनी, पितृभोग्यत्वादिति भावः ।

(ञ) दारक इति । 'अनीकं' मिथ्या । केन हेतुना । एतेनात्मनी जनन्याः सर्व-
दैवान्मलङ्कतल व्यज्यते ।

हईतेछे । भगवन् ! दैव । पद्मपत्रपतित-जलविन्दुव तुल्या माहूयेव
भाग्याद्यावा तूमि खेला कव । (अश्रमोचन कविते कविते) वंस । बोदन
करिओ ना, सोणार गाडी दिया तूमि खेला कविबे ।

(श) बालक । रदनिका । इनि के ? ।

(स) वसन्तसेना । त्वांमार पिताव गुणनिर्जित दासी ।

(ह) रदनिका । वंस ! इनि त्वांमाव माता इन ।

वसन्त । जाद ! मुधेण मुहेण अतिकरुणं मन्तेसि ।
नाग्धेनाभरणान्यवतार्यं रुदती । एसा दाणिं दे जणणी संबुत्ता, ता
गेण्ह एदं अलङ्कारघं, सोवण-सअडिअं घडावेहि । (क)

दारकः । अवेहि, ए गेण्हिसं, रोदसि तुमं । (ख)

वसन्त । अयुवि प्रमज्ज्य । जाद ! ए रोदिसं । गच्छ कोल ।
अलङ्कारेण्च्छकटिका (१) पूयित्वा । जाद ! कारेहि सोवण-
सअडिअं । (ग)

(क) जाद । मुग्धेन मुग्धेन अतिकरुण मन्त्रयसि । एसा इदानीं त जगनी
महत्ता । तदगृह्याथैतमलङ्कारकम्, सोवर्णशकटिका घटय ।

(ख) अपेहि, न यक्षीष्यामि, रोदिषि त्वम् ।

(क) वसन्त इति । मुग्धेन सुन्दरेण । अतिकरुणमतीवशोकीहीपकम्, मन्त्रयन्ति
ब्रवीषि । घटय शिल्पिना निष्पादय ।

(ख) दारक इति । अपेहि अपसर, न यक्षीष्यामि एतमलङ्कारसमूहमिति श्रेय ।
यत्तन्व रोदिषि, एतद्दानदु खादिति भाव ।

(क) बालक । वदनिक् । तूमि मिथा कथा बलिंतेह् , यदि ईनि
आमाव माता हईवेन, तवे अलङ्कृत हईलेन केन ? ।

(क) वसन्तसेना । वस । मनोहव मुखधारा अतिदुःखेव कथा
बलिंतेह् । (अतिनयप्रकावे अलङ्कावसमूह अवतावण कविया बोदन
कविते कविते) एई एथन तोमाव माता हईलाम । ता, एई अलङ्काव-
समूह ग्रहण कव, ईहा दावा सोणार गाडी तैयाव कराव ।

(ख) बालक । दूव हव, आमि नईव ना, तूमि वंदिंतेह् ।

ইতি দারকনাডায় নিষ্কুল্য রদনিকা । (ঘ)

প্রবিষ্য প্রবহণাধিষ্টয়েট । লদণ্ণি ! লদণ্ণি ! গ্ণিবেদেহি
অজ্ঞাএ বশন্তশিণাএ—“শ্রীহালিঅ’ পক্কদুআলএ শজ্জ’ পব-
হণ্ণ’ চিষ্টতি ।” (ঙ)

প্রবিষ্য রদনিকা । অজ্ঞএ ! এসো বহুমাণ্ণ্যে বিষ্ণুবেদি—
“পক্কদুআলএ সজ্জ’ পবহণ্ণ’ ত্তি । (চ)

(গ) জাত ! ন রীদিথ্যামি, গচ্ছ, ক্রীড । জাত ! কারয় মৌবর্ণ’শকটিকাম্ ।

(ঙ) রদনিকে ! রদনিকে ! নিবেদয় ষাধ্যায়ৈ বসন্তসেনায়ৈ—“অপবারিত পচহারকে
সজ্জ প্রবহণ তিষ্টতি ।”

(চ) ষাধ্যৈ ! এয বর্ধমানকো বিজ্ঞাপয়তি—‘পচহারি সজ্জ প্রবহণম্’ ইতি ।

(গ) বশন্ত ইতি । সূচ্ছকটিকা বীহসেনম্যৈ ব খিলীপকরণীভূতম্মাতকানিধিত-
চুদ্রশকটম্ ।

(ঘ) ইতোতি । দারকনান্বনব্যাজেন সদারহদয়াথা বসন্তসেনাত এতদুয়হণ্ণমেব
কি রদনিকায়া অমিপ্রিতমামীত্ ? ।

(ঙ) প্রবিষ্যেতি । ষেট—বর্ধমানাখ্যযাওদতস্য মন্য । অপবারিত স্ত্রীলীক-
গমনোপযোগিভবিন বসনাভূতম্ প্রবহণ গীথানম্, পচহারকে পার্শ্ব’হারি, সজ্জ প্রস্তুতম্ ।

(গ) বসন্তসেনা । (চোপের জন মুচ্ছিয়া) বংস ! কান্দিব না । ঘাও
পেনা কর । (অলহার দিয়া মাতীর গাভী পূরণ করিয়া) বংস । সোণার
গাভী তৈয়ার করাও ।

(ঘ) (ইহার পর রদনিকা বাসকটীকে লইয়া চলিয়া গেল ।

(ঙ) শকটীকট ভূতা প্রবেশ করিয়া । রদনিকা । রদনিকা ।
আর্য্য! বসন্তসেনাপ্র নিকট জানাৎ—“পার্শ্বের দুধারে আদৃত অবস্থায় গাভী
প্রস্তুত রহিয়াছে ।”

বসন্ত । হস্তে । উবণেহি মে পসাদনং, অস্তাণ্যং পসাদ-
নম্ । ইতি প্রসাদযন্তী স্যিতা । (জ)

প্রবিশ্ব প্রবহণা ধট স্য়াবরকযেট । আশ্চর্য্যেহি স্যায় শ্যালয়-
শয়লাণ্যে—“যাবলয়া । পবহণং গীণ্হিষ্য পুপ্ফকলগুডয়”
জিষুজ্জাণং তুলিদং আশ্চর্য্যেহি” ত্তি । ভৌত, তহিঁ জীব
গচ্ছামি । বহধ বহুলা । বহধ । পরিকম্বারলোক্য চ । কধং
গামশয়লেহি লুভে মগ্নে । কিং দাণি এত্থ কলগুডয়” । সানীদম্ ।
অলে লে । অগলনধ অগলনধ । আকর্ণ্য । কিং ভগ্নাধ ?—“এষে

(অ) হস্তে । উপনয় মে প্রসাদনম্, আত্মান প্রসাদযিষ্যামি ।

(ট) আশ্চর্য্যেহি রাজ শ্যালক সস্থানিন—“স্য়াবরক । প্রবহণ গৃহীত্বা পুথ
করণ্ডক জীর্ণোদ্যান লগিতমায়চ্ছ” ইতি । ভবতু তবৈব গচ্ছামি । বহত বলীবহী” ।

(ট) প্রবিশ্বতি । পশ্বতাদিস্য়াবরবত্ জডবাত্ স্য়াবরকী নাম । সস্তায়া
কপ্রযয় । চেৎ শকারস্য ধ্বন্য । রাজ শ্যালকো ভোগ্যবনিতায়া ভাতা য সস্থানী
নাম তেত । পুখাণা করণ্ডক পাববিশপ ইতি ইদমপি পুথকরণ্ডক নাম ।

পাগল হইয়া পড়িয়াছে । হউক, গাড়ী লইয়াই গমনাগমন করিব ।
(এই বলিয়া ভৃত্য চলিয়া গেল) ।

(ঞ) বসন্তসেনা । ওলো । আমাব অনকার আন, আপনাকে
অনন্ত করিব । (এই বলিয়া অনন্ত করিতে থাকিল)

(ট) শকটাক্রম স্বাববকনামক ভৃত্য প্রবেশ করিয়া । রাজার শালা
সংস্থান, আমাকে আদেশ করিয়াছেন যে— স্বাবরক । গাড়ী লইয়া পুপ-
করণ্ডকনামক জীর্ণোদানে তাডাতাডি আয়” । হউক, সেইখানেই দাট ।
চন, গরু । চন । (গমনপূর্বক দর্শন করিয়া) আনের গাড়ীতে পথ যে রুদ্ধ

कश्चि केलके पवहणे" त्ति । एणे लाअ-शालअ-शण्ठाण-केलके पवहणे त्ति । ता शिग्वं ओशलध । अबलीअ । कधं एणे अबले गहिअं विअ मं पेक्खिअ शहशज्जेव जूदपलाइदे विअ जूदिअले ओहालिअ अत्ताणअं अस्सदो अवकन्ते । ता का उण एणे ? । अधवा किं मम एदिणा ? । तुलिदं गमिअं । अले ले गामेलुआ ! ओशलध ओशलध । किं भणाध—

वहतम् । कथं यामशकटं बद्धो मार्गं । किमिदानीमत्र करिष्यामि ? अरे रे । अपसरत अपसरत । किं भणत—“एतत् कस्य प्रवहणम् ?” इति । एतत् राजशालकं स स्थानस्य प्रवहणमिति । तत् श्रीप्रमपसरत । कथम् एव अपरं सभिकमिव मा प्रेक्ष्य सहस्रैव द्यूतपलायित इव 'द्यूतकर' अपवार्यात्मानम् अन्यतः अपक्रान्त । ततः कः पुनरिष ? । अथवा किं मम एतेन ? । त्वरितं गमिष्यामि । अरे रे

बलीवद्दौ । हे इषभौ । वहत युवा गच्छतम् । साटोप सगर्जम् । सभिक द्यूत-समाध्यक्षमिव । अपवार्यं गीपयित्वा, अन्यतः अन्यसां दिशि, अपक्रान्तः अपसरत । याम्ना यामोद्वा यानवाहका । याम्यत्नेन अशिक्षिता इति ध्वन्यते । चक्रस्य परिवर्त्तनपरिवर्त्तनस्थानम् । गुरो वीर, राजशालस्यैव मन्थत्वादिति भावः, चक्रपरिवर्त्तनस्य यमपसृत्य तव चक्रपरिवर्त्तनस्थानम्, दास्यामि इति काकु, दास्यामि किम् ? कथमपि

हृदया गिष्याहे । एतन् एथाने किं कवि ? । (गर्केव महित) षवे । षवे । मरु मरु । (शुनिय) किं वनितेहिस् “एथाना काहाव गाडी ?” एथाना बाज्जार शाला संस्थानेव गाडी । ता, शीग्विब मरु । (देथिया) एहै आव एकटा लोक, द्यूतसभापतिव ज्ञाय आमाके देथिया, द्यूतपलायित द्यूतकवेव ज्ञाय, आशुगोपन कविया, इठां अन्नदिके सरिया पडिल । ता, एटा के ? । अथवा इहाके दिया आमाव किं इहैवे ? । शीग्विब याई । षवे । षवे । ग्रामाग । मरु मरु । किं वनितेह—“एकट्टे काल

“মুহুত্ৰম্ চিহ্ন, চক্রপলিবহিঁ দেহি” তি । অলে লে ! লাম্ব-
শালম্ব-গণ্ঠাণ-কেনকী হমগে শূলে চক্রপলিবহিঁ দদশশং ? ।
অথবা এশি এম্বাড তবশী । তা এম্বং কলেমি, এদং পবহণং
অজ্জচালুদত্তশা রুত্ত্বাডিআএ পক্বদুআলএ ধাবেমি । ইতি
প্রবহণ সস্ত্যাপ্য । এশি মিহি আঅদে । ইতি নিচ্ছান্ত । (৪)

চেটো । অজ্জএ ! মেমিসহো বিঅ সুণীঅদি, তা আঅদো
পবহণো । (৪)

যাম্য । অপরত অপরত । কি মণ্য—“মুহুত্ৰক্ চিহ্ন, চক্রপরিহিঁ দেহি”
ইতি । অর্থে ই রাজ শ্যালক-মস্তানম্ব অহ শূর, চক্রপরিহিঁ দাস্যামি ? । অথবা
এথ একাকী তপস্বী । তদেব করীমি, এতন্ প্রবহণমাত্মচারদত্তম্ব ব্রহ্মবাটিকাং ।
পচহারী স্যাপ্যামি । এধোঃখি আগত ।

(৪) আর্থ্যে । মেমিশব্দে ইব যুযতে, তদাগত প্রবহণম্ ।

নেত্বর্থ, এবম্বৃত্তম্বল অপরত এবাপমানাদিত ভাব । একাকী, অতএব তপস্বী
সুত্র, সুতরামস্ত্যাপ্যতী মমনি মম ন কিলম্বাধিক্য ভবদতী মম প্রবহণাপসারণমেবো-
চিতমিতি ভাব । এতন্মদীয়ম্ । নিচ্ছান্ত, সম্মুখবর্ত্তানি মার্গাবরোধকানি শকটানি
অপসারণিতুমিতি বোধ্যম্ ।

(৪) চেটীতি । মেমিশব্দে ইব চক্রপালশব্দে ইব । প্রবহণঘলনে তদ্বক্রঘূর্ণ-
নাদিতি ভাব ।

থান, চাকা ঘুর্বাধিবার জাগগা দাও ?” । ওবে ! ওরে ! বাছাব শানা
সংস্থানের লোক এবং বাঁধপুঙ্খ হইয়া আমি আবার তোরা চাকা ঘুর্নাট-
বার জাগগা দিব ? । অথবা, এই সূত্র লোকটা একাকী । অতএব এই-
রূপ করি,—আমার এই পাড়ীপানাকে আদ্য চারন্তত্তেব বৃশবাটিকাং
পাশেব দুয়ারে রাখি । (ইহা বনিয়া পাড়ী রাখিয়া) এই আমি আমি
রাছি । (এই বনিয়া চলিয়া গেল)

নেপথ্যে । অরে রে দৌবারিআ ! অ্যমমতা সএসু সএসু
 গুম্মড়াণেসু হৌধ । এসৌ অজ্জ গোবালদারআ গুত্তিঅ' মজ্জিঅ,
 গুত্তিবালঅ' বাবাডিঅ, বন্ধ্যণ' মেদিঅ, পরিব্ধৌ অবক্কমদি ।
 তা গৈণ্হধ গৈণ্হধ । (ধ)

প্রবিশ্য অপটীষেণ সম্মুত্ত একচরণলপ্রনিগড়ৌঃস্বগুষ্টিত আর্থকঃ পরিক্রামতি । (ন)

(ধ) অরে রে দৌবারিকা ! অমমতা: স্বকেষু স্বকেষু গুম্ময়ানেষু ভবত । এযৌঃয়
 গোপালদারকৌ গুত্তি' মজ্জিকা, গুত্তিপালক' ব্যাপায়, বন্ধ্যন' মিত্বা, পরিষট: অপক্রামতি ।
 তদগচ্ছৌত যজ্জৌত ।

(ধ) নেপথ্য ইতি । স্বকেষু স্বকৌষেযু, গুম্ময়ানেষু রক্ষণপ্রদেঁশেযু, অমমতা: সাব-
 ধানা' । গোপালদারক আর্থকৌ নাম গোপশালক:, গুত্তি কারাগারম্ । গুত্তিপালক'
 কারাগাররক্ষকম্ । ব্ধ্যতে অনেনেতি বন্ধ্যন যজ্জলা তত্, মিত্বা দিত্বা, পরিষট:
 গারাত্ বিষ্ণুত:, অপক্রামতি পলায়তে ।

"গুম্ম' সৈমাঘঃমিদি। সৈন্যল্লেখকঃমিদি: ।" ইতি মেদিনী । "গুত্তি: কানাগৃহে প্রীক্কা
 ভূগম্বে' রক্ষণে যমে ।" ইতি বিশ্ব: ।

(ন) প্রবিশ্লেতি । "পটীষেপি ন কৰ্ত্তব্য আৰ্চ'রাজপ্রবিশনে" ইতি নিয়মান্ আর্থক-
 ম্যার্চ'লাদপটীষেপেঁন্তাক্ৰম্ । যবনিকায়া অনপমারথেনৈত্বর্থ । সম্মুত্তান্নশক্তিচিৎ:
 প্রকাৰে গাভীতে উঠিষা, চানাইয়া স্বগত) গাভীখানা ভাবী বলিয়া
 বোধ হইতেছে । অথবা, চক্র পবিবৰ্ত্তন কবায় আমি পবিশ্রাস্ত হইয়া
 পড়িয়াছি, তাই গাভীখানা ভাবী বলিয়া বোধ হইতেছে । হউক, যাই ।
 চল, গরু । চল ।

(ধ) নেপথ্যে । ওবে! দৌবারিকগণ! স্ব স্ব বক্ষাহানে সাব-
 ধান হও । এই গোপতনয় আর্থক, কাবাগাব ভাদিয়া, কাবাগাব-
 বন্ধককে হত্যা কবিয়া, শিবল ছিড়িয়া, বাহিব হইয়া পলাইতেছে । তা,
 ধর ধব ।

(ন) (একচরণে শিবল সংলগ্ন ও আবৃত দেহ অবস্থায় আর্থক,

चेटः । स्वगतम् । महन्ते गृत्रलोए शम्भ मे उप्पस्व, ता
तुल्लिटं तुल्लिटं गमिष्णं । इति निष्कृत्वा । (प)

आर्य्यकः । हित्वाहं नरपतिवन्धनापदेश-
व्यापत्ति-व्यसन-महार्णवं महान्तम् ।
पादाग्र-स्थित-निगडैक-पाश-कर्षी
प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनादुभ्रमामि ॥१॥

(प) महान् नगथा सम्भ्रम उत्पन्न, तत् स्वगतं स्वगतं गमिष्यामि ।

एकस्मिन् चरणे लघो निगड शङ्कला यस्य स अत्रगुणित लोकेभ्य आत्मगोपनार्थ-
मावृतसर्वदेह ।

(प) चेट इति । शकारस्य भृत्योऽयं व्यावर्को नाम । सम्भ्रमस्तरा । बभ्रुसेनां
नीला निष्कृत्वाऽयमिति बोध्यम् ।

हित्वेति । अहम्, महान्तम् नरपतिवन्धन कागगारि आशङ्कीकरणमेव अपदेशद्वय
यस्य स चासौ व्यापत्ति प्रहागादिविशेषरूपा विपत्ति व्यसन इत्यारूपममद्रलक्ष्य तद्रूपी
महार्णवयेति तम्, हित्वा तीर्त्वा बन्धनात् प्रभ्रष्टो गज इव, पादाग्रे स्थित निगड
शङ्कलमेव एक पाश बन्धनरञ्जु कर्षतीति स तथोक्तं सन्, भ्रमामि विचरामि ।
किमत पर कर्षीतीति भाव ।

अत्र पूर्वार्द्धे अपदेशपदेन प्रकृतबन्धनप्रतिषेधेन महार्णवत्वस्थापनादपङ्क्ति,
व्यापत्ति व्यसनशब्दयोरर्थस्य आपातत पुनरुक्ततया प्रतीति परश्च व्याख्यातकृपेण
तद्भेदात् भिन्नाकारशब्दगतत्वात् पुनरुक्तवदाभास, परार्द्धे श्रौतीपमा चालङ्कारा इत्येतयो
परस्परनिरपेक्षतया मसष्टि ।

"व्यसनं त्वयुभे मत्तौ" इत्यादि मेदिनी । प्रहर्षिणी इत्तम् ॥१॥

यदनिका अपमानार्थं ना करिष्या वाख्यभावे प्रवेश करिष्या विचरण करिते
लागित्वा)

(प) तृत्वा । (स्वगत) नगरे शुकुतर हनुद्वलू पडिया गियाछे,
अतएव ताङ्गाताङ्गि राई । (एई बलिषा छनिया गेल)

भोः ! अहं खलु सिद्धादेश-जनित-परित्वासेन राज्ञा पाल-
केन घोषादानोय विशसने गूढागारे बन्धनेन बद्धः । तस्माच्च
प्रियसुहृच्छर्विलक-प्रसादेन बन्धनात् परिभ्रष्टोऽस्मि । अशुभं
विद्यते । (फ)

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधः,

यहन्यनाग इव संयमितोऽस्मि तेन ।

दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या

गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः ? ॥२॥

(फ) भो इति । भो इति दैवसम्बोधने । सिद्धस्विकालञ्च कथित् योगसिद्धि-
पुरुषस्तस्य आदेशेन 'आर्यको राजा भविष्यति' इत्येव दाक्येन जनित परित्वासी भय
यस्य तेन । घोषादाभीरपह्नीत । विशस्यते हि स्यते अपराधी अस्मिन्निति विशसन
बन्धस्थान तस्मिन् । 'अमुं हि सायाम्' इति अस्मधातोरधिकारणी युट् । गूढागारे गुप्तगृहे
बध्यते अनेनेति बन्धन शब्दला तेन ।

"घोष आभीरपह्नी स्यात्" इत्यमर ।

भाग्यानीति । यदि मे मम भाग्यानि राजत्वप्राप्तिघटकप्रभादृष्टानि सन्ति, तदा मम
क अपराध ? अपि तु कोऽपि नीत्यर्थ, ऐहिकचेष्टाभावादिति भाव । यदयस्मादप-
राधाद्धेती, तेन राज्ञा, अस्मि अहम्, बन्धो नागो इप्तीव, संयमित कारागारे बद्ध ।

आर्यक । आम्नि, बाज्जाव कावागावे आवक्षीकवणच्छले गुरुतव
विपद् ओ अमङ्गल समुद्भूत उद्गीर्ण हईया, बद्धनस्रष्टे हतीव त्वाय, चवणाग्रसू-
शृङ्खल-बद्ध् आकर्षण कवतः विचवण कवितेहि ॥१॥

(फ) हाय । बाज्जा पालक, सिद्धपुरुषेव आदेशजनित भये,
आमाके गोपपह्नी हईते आनिया, बन्धस्थाने गुप्तगृहे शृङ्खलधावा बद्ध
कविद्याछिलेन, प्रियसुहृत् शर्विलकेव अशुभग्रहे सेई बद्धन हईते मुक्त-
हईयाहि । (जेठपर कल मुहूर्त्या)

তত্ কুত্র গচ্ছামি মন্দভাগ্যঃ । বিলীক্য । ইদং কস্যাপি
সাধোরনাততপচ্ছদারং গেহম্ । (ব)

ইদং গৃহং ভিন্নমদত্তদগ্ৰহী বিশীর্ণসন্ধ্য মহাকপাটঃ ।

ধ্রুব কুটুম্বী ব্যসনাভিমূতাং দশাং প্রপত্তৌ মম তুল্যভাগ্যঃ ॥৩॥

তদত্র তাবত্ প্রবিশ্য তিষ্ঠামি ।

ইদন্তু তন গুরুতরমন্যায় কৃতমিতি ভাব । নতু ভাবিন্যান্নব রাজত্বসিদ্ধিবার্ণ্যায়
তন বন্ধন কৃতমিতি কথ তদন্যায়মিত্যাহ—দেবী ভাগ্যবিহিতা, সিদ্ধি রাজত্বপ্রাপ্তি-
নিত্যতিরপি, লঙ্ঘিতু কীনাপি বার্যিতু ন শক্যা । অশ্বৈবশ্চেতু ত্বয়ৈবাসৌ রাজা
আক্রম্যতামিত্যাহ—ত্বয়ী বিদ্যমানৌ রাজা, গম্য সিবকভাবেন প্রাপ্য । কথমেতদিত্যাহ
কল্বতা সহ দুর্বলম্ব্য কৌ বিরোধ ম্ববিনাশহেতুত্বাত্ কৌঃপি নেত্যর্থ । সুতরাং মমাপি
তদাক্রমণপ্রতিনিবে নীচিতি ভাব ।

অথ পূর্বাঙ্কে অর্থাপ্তিসিদ্ধীর্ণা ত্রীতীপমা, দ্বিতীয়াঙ্কে চ অর্থাপ্তিসিদ্ধীর্ণা সামান্যে ন
বিশেষমর্থনরূপীঃস্থানরন্যাস ইত্যনয়ী পরস্পরনিরপেছতয়া সসৃষ্টি ।

বসন্তিলকা ব্রতম্ ॥২॥

(ব) তদিতি । সাধৌষীথ্যাদিদীপনীম্ব, অন্বথা গৃহস্যেঃগ্ৰহী দশা ন স্যাদিতি
ভাব । অনাততম্ শুদ্ধঘাণ্ডিতকপাট পচ্ছদার পার্শ্বদ্বার যস্য তত্ ।

তথা চ 'প্রবেশাবধিক—মন্দভাগ্য' ইত্যন্তমন্দর্থে বিদ্রবী নাম গর্ভসম্বেরহম্ । তথা
চ দর্পণ—'শঙ্কাময়বাসকৃত সম্বন্ধৌ বিদ্রবৌ মত' ।*

রাজ্য লাভ করিবার শুভাদৃষ্টেই যদি আমার থাকে, তবে তাহাতে
আমার অপরাধ কি ? যে, বহু হস্তীর চায় বাজা আমাকে বন্ধ করিলেন ।
কেহই ভাগ্যবিহিত কাব্যসিদ্ধিকে লঙ্ঘন করিতে পারে না । রাজ্যব
নিকটেই যাইতে হইবে, কারণ, বনবানের সহিত বিরোধ কি ? ॥২॥

(ব) তা, মন্দভাগ্য আমি কোথায় যাই । (দেখিয়া) এই বাডী-
খানি কোন সঙ্ঘনের হইবে, ইহাব পার্শ্বদ্বারও অনাবৃত রহিয়াছে ।

। নেপথ্যে । জাধ গোণা ! জাধ । (ম)

আর্য্যকঃ । আকঙ্ক' । অয়ে ! প্রবহণমিত এবাভিবর্ত্ততে ।

। . ভবেদগোষ্ঠীয়ানং ন চ বিপমশীলৈরধিগতং
 বধূমংযানং বা তদভিগমনোপস্থিতমিডম্ ।
 বহিনে তথ্য' বা প্রবর-জন-যোগ্যং বিধিবশাৎ
 বিবিক্তত্বাচ্ছূন্যং মম খলু ভবেহৈব বিহিতম্ ॥৪৥

(ম) যাত' গাবী । যাতম্ ।

ইদমিতি । ইদং গৃহ কাঠী, ভিন্ন পুরাতনতয়া বিদৌর্ণমিতিকম্ ; বিশৌর্ণা
 ঘৃণঘততয়া জীর্ণা; সন্নিঃ সয়োগম্যান যস্য স তাদ্রশ', ন দন্তী দম্ভঃ 'অর্গল' যস্য স
 তাদ্রশ্য মহাকপাটী বর্ত্ততে । অতএব মম তুল্যভাগ্যশুল্যদুর্গটঃ, কুটুম্বী এতদ-
 গৃহস্থানী, প্রুব নিখিতমেব, ন্যসনেন দারিদ্র্যানিপদা অবিভূতা আকান্ধা তা দশামবস্থাম্,
 প্রপন্নঃ প্রাপ, ইতি তর্ক'যামীতি ভাবঃ ।

অত্র গৃহস্য ভিন্নত্বাদিলিঙ্গেন গৃহস্থানিনী দারিদ্র্যদশাপ্রাপ্তিৰুপসাম্প্রদায়ানাৎসুমান' /
 নাম গর্ভ'সম্ব'রঙ্গম্—“সিদ্ধাঙ্গীসুমানতা” ইতি দর্প'ণলক্ষণাৎ ।

স্তপেদ্রবজা বচম্ ॥২॥

(ম) নেপথ্য ইতি । বর্হমানকাঙ্ক্যস্য চারুদত্তমত্বস্বীক্ৰিয়ম্ ।

অথ বর্হমানকেনানীয়মান' গীশকট' বিকল্যা তর্ক'য়তি ভবেদিতি । ইদং প্রবহণম্,

এই বাড়ীতে দেওয়ালগুলি জীর্ণ হইয়া গিয়াছে এবং ইহাব প্রকাণ্ড
 কপাটেব সংযোগস্থান বিশীর্ণ হইয়া গিয়াছে, অথচ অর্গলও দেওয়া হয়
 নাই । সুতবাং ইহাব মালিক আমারই তুল্যভাগ্য হইবেন এবং নিশ্চয়ই
 দাবিদ্র্যাভিকৃত দশা প্রাপ্ত হইয়াছেন ॥৩॥

অতএব এই বাড়ীতে প্রবেশ করিয়া অবস্থান করি ।

(ভ) নেপথ্যে । যা, গরু ! যা ।

আর্য্যকঃ । (স্তম্ভিত্য) 'ওহে' : গাভীখাম এই দিক্‌ই 'আগিতোছে' ।

तत प्रवहणेन सह प्रविश्य वईमानकयेट । होमाणहे ! आणीदे मए
जाणत्यनोके । लटणिए । णिवेदेहि अज्जआए वगन्तणेणए
“अवत्थिदे गज्जे पवहणे अहिलुहिअ पुप्फकलगडअं जिणुज्जाणं
गच्छदु अज्जआ ।” (म)

(म) आथर्थम् । आनीत मया यानाम्नाणम् । वदन्ति । निवदय आथर्थं
वसन्तेनाथै—‘अवस्थित मज्ज प्रवहणम् अधिरुह्य पृथक्पृथक् जीर्णोद्धान
गच्छतु आगा ।’

विपमशीलेदूषितम्भभावेर्जनै , अधिगतमध्यादटम् गीष्ठीयान वग्गानुठ योत्सवममा
जयानम, न च नदि भवेत्, तथात्वे अस्य ज्ञानभावी न स्पन्दिति भाव । तर्हि
कन्येदमित्याह—युज्यम् आगेहिरहितम् इदं प्रवहणम्, दधूमयान स्त्रीलोकयान
तथा वध्वा स्त्रीलोकेश्वर अभिगमनाय इत परमादटाया मया यत्र कुत्रचिदगमनाय
उपस्थित या भवत्, वा अथवा, विविक्तत्वान् पवित्रत्वान् गुणपादाद्यपवित्रवस्तुगहित-
त्वाद्धिती प्रवरजनयोग्य श्रीष्ठलीकयमनयोग्यम् इदं प्रवहणम् विधिदशान् विधानवशान्
तथैव प्रवरजनस्य आदिशवशादित्यर्थं वहिर्नेतव्यं कश्चिद्यिन् वहिर्दशं पालकेन निय
भवत् । यथा तथा वा अस्तु इति भाव । दैवत गुभादृष्टेन विहितम् आनीतम् इदं
प्रवहणम् मम खलु भवत् आगेहणीपयागीति श्रेय, आगेहियुज्यत्वादवति भाव ।

अत्र रूपं नाम गर्मसन्धेरद्रुम्—‘रूपं वाक्यं वितर्कवत्’ इति दर्पणलघणात् ।

“विधिविधाने दैव च” इति “विधिकौ पूतविजनौ” इति चामरा ।

शिवरिशीं वृत्तम् ॥४॥

এই গাভীপানা, দুর্জনাধিষ্ঠিত উৎসবসমাজেব গাভী হইবে বলিয়া
বোধ হয় না, তবে আরোহিরহিত ইহা স্ত্রীলোকেব গাভী, তাহাকে
লষ্টয়া যাইবার জন্ত উপস্থিত হইয়া থাকিবে, কিংবা পবিত্র বলিয়া,
কোন প্রবান লোকেব উপযুক্ত এই গাভী, তাহাবই আদেশে বাহিবে
নিয়া যাইবে । যাহা হউক, শুভাদৃষ্টকর্ষক আনীত এই গাভী এখন
আমাবই আরোহণেব উপযোগী হইবে ॥৪॥

আর্থকঃ । আকর্ণ্য । গণিকাপ্রবহণমিদং বহির্য়ানস্ব ।
 ভবতু, অধিরোহামি । ইতি স্বৈরমুপসংপতি । (য)

চেট । হুবা । কথং গৌলশহে ? তা আঅদা কতু অজ্ঞা ।
 অজ্ঞা ! ইমে গণশ কতু আ বহুলা, তা পিষ্টদৌ জ্জিব আলুহুদু
 অজ্ঞা । (র)

(র) কথ নৃপুরশব্দ ? তদাগতা খলু আর্থ্য । আর্থ্যে । ইমৌ নন্য কটুকৌ
 বনৌবহৌ, তন্ পৃষ্ঠত প্বাগৌহতু আর্থ্য ।

(ম) তত ইতি । স্বীমাণহে ইত্যর্থ্যার্থে দৈশীযমাষাপদম্, আর্থ্যেচ যন্ কদাপি
 ন পিস্মৃত সস্বৈ ব যানাস্তরণস্য বিচরণাদিতি বোধ্যম্ ।

(য) আর্থক ইতি । বসন্তমেনায়া পরিচিতত্বাদগণিকাপ্রবহণমিদমিতি নির্ভাগম্,
 পুপকরণকজীর্ণাণামানস্য বহি স্থিতত্বাত্ বহির্য়ানস্বিতি নির্দেশ্য । স্বৈর মন্দম্ ।
 অন্যথা যদি পরিচিনুয়াদিতি ভাব ।

(র) চেট ইতি । আর্থকস্য পাদলগ্নমহুলাশব্দে নৃপুরশব্দ ইতি ভ্রমী জাত,
 অতএব তদিত্যাদাকম্ । নন্যৈর্গাণিকান্শু প্রবেশিতরগিমি কটুকা হতা ইত্যর্থ,
 তিন শ্ব মদ্রমছারমশ্বব ইতি ভাব ।

(ন) তদনন্তর বর্জমাননামক চারুদত্তেন ভ্রতা, গাড়ীর সহিত
 প্রবেশ করিয়া । ওঃ ! আমি গাড়ীর আন্তরণ আনিয়াছি । রসনিকা ।
 তুমি আর্থ্যা বসন্তসেনাকে জানাও যে,—‘গাড়ী প্রস্তুত হইয়া অবস্থান
 করিতেছে, আপনি আবোধন করিয়া, পুপকরণকনামক জীর্ণাণ্যানে
 যান’ ।

(য) আর্থক । (শুনিয়া) এগনি বেশার গাড়ী এবং বাহিরে
 যাইবে । হউক, আরোধন করি । (এই বলিয়া আশে আশে নিকটে গেল)

(র) হুবা । (শুনিয়া) নৃপুরের শব্দ শুইতেছে, অতরাং বসন্তসেনা
 আসিয়াছেন । আশে । নাকে পড়ি সেগায় এষ্ট গর হুইট। বড়ই

সার্থকস্তয়া করীতি । (ল)

চেটঃ । পাদুপ্ফাল-চালিদাণং গৌতলাঃ, বীগন্তো গৃহী,
 মনক্কন্তো অ পবহণী ; তথা তক্কোমি গম্পটং অজ্জআএ আনুড়াএ
 হোটব্বং ; তা গচ্ছামি । জাধ, গোণা ! জাধ । ইতি পরিচ্যামতি । (ব)

প্রবিষ্ট বীরকঃ । অরে রে অরে জয়-জয়মাণ-চন্দণঅ-মঙ্গল-
 পুঙ্গবমহ-প্পমুছা ! (গ)

(ব) পাদৌত্ফালচালিতানা নুপুরাণা বিখ্যানঃ শব্দঃ, ভাৰাক্রাণস্ব প্রবহণম্,
 তথা তক্কোমি মাগ্পতমাৰ্য্যেয়া আডডয়া ভবিতব্যম্, তদগচ্ছামি । যাত' গাবী ! যাতম্ ।

(গ) অরে রে অরে জয়-জয়মান-চন্দনক-মঙ্গল-পুঙ্গবমহ-প্রমুছা: । ।

(ল) সার্থক ইতি । তয়া করীতি পথ্যাহাগৌন প্রবহণমারীতি ।

(ব) চেট ইতি । পাদৌকুত্ফালিনে অরীহণকালী প্রতীলনেন চালিতানা ম্যানানান'
 নীতানা নুপুরাণা যঃ শব্দো জাতঃ স বিখ্যান ইত্যর্থঃ । আডডয়া আনুড়া স্মিতয়া ।

(গ) প্রবিষ্টেতি । বীরকী নামাৰ্থং সেনাপতিঃ, জয়াদিকল্প তদধীনং সেনানীপস্বকম্ ।

পাগনা হইয়া গিয়াছে, স্ততরাং আপনি পিছনের দিক্ হইতেই
 আরোহণ করুন ।

(ল) (সার্থক তাহাই করিল)

(ব) চেট । চরণযুগল উত্তোলনে সঞ্চালিত নুপুরেব'শব্দ এখন
 বিরত হইয়াছে, গাজীও ভাৰাক্রাণ হইয়াছে, তাহাতে আমি মনে
 করি,—এখন বনসেনা আক্রমণ হইয়াছেন, তা, এখন যাই । যা, গরু !
 যা । (এই বলিয়া যাইতে লাগিল)

(গ) বীরকনামক সেনাপতি, প্রবেশ করিয়া । ওবে ওবে জয়-জয়-
 মান-চন্দনক-মঙ্গল-পুঙ্গবমহপ্রভৃতি বীবগণ !

किं अक्कध (१) वोसडा जो सो गोवालदारओ रुद्धो ।

भेत्तूण समं वच्चइ णरवइ-हिअअं वन्धणं अ ॥५॥

अले । पुरत्थिमे पदोली-दुआरे चिट्ठ तुमं, तुमं पि पच्छिमे,
तुमं पि टक्कणि, तुमं पि उत्तरे । जोवि एसो पाआरखण्डो,
एदं अहिरुहिअ चन्दणेण समं गदुअ अवलोएमि । एहि
चन्दणअ । एहि, इदो दाव । (घ)

किं स्य विशया ? य स गोपालदारकी रुद्ध ।

भित्त्वा मम व्रजति नरपतिहृदय बन्धनञ्च ॥५॥

(घ) अरे । पुरन्तात् प्रतीलीहारे तिष्ठ त्वम्, त्वमपि पश्चिमे, त्वमपि दक्षिणे, त्वमपि
उत्तरे । योऽपि एष प्राकारखण्ड, एतमधिरुद्ध चन्दनेन समं गत्वा अवलोकयामि ।
एहि चन्दनञ्च । एहि, इतन्मायत् ।

किमिति । विशया 'सर्वत्र शान्तिरेव स्थिता' इति विशया, किं स्य कथं
तिष्ठथ यूयम् ; अहिग्रैरेव युष्माभिर्भवितव्यमिति भव । तत्र कारणमाह—म भावि
राज्याधिकारितया सिद्धादिष्ट, यो गोपालदारकी रुद्ध, स इत्यर्थः, मम युगपदेव,
नरपतिहृदयम् बध्नुते अनेनेति बन्धनं शब्दलाञ्छ भित्त्वा विदार्य उद्देशेनाकुलीकृत्य
सुगुणयित्वा च व्रजति पलायते ।

अत्र बन्धनभेदन कारणं नरपतिहृदयभेदनञ्च तत्कार्यमिन्वययोर्बोधयामिधानेन
काव्यकारणयोर्पीडापर्यायविपर्ययरूपा अतिशयोक्तिः, एकभेदनक्रियया बन्धननरपति-
हृदययो कर्मतया अभिमन्त्रभाक्तुस्थयोगिता च, अनधीरिकाशयानुपवर्गरूपं सूचते ।

आर्या ज्ञाति ॥५॥

तोमरा बिदुत्तु र्हियाह् केन ? सेइ ये गोपालबालकटोके रुद्ध
करा इहेयाहिन, से एकथाई बाघार हुरय ओ बद्धनशुधल डेर करिया
पलायेयाहे ॥५॥

(१) अक्षय ।

প্রবিষ্য সম্ভ্রুতায়ন্দনক । অরৈ রে বীরশ্র-বিমল-ভোমঙ্ক-দগড়-
কালশ্র-দগড়সূর-প্পমুহা ! (ম)

শ্রাশ্রচ্ছ্রুধে বীমত্যা তুরিশ্রং জত্বেহ লভু করিজ্জাহ ।
লক্ষী জেগ্ণ গ রম্বো পহবদ্ব গোতন্তরং গন্তু ॥৬॥

(ম) অরৈ রে বীরক বিমল্য ভীমাঙ্কদ দগড়কালক দগড়সূরপ্রমুহা । ।

শ্রাশ্রচ্ছ্রুত বিমল্যস্তরিত যতধ্ব লভু কুরত ।

লক্ষীরেণ ন রাজ প্রমবতি গীতালব গন্তু ॥৬॥

(য) অরৈ ১তি । পুরনাত্ পূর্ব্বস্থিত, প্রত্যায়া ১থ্যায়া ১থ্যাপার্থবর্চিনীত্বয় ।
হারি । ইদন্তু জয় প্রথমিত্তম্ সম্বোধনক্রমাৎ । ত্বমপি জয়মাল পশ্চিমে প্রতীলীহারে
তিষ্ঠেত্বনয় । ত্বমপি মঙ্গল ইত্যর্থ , খন্দনকস্য পৃথগভধানাত্ । ত্বমপি পুণমদ্র
পতরে । প্রাকারম্ভুত ইত্যদম্ নাথমেব নিশ্চিত শুভে প্রকান্তম্ ।

(ম) প্রবিষ্যতি । সম্ভ্রুতায় ল্যমচিণ । অর বীরকাদয় সৈন্য ।

শ্রাশ্রচ্ছ্রুতৈতি । বিমল্য 'পলায়িতমাত্মকমবগ্নমেব ধরিষ্যাম ইতি বিমল্য সন্তো
ধুমুমাগচ্ছ্রুত, ত্বরিত যতধ্ব ত ধলু'মিতি শয়, লভু শীঘ্র কুরত তদন্তে পশ্চমিন্যু
পন্দার । যন পত্নবিধন ব্রহ্মাক ব্যাপারণ রাজ পালকস্য, লক্ষী গীতালবম্ শ্রাশ্রচ্ছ্রু-
শব্দেধ ধবিধেধ শাদনোপব শম্, গন্তু ন প্রমবতি ন শক্রীতি ।

শ্রাশ্রা জাতি ॥৬॥

(য) ওবে । তুমি পূর্ব্বদিকে বাস্তাব স্বাবে থাক, তুমিও পশ্চিম
দিকে, তুমিও দক্ষিণদিকে এবং তুমিও উত্তরদিকে থাক । আব এই যে
প্রাচীরের ১ও দেখা যাইতেছে, চন্দনকেব সহিত যাইয়া আমি ইহাতে
উঠিয়া দেখি । আইস, চন্দনক । এই দিকে আইস ।

(ম) চন্দনক বাস্তভাবে প্রবেশ করিয়া । ওবে ওবে বীৰক-
বিশাল্য-ভীমাঙ্গদ দগড়কালক দগড়সূব প্রভৃতি বীরগণ ।

তোমরা বিশ্বস্ত হইয়া আইস, শীঘ্র তাহাকে ববিবাব চেষ্টা কর, তাভা-

ଅବି ଅ । ଓଜ୍ଜାଣିସୁ ସହାସୁ ଅ ମଗ୍ନେ ଶୁଭ୍ରୀଅ ଆବଣେ ଘୋସି ।
 ତଂ ତଂ ଜୋହହ ତୁରିଅ' ଯହ୍ନା ବା ଜାଅଏ ଜୟ ॥୩॥
 ରି ରି ବୀରଅ ! କିଂ କିଂ ଦରିସେସି ଭଣାହି ଦାବ ବୀସଢ଼' ।
 ଭେତ୍ତୁଣ୍ଣ ଅ ବନ୍ଧଣଅ' କୋ ସୋ ଗୋବାଲଦାରଅ' ହରଢ଼ ॥୮॥

ଅପି ଧ । ଓଦାନିସୁ ସଭାସୁ ଧ ମାର୍ଗେ ନଗୟାପପ ଧୌଧି ।
 ତ ତମନ୍ବିଧ୍ୟତ ଧ୍ୱରିତ ଶଢ଼ା ବା ଆୟତ ଯବ ॥୩॥
 ରି ରି ବୀରକ । କି କି ଦର୍ଶୟସି ଭଣସି ଠାବହିଅଧ୍ୱମ୍ ।
 ଭିକ୍ତା ଧ ବନ୍ଧନକ କ ଶ ଗୋପାଳଦାରକ ହରତି ॥୮॥

ଓଦାନିଧିତି । ଓଦାନିସୁ, ସଭାସୁ, ମାର୍ଗେ ପଥିମାର୍ଗେ, ନଗର୍ଥା ଓଜ୍ଜାଣିଆ ଆପଣେ
 କ୍ରୟବିକ୍ରୟସ୍ଥାନେ, ଧୌଧି ଆଭୀରପଞ୍ଜାଘ, ଧ୍ୱରିତ ତ ବନ୍ଧନଧ୍ୱରଣ୍ଡାଧିତାର ଜନମ୍, ତମାର୍ଯ୍ୟକଥ,
 ଅନ୍ବିଧ୍ୟତ, ଯବ ସ୍ଥାନେ ବା ଶଢ଼ା । ତଥୋପସ୍ଥାନସନ୍ଦେହୀ ଆୟତ, ତତ୍ତାପ୍ୟନ୍ବିଧ୍ୟତେର୍ଥ' ।

ଆର୍ଥା ଜାତି ॥୩॥

ରି ରି ଚ୍ଚିତି । ରି ରି ବୀରକ । କି କିମ୍ ଆର୍ଯ୍ୟକଥ ଧିକ୍ଷମିଅର୍ଥ', ଦର୍ଶୟସି ଦର୍ଶୟିତୁ
 ଶକ୍ତୋପି ? ତଦୟଦି ବିସ୍ତଭ ବିସ୍ତଭ ଯଦା ସ୍ୱାଗତା ଭଣସି, ତଦା ମହର୍ଥେବ ଧୁବିଧା
 ଭବେଦିତି ଶେଷ । ବନ୍ଧନକ ବନ୍ଧନଶଢ଼ାଳାମ୍, ଭିକ୍ତା ଧ୍ୱରଣ୍ଡାଧିତା, ଯି ଗୋପାଳଦାରକମାଧ୍ୟକ
 ହରତି, କିଚ୍ଚୋତି ଆର୍ଥ' । ସ ଜନ କ ? ।

ଅଥ 'ଆର୍ଯ୍ୟକଥ ଧିକ୍ଷମ୍' ଇତ୍ୟାଦିପଦାନାମନୁକୂଳିତ୍ୱେ ନ ଧ୍ୱନୁପଦତାଦୀପ', ମନ୍ତ୍ରାତ ଗୁପ୍ତ
 ଏବ, ବକ୍ତୃବୈଶମୟତାନ୍ "ଉକ୍ତାବାନନ୍ଦମତ୍ତାଦି ସ୍ୱାମୀନୁପଦତା ଗୁପ୍ତ" ଇତି ଦର୍ପଣୀକ୍ତେ ।

ଗୀତିଗୀତି ॥୮॥

ତାଡ଼ି ତାହାର ମଧ୍ୟେଶ୍ୱର କର, ଯାହାତେ ଡାକ୍ତରଣୀ ଅନ୍ତ ଦର୍ଶନ ହାତେ
 ନା ପାରେ ॥୩॥

ଆରଣ, ଓପବନେ, ମଜାଢ଼, ମଞ୍ଜ, ନଗରର ଲୋକାନେ, କିନ୍ତା ଗୋପାଳ-
 ପାଞ୍ଚାୟ ଅଧବା ରୋଧାନେ ଶଲେଢ଼ ଚନ୍ଦ୍ରିକେ, ଶେଷାନେ ଆର୍ଯ୍ୟକ ଓ ତାହାର
 ଦହନମୋକ୍ଷକେ ଶେଷ ଅଧ୍ୟେଶ୍ୱର କର ॥୩॥

ଠାକ ଠାକ ବୀରକ । ତୁମି ଆର୍ଯ୍ୟକେର କି କି ଚିତ୍ତ ଡେଖାହେତେ ପାଠ,

कस्म इमो (१) दिग्भरो कस्म चउत्यो अ वट्टए चन्दो ।

छट्ठो अ भग्गवगहो भूमिसुओ पद्धमो कस्म ॥८॥

भण कस्म जन्म-छट्ठो जोवो णवमो तह्हेअ सूरसुओ ।

जीअन्ते चन्दणए को सी गोपालदारअं हरइ ॥९०॥

कस्याष्टमी दिनकर कस्य चतुर्थेय वर्त्तत चन्द्र ।

प्रष्टय भार्गवपट्टो भूमिसुत पधम कस्य ॥८॥

भण कस्य जन्मपट्टो जीवो नवममयै व मूरसुत ।

जीवति चन्दनके क स गोपालदारक हरति ॥९०॥

कस्येति । इत श्लोकद्वयेन युग्मक बाध्यम् । चन्दनके मयि जीवति सति, यी गोपालदारक हरति स जन क ? एव दिनकरी रवि, कस्य जनस्य षष्टम जन्मराशितोऽष्टमराशित इत्यर्थः । एवमन्ववापि । “पौडामष्टमग करोति नितराम्” इति शास्त्रादष्टमस्य रवगुं रतरपौडाजनकत्वादक्षदादिभिर्भुदुत्पूवीडन भवदिति भावः । परवाप्येवम् ।

चन्द्रय कस्य चतुर्थी वर्त्तते । “नेवरीग चतुर्थे” इति वचनादक्षदादिभिर्नयनीत्-
पाटन भावीत्याशयः ।

भार्गवपट्ट यत्रय कस्य षष्ठो वर्त्तते । “भ्युनांग कुर्यात्” इति शास्त्रात्तस्य सन्धुरेव भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

भूमिसुतो मडल कस्य पद्धमो वर्त्तते । “असू चिणीति च पधम” इति ज्योतिर्वचनात् मरणमेव भावीति भावः ।

जीवी इहस्पति, कस्य जन्मनी जन्मराशौ षष्ठ षठराशिस्थो वर्त्तते । “अयममपि च कुर्यादग्निष्टहं” इत्युक्तेर्जावन्जीव कारावानाहिकपमयम भवदित्याशयः ।

ताहा यदि जाल करिवा वन, (तेवे वडई सुविवा इय) । ये, वरुन छेदन करिवा गोपबालक आयकके हरण करिवाछे, से लोकटा के ? !८।

(१) कस्य अष्टमी ।

वीरकः । भड । चन्दणश्चा । (ह)

अवहरद् कोवि तुरिश्चं चन्दणश्च । सवामि तुल्ल हिअण्ण ।

जह् (१) अह्, इह्-दिणश्च गोवालश्च-दारश्चो खुडिदो ॥११॥

(ह) भट । चन्दनक ।

अपहरति काऽपि त्विति चन्दनक । शपे तव हृदयेन ।

यथा अर्द्धदितादिनकर गोपालक दारक खुडित ॥११॥

संभृतं शनय कस्य भवमक्षयैव वर्धते । "धम्मं धनस्य" इति वचनान्तस्य
महानयदण्ठी वा भवदित्यभिप्राय इत्येतत् सर्वं भणं वृद्धि ।

नन्वेदृशज्योतिशान्ताभिश्चा वक्ता कथमसकृतं वक्तोति चेन्न कुतोऽप्येतन्मात-
माकण्ठमिहितत्वाद्भवत्यभिहितत्वान् ।

प्रथमा आर्या द्वितीया च ज्योति ॥२—१०॥

(ह) वीरक इति । ह भट । योह । "भगो योधाय योहार" इत्यमर ।

अपति । ह चन्दनक । तव हृदयेन शपे शपय करिषि पतन् मय इवोभोव्यर्थं ,
कोऽपि जनः स तवमपहरति आद्यकर्मिणि शपे । यथा यत्न म आद्यकाणो गोपाल
दारकः, अर्द्धदिता दिनकरी यस्मिन् तादृश समयं सृष्टि पलायित , क्लेशवदम्भन
मन्त्रनाभ व आद्यकस्य पत्न यन्मन्त्रं च पति भाग ।

ଚେଟଃ । ଜାଧ ଗୌଣା । ଜାଧ । (ଚ)

ଚନ୍ଦ । ହନ । ଅରେ । ପେକ୍ତୁ ପେକ୍ତୁ । (କ)

ଓହ୍ନାରିଓ ପବହଣୀ ବଚ୍ଚଦ୍ଵ ମଜ୍ଜିଣ ରାତ୍ତମଗ୍ଗସ୍ଥ ।

ଏଟଂ ଦାବ ବିଆରହ, କମ୍ମ କହି ପବମିଓ ପବହଣୀ ତ୍ତି ॥୧୨॥

ବୀରକ । ଅବଲୋକ୍ୟ । ଅରେ ପବହଣାହାହା । ମା ଦାବ ଏଟଂ

ପବହଣଂ ବାହେହି । କମ୍ମକେରକଂ ଏଟ ପବହଣଂ ? କୀ ବା ହୁ

ଆରୁଠୀ ? କହି ବା ବଜଦ୍ଵ ? । (ର)

(ଚ) ଯାତ ଗାତ୍ଵୀ ! ଯାତମ୍ । (କ) ଅରେ । ଅରେ ଅରେ ।

ଅପସାରିତ ପବହଣ ବ୍ରଜତି ମଧ୍ୟେନ ରାଜମାର୍ଗେଷ୍ଠ ।

ଏତତ୍ତାବନ ବିଚାରୟ କମ୍ମ କୁବ ପ୍ରେସିତ ପବହଣମିତି ॥୧୨॥

ଶ୍ଵଟ ଇତି ଶୌନୋ ଧାତୁ, ଶ୍ଵଜିତ ଇତି ବ ଦିଶ୍ଵୀୟପ୍ରଯୋଗୋ ବା । ଆର୍ଥ୍ୟା ଜାତି ॥୧୧॥

(ଘ) ଚେଟ ଇତି । ଅୟନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନକୀ ନାମ ଚାନ୍ଦଦତ୍ତଭବ୍ୟ ।

ଅପେତି । ଅପସାରିତ ବସନାବଗୁଣିତ ପବହଣମ୍ ରାଜମାର୍ଗେଷ୍ଠ ମଧ୍ୟେନ ମଧ୍ୟମାର୍ଗେନ ବ୍ରଜତି । କମ୍ମ ପବହଣ କୁବ ପ୍ରେସିତମ୍ ଏତତ୍ତାବନ ବିଚାରୟ ବିଚାର୍ଥ୍ୟ ମସ୍ୟ ଅବାର୍ଥ୍ୟକୀ ବର୍ତ୍ତତ ନ ବେଦର୍ଥ ।

ଶୌତିର୍ଜାତି ॥୧୨॥

ହେ ଚନ୍ଦନକ । ଆମି ତୋମାର ହୃଦୟଧାବା ଅପଥ ବଢ଼ିଅଛି, କୋନଠି ଲୋକ ଅପହରଣ କରିଅଛି । ଯେ ହେବୁ, ସେହି ଶୋପବାନକ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଚ୍ଚିତ ଉଦିତ ହୁଏଲେ ପଳାୟନ କରାଯାଏ ॥୧୧॥

(୩) ଚୂଡ଼ା । ଯା, ଗଢ଼ । ଯା ।

(କ) ଚନ୍ଦନକ । (ଦେଖିଲା) ଓରେ ବେ । ଦେଖ ଦେଖ—

ବାଞ୍ଛୁପବେର ମଧ୍ୟ ଦିଆ ଏକଥାନା ଆବୁତ ଶାଢ଼ୀ ଯାହିଅଛି, ଏଥାନା କାନ୍ଦୁକ ପ୍ରେସିତ ଶାଢ଼ୀ, କୋପାନ୍ଦୁ ଯାହିଅଛି, ହୁ, ବିଚାର, କର୍ମିୟ, କ୍ଷେପ ॥୧୨॥

বেট: । এশে কলু পবহণে অজ্জচালুদত্তাহি কেলকি, ইধ অজ্জায়া বশন্তশেণা আলুড়া, পুপ্ফকরুণ্ডঅ' জিস্ সুজ্জাণ' কৌলিদু' চালুদত্তশা য়ীঅদি । (গ)

বীরক: । চন্দনকমুপচল্য । এসো পবহণবাহয়ো মণাদি—
“অজ্জচালুদত্তশা পবহণং, বশন্তশেণা আলুড়া, পুপ্ফকরুণ্ডঅ'
জিস্ সুজ্জাণ' য়ীঅদি” ত্তি । (ঘ)

চন্দ । তা গচ্ছুদু । (ঙ)

(খ) অরে প্রবহণবাচক । মা তাবদেতত্ প্রবহণ বাচয় । কস্মৈ তত্ প্রবহণম্ ?
কৌ বা ইহাচুট: ? কুব বা ব্রজতি ? ।

(গ) এতত্ খলু প্রবহণসার্থ্যচারুদত্তস্য, ইহ অর্থ্যা বসন্তসেনা আচুটা, পুপ্ফ-
করুণ্ডক' জীর্ণোদ্যান' ক্রীড়িত্তু চারুদত্তস্য নীয়তে ।

(ঘ) এষ প্রবহণবাচকৌ ভবতি—“সার্থ্যচারুদত্তস্য প্রবহণম্, বসন্তসেনা আচুটা,
পুপ্ফকরুণ্ডক জীর্ণোদ্যান' নীয়তে” ইতি ।

(ঙ) তদগচ্ছতু ।

(গ) বেট ইতি । ক্রীড়িত্তু বিচলু'মুত্ সুকৃতি শ্রয়: । চারুদত্তস্য সমীপে ।

(খ) বীরক । (দেখিছা) ওবে গাড়ীচালক ! এই গাড়ী চালাইস্
না । এখানি কাহার গাড়ী ? ইহাতে কে আরোহণ করিয়াছে ?
কোপায়ই বা যাইতেছে ? ।

(গ) ভৃত্য । এ গাড়ী সার্থ্য চারুদত্তের, ইহাতে সার্থ্যা বসন্তসেনা
আরোহণ করিয়াছেন, বিহার করিবার নিমিত্ত চারুদত্তের নিকট পুপ্ফ-
করুণ্ডক নামক জীর্ণোদ্যানে নিয়া যাইতেছি ।

(ঘ) বীরক । (চন্দনকের নিকট যাইয়া) এই গাড়ীর চালক বলি-
তেছে,—“সার্থ্য চারুদত্তের গাড়ী, বসন্তসেনা আরোহণ করিয়াছেন,
পুপ্ফকরুণ্ডক নামক জীর্ণোদ্যানে নিয়া যাইতেছি” ।

वीरकः । अण्वलोद्दटो ज्जेव ? । (च)

चन्द । अधदं । (छ)

वीरकः । कस्स पच्चएण ? । (ज)

चन्द । अज्जचारुदत्तस्स । (झ)

वीरकः । को अज्जचारुदत्तो ? का वा वसन्तसेणा ?
जेण अण्वलोद्ददं वज्जइ । (ञ)

चन्द । अरे ! अज्जचारुदत्तं ण जाणासि ? ण वा वसन्त-
सेणिसं ? । जइ अज्जचारुदत्तं वसन्तसेणिसं वा ण जाणासि,
ता मअण्णे जोण्हासहिदं चन्दं पि तुमं ण जाणासि । (ट)

(च) अनवलीकित एव ।

(क) अयकिम् ।

(ज) कस्य प्रत्ययेन ?

(झ) आर्यचारुदत्तस्य ।

(ञ) क आर्यचारुदत्त ? का वा वसन्तसेना ? येनानवलीकित व्रजति ।

(ट) अरे ! आर्यचारुदत्तं न जानामि ? न वा वसन्तसेनिकाम् ? यदि
आर्यचारुदत्तं वसन्तसेनिकां वा न जानामि, तद् गमने ज्योत्षामहितं चन्द्रमपि
त्वं न जानामि ।

(ज) वीरक इति । प्रत्ययेन विश्वासिनः ।

(छ) चन्दनक । ता, नांक् ।

(च) वीरक । ना देखा अबहाइइ ? ।

(झ) चन्दनक । ई ।

(ज) वीरक । काहार विश्वासे ? ।

(झ) चन्दनक । आर्य चारुदत्तेर ।

(ञ) वीरक । आर्य चारुदत्तं के ? । वसन्तसेनाई वा के ? ये
ना देखा अबहाइइ हाइवे ।

की तं गुणारविन्दं शीलमिच्छद् जनी ण जाणादि ? ।

आवस्य-दुक्खं मोक्खं चउ-साअर-मारअं रअणं ॥१३॥

दो ज्जे व पृअणीआ एत्थ णअरीए तिलअभूदा अ ।

अज्जा वसन्तसेणा, धम्मणिही चारुदत्तो अ ॥१४॥

कस्त गुणारविन्दं शीलमागद् जनी न जानाति ? ।

आपन्नं दुःखमीधं चतुःसागरसारं रवम ॥१५॥

(ट) चन्द इति । अत्र परवाक्ये वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवनं अपतिप्रसिद्धीयारुदत्तवसन्तसेनयोरज्ञानं नियतप्रत्यक्षयोश्चन्द्रज्योत्स्नयोरज्ञानमिदं सादृश्यं बोधयतीति निदर्शनात् ।

क इति । गुणा दयादृष्टिष्यादयः अरविन्दानीव यस्य तं पद्मस्तुल्यलीभनीयं गुणकमित्यर्थं, शीलं स्यादयन्द्र इव तं चन्द्रस्तुल्यनिष्कलस्वभावमिति तातपर्यम्, आपन्नानां विपन्नानां दुःखस्य मीधी मीधनं यथात् तन् तथा चतुर्णां सागराणां सारमुत्तमं रवं रवस्वरूपम्, तं चारुदत्तम् की जनी न जानाति ? अपि तु सर्वं एव जानातीत्यर्थं ।

अत्र पूर्वाद्धं लुप्तीपमाहयम् परार्द्धं च निरङ्गं केवलरूपकमित्येतेषां मिथी निरपेक्षतया सदृष्टिः । तथा पूर्वाद्धं वाक्यसमाप्तौपि तमित्यस्य विशेषणतया परार्द्धस्य पुनरुपादानात् समाप्तपुनरात्ततादोषः, स च अर्द्धयोर्विपरीतपाठेन समाधेयः ।

आर्यां ज्ञाति ॥१६॥

(ट) चन्द्रक । ओह ! तूमि आथा चारुदत्त किंवा वसन्तसेनाके ज्ञान ना ? यदि आर्या चारुदत्त ओ वसन्तसेनाके ना ज्ञान, उवे आकाशे ज्योत्स्नार सहित चन्द्रके ओ तूमि ज्ञान ना ।

बाह्यर दयानाशिष्याप्रवृत्तिं गुण, पद्मेभ्यश्चायं स्पृहणीयं यिनि श्रद्धावे चन्द्रेण तुल्यं निश्चन, बाह्य हृदये विपन्नं अनेन दुःखेण मुक्तिं हृदयेना थाके एवं यिनि चतुःसमुद्रव उत्तमं रवस्वरूपं, सेते चारुदत्तके के ना ज्ञाने ? ॥१६॥

वीरकः । अरे चन्दनम् । (ठ)

जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनं च सुष्ठु, जानामि ।

पत्ने च राजकार्ये पितरं पि अहं न जानामि ॥१५॥

आर्यकः । स्वगतम् । अयं मे पूर्ववैरी, अयं मे पूर्ववन्धुः ।

यतः—(ड)

दाव व पूजनीयो अत्र नगथा तिलकभूती च ।

आर्या वसन्तसेना धर्मनिधियारुदत्तच ॥१४॥

(ठ) अरे चन्दनम् ।

जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनाञ्च सुष्ठु, जानामि ।

प्राप्ते च राजकार्ये पितरमपि अहं न जानामि ॥१५॥

दाविति । तिलकभूती श्रेष्ठावित्थर्य । आर्या वेश्यात्वेऽपि साधुत्वभावा ।

अत्र पूजनीयावित्थेकया क्रियया वसन्तसेनाचारुदत्तयो कथयामि मन्थनात्
मुन्यथीगितालङ्कार । आर्या जाति ॥१४॥

जानामीति । सुष्ठु, सत्यक् । राजकार्ये च प्राप्ते अनुसन्धानात्मके कश्चिदित्
राजकार्ये उपस्थिते, अहं पितरमपि आत्मनी जनकमपि न जानामि विश्वास्तया न
गणयामि, किं पुन्यारुदत्तादीनि भाव ।

अवार्यापत्तिरलङ्कार आर्या च जाति ॥१५॥

(ड) आर्यक इति । अयमङ्गुल्या निर्हिंष्टी वीरकः । अयञ्च चन्दनम् । अत्र
सभयोरुपरि एकविधैव धारणा न कर्तव्येति भाव । अत्र ईतुमाह यत इति ।

आर्या वसन्तसेना एवम् धर्मनिधि चारुदत्त—एहं हूँ खनई, एहं
उञ्जघिनोनगवे पूजनीय एवम् तिलकश्चरूप ॥१४॥

(ठ) वीरक । अरे चन्दनम् ।

आमि चारुदत्तके चिनि एवम् वसन्तसेनाकेषु डालरकम् चिनि ।
दिह्नु ब्राह्मकार्ये उपस्थित इहेने आमि पिताकेषु चिनि ना ॥१५॥

এককার্যনিয়োগেপি নানয়োসুত্বশীলতা ।

বিবাহে চ চিতায়াঞ্চ যথা হৃতভুজোর্হযোঃ ॥১৬॥

চন্দ । তুমং তন্তিলো সেণাবর্ডে রক্ষো পঞ্চর্ডেদো, এদে ধারিদা
মএ বড়ল্লা, অবলোএহি । (ঙ)

(ঙ) ত্ব তন্তিল সেণাপতি রাজ প্রথিত, এতৌ ধারিতৌ ময়া বলীবর্ডৌ,
অবলোক্য ।

একৈতি । একক্খিন মম ধারণরুপে কার্যে নিয়োগেপি রাজ্ঞা ব্যাপারিতলোপি,
অন্যোর্বীরকচন্দনকথৌ, তুল্যশীলতা সমান স্বভাবৌ ন স্যাৎ । যথা বিবাহে চ
চিতায়াঞ্চ হযৌহৃতভুজোরপ্রগৌনং তুল্যশীলতা । তথা চ যথা বর্ডেদেহনরুপে একক্খিন্
কার্যে নিয়োগেপি বিবাহে হবিবৌ দেহনং মদ্রলজননচ, চিতায়াঞ্চ শরীরস্যেব দেহন-
মমদ্রলজননচ, তথা চন্দনকৈন ধৃত্বা মম মৌচনম্, বীরকৈন তু ধৃত্বা হনন কর্ষব্য-
মিতি ভাব ।

অথ শ্রীতৌ লপমালঙ্কার । তথা চিত্তিনাং গর্ভমন্বে রুচ্য—

“রহস্যার্থস্য তুহু দ চিষি স্যাৎ” ইতি দর্পণলক্ষণাৎ ॥১৬॥

(ঙ) চন্দ ইতি । তন্ম প্রাধান্যমগ্ন্যাক্তৌতি তন্তিল প্রধান হযৌদরাদিত্বাৎ
চাপ্ত । “তন্ম প্রধানৈ যদ্বালৌ মূখ্যাপে পরিচ্ছদে” ইত্যমর । প্রত্যয়ীস্য সঘ্রাত ইতি
প্রথিতৌ বিদ্বত । অবলোক্য আর্থ্যকৌষ্টি ন যতি পরীক্ষত্ব ।

(ঙ) আর্থ্যক । (বগত) এই বীরক আমার পূর্কের শত্রু, আর এই
চন্দনক আমার পূর্কের বন্ধু । হুতরাং—

যেমন এক-দাহকার্যে নিয়োগ থাকিলেও বিবাহে ও চিতাতে দুইটা
আগুণের সমান স্বভাব হয় না, সেইরূপ ইহাদেরও এককার্যে নিয়োগ
থাকিলেও সমান স্বভাব হইবে না ॥১৬॥

(ঙ) চন্দনক । তুমি প্রধান সেনাপতি এবং রাজার বিদ্বত, হুতরাং
অর্থাৎ এই গড় দুইটা বন্ধুত্ব, তুমি দেখ ।

वीरकः । तुमं पि रग्णो पञ्चइदो वलवई, ता तुमं ज्जेव
अवलोएहि । (ण)

चन्द । मए अवलोइदं तुए अवलोइदे भोदि ? । (त)

वीरकः । जं तुए अवलोइदं तं रग्णा पालएण अवलो-
इदं । (थ)

चन्द । अरे ! उग्गामिहि धुरं । (द)

(ण) त्वमपि राज्ञः प्रत्ययितो बलपतिः, तत् त्वमेव अवलोकय ।

(त) मया अवलोकितं त्वया अवलोकितं भवति ? ।

(थ) यत् त्वया अवलोकितं तत् राज्ञा पालकेनावलोकितम् ।

(द) अरे ! उत्तमय धुरम् ।

(ण) वीरक इति । बलपतिर्महाधीनत्वेऽपि किञ्चनसैन्यपतिः ।

(त) चन्द इति । मत्परीक्षणं त्वत्परीक्षणतुल्यं भवति न वेत्यर्थः । मया
अवलोकितेऽपि यदि पुनस्तथापि मय्यविश्वासेनावलोकयितव्यम्, तदा मयायं परितमो
नाह्नोक्तार्थ इति भावः ।

(थ) वीरक इति । तव परीक्षणं साक्षाद्राजपरीक्षणतुल्यमेव भवेदित्यर्थः । सुतरा
त्वमेवावलोकयितुमर्हसीति भावः ।

(द) चन्द इति । अरे इति चेटसम्बोधनम् । धुरम् आरीहणस्यानस्य वामादि-
भागम्, उत्तमय उत्तीत्यापसाये, वीनाहमारोढुमर्हामीति भावः ।

(ण) वीरक । तूमिओ राज्ञार विश्वओ एवः सेनापत्ति, सुतराः
तूमिहै देथ ।

(त) चन्दनक । आमाव देथायई तोमाव देथा हईवे ? ।

(थ) वीरक । याहा तूमि देथिवे, ताहा बाजा पालकेवई देथा
हईवे ।

(द) चन्दनक । अरे । तार नाम ।

চেটস্যথা করোতি ।

আর্য্যকঃ । স্বগতম্ । অপি রক্ষিণো সামবলোকয়ন্তি ? ।

অশস্ত্রযাস্মি মন্দভাগ্যঃ । অথবা—(ঘ)

ভীমস্যানুকরিষ্যামি বাহুঃ শস্ত্রং ভবিষ্যতি ।

বরং ব্যায়চ্ছতো মৃত্যুর্ন গৃহীতস্য বন্ধনে ॥১৩॥

অথবা, সাহসস্য তাবদনবসরঃ । (ন) .

(ঘ) আর্য্যক ইতি । অপিশব্দঃ প্রভে ।

ভীমস্যেতি । ভীমস্য দ্বিতীয়পাণ্ডবস্য, অনুকরিষ্যামি অনুকরণ করিষ্যামি ।
কীড়গিত্যাঙ্—বাহুর্মম ভুজ এব শস্ত্রং ভবিষ্যতি, ভীমবত্ বাহুযুদ্ধমেব করিষ্যামীত্যর্থঃ ।
ননু শস্ত্রধারিণি, সচ বাহুযুগে মৃত্যুরবশ্যম্ভাবীত্যাঙ্—ব্যয়চ্ছতো ব্যায়ামং কুর্ষ্বতঃ
—বাহুভ্যাং যুদ্ধমানস্যেবেত্যর্থঃ । মৃত্যুর্বরম্, কিञ্চিত্তুরূপকারপ্রকাশাদিত্যাশয়ঃ ; কিন্তু
বন্ধনে কারায়াম্, গৃহীতস্য স্থাপিতস্য ন, নির্জীববত্ পুরুষকারাভাবাদিতি ভাবঃ ।

অথ প্রথমপাদে আর্য্যো উপমা, দ্বিতীয়ার্ধসামান্যেণ পূর্্ব্বার্ধেবিশেষমর্থনরূপীর্থা-
শব্দন্যাসয়, অনযৌরদ্ধাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ।

ভীমস্যেতি শিবে পঠি “তস্য চানুকরোতি ছি” ইতি ত্রীপত্ন্যক্ৰবত্, “তদানুকৃত্যাদিগদস্য
তস্মাস্তাস্মৌষ্টপর্থ্যস্বরূচ, ক্ষিতস্য” ইতি কুমারীক্ৰবচ ॥১৩॥

(ন) অর্থবতি । সাহসস্য বহুণি, শস্ত্রধারিণি, সচ অশস্ত্রস্যৈকাকিনৌ যুদ্ধ-
ত্বস্যেত্যর্থঃ, একাঘাতাদেব মৃত্যুগম্ববিন পুরুষকারপ্রকাশস্যোপ্যসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

(ভূত্য তাহা কবিল)

(ধ) আর্য্যক । (স্বগত) বন্দীবা কি আমাকে দেখিতে পাইবে ? ।

মন্দভাগ্য আমি, শস্ত্রবিহীন বহিয়াছি । অথবা—

। ভীমেব অনুকরণ করিব, বাহুই অস্ত্র হইবে । কাবণ, যুদ্ধেব ব্যায়াম
কবিত্তে কবিত্তে মৃত্যু হওয়াও ভাল, কিন্তু কাবাগাবে স্থাপিত অবস্থায়
নহে ॥১৩॥

चन्द । नाथ्येन प्रवहणमाहृष्टावर्णीकयति ।

आर्थिकः । शरणागतोऽस्मि ।

चन्द । सङ्गतमादित्य । अभयं शरणागतस्य । (प)

आर्थिकः ।

त्यजति किल तं जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्ग्य ।

भवति च मटोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥१८॥

(प) चन्द इति । कितवत्त्वात्स्य सङ्गताययणम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“यद्यित्मन्वीर्यात्स्यक्रितवासरसा तथा ।

यैदग्धार्थं प्रदातव्यं सङ्गताध्यात्मरा ॥”

भयस्याभाव इत्यभयम्, अभावाद्येऽप्यश्रीभावः ।

त्यजतीति । यः खलु जनः, शरणागतं जनं त्यजति ; जयश्रीर्विजयलक्ष्मीकं किल त्यजति, कापुरुषवृद्धोति भावः । मित्राणि सुष्ठुदय, स जहति त्यजति, बन्धु-वर्गो भावादित्य त अहति अभयतापि निर्द्वयत्वज्ञानेनात्मनामपुत्रकारित्वात्सर्ववर्षाधा-दित्याशयः । सदा उपहास्यश्च भवति, वीरज्ञानेन शरणागतत्वात् परञ्च तस्याग्रे कापुरु-पताप्रकाशादित्यभिप्रायः ।

अथ शरणागतव्याजस्य अन्वयताप्रतिपादनकार्यं प्रति बहुतरकारणीयव्यासात् समुच्चयीऽलङ्कारः । तथा एकवचनान्क्रियाणां मध्ये जहतीति बहुवचनप्रयोगाद्ग्र-प्रक्रमतादीपः, त्यजतीति पदस्य विरुपादानात् कथिलपदतादीपश्च ; “जहति च मित्रं बन्धुवर्ग्यं” इति तृतीयचरणपाठेन “य शरणागतं वर्जयति” इति चतुर्थचरणपाठेन च तयोः समाधानम् । आर्या जाति ॥१८॥

(न) अथवा, ईहा साहसेव समग्रं नष्टे ।

चन्दनक । (अभिन्नमेव ध्वजे गाडीते उठिया देखिते लागिल)

आर्थिक । आमी आपना शरणागत हईनाम ।

(प) चन्दनक । (सङ्कृतभाषा अवलम्बन करिशा) शरणागतेव भय नाई ।

চন্দ । কথং অজ্ঞাত্তো গোবান্দারাত্তো সৈণ্ণবিত্তাসিদো বিঅ
 পত্তরহো সাউণ্ণিঅস্স হত্যে ণিবডিদো । বিচিণ্ণ্য । এসো অণ্ণব-
 রাধো সরণ্ণাঅদো অজ্জচারুদত্তস্স পবহণ্ণং আরুড়ো পাণ্ণপ্পদস্স
 মে অজ্জসব্বিনঅস্স মিত্তং, অস্সদো রাঅ-ণ্ণিঅত্তো । তা কিং
 দাণ্ণি এত্থ জুত্ত অণ্ণুচিট্টিদুং ? । অধবা, জং ভোদু, তং ভোদু,
 পঢ়মং জ্জিবে অমঅং দিস্সং । (ফ)

(ফ) কথমার্থকী গোপালদারক শ্বেনেবিত্তাসিত ইব পবরথ শাকুনিকস্স হস্তে
 নিপতিত । এতীঃনপরাধ শরণাগত আৰ্য্যচারুদত্তস্স প্রবহণমারুড় প্রাণপ্ৰদস্স মে
 আৰ্য্যশৰ্বিলকস্স মিত্তম্, অন্যতৌ রাজনিয়োগ । তত কিমিদানৌমব যুক্তমনুষ্ঠাতুন্ ? ।
 অথবা, যল্পবনু তল্পবনু, প্রথমমেবামথ দত্তম্ ।

(ফ) অন্দ ইতি । শ্বেনে ন তদাত্ম্যপচিবিশিষ্টেণ বিবাসিতৌ মথ প্রাপিত, পবরদৌ
 বকাদি শুভ্রপশীব । শাকুনিকস্স শকুনিবিশকস্স পশ্চিমারকস্স । অনপরাধ, অতৌ
 যথা ক্রিয়ানপি দণ্ডৌ ন স্যাত্তথাত্মাভির্ঘতিতব্যমিতি ভাব । শরণাগত, অত সৰ্ব্ভয়ৈব
 রচিতব্য ইত্যর্থঃ । আৰ্য্যেতি । অত পরমসজ্জনগৌরবরক্ষার্থমপি নায় নিযতীতব্য
 ইত্যমিপ্রাথ । প্রাণেতি । অতঃ বনুত পরমমিত্বত্বাদেবায় রক্ষণীয় ইতি তাম্পৰ্য্যম্ ।

আর্যক । বিজয়লক্ষ্মী, স্কন্দগণ ও ভ্রাতৃদি বক্রুবর্গ তাহাকে ভ্যাগ
 কবে এবং সে সর্বদাই উপহাস হইয়া থাকে, যে ব্যক্তি শরণাগতকে
 ভ্যাগ কবে ৪১৮।

(ফ) চন্দনক । হাথ । শ্বেন-জাগিত স্কন্দপক্ষী যেমন ব্যাধেব
 হস্তে পতিত হয়, সেইরূপ এই গোপবালক আৰ্য্যককে দেখিতেছি ।
 (চিন্তা করিয়া) এই ব্যক্তি—নিবপরাধ, শরণাগত, আৰ্য্য চাক্ৰদত্তেব
 শকটে আরুড়, বিশেষতঃ আমার প্রাণদাতা আৰ্য্য শৰ্বিলকেব মিত্র,
 অস্ত্র দিকে বাজার আদেশ । স্কৃতবার এখন এ বিষয়ে কি কবা উচিত ? ।
 অথবা, যা ইউক, তা ইউক, প্রথমেই অভয় দিয়াছি ।

भीटाभयप्रदानं दत्तस्व परोवन्धार-रसिन्नस्व ।

जइ होइ हीउ गामो तहवि अ लोए गुणो ज्जेव ॥१८॥

सभयमवतीर्य । दिष्टो अज्जो । इत्यर्थोक्ते । न, अज्जया वमन्त-

सेणा । तदो एसा भणादि—“जुत्तं णेदं, मरिमं णेदं, जं अहं
अज्जचारुदत्तं अहिमारिदुं गच्छन्ती रात्रमग्गे परिभूदा ।” (ब)

भीताभयप्रदान ददत परोपकाररसिकस्य ।

यदि भवति-भवतु नाशस्तथापि च लोके गुण एव ॥१८॥

(ब) दृष्ट आर्य्य । न, आर्य्या वसन्तसेना । तदेया भणति—“युक्त नेदम्, मह्य
नेदम्, यदइमार्य्यचारुदत्तमभिसत्तुं गच्छन्ती रात्रमग्गे परिभूता ।”

भीतिरिति । भीताय जनाय अभयप्रदान ददत कुर्वन्त इत्यर्थं , तथा परोपकारे
रसिक अनुरागी तस्य तादृशस्य जनस्य, यदि नाश कृतीऽपि कारणान्मृत्युर्भवति, स
भवतु ; तथापि च लोके लोकसमाजे गुण एव स नाशो भद्र एव अत आर्य्यकस्य रचया
यदि नम मृत्युर्भवत् तदा सोऽपि श्लाघ्य एवेति भावः ।

आर्य्या जाति ॥१८॥

(ब) सभयमिति । आर्य्य स्वन्तार्थक एव सद्भायो कप्रत्ययात् । एवमुक्तौ तदे-
वाय्यकस्य महाविपत्तिग्न्याग्नेय निवेधति नीतिः । आर्य्यो नैव्यर्थं । युक्तमुचितम् । मह्य
सेनापतिर्योग्यम् । अभिसत्तुंमभिसारप्रकारिण प्राप्तुम् । परिभूता निरुध्य दर्शने-
नापमानिता ।

अत्र उद्देशो नाम गर्भमन्त्रे रङ्गम्—“नृपादिजनिता भीतिरुद्देशे परिकीर्तित” इति
लक्षणात् । तथा आर्य्या इति वक्तव्ये भयव्याकुलतया आर्य्य इत्युक्तत्वात् भशो नाम
नास्त्रलक्षणञ्च—“दृष्टादीना भवेदभशो वाच्यादन्यतरङ्गञ्च” इति दर्पणलक्षणात् ।

ये, भीत व्यक्तिके अङ्ग दान कवियाहे एवः ये, पवेर उपकार
कविते अश्वगो, ताहार यदि भूला ह्य, हडक, तथापि ताहा
शुण्हे ॥१८॥

বীরকঃ । চন্দ্রণাম্বা ! এত্য় মহ্ সংস্রো সমুপ্পস্বো । (ম)

চন্দ্র ! কথং দে সংস্রো ? । (ম)

বীরকঃ ।

সম্ভ্রম-ঘর্ঘরকণ্ঠো তুম' পি জাতৌসি জং তু এ ভণিতং ।

' দিষ্টো মে ক্বু অজ্জো পুণোবি অজ্জো বসন্তসেণেত্তি ॥২০॥

এত্য় মে অণ্ণস্বস্রো । (য)

(ম) চন্দ্রনক ! অত্র ভ্রম সশয় সমুৎপন্ন । (ম) কথং তে সশয় ? ।

সম্ভ্রম ঘর্ঘর কণ্ঠস্থমপি জাতৌসি যত্নতয়া ভণিতম্ ।

দৃষ্টো ময়া স্বল্পু আর্থ্য পুনরর্থ্যা বসন্তসেনেতি ॥২০॥

(য) অত্র মে অপ্রত্যয় ।

সম্ভ্রমেতি । ত্বমপি, সম্ভ্রমেণ ভয়ব্যস্কততয়া, ঘর্ঘর এতদূপ অস্বষ্ট কণ্ঠ স্বরো যস্য স তাদৃশো জাতৌসি, যত্ন তয়া ভণিতম্ ত্ব্যর্থ ।

মৌতির্জাতি ॥২০॥

(য) অত্র ইতি । অত্র "আর্থ্যা বসন্তসেনা" ইত্যাকৌ, অপ্রত্যয় অবিদ্বাস ।

(ব) (সভয়ে অবতীর্ণ হইয়া) আয্যাকে দেখিয়াছি (এই অকৌলিকব পব) না, আয্যা বসন্তসেনাকে দেখিয়াছি । তাহাব পর ইনি বলিলেন—'ইহা সঙ্গত নহে, ইহা অহুকপও নহে, যে আমি চাকদন্তেব অভিশাবে যাইতেছি, এই অবস্থায় আমাকে রাজপথে অপমানিত কবা হইল ।'

(ভ) বীরক । চন্দ্রনক । এ বিষয়ে আমার সংশয় জন্মিল ? ।

(ম) চন্দ্রনক । কেন তোমার সংশয় জন্মিল ? ।

বীরক । ব্যস্ততাবশতঃ তোমাব কর্ণধব 'ঘব্ ঘবে' হইয়া গিয়াছে, বিশেষতঃ তুমি প্রথমে বলিলে—"আমি আর্থ্যকে দেখিয়াছি", আয্যাব বলিলে—'আর্থ্যা বসন্তসেনাকে দেখিয়াছি" ॥২০॥

চন্দ । অরে ! কো অষ্যস্বশ্রো তুহ ? । যথং দক্ষিণত্ভা
 অব্ভত্তভামিণী । খম-খত্তি-খড্ডী-বিলম্ব—(১) কণ্ঠাট-
 কণ্ঠ-প্ৰাবরণ-দবিড়-চোল-চীণ-বব্বর-(২) খের-খাণ-মুখ-মধু
 ঘাট-পহুটাণং মিলিচ্ছজাটীণং অণিঅ-টেম-ভামাভিগ্গা জহিট্ঠং
 মন্তাম—“দট্টো দিট্টা বা, অজ্জী অজ্জমা বা ।” (১)

বীরক: । গং অহং পি পলোএমি । রাঅ-অগ্গা এমা । অহং
 রণো পস্বইটী । (ল)

(১) অরে । ক. অস্বয়মব ? । বয় দক্ষিণাত্যা অব্ভত্তভামিণী । খম-
 খত্তি-খড্ডা খড্ডী বিলম্ব কণ্ঠাট-কণ্ঠ প্রাবরণ দবিড় চোল চীন বব্বর খের-খান-মুখ-
 মধুঘাট-মধুটীনাং মিলিচ্ছজাটীনাং অনেকদেশভাষাভিগ্গী যদ্বিট মন্তয়াম—“দট্টা দট্টা
 বা, অর্থাৎ অর্থাৎ বা ।”

(২) চন্দ ইতি । অস্বক নিষ্কাৎসম্ভবতয়া অস্পষ্টাথ মূবক পদ ভাষিতু শীল
 বিধা ত । খমাদয়ী ম স্বাচারামলগ্গেয়ো অবিয়া । যদ্বিটম্ ইচ্ছানুসারিণ
 অস্বানামর্গনিষ্কাল নিয়মমলগ্গেয়ো অবিয়া । মন্তয়ামী হুম ।

(১) ইহাতে আমার অবিশ্বাস হইয়াছে ।

(২) চন্দনক । ওরে । তোনার অবিশ্বাসটা কি ? আমরা
 দক্ষিণাত্যের লোক, অস্পষ্টভাষী । খম, খত্তি, খড্ডট্ট, বিলম্ব, কণ্ঠটি,
 কণ্ঠ, প্রাবরণ, অবিড়, চোল, চীন, বব্বর, খের, খান, মুখ ও মধুঘাট-
 প্রভৃতি স্লেচ্ছভাষিদিগের অনেক দেশভাষায় আমরা অভিজ্ঞ, সুতরাং
 আমরা ইচ্ছানুসারে বলিয়া থাকি—“দট্টে, অথবা দট্টা, অর্থাৎ, অথবা
 অর্থাৎ ।”

(ল) বীরক । ওহে । আমিও দেখিব । রাজার আদেশ ।
 আমি রাজার বিশ্বস্ত লোক ।

(১) বিম্ব । (২) বব্বর ।

चन्द । तां किं अहं अप्यञ्चददो संवुत्तो । (व)

वोरकः । णं सामि-णिओओ । (ग)

चन्द । स्वगतम् । अज्जगोवालदारओ अज्जचारुदत्तस्स पवहणं अहिरुहिय अक्कमदि त्ति जइ कहिज्जदि, तदो अज्ज-चारुदत्तो रक्खा सामिज्जइ, ता को एत्थ उवाओ ? । विचिन्थ । कर्णाट-कलह-प्यओअं कलेमि । प्रकाशम् । अरे वोरअ ! मए चन्दणकेण पलोइदं पुणो वि तुमं पलोएसि, को तुमं ? । (घ)

(ल) ननु अहमपि प्रलीकयामि । राजाज्ञा एषा । अहं रात्रं प्रत्ययित ।

(ब) तत् किमहमप्रत्ययितं सत्त ? । (ग) ननु स्वामिनियोगः ।

(घ) आर्यगोपालदारक आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमधिकृत्य अपक्रामतीति यदि कथ्यते, तदा आर्यचारुदत्तो राज्ञा शिष्यते, तत् कीदृश उपाय ? । कर्णाट कलह प्रयोग करीमि । अरे वोरक ! मया चन्दनकेन प्रलीकितं पुनरपि त्वं प्रलीकयसि, कस्यम् ? ।

(ग) वीरक इति । स्वामिनियोगो राजाज्ञा । तदज्ञादेवाह पुनः प्रलीकयामि, न पुनस्तथाप्रत्ययितत्वादिति भावः ।

(घ) चन्द इति । आर्य आर्यकाण्डो गोपालदारक आर्यगोपालदारकः । अपक्रामति पलायते । शिष्यते दण्डयिष्यते । भविष्यत्सामौष्यं वर्तमाना । राजविहितस्यार्यकस्य सशयदानादिति भावः । एतेनार्यकस्य शासनं सुतरमेवायातम् । कर्णाटकलह-प्रयोगः कर्णाटकदेशीयरीत्या विवादानुष्ठानम् । तथात्वे तदपदेशेन आर्यकापसारणं सुकरमेव भविष्यतीति भावः ।

(ब) चन्दनकः । तवे किं आमि अविश्राञ्च हईलाम ? ।

(ग) वीरकः । ओवे ! प्रभुव आदेशः ।

(घ) चन्दनकः । (स्वगत) “गोपबालक आर्यक, आर्य चारुदत्तस्येव गाडीते उठिया पलाईयाहे” — ईहा यदि बलि, तवे बाजा आर्य चारु-दत्तस्य दण्डं कथिबेन । इतवा एथन उपाय कि ? । (चिन्ता कथिया)

ବୀରକ: । ଅର । ତୁମଂ ପି କୀ ? । (ମ)

ଚନ୍ଦ । ପୃତ୍ଵଜ୍ଞନ୍ତୀ ମାଗ୍ଠିଜ୍ଞନ୍ତୀ ତୁମଂ ଅପ୍ପଣୀ ଜାଡ଼ିଂ ଣ
ସୁମରମି । (ଘ)

ବୀରକ: । ମନୌପମ୍ । ଅରେ । କା ମହ ଜାଦୀ ? । (ଜ)

ଚନ୍ଦ । କୀ ମଣ୍ଠ ? । (କ)

ବୀରକ: । ମଣ୍ଠ । (ଋ)

(ମ) ଅର । ତୁମପି କ ? ।

(ଘ) ପୃତ୍ଵମାନୀ ମାଗ୍ଠମାନମ୍ତମାମ୍ନୀ ଜାତି ମ ଅପ୍ପମି ? ।

(ଜ) ଅରେ । କା ମମ ଜାତି ? । (କ) କୀ ମଣ୍ଠ ? ।

(ଋ) ମଣ୍ଠ ।

(ଘ) ଚନ୍ଦ ଇତି । ମାଗ୍ଠମାନ ସମ୍ମାନପାତ୍ରକ୍ରିୟାମାଣ । ପ୍ରଭୟବାପି ସିନାପତି-
ତ୍ଵାଦିତି ଭାସ ।

(କ) ଚନ୍ଦ ଇତି । କ ସାବଧୌର୍ଯ୍ୟେ କତର ଇତ୍ୟର୍ଥ । ମଣ୍ଠୁ ବର୍ଦ୍ଧିତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍ ।
“ବିଧ୍ୟାଦିଷୁ ସମସ୍ତେ ଷ” ଇତି ସଂକ୍ରାନ୍ତାତ୍ ପଞ୍ଚମୀ ।

(ଋ) ବୀରକ ଇତି । ମଣ୍ଠୁ ମହାନିବ ବଦତୁ ତତ୍ପ୍ରମତ୍ତାବୌଦ୍ଧ୍ୟାପକତ୍ଵାଦିତି ଭାଷ ।

କର୍ମାଟିନେଶୀର ଶ୍ରୀତି ଅତ୍ଵସାରେ ବିବାଦ ଆରମ୍ଭ କରି । (ଅକାଶେ) ଶୁଭେ
ବୀରକ । ଆମି ଚନ୍ଦନକ ସାହା ଦେଖିସାହି, ତୁହି ଆସାର ଡାହା ଦେଖିବି,
ତୁହି କେ ? ।

(ମ) ବୀରକ । ଶୁଭେ । ତୁହି ବା କେ ? ।

(ଘ) ଚନ୍ଦନକ । ତୁହି ପୂଜିତ ହୁଅଇଛନ୍ତି, ମହାନିବ ହୁଅଇଛନ୍ତି,
କିନ୍ତୁ ନିଜେର ଜାତିଟା ଅସ୍ଵରଣ କରିବୁ ନା । ।

(ଜ) ବୀରକ । (କ୍ରୋଧେର ସହିତ) ଶୁଭେ । ଆମାର ଜାତିଟା କି ? ।

(କ) ଚନ୍ଦନକ । କେ ବନିବେ ? ।

(ଋ) ବୀରକ । ଆପନିହି ବଲୁନ ।

चन्द । अहवा ण भणामि । (ग)

जाणन्ती वि ङ् (१) जाटिं तुञ्ज् अ ण भणामि मौल-विह्वेण ।

चिट्ठउ महच्चिअ मणे किं हि (२) कइत्ये ण भग्गे ण ॥२१॥

वीरकः । णं भणउ भणउ । (घ)

चन्दनक मन्ना ददाति । (ङ)

(ग) अथवा न भणामि ।

जानन्नपि खलु जाति तव च न भणामि शीलविभवेन ।

तिहतु ममैव मनमि कि हि कपित्थेन भग्गेन ॥२१॥

(घ) ननु भणतु भणतु ।

जानन्निति । तव खलु जाति जानन्नपि अहम्, शीलविभवेन स्वभावसम्पत्त्या आत्मनः सत्स्वभाववर्गनेत्यर्थः, न च भणामि तां तव जाति नहि वदामि, तव जाति कुतमित्येव तदुद्घोषणे सत्स्वभावभङ्गप्रमत्तादिति भावः । अतएव मम मनस्येव, सा जातिनिहतु । हि तथाहि कपित्थेन फलिन भग्गेन कि फलम्? किमपि नेत्यर्थः । तथा च यथा मुह्यत्येव विश्वफलतुल्यस्य कपित्थफलस्य भङ्गे तन्मध्यमवलीकृत लोकाणा महती विरक्तिर्जायते, तथा सेनापतित्वेन चक्रियवदेवादरणीयस्य तव आतुद्घोषणं तदाकर्ण्य लोकाणा महत्यवज्ञा जायेतेति भावः ।

अतएवाव अर्थापत्तिदृष्टान्तश्रीरेकाग्रयानुपवेशरूपं सङ्घर्षः । अर्था जाति ॥२१॥

(ङ) चन्देति । मन्ना सङ्घेतम् उत्तानवासकरतलीपरि तिथ्यंग्दक्षिणकरान्दी-
लगरूपं नापितजातिधूषकं सङ्घेतं करीतीत्यर्थः ।

(ग) चन्दनक । अथवा, आमि बनिव ना ।

तोमाव जाति जानियाअ, आमि अभावेव ण्णे ताहा बनिव ना ।
ताहा आमार मनेई थाक, कावण, कखेण भाशिया कि हईवे ? ॥२१॥

(घ) वीरक । ओहै । बलून बलून ।

(ङ) चन्दनक मन्ना कविल ।

(१)—वि हि । (२)—किं च ।

বীরক: । অরে । কিং ণেদং ? । (চ)

চন্দ । সিঞ্চ-সিলাতল-হত্যো পুরিসাণং কুঞ্চ-গণিহ-সগ্ঠবণ্ডো ।

কচ্চরি-বাবুদ-হত্যো তুমং পি সৈণ্যাবই জাটো ॥২২॥

বীরক: । অরে চন্দ্রণম্মা ! তুমং পি মাণিচ্ছন্তো অম্মণী

কেরিকং জাটিং ণ সুমরেসি । (ছ)

(চ) অরে । কিম্বু ইদম্ ? ।

শীর্ণশিলাতলহস্ত পুরুষাণা কুঞ্চ-গম্মি সস্ত্রাপন ।

কচ্চরী ব্যাপৃত হস্তস্বমপি সৈন্যপতির্জাত ॥২২॥

(ছ) অরে । চন্দনক । ত্বমপি মান্দমান আক্সনী জাতি ন অরসি ।

শীর্ণেতি । শীর্ণে বহুকাল যাবত্ চুরঘর্ষণান্ অথপ্রাপ্তম্, শিলাতল প্রস্তুতস্ত
হস্তে বাসকরতনে যস্য স, পুরুষাণা কুঞ্চ-গম্মি সস্ত্রাপয়তি সচরতি
দিনশীতি স, তথা কচ্চরীয়া সস্ত্রাপকচ্চনাশ্রমেণ চুরিণ ব্যাপৃতা ব্যামক্সী হস্তী দক্ষিণকরী
যস্য স তাহম্ জাপিতজাতীয ইত্যর্থ, ত্বমপি সৈন্যপতির্জাত । অতী নিতাল্লনীচস্য
অনুচপদলাভান্ দম্মাধিক্যমিতি ভাব ।

অব ইত্য ইত্যস্য দিব্রপাদানান্ কথিতপদতাদে'ষ, স অ "কচ্চরিবাবুদপাণী" ইতি
পাঠেন সমাধেয় । তথা গহণ নাম নাশ্বলচরণম্ । যথা সাহিত্যদর্পণ—

"দুষ্টীদুগ্ধীযথায়ানু ভন্থ'সন্য গর্হণলু স্তনু ।"

"কুঞ্চ'মস্ত্রী শুবীর্সম্মে সস্ত্রাপকচ্চবয়োগপি" ইতি বিকাক্ষশেষ । "পরাসুপ্রাপ্তপশ্বল-
পরেত প্রেন সম্মিতা" "কৃপাণী কচ্চরী সমে" ইতি খামর ।

আর্য্য জাতি ॥২২॥

(চ) বীরক । ওবে । এ কি বে ? ।

চন্দনক । যাহার বাম হস্তে জীর্ণ প্রস্তুতগণ্ড, বিনি পুরুষগণেব
অশশগুচ্ছ ছেদন করিয়া থাকেন এবং যাহার দক্ষিণ হস্ত কুরঙ্গযুক্ত থাকে,
এ হেন তুমিও সেনাপতি ॥২২॥

চন্দ্র। অরে! কা মহ চন্দ্রশ্যস্স চন্দ্রবিসুদস্য
জাদৌ? । (জ)

বীরক। কৌ মণ্ড? । (ভ)

চন্দ্র। মণ্ড মণ্ড। (জ)

বীরক। নাশ্যে ন সশ্য দদাতি। (ট)

চন্দ্র। অরে! কি ণেদ। (ঠ)

বীরক। অরে! সূণাহি সূণাহি। (ড)

জাদৌ তুজ্জ বিসুদা মাদা মেরী পিদা বি দে পডহৌ।

দুম্মুহ! করডশ-মাদা তুম পি সেণাবই জাদৌ ॥২৩॥

(জ) অরে। কা মহ চন্দ্রশ্যস্স চন্দ্রবিসুদস্য জ তি? ।

(ভ) কৌ মণ্ড? । (জ) মণ্ড মণ্ড।

(ট) অরে। কি ণেদ। (ড) অরে। সূণাহি।

(ট) বীরক ইতি। অত্রাপি সশ্য জাতিদ্বকশ্চৈতম্ কর্বীতী নিম্নে সযুক্তমুষ্টি
ষড়্ভঙ্গরসস্য সমাক্ষয়রূপে বাচ্যনিম্নাণকালীন অধ্ধকারজাতিদ্বকশ্চৈতমিতির্থ।

(ছ) বীরক। ওবে চন্দ্রক। তুইও সম্মানেব পাড হইয়া, নিজের
জাতি শ্রবণ কবিতেছিস্ না।।

(জ) চন্দ্রক। ওরে। চন্দ্রের মত নিম্নল চন্দ্রক আমি, আমাব
আবাব জাতি কি বে? ।

(ঝ) বীরক। কে বলিবে? ।

(ঞ) চন্দ্রক। আপনিই বলুন, আপনিই বলুন।

(ট) বীরক। (অভিনয়েব ধরণে সঙ্কেত করিল)

(ঠ) চন্দ্রক। ওবে। এ কি রে? ।

(ড) বীরক। ওবে! শোন্ শোন্! ॥

चन्द । सकोपम् । अहं चन्दणयो चम्मारयो ! ता पलोएहि
पवहणं । (ठ)

वीरकः । अरे पवहणवाहआ ! परिवत्तावेहि पवहणं
पलोइस्सं । (ण)

जातिस्य विग्रहा माता भेरी पितापि ते पट्टः ।

दुर्मुख ! करटकभाता त्वमपि सेनापतिजातः ॥२१॥

(३) अहं चन्दनकचर्मकारः । सन् प्रलीकय प्रवहणम् ।

जातिरिति । विग्रहा निर्मला तत्र जातिः । सीङ्गुल्लनोक्तिरियम् । तथा च ते
तत्र माता भेरी द्रुन्दुभिः, स्वनिर्घ्राणद्वारा चिरपरिपोषणादिति भावः । पितापि पट्टो
दृक्, स्वनिर्घ्राणद्वारैव अन्नदानादित्याशयः । तथा हे दुर्मुख ! कटुककारिन् !
करटकीऽपि वाद्यविशेषी भाता, स्वनिर्घ्राणद्वारा जीविकाया अनुकूलकरणादित्यभिप्रायः ।
एतेन चर्मकारजातिः सूचिता, तदानीं चर्मकारस्यैव वाद्यनिर्घ्राणनियमान् ईदृशस्त्वमपि
सेनापतिजातः । अतएव च जितान्तरीचस्य अनुग्रहपदनाभात् दम्भाधिक्यमिति भावः । —

अत्र श्रीभी नाम नाद्यालङ्कारः—“अधिलेपवचकारौ श्रीभ प्रोक्तः स एव तु” इति
साहित्यदर्पणलक्षणान् ।

“करटी वाद्यभेदे” इति मेदिनी ।

आर्या जातिः ॥२१॥

(३) चन्द इति । चर्मकार इति काष्ठ, कथमपि नेत्यर्थः । चन्दनको वस्तुत
एव न चर्मकारः, प्रतिवादकरणात् ; वीरकस्तु वस्तुत एव नापितः, प्रतिवादाकरणा-
दिति बोध्यम् ।

তোর জাতি খুব বিশুদ্ধ । কারণ, তোর মাতা হইল ভেড়ী, পিতা
হইল ঢাক এবং ডুগি হইল ভাই, ওরে দুর্খ ! এহেন তুইও সেনা-
পতি হইয়াছিস্ ॥২৩॥

(৩) চন্দনক । (ক্রোধের সহিত) কি আমি চন্দনক চানাব ! তা
নেখ্ (দেপি) গাজী ।

শেটস্তথা করীতি ।

বীরক: প্রবচনমারোদ্মিচ্ছতি, চন্দনক: সহসা কেম্বু মৃচ্ছীত্বা পাত্যতি, পাদৈন
সোড়য়তি ষ ।

বীরক: । সক্রোধমুত্থায় । অরে ! অহং তু এ বীসত্যৌ রান্মাস্বত্তি
করেন্তৌ সহসা কেম্বেসু গেষ্ছিঅ পাদেণ তাড়িদৌ । তা সুসুরে !
অহিঅরণমজ্জৌ জড দে চত্বঙ্ক' ণ কপ্পাবেমি, তদৌ ণ হৌমি
বীরয়ো । (ত)

(গ) অরে ! প্রবচনবাহক ! পরিবর্ত্য প্রবচন' প্রলীকথিষ্যামি ।

(ন) অরে । অহ' ত্বয়া বিশ্বস্তৌ রাজ্ঞানি' ভুব'ন' সহসা কেম্বু মৃচ্ছীত্বা পাদৈন
সোড়িত: । তৎ মৃচ্ছ রে ! অধিকারণমধ্যে যদি তে অন্তরঙ্গ' ন কল্যয়ামি, তদা ন
ভবামি বীরক: ।

(ত) বীরক ইতি । বিশ্বস্তৌ রাজ্ঞ ইতি শ্রীষ: । অধিকারণমধ্যে বিচারালয়াভ্যন্তরে ।
অত্রারি অত্রানি অবয়বাব: প্রকারা যস্য ত' তাহম' দৃশ্যমিতি শ্রীষ:, মল্লকমুচ্ছন-
বৈরাঘাত-ঘনাদান-বহিষ্করণাত্মকঅনুবি'ধমেব দৃশ্যমিত্যর্থ: । কল্যয়ামি করীমি ।

(গ) বীরক । ওবে গাভীচালক । গাভী ফিবা, আমি দেখিব ।

(ভূত্য তাহাই করিল)

(বীরক গাভীতে উঠিবাব চেষ্টা কবিল, চন্দনক হঠাৎ কেশাকর্ষণ-
পূর্ব্বক তাহাকে ভূতলে পাতিত কবিয়া পাদপ্রহাব কবিল)

(ত) বীরক । (ক্রোধেব সহিত উঠিয়া) ওরে ! আমি রাজ্যাব
বিশ্বস্ত এবং বাজ্রাবই আদেশ পালন কবিতৈছিলাম, এই অবস্থায় তুই
হঠাৎ কেশাকর্ষণ কবিয়া আমাকে পাদপ্রহাব কবিলি ? তা শোনু বে !
বিচাৰাণয়েব মধ্যে আমি যদি তোৰ চাবিপ্রকার দণ্ড না কবাই, তবে
আমি বীরকই নই ।

चन्द्र । अरे ! रात्रउलं अहिअरणं वा-वञ्च । किं तुए सुणअ-सरिसीण ? । (घ)

वीरकः । तह । इति निष्पत्तः । (द)

चन्द्र । दिगोऽन्वोक्त्वा । गच्छ रे प्रवहणवाहका ! गच्छ । जइ को वि पुच्छेदिं, तदो भणसि “चन्द्रणअ-वीरणहिं अवलोइदं प्रवहणं वञ्चइ । अज्जे ! वसन्तसिण्णे ! इमं च अहिखाणं दे देमि । इति खड्गं प्रयच्छति । (ध)

(घ) अरे ! रात्रकुचमविकरणं वा व्रज । किं त्वया युगकसदृशेन ? ।

(द) तथा ।

(ध) गच्छ रे प्रवहणवाहक ! गच्छ । यदि कोऽपि पृच्छति, ततो भणियसि “चन्द्रक-वीरकाभ्याम् अवलोकितमिदं प्रवहणं व्रजति ।” आर्य्यं ! वसन्तसिने ! इदञ्च अभिज्ञानं ते ददामि ।

(घ) चन्द्र इति । युगकसदृशेन कुरु, सुख्येन त्वया किं मम कर्त्तव्यमिति शेषः ।

(द) वीरक इति । तथा युगकसदृश एवाकीर्त्यर्थः । साक्रीभोऽयं स्त्रीकारः ।

(ध) चन्द्र इति । सर्वदिगवन्तीकनम् अन्वी रथी आगच्छति अ वेति ज्ञानार्थम् । अभिज्ञायते अनेनेति अभिज्ञानम् आवधीरवलीकनचिह्नमित्यर्थः । वसन्तसिने इति अहसिनेन आर्य्यकस्त्रेण समीपनम्, अन्वया यद्यन्वी रथी प्रपद्यात् प्रवहणवाहकी वा रात्रविकिरणार्थक-ज्ञानेन तं परित्यजेदिति बोध्यम् ।

अतएव खड्गं गदानादव सयसो नाम यत्सम्भरेरहम्—“सयसः पुनः । सामदानार्थ-सम्पन्नः” इति साहित्यदर्पणानुसंधानम् ।

(घ) चन्द्रक । अरे ! रात्रवाहो वा विचित्रानुशे वा । कुकुरेण तुल्या तूई आमार किं करिवि ? ।

(द) वीरक । ताहे । (एहे यनिशा चनिशा गेल)

(ध) चन्द्रक । (चतुर्दिके चाशिया) वा गाडीचानक ! वा । यदि

আর্থকঃ । খড়্গং গৃহীত্বা সহস্রমাশ্রয়তম্ ।

অয়ে ! শস্ত্রং ময়া প্রাপ্তং স্পন্দতে দক্ষিণো ভুজঃ ।

অনুকূলঙ্ঘ্য সকলং হন্ত সংরচিতো হ্যহম্ ॥২৪॥

চন্দ । অজ্ঞে ! (ন)

এত্ম মএ বিশ্ববিদা পঞ্চদ্বদা চন্দ্রং পি সুমরেসি ।

ণা ভণামি এষ লুভো ণেহস্ম রসেণ বোল্লামো ॥২৫॥

(ন) আর্থো !

অত ময়া বিজ্ঞপ্তা প্রত্যয়িতা চন্দ্রনমপি স্মরসি ।

ন ভণামি এষ লুভো ণেহস্ম রসেণ বদাম ॥২৫॥

অয়ে ইতি । সম্ভূমে অয়েশ্চন্দ । চর্মে চ হস্তশব্দ । ময়া শস্ত্রং প্রাপ্তম্, অতঃ সচস্বা কৌঃপি কিমপি কচ্চি ন শক্ত্যুদিতি ভাবঃ । দক্ষিণো ভুজ স্পন্দতে ; সূত্রাং “দক্ষিণভুজস্পন্দনমর্থলাভ বস্তুদর্শনং বা” ইতি গর্গবচনাৎ রাজ্যলাভস্যেব সম্ভাবনেতি ভাব । অথ সকলং অনুকূলম্, অন্যরত্ননাগমনয়ুগ্মপবহুলাভাদিরিত্যশয় । অতঃ অহং সংরচিতো হি দৈবৈঃ সম্যক্ রচিত এষ ।

অত যমপ্রতিপাদনকার্য্যে প্রতি বহুতরকারণোপন্যাসাত্ সমুদয়োল্লাস্কারঃ । হিম্ভব্দস্য নিয়মার্থলাভ নিরর্থকত্বদীপ ॥২৪॥

কেহ খিজাঙ্গা করে, তবে বলিস্—“চন্দ্রনক ও বীরকের পরোনিত এই গাড়ী যাইতেছে।” আর্থো । বসন্তসেনে । এই চিহ্ন আপনাকে দিলাম । (ইহা বলিয়া তরোয়াল দিল)

আর্থক । (উরবারি গ্রহণ করিয়া আনন্দের সহিতঃখগত)

ওহে । আমি অস্ত্র পাইলাম, দক্ষিণ বাহুও স্পন্দিত হইতেছে এবং সকলই অহুঁস দেখিতেছি, হস্তরাং বিধাতা আমাকে রক্ষা করিয়াছেন ॥২৪॥

(ন) চন্দ্রনক । আর্থো !

আর্য্যকঃ । চন্দনশ্চন্দ্রশীলাভ্যৌ দৈবাদ্য সুহৃন্মম ।

চন্দনং । ভীঃ স্মরিষ্যামি সিদ্ধাদেশস্তথা যদি ॥২৬॥

(ন) চন্দ ইতি । আর্থো ইত্যপি পূর্ববদেব বসন্তসেনামস্বোধনশ্চলেন আর্য্যকস্যৈব সম্বোধনম্ ।

অর্থোতি । অথ ইদানীম্, ময়া বিচক্ষণা বদ্যমাণবিষয়ে ত্ব নিবৃদ্ধিতা, প্রত্যয়িতা “রাজ্য প্রাপ্য ত্ব মাং স্মরিষ্যসিবে” ইত্যর্থো বিদ্যস্তা চ । কক্ষিন্ বিষয়ে নিবৃদ্ধিতা ইত্যাহ চন্দনমপি অস্যাশ্ববশ্ববুত্ব মাং চন্দনকমপি, স্মরতি রাজ্য প্রাপ্য বশ্ববুত্বেন স্মরিষ্যসীত্যর্থ । ভবিষ্যত্‌সামীপ্যে বর্ত্তমানা । এষ অহম্, লুভ প্রত্যাপকারলৌভী সন্, ইদ ন মণামি, কিন্তু সৌহস্য রসেন ত্বদ্বিষয়কসৌহজনিতানুরাগিণ ব্রুম ।

অথ মণামি ব্রুম ইতি বচনভেদাৎ ভগ্নপ্রকমতাदीय, “সৌহস্ব রসেণ এদন্তু” ইতি-
পাঠেন সমাধেয় । এতন্মু মণামীত্যন্বয় ।

তথা স্বস্মরণশ্চলেন স্ত্রীপকারকরুণাভিপ্রায়পরিজ্ঞানাৎখিল নাম গর্ভমন্তরেবম্—
“অধিবলমমিমম্বিশ্চলেন য ” ইতি দর্পশল্লঘণাত্ ।

আত্মা জাতি ॥২৫॥

চন্দন ইতি । শ্চন্দ্রবত শ্রীলীন পরহি সায়ন্ততয়া শ্রীতলীন স্বভাবিন আত্মী
যুক্তশ্চন্দন, অথ দৈবাত্ মম মুচুন্ জাত ইতি শ্রীধ । যদি সিদ্ধাদেশস্তথা ফলিষ্যতি
রাজ্য প্রাপ্ত্যামীত্যর্থ, তদা ভী মস্ত্রীপকারিন্ । চন্দন ভবন্ত স্মরিষ্যামি জুত্বা
প্রত্যাপকরিষ্যামীত্যর্থ ॥২৬॥

আমি এখন আপনাকে জানাইতেছি, আপনি আমার বিশ্বস্ত,
ভবিষ্যতে আপনি চন্দনককেও স্মরণ করিবেন, ইহা আমি লুক্ক হইয়া
বলিতেছি না, স্নেহের টানে বলিতেছি ॥২৫॥

আখ্যক । ভাগ্যবশতঃ আজ চন্দ্রের শ্রায় নির্মলস্বভাব চন্দন,
আমার বন্ধু হইলেন । সিদ্ধপুরুষের আদেশ যদি সফল হয়, তবে
নিশ্চয়ই চন্দনকে স্মরণ করিব ॥২৬॥

চন্দ । অমম্ তুহ দেউ হরো বিণ্ হ্ বম্হা রবী অ চন্দো অ ।
হতুণ সত্তুবক্খং সুম্ম-ণিসুম্মে জঘা দেবী ॥২৩॥

চেট । প্রবহসেন নিধ্ণাণ্ণ ।

চন্দ । নেপথ্যাভিমুখমধলীক্য । অরে । ণিক্কমন্তস্স মে পিঅ-
বঅস্সো সব্বিলঅো পিট্টদো জ্জীব অণুলম্মো গদো । ভৌদু,
পধাণদগ্গধারঅো বোরঅো রাঅ পচ্ছঅ-আরো বিরোধিদো । তা

অমময় তব দদাতু হরী বিশ্বর্জ্ঞা রবিস্য চন্দ্রয় ।

হত্বা শব্দপঞ্চ যশ্মনিয়মী যথা দেবী ॥২৩॥

(প) অরে । নিধ্ণামতী মম মিয়বয়স্য শর্বি'লক' পৃষ্টত এষানুলম্মো গত ।

অময়মিতি । দেবী দুর্গা, যথা যশ্ম নিয়মী দানবী হত্বা, দেবানামময় দত্তবতীতি
শ্রীয, তথা হরী বিশ্বর্জ্ঞা রবিস্য চন্দ্রয়, শব্দপঞ্চ হত্বা, তে তব অময় দদাতু ।

অথ "দেবানামময় দত্তবতী" ইত্যেতর্থা পদানামনুক্তত্বেষুপি ন ন্যূনপদতাদৌষ,
প্রত্যুত গুণ এব, বক্তৃশ্রাসমপ্রলাত্ "সক্তাবানন্দমঘাদে স্যাম্মূনপদতা গুণ" ইতি
দর্পণোক্তত্বাত্ । ন বা দদাত্বিতি বিধিভেদেষুপি ভগ্নপ্রকমতাদৌষ, 'হত্বা' ইত্যত্র এব
সাহচর্যপর্য়নচাগাত্ ।

আর্য্যো জাতি ॥২৩॥

(প) চন্দ ইতি । অরে ইতি অধীরতয়া নিহৃতগ্ন্যাক্ষন সম্বোধনৈ । নিধ্ণামতা
ম্যানাক্ষর যশ্বত । পৃষ্টত এব পথাদেব, অনুলম্ম' অনুলম্মত, গত আর্য্যকমনুলম্মত ।

চন্দনক । দুর্গাদেবী শুভনিশ্চয়কে বধ করিয়া যেমন দেবগণকে
অভয় পান করিয়াছিলেন, সেইরূপ ভ্রম্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বর, চন্দ্র ও সূর্য্য
শরপণকে নাশ করিয়া আপনাকে অভয় পান করুন ॥২৩॥

(ভূতা গাড়ীর সহিত চলিয়া গেল)

(প) চন্দনক । (নেপথ্যের নিকে মূর্ত্তিগাত করিয়া) ওহে! আমি
চলিয়া যাইতেছিলাম, এহে অবস্থায় প্রিয়হৃৎ নরিনক, পশ্চাৎ দিক্

जाव अहं पि पुत्त-भादु-पड्डिवुदो एदं ज्जेव अणुगच्छामि ।
इति निष्क्रान्तः । (प)

इति प्रवहगाविपर्यय्यो नाम षष्ठोऽङ्कः ॥०॥

भवतु, प्रधानदण्डधारको वीरकी राजप्रत्ययकारी विरोधितः । तदद्यावदहमपि पुत्र-
धातुपरिहत एतमेवानुगच्छामि ।

प्रधानदण्डधारकः प्रधानसेनापतिः । राज्ञः प्रत्ययकारः सर्वेष्वेव विषयेषु विश्वासीतु-
पादकः । एतमेव आर्यकमेव, अनुगच्छामि, सिद्धदेशविश्वासादिति भावः ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशमहाचार्यविरचिताया मृच्छकटिक-
टीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां षष्ठाद्विवरणं समाप्तम् ॥०॥

इहैते आर्याकेर अहूसरण करिलेन । इडेक, बाजाव विश्व ७ प्रधान
सेनापति वीरकेर सदे आमि विरोध करियाहि, सुतरां आमि ७
पुत्र ७.जातृवर्गे परिवृत इहिया ईशरइ अहूसरण कवि । (एई वनिया
चनिया गेल)

प्रवहगविपर्यायनानक षष्ठ अङ्क समाप्त ॥०॥

চারু । বয়স্য । एवमेतत् । तथाहि—

वणिज इव भान्ति तरवः पस्थानीव स्थितानि कुसुमानि ।

शुल्कमिव साधयन्तो मधुकर-पुरुषाः प्रविचरन्ति ॥१॥

বিদূ । ভী । इमं अमकार-रमणीयं शिलायत्नं उव-
विस्तदु भवं । (ख)

(ख) भौ । इदममकाररमणीयं शिलायत्नमुपविशतु भवान् ।

वणिज इति । तरवो वणिज इव भान्ति, पस्थमस्पतिवत् कुसुममस्पतिमत्वादिति भावः । तदीवाह कुसुमानि, पस्थानीव विक्रीयवस्तुनीव स्थितानि, परार्थकत्वादित्याशयः । मधुकरा ममरा पुरुषा राजपुरुषा इव ते, शुल्कमिव वाणिज्ये राजयाज्य धनमिव, मभिति शेष... साधयन्तो रक्षन् प्रविचरन्ति परिभ्रमन्ति, सर्वतः किञ्चिन् किञ्चिद् यद्वादिन्वभिप्रायः ।

अत्रेतेगीपमामाहचथ्यान् मधुकरपुरुषा इत्यवापि उपमितममास एव न्याय इत्युपमा-
चतुष्टयस्य परम्परसापेक्षतया गुणप्रधानभावेनाज्ञाहीभवात् सङ्गरः । तथा मधुशब्द-
स्यानुपादानात् न्यूनपदतादीषः, "मधुशुल्कमाददाना घट्पदपुरुषा प्रविचरन्ति"
इति पाठेन समाधेयः ।

आथा जाति ॥१॥

(ख) विदू इति । अमकारे मार्जनादिसंस्काराभावेऽपि रमणीयम् ।

চারুসম্ভ । ইহা এইরূপই বটে । তাহাই বলিতেছি—

বৃক্ষসমূহ, বণিক্গণের ছায় শোভা পাইতেছে, পুষ্পসমূহ বিক্রম
অব্যের ছায় রহিয়াছে এবং রাজপুরুষগণের ছায় ভ্রমরগণ শুকের ছায়
মধু আহরণ করতঃ বিচরণ করিতেছে ॥১॥

(খ) বিদূষকঃ । শব্দে ! মার্জনাदि संस्कार ना करিলেও, স্বভা-
বতই মনোহর এই শিলাতন রহিয়াছে, ইহাতে আপনি উপবেশন
করুন !

চারু । উপবিষ্ট । বয়স্য ! চিরয়তি বর্ধমানকঃ । (গ)

বিদু । মণিদৌ ময় “বহুমাণশ্চ ! বসন্তসেয়িষ” গেণ্-
হিষ লহুং লহুং আশ্চক্চ” ত্তি । (ঘ)

চারু । তত্ কিং চিরয়তি ? ।

কিং যাত্যস্য পুরঃ শনৈঃ প্রবহণং তস্যান্তরং মার্গতে ?

মগ্নে ঽহ্নে পরিবর্তনং প্রকুরুতে ? ছিন্ত্নোঽথবা প্রগ্রহঃ ? ।

বর্মান্তোজ্জিত-দারু-বারিত-গতিমার্গান্তরং যাচতে ?

স্বৈরং প্রেরিতগোয়ুগঃ কিমথবা স্বচ্ছন্দমাগচ্ছতি ? ॥২॥

(ঘ) মণিতৌ ময়া—“বর্ধমানক । বসন্তসেয়া গৃহীত্বা লহু লহু মাগশ্চ” ইতি ।

(গ) আদ ইতি । বর্ধমানকস্তদাখ্য স্বভবত্য়, চিরয়তি বিলম্বতে ।

(ঘ) বিদু ইতি । লহু লহু শীঘ্র শীঘ্রম্ ।

কিমিতি । অস্য বর্ধমানকপ্রবহণস্য, পুর. অয়ত, প্রবহণম্ অন্যদগোয়ানচন্দম্, আশ্চক্চ, শনৈর্মন্দ মন্দ য়াতি, তস্য অন্যপ্রবহণচন্দস্য, অন্তর ময়মনাবকাশম্, মার্গতে অন্বিশ্যতি কি তত্ এষ বিলম্ব কিমিত্যর্থ । অসৌ কথি দিতু অকৌ মর্গে সতি, পরিবর্তনং চক্ৰাণায়োজনম্ প্রকুরুতে কিম্ ? তত্কার্ষেণায় বিলম্ব কিম্ ? । অথবা প্রবহী গোবধনরশ্চ, ছিন্ন, তদযোজনেণায় বিলম্ব ? । কি বা বর্মান্তো পয়িমথ্য চক্রম্বিতেন স্বক্ৰেণ কেনাশ্চিচ্ছিত্তা নিপাতিতেনেত্যর্থ, দারুশ্চ কাঠেণ বারিতা বহা গতির্যস্য স তাড়য় সন্ বর্ধমানক, মার্গান্তরম্ অন্য পন্ডানম্, যাচতে প্রার্থয়তি মনুশিচ্ছতি, তদায় বিলম্ব ? । অথবা স্বৈর শনৈ প্রেরিত সম্বলিত

(গ) চাক্রবর্ত । (উপবেশন করিয়া) বয়শ্চ ! বর্ধমান বড়ই বিলম্ব করিতেছে ।

(ঘ) বিদুষক । আমি তাহাকে বলিয়াছিলাম—“বসন্তসেনাকে লইয়া শীগ্গির শীগ্গির আয় ।”

চাক্রবর্ত । তবে বিলম্ব করিতেছে কেন ? ।

प्रविश्य गुप्तार्थकप्रवहणस्थले । जाध गोण्या ! जाध । (ङ)

आर्थिकः । स्वगतम् ।

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाद्भीतभीतः
सनिगडचरणत्वात् सावशेषापसारः ।
अविदितमधिरूढो यामि साधोसु यानि
परभृत इव नीडे रचितो वायसीभिः ॥३॥

(ङ) यात गावी । यातम् ।

मीयुग येन स तथोक्ती बर्हमानक, कि स्वच्छन्द निजाभिमायादुरुप न पुन प्रभो
सत्वरतया सत्वरमित्यर्थ, आगच्छति ? । किमपि निर्येतु न शक्नोमीत्यर्थ ।

शार्दूलबिक्रीडित इत्यम् ॥२॥

(ङ) प्रविश्येति । गुप्तो गुप्तभावेनावस्थित आर्थिकी यच्चिन् तच्चिन् तथोक्ते
प्रवहण तिष्ठतीति स, घेटी बर्हमानकी नाम शब्द ।

नरेति । नरपतिपुरुषाणां रधिभूतानां राजपुरुषाणाम्, दर्शनात् भीतभीती
नितान्तमेव वस्त, निगडेन सङ्घेति सनिगड किञ्चिन् मङ्गलावह चरण यस्य तस्य
भावस्तथात् सावशेष किञ्चिदवशिष्ट अपसार पलायन यस्य स । यावत् निगड न
आव्यामि तावत् पलायनपूर्णता न स्यात् अपरैः पश्चियत्नादिभ्यामथ । नीडे कुलावे,

अथ गाडी, उद्धार आगे आगे, आन्ते आन्ते यাইतेछे, ओ, ताहार
याद् खुजितेछे कि ? किंवा चाका भाकिद्या गियाछे, ताई से चाका
बदनाईतेछे ? अथवा, मडि छिडिया गियाछे ? किंवा पथेर मध्ये
निपतित वृक, ताहार गति करू करियाछे, ताई से अथ पथ खुजि-
तेछे ? अथवा, गरू छुहटाके धीरे धीरे चानाईया ईच्छासारे आसि-
तेछे ? ॥२॥

(ङ) याहाते आर्थिक शुष्ठभावे रहियाछे, सेई गाडीते धाकिद्या,
हृद्य बर्हमान प्रवेश करिया । या गरू । या ।

অহো ! নগরাত্ সুদূরমপক্রান্তোঽস্মি । তত্ কিমস্মাত্
 প্রবহুণাদবতীর্য্য বৃক্ষবাটিকাগহনং প্রবিশামি ? উতাহৌ প্রব-
 হুণস্বামিনং পশ্যামি । অথবা কৃতং বৃক্ষবাটিকাগহনেন ।
 अभ्युपपन्नवत्सलः खलु तत्रभवानार्य्यचारुदत्तः श्रूयते, तत्
 प्रत्यक्षोक्तव्य गच्छामि । (च)

বায়সীমি কাকৌমি, অবিদিত যথা স্যাতথা রচিত স্রশাবকলেন পালিত, পরমত
 কৌকিলশাবক ইব, সাধৌ সজ্জনস্য চারুদত্তস্য, যানি প্রবহুণৌ, অন্যে রবিদিতস্যু যথা
 স্যাতথা অধিষ্ঠ চারুদ, সন্, যামি গচ্ছামি ।

অথ শৌতীপমালঙ্কার । অবিদিতত্যাগি চাভ্যগ্যাৎ যামোতি পুরুষমেদেঽপি ন
 ভদ্রপ্রক্রমতাदीप ।

মালিনী ভবত্ম ॥২॥

(চ) অহৌ ইতি । অপকাল অপসৃত । বৃক্ষবাটিকায়া বৃক্ষপূর্ষধানুগ্ন গহন
 নিবিড়বনম্, প্রবিশামি, যথা রচিতৌ মা শ্রমমন্বিখ্যাপি ন পশ্যেতুরিতি ভাব । উতাহৌ
 কি বা । “আহৌ উতাহৌ কিমুত বিকল্পে কি কিমুত অ” ইত্যমর । বৃক্ষবাটিকাগহনেন
 বৃক্ষবাটিকাগহনপ্রবেশন, কৃতমলম্ । अभ्युपपन्नवत्सल मरणोत्तरवत्सल । তত্স্মাত্ ।

আর্থক । (স্বগত) আমি রাজপুরুষগণের দর্শন হইতে অত্যন্ত
 ভীত হইয়া পড়িয়াছি । এবং চরণে শৃঙ্খল রহিয়াছে বলিয়া এখনও
 আমার পলায়নের কিঞ্চিৎ অবশিষ্ট রহিয়াছে । এদিকে বাসাতে কাক-
 পক্ষিণী-পরিরক্ষিত কোকিল শাবকের ছায় অগ্নের অজ্ঞাত অবস্থায়
 আমি সজ্জনের গাড়ীতে উঠিয়া বাইতেছি । ৩৩।

(৫) হায় । আমি নগর হইতে বহুদূরে আসিয়া পড়িয়াছি, তা
 এখন কি এই গাড়ী হইতে নামিয়া বৃক্ষবাটিকার বনের ভিতরে প্রবেশ
 করি ? না, গাড়ীর মালিকের সঙ্গে দেখা করি ? । অথবা, বৃক্ষবাটিকার
 বনের ভিতরে প্রবেশ করিবার প্রয়োজন নাই, মাননীয় চারুদত্তকে

स तावदस्माद्ग्रसनार्णवोत्थितं
निरोक्ष्य साधुः समुपैति निर्द्वैतम् ।
शरीरमेतद्गतमोदृशीं दशां
धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥४॥

चेटः । इमं तं उज्जाणं, ता जाव उवश्यामि । सप्तमस्य
अज्जमित्तेअ ! । (क)

(इ) इदं तदुद्यानम्, तदयावदुपममामि । आश्चमेवैथ । ।

स इति । साधुः स चारुदत्तः, अस्मात् सन्धुपपन्नवत्सललाहितो, व्यसनार्णवोत्थित
विपत्सागरादुत्थोर्णो मामिति श्रेष्ठः, निरोक्ष्य दृष्ट्वा, तावत् सर्वथा, निर्द्वैतं चित्तप्रसादम्,
समुपैति सन्धुक् प्राप्तवति । परोपकारपरायणस्य सन्नकार्यप्राप्तौ चित्तप्रसादः स्यादेवेति
भावः । मया, ईश्वरीं दशां पञ्चायितत्वात् प्रच्छन्नीकृत्तं व्यवेस्थाम्, गतं प्राप्तम्, एतत्
शरीरम्, तस्य महात्मनश्चारुदत्तस्य गुणैः, परोपसाहाय्यैः, धृतं रचितम्, तदीय-
प्रवद्व्यापीहणवशादेव चन्दनकेन रक्ष्यन्मुविधाप्राप्ते गिति भावः ।

अत्र सामान्यगुणावपि न न्यूनपदतादीय, वक्तुं रुचिं गमयत्वात् ।

व शस्यविलं वचनम् ॥४॥

शरणागतवत्सल बलिदाने शनितेहि, अतत्रां ताहार महितं नाकां
करिवाहै याहै ।

साधुप्रकृति सेहै चारुदत्त, शरणागतवत्सल बलिदाने, विपत्सागर
हृते उन्नीर्ण आनाके देखिवा, चित्तप्रसाद लाव करिवेन । ईदृश
अवस्थाप्राप्त एहै शरीरके, आमि सेहै महात्मार गुणैहै व्रणा करिते
पारिवाहि ॥४॥

(इ) धृतः । एहै सेहै उद्यान, ता उपस्थित ह्यै । (निकटे
वाहैवा) आर्हामैवैथ । ।

বিদু। ভো! পিত্রং দে পিতৃদেমি, বহুমাণশ্চো মন্তেদি,
আগদাএ বসন্তসেণাএ হৌদব্ব' । (জ)

চারু। প্রিয়' ন: প্রিয়ম্ ।

বিদু। দাসীএ পুত্তা! কি' চিরদ্বদৌসি? । (ঝ)

চেট:। অল্ল! মিত্তেঅ! মা কুপ্প, জাণত্থলকৌ বিশুমলিদি
ত্তি কদুঅ গদাগদিং কলেন্তে চিলদ্বদেহি । (জ)

চারু। বর্ধমানক! পরিবর্ত্তয় প্রবহ্ণম্ । সখে! মৈত্বেয়!

অবতারয় বসন্তসেণাম্ । (ট)

(জ) ভো । প্রিয় তে নিবিদ্যামি, বর্ধমানকৌ মন্তয়তি, আগতয়া বসন্তসেণয়া
মবিতথম্ ।

(ঝ) দাসী পুত্র । কি চিরায়িতৌসি ? ।

(জ) আর্থ্য । মৈত্বেয় । মা কুপ্য, যানাস্মগথ বিম্বুতমিতি ক্বলা গতাগতি
কুব্ব'ন্ চিরায়িতৌসি ।

(খ) চেট ইতি । গতাগতি কিয়দ্ব'র গলা পুনর্গে'হ প্রতি গমনাগমনম্ ।

(ট) চারু ইতি । পরিবর্ত্ত'য় প্রবহ্ণ'ম ঘর্ষ'য়িত্বা তত্প'থান্নাগ দ্বারামিমুখ'
কুর্ষ্ব'ল্ল'র্থ , যথা দ্বারসৌপান এন্নাবতরণসুবিধা স্যাদিতি ভাব ।

(জ) বিদূষক । সখে । তোমাব শ্রীতিকব সংবাদ জানাইতেছি,
বর্ধমান কথা বলিতেছে, স্নতরাং বসন্তসেনা আসিয়া থাকিবে ।

চারুদত্ত । শ্রীতিকব, আমাব শ্রীতিকর বটে ।

(ঝ) বিদূষক । দাসী'ব ছেলে । বিলম্ব করিলি কেন ? ।

(জ) ভৃত্য । আর্থ্য । মৈত্বেয় । ক্রোধ কবিবেন না । আমি
গাড়ী'ব আস্তবণ আনিতে বিশ্বত হইয়াছিলাম, সেইজগ্ন যাতায়াত
কবিত্তে কবিত্তে বিলম্ব কবিয়া ফেলিয়াছি ।

विदू । किं णिभ्रङ्गेण वडा से गोडा ? । जेण सभं ण
ओदरेदि । एत्थाय प्रवहणमुदघाथ । भो ! ण वसन्तसेणा, वसन्त-
सेणो क्लु एसो । (ठ)

चारु । वयस्य ! अनं परिहासेन, न कालमपेक्षते स्रेहः ।
अथवा स्वयमेवावतारयामि । इत्युक्तिरिति । (ड)

आर्यकः । इमं । अये । अयमेव प्रवहणस्वामी । न केवलं
श्रुतिरमणीयो दृष्टिरमणीयोऽपि । हन्त ! रक्षितोऽस्मि । (ढ)

(३) किं निगडेन वडावण्या पादो ? । येन स्वयं नावतरति । न वसन्तसेना,
वसन्तसेन खल्वेष ।

(३) विदू इति । निगडेन शृङ्खलाया । अथवा वसन्तसेनाया । वसन्तसेन खल्वेष
पुरुषत्वादित्याशयः । यदा वसन्त कालं सेना यथा स, साक्षात् कामदेव इत्यर्थः
परममुन्दरत्वादिति भावः ।

(३) चारु इति । कालं परिहासविलम्बम्, नापेक्षते न सहते, स्रेहं अनुरागं ।

(३) आर्यक इति । श्रुती श्रवणे रमणीयं मानासदगुणशानित्वादिति भावः,
दृष्टौ दर्शने रमणीयोऽपि, परममुन्दरत्वात्तत्वादित्याशयः । रक्षितोऽस्मि, अथ साक्षात्-
कारनाभाटनेनैव च रक्षितव्यत्वादित्याशयः ।

(३) चारुवत्तः । वर्द्धमानः । गाडी फिरा । मथे । मैजेय ।
वसन्तसेनाके नायाओ ।

(३) विदूषकः । उहाव चरणयुगलं किं शृङ्खलधारां बद्धं बहियाच्छे ?
ये, निम्ने नामिते पारितेच्छे ना । (उठिया गाडीव आवरणं तुलिया)
ओह । वसन्तसेना नह, ए वे वसन्तसेन ।

(३) चारुवत्तः । वयस्य । पविहासेन प्रयोजनं नाह । कावण,
अशुभागं विलस्य सह कविते पावे ना । अथवा, निम्नेहै नायाह । (एह
कविया उठियेन)

চারু । প্রবহণমধিচ্ছ । অয়ে ! তত্ কোঃস্যন্ ? ।
 করি-কর-সমবাহুঃ সিংহপোনোন্নতাংসঃ
 পৃথুতর-সম-বচাস্তাম্রলোলায়তান্ ।
 কথমিদমসমানং প্রাপ্তং এবংবিধো যো
 বহতি নিগড়মেকং পাদলগ্নং মহাত্মা ॥৫॥

ততঃ কো ভবান্ ? ।

আর্য্যক । শরণাগতো গোপালপ্রকৃতিরার্থকোঃস্মি । (খ)

চারু । কিং ঘোষাদানীয় যোঃসৌ রাজ্ঞা পালকেন বহঃ ? ।

করীতি । যো মহাত্মা করিকরসমী হনিতগুণাতুল্যৌ বাহু যস্য স, সিংহস্যে ব
 পোনী স্থূলৌ উন্নতৌ চ অসী স্তম্বৌ যস্য স, পৃথুতরম্ অতিবিস্তৃত সমং স্বসদৃশম্
 বধৌ যস্য স, তথা সাম্যে তাম্রবর্ণে লৌহে অস্ত্রৌ আয়তে দীর্ঘে চ অস্ত্রিণী মেঘদয় যস্য
 স তদৃশ স্থিত, এষ বিধ স মহাত্মা ইত্যর্থ, ইদং ইদ্যমানম্, অসমানম্ অযোগ্যম্,
 পাদলগ্নমেকং নিগড়ম্ একলগ্নম্, কথং বহতি । দীর্ঘমুজাদীনা মহাপুরুষলক্ষণম্
 বারুড়াবানুসম্ভয়ম্ ।

অথ প্রথমপাদে লুপ্তোপমর্ষিনিংখোনিরপিচ্চতয়া মসৃষ্টি । মালিনী হতম্ ॥৫॥

(খ) আর্য্যক ইতি । গোপাল প্রকৃতির্যোনি কারণ যস্য স গোপপুত্র ইত্যর্থ ।

(ঢ) আর্য্যক । (দেখিগ্না) ওহে । ইনিই গাভীর মালিক । ইনি,
 কেবল শুনিতেই স্তম্ভব নহেন, দেখিতেও স্তম্ভব । । রক্ষিত হইলাম ।

চাক্রদত্ত । (গাভীরে উঠিগ্না) ওহে ! তা ইনি কে ? ।

যাহাব বাহু হস্তি শুণ্ডেব সমান, স্বল্পদেশ সিংহেব ত্রায় স্থূল ও
 উন্নত, বক্ষোদেশে অত্যন্তবিস্তৃত ও সমান এবং নয়নদ্বয় তাম্রবর্ণ, চকল
 ও দীর্ঘ, এ হেন এই মহাত্মা, অযোগ্য চবণলগ্ন এই এক গাছ শিকল
 বহন কবিতোছেন কেন ? ॥৫॥

স্বতবাং আপনি কে ? ।

(গ) আর্য্যক । আমি গোপপুত্র আয়্যক, আপনার শরণাগত ।

আৰ্থিকঃ । অঘকিম্ ।

চাৰু । বিধিনৈবীপনীতস্বং চত্ৰুৰ্বিপয়মাগতঃ ।

অপি প্ৰাণানহং জছ্যাং ন তু ত্বাং শৰণাগতম্ ॥৬॥

আৰ্থকী ৬৭ নাটয়তি ।

চাৰু । বৰ্দ্ধমানক্ৰ । চৰণান্নিগড়মপনয় ।

চেটঃ । জং অজ্ঞো আণ্বেদি । তথা ক্ৰুবা । অজ্ঞ ! অবণী-
দাৱং ণিগল্লাৱং । (ত)

(ত) যদাৰ্থ আশ্ৰাপয়তি । আৰ্থ । অপনীতানি নিমজ্জানি ।

বিধিনেতি । হি আৰ্থক । ত্ব বিধিনা দৈবনৈব উপনীত উপস্থাপিত সন্, সম
চত্ৰুৰ্বিপয় দৃষ্টিগীচৰতামিৰ্ধং, আগত প্ৰাত । ইদানীম্ অহ প্ৰাণানপি জছ্যাং
অজ্ঞেয়ম্, তব রচাৰ্যমিতি শ্ৰেণ , তু কিন্তু, শৰণাগতং ত্বা ন জছ্যাং, সবং যৈব তব
সাহায্য কৰিষ্যামীতি ভাব ।

অথ জছ্যামিতি স্মৃতিপৰুধবৰ্ণত্বান্ পদাশ্ৰয়তী দু শব্দত্বদীপ, স চ "অজ্ঞেয়মপ্যহ
প্ৰাণান" ইতি পাঠেণ সমাধেয় । তথা অধৰমায়ী নাম বিমৰ্ষসম্বোধক—"অধৰমায়য়
বিশ্ৰয় প্ৰতিজ্ঞাৱিতুসম্ভব" ইতি দৰ্শনলক্ষণাত ॥৬॥

চাৰুদত্ত । ব্ৰাহ্মা পালক, গোল্পালপাড়া হইতে আনিয়া যাঁহাকে
কাৰাগাৰে আবদ্ধ কৰিরাছিলেন ? ।

আৰ্থক । হাঁ ।

চাৰুদত্ত । আপনি বিধাতাকৰ্ছকই উপস্থিত হইয়া, আমাব দৃষ্টি-
গোল্পচৰ হইয়াছেন । এখন আমি প্ৰাণও ত্যাগ কৰিতে পাৰি, কিন্তু
শৰণাগত আপনাকে নহে ॥৬॥

(আৰ্থক আনন্দ অভিনয় কৰিল ।)

চাৰুদত্ত । বৰ্দ্ধমান । উহাৰ চৰণ হইতে শৃঙ্খল অপনীত কৰ ।

(ত) ভৃত্য । আৰ্য যাঁহা আদেশ কৰেন । (তাঁহা কবিয়া)

আৰ্থ । শিকল খুলিরাছি ।

আর্য্যকঃ । স্নেহময়ান্যন্যানি দৃঢ়তরাণি দত্তানি । (য)
বিদুঃ । সঙ্কচেহি গিঅড়াই', এসো বি মুক্কো, সম্পদ'
অহে বস্সিস্সামো । (দ)

চারু । ধিক্, শান্তম্ । (ধ)

আর্য্যকঃ । সস্বৈ ! চারুদত্ত ! অহমপি প্রণয়েনেদ' প্রব-
হণমারুড়ঃ । তত্ চন্তব্যম্ । (ন)

(২) সঙ্কচ্চ নিগডানি, এযীঃপি মুক্ত, সাম্প্রত বয় ব্রজিথ্যাম ।

(য) আর্য্যক ইতি । স্নেহময়ানি স্নেহস্বরূপাণি, দৃঢ়তরাণি এতদ্রিগজামেষয়া
দৃঢ়ানি বর্ধমানকথন্ কেনাপি হেতুমশক্যত্বাদিতি ভাব, অন্যানি নিগডানি,
দত্তানি ময়ি যীজিতানীত্যর্থ', অস্যা' দুস্তরবিপদি সর্বথা রক্ষণাজীকারেণ চিরস্থায়ি-
মৌহাটীপজননাদিত্যাশয় ।

অথ অধরসদ্বাতী নাম নাট্যালক্ষণম্—“বর্ণনাধরসঘাতশিতার্থৈরধরের্মিতৈ” ইতি
দর্পশালক্ষণাত্ ।

(২) বিদুঃ ইতি । হে বর্ধমানক । নিগডানি, সঙ্কচ্চ চারুদত্তচরণে এব পুন-
র্যাজয় । এথ আর্য্যকৌঃপি মুক্ত, স্বমহচ্চ মুক্তাবিব স্থিতাবিত্তি ভাব, সুতরা সাম্প্রত বয়
ত্ব বর্ধমানক অয়মার্য্যক অহ বিদূষকচ্চ ইমে বয়মিত্যর্থ', ব্রজিথ্যাম, কেবলময়মেব
চারুদত্তী বসন্তসেনায়া আগমনাশয়া অত্রৈব বহুস্টিষ্ঠতু ইत्याশয়' । অসম্পূক্তজন-
মৌচনব্যস্তাত্ন বসন্তসেনায়া অনাগমনবিধাदाच সম্ভোমকৌতুকীকিরিয়ম্ ।

(ধ) চারু ইতি । ধিক্ অস্বৈ দৃশবিপদ্যপি তব কৌতুক নিন্দামীত্যর্থ', অতএব
শান্তম্ হুঁদৃশকৌতুককরণ বিরত ভবত্বিত্তি শ্রীয ।

(খ) আয্যক । স্নেহময় আব কতকগুলি দৃঢ়তব শৃঙ্খল দিয়াছ ।

(দ) বিদূষক । এই শিবলগুলি চারুদত্তের পায়ে লাগাইয়া দে,
ইনিও, মুক্ত হইয়াছেন, এখন আমরা চলিয়া যাই ।

(ধ) চারুদত্ত । তোমাব এই কৌতুক নিন্দনীয়, তুমি বিবত হও ।

चारु । अलङ्कृतोऽस्मि स्वयंग्राहप्रणयेन भवता । (प)

आर्य्यक' । अभ्यनुज्ञातो भवता गन्तुमिच्छामि ।

चारु । गम्यताम् ।

आर्य्यकः । भवतु, अवतरामि ।

चारु । सखे । नावतरितव्यम् । प्रत्यग्रापनीतसयमनस्य भवतः अलघुसंवारा गतिः । सुलभपुरुषसञ्चारोऽस्मिन् प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति, तत् प्रवहणैव गम्यताम् । (फ)

(न) आर्य्यक इति । प्रणयेन वियम्भेण अनुमतिं विनापि विपतकाले आगच्छे भवान् न क्रुद्धो भविष्यतीति विश्वासेनेत्यर्थः ।

(प) चारु इति । स्वयं ग्राहप्रणयेन ममानुमतिं विनापि मम प्रवहणस्य यत् स्वया स्वयमेव यद्यत् कृतम तज्जनितमौहाहनेत्यर्थः, अलङ्कृतोऽस्मि भाविमहाराजस्य भवत मौहाहलाभादिति भावः । "प्रणय प्रेम्णि वियम्भे याचजाप्रसयोरपि" इत्य-मरवाक्येऽपि विश्वः ।

(फ) चारु इति । प्रणय नूतनम् अपनीत दूरीकृत सयमन वध्नं यस्य तस्य । गतिर्गमनम्, अलघुर्महान् सवार सरोधी यस्या सा, भविष्यतीति शेषः । सुलभ पुरुषार्था सञ्चारो गमनागमन यस्मिन् तस्मिन् । प्रवहणं कर्तुं, तथा च इत्यल कालं यावन् वध्नमप्यन्तं तव पदद्वयस्य प्रायेण क्षमीभूततया गमनमपि सहस्रमिव

(न) आर्य्यक । सखे । चारुण्ड । आम्निषु विश्वासवन्तः एहै गाडीते उठिग्राहिनान् । त, शमा करिबेन ।

(प) चारुण्ड । आपनि निछेहै गाडी ग्रहण करार ये प्रणय प्रकाश पाईयाछे, ताहा द्वारा आपनि आमाके अलङ्कृत करियाछेन ।

आर्य्यक । आपनार अहमति पाईने आम्नि दाईते हेछा करि ।

चारुण्ड । यान् ।

आर्य्यक । हुटेक, अवतरण करि ।

(फ) चारुण्ड । सखे । आपनि अवतरण करिबेन ना । चारुण,

আর্য্যকঃ । যথাহু ভবান্ । (ব)

চারু । চেমেণ ব্রজ বাম্ভবান্,—

আর্য্যকঃ ।—ননু ময়া লভ্বো ভবান্ বাম্ভবঃ,

চারু । স্মর্ত্তব্যোঽস্মি কথান্তরেণু ভবতা,—

আর্য্যকঃ ।—স্বাভ্মাপি বিস্মর্য্যতে ।

চারু । ত্বাং রচ্ছন্তু পথি প্রযান্তমমরাঃ,—

আর্য্যকঃ ।—সংরচ্ছিতোঽহং ত্বয়া,

চারু । স্বৈর্ভাগ্যৈ পরিরচ্ছিতোঽসি,—

আর্য্যকঃ ।—ননু হি । তত্রাপি হিতুর্ভবান্ ॥৩৥

ভবিষ্যতি, ইতস্তত সশ্রবণ্য পুরুষাঙ্গথাল্বে সশয়িষ্যন্তে, আত্মপ্রবহণেন গমনে তু কাচিন্ত স্ত্রী গচ্ছতীতি মত্বা তেষা ন সশয়ী ভবেদिति भाव ।

(ব) আর্য্যক ইতি । ভবান্ যথা আহু সৰ্ব্বৈব করোমি প্রবহণেনৈব গচ্ছামীত্যর্থ ।

অরুদত্কার্য্যকরুক্তিপ্ৰত্যুঞ্জী কবিরেকশ্লীকেন যম্ম্যতি চেমেণতি । বাম্ভবান্ পিতৃ-
মাহুপ্রভতিবম্ভুজনান্, চেমেণ ক্রুশলিন, ব্রজ প্রাপুচ্ছি, পথি রচ্ছিবস্তা ন বাধনামिति
भाव । ময়া ভবান্ ননু ভবানেব বাম্ভব পরমীপকারিত্বান্ বম্ভুজনী লভ্ব , অত
কি বম্ভবনরপ্রাপ্তপেচ্ছতি भाव । ভবতা কথান্তরেণু উপাখ্যানাবসরেণু অস্মি অহম্,
স্মর্ত্তব্য, ইত্যেবেদানীং প্রার্থনৈব্যায়থ । যদি ময়া ভবান্ বিস্মর্য্যতে, তদা স্বস্ত স্বাভ্মাপি
বিস্মর্য্যতে ইত্যর্থ , পরমীপকারিতয়া ভবান্ মম স্বাভ্মবদেব প্রিয় ইতি কদাপি ন
বিস্মর্ত্তব্য ইতি भाव । অমরা দেবা পথি প্রযান্ত গচ্ছন্ত ত্বাং রচ্ছন্তু । ত্বয়ৈবাহু
রচ্ছিত , সুতরা ক্রতোঽন্বরচ্ছক্যপেচ্ছিবমিপ্রায় । স্বৈ স্বকীয়ৈরৈব ভাগ্যৈস্ব পরিরচ্ছিতো-

এইমাত্র আপনাব বন্ধন খুলিয়া দেওয়া হইয়াছে, সুতরাং আপনার
গমনে গুরুতব চবণবোধ উপস্থিত হইবে । বিশেষতঃ, এই স্থানে
লোকের গমনাগমন সর্ব্বদাই হইতেছে, অতএব এই স্থানে গাড়ী
বিশ্বাস উৎপাদন কবিবে, সুতরাং গাড়ীতেই যান্ ।

(ব) আর্য্যক । আপনি যথার্থই বলিয়াছেন ।

চারু । যত্নে, উদ্যতে পালকে মহতী রক্ষা ন, বর্চতে, তত্নে
শীঘ্রমপক্রামতু ভবান্ । (ম)

আর্থিক; । এবং পুনর্দর্শনায় । ইতি নিষ্কালঃ । (ম)

চারু । কৃত্বৈবং মনুজপতর্মহদ্বরলীকং

স্বাতু' হি চক্ষমপি মে প্রগস্তমস্মিন্ ।

ইতি, অত. "লয়া মরচিতীঃহম্" ইতি ব্যয়ঃ; মৃতিবাদে ইত্যায়্যঃ । হি মাধী ! তত্রাপি
মাগ্যকচূ'করচণ্ডেপি, ভবান্ ননু ভবানিব হঁতুঃ; ভবদভাবে তত্প্রবহণাভাবসদভাবে
চ ক্রুতী মে রক্ষণমিতি কৃতঃ মৃতিবাদে: সার্থক এবিতি ভাবঃ ।

"প্রস্রাবধারণানুশানুশামন্থে ননু" ইত্যমরঃ । শার্দূলবিদ্রীজিত' উক্তম্ ॥৩৥

(ম) চারু ইতি । পালকে তদাঙ্ঘ্যে রাজানি, উদ্যতে দৃষ্টয়িতুমুদ্যুক্তে মহতী
সম্বন্ধ, রক্ষা রক্ষীপাযঃ । অপরক্রামতু অপরগতু ।

(ন) আর্থিক ইতি । এবম্ অপরক্রামামি, পুনর্দর্শনায় ভবত ইতি শিথ. । আমন্থমিতত্নে ।
কৃত্বৈতি । হি মীর্ষেয় । ইতি বিদূষকমশ্বীধনম্ । এবমনেন প্রকারেণ স্রস্রবহণ-

চারুদত্ত । আপনি মঙ্গলে মঙ্গলে বন্ধুগণকে প্রাপ্ত হউন ।

আর্থিক । আমি আপনাকেই ত বন্ধু পাইয়াছি ।

চারুদত্ত । আপনি কথাপ্রসঙ্গে আমাকে স্মরণ করিবেন ।

আর্থিক । (আপনাকে বিশ্বস্ত হইলে) নিজে'র আত্মাকেও বিশ্বস্ত হইব ।

চারুদত্ত । পথে যাইবার কালে আপনাকে দেবগণ রক্ষা করুন ।

আর্থিক । আপনিই ত আমাকে রক্ষা করিলেন ।

চারুদত্ত । নিজের ভাগ্যে আপনি রক্ষিত হইয়াছেন ।

আর্থিক । সখে ! তাহাতেও আপনিই হেতু ॥৭॥

(ভ) চারুদত্ত । যে হেতু, রাজা পালক, দণ্ড করিতে উচ্চত হইলে
রক্ষা করিবার বিশেষ উপায় নাই, অতএব আপনি শীঘ্র পলায়ন করুন ।

(ম) আর্থিক । পুনরায় আপনার দর্শনলাভের নিমিত্ত ইহাই
করিতেছি । (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

মৈত্রেয় ! স্খিপ নিগড়' পুরাণকূপে

পশ্যেযু: স্খিতিপতযৌ হি-চারদৃষ্টিয়া ॥৮॥

বামাশিস্পন্দনং সূচয়িত্বা । সখি ! মৈত্রেয় ! বসন্তসেনাদর্শনোৎ-
সুকোঃস্যং জন: । পশ্য—(য)

অপশ্যতোঃস্য তাং কান্তাং বাসং স্ফুরতি লোচনম্ ।

অকারণপরিচিস্ত' হৃদয়ং ব্যযতে মম ॥৯॥

হার্ষেণ আর্থকস্যানঘনস্বননমীচনার্দিনা সাহায্যকরণেনৈত্ব্যর্থ , মনুজপতে রাজা পাল-
কস্য, মহত ব্যলীকমপ্রিয় ক্রুত্বা স্থিতস্য মমেতি শেধ , অগ্নিন্ স্যানে, ঘণমপি স্যাতে ন
হি নৈব প্রশল্লমুচিতম্, রচিভিরত্রৈবাস্মাকমবস্থানদর্শনে ব্ধবাটিকায়ামিতাস্মাভিন্ন'
গতম্, ইত্যাদিকথনাসম্ভবেন তাৎপর্যাপরাধস্য স্ফুটীভাবিত্বাদিতি ভাব । অতএব নিগড়ম্
আর্থকচরণান্দ্রোচিতা শ্ৰদ্ধলাম্, পুরাণকূপে স্খিপ, যথা তদদৃষ্টিয়াপি অস্মাক কাব্য'
নাববুধ্যেরনিত্যাশয় । ননু অস্মাকমিদ কাব্যমজানন্ রাজা কথ ক্রুণ্যেদিত্যাহ—
হি যস্মাত্, স্খিতিপতযৌ রাজান , অারী গুপগৃহ্য এব হৃদিষ্টয়া, পশ্যেযু গুপঘটনামপৌতি
শেধ । অতাপি গুপচরস্থিতিসম্ভব ইত্যভিপ্রায় ।

অত্র কারণং কাব্যসমর্থনরূপীঃস্যান্তরন্যাস , অপ্রস্তুতস্খিতিপতিসামান্যাত্ প্রস্তুত
পালকরূপস্খিতিপতিবিশেষপ্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রশ্ন সা, চারদৃষ্টিয়াতি রূপকস্ব ইত্যেতিখামদ্বাত্রি-
মাবেন সঙ্কর । প্রহর্ষিণী ব্ধম্ ॥৮॥

(য) বাসেতি । অয জন অহমিত্যর্থ ।

অপশ্যত ইতি । অয ইদানীম্, তা কান্তা বসন্তসেনাম্, অপশ্যতী মম বাস

চাক্রনস্ত । মৈত্রেয় । এইভাবে বাজার গুরুতব অপ্রিয় কাব্য
কবিয়া আমাদেব এখানে স্পর্শকালও থাকা উচিত নহে । স্ততবাং পূবা
তন কূপেব ভিতবে এই শিকল নিক্ষেপ কব । কাবণ, বাজগণ গুপ্তচব-
রূপ দৃষ্টিঘাবা সকলই দেখিয়া থাকেন ॥৮॥

(য) (বামনঘন-স্পন্দন সূচনা কবিয়া) সখে । মৈত্রেয় । এই
ব্যক্তি, বসন্তসেনাকে দেখিবার নিমিত্ত উৎকণ্ঠিত হইয়াছে । দেখ—

तदेहि, गच्छावः । परिक्रम्य । कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं
यमणकदर्शनम् । विचार्य । प्रविशत्वयमनेन पथा, वयमप्यने-
नैव पथा गच्छामः । इति निष्क्रान्त । (२)

द्वैतार्थकापहरणं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥०॥

सौचन म्क रति म्यन्तत । “वामाक्षिस्वन्दनमर्थनाश बन्धुवियोग वा” इति गर्गवचनादिद्
वसनसेनारूपबन्धुवियोगमूचकमेवेति भाव । तथा अकारणपरितप्त हृदय व्ययते
पीडामावहति , अतीऽप्यमङ्गलमाशङ्क इत्याशय ।

अव कारणाभावऽपि परिवामुच्ययी काथ्ययीरुत्पत्त्या विभावनालङ्कार ॥२॥

(२) तदिति । अनामुदयिकम् अमाङ्गलिकम्, यमणकस्य मुण्डितसर्वाङ्गस्य नयप्रायस्य
च बौद्धमद्रासिनी दर्शनम् । अय यमणक , अनेन सम्मुखवर्तिना तेनैव । अस्मिन्
यमणके प्रविश्य सम्मुखोदपसृते तदनन्तरमस्माक गमने दर्शनासम्भवात्त दीप इत्याशय ।

निर्लामकपुरुषदर्शनादौ दीपमाह धृति —

“अकेश दुर्भग नयमनपत्येच पापिनम् ।

पश्यन्नयममाप्नोति यावाया प्रातर्ग्व वा ॥”

इति महामहोपन्याय श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मञ्जुकटिक-

टीकाया वसनमुपमासमाख्यायां सप्तमाङ्कविवरणे समाप्तम् ॥०॥

आज सेही प्रियतमाके ना देखिया, वामनयन स्पन्धित हईतेछे एवम्
आमार हृदय, बिना कारणे उच्चिन्न हईया दुःख अशुभव करितेछे ॥२॥

(२) अतएव आईस, वाहे । (पाण्डेप करिया) हाय । सम्मुखेई
अनन्यनशुचक बौद्धमद्रासी दर्शन हईल । (मने मने विचार करिया) एही
पथेई ए, प्रवेष्ट करूक, जाहार पर आमराओ, एही पथेई याईव ।
(ईश्वर पर चलिया गेनेन)

आर्याक अपहरणानेन मपुत्र अह्न समाप्त ॥०॥

अष्टमोऽङ्कः ।

—:०:—

तत प्रविशति चार्द्रं चीवरहस्ती भिक्षु । (क)

भिक्षुः । अज्ञा ! कलेध धम्मशञ्चअं । (ख)

शञ्जम्मध णिअपोटं णिच्चं जग्गे ध भाण-पड़हेण ।

विषमा इन्द्रिअ-चोला हलन्ति चिलसच्चिदं धम्मं ॥१॥

(ख) अज्ञा ! कुरुत धम्मसञ्चयम् ।

सयच्छत निजोदर नित्य जागृत ध्यानपटहेन ।

विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसञ्चित धर्मम् ॥१॥

(क) तत इति । चार्द्रं चीवर कौपीन इति यस्य स, भिक्षु सन्नासी । अयन्तु वसन्तसीनोपकृत सवाहकी नाम ।

सयच्छतेति । हे अज्ञा ! निजोदर सयच्छत सयत कुरुत, न तु यद्येष्ट भीक्षु प्रसारयतेति भाव । ध्यान परमेश्वरचिन्तनमेव पटही निद्राव्याघातकत्वात् ढक्का तेन, नित्य सर्जदैव, जागृत, न तु कदापि विषयीपभोगनिद्रया अभिभूता भवतेत्याशय । ननु कथं तत् जागरणमित्याह—विषमा भयङ्करा, इन्द्रियाणि चक्षुरादित्येव चौरा चिरसञ्चित धर्मं हरन्ति । यथा गृहस्थस्य जागरणे चौरास्तदीय चिरसञ्चित धनं हर्त्तुं नाहंन्ति, तथा ध्यानात्मकजागरणे निगृहीतानीन्द्रियाणि पापविधानद्वारा चिरसञ्चित धर्मं हर्त्तुं नाहंन्तीति भाव ।

अत्र ध्यानेन्द्रिययो पटह चौरत्वारीपो शाब्दी धर्मो धनत्वारीपसु चार्द्रं इत्येकदेश-विवर्तिरूपकम्, जागरण प्रति परार्द्रार्थस्य हेतुत्वान् वाक्यार्थहेतुक काश्चलिरञ्च, अनयोरेकाग्रिभावन सङ्कर । चार्द्रा जाति ॥१॥

(क) तदनन्तर चार्द्रकौपीनहस्ते भिक्षुर (बौद्धसन्नासौ) प्रवेश ।

(ख) भिक्षु । हे मूर्खगण ! धर्मसङ्ग्रह कर ।

अवि अ, अणिच्चदाए पेक्खिअ णवलं दाव धम्माणं गल-
णम्हि । (ग)

पञ्चज्जण जेण मालिदा

इत्थिअ मालिअ गाम लक्खिदे ।

अवल अ चण्डाल मालिदे

अवसंवि शे गल्ल शमा गाहट्टि ॥२॥ †

(ग) अपि च अनियतया प्रेक्ष्य केवल तावद्दर्शनाया शरणमपि ।

पञ्चजना येन मारिता म्रिय मारयित्वा यामी रक्षित ।

अवल्लय चाण्डाली मारित अवश्य स नर स्वर्ग गाहते ॥२॥

(ग) अपि चेति । अनियतया विशिष्ट प्रेक्ष्य धर्मभिन्न सञ्चमनित्य दृष्टित्यर्थः,

धर्माणा शरणम् अनुष्ठानेन रक्षक ।

“शरणं गृह्णरक्षित्री” इत्यमरः ।

पञ्चेति । येन नरेण, पञ्चजना चौररूपाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, मारिता निमृष्टा मारितवत् कृतः, म्रिय भोगायाकर्षिणीं स्वीरूपामविद्या यामध्व सकारिणीं लाकिनीध, मारयित्वा तत्त्वज्ञानेन विनाशय मन्त्रेण मृतवत् दूरीकृत्य च, याम आत्मन आशानीभूतो देह पत्नी च रक्षित शोधित पालितय, तथा अवल स्वपीषकाविद्यानाश्यात् दुर्बलौभृतः, चाण्डालयण्डालरूपी दुर्हरी निरुद्धी वा कामय, मारितो विनाशित, स नर, अवश्यं स्वर्ग गाहते गच्छति, प्रतिवन्धकामावादिति भावः ।

तोमरा निखेर उन्नर संयत कर एवम् ध्यानरूप चाकेर शब्दे सर्वदा
जागरित धाक, (ना ह्येने) ईन्द्रियरूप दुर्द्धर चौरगण तोमादेर
चिन्तकित धर्मधन अपहरण करिबे ॥१॥

(ग) आरु, ज्ञातेर सन्तु पदार्थ अनित्य देखिदा यामि केवल
नित्यधर्मेर रक्क ह्येयाहि ।

† पञ्चजण जेण मालिदा इत्थिअ मालिअ गामी लक्खिदे ।

अवल्ल अ चाण्डाली मालिदी अवश्यं सै यामी शमा गाहदि ॥ इति पाठभेदः ।

शिल मुण्डिद तुण्ड मुण्डिदे
चित्त ण मुण्डिद कीम मुण्डिदे ।
जाह उणअ चित्त मुण्डिदे
शाहु शुद्ध, शिल ताह मुण्डिदे ॥३॥ †

शिरो मुण्डित तुण्ड मुण्डित चित्त न मुण्डित कि मुण्डितम् ? ।

यस्य पुनश्च चित्त मुण्डित साधु सुद्ध, शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥३॥

अत्रन्द्रियादिभ्य पञ्चजनादीना भेदेऽपि अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कार
“कथमुपरि कलापिन कलाप” इत्यादिदपंणीदाहृतवत् । एवमशिक्षितनिर्विषस्य
अचरार्थयो सौन्दर्ये ज्ञानाभिनवशयोरभावात् भारतपदस्य विरुपादानेऽपि न कथित-
पदतादीप । एवमुत्तरत्वापि ज्ञेयम् ।

वैतालीय नाम कन्द—“पञ्च विषभेऽष्टौ समे कलाम्नाय समे स्युर्नो निरन्तरा ।
न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयऽन्ते रत्नौ गुह ॥” इति लक्षणात् ॥२॥

शिर इति । यस्य नरस्य, शिरो मुण्डित मस्तक केशहीनीकृतम् तुण्ड मुण्डित
मुखश्च श्लक्ष्णरहितकृतम्, किन्तु चित्त न मुण्डित कामक्रोधादिदीप दूरीकृत्य न
परिष्कृतम्, तस्य नरस्य कि मुण्डितम् ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः । चित्ते काम-
क्रोधादिदीपे सति बहिर्मस्तकादिमुण्डनम् अमुण्डनमेव वास्तविकमलानपगमादिति भावः ।
पुन किन्तु यस्य च जनस्य चित्त साधु सम्यक् मुण्डित कामक्रोधादिदीपान्
निरस्य परिष्कृतम्, तस्य जनस्य शिरो मस्तकम् उपलक्षणमेतत् तुण्डचेति शीघ्रम्,
सुद्ध, सम्यक् मुण्डितम् । तथा च चित्ते सर्वथा कामादिदीपहीने कृते मस्तकादी

वे लोक, पाँच जनके माविशाछे, ज्जीटाके माविशा ग्राम बक्का
कविशाछे एवंग दुर्बल चणालके माविशा फेलियाछे, से लोक अबशहै
श्वर्गे बाईते पावे ॥२॥

मन्त्रक मूण्डित इहैशाछे एव* मूखस मूण्डित इहैशाछे, किञ्च यदि

† शिल मुण्डिदे तुण्ड मुण्डिदे चित्त ण मुण्डिदे कीम मुण्डिदे ।

जाह उणअ चित्त मुण्डिदे शाहु शुद्ध, शिल ताह मुण्डिदे ॥ इति पाठान्तरम् ।

गिहृद-काशाओदए एशे चीवले, जाव एदं लट्टिअ-शान-
काहकेलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहुं
लहुं अक्कमिअं । परिक्कय तथा करोति । (घ)

नेपथ्ये । चिट्ठ, ले दुट्टगमणका । चिट्ठ । (ङ)

(घ) गृहीत काषायोदकमेतत् चोवरम् यावदेतत् राष्ट्रियम्लानकस्य उद्याने प्रविश्य
पुष्करिण्या प्रघाल्य लघु लघु अपक्रमिथामि ।

(ङ) तिष्ठ रे दुट्टयमणक । तिष्ठ ।

बहिर्मुखीभूतकेशादिषत्त्वेऽपि वास्तविकमलापगमन् मलापनयनरूप शास्त्रीक मुष्टन
निष्पन्नमेवत्याशय ।

अत्र उक्तरूपगोविंदरूपगो सघटनया विषमालङ्कारः । मुष्टितशब्दस्य वारवार-
मुपादानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेर्नामकीकृतत्वदीपः ।

भिधोर्मुष्टनादिकमुक्त मनुना—

“हातकेशनखरमशु पाती दण्डी कुमुभवान् ।

विचरेन्नियता नित्यं सवभूतान्यपीडयन् ॥”

वैतालीय छन्द ॥२॥

(घ) गृहीतति । गृहीत काषायोदकम् आमादिनिध्यामाविल्ल जल येन तत्
दूषितजलाशये निमज्जनात् आमादिनिध्यामान्वितजलपुच्छमित्यर्थः, चोवरं कौपीनम् ।
लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम् । अपक्रमिथामि उद्यानाद्भिर्भविथामि ।

चिठ नूँठत ना हईया धाके, उवे कि नूँठत हईयाछे ? । दांशार चिठ
सम्यक्‌रूपे नूँठत हईयाछे, ताहार दंतक (बाहिरे नूँठत ना हईया
धाकिले) भालरूपई नूँठत हईयाछे । ७।

(घ) এই কোপীনে গাছের কসনিশ্চিত জল লাগিয়া গিয়াছে,
সুতরাং রাজার শালায় উচ্চানে প্রবেশ করিয়া পুষ্করিণীতে ইহা প্রক্ষালন
করিয়া তাড়াতাড়ি বাহির হইয়া আসি। (পাদক্ষেপপূর্বক তাহা
করিতে লাগিল)

विटः । काणेलीमातः ! न युक्तं निर्वद-धृत-कषायं भिक्षुं
ताडयितुम् । तत् किमनेन । इदं तावत् सुखोपगम्यमुद्यानं
पश्यतु भवान् । (ज)

अशरण-शरण-प्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाण-चारु-कर्म ।

हृदयमिव दूरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥४॥

(इ) प्रविश्येति । आधीयते मद्यमस्त्रित्ति आपानक पानगोठी मद्यपानसमेत्यर्थं,
तस्य मध्ये प्रविष्टस्य मद्यपायिभिरिवानयनादुपस्थितस्य, रक्त लोहितवर्णं यत् मूलक तस्यैव
ते तव शीर्षं मस्तकम् स्रष्टुमिवागच्छ । मद्यपायिनी हि मद्यपानकाली मूलकस्त्रीपरिभाषा
खादति ।

(ज) विट इति । काणेलीमातरिति शकारस्य सम्बोधनम् । अस्य व्युत्पत्तिस्तु
प्रागैव दर्शिता- निर्वेदेन आत्मावमाननया विषयवैराग्येणैत्यर्थं । धृत कषायं गैरिक-
रञ्जितवसन येन स नितान्ति सम्बलमित्यर्थं, भिक्षु सन्न्यासिनम्, ताडयितुं प्रवृत्तुम् ?
न युक्तं नीचितम्, कापुरुषतापातादिति भावः । अनेन भिक्षुणा किं प्रयोजनम् ?
किमपि नैत्यर्थं, यद्यच्छमेवानं गच्छत्वित्याशयः ।

अशरणेति । अशरण्याना गृहहरहिताना जनानां शरणानि गृहभूताय गृहहरहितै-
सारुतलाययणादिति भावः, प्रमोदन्ते एभिरिति प्रमोदान्द्रुता तेषामेवाययदानादामोद-
कारार्थेति तै, वनतरुभिर्वन्यरुचै, क्रियमाणं चारुकर्म निराश्रयाय आश्रयदानरूपं सत्-

(इ) थञ्जवारी विटेर महित प्रवेश करिया शकार । थाक् वे,
हुष्टे मन्नामी । थाक् । मद्यपानेर सन्नार मध्ये उपस्थित बलवर्ण मूलकेर
छाय तौर मस्तक भाषिया दितेछि । (एई बलिवा प्रहार करिते
वागिन)

(ज) विट । काणेलीर पुत्र । ये आत्मावजावशतः गैरिक वसन
धारण करियाछे, तादृश भिक्षुके प्रहार करा उचित नहे । ता,
। उहाके दिवा कि इहेवे । तुमि श्रवविहारयोग्या एई उद्यान देख ।

ভিক্ষুঃ । শাস্তং ? । পশোদদু উবাশকে । (ক্ষ)

শকারঃ । ভাবে ! পেঙ্ক পেঙ্ক, আক্রোশতি । (জ)

বিটঃ । কিং ব্রবীতি ? । (ট)

শকারঃ । উবাশকে ত্তি ম' মণাতি । কিং হৃগো
ণাবিদে ? । (ঠ)

(ক্ষ) স্বাগতম্ ? প্রসীদতু উপাসক ।

(জ) ভাব ! প্রিঙ্ক প্রিঙ্ক, আক্রোশতি ।

(ট) উপাসক ইতি মা মণতি । কিমহ নাপিত ? ।

কার্য যখিন্ তত্ তাহশমিদমুখানম্, দুরাখনা দুর্জনানা হৃদয়মিব, অগুণমরচিত-
মসয়তম্ সর্বৈরিব গম্য যথিচ্ছল্যবহারি খেল্যর্থ , তথা নব নববিজিত রাজ্যমিব, অনির্জি-
তানি অনায়তীকৃতানি উপনীত্যানি কুপারামাদিবল্লুনি ফলানি চ যখিন্ তত্ তাহশং
স্থিতম্, একত রচিহৌনত্বান্ অন্যত নবত্বেন তদানীমপি সুশাসনপ্রতিষ্ঠাভাবাদিতি ভাব ।

অনীপমান্যস্য মিথৌনিরপেচতয়া সসৃষ্টি । পুথিতায়া হচম্ ॥৪॥

(জ) শকার ইতি । আক্রোশতি মা প্রতি গালি দদাতি ।

(ট) বিট ইতি । কি ব্রবীতি কিমুক্তা গালি দদাতীত্যর্থ ।

(ঠ) শকার ইতি । নাপিত এব শৌরকরণেন নরাণামুপাসকী ভবতি , তথা চ
মথি উপাসকশব্দমুক্তা "ন নাপিত " ইত্যমেব মা প্রতি গালি দদাতীতি ভাব । কিমহ
নাপিত ? কথমপি নৈত্যর্থ । সুতরামিদমাক্রোশন মিথ্যবৈত্যাশয় ।

এই বনে আশ্রয়হীনদের আশ্রয় দাতা ও আমোদেব কাবণ বস্ত্র তরু-
সমূহ স্তম্ভর কাষ্য করিতেছে এবং এই বন, ছবাআমেব স্বপ্নের মত
অবক্ষিত এবং নববিজিত রাজ্যেব স্নায় ইহার ফলভোগ কবা হয় নাই ॥৪॥

(ক) ভিক্ষু । আপনার শুভাগমন ত ? । উপাসক প্রশ্ন হইল ।

(গ) শকার । পণ্ডিত । দেখুন দেখুন, গালি দিতেছে ।

(ট) বিট । কি বলিতেছে ? ।

(ঠ) শকার । আমাকে উপাসক বলিতেছে । আমি কি নাপিত ? ।

विटः । बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तौति । (ड)

शकारः । शुणु, शमणका ! शुणु । (ढ)

भिद्भुः । तुमं धम्मे, तुमं पुण्णे । (ण)

शकारः । भावे ! धम्मे पुण्णे त्ति मं भणादि । किं
हम्मे शनावके, काश्टके, कोम्भकले वा ? । (त)

(ड) शुणु शमणका । शुणु । (ण) त्वं धम्मं, त्वं पुण्यं ।

(त) भावः । धम्म, पुण्य इति मा भवति । किमहं शवक, कौष्ठक,
कुम्भकारी वा ? ।

(ड) विट इति । स्तौति प्रशंसति । तथा च हिंसापरित्यागादिसद्गुणशान्तिव्या
बुद्धोपासना प्रशंसनीयेति तदुपासकस्यापि प्रशंसनीयत्वमेवति भिक्षोरभिप्राय इति भावः ।

(ण) भिक्षुरिति । धम्मं प्राक्कनपुण्यवान् शमादृष्टशान्तिव्याय, कथमन्यथा इदंशुणु
सञ्जात इत्याशयः । इह सर्वमेवाभिहितम् । पुण्य—इह जन्मस्यपि पुण्यानुष्ठाता,
सर्वदा सदावहारादिति भावः । इदंशु स्तुतिवादमावम् ।

(त) शकार इति । शवक—धनस्य स्तुतिवादशवयिता वदीत्यर्थः । स हि
स्तुतिवादाधारणमात्राय सेनैव सुखिनैव जीविकानिर्वाहात् धम्म, पुण्यवत्तनभावकत्वाच्च
पुण्य इति भावः । कौष्ठक पाशककौष्ठक्यवहारी दूरतकर इत्यर्थः । शीऽपि च नित्य-
सामोदनाभात् धम्म, अन्यदूरतकरस्य आसीददानाच्च पुण्य इत्याशयः । कुम्भकारोऽपि
अन्यासाद्यस्यस्तिकामात्रेणैव जीविकानिर्वाहात् धम्म, दानादिपुण्यकर्म्मपिदीमि
कुम्भादिनिष्पाद्याच्च पुण्य इत्यभिप्रायः । अन्ये तु शकारवचनत्वात् व्यर्थ एवेति शब्दा
इति वदन्ति ।

(ड) विटः । त्तोमाके बुद्धोपासक बनिद्यां श्रव करितेहेछे ।

(ढ) शकारः । शोणु भिद्भु । शोणु ।

(ण) भिद्भु । आपनि धम्म, आपनि पुण्यवान् ।

कुलुत्थ-जश-शवलाइ' दुग्ग-गन्धिआइ' चौवलाइ' पक्खालेजि ।
ता तुमं एकपहानिअ' कलेमि । (न)

विटः । काणेणोमातः ! तथा तर्कयामि, यथा अनेन
अचिरप्रव्रजितेन भवितव्यम् । (प)

शकारः । कथं भावे जाणाटि ? । (फ)

विटः । किमत्र ज्ञेयम् । पश्य—(व)

प्रवरपुरुषो मनुथको न-यामि । तथा त्वं पुम्भस्मिन् पुराणं कुलुत्थं यद्द सवलादि
दूथगम्भीनि शोवराणि प्रच्छालयामि । तत् त्वं मेकप्रहारिकं करोमि ।

(फ) कथं भावे जानाति ? ।

विचित्राणि धूलिधूसराणीत्यर्थं, दूथगम्भीनि मलतैलादिममकत्वात् दुर्गन्धानि । तत्
सम्भ्रात् उक्तविधचीनप्रच्छालनेन जनस्य नितरां दृषणीयत्वात् । एकप्रहारिकम्
एकप्रहारिणैव निहतम् ।

(प) विट इति । अचिरप्रव्रजितेन अल्पकालं प्रव्रज्यायमावन्निना ।

(फ) विट इति । किमत्र ज्ञेयं नैवुण्डीज्जेयम् ? किमपि नीत्यर्थं, स्वष्टमेव
तज्ज्ञायत इति भावः । तदेव दर्शयितुमाह पश्येति ।

देधाने कुदूरुं ओ शृंगालगणं छनं पानं करिमां धाके, किञ्च प्रधानं पुरुषं ओ
मयुञ्जं हईयां आनिओ, हेहाते ज्ञानं करिं नां, आरं तूटं सेहं पुदरिणीतेहं
पुरातनं कुलुत्थकनाइयेव सुय्येव त्रायं विचित्रं (धूलिधूसरं) ओ दुर्गन्धं कोपीनं
अशाननं कवितेहिंसं । तां तोकं एकं आथातेहं मारिमां देनिव ।

(प) विट । काणेणोव पुरुष । आनि हेहा मने कवि ये, एहं
व्याक्तिं शीञ्जं प्रव्रज्यां अवलम्बनं कविमाहे ।

(फ) शकार । आपनि किं करिमां जानिनेन ? ।

(व) विट । हेहाते अदिकं किं जानिते हईवे ? । देख—

মিত্তু:। উবাগক্ৰে! एवम्। अचिन्-पञ्चजिदे हम्मो। (म)

शकार:। ता कौम तुमं जातमेत्तकज्जेव ण पञ्चजिदे?।

इति ताडयति। (म)

मिच्छु:। णमो बुद्धग्ग। (य)

विट:। किमनेन ताडितेन तपस्विना?। सुच्यतां,

गच्छतु। (र)

शकार:। अले! चिट्ठ दाव, जाव शम्पधान्नेमि। (ल)

(म) उपसर्क। एवम्। अचिरप्रव्रजितोऽहम्।

(म) तत् केन त्वं जातमात्रं एव न प्रव्रजितः?। (य) नमो बुद्धाय।

(म) भिनुरिति। एव भवदुक्तं सत्यमित्यर्थः।

(म) शकार इति। जातमात्रमसारशियत्वेन प्रव्रज्यामश्रवात् शकारवचनतया

अपार्थक्यं वाक्यमिदम्।

(य) भिनुरिति। ताडनेन मरणाशङ्कया इष्टदेव बुद्धं धरति नमो बुद्धग्यति।

“वतुर्थ्ये” षष्ठी इति पिङ्गलमूलात् चतुर्थ्ये षष्ठी।

(र) विट इति। तपस्विना टीनेन। किं फलं किमपि नैत्यर्थः।

এবং স্বল্প হইতে শুদ্ধ পদান্ত দেখেব মধ্যভাগ আবরণকালী বস্ত্রের উপবিভাগ, অত্যন্ত বড় হওয়ায় শিথিল হইয়া স্বল্পে থাকিতেছে না ॥২৫॥

(ভ) ভিক্ষু। উপাসক। এইকপই বটে, আমি শীঘ্রই প্রব্রজ্যা অবলম্বন করিয়াছি।

(ম) শকার। তা, কেন তুমি জাতমাত্রই প্রব্রজ্যা অবলম্বন করিনি না?। (এই বলিয়া প্রশ্ন কবিত্তে লাগিল)

(য) ভিক্ষু:। বুদ্ধকে নমস্কার।

(র) বিট। এই স্বল্প লোককে তাড়ন করিয়া কি হইবে? ছাড়িয়া দাও, চনিয়া যাউক।

विटः । केन सार्द्धम् ? ।

शकारः । अत्तणो हड्ढकेण । (व)

विटः । हन्त'! न गतः । (श)

शकारः । पुत्तका ! हड्ढका ! भट्टके ! पुत्तके ! एणे
शमणके अवि णाम किं गच्छदु, किं चिट्ठदु ? । खगतम् । णावि
गच्छदु, णावि चिट्ठदु । प्रकाशम् । भावे ! सम्प्रधानिदं नए
हड्ढकेण शह । एणे मइ हड्ढके भणादि । (प)

(ल) अरे ! तिष्ठ तावत्, यावत् सम्प्रधारयामि ।

(व) आत्मनो हृदयेन ।

(श) पुत्रक ! हृदय ! भट्टारक ! पुत्रक ! एष शमणकः अपि नाम किं
गच्छतु ? । नापि गच्छतु, नापि तिष्ठतु । भाव । सम्प्रधारित मया हृदयेन सह ।
एतन्मम हृदय भणति ।

(ल) शकार इति । सम्प्रधारयामि अथ गमनविषये आलोच्य निर्द्धारयामि ।

(व) शकार इति । आत्मनो हृदयेन सह आलोच्य सम्प्रधारयामीत्यर्थः ।

(श) विट इति । हन्त खेदे । न गत इति न प्रमित, भिक्षुरिति शेषः ।
अशमितः पर नितगमेव प्रहार प्राप्तातीत्येव दु खमिति भाव ।

(प) शकार इति । भट्टारक । राजन् । अपाथे सम्बोधनमिदम्, पुत्रकेति
सम्बोधनस्य पुनरुक्तमपार्थक्यं शकारवचनत्वात् । तत्प्रमाणं प्राक् । नापी-
द्यपि अपार्थमेव ।

(ल) शकार । अरे । आज्ञाचना करिषा आनि ये पयाञ्च एकटे
निर्द्धारण करि, से पर्याञ्च धात् ।

विट । काशर सहित आलोचना करिषा ? ।

(व) शकार । निष्पन्न इन्द्रिय सहित ।

(श) विट । शय ! गेन ना ।

विटः । किं ब्रवीति ? ।

शकारः । मावि गच्छदु, मावि चिद्वदु, मावि ऊगगदु,
मावि णोगगदु । इध ज्जे व भक्ति पडिअ मलेदु । (म)

भिक्षुः । णमो बुद्धग । गन्नागदम्हि । (ह)

विटः । गच्छतु ।

शकारः । णं समण । (क्ष)

(म) मापि गच्छतु, मापि तिष्ठतु, मापि उच्छमितु, मापि निश्चितु । इहेव
भटिति पतिव्वा नियताम् ।

(ह) नमो बुद्धाय । शरणागतोऽसि ।

(क्ष) ननु समणेन ।

(श) शकार इति । अथ सर्वत्र वाक्यस्यार्थं, उच्छमितु बाह्य वायुमाकर्षतु,
निश्चितु कौट वायु निःसारयतु ।

(क्ष) शकार इति । नन्विन्वयधारण, समवेन शपथेन एकेन शपथेनैव गच्छतित्यर्थः ।

(य) शकार । पूत्र ! इतर ! प्रेता ! पूत्र ! एहे त्तिन्नु याहेवे ?
ना थाकिवे ? । (यगत) याहेवेओ ना, थाकिवेओ ना । (प्रेकाशे)
पणित । आमि इदरेव सहित आनोऽना कविद्याहि । आमार इदय
इहा बनितेछे—

विट । कि बनितेछे ? ।

(म) शकार । याहेवेओ ना, थाकिवेओ ना, प्रेतासओ कविवे ना,
निवासओ कविवे ना, एहेथानेठे इठां पडिवा मरिया याउक ।

(ह) त्तिन्नु । बुद्धके नमस्कार । आमि आपनाव शवणागत इहेयाहि ।

विट । याउक ? ।

(क्ष) शकार । एकटी शपथ करिया ।

विटः । कीदृशः समयः ? । (क)

शकारः । तथा कर्हमं फेलदु, जधा पाणित्रं पड्ढादलं ग
होदि । अधवा पाणित्रं पुञ्जीकदुत्र कर्हमे फेलदु । (ख)

विटः । अहो मूर्खता ? ।

विपर्यस्तमनयेष्टैः शिला-शकल-वर्षभिः ।

मांसवृक्षैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुन्धरा ॥६॥

(ख) तथा कर्हमं क्षिपतु, यथा पानीय पड्ढाविल न भवति । अधवा पानीयं
पुञ्जीकृत्य कर्हमे क्षिपतु ।

(क) विट इति । समय, शपथः ।

(ख) शकार इति । पड्ढाविल कर्हमाकृतम् । कर्हमक्षिपे जलस्य कर्हमाकृतत्व-
मवग्रभवति । विप्रकीर्णानामेव द्रव्याणां राशीकरणं पुञ्जीकरणम्, तच्च जलस्य कदापि
न सम्भवति चिरमस्तत्वात् । तेनेदं वाक्यद्वयमेव अपार्थम् ।

विपर्यस्तेति । विपर्यस्ता विपरीता मनस्येष्टा वृत्तिर्येषां तैः, शिलाशकलवत्
प्रक्षरखण्डवत् वर्षं शरीरं येषां तैः, सुडुददेहेरित्यर्थः, मांसं मांसफलीत्पादने वृक्षा
वृक्षमृक्षपातैः, पुष्टिकरपानभीजनाभ्यां केवलदेहमांसवृद्धिकारिभिरिति तात्पर्यम्,
मूर्खैरीदृशशकारतुल्यैर्जने, इयं वसुन्धरा पृथिवी, भारक्रान्ता जाता, न पुनरन्यः
कश्चिदुपकार इति भावः ।

अथ द्वितीयपादे सुग्रीपमा, तृतीये निरङ्गं केवलरूपकम्, अप्रमत्तमूर्खसामान्यात्
प्रमत्तमूर्खविशेषशकारप्रतीतिरप्रमत्तप्रशंसा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा अपवादी
नाम विमर्षसम्भेरङ्गम्—“दोषप्रवृत्त्यापवादः स्यात्” इति दर्पणलक्षणात् ॥६॥

(क) विट । किं वक्तव्यं शपथः ? ।

(ख) शकार । मेशेडावे कर्हमं निष्कपं करक, याहाते जन
पङ्क्तिं ना इय । अधवा, जनं सुप्रीकृत कविशः कर्हमे निष्कपं करक ।

• विट । किं अद्भुतं मूर्खता ! ।

नृपाज्ञया रत्तिजनेन पालिताः

नराः सदारा इव यान्ति निवृत्तिम् ॥७॥

शकारः । शुद्ध, भावे भण्टादि । (भ)

बहु-कुशुम-विचिन्तिदा अ भूमो

कुशुम-भलेण विणामिटा अ लुक्ता ।

दुम-शिखर-लता अ लम्बमाणा

पणश फला विअ वाण्णा ललन्ति ॥८॥

(भ) सुद्ध, मावो भवति ।

बहुकुशुमविचिन्तिता च भूमि कुशुमभरेण विनामिताय इच्छा ।

दुम शिखर लता च लम्बमाना पणस फलानीव वानरा ललन्ति ॥८॥

अना इति । द्वि तदादि । नृपस्य आज्ञया, रत्तिजनेन उद्यानपालकेन नगर-पालकेन च पालिता रक्षिता कन्युपशोभिता, कटोरामि निषण्णभिर्वायोर्भावान् नियन्त्रामि लताभि उपवेष्टिता आरता आलिङ्गताय अमी इच्छा, सदारा सभाया नरा इव निवृत्ति सुखम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति ।

अथ शौतोपमा लताप्रचयीर्लिङ्गमान्येन नायिकानायकव्यवहारसमागोपान् समासीकृत्य अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर । य शस्यविल इत्तम् ॥७॥

विटवचनमेव समर्थयन्नाह याद्वति । भूमिय अथ स्थित भूतलञ्च, बहुभि कुसुमी स्वयमेव पतिते पुष्पे विचिन्तिता विचिन्तीकृता, इच्छाय कुशुमभरेण विनामिता अवनतीकृता, दुमशिखरस्य इच्छायस्य लता च लम्बमाना अधोलम्बिता सती स्थिता, तथा वानरा पणसफलानीव कण्टकीफलानीव, ललन्ति अधोलम्बन्ति, वानराणा

फल पुष्प शोभित, पविणत ओ निश्चल लतासमूहे पविवेष्टित एवं बाङ्गाव आदेशेन वस्त्रिगणकङ्क वस्त्रित एहे सकल वृक्ष, भाष्यासमन्वित मञ्जुगणैव त्राय निवृत्ति लाभ कवितेहे ॥९॥

(ब) शकार । पणित ७७७ बलिवाहेन ।

বিটঃ । কাণেনোমাতঃ ! ইটং শিলাতলমধ্যাম্যতাম্ । (অ)
 গকারঃ । এগে মিহি আগিড়ে । এত বিটং চ চ উপবিশতি ।
 মাঝি ! অজ্জ বি সঁ যগন্তগিগিঅ' শুমনামি ; দুজ্জণ-বঅগ্গং
 বিষয় হুহুকাটো গ অগিলটি । (ট)

(অ) পর্য্যট্ঠি আনিতঃ । ভাবঃ । অথাপি । অরামি, দুর্জনে-
 বচনমিব হৃদয়ান্নাপময়তি ।

পনমকলমমানবর্ষালান্ সাম্য বনশ্বনপূর্ব্বকমশ্বনকামি পনমকলবন্ কিষিহীর্ঘংগীল-
 ল্যাশ্চিতি ভাবঃ ।

অথ উত্থানমোর্ধা প্রতি বহুসরকারণীপন্যামান্ সমুশ্বয়', শ্রীতী উপমা অ
 অলথীরহু।হিলে গ মদরঃ ।

বিনামিতা ইতি দ্রাঙ্'নিকপর্ম্ময় বনকলমধাতৌ "অপহ্লল্লবনমৌঃসুপমর্গা বা"
 ইতি দশে মানুষম্বল'ভাবান্ হ্রস্বাভাব পদাশ্চ বনকপর্ম্ময় যৌন, । অথবা "মৌপমর্গান্
 নিত্য মানুষম্বা" ইত্যুক্তির্নিষ্ক'হ্রস্বলমসহ ইতি বিক্' ।

পুথিতায়া হতাম্ ॥৫॥

(অ) বিট ইতি । "আধারৌঃখির্গীডামম্বা ধীর্ঘ্য" ইতি শিলাতলমিত্যম্ব কর্ম্মতম্ ।

(ট) গকার ইতি । আনিত উপবিট' । দুর্জনেষ বচন কটু, বাকা লাপময়তি
 মনসমীনেতি শ্রীষ ।

এই ভূতল, বহুতল পুষ্পে বিচিহ্ন হইয়াছে, পুষ্পের ভার, বৃক্ষ সকলকে
 অবনত করিয়াছে, গাছেব আগাশ্চ লতা ঝুলিতেছে এবং বানবগুলিও
 বাঁঠালের মত ঝুলিতেছে ॥৮॥

(এ) বিট । কাণেনীর পুত্র ! এই পাথরের উপর উপবেশন কর ।

(ট) শকাব । এই উপবিষ্ট হইলাম । (এই বলিয়া বিটের সহিত
 উপবেশন করিল) । পণ্ডিত । আচ্ছিও, সেই বসন্তসেনাকে স্বরণ করি
 দুর্জনের বাক্যের মত সে, মন হইতে যাইতেছে না ।

विटः । स्वगतम् । तथा निरस्तोऽपि स्मरति ताम् ।

अथवा—(ठ)

स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्द्धते मदनः ।

सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥८॥

शकारः । भावे । कावि विला यावडकचेडश्च भण्णिदश्च

“पवहणं गेण्दिच्च लहुं लहुं आअच्छे” त्ति । अल्ल वि ण्

(ड) भाव । कापि विला स्यावरकचेटस्य भणितस्य प्रवहणं गृहीत्वा लघु लघु

(ठ) विट इति । तथा तेन प्रकारेण अवशवेत्यर्थः, निरस्तोऽपि वसन्तमीनया प्रत्याख्यातोऽपि ।

स्त्रीभिरिति । स्त्रीभिर्विमानितानां स्त्रातिप्रार्थनायाः अपमानितानां कापुरुषाणाम्, मदनं कामादिगो विवर्द्धते, तु किन्तु सत्पुरुषस्य स्त्रीभिर्विमानितस्यैवेत्यर्थः, स एव मदनं, मृदु पूर्वापेक्षया कोमलं न्यूनं इत्यर्थः भवति, अपमानेन स्वर्थाकारणादिति भावः, नैव वा भवति स एव मदनो नैव वा पुनस्तत्पद्यते, नैराशयेन तद्दीजनाशात् अपमानघोभायेति भावः ।

अवाप्रस्तुतकापुरुषसामान्याभिधानात् प्रस्तुतशकाररूपकापुरुषविशेषप्रतीत्यप्रस्तुतप्रशमालङ्कारः । आख्या जाति ॥८॥

(ड) शकार इति । प्रवहणं गीशकटं गृहीत्वा, लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम्, आरच्छ इति भणितस्य लृक्तस्य आदिष्टस्य, स्यावरकी नाम चेटं स्वभृत्यस्य, कापि दीर्घा विला

(ठ) विट । (स्वगत) सेहै भावे प्रत्यागात् इहेभाष, ताहाके स्मरण करितोछे । अथवा—

द्वैलोककटुकं अपमानित कापुरुषाणां केव कामवेगं वृद्धिं पाय, किञ्च तत्कटुकं अपमानित सत्पुरुषाणां केव सेहै कामवेगं केव कोमल इहेया याथ किंवा एकेवारेहै उ२पन्नं इय ना । ॥८॥

(ड) शकार । पण्डित । इत्था स्यावरककेऽस्मिन् बलिहाहिलाम्—

আয়চ্ছৃটি ত্তি, চিনন্নি বুম্বিস্তটে । মজ্জ্হি ণ গক্কীঅদি
পাদেহিঁ গন্তু' । তা পেক্কু পেক্কু—(৬)

গাছোমজ্জগটে শূলে দুপ্পে ক্কে কুবিট-বাণ্ণ-গলিচ্ছে ।

ভূমো টট-গন্তত্তা হটপুত্তগতি ভ্ব গাম্বালী ॥১০॥

আদচ্ছতি । অথাপি গাম্বালীতি বিসম্বন্ধি বুম্বিস্ত । মধ্যাঙ্কি ন শক্যত পাদাভ্যা
গন্তু । তন্ পয় পয়—

নমো মধ্যগত সূ দুপ্পেচ্চ কপিতবানসহচ ।

ভূমিহঁটমগতা হতপুত্তগতব গাম্বালী ॥১০॥

সময়, অতীততি অথ । বিঃ বহুকাল যাবৎ বুম্বিস্তি শুধার্ত' । অথ পাদাভ্যামেব
ক্কে গত্ত্বা ভূম্যতামিথ্যা হ মধ্যাঙ্ক ইতি ।

নতু প দাভ্যা কথ গন্তু ন শক্যত ইত্যা হ নম ইতি । নমস আকাগম্য মধ্যগত
সূ মূখ্য, কপিতবানস্য সত্চ তুল্য, দুপ্পেচ্চ কটেন টটচ্চ, একব নিতানর্তাভ্রত্বাত
অন্যত্র কুপিতলেন দ্বন্দ্বাতাতিমসাদিতি ভাব । তথা হত কুরুত্বপুত্র ভীমেন বিনাশিত
পুত্রাণা দুর্ভাষিতাদীনা ইন যস্য। সা তাটশো গাম্বালী হতরাট্ঠমাত্তে'ব, ভূমি হট-
সল্লাতা, একব শৌকিন অন্যত্র আতপতাপেনিতি ভাব ।

অথ পূর্বাঙ্কে আর্থী পূর্থাপিমা, পরাঙ্কে তু শৌকী পূর্থাপিমালাভার, অনর্থীয় মিথ্যাকি-
পেচ্ছতয়া মছটি । পূর্বাঙ্কে' মধ্যাপেচ্ছয়া বানসস্য জাত্যা ন্যদত্তে'পি নানৌচিত্বদ্বাধ,
স্বকারবচনতান ।

'শূলে ইত্যঙ্কারস্য পরে' ইত্যবতীকাগদাত্যা জাতি ॥১০॥

"গাঙ্গী নিয়া ঈগ্গিব ঈগ্গিব আয়" । তথাপি তাহাব অনেক সময়
গেল, এখনও আসিতেছে না । আমি বহু সময় হইতেই ক্ষুধার্ত হই-
য়াছি । এদিকে এই মন্যাকালে পাম্বুগন ছাড়া বাইতে পারিতেছি না ।
তা, দেখুন দেখুন—

আক'শের ন্যবর্ত্তী সূত্র, কুপিত বানবের জায় হৃদর্শনীয় হইয়াছে
এবং ভূমি, হতপুত্রগতা গাম্বালী'র জায় অত্যন্ত মন্তপু হইয়াছে । ০॥

বিট: । এবমিতত্ ।

ছায়াসু প্রতিমুক্তশয্যকবলং নিদ্রায়তে গোকুলং

লৃণ্মাৰ্শ্চ নিপীযতে বনমৃগৈৰুষ্ণং পয়: সারসম্ ।

সন্তাপাদতিশঙ্খিতৈর্ন নগরীমার্গা নরৈ: সেব্যতে

তস্মাং ভূমিমপাস্য চ প্রবহণং মন্যে ক্চিচ্ সংস্থিতম্ ॥১১॥

শকার: । ভাবে ।

শিল্পি মম শিল্পীণি ভাব ! শুজ্জশ্চ পাড়ে

শউষ্ণি-স্বগ-বিহঙ্গা লুক্কশাহাশু লীয়া ।

ছায়াশিল্পি । গোকুল গোসমূহ, ছায়াসু অনাতপস্থানেষু, প্রতিমুক্তি নিদ্রাপ্রভাবাদেব পরিত্যক্ত শয্যকবলী ঘাসঘাসী যচ্ছিনু কম্বুশি যদয়যা তথা নিদ্রায়তে । লৃণ্মাৰ্শ্চ, বনমৃগৈর্বন্যপয়সি, উষ্ণমেব, সারস সরীসৃপস্যাদমিতি সারস পয়ী জলম্, নিপীযতে । সন্তাপাদাতপতাপাত অতিশঙ্খিতৈরত্যন্তভীতৈ, নরৈর্জনৈ, নগরীয়া মার্গা পথ্যা, ন সেব্যতে ন গম্যতে । অতএব চ প্রবহণং তব গৌশকটম্, তস্মা ভূমিম্, অপাস্য পরিত্যজ্য, ক্চিচ্ ছায়াস্থানে, সংস্থিতনবস্থিতমিতি মন্যে ।

অতঃ সময়েই নিত্যান্ততাপাকুলত্বপ্রতিপাদনকার্য্যে প্রতি বহুতরকারণোপন্যাসাত্মক সমুদ্রয়, তত্ক্ষণতঃশিচ্ছিত্যা চ প্রবহণস্য ক্চিৎকবলস্থানরূপসাম্বল্যস্য তাপাতিরেকসাধনেন জ্ঞানাদনুমানান্তরাদি । তথা প্রথমে পাড়ে ক্চিৎকবলি দ্বিতীয়যৌথ কম্বুশি প্রত্যয়াৎ প্রত্যয়বিষয়ী ভগ্নপ্রকলনাধীয, স চ "নিদ্রায়তে গোকুলে" ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

শাহ্মলবিজ্জীভিত ইতম্ ॥১১॥

বিট । ইহা এইরূপই বটে ।

গুরুগণ ঘাসের গ্রাস পরিত্যাগ করিয়া ছায়াতে নিদ্রা যাইতেছে, বহু পশুগণ পিপাসার্থ হইয়া, সরোবরের উষ্ণ জল পান করিতেছে, মনুষ্যগণ রৌদ্রের ভয়ে অত্যন্ত ভীত হইয়া নগরের পথে গমনাগমন করি-

गल-पुलिग-मगुग्गा उण्हदीहं गगन्ता

घल-गलण णिगण्णा आटप णिव्वहन्ति ॥१२॥

भावे । अज्ज वि शे चेडं णाअच्छदि । अत्तणो विणोदण-
णिमित्त कि पि गाइग्ग । इति गायति । भावे । भावे । शुटं
तुए । ज मए गाइद । (ठ)

भाव ! शिरसि मम निलोनी भाव । सूर्यस्य पाद

शकुनि खर विहङ्गा इधशाखाम् लीना ।

नर पुरुष मनुष्या उणदीर्घं श्रमन्ती

गृह शरथ निपथा आतप निर्वहन्ति ॥१२॥

(ठ) भाव ! अद्यापि म चेटी नामकृति । आत्मनी विभोदननिमित्त किमपि
गम्यामि । भाव । श्रुत त्वया ? । यन्ममा गीतम् ।

शिरसीति । इ भाव । विद्वान् । मम शिरसि सूर्यस्य पादं करणं, निलीन
पतितं, शकुनि खर विहङ्गा पक्षिण इत्यथ, इधशाखाम् लीना प्रच्छन्ना स्थिता
आतपतापभयादिति भावः । नर पुरुष मनुष्या मानुषा इति तात्पर्यम्, गृह शरथमपि
गृहमेव तत्र निपथा स्थिता, उणद्य तत् दीर्घं च ति उणदीर्घं यथा स्यात्तथा श्रमन्त
श्रमं त्यजन्त्य सन् आतपं सूर्यतापम् निर्वहन्ति अतिक्रामन्ति ।

अत्र शकुनिखरविहङ्गा इति नरपुरुषमनुष्या इति गृहशरथमिति च पद्यायशब्दानां
प्रयोगं शकारवचनस्य पौनःपुन्यस्य कारणात् दीर्घावच्छेदः । मालिनी हन्तम् ॥१२॥

तेहे ना । श्रुत्रां आमि मने कवि—तोमार गाडीथाना, मञ्जुप्तं स्थान
पवित्र्याग करिया, कोथाओ (छायाते) अवस्थान कवितेहे ॥११॥

शकार । पठित । श्रुत्येव । कवण, आमाव मन्तके पतित ह्ये-
तेहे, पस्किगणं वृक्षेव शाखाय प्रच्छन्नभावे अवस्थान कवितेहे,
मञ्जुगण, उक्कं ओ दीर्घं निश्वासं त्याग कवतः गृहेव भित्तरे वसिया बोद्ध
अतिबाहित कवितेहे ॥१२॥

বিট। কিমুচ্যতে ? গম্বর্বা ভবান্ । (ণ)

শকার কধং গম্বল্বে ণ্ ভবিশ্ণং ? (ত)

হিঙ্গু জ্বলে জীলক-ভদ্রমুস্ত্যে বচাঘ গণ্ঠী শগুড়া অ শৃগুঠী ।

এগ্নে ময় শ্বেবিদ গম্বজুক্তী কধং ণ্ হম্গে মধুল শ্গলৈচ্চি ॥১২॥

(ত) কথ গম্বর্বো ন ভবিষ্যামি ?

হিঙ্গু জ্বলা জীরক ভদ্রমুস্তা বচাঘা যন্নি শগুড়া অ শৃগুঠী ।

এয়া ময়া শ্বেবিদা গম্বযুক্তি কথ নাচ মধুরস্বর ইতি ॥১২॥

(ণ) বিট ইতি । কিমুচ্যত অধিক্রমিত শপ, গম্বর্বা গম্বর্বস্বরূপপরমসুস্বর-
স্বাভিতি ভাব । সাঙ্গুগুণীক্কারয়ম্ ।

হিঙ্গু জ্বলেতি । হিঙ্গু ভিলদাষ্যদ্রব্যবিগ্ৰহে লজ্বলা মযুক্ততয়া শ্বেভিতা, জীরক
যুক্তা ভদ্রমুস্তা সৌপধি বশপ জীরকভদ্রমুস্তা বচাঘাসদাষ্যদ্রব্যস্য যন্নি পর্বভাগ
গুঠেন সহতি শগুড়া শৃগুঠী স্বনামগ্ণ্যাতী দ্রব্যবিগ্ৰহ, এয়া এততসমষ্টিমিথিতা, গম্ব
যুক্তির্গম্বর্বাধোগ মগম্বর্বাধামতি যাবত ময়া শ্বেবিদা ভাচতা, সুতরাং কথ নাচ
মধুরস্বরো ভবযামতি শপ ।

চক্রদ্রাঘাণা ধারী মগম্বর্বা নাত্পদ্যতে ম বা তত্সীধনে কণ্ঠস্বরীঃপি মধুরী জায়ত
ইতি শকারবচনত্বাদপাথমিদ মম্বম্ ।

সপজা তর্কম্ ॥১২॥

(ত) পণ্ডিত । এখনও মে ভূতা আমিগ না । হুতবা আম্ম-
বিনোবনেব চক্ৰ আমি কিছু গাই । (এই বলিঘা গাইতে নাগিন)
পণ্ডিত । পণ্ডিত । আপনি শুনিজন ? আমি ঘাশ গাইনাম ।

(ণ) বিট । অনিক কি বলিব । তুমি একেবারে গম্বব ।

(ত) * কব । আমি গম্বর্ব হইব না কেন ?

হিঙ্গু বাভিত্ত জীরক ও ভদ্রমুস্তা, ব'চর পর্বভাগ এবং শৃগুঠর সহিত
শৃগুঠী, এই সকল গম্বর্বাধোগ শ্বেব আমি মেনন করিযাছি হুতবা মধুর
স্বর না হইবে কেন ? ১১৩

भावे । अज्जवि चेड्ढे णाअच्छदि । (न)

विटः । स्वस्थो भवतु भवान्, मम्रत्येव आगमिष्यति । (प)

तत प्रविशति प्रवहणाधिकृता वसन्तसेना चेटव ।

चेटः । भीदे कुलु हग । मज्जण्हिके शुज्जे । मा दाणिं कुविदे नाअगाल-शरणाणि हुविशादि । ता तुलिट वहामि । जाध, गीणा । जाध । (फ)

वसन्त । हड्डी ! हड्डी ! ग कुलु वड्डमाणअस्स अअं मरसंजोओ, किं खेदं ? । किं ग कुलु अज्जचारुदत्तेण वाहण-

(न) भाव । अद्यापि चेटी नागच्छति ।

(फ) भीतं वसन्तम् । साध्याङ्गिकं सूत्रम् । मा इदानीं कुपितो राजश्याल-
मन्यानी भविष्यति । तत् त्वरितं वहामि । यातम् शवो यातम् ।

(प) विट इति । स्वस्य प्रकृतिस्य ।

(फ) चट इति । साध्याङ्गिका मध्याङ्गमसृष्ट सूत्रम्, अतः पदाभ्यां वसन्तमशक्ततया मन्वित्त्वेन च कोपमश्रव इति भावः ।

हिन्दूशोडित, मनीषर्चर्मसंयुक्त एव तैलं च घृतं निश्चितं करिष्य
आलोडितं कोकिलर मांसं आनि शोड्याहि, इतवाः आनि म्भुवश्व
ना इडेव केन ११७१

(न) पठित । एतन् च हृता आसितेच्छे ना ।

(प) विट । इति सूत्रं १७, एतन् च आसितम् ।

ताहारं पत्रं गाङ्गीते उठिषा वसन्तसेना च हृत्सेन प्रवेत् ।

(फ) हृता । आनि डीउ इहेया पडिमाहि । मधाहरेर यदा ।

ता, ब्राह्मणं शाला मन्थानं कुरु ना इत्तं, एहं अज्ज आनि ताङ्गाताडि
राहे । दा गरु दा ।

पङ्क्तिस्ममं परिहरन्तेण अस्मो मणुष्मो अस्म' प्रवहणं पेसिदं भवि-
स्सदि ? । पुनरदि दाह्णिणं लोअणं वेवदि मे हिअअ', सुम्माओ
दिमाओ, मच्चं ल्जेव विमंठुलं पेक्वामि । (व)

गकारः । नेमिघोषमाकर्ण्यं । भावे । भावे । आगटे पव-
हणे । (भ)

विटः । कथं जानामि ? ।

(व) दा धिक् । दा धिक् । न खलु वडमानकस्याय स्वरसयोग । किन्तु
इदम् ? किं खलु आर्थचानुत्तरण वाचनपरिग्रहं परिहरता चत्वा मनुष्योऽन्त
प्रवहणं प्रेषितं भवियति ? । स्फुरति दक्षिण लाचनम् वेपत मे हृदयम गृह्या
दिग, सर्वमेव विसृज्युल पश्यामि ।

(भ) भाव । भाव । आगत प्रवहणम् ।

(व) चट इति । वडमानकस्य परिचितस्य वटाव्यचारुदसभ्यस्य, अथ स्वरसयोग
कर्णे कल्पध्वनिमध्वनी न खलु, विभिन्नप्रकारत्वादिति भाव । वाचन शकटसञ्चालने
परिश्रमे वडमानकस्यासामान्यं, परिहरता परिहृत्तु'निच्छतत्यर्थं, पुनरपि वडमानकस्यैव
प्रेरणं तस्य सञ्चालनं परिश्रमे भवदिति विविच्येत्यर्थं । स्त्रीणां दक्षिणाधिस्यन्दन
विपत्सूत्रकम् । विमंठुल प्रतिशूलम् ।

(भ) शकार इति । नेमिघोष धूर्णमानचक्रमालशब्दम् ।

(व) वनश्रसेना । हाय । हाय । एहे स्ववसंयोगेण त वडमानेनव
नहे । ए घटेनाटा कि । तवे वि आद्य चारुपद, यातायातेव पवि-
त्रम ना इहेदार जञ्ज, अञ्ज माश्व एवं अञ्ज गाडी पाठाईयाछेन ।
आमाव मन्दिण चक्रु स्फुलित इहेतेछे, हनन कापितेछे एवं दिव् नवन
शृङ्ख बलिद्या बोध इहेतेछे, एहेरूप सकलहे प्रतिबुल सेधितेछि ।

(उ) शकारः । (चक्रप्राप्तेव शब्द उच्यते) पठित । पठित ।
गाडी आदिग्राहे ।

শকার: । কিং ণ পেক্বদি ভাবে ? বুহুশুশ্ৰলৈ বিশ্ব ঘুল-
ঘুলান্মাণং লক্কোশ্চদি । (ম)

বিট: । হা। মাধু লচ্চিতম্ । অয়মাগত: ।

শকার: । যুক্তকা! যাবলকা! চেড়া! আগদে শি? । (য)

চেট: । অধহ্ । (র)

শকার: । পবহ্ণে বি আগদে ? । (ল)

চেট: । অধহ্ । (ব)

শকার: । গোণা বি আগদে ? । (শ)

(ম) কি ন প্রোচতে ভাব: ? বৃহস্কর এব ঘুরঘুরায়মাণং লক্ষ্যতে ।

(য) যুক্ত! স্যাবরক! চেট! আগতীশি? ।

(র) অধকিম্ । (ল) পবহ্ণমপ্যাগতম্ ? ।

(ব) অধকিম্ । (শ) গোণাবপি আগতী ? ।

(ম) শকার ইতি । ঘুরঘুরায়মাণ "ঘুর ঘুর" ইত্যেবমভ্যক্ত শব্দে ক্রুর্বাণম্, পবহ্ণমিতি শ্রেয়:, পথি ঘূর্ণমাণ্যচক্রঘর্ষণাদিহি ভাব: । বৃহস্করোপি মনিকা-
বিলিখনকালে 'ঘুর ঘুর' ইত্যেব শব্দে কৰোতীতি দ্রষ্টব্যম্ ।

বিট । কি কবিতা জানিলে ? ।

(ম) শকাব । পণ্ডিত । আপনি কি দেখিতেছেন না ? বৃক
শূবরেব ত্রাশ 'ঘুর ঘুর' কবিতেকে বলিয়া লক্ষ্য হইতেছে ।

বিট । (দেখিয়া) ভাল লক্ষ্য কবিতাছ । এই আসিয়াছে ।

(য) শকাব । পুত্র! স্যাবরক! ছুতা! আসিয়াছিম্ ? ।

(র) ছুতা । হাঁ ।

(ল) শকার । গাড়ীও আসিয়াছে ? ।

(ব) ছুতা । হাঁ ।

(শ) শকার । গরু দুইটাও আসিয়াছে ? ।

चेटः । अधइं । (प)

शकारः । तुमं पि आगदे ? । (स)

चेटः । महासम् । भटके ! अहं पि आगदे । (ह)

शकारः । ता पवेशिहि पवहणं । (च)

चेटः । कटलेण मग्गेण ? । (क)

शकारः । एदेण ज्जेव पाय्यानखण्डेण । (ख)

चेटः । भटके ! गोणा मलेन्ति, पवहणे वि भज्जेदि,
हग्गे वि चेडे मलामि । (ग)

(प) अयकम् । (स) त्वमपि आगतः ? ।

(ह) भटारक । अहमप्यागतः । (च) तत् प्रवेश्य प्रवहणम् ।

(क) कतरुण मार्गेण ? । (ख) एतेनैव प्राकारखण्डेन ।

(ग) भटारक । गावो मियन्ति, प्रवहणमपि भज्यते, अहमपि चेटी मिये ।

(ह) चेट इति । प्रवहणदर्शने सत्यपि पुनरागमनप्रश्नात् मार्गद्वयमाभीदिति प्रतीयते ।

(ख) शकार इति । एतेनैव सन्मुखवर्तिनैव, प्राकारखण्डेन दृग्ग्रायमानप्राचीर-
भागेन तदुपगित्त एवेत्यर्थः ।

(ग) चेट इति । सर्वत्र प्राकारखण्डेन प्रवेशने इति सन्ध्यतः । गोमरणादिकल्पु
प्राकारोपरि वर्तित्वादिवात् ततः पतनाच्चेति वीज्यम् ।

(ग) हुत्ता । ई ।

(स) शकारः । तुहेऽयमिवास्मि ? ।

(ह) हुत्ता । (शास्त्रेण महित्वात्) अह ! आनिऽयमिवास्मि ।

(च) शकारः । तत्रे गावोपाना त्तिउत्तरे आन् ।

(क) हुत्ता । क्वान पथे ? ।

(ख) शकारः । एहे प्राचोत्तरेण उपरं म्मिहै आन ।

বিট: । एवं भवतु । इत्यারोहति ।

शकारः । अथवा चिद्ध तुमं । तुह वप्पकेलके, पवहणे ?
जेण तुमं अग्गदो अहिलुअग्गि । हग्गे पवहणशामी अग्गदो
पवहणं अहिलुहामि । (ट)

विटः । भवानेवं ब्रवीति । (ठ)

शकारः । जइ वि हग्गे एव्वं भणामि, तधावि तुह एग्गी
आदले अहिलुह भट्टेत्ति भणिट्ठु । (ड)

(अ) भाव । आगच्छ, प्रवहण पश्यावः । भाव । त्वमपि मे गुरु, परमगुरु प्रेक्ष्यसे,
सादरकः अभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति त्व तावन् प्रवहणमयत अधिरोह ।

(ट) अथवा तिष्ठ त्वम् । तव वपौय प्रवहणम् ? वन त्वमयत, अधिरोहमि ।
अह प्रवहणशामी अयत प्रवहणमधिरोहामि ।

(अ) शकार इति । अपिरेवार्थ, तमेवेत्यर्थ, । सादरक 'आदरणीय', अभ्यन्तरक
अन्तरहृद्य, इति द्विती, पुरस्करणीय सर्वत अयत, म्यापनीय ।

(ट) शकार इति । वप्रम्य पितृदिदमिति वपौयम्, प्रवहण किमिति काकु ।

"वप्रमात म्विया सेव्वा अरे रेथी च रोधमि" इति विक्राण्णंश ;

(ठ) विट इति । एव 'त्व तावन् प्रवहणमयत अधिरोह' इत्य भवानेव ब्रवीति ।
अतस्तदनुगारिणाहमयतोऽधिरोह, गच्छन्न दीयीति भाव ।

आपनाके शुरु, এমন কি পরম শুরু বলিয়া দেখি এবং আমার করি ও
অন্তরঙ্গ বলিয়া মনে করি, সুতরাং আপনাকেই আগে করা উচিত,
অতএব আপনিই আগে আরোহণ করুন ।

विट । ठेहाई हटक । (এই বলিয়া আরোহণ করিতে লাগিল)

(ট) शकार । अथवा, छूमि धाक, तौमार बापेपर गाड़ी ? ये,
छूमि आगे उठितेछ, आमि गाड़ीर मालिक ; आमि आगे उठिब ।

(ठ) विट । छूमिई से एहैरूप बानियाहिले ।

विटः । आरोहत्तु भवान् ।

गकारः । एषे शम्पदं अहिलुहामि । पुत्तका । थाव-
नका । चेडा । पन्निवत्तावेहि पवहणं । (ङ)

चेटः । परावत्ता । अहिलुहदु भट्टालके । (ण)

गकारः । अथरुह्यावन्तीच च यदा नाटयित्वा खरितमवतीथ विट कण्ठे
अवलम्बा । भावे । भावे ! मनेशि मनेशि पवहणाधिनुटा
नक्तुशी चोले वा पडिवगदि । जइ नक्तवगो तटा उमे वि भूशे,
अध चोले त उमे वि खुज्जे । (त)

(ङ) यद्यपि अहमेव भणामि, तथापि तव एष आदर "अधगेइ भट्टारक ।"
इति भणितुम् ।

(ङ) एष साम्प्रतमधिगीहामि । पुत्तक । स्यावरक । चेत् । परिवर्तय पवहणम् ।

(ण) आधगेइतु भट्टारक ।

(त) भाव । भाव । वियसे विगस । प्रवहणाधिनुटा राक्षसी चोरी वा
प्रतिवसति । याद राक्षसी तदा उभावपि मुषिती , अथ चौर तदा उभावपि खादितौ ।

(ङ) शकार इति । इ भट्टारक । स्वामिन् । आधगाइ इति भणितु वक्तुम्
आदरा उत्र कर्तुमुचित आसीदिति शय । एव सति विनयो रक्षिती भवतीति भाव ।

(त) शकार इति । उभावपि त्वमरुचोत दावपि, चेदथ्य तु पूर्वत एव स्थितत्वान्

(ङ) शकार । यदिऽ आसि ऐहैरूप वनिद्रा थादि, उथापि आप-
नार ऐहैरूप यादत्र करा उचित छिन वे, प्रहू । आपनि उट्टून ।

विट । आपनि उट्टून ।

(ङ) शकार । ऐहै एधन उट्टितेहि । पूज्ज । स्यावरक । कृता !
गाडी सिन्ना ।

(ण) कृता । (गाडी सिन्नाइरा) प्रहू । आरोहण करन ।

शकारः । अले नाग्रशालए हग्गे , गोणा मले, अवले
कीणिशं, पवहणे भग्गे अवलं घडाइशं, तुमं मले अस्से
पवहणवाहके हुविशदि । (घ)

चेटः । शब्बं उववम्भं हुविशदि, हग्गे अत्तण्केलके ण
हुविशं । (ङ)

शकारः । अले । शब्बं पि णशदु, पाअनखण्डे ण पवेशेहि
पवहणं । (च)

(घ) अरे । राजशालकोइहम् , गावी मत्तौ, अपरौ क्रुथ्यामि , प्रवहण भग्गम्
अपर घटयिथ्यामि , त्व मत्त , अन्य प्रवहणवाहकी भविष्यति ।

(ङ) सर्वमुपपन्न भविष्यति, अहमास्मीथी न भविष्यामि ।

(च) अरे । मज्जमपि नश्यत्तु प्राकारखण्डेण प्रविश्य प्रवहणम् ।

(घ) शकार इति । मत्तौ स्यातामिति शेष । एव परवापि ।

(ङ) चेट इति । उपपन्न तव मन्थरम् । आत्मीय एतच्छरीरमन्वन्ती एत-
आच्छरीरान्निर्गती जीव पुनरेतर प्राप्स्यतीत्यर्थ ।

आत्मा यतो धृतिरु द्वि स्वभावी ब्रह्म वर्म च ।" इत्यमर ।

(ग) डूत्त । प्रडू । एक डूईटा मबिबे, गाडीओ भाद्विबे, आमि
डूत्ता वेटाओ मबिब ।

(घ) शकाव । ओवे । आमि बाज्जाव शाला , गक मवे, आव
डूईटा किनिब गाडी भाद्वे, आव एकथाना गाडी गडाईब , डूई
मबिस त, आव एकज्जन गाडीचालक हईबे ।

(ङ) डूत्ता । आप्पनाव सबनई सम्पन्न हईबे, किञ्च आमि त
आव निजेव हईब ना ।

(च) शकाव । ओवे । सकलई नष्ट हईक, तथापि प्राचीबेव उपक
दिवा गाडी आन ।

चेटः । विभज्ज ने पवहण ! गमं शासिणा विभज्ज,
अग्ने पवहणे भोदु । भट्ठके गटुअ पिवेदेमि । पविण्व । कथं
ण भग्गे ! । भट्ठके ! एगे उवल्लिदे पवहणे । (छ)

गकारः । ण छिग्गा गोणा ? ण मत्ता नज्ज ? तुमं पि
ण मत्ते ? । (ज)

चेटः । अधडं । (झ)

गकारः । भाव ! आअच्छ, पवहणं पेक्खामो । भावे !
तुमं पि मे गुलु पलमगुलु पेक्खिअशि शाटलके अब्भमन्तलके
त्ति पुलक्कलणीएति तुमं टाव पवहणं अग्गटो अहिलुह । (ञ)

(इ) विभज्जि रे पवहणं । मम शासिणा विभज्जि अन्वत् पवहणं भवतु,
भट्ठकं गत्वा निवेदयामि । कथं न भट्ठकं ' भट्ठकं ' एतदुपस्थितं पवहणम् ।

(श) न छिग्गी गोवी ? न मत्ता नज्ज ? त्वमपि न मत्त ? ।

(भ) अदकिस ।

(इ) चेट इति । विभज्जि विग्रहणं भयं भव, शासिणा मम प्रभुणा शकारेण
पदं, विभज्जि विग्रहणं भयं भव, अन्वत् पवहणं भवतु इति गत्वा, भट्ठकं मत्त-
यामिनं शकारं निवेदयामोऽन्वयः ।

(श) गकार इति । अत्र मत्तो गोवी, छिग्गा वज्ज इति अन्वयेऽन्वयः ।

(छ) छट्टा । डाअ रे गाडी । अहुरं गहितं डाअ, अत्तं गाडी
इत्तेअ, अहुरं दे दात्तेअ जानात्ते । (अ. २०० कट्ठिआ) गाडी ये डाअपि
ना ? अहुरं । एहे गाडी उपस्थितं इहेदात्ते ।

(ज) गकार । गरु छिडे नात्ते ? मत्ति मत्ते नात्ते । तुत्ते मत्ति
नात्ते ? ।

(झ) छट्टा । ई ।

(ञ) गकार । पठित । आअन, गाडी वेदि । पठित । आपि

বিট। এবং ভবতু । ইত্যরীতি ।

শকার' । অথবা চিহ্ন তুম' । তুহ বপ্পকেনক পবহণে ?
জেণ তুম' অগদো অহিলুঅগি । হম্মে পবহণশামী অগদো
পবহণং অহিলুহামি । (৪)

বিটঃ । ভবানেব ব্রবীতি । (৪)

শকার । জড় বি হম্মে এব্ব ভণামি, তথাবি তুহ এশি
আদলে অহিলুহ ভট্ঠেত্তি ভণিতু' । (৬)

(৯) ভাব । আগচ্ছ প্রবহণ পশ্যাম । ভাব । ত্বমপি মে গুরু পরমগুরু প্রিচ্যসি
সাদরক অম্বলরক ইতি পুরস্কারণীয় ইতি ত্ব তাবন প্রবহণময়ত অধিরীচ ।

(৪) অথবা নিহ ত্বম । তব বপ্রোয় প্রবহণম ? যন ত্বময়ত অধিরীচসি ।
অহ প্রবহণস্বামী অয়ত প্রবহণমধিরীচামি ।

(৯) শকার ইতি । অপিরবায়' ত্বমেবম্বয় । সাদরক অ'দরণীয় অম্বলরক
অম্বলরক ইতি হেতী পুরস্কারণীয়' সর্বত্র অয়ত স্থাপনীয় ।

(৪) শকার ইতি । বস্ময় পিতৃন্দিমিতি বস্মীয়ম প্রবহণ কিমিতি কাঙ্ক ।

"বপ্পসাত্তে ম্বিঘা চেব্ব চরী রেখী অ গীঘসি" ইতি তিকাণড়ীপ ।

(৪) বিট ইতি । এন 'ত্ব তাবন প্রবহণময়ত অধিরীচ ইত্য ভবানেব ব্রবীতি ।
অতসাদনুসারণাঃসময়তীঃধিরীচু, গচ্ছন্ন দীঘীতি ভাব ।

আপনাকে শুরু, এমন কি পবন শুরু বলিয়া দেখি এবং আদর করি ও
অস্তরঙ্গ বলিয়া মনে কবি, সুতবা' আপনাকেই আগে কবা উচিত,
অতএব আপনিই আগে আবোধন করুন ।

বিট । ইহাই হউক । (এই বলিয়া আরোহণ করিতে লাগিল)

(৪) শকার । অথবা, তুমি থাক, তোমাব বাপের গাড়ী ? যে,
তুমি আগে উঠিতেছ, আমি গাড়ীর মালিক, আমি আগে উঠিব ।

(৪) বিট । তুমিই সে এইরূপ বলিয়াছিলে ।

विटः । आरोह तु भवान् ।

शकारः । एग्रे गम्पटं अहिलुहामि । पुत्तका ! थाव-
नका ! चेडा ! यन्निवत्तावेहि पवहणं । (ठ)

चेटः । परावत्ता । अहिलुहदु भट्टानक । (ण)

शकारः । अधिदशाप्लोक्त्वा च शशा नाटयित्वा त्वरितमवतीर्थं विट कण्ठे
अश्लभ्या । भावे । भावे ! मलेगि मलेगि पवहणाधिनुट्टा
नक्कवगो चोले वा पडिवशदि । जइ नक्कवगो तदा उभे वि मूगे,
अध चोले त उभे वि खुज्जे । (त)

(ड) यद्यपि अहमेव भवामि, तथापि तत्र एव आदर "अधिगेह भट्टारक ।"
इति भणितुम् ।

(ट) एष साम्प्रतमधिरीहामि । पुत्तक ! म्यावरक । चेट । परिवर्त्तय प्रवहणम् ।

(ण) अधिगेह तु भट्टारक ।

(त) भाव । भाव । नियमे नियमे । प्रवहणाधिदृष्टा राघवी चोरी वा
प्रतिवसति । याद राघवी, तदा उभावपि मुयिती, अथ चौर तदा उभावपि म्वादितौ ।

(ड) शकार इति । हे भट्टारक ! म्यामिन् । अधिगेह इति भणितुं वक्तुम्,
आदरे यत्र कर्त्तुं मुचित आसीदिति शय । एव सति विनयो रक्षितो भवतीति भाव ।

(त) शकार इति । उभावपि त्वमहश्चेति दावपि, चेदस्य तु पूर्वत एव स्थितत्वात्

(ड) शकार । वदिओ आमि एहेरूप बनिदा थाकि, तथापि आप-
नार एहेरूप आदर करा उचित छिन वे, प्रहू । आपनि उठून ।

विट । आपनि उठून ।

(ट) शकार । एहे एधन उठ्ठितेहि । पूज । म्यावरक । छुत्ता ।
गाडी शिवाओ ।

(ण) छुत्ता । (गाडी शिवाहेया) प्रहू । आबोड्ढ वकर ।

ବିଟଃ । ନ ଶେତବ୍ୟମ୍ । କୁତୋଽବ ହୃଦୟଭୟାନି ରାଜସ୍ୟାଃ
 ସନ୍ଧାରଃ । ମା ନାମ, ତେ ମଧ୍ୟାହ୍ନାର୍କ-ତାପ-ଚ୍ଛିଦ୍ର-ଦୃଷ୍ଟେଃ ସ୍ୟାବରକସ୍ୟ
 ସକଚ୍ଚୁକାଂ ଛାୟାଂ ଦୃଷ୍ଟା ଭ୍ରାନ୍ତିରୁତ୍ପନ୍ନା ? । (ଧ)

ଶକାରଃ । ପୁତ୍ତକା ! ଯାବଲକା ! ଚେଢ଼ା ! ଜୀବେଶି ? । (ଢ)

(ଢ) ପୁତକ ! ସ୍ୟାବରକ ! ବିଟ ! ଜୀବେଶି ? ।

ସ୍ଥିତିସନ୍ଧବ ଇତି ଭାବଃ, ସୁପିତୌ ଅପହତୌ । ଅପ ପଞ୍ଚାକ୍ଷରେ । ଅପାପି ପୂର୍ବବଦିବ
 ଯୋଗ୍ୟତାମତିକ୍ରମ୍ୟାଭିହିତମ୍ । ତେନ "ଯଦି ରାଧଶି, ତଦା ଉଭାବପି ଯାଦିତୌ । ଅପ ଧୌଃ,
 ତଦା ଉଭାବପି ସୁପିତୌ" ଇତ୍ୟୁକ୍ତିଃ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ୟା ।

(ଧ) ବିଟ ଇତି । ହୃଦୟଭୟାନି ଶୈଶକଟେ । ସନ୍ଧାରୀ ଗମନମ୍ । ମଧ୍ୟାହ୍ନାର୍କସ୍ୟ ତାପେନ
 ହିମା ମାସିତା ଦୃଢିର୍ଦର୍ଶନଶକ୍ତିର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଶାହସ୍ୟେ ତେ ତପ, ସ୍ୟାବରକସ୍ୟ ତଦାଽଭ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରବହଜ-
 ବାହକସ୍ୟ ଭୂତ୍ୟସ୍ୟ, କସ୍ତୁକେନ ସାଗ୍ଧାଗ୍ଧେନ ଶାବାବରକେନ ସଂହିତି ଶାମ୍ । ତଦା ବିଦ୍ୟମାଣସ୍ୟ
 ନେ ତବ, ମା ନାମ ଭ୍ରାନ୍ତିରୁତ୍ପନ୍ନା ନ କି ଧର୍ମୀ ଜାତ ? ଅପି ଯୁ ଭ୍ରାନ୍ତିରୈଶୌତ୍ପନ୍ନା, ନ
 ପୁନର୍ବନ୍ତୁତ ପବ ରାଧଶି ଧୌଶି ବେତି ଭାବଃ ।

(ଧ) ଶକାର । (ଆବୋଧେନ କବିତା, କେଶିତା, ଉଚ୍ଚ ଅଭିନୟ କବିତା,
 ତାତ୍ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାନିତା, ଗଳକ୍ଷେତ୍ରେ ନିଟେକେ ଦାତ୍ତେ କବିତା) ପଞ୍ଚିତ । ପଞ୍ଚିତ ।
 କବିତା, କବିତା । କାଦେ, ଏକଟା ବାକ୍ୟମ୍, କିଂବା ଏକଟା ଚୋର ଗାଢ଼ିତେ
 ଉକ୍ତିତା କବିତା ଦହିତା । କି ବାକ୍ୟମ୍ ଇତ୍, ତଦେ ଆମାକ୍ଷେନ ଦୁଃ କ୍ଷେତ୍ରକେ
 ତୁରି କବିତା ନିତା । ଆର ଯଦି ଚୋର ଇତ୍, ତଦେ ଦୁଃ କ୍ଷେତ୍ରକେଟି ଶାହିତା
 କେଳିତା ।

(ଧ) ବିଟ । ଉଚ୍ଚ କବିତା ନା । ଏତେ ଗବର ଗାଢ଼ିତେ ବାକ୍ୟମ୍ ଆଗ-
 ନନ ହେବେ କିତ୍ତେ ? । ମଧ୍ୟାହ୍ନେର ସୂକ୍ଷ୍ମେର ତାପେ ତୋମାର ପୃଷ୍ଠିକ୍ଷି ନେ
 ହେତା । ତାହାତେ ଅବରାଧାର ନହିତ ସ୍ୟାବରକେର ଛାୟା କେଶିତା ତୋମାର
 ଅନ ହେ ନାଟେ ତ ? ।

(ଧ) ଶକାର । ପୁତ ! ସ୍ୟାବରକ ! ଦୃଷ୍ଟା ! ଭ୍ରାନ୍ତିରୁତ୍ପନ୍ନା ? ।

चेटः । अधङ् । (घ)

शकारः । भावे ! पवहणाधिन्दूटा इत्यत्रा पडिवशदि ।
ता अवलोएहि । (न)

विटः । कयं स्त्री ! ।

अवनतशिरसः प्रयाम शीघ्रं

पथि वृषभा इव वर्षताडिताक्षाः ।

मम हि मदसि गौरवप्रियस्य

कुलजनदर्शनकातरं हि चक्षुः ॥१५॥

वसन्त । सविषयमात्मगतम् । कथं मम गृह्यणार्णं आश्रामश्री

(घ) अथकिम् । (न) भाव । प्रवहणाधिन्दूटा स्त्री प्रतिवमति । तदवलीकथ ।

अवनतति । पथि वर्षत्रंष्टिभि ताडिते पीडिते अचिणी रीया ते तादृशा वृषभा इव, अवनतानि शिरसि रीया ते तादृशा परस्वीदर्शनभयादिति भाव । वय शीघ्र प्रयाम इती गच्छाम । हि यस्मान्, मदसि मञ्जनसमाजे, गौरवप्रियस्य सम्भ्रातृभाभि-
लाषिण, मम चक्षु कुलजनस्य कुलस्त्रिया दर्शने कातर हि असमर्थमेव . तथा च यदीदानीं परस्विय पर्ययम्, तत्र प्रथित, तदा मञ्जनसमाजे मम गौरव न श्यत्, तनेत प्रस्थानमेव मे श्ये इति भाव ।

अथ कारणेन कार्यमसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कार श्रौतीपमया सङ्गीयत ।
पुष्पिताया च वक्ष्यते ॥१५॥

(घ) लृत् । हा ।

(न) शकार । पडित । एकटा स्त्रीलोक गाडीते उठिवा बसिया बहिवाछे । ता देखून ।

विट । स्त्रीलोक । । पथे वृष्टिपीडित-दृष्टि वृषेव ज्ञाय, आसि अव-
नतमस्तक इहैयां, एथान इहैते शीघ्र चनिया याईव । कावण, आसि मञ्जन-
समाजे गौरवाभिनायी, श्रुतवां आमार नयन, कुलवृन्दर्शने असमर्थ ॥१५॥

ଜୀବ ରାତ୍ରସ୍ମାଲୋ । ତା ସଂସଦ୍‌ଦହି ମନ୍ଦଭାଗ୍ନା । ଏଠା ଦାଣି
 ମମ ମନ୍ଦମାତ୍ୱୀଣ ଋଷରକ୍ଷେତ୍ତପଢ଼ିତୋ ବିତ୍ତ ବୌତ୍ରମୁତ୍ତୀ ଶିପ୍ଫଲୋ
 ବ୍ରହ୍ମ ଆଗମଣ୍ଠୋ ସଂବୁତ୍ତୋ । ତାକିଂ ଏତ୍ତ କରଦ୍ଵକ୍ଷମ୍ ? । (ପ)

ଶକାରଃ । କାଦଳେ କ୍ତୁ ଏଠି ବୁଢ଼ଚେଢ଼ି ପବହଣଂ ଶାବଲୋଫଡ଼ି ।
 ଭାବେ । ଆଲୋଫହି ପବହଣଂ । (ଫ)

ବିଟଃ । କୋ ଦୋପଃ । ଭବତ୍ଵେବଂ ତାବତ୍ ।

(ପ) କଦ୍ଦ ମମ ନୟନଶିରାସାକର ଏବ ରାଜଶାଳ । ତତ୍ ମଗ୍ନିତାକ୍ଷି ମନ୍ଦଭାଗା ।
 ଏତଦିଦାନୀଂ ମନ୍ଦଭାଗିନ୍ୟା ଋଷରକ୍ଷେତ୍ତପତିତ ଇବ ବୌତ୍ରମୁଢ଼ି, ନିଷ୍କଳମିହାଗମନ ମତ୍ତମ୍ ।
 ତତ୍ କିମିଦ୍ କରନ୍ତିୟାମି ? ।

(ଫ) କାତର ଉନ୍ଦ୍ରେ ଉଦ୍‌ବେଟ୍ ପ୍ରବହଣ ନାବଲୋକୟତି । ଭାବ । ଆଲୋକୟ
 ପ୍ରବହଣମ୍ ।

(ପ) ବସନ୍ତ ଇତି । ମର୍ବ୍ୟୈବାସମ୍ଭାବିତ ଶକାରପ୍ରବହଣ ଆଗିହତ୍ୟାତ୍ ମହତା ତଦ୍‌ଦ୍ୟ-
 ନାସ ବିଷୟ ଇତି ବୌଧ୍ୟମ୍ । ମଗ୍ନିତାକ୍ଷ ଶାବନେ ଇତି ଶପ , ଶକାରସ୍ୟ କ୍ତୁରତ୍ଵାତ୍
 ରକ୍ଷକାନ୍ତରାଭାବାଦ୍‌ ଇତି ଭାବ । ଋଷରକ୍ଷେ ଶାବନଶିକାମୟଭୂମି ପତିତ , ବୌତ୍ରମୁଢ଼ି
 ମୁଢ଼ିପଗ୍ନିତ ଧନ୍ୟାଦିବୌତ୍ରମିଦ , ନିଷ୍କଳ ଆକଦନ୍ତଦର୍ଶନାସମ୍ଭବାତ୍ ଅଦୁରୀତପଥ
 ମଧ୍ୟବାସ୍ତିତି ଭାବ ।

(ଫ) ଶକାର ଇତି । ଉଦ୍‌ବେଟ୍ ସ୍ଵାବରକାଠ୍ୟୋ ଉଦ୍‌ବେଦ୍ୟ , କାତର ପରଲୋଦର୍ଶନେ
 ଭୌତ , ଅତଏବ ପ୍ରବହଣ ନାବଲୋକୟତି ।

(ପ) ବସନ୍ତସେନା । (ବିନ୍ଦୁଗ୍ଵର ମହିତ ଦ୍ଵଗତ) ଆନାର ନରନେତ୍ର ଦୁଃଖ-
 ଉନକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଜ୍ଞାନକ୍ଷେ (ଏ ଉପହିତ) , ତା ବନ୍ଦଭାଗା ଆମି ସଂଶୟାପର
 ହୈହାହି । ଉଦ୍‌ବେଦ୍ୟେ ନିପତିତ ବୌତ୍ରମୁଢ଼ିର ଗ୍ରାହ, ଏମନ ଆନାର ଏଠି
 ଆଗମନ ନିଷ୍କଳ ହୈହାଚ୍ଛେ । ତା, ଏମନ ଆମି କି କରାମି ? ।

(ଫ) ଶକାର । ଏଠି ବୁଢ଼ କୃତା କାତର ହୈହା ପଢ଼ିହାଚ୍ଛେ , ତାଠି
 ଗାଢ଼ି ବେଷିତେଛେ ନା । ପତିତ ! ଆପନି ଦେଖୁନ ।

शकारः । कथं शिथला उडडेन्ति वाश्रगा वच्चेन्ति । ता जाव भावे अक्वीणिं भक्वीश्रटि, टन्तेहिं पेक्विश्रटि, दाव हगो पनाइगं । (व)

विटः । वमलसेना इहा सविषादमाकगतम् । कथमये मृगी व्याघ्र-
मनुमरति । भोः कष्टम् । (भ)

शरच्चन्द्रप्रतीकाश पुनिनान्तरगायिनम् ।

हमी हसं परित्यज्य वायमं ममुपस्थिता ॥१६॥

(व) कथं शिथला उडडेन्ति, वायमा व्रजन्ति । तत् यावत् भाव अचिध्या भस्यते, दक्षै प्रस्यत, तावदह पनाइय्य ।

(ग) शकार इत । उडडल वडडमा गच्छन्ति । वायमा काका । व्रजन्ति भूतनेव विजगन्ति । अमहसमूचकमेतत् । तदयावदिति । शगाला व्रजन्ति, वायमा उडुयन्ति । तदयावताव अचिध्या प्रस्यत, दक्षैर्भस्यत राक्षस्या इति शय । तावदह पनाइय्य इति क्रमा वाहय्य । अक्रमन्वभिधान शकारभ्यभावात् ।

(भ) विट इत । मृगी व्याघ्रमनुमरतीत्यनेन शकारद्वारा वमलसेनाया विपत्ति सूचिता । अतएवाव अपमनुमप्रश मालङ्कार ।

शरदिति । हमी पश्चिमी शरच्चन्द्रप्रतीकाश शरच्चन्द्रवत् यथवर्णम् । एतेन चारुदत्तस्य यशस्यस्यल नितान्तिनिर्दायत्वञ्च व्यस्यत । पुनिनान्तरं नद्यादीक्षीगीत्वितर्दमे गीत तिठतीति तम् । अनेनापि चारुदत्तस्य निरापहे श्रवर्तित्व सूच्यते । हस

विट । दोष कि ? । एईरूपइ इउक ।

(व) शकाव । हाय । शिथल उडडित्ते, काक दौडाईतेछे । सुत्रां ये पयास्य पण्डित्तोके नयनद्वारा उन्मत्त करे एवं दयद्वारा दर्शन करे, जाहार मध्ये आनि पलाईव ।

(भ) विट । (वसुधसेनाके देखिया, विषादेर सहित श्रगड) हरिणी ये व्याघ्रेर अश्रमरण कवितेछे । हाय । कि कष्टे ।

জনান্তিকম্ । বসন্তসেনে ! ন যুক্তমিদং নাপি সত্ৰশমিদম্ । (ম)

পূৰ্ব্বং মানাটবজ্জায় দ্রব্যার্থে জননীবশাৎ ।

বসন্ত । ণ । ইতি শিরয্যালয়তি । (য)

বিটঃ । অগৌণ্ডীর্থ্যস্বভাবেন বৈশভাবেন মন্যতে ॥১৩॥

(য) ন ।

পরিব্যজ্য, বায়স কাঙ্ক্ষম্, সমুপাস্থতা সম্ভাষা । তথা খ হস্য উক্তবিধহ সম-
পরিব্যাজানন্তর বায়স প্রতি সমুপস্থানমিব তথাপি আরুদত্তপরিব্যাজানন্তর শকার
প্রতি সমুপস্থান নিতান্নাযৌগ্যত্বাৎ মহাদু স্বকরমিতি ভাব ।

অতএবাহ অপ্রমুতসমাৎ প্রমুতসমপ্রতীতিরূপা অপ্রমুতপ্রশ মা লুণীপময়া সঙ্গীর্থ্যে ।
অমিপ্রায়ী নাম নাঞ্চালচণ্ড । যথা দর্পণে—

“অমিপ্রায়ন্তু সাহস্যাৎসাহস্যার্থস্য কল্যণা ॥১৫॥

(ম) জনেতি । ইদং তব সমুপস্থানম্, ন যুক্ত নোচিতম্, নাপি সত্ৰশ
যৌগ্যম্, তব উত্তমাত্মনাৎ শকারস্য তু পুরুষাধমত্বাদিত্যাশয় ।

ন যুক্ত কথমিত্যাচ্চ পূর্বমিতি । মানাৎ শকারাপিচ্ছয়া আশ্মন উত্তমত্বাভিমানাৎ,
পূর্বং শকারমবজ্জায় ত্বয়া, দ্রব্যার্থে ধনলাভার্থে, জননীবশাৎ মাতৃগৌণ্ডীর্থ্যবশাৎ,
অগৌণ্ডীর্থ্যমনৌদার্থ্যমেব স্বভাবো যথিন্ সাহস্রেন, বৈশভাবেন বৈশ্যালয়স্বভাবেন, মন্যতে

শব্দচ্ছেষেব জায় উভবর্ণ এবং পুলিনদেশে অবস্থিত হংসকে পবিত্রাঙ্গ
কবিয়া হংসী, কাককেব নিবট উপস্থিত হইয়াছে ॥১৬॥

(ন) (বসন্তসেনাব নিবট চূপি চূপি) বসন্তসেনে । তোমার এই
আগমন সঙ্গত হয় নাই এবং অশুদ্ধপও হয় নাই । কাবণ—

পূর্বে অভিমান বশতঃ শকারকে অবজ্ঞা করিয়া, এখন ধনের
নিমিত্ত মাতার আদেশে—

(ম) বসন্তসেনা । না । (এই বলিয়া মন্তক সকালন করিল)

বিট ।—এবং অশুভার বেত্রাঙ্গদের বভাববশতঃ নিজের আগমনই
সঙ্গত বলিয়া মনে করিতেছে ॥১৭॥

ननृक्तमेव मया भवतीं प्रति—“सममुपचर भद्रे ! सुप्रिय-
ञ्चाप्रियञ्च ” ।

वमन्त । पवहणविपज्जासेण आगटा मरणागटम्हि । (र)

विटः । न भेतञ्चं न भेतव्यम् । भवत्वेनं वञ्चयामि ।

शकारमुपस्य । काणेनीमातः ! सत्वं राजस्येवात्र प्रतिवमति ।

शकारः । भावे ! भावे ! जइ नरुवशी पडिवशदि, ता
कीश ण तुमं मूगैदि ? । अध चोल, ता किं ण तुमं
भक्किवदे ? । (ल)

(र) प्रवहणविपर्यासेनागतः शरणा गतास्त्रि ।

(ल) भाव । भाव । यदि राक्षसो प्रतिवमति, तन् किं न त्वा मुञ्चाति ? अथ
चीरः तन् किं न त्वं भक्षितः ? ।

तस्यैव शकारस्थानिके स्वयमेवोपस्थानं लाप्यं सम्भाव्यते । तथा च पूर्वमथीश्वर-
ज्ञानेनश्रुतस्य जनस्य कारणविशेषेण योग्यतातत्त्वभावे केवलधनलाभाभ्या तस्यादर-
प्रशंदनमात्मनी नीचाश्रयताप्रकाशाद्युक्तमेवेति भावः ।

अत्र वक्तुं विधादमग्रतया न न्यूनपदतादीष ॥१७॥

(ल) शकार इति । मुञ्चाति क्षीरयति । अवापि पूर्ववन् क्रम उन्नयः ।

आमि त तोमाके पुर्केइ बनिद्याछिंलाम ये—हे भद्रे ! तूमि
प्रियजन ओ अप्रियजनके समान भावे सेवा कव ।

(र) वसन्तसेना । अनवशतः अत्र गाडीते उठिथा आसिथा पडि-
याछि । एधन आमि आपनाव शवणापन्न हईलाम ।

(ल) विट । उय कविओ ना, उय करिओ ना । इउक, ईशके
बक्कित कवि । (शकाबेव निकट याईया) काणेनीर पुत्र । मत्तई एई
गाडीते बाक्कमई बहियाछे ।

বিট: । কিমনেন নিরূপিতেন । যদি পুনরুদ্যানপরম্পরয়া
পদ্মামিষ নগরোমুজ্জয়িনীং প্রবিশাব:, তদা কো দোষ:
স্যাৎ ? । (ঘ)

শকার: । এব্ব' কিদে কিং ভোটি ? । (গ)

বিট: । एवं ক্তে ব্যায়াম: সেবিতো ধূর্য্যাণাঃ পরিশ্রম:
পরিহৃতো ভবতি । (ঘ)

শকার: । এব' ভোটু । যাবলভ্যা ! চেড়া ! মেহ পব-

(গ) এব ক্তে কি ভবতি ? ।

(ঘ) বিট ইতি । অনেন প্রবহণম্বেন জনেন, নিরূপিতেন রাঘসতয়া শীরতয়া
বা নিয়িতেন কি ফলমিতি শ্রীষ, কিমপি নেত্বর্থ' । উদ্যানপরম্পরয়া উপবনশ্রেণ্যা
পত্নীনাতপতাপ বিনাপি গমন মিথ্যতীতি দর্শিতম্ ।

(ঘ) বিট ইতি । ব্যায়াম, স্বাস্থ্যামন্যাদক কাধিকপরিশ্রম, সেবিত অনুষ্ঠিত
ধূর্য্যাণা প্রবহণবাহুকানা গবাম্ । প্রবহণবাহুকা গাব একবারমাগতা পুনর্গমনে
তীষা মহান্ পরিশ্রম সম্ভাব্যতে, স চ ন হ্যাত্ স্বাস্থ্যাকরী ব্যায়ামথ স্যাদিতি ভ্রময়-
ত্বাপি পদ্মামিষ গমনমাবয়ীকৃতমিতি ভাব ।

(ঘ) শকাব । পণ্ডিত । পণ্ডিত । যদি বাগসীই বহিয়া থাকে,
তবে আপনাকে চুবি কবিল না কেন ? আব যদি চোব বহিয়া থাকে,
তবে ভঙ্গণ কবিল না কেন ? ।

(ঘ) বিট । উহাব নিকপণ কবিয়া কি হইবে ? । যদি এই বন-
শ্রেণীব ভিত্তব দিয়া পায়ে হাটিয়া, উজ্জয়িনীনগবে প্রবেশ কবি, তা
হইলে কি দোষ হয় ? ।

(গ) শকাব । একপ কবিলে কি ফল হইবে ? ।

(ঘ) বিট । একপ কবিলে ব্যায়াম কবা হইবে এবং গরুগুলির
পরিশ্রম পরিত্যক্ত হইবে ।

इयं । अधवा चिद्ध चिद्ध, देवदारुं वरुणाथं च अगदो चलणेण
गच्छामि । ण्हि ण्हि, पवहणं अहिलुहिय गच्छामि । जेण
दूलदो मं पेक्खिअ भणियन्ति, “एणे शे लद्धियगाले भट्टालके
गच्छदि ।” (स)

विटः । स्रगतम् । दुष्करं विपमौपधीकर्तुम् । भवतु, एवं
तावत् । प्रकाशम् । काणेनीमात । एषा वसन्तसेना भवन्त-
मभिसारयितुमागता । (ह)

(स) एष भवतु । स्य वरक । चेट । नय प्रदहणम् । अथवा, तिष्ठ तिष्ठ
देवतानां ब्राह्मणानां शायत चरणेन गच्छामि । नहि नहि, प्रवहणमधिकृत्य गच्छामि ।
येन दूरतो मा प्रेक्ष्य भणियन्ति—“एष स राष्ट्रियश्याली भट्टारकी गच्छति ।”

(स) शकार इति । भणियन्ति लोका इति शब्द । राष्ट्रियस्य राज्यपालस्य राज्ञ
गणान्, भट्टारक प्रभूतधनस्वामी ।

(ह) विट इति । विपम् औपधीकर्तुं दुष्करमिचन्वय । तथा च प्राणनाशकारस्य
विषमस्य प्राणरक्षकौपधतया परिणमन दुष्करम्, तथा सर्वदा परप्रतिकूलस्य दुर्जनस्य
परानुकूलतया परिणमन दुष्करमेवेति भाव । अतएवान् अप्रपन्नप्रश्नं सालङ्कार ।
अभिसारयितुम् अभिसारप्रकारेण रमयितुम् ।

(स) शकार । এইরূপই ইউক । স্বাবরক । ভূতা । গাভী নিয়া
বা অথবা দাঁড়া দাঁড়া, দেবতা ও ব্রাহ্মণগণের নশুখ দিয়া পায়ে
হাট্টিয়াই যাই । না না, গাভীতে উঠিয়া যাইব । যে হেতু, দূর
হইতে আনাকে দেখিয়া নোকে বলিবে—“এই সেই বাজার শালা প্রভু
যাইতেছেন ।”

(হ) বিট । (স্রগত) বিষকে ঔষধ কবা দুষ্কর । ইউক, এইরূপ
বলি । (প্রকাশে) কাণেনীব পুত্র । এই বসন্তসেনা তোনার অভিনাবে
আসিয়াছে ।

বসন্ত । সন্ত পাবং মন্তং পাবং । (চ)

শকারঃ । সর্ষপ্ । ভাবে । ভাবে । মং পবনপুলিশং মগুশং
বাসুদেবক ? । (ক)

বিটঃ । অথকিম্ ।

শকারঃ । তেণ হি অপুত্বা শিলি শমাশাদিতা, তগ্গিণং কালি
ময়ে লীশাডটা, শম্পদ পাদেশুং পডিঅ পশাদেমি । (খ)

বিটঃ । সাধু অমিহিতম্ ।

(ঘ) শান্ত পাপ শান্ত পাপম্ ।

(ক) ভাব । ভাবে । না প্রবরপুরুষ মনুষ্য বাসুদেবকম্ ? ।

(খ) তেণ হি অপূর্বা শ্রী সমাশাদিতা, তখিন্ কালি ময়া রীষিতা, সাম্রত
পাদশী পতিত্বা প্রসাদয় মি ।

(ঘ) বসন্ত ইতি । শান্ত পাপম “ভবন্তমভিচারয়িতুমাগতা” ইত্যনির্দেশমিত্যর্থং,
“শান্ত পাপমনির্দেশ্যে” ইত্যभिধানাত্ । তথাতিশয়ে দিকৃতি ।

(ক) শকার ইতি । অত্র কাকুশ্বরেণ প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(খ) শকার ইতি । শ্রী শ্রীকৃপা রমণী । রীষিতা রীষ প্রাথিতা ।

(ক্ষ) বসন্তমেনা । গুরুপ বলিবেন না, গুরুপ বলিবেন না ।

(ক) শকাব । (হর্ষেণ সহিত) পণ্ডিত । পণ্ডিত । প্রধানপুরুষ,
মন্ত্রণ ও বাহাদুররূপে আমাব (অভিগাবে অসিয়াছে ?) ।

বিট । হা

(খ) শকাব । তাহা হইলে, আমি অর্পূর্ব লক্ষীকে লাভ করি-
য়াছি । সে সময়ে আমি উহাকে কুণ্ডিত কবিশাঙ্কিনামি, এখন পায়ে
পড়িয়া প্রসন্ন করিব ।

বিট । ভাল বলিয়াছ ।

शकारः । एषे पाटेशु' पड़िमि । इति बहलसेनामुपलब्ध
 अत्तिके ! अश्विके ! शुणु मम विवृत्तिं । (ग)
 एषे पड़िमि चलणेशु विशालणत्ते !
 हत्थञ्जलिं दशणहे ! तव शुद्धदन्ति ! ।
 जं तं मए अवकिटं मदणातुलेण
 त खुम्भिट्ठाशि वलगत्ति । तव म्हि दासे ॥१८॥

(ग) एष पाटेशु पतामि । हे मात ! अश्विके ! शुणु मम विवृत्तिम् ।
 एष पतामि चाणवीविशालनेवे ।
 हस्तञ्जलिं दशनहे । तव शुद्धदन्ति ! ।
 यत्तन्मथा अपहृत मदनातुरेण
 तत्तं चमिदं मि वामाव । तवामि दासे ॥१८॥

(ग) शकार इति । अत्तिके तत्रत्येष एव देशेऽस्मद् अश्विकापि जनस्येव ।
 तेनाव पुनरुक्तत्वमपार्थलक्ष्योभयमपि ज्ञेयम् ।

एष इतः विशालनेवे यत्तन्मथाधनम्, दय नखा पदनखरा यस्यास्तत्-
 समीधनम् । इदं व्यसमुक्तम् । शुद्धा निश्चया दन्ता यस्यास्तत्तुल्यधनम् । एष
 अह तव चाणवी पतामि, तथा हन्ताथामञ्जलिं कपोमाति शय । अथ हस्तयश्च,
 पुनरुक्तं, अह लशब्दे नैव तथोशीमशाधनम् । मदनातुरेण मया, तत् तत्कृतानम्,
 यत् अपहृतं विना कृतं, इदानीं तत् चामतामि चाणवतनेन अस्त्रालकरणेन च
 समाविष्टं कर्तव्यमिति । वामादि जनमानि यवदि अह्नादि यस्यास्तत्तुल्यधनम् ।
 तव दासे अस्मि । मुहता समाभिन्नाथ पूरत भाव ।

वसन्ततिथका इत्यम् ॥१८॥

(ग) शकारः । एषे पाटेशु पड़िउत्तेहि । (एहे बलिशा वसहसेना व
 निकटे बाहेदा) हे मातः ! हे अश्विके ! आमार निवेदनं सुणु ।
 हे विशालनेवे ! हे मम नव समक्षिते ! हे निर्धनदण्डशालिनि !

বসন্ত । সক্রোধম্ । অবেহি, অণজ্জ' মন্তেশি । (ঘ) ইতি
পাদেন তাড্যতি ।

শকার: । সক্রোধম্ ।

জে চুম্বিদে অম্বিকমাডুকেহি
গদে ণ দেবাণং বি জে পণ্ণামং ।
শে পাড়িদে পাদতলেণ মুণ্ডে
বণ্ণে শিআলেণ জধা মুদঙ্কে ॥১৫॥

(ঘ) অপেহি, অনার্থ্য' মন্তয়মি ।

যচ্চুস্বিতমম্বিকামাডকাभिर्गतं न देवानामपि यत् प्रणामम् ।

तत् पातित पাদतलेन मुण्डं दने शगालेन यथा मृताङ्गम् ॥ १५ ॥

(ঘ) বসন্ত ইতি । অপেহি দূর' গচ্ছ । অনার্থ্যম্ অমম্বনৌচিতম্ ।

যদिति । যত্ মম মুণ্ডম্, অম্বিকামাডকাभिः माडभि । অব পীনরুত্থম্ । স্বেহেন
পুস্বিতম্, যচ্চ দেবানাংমপি সক্রোধে, প্রণামম্ অমনতীভাবম্, ন গত ন প্রাপ্তম্ অপমান-
মপাদিতি ভাব: ; শগালেন বনে যথা মৃতস্য অঙ্গ শবগাবম্, পাদতলেণ মম্বণায় পাতিত'
শায়তে, তথা ত্বয়াপি তত্ মদীয়' মুণ্ড' মস্তকম্, পাদতলেণ অপমানায় পাতিত' জাতম্ ।
মহদন্যাত্মমিদমিতি ভাব: ।

অত্রীপজাতিভক্তে: षष्ठवर्षस्य लघुत्वावश्यकत्वेऽपि द्वितीयपादे तदभावान् हतरणता-
दीषः । न च शकारश्चनत्वादेव पुनरुक्तत्वादिदोषवत् हतरणतादीषसापि स्त्रीकार
आमि এই তোমার পায়ে পড়িলাম এবং তোমার নিকট হাতযোড
কবিনাম, আমি কামার্ত হইয়া তোমার যে সেই অপকাব করিয়াছিলাম,
এখন তাহার ক্ষমা কবাইতেছি । হে উত্তমাদি ! আমি তোমার দাগ
হইলাম ॥১৮॥

(ঘ) বসন্তসেনা । (ক্রোধের সহিত) দূব হও, অসন্তোষ . বথ।
বলিতেছ । (এইরূপ বনিয়া চরণদ্বারা ভাঙন করিল)

অলি ধাবলয়া ! চেড়া ! কহিঁ তুএ এগা শমাগাদিদা ? ।

(ঙ)

চেট : । ভট্কে ! গাম-শঅলএহিঁ লুহে লাঅমগে, তদৌ
চালুদতশ লুহেবাড়িআএ পবহণং যাবিঅ, তহিঁ অৌদলিঅ,
জাব চক্ৰপলিবট্টিঅ' কলেমি, তাব এগা পবহণবিপজ্জাশিগু ইহ
আলুটেত্তি তক্কেমি । (চ)

শকার : । কধং পবহণ-বিপজ্জাশিগু আগদা, গ ম' অহি-

(ঙ) অদে স্যাবরক । চেট । ককিন্ ল্যা এপা সমাধাদিদা ।

(চ) ভট্কে ! যামশকটে : কুহে রাজমাগে তদা চারুদতস্ব ইচবাটিকায়া পবহণ
স্যাপয়িত্বা, তখিরবতীর্থ, যাবন্ চক্রপরিভ্রমি কৌমি, তাবদেধা পবহণবিপর্যামিন
ইহ আলুটেত্তি তক্কেমি ।

এবেতি বাচ্যম্, "অপার্থমক্রম ব্যর্থং পুনরুক্ত হতোপমম্ । লোকন্যায়বিহত্বাচ শকারধ্বজন
বিদুঃ ॥" ইত্যত্র অপার্থত্বাদিরেব যহণাদন্যস্য ভাবহণাত্ তেন 'দেবয়া বি' ইতি পাঠেনাসৌ
পরিহার্যঃ ॥১৫॥

শকার । (ক্রোধেব সহিত) নাহুগণ যাহা চুখন ববিয়াছেন এবং
যাহা দেবতার নিকটেও অবনতভাবে প্রাপ্ত হব নাহি, বনে শিখান
যেমন মৃতপ্রাণীর অঙ্গ পাদতলে পাতিত হবে, তেমন তুইও আমার সেই
মুণ্ড পাদতলে পাতিত কবিলি ॥১২॥

(ঙ) ওবে স্যাবরক । ভূত । তুই কোন্ ভ্রাতৃগার এটাকে
পাইলি ? ।

(চ) ভূত । প্রভু । গ্রামা গাভীতে বাঙ্গপথ একেবারে ক্রুদ্ধ
হইয়া গিয়াছিল, তখন আমি চারুদত্তেব বৃক্ষবাটিকার নিকটে এই গাভী
সাপিছা, সেখানে নানিয়া, বাবং চক্রপবিবর্ধন করি, তাহাব মধ্যে ইনি,
গাভীৰ বৈপনীতো এই গাভীতে উঠিয়াছেন বনিয়া মনে করি ।

শালিদু' । তা ঐদল ঐদল মম কেলকাদৌ পবহুণাদৌ ।
 তুম' তং তলিৎশত্যাবাহ-পুত্ৰকং অহিগালিগি, মম কেলকাই'
 গোণাঈ' বাহিগি ; তা ঐদল ঐদল গব্‌মদাশি ! ঐদল
 ঐদল । (ছ)

বমন্ত । তং অজ্জচারুত্ৰত' অহিসারিসি ত্তি জং সজ্জ' অল-
 ঙ্গিদম্হি ইমিণা বশ্রণিণ । সম্পটং জং ভৌদু, তং ভৌদু । (জ)

শকার: । এদেহি দে দশুণহুপ্পলমগ্‌লেহিঁ
 হত্বেহিঁ চাড়াশুদ-তাড়াণ-লম্পড়েহিঁ ।
 কট্টামি দে বলতণু' গিঅ-জাণকাদৌ
 কেশিশু বাল্লি-টইঅ' বি জহা জড়াজ ॥২০॥

(ক) কথ' প্রবহুণবিপর্যাসেনাগতা, ন মামভিসারয়িতুম্ । তদবতর অবতর
 মদৌ যাত্ প্রবহুণাত্ । ত্ব ত দরিদ্র সার্থবাহ-পুত্রকমভিসারয়সি, মদীথৌ গাবৌ বাহয়সি ;
 তদবতর অবতর গর্ভদাসি । অবতর অবতর ।

(জ) সমার্থচারুত্ৰমভিসারয়সি ইতি যত্ সত্যম্ অলঙ্কৃত্যপি অনেন বচনেন ।
 সাম্প্রত' যজ্জবতু, তদবতু ।

(জ) বসল ইতি । অলঙ্কৃত্যপি বিশ্রান্তেঃপি গুণযাচ্ছিত্বসূচনাদিতি ভাব: ।

(ছ) শকাব । ও । গাড়ী'ব বৈপবীতে' আমিশাছে, আমা'র
 অভিনাবে নহে । তা, নাম্ নাম্ আমাব গাড়ী হইতে । তুই সেই
 দবিস্রবগিক্ পুত্রের অভিসরণ কবিবি, আব আমাব গরুদ ঘাড়ে
 চড়িবি । তা, নাম্ নাম্ গর্ভদাসি । নাম্ নাম্ ।

(জ) বসন্তসেনা । 'সেই সার্থ চারুত্ৰে'ব অভিসরণ কবিবি'
 এই কথাতে আমি গতাই অনঙ্কত হইয়াছি । এখন যা হউক, তা
 হউক ।

विटः । अग्राह्या मूर्धजेष्वेताः स्त्रियो गुणममन्विताः ।

न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्यपवनीद्भवाः ॥२१॥

एताभ्यां ते दशमस्त्रीत्पलमण्णलाभ्यां हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् ।

कर्णानि ते वरतनुं निजघानकात् केर्षेषु बालिदयितामिव यथा जटाधुः ॥२०॥

एताभ्यामिति । दश नखानि उत्पन्नमण्णलागीष पद्मसमूहा इव यथोक्ताभ्याम्, तथा चाटुशतानीष प्रियवाक्यसमूहा इव ताडनानि प्रहारासोषु लम्पटाभ्यामभिलाषिभ्याम् एताभ्यां हस्ताभ्याम्, यथा जटाधुः, बालिदयिता ताराम्, केर्षेषु गृहीत्वा ते तव वरतनुं सुन्दर-शरीरम्, निजघानकात् स्वकीयप्रवहणात् कर्णानि आह्वय पातयामि ।

अथ लुक्षोपमायौतीपमाः सर्व्वा एव हताः, साहस्यभावात् वास्तविकत्वाभावाच्च । 'इव यथा' इति च पुनरुक्तम् । वसन्ततिलका वृक्षम् ॥२०॥

अग्राह्या इति । गुणममन्विता दयादिगुणविशिष्टाः, एताः सुन्दर्यः स्त्रियः, मूर्धजेषु केर्षेषु अग्राह्या न रहणयोग्या इन्द्रभीना स्त्रीषा केशकर्षण न कार्यमित्यर्थः, मानिन्या मानहरणस्य अमङ्गलजनकत्वादिति भावः । तथा च अपवनीद्भवा लताः, पल्लवच्छेदं नार्हन्ति ; सुन्दरपदार्थस्य सौन्दर्यापहरणं विधिनियमव्यत्ययकरणापराधापातादित्याशयः ।

अथ हटानोऽलङ्कारः । तथा अग्राह्या इत्यत्र प्रचानस्य नजयस्य समासे गुणीभावात् 'विधेशविमर्शदीपः, "अमुक्ता भवता नाथ । मुहूर्त्तमपि सा पुरा" इति दर्पणोदाहृतवत् । न वाङ्मा इति पाठे तु तद्दीषाभावः ॥२१॥

शंकर । पद्मसमूहेर स्त्राय दाशर दशटी नथ ररहियाछे एवं याहा बहतर प्रियवाका तुला प्रशारेर अडिलाषी, सेहै हतनुगुण दावा, जटाधु देवन बालिर स्त्रीके केशकर्षण करिदा पातित कविद्याछिन, आनिठ सेहैरूप केशकर्षण कविद्या तोमाव हन्वव शरीरटीके निछेर गाडी हहेते निपातित कविव ॥२०॥

विट । सुनाधित এই সকল স্ত্রীলোককে কেশে আকর্ষণ করিতে হইবে, উপবান্ধ্য২পমঃ লতা, পল্লবচ্ছেদনের যোগ্য নহে ॥২১॥

तदुत्तिष्ठ त्वम् । अहमेनाभवतारयामि । वसन्तसेने !
अवतीर्थ्यताम् ।

वसन्तसेना अवतीर्थ्य एकान्तो स्थिता ।

शकारः । स्वगतम् । जि शे मम वक्षणावभाषिण तदा
नोशगा शम्भुक्लिदे, अज्ज एदाए पादप्यहालेण अण्णिण पज्जलिदे,
तं शम्पदं मालेमि णं । भोदु, एव्वं दाव । प्रकाशम् । भावे ।
भावे ! (भ)

जदिच्छुशे लम्बदशा-विशालं
पावालञ्चं शुत्तशदेहि जुत्तम् ।
मंशं च खादुं तन्न तुट्ठि कादुं
चुह् चुह् चुक्कु, चुह् चुह् च्चि ॥२२॥

(भ) य म मम वचनेनापमानिन तदा रोपाग्नि समुच्चित, अथ एतया पाद-
प्रहारेणानेन प्रज्वलित, तत साम्प्रत मार्याभ्येनाम् । भवतु, एव तावत् । भाव । भाव ।
यदीच्छसि लम्बदशाविशाले प्राकारेक स्वशतेर्हि युक्तम् ।

मासध खादितु तथा तुष्टिश्च कर्त्तुं, चुह् चुह् चुक्कु, चुह् चुह् च्चि ॥२२॥

(भ) शकार इति । वचनेन "अवेष्टि, अणज्ज मनोशि" इति वाक्येन योऽपमान-
नेन । समुच्चित उद्दीपित उत्पादित इत्यर्थः । एतया वसन्तसेनया प्रज्वलित
व्वालावान कृत ।

अतएव तूमि उठ । आमि हेहाके नामाहेव । वसन्तसेना । नाम ।
वसन्तसेना नामिद्या एकप्रायेष्ट थादिल ।

(क) * काव । (स्वगत) तथन वाक्य थावा अपमाने आमान सेई
ये जोपाग्नि उ२पन्न हेईशाछिन, आन्न थावार एई मागी एई पादप्रहार
थार। ताहाके जानाहेया दिद्याछे, इतरा एथन हेहाके नाविद्या
हेलिव । इउक, एहेरूप वनि । (प्रकाशे) पण्डित । पण्डित ।

विटः । ततः किम् ? । (अ)

शकारः । मम पित्रं कलेहि । (ट)

विटः । वाढं करोमि, वर्जयित्वा त्वकार्यम् । (ठ)

शकारः । भावे ! अकज्जाह गन्धे वि णत्थि, लक्खणी
कावि णत्थि । (ड)

(अ) मम प्रियं कुतः ।

(ड) भाव ! अकार्यं गन्धोऽपि नास्ति, राक्षसी कापि नास्ति ।

यदीति । यदि, लक्ष्मिभिर्दीर्घाभिः दशभिः प्रान्तसूत्रैर्विशालं लक्ष्मानीभूतम्, श्वशुरैर्भुक्तं प्रावारकम् एकमुत्तरीयवस्त्रम्, इच्छामि पारितोषिकत्वेन लक्ष्मिभिरिति शेषः, मामस्य खादितुमिच्छामि, तथा मम तुष्टिं मनोपन्नं कर्तुमिच्छामि । 'तदीहि मालिहि वगन्तेश्च' इति वक्तुमिच्छामि अथमदीचवशात्प्रायणं यथाकथञ्चिदिच्छामिचितशब्दै-
यतुयंपादं पूरयन्नाहं चुञ्च इति । अतएव चुञ्च इत्यादयः शब्दा अपायाः । मामभोजन-
काश्रीनाभ्यक्तशब्दानुकरणभृता इति केचित् । उपजातिर्भस्म ॥२२॥

(अ) विट इति । ततस्तदा, किं मया कर्तव्यमिति शेषः ।

(ड) विट इति । वाढमवयम् । अकार्यं गङ्गितकार्यम् ।

(ड) शकार इति । गन्धो लेशः । कापि राक्षसी नास्ति मम प्रवहणे इति शेषः ।
तस्य "लक्खणी पडिवग्दि" इति यत् प्रायुक्तं तदुपहासपरम्, तेन निश्चिन्तनेना मारमिन्
प्रवर्त्तितुमर्हसीति भावः ।

लक्ष्मिनां दशः शारा लीर्ष एवम् दइतव रूइगुरू एकथाना उइउरीय दइ
ददि नाउ करिउते इच्छा करेन, आर नास थारेते एवम् आनार
मःय्याव छमाइते ददि इच्छा करेन, उव हूइ, हूइ, हूइ हूइ हूइ वि ॥२२॥

(अ) विट । ताहं इहेते किं ? ।

(ड) शकार । आनार प्रियकार्यं करेन ।

(ठ) विट । निश्चिन्तये करिव, दिश्वं पदाथा दर्शनं करिष्ये ।

विटः । उच्यतां तर्हि ।

शकारः । मालेहि वशन्तज्ञेयिञ्च । (ट) ।

विटः । कर्षो विधाय ।

वालां स्त्रियञ्च नगरस्य विभूषणञ्च
वेद्यारुवेश-सदृश-प्रणयोपचाराम् ।

एनामनागममहं यदि मारयामि

केनोद्गुपेन परलोकनदीं तरिष्ये ॥२३॥

(ट) मारय वसन्तसेनाम् ।

वालामिति । अहं यदि, वालामन्यवयम्काम् । तेन सन्भावितदीर्घजीवनाया
वधः अद्भुतच्छेद इव गुरुतरदुःखकर इति भावः । स्त्रियञ्च । तथा च "अवध्याद्य
स्त्रियं प्राहुर्निर्गन्थोनिगतेष्वपि" इति विशेषनिषेधेन स्त्रीहत्या गुरुतरपापहेतुरित्याशयः ।
नगरस्य विभूषणञ्च अलङ्कारस्वरूपाद्य एतेनास्या वधे चञ्चयिनीनगरस्यापि महती
हानिरित्यभिप्रायः । वेद्याम् । तेनैतद्वधे कथित् पुरुषकारीऽपि नास्तीति भावः ।
अवेशसदृशी वेद्यालयायोग्यौ प्रणयोपचारौ आरुदत्ते प्रगाढप्रणयोऽनुरागः उपचारय
सर्वत्र सहावहारो यस्यास्तौ वेद्याजातीयामपि अवेद्यास्वभावमित्यर्थः । अनेन अस्या
वधो दुर्लभवधश्च इव जगत एव अतिकर इत्याशयः । अनागमम् अनपराधाम् ।
तेन आस्या हत्यायां दृष्टीरपि प्रगतिर्न जायत इत्यभिप्रायः । एनां वसन्तसेनाम्, मारयामि
हन्मि, तदा किं उद्गुपेन प्रवेन, परलोकनदीं लोकालम्बने अवश्रुतरण्योयां वैतरणी
माम नदीम्, तरिष्ये नापि निरर्थः । तथा च पापाभावे पुण्यमेव वैतरणीतारकम्,
एवञ्च ईदृशपापमन्त्रे तन्मन्त्रित्वभक्ततया सदपि पुण्यं न मां तारयितुं शक्यतीति भावः ।

(ड) शकार । परिउड ! अकाराद्यैश्च गच्छे नार्हे, केनान् वाक्योश्च
नार्हे ।

दिटे । एा हरेणे वम ।

(ट) शकार । वसन्तसेनाके मारिदा फेमून ।

शकारः । अहं ते भेङ्कं दृशम् । अस्मं च विविक्ते
उज्जाणे इध मालन्तं को तुमं पेक्लिशदि । (ण)

विटः । पश्यन्ति मां दश दिशो, वनदेवताश्च,
चन्द्रश्च, दीप्तकिरणञ्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिली च गगनञ्च तथान्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृत-दुष्कृत-साक्षिभूता ॥२४॥

(ण) अहं ते उडुपं दाशामि । अयञ्च विविक्ते उद्याने इह मारयन्त कक्षा
प्रेक्ष्यते ? ।

अनीताप्रकारिण विषेषणानामभिप्रायविशेषैः प्रयुक्तात्वात् परिकरोऽलङ्कारः “नगरस्य
विभूषणञ्च” इति निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्गीर्यते ।

वसन्ततिलका उक्तम् ॥२३॥

[ण] शकार इति । उडुपं परलीकनदीतरणाय प्रवम् । एवञ्च निशदमेनां
मारयितुमर्हसीति भावः । विविक्ते विजने । “विविक्ती पूतविजनौ” इत्यमरः ।

पश्यन्तीति । सुकृतदुष्कृतयोः साक्षिभूता द्रष्टृरूपा । इदञ्च लिङ्गवचनव्यत्ययेन
सर्व्वेषु च सम्बध्यते । दश दिशः, वनदेवताश्च, चन्द्रश्च । दिवसतया अस्माभिरदृश्य-
मानोऽपि चन्द्र उपरिस्थराशिचक्रवर्त्तित्वात् सर्व्वं पश्यत्येवेति भावः, दीप्ताः किरणा यस्य
सः । एतेन दिवसे किरणानां शान्दस्पर्शतया सर्व्वैरवानुभूयमान इति व्यज्यते । अयं
दृश्यमानो दिवाकरः सूर्य्यः, धर्मः, अनिलो वायुश्च, तथा अन्तरात्मा कार्य्यकारकमात्र-

विट । (दृशुगल अ छादन करिदा) उल्लवङ्का, श्नीखाति, नगबेर
अलङ्काराद्वरणा, देशा, देशालङ्कार अक्षुपयुक्ता, प्रणय ओ वावशरशालिनी
एवं अपवाधविहीन एहि वसन्तसनाके यदि आमि इत्या ववि, तदे
कोन् भेनाघारा आमि पबलोक-नदी उखीर्ण हईव ? ॥२०॥

(ण) शकार । आमि आपनाके भेना दिव । आनओ, एहि निर्जन
उच्छाने मारिले आपनाके के देखिबे ? ।

शकारः । तेषु हि पडन्तोवानिद कदुश्च मालेहि । (त)
 विट । मूर्खः । अपध्वस्तोऽसि । (थ)

शकारः । अधम्मभीलू एसे बुद्धकोले । भोदु, यावल्लभं
 चेडं अणुणिमि । पुत्तका । यावल्लका । चेडा । शोवण्ण-
 खुडुआइं दइण्णं । (ट)

(त) तत्र हि पश्यापवाग्निं कृत्वा मारय ।

श्रेय औवाक्का च तदा भूमि आधारभूता पृथिवी च, मां पश्यन्ति । सुतरां मया
 अनुवीयमानां वसन्तसेनाया इत्यामसो पश्येयुरेव, तत्र च मनुष्याभावमात्रेण विजनतया
 किं फलमिति भावः ।

अथ पश्यन्तीत्येकया क्रियया दिग्गदीनामत्र तुतानामभिसम्भवात् ल्यप्रीयितानङ्गात् ।
 उज्जायं चात्रिकतस्वभूता कृतिरपि यथा—

চেট: । অহং পি পলিহিগ্গং । (ঘ)

শকার: । শৌবসং দে পৌড়কে (১) কালদৃগ্গং । (ন)

। চেট: । অহং উববিগিগ্গং । (প)

শকার: । শ্ববং দে উচ্ছিটং (২) টদৃগ্গং । (ফ)

চেট: । অহং পি খাদৃগ্গং । (ব)

শকার: । শ্বব্বেডাণং মহত্তলকং কলদৃগ্গং । (ম)

(৮) অধক্ষমীধরং বৃদ্ধকীল । ভবতু, স্যাবরক চেটমনুযামি । পুবক ।
স্যাবরক । চেট । সুবর্ণকটকানি দাস্যামি ।

(ঘ) অহমপি পরিধায়ামি । (ন) শৌবসং তে পৌড়ক কারিয়ামি ।

(প) অহমপি উপবেছ্যামি । (ফ) শ্ববং তে উচ্ছিট দায়ামি ।

(ব) অহমপি খাদিয়ামি । (ম) শ্বব্বেডাণা মহত্তরক কারিয়ামি ।

শকারতয়া চ বিট প্রতি উক্তিযিয়ম্ । "বগহ শকারো হৃটি কীল পৌণী" ইত্যমর ।
সুবর্ণকটকানি স্বর্ণনির্মিতবলগানি ।

(ন) শকার ইতি । পৌড়কমাসনম্ ।

(ফ) শকার ইতি । উচ্ছিট ভীজনাবশিতম্ । শ্বাবনৌ ভীজনীযানামুপম
ত্বাশ্চদবশিতানামপ্যুপমত্বমিতি ভাব ।

(৮) শকার । এই বৃদ্ধ শূকরটা অধক্ষমীধর । হউক, হৃত্য শ্বাবরকের
অহনয় করি । পুত্র । শ্বাবরক । হৃত্য । তোকে সোণার বাশ দিব ।

(ঘ) হৃত্য । আনিও পড়িব ।

(ন) শকার । তোর অন্ত সোণার পীড়ি তৈয়ার করাইব ।

(প) হৃত্য । আমি বসিব ।

(ফ) শকার । ভোজনের অবশিষ্টে শ্বকম বস্ত তোকে দিব ।

(ব) হৃত্য । আনিও শাইব ।

(১) কীলকম্ ।

(২) উচ্ছিটম্ ।

চেট: । মট্কে ! হুবিশ্শং । (ম)

শকার: । তা মস্খিহি মম বচনং । (য)

চেট: । মট্কে ! শব্বং কলেমি, বজ্জিঅ অকজ্জং । (র)

শকার: । অকজ্জাহ গন্ধং বি ণল্লি । (ল)

চেট: । মণাদু মট্কে । (ব)

শকার: । এণং বসন্তসেণিঅং মালেহি । (শ)

চেট: । পশোদদু মট্কে । ইঅং মএ অণজ্জেণ অজ্জা
পবহণপলিবত্তণেণ আণীদা । (ঘ)

(ম) মট্কে ! ভবিষ্যামি । (য) তদ্ব্যস্তমম বচনম্ ।

(র) মট্কে ! সর্বং কৰোমি, বর্জয়িত্বা অকার্যম্ ।

(ল) অকার্যস্য গন্ধোঽপি নাসি । (ব) মণতু মট্কে ।

(শ) এনাং বসন্তসেনা মারয় ।

(ঘ) পশোদতু মট্কে । ইয় ময়া অনাথ্যেণ আয্যা পবহণপরিবর্তনেনানীতা ।

(ম) শকার ইতি । মহত্কে পবনবচনমস্যমর্থঃ, দুর্গমতে তৎ-তমযো-
র্যমিদাত্ ।

(য) শকার ইতি । মন্যন অহীকৃতমম বচনানুসারেণ কার্য কুর্ভবিত্যর্থঃ ।

(ভ) শকার । সকল ভূতাত্তর মনো ভোকে প্রবান করিব ।

(ম) ভূত । প্রহু ! আমিও হইব ।

(য) শকার । তবে আমার আদেশ স্বীকার কর ।

(র) ভূত । প্রহু ! সকলই করিব, কিছু অকার্য বর্জন করিয়া ।

(ল) শকার । অকার্যের গন্ধও নাই ।

(ব) ভূত । প্রহু ! বনুন ।

(শ) শকার । এই বসন্তসেনাকে মারিয়া ফেল ।

শকার: । অলে চেড়া ! তবাবি ণ পহবামি ? । (স)

চেট: । পহবদি মটকে শলীলাহ. ণ চালিত্তাহ । তা
পশীদতু পশীদতু মটকে । মাআমি ক্বু অহং । (হ)

শকার: । তুম' মম চেড়ি মবিঅ কাশা মাআশি ? । (জ)

চেট: । মটকে ! পললোঅশা । (ক)

(স) অর চেট । তবাবি ন প্রমবামি ? ।

(হ) প্রমবতি মটক শরীরম্য, ন চারিতম্য । তত্ প্রশীদতু প্রশীদতু মটক: ।
বিমেমি খলু অহম্ ।

(জ) ত্ব মম চেটী মুখা কখ্যাৎ বিমেমি ? । (ক) মটক । পরলীকাৎ ।

(প) চেট ইতি । অনার্থেণ অধমেণ । ইয় বসন্তসীতা । স্বরমেবলীতায়া:
স্বয়মেব চত্বায়া ব্যাধত্চি. স্যাদিতি কথমপি নাহমস্যা চত্বা বিধ তুমহাঁমীতি ভাব ।

(স) শকার ইতি । আপি তু গর্ভদাসত্বাৎ মর্বযৌব তবাহ প্রমবামীত্বাশ্রয় ।

(হ) চেট ইতি । শরীরম্য প্রমবতি. তন্মাত্রৈথৈব কথ্যকালত্ব হ্রোকাগাৎ. কিন্তু
চারিতম্য স্বভাবম্য ন প্রমবতি, অমূর্ত্তেন কন্যাপ্যনধীনত্বত্ সত্পথচালিত্বাশ্র-
ত্যমিধায় ।

(জ) শকার ইতি । অহ হি বাহু শ্বাল ; শ্বতরা তচ্চিন্ মমাধিঃচমস্রেন
সদিস্কয়া প্রচালিতম্য জনম্য অন্যলী ময়াশশ্বব এবতি ভাব ।

(ব) ভূতা । প্রভূ । প্রসন্ন হউন । আমি অসম্মন, তাই এই
আর্ধ্যাকে গাড়ীত বৈপলীভোঃ আনিয়াছি ।

(স) শকার । ওরে ভূতা । তোরে উপরেও আমার প্রভূত্ব নাই ? ।

(হ) ভূতা । প্রভূ । আপনি আমার শরীরের প্রভূ বটেন, কিন্তু
চরিত্রের নহে । তা প্রভূ প্রসন্ন হউন, প্রসন্ন হউন । আমি ভয়
করিতেছি ।

(ক) শকার । তুই আমার ভূতা হইয়া কাহার ভয় করিতেছিস ? ।

शकारः । के शि पल्लोए ? । (ख)

चेटः । भटके ! शुकिद-दुकिदश पलिणामे । (ग)

शकारः । केलिशे शुकिदश पलिणामे ? । (घ)

चेटः । जादिशे भटके वहु-शोवण-मण्डदे । (ङ)

शकारः । दुकिदश केलिशे ? । (च)

चेटः । जादिशे हग्गे पल्लपिण्डभच्चके भूदे । ता, अकज्ज
ण कलदश' । (छ)

(ख) कः स परलोकः ? । (ग) भटके ! सुकृत-दुक्कृतस्य परिणामः ? ।

(घ) कीदृश, सुकृतस्य परिणामः । (ङ) यादृशी भटके बहुसुवर्णमञ्जितः ।

(च) दुक्कृतस्य कीदृश ? ।

(छ) यादृशीऽहं परपिण्डभच्चकी भूतः । तदकार्यं न करिष्यामि ।

(ग) चेट इति । सुकृतपुक्तं दुक्कृतमिति सुकृतदुक्कृतम् । शाकपाधिं वादित्वा-
न्मन्यपदलोपौममास । पुण्यपापयोः फलभूत इत्यर्थः ।

(ङ) चेट इति । एतेन सुखमेव सुकृतस्य परिणाम इति ध्वनितम् ।

(च) चेट इति । परपिण्डभच्चकः परात्रभीती । अनेनापि दुःखमेव दुक्कृतस्य
परिणाम इति सूचितम् ।

(क) भूत । प्रहू । पवलोकैव ।

(ख) शकार । से पवलोकटा कि ? ।

(ग) भूत । प्रहू । पुण्य-पापैव परिणाम ।

(घ) शकार । पुण्यैव परिणाम कि वकम् ? ।

(ङ) भूत । बहु-सुवर्णमञ्जित येमन प्रहू ।

(च) शकार । पापैव परिणाम कि वकम् ? ।

(छ) भूत । आमि येमन पवपिण्डोपजीवी हईशाहि । अतएव
आमि अकार्यं करिब ना ।

शक्रारः । अले ! ए मालिङ्गशि ? । इति बहुविध ताडयति । (ज)

चेटः । पिष्टुदु भटके, मालेदु भटके, अकज्जं ए कलद्वग्गं । (झ)

जीणं हि गव्भदाशि विणिम्मिदे भाअघेअदोशिहिं ।

अहिअं च ण कीणिम्मं तेण अकज्जं पलिहलामि ॥२५॥

वसन्त । भाव । सरणागदन्हि । (ञ)

(ज) अरे । न मायिष्यामि ? ।

(झ) पीडयतु भटके, मारयतु भटके, अकार्यं न करिष्यामि ।

येनास्मि गर्भदास विनिश्चितो भागधेयदोषैः ।

अधिकञ्च न क्रीष्यामि तनाकार्यं परिहरामि ॥२५॥

(ञ) भाव । सरणागत छि ।

[झ] चेट इति । पीडयतु प्रहरतु मारयतु निरहनु ।

येने त । येने इतुना, भागधेयस्य भाग्यस्य पूर्वजन्मकृतदुष्कृतस्य दोषैः, गर्भदास इह जन्मनि मातुर्गर्भतो निर्गमन् प्रभृत्येव तव दास, विनिश्चित कृत अस्मि, तेन इतुना, अधिकञ्च तन्पूर्वजन्मोपपातितरिक्त पापञ्च न क्रीष्यामि वसन्तसेनाहृत्या नार्जयिष्यामि, तथा सति नरकपातोऽपि भवेदिति भावः । अतएव अकार्यं वसन्तसेनाहृत्याहमकथं विषयम्, परिहरामि परित्यजामि । अर्था जाति ॥२५॥

(ज) शक्रार । ओवे । तुहै वसन्तसेनाके माविवि ना ? । (एहै बलिद्या नानारकम प्रहार करिते लागिन)

(झ) छुता । प्रहू पीडन करुन, किंवा प्रहू मारिद्या फेलून, तथापि अकार्य कविना ।

ये हेतु भाग्येव दोष, आमाके गर्भदास कविथाछे, सेहै हेतु आमि आर अधिक पाप विनिद ना, सेहै अहूहै अकार्य परित्याग करितेछि ॥२५॥

श्रियं त्वदीयां यदय न भुङ्क्ते

यदेतदाज्ञा न भवान् करोति ॥२७॥

शकारः । स्वगतम् । अधम्मभोलुए तुइखोडे, पल्लोअभीलू-
एशी गव्भदाशे । हग्गे लुट्टिअशाले कश्श भाआमि वल्ल-पुल्लिश-
मग्गुशो ? । प्रकाशम् । अन्ते गव्भदाशे । चेडे । गच्छ तुमं,
ओवनके पविशिअ वीशन्ते एअन्ते चिट्ठ । (४)

रम्भेति । कृतान्ता दैवम् विषमा विपरीतो विपरीतकार्यकारीत्यर्थं रम्भानुसारी
क्षिद्रान्तेषी यनकिञ्चित् पुट्ट क्षिद्रमात्र प्राप्य काव्यकारीत्यर्थं । यदयस्मान् अय
स्यावरकस्य दास्य दासत्वम तव च शकारस्य इन्द्रजलम् एतत् प्रभुत्वम् , तथा यत्
अय स्यावरक धार्मिक इति भाव त्वदीया श्रिय सुखसम्पदम् न भुङ्क्ते नानुभवति ,
यच्च हेती भवान् शकार , एतस्य शकारस्य आज्ञा न करोति न पालयति । तथा च
स्यावरकी धार्मिक त्वच्च पापी , एवञ्च त्वया भुञ्जमाना सुखसम्पत् स्यावरकस्यैव
भोगयोग्या त्वयास्य दासयोग्य , तथा कुर्वन्तु दैव विषममेव , तथा सुद्रपापेन
स्यावरक दास कुर्वन्तु सुद्रपुण्येन भवन्तश्च प्रभु कुर्वन्तु दैव रम्भानुसार्येवेति भाव ।

अत्र कारणाभावेऽपि स्यावरकस्य दास्यरूपकार्योत्पत्ते किं विभावना ? उक्त
धम्मरूपकारणसत्त्वे इन्द्रजलरूपतत्त्वाप्याभावादिशपीक्ति । एव शकारस्यैश्वर्यत्वपक्षेऽपि
सन्देह उच्यते । तेन विभावनाविरोधोक्ता सन्देहसङ्गीऽनङ्कार । तथा स्यावरकस्य
शकारतीयथीभोगीपयीनिधम्मसत्त्वेऽपि तदभोगादिका शकारस्य च स्यावरकानाकरणीय
यागिपापसत्त्वेऽपि तदकरणाभावात् विरोधोक्तिरिति समुदाये मियो निरवेक्षतया
पुन मसृष्टि ।

उपजातिर्गणम् ॥२७॥

आर०, हिंसाथेनी देव, विपरीत कार्य कविता श्वाके, ये हेड्डु
ईहार (स्यावरकेर) दासद, आर तोमार (शकारेर) प्रहृद, आर
ये हेड्डु, तुमि (शकार) ईहार (स्यावरकेर) आदेश पाजन करि-
तेह ना ॥२७॥

চেটঃ । জং মটকে আণবেদি । বসন্তসেনামুপসত্য । অজ্ঞে !
 এতিকে মে বিহবে । ইতি নিকুল । (ঠ)

শকারঃ । পরিকরং ধনন্ । চিহ্নং বসন্তসেনিণি । চিহ্নং
 মালদৃশ্যং । (ঙ)

(ট) অধর্মভীরুর্তী ব্রহ্মগন্য, পরলোকভীরুর্ত্য গর্ভদাস । অর্হং রাষ্ট্রিয়শ্যাল
 ক্ষম্মাভিভেমি বর পুরুষ মনুষ্য ?-। অর্হে গর্ভদাস । চেট । গচ্ছ ত্বম্, অপবারকে
 প্রবিশ্য বিদ্যাল একান্নে তিহ ।

(ঠ) যদ্বদক আঞ্জ পয়তি । আর্থ্যে । এতাবান্ মে বিমব ।

[ঙ] তিহ বসন্তসেনে । তিহ, মারয়িত্যমি ।

(ট) শকার ইতি । ব্রহ্ম শ্যাল ইতি ব্রহ্মগানী বিট । ভীরুত্বাদিব
 শ্যালৌপন্যম্ । অপবারকে স্বাবরণকারিণি নিকুল্লাদৌ ।

(ঠ) চেট ইতি । এতাবান্ তবাপকাগ্নিভক্তিমান, বিমব স্মৃতা । ইতিঃধিকি
 সাহায্যকরণাদৌ তু বিমবো নান্যে ব গর্ভদাসত্বাদিতি ভাব ।

(ঙ) শকার ইতি । পরিকর কটিকম্ । "প্রগাঢ়গানিকাশ্বে পর্য্যুপরিবারয়ী" ।
 প্রযুজ্যতি পরিকর সমুদারময়ীরপি ॥" ইতি শাস্তব ।

(ট) শকার । (স্বগত) এই বুড়ে শিয়ালটা (বিট) অধর্মভীরু ;
 আবার এই গর্ভদাসটা পবলোকভীত । তা, আমি বাজ্রাব শালা প্রধান
 পুরুষ ও মনুষ্য হইয়া কাহাব ভয় কবি ? । (প্রকাশে) ওবে গর্ভদাস !
 ভৃত্য ! তুই যা, কোন আবৃত স্থানে প্রবেশ করিয়া, তাহার একদিকে
 বিশ্রাম কবিতে থাক্ ।

(ঠ) ভৃত্য । প্রভু যাহা আদেশ কবেন । (বসন্তসেনাব নিকট
 যাইয়া) আর্থ্যে । এই পর্য্যুস্তই আমার ক্ষমতা । (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(ঙ) শকার । (কোমবেব কাপড় বাঁধিতে বাঁধিতে) থাক্, বসন্ত-
 সেনা ! থাক্, তোকে খুন করিব ।

विटः । आः । ममाग्रतो व्यापादयिष्यमि ? । इति गले
ग्रह्णाति । (ङ)

शकारः । भूमौ पतति । भावे भट्टकं मालेदि । इति मीह
नाटयति । चेतना लभ्नुः । (ण)

शब्दकान्तं मए पुट्टे मशेण अ घिएण अ ।

अज्ज कज्जे समुप्पस्से जादे मे वैल्लिए कधं ॥२८॥

विचिन्त्या । भोदु, लद्धे मए उवाए । दिस्सा बुद्धुखोड्डेण शिर-
द्यालणग्गम्भा । ता एदं पेशिअ वशन्तशेणिएअं मालइग्गं । एव्वं

(ण) भानो भट्टकं मायति ।

सर्वकालं मया पुष्टी मासेन च घृतेन च ।

अथ कार्ये समुत्पन्ने जतो मे वैरिकं कथम् ॥२८॥

(त) भवतु लभो मया उपाय । दत्ता इहृश्यालिन शिरयालनमशा, तदेता

(ङ) विट इति । व्यापादयिष्यतीति काकु, कथमपि नैत्यर्थः । ग्रह्णाति
दृढमिति शप ।

(ण) शकार इति । पतति पतनं बदतीत्यर्थः । भट्टकं प्रभुम् । इदमव्यक्त-
मन्वायमिति भावः ।

सर्वेति । वैरिकं शत्रुः । स्वार्थे कप्रत्यय ॥२८॥

(ठ) विट । आः । आमारं सन्नुत्थेहे थूम कविवे ? । (एहं वनिशा
मृत्तभावे गनदेशं धावणं कविनः)

(ण) शकार । (हृतले पडिल) । पण्डित, प्रभूके मारिलेन । (एहं
वनिशा मूर्च्छा अभिनय कविन, परे ठैउत्तन्नं लाउ करिया)

आमि मन्त्रं समये मांसं च घृतं द्वावा आपनाके पोषणं करिया
आमिउत्तेहि । किञ्च आद्यं कार्यं उपस्थितं इहेले, केन आपनि आमारं
शत्रुं इहेलेन ॥२८॥

दावे । प्रकामम् । भावे ! जं तुमं मए भण्डि, तं कधं हग्गे
एव्वं वड्डकेहिं गल्लकप्पमाणेहिं कुलेहिं जादे अकज्जं कलेमि ? ।
एव्वं एदं अङ्गीकलावेदुं मए भण्डि । (त)

विटः । किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति सुतरां स्त्रीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥२८॥

विद्या वसन्तसेना भारयिष्यामि । एवं तावत् । भाव ! यत् त्वं मया भणितः, तत्
कथमहमेव वदस्वैः गल्लकंप्रमाणैः कुलेजातोऽकार्यं करोमि ? । एवमेतदङ्गीकारयितुं
मया भणितम् ।

(त) निश्चिन्तयेति । वड्डग्रगालेन पूर्ववत् समासात् विटेन, शिष्यात्त्वेन तिर्यङ्-
मसककम्पनेन सद्वा वसन्तसेनाहत्यायाः सङ्घतः । तथा च वायुरोगवशादेव विटस्य
मसकं तिर्यक् कम्पते ; मुखः शकारस्तु तदेव हत्यानुमीदन मत्प्रमाणः स्वगलधारणवत्
गले धूलैव नारयति सङ्घतो दत्त इत्यवधारयन् इदमुक्तवानिति बोध्यम् । एवं तावत्
ब्रवीमौति श्रेयः । यत् "नालदग्गा" इति वाक्यम् । वड्डचरैरुच्चैः गल्लकंप्रमाणैः
कुङ्कुरकुलतुल्यैः कुलैरिति करणे तृतीया । कथं करोमि कथमपि नैत्यर्थः । एतत्
वसन्तसेनाया भारणम् । अङ्गीकारयितुं त्वरिति शेषः । तथा च सन्तुष्टजनतवादे
भारयितुं नाहामि, किन्तु त्वया भारणमङ्गीकारयितुमेतदुक्तवानिति भावः ।

किमिति । कुलेन जनकीभूतवर्शिन, उपदिष्टेन उत्कथंकारणतया उदाहृतेन किं
फलमिति श्रेयः, किमपि नैत्यर्थः । तथा च अत्र उत्कर्षे, शीलं स्वभाव एव कारणम् ।

(त) (चिन्ता कविता) इत्येक, आम्नि उपाय पाईयाहि । এই বুজা
শিয়ালটা, মাথা কাঁপাইয়া আনাকে সঙ্গেত জানাইয়াছে । তা, নিশ্চেষ্ট
কবিয়া, এই বসন্তসেনাকে মাঝিয়া ফেলিব । এইরূপ বলি । (প্রকাশে)
পণ্ডিত । 'আমি আপনাকে যে বলিয়াছিলাম, বুকুয়েব মত এইরূপ উচ্চ-
বংশে জন্মিয়া আঁমি সেই অকার্য, কি প্রকারে কবিব ? আমি এই ভাবে
ইহা স্বীকার করাইবার জন্মই বলিয়াছিলাম ।

शकारः । भावे ! एषा तव अगदो लज्जाश्चदि, ण मं
अङ्गीकलेदि । ता गच्छ, थावलअचेडे मए पिट्टिदे गदे वि ।
एसे पलाइअ गच्छदि, ता तं गेण्हिअ आअच्छदु भावे । (घ)
विटः । सगतम् ।

अस्मत्सममच्चं हि वसन्तसेना
गौण्डीर्यभावान्न भजेत मूर्खम् ।

[घ] भाव ! एषा तवायतो लज्जते, न मामङ्गीकरोति । तद् गच्छ, स्यावरक-
चेने मया पीडितो गतोऽपि । एष पलाय्य गच्छति, तत् त गृहीत्वा आगच्छतु भाव ।

उत्कृष्टकुले जातोऽपि दुष्टस्वभावाप्रिकृतो भवति, निरुद्धकुले जातय सतस्वभावादुत्कृष्टो
भवतीति भाव । तथाहि सुतरा स्फीता अतीववृद्धि प्राप्ता कष्टकिद्रुमा मन्दारादय
कष्टकवन्तो वृक्षा, सुचेते उत्कृष्टभूमौ भवन्ति जायन्ते । तथा च यथा सुचेते
जातानामपि मन्दारादिवृक्षाणां कष्टकवत्त्वादेव निरुद्धत्वम्, तथा सत्कुले जातस्यापि
तव दु स्वभावादेव निरुद्धत्वमित्याशय ।

अतएवात्र अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा, विशेषेण सामान्य
समर्थनरूपोऽर्थान्तरान्यासय, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया मष्टि ॥२८॥

(घ) शकार इति । अङ्गीकरोति रज्जुमिति शेष । एष स्यावरक, पलाय्य यदि
गच्छतीत्यर्थं, तदा प्रवृत्तेनावयोर्गमन न सम्भवतीति भाव ।

विट । वंशेण उन्नेष करिशा कि ह्हेवे ? उरुकरेण प्रति अभावै
कारण । अतिशय वृद्धिप्राप्त कष्टकशानी वृक्ष, उरुवृष्टे णेत्रे अग्निशा
पाके ॥२९॥

(घ) शकार । पण्डित ! वसन्तसेना आपनार मूर्खप ललित
ह्हेतेछे, ताई, आमाके शीकार करितेछे ना । अतरां आपनि
दान, लूटा स्वावरकके आशि प्रहार करिशाछि, ताई से चमिशा गियाछे,
ह्य उ से पनाईया दाईवे । अतएव आपनि तादाके निशा आहन ।

তস্মাত্ করোম্যেপ বিবিক্তমস্যা
বিবিক্তবিশ্বম্বরসো হি কামঃ ॥২০॥

প্রকাশ্যম্ । एवं भवतु, गच्छामि ।

বসন্ত । পটান্নে গৃহীত্বা । এং ভণামি সরণাগদম্হি । (দ)
বিটঃ । বসন্তসেনে ! ন ভেতব্যং ন ভেতব্যম্ । কাণিলী-
মাতঃ ! বসন্তসেনা তব হস্তে ন্যাসঃ ।

शकारः । एवम् । मम हस्त्ये एषा णाशेण चिद्बुदु । (घ)

[द] ननु भणामि शरणगतमधि । [घ] एव । मम हस्ते एषा न्यासेन तिष्ठतु ।

অস্মদিতি । বসন্তসেনা শৌর্য্যভাবাত্ আক্লম্ন শৌদার্থ্যান্, অস্মদুসমচ্চ হি
নিশ্চিতম্, মুখ্যে শকারং ন ভজেত রনুমাশ্রয়েত্ । তথাল্পে পরসমচ্চমেব শৌদার্থ্যভঙ্গঃ
স্বাদিতি মাথ । তস্মাত্ হেতী, এষ; অহম্ অস্যা বসন্তসেনায়াঃ সম্বন্ধে, বিবিক্তম্
হৃদং স্থান বিজনং করোমি স্বয়মপসৃষ্যেতি শ্রব্ । হি যস্মাত্, কামঃ, বিবিক্ত বিজন-
স্থানং বিশ্বম্, পরস্পরবিশ্বাসয় তাভ্যা রসীদুরাগী যথিন্ স তাড়শৌ ভবতি ।

অত্রাপি সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপীর্থাंतरন্যাসীঃসলদ্ধারঃ ।

সপজাতির্ভূতম ॥২০॥

বিট । (স্বগত) বসন্তসেনা, উদাবস্থভাববশতঃ, আমার সমক্ষে এই
মুখকে ভঙ্গনা কবিলে না । স্মৃতবাং আমি ইহাব জগ্ন, এই স্থানটীকে
নির্জন কবিল । কাবণ, নির্জন স্থান ও পবম্পব বিশ্বাস—এই উভয়ে যে
অহুবাগ জন্মে, তাহাতেই কামব্যবহার ঘটয়া থাকে ॥৩০॥

(প্রকাশ্যে) এইরূপই হউক, আমি যাই ।

(দ) বসন্তসেনা । (বিটের বস্ত্রাঙ্কল গ্রহণ কবিয়া) মহাশয় ! আমি
বলিতেছি, আমি আপনাব শরণাপন্ন হইয়াছি ।

বিট । বসন্তসেনা । ভয় করিও না, ভয় কবিও কাণেলীব
পুত্র ! বসন্তসেনা তোমার হাতে গচ্ছিড থাকিল ।

विटः । सत्यम् ? ।

शकारः । सच्चं । (न)

विटः । किञ्चिद् गत्वा । अथवा मयि गते नृशंसी हन्यादिनाम् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिक्रोर्पितम् । इत्येकान्तं स्थित ।

शकारः । भोदु, मानङ्गशं । अथवा कवडकावडिके एषे वम्हणे बुद्धुखोडे कटावि श्रीवान्निद-शर्लाले गदिअ, शिआले भविअ, हुलुभुर्नि कलेदि । ता एदश वच्चणाणिमित्तं एब्बं दाव कानङ्गशं । कुमुमवचप कुञ्चन्नाकाल मरुयति । वाशू ! वाशू ! वसन्तश्रेणिण् । एहि । (प)

[न] सत्यम् ।

[प] भवतु, मारयिष्यामि । अथवा कपट कापटिक एष ब्राह्मणो इहशगाल कदापि अपवारितशरीरो गत्वा शरानो भूत्वा कपटं करोति । तद्विषयं वचनानिमित्तम् एव तावत् कथिष्यामि । शाली ! शली ! वसन्तसेने ! एहि ।

(प) शकार इति । कपटेन कपट्या कापटिको धूर्तः । इहशगालस्तत्त्वत्प । एष विटः । इतो गत्वा कुञ्जादिना अपवारितशरीरं सन् शगालस्तत्त्वत्पत्नी भूत्वा । कुमुमैरात्ममरणं विट्यायामनं कामित्वज्ञापनार्थम् ।

(ध) शकारः । ई । वसन्तसेना आमाव हाते गच्छित धाक् ।

विटः । सत्ता ? ।

(न) शकारः । सत्ता ।

विटः । (किञ्च दूर धरिष्या) अथवा आमि गेल, नृशंस शकार, वसन्तसेनाके मारिष्या फेनिवे । अतएव नृकायितसेह इहैश देखि—इहार दि करिष्यार इच्छा । (एहै बलिशा एकप्राण्ते धाकिन)

(प) शकारः । हुडक, मारिष्या फेलि । अथवा, हनवावहारे धूर्त

विटः । अये ! कामी संवृत्तः । हन्त ! निर्हतोऽस्मि ।
गच्छामि । इति निष्क्रान्तः । (फ)

शकारः । शुवस्त्रं देमि पित्रं वदेमि
पडेमि शोशेण शवेष्टेण ।
तधावि मं गेच्छशि शुद्धदन्ति !

किं शिवम् कष्टमत्रा मणुष्या ॥३१॥

सुवर्णं कं ददामि, प्रियं वदामि, पतामि शीघ्रं सर्वेष्टनेन ।

तथापि मा नेच्छसि शुद्धदन्ति । किं शिवं कष्टमया मनुष्याः ॥३१॥

(फ) विट इति । कामी संवृत्तः ; अतएवायमिदानीं वसन्तसेना प्रति स्निहमेव दर्शयितुं यतत, न पुनः प्रहारादिकं कर्तुंमिति भावः । अतएव च हन्तेति हर्षे । निर्हतो निरुद्धेऽपि ।

सुवर्णकमिति । सुवर्णं स्वर्णालङ्कारं ददामि, तव सन्तोषार्थमिति भावः । एवं सर्वतः । प्रियं वाक्यं वदामि । सर्वेष्टनेन उणोपयुक्तेन । इदन्तु व्यर्थं विशेषणं शकारोक्तिनिश्चयमात् । शीघ्रं मत्तकेन, पतामि तव पादशीरिति शेषः । इति शुद्धदन्ति । निर्मलदन्तशालिनि । तथापि एतावत्सन्तोषकरकार्यकरणेऽपि मा न इच्छसि रमयायेति शेषः । अतएव ब्रवीमीत्यभिप्रेत्याह किमिति । मनुष्याः स्त्रीपुसाधारणा मानवाः, शिवं जनं प्रति, किं कष्टमयाः कष्टदायकस्वरूपाः, अपि तु तर्थात्, कथमन्यथा त्वं मा प्रति एवमाचरसीति भावः ।

उपजातिर्हं चम् ॥३१॥

एवं वृक्षशृंगालेव तुला एवैव त्राक्कण, ह्यतः, कथनं नूत्राश्रितदेह इहैवा, शृंगालेन च्याय छन कविषे । अतएव इहाव प्रेतावणाव जन्तु, एहैरूप कवि । (पुष्पचयन कविद्या आपनाके भूषित कविते लागिन) बालिके ! बालिके ! वेदसुष्टमेने । आईम ।

(फ) विट । ओह ! कामुक इहैवाछे । तान ! सुख इहैनाम ।
एतन् याई । (एहै बलिद्या चमिद्या गेल) . . . ()

वसन्त । को एतन् सन्देहो ? । अवनतमुखी "खलुचरितम्" इत्यादि
श्लोकद्वयं पठति । (३)

खल । चरित-निकृष्ट ! जातदोषः

कथमिह मां परिलोभसे धनेन ।

सुचरितचरितं विशुद्धदेहं

न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥३२॥

[३] कोऽत्र सन्देहः ? ।

(३) वसन्त इति । अत्र इयमपि कटुभाषणे, क सन्देह कर्तव्यत्वसंशय,
कोऽपि नेत्यर्थः । दुर्जनत्वादेन प्रति कटु वक्तव्यमेवेति भावः । वेश्यात्वेन "योषित्
मुखी शालु वेश्या" इत्यादिप्रामाण्यादेव मङ्कतश्लोकद्वयं स्वकृतं पठतीति बोध्यम् ।

खलेति । हे खल ! स्वभावत एव दुर्जनः । तथा चरितेन व्यवहारेणापि निकृष्टः ।
नीचः । एतेन दर्शनं न नीच इति व्यन्यते । जाता मूर्खत्वादयो दोषा यस्य स
तादृशस्तम् इह मुरतविषये, कथं धनेन प्रज्जधनदानाद्यङ्गीकारेण, मां परिलोभसे लुब्धा
कत्, चेष्टसे । अत्र लुभधातीरिगन्तार्ये लक्षणा वेदितव्या । शतमपि परिलोभय
तद्यापि न मुञ्चामीति भावः । कथमेतदित्याह हि यस्मात्, मधुपा मधुकर्ष्यं, सुचरित
सुन्दरभावनं त्रिहितं चरितं स्वभावी धेनु तत्, तथा विशुद्धदेहं निष्कलाकारम्, कमलं
पद्मम्, न परित्यजन्ति परित्यज्यं शैबलं भजन्त इत्यर्थः । तथा च यथा मधुकर्ष्या
मनीहरं पद्मं परिहाय शैबलं न भजन्ति, तथा अहमपि चारुदत्तमपहाय भवन्तं न
भजामीति भावः ।

शंकरः । अर्धं दानं करिव, प्रियं वाक्यं बलिब एतः उक्तीयगुरुं मनुक
द्वावा तोमाव चरणे पतितं इहैव, हे निर्धनमृशालिनि । तेषापि
आनाके इच्छां करितेह न । (ताहै बलि) नाशय किं यथावतहै सेव-
केरं प्रति कष्टनायक इहैवा धाके ? ॥३॥

(३) वसन्तसेना । ए विषये आर सन्देह किं ? । (अवनतमुखी
इहैवा "खलुचरित" इत्यादि श्लोकद्वयं पठति नागिन)

যত্নে ন সেবিতব্যঃ পুরুষঃ কুলশীলবান্ দরিদ্রোঽপি ।

শোভা হি পণস্বীণাং সত্ৰশজনসমাত্ময়ঃ কামঃ ॥ ২ ॥

অবি অ । সহস্রারপাদবং সেবিতা য় পলাস-পাদবং অঙ্গী-
করিষ্ম' । (ম)

[ম] অপি চ । সহস্রারপাদপ সেবিতা ন পলাসপাদপমঙ্গীকরিষ্যামি ।

অতএবাহ সমাদ্রপ্নতাত্ প্রত্নতসমপ্রতীতিরূপা অপ্রত্নতপ্রশ সালঙ্কার ।

পুথিতায়া বচনম্ ॥২১॥

যত্নেতি । দরিদ্রোঽপি কুলশীলবান্ পুরুষ , যত্নে ন সেবিতব্য , পণস্বীভিরিতি
শেষ । হি যস্মাত্, সত্ৰশো গুণেনান্নতুল্যো জন সমাত্ময়ো বিপথী যস্য স তাড়শ
কাম , পণস্বীণা বৈশ্বানা শোভা শোভাজনক । তথা চ চারুদত্তো দরিদ্রোঽপি সন্
কুলশীলবত্বতয়া ময়া যত্নে ন সেবিতব্য , তথাহি চ তস্য স্বসত্ৰশতয়া কামী মে শোভামেব
জনয়েদिति भाव ।

অতএবাবাদি অপ্রত্নতাত্ পুরুষসামান্যাত্ পণস্বীসামান্যাত্ প্রত্নতস্য পুরুষবিশেষস্য
চারুদত্তস্য পণস্বীবিশেষস্য আত্মনয় প্রতীতেঃপ্রত্নতপ্রশ সালঙ্কার', কারণেন কার্যসম-
র্থ'নরূপোঃ্যান্তরন্যাস, কামশোভয়ো কারণকার্যযৌর্মেদিনামিধানাত্ হতুর্নামালঙ্কারয়,
ইত্যেতৎ দ্বাভিভাবেন সঙ্কর ।

আর্থ্যো জাতি ॥২১॥

(ম) অপি বেতি । চারুদত্ত সেবিতা ভবন্ত দারীকরিষ্যামীতি भाव' । অত-
এবাতাপ্যপ্রত্নতপ্রশ সা ।

হে খল ! হে স্বভাবনিকৃষ্টে ! তুমি দোষাচ্ছিত হইয়াও, এ বিষয়ে
ধনদ্বারা আমাকে লুক্ক করিতেছ কেন ? । ভ্রমবীগণ, সংস্কার ও নির্ধন-
দেহ পক্ষকে পবিত্যাগ কবে না ॥৩২॥

বেশ্যাবা বহুপূর্বক দ্বিষ্য হইলেও কুল-শীলবিশিষ্টে পুরুষকে সেবা
করিবে । কাবণ, অল্পরূপ পুরুষের বিষয়ে যে কাম, তাহা বেশ্যাদিগেব
অলঙ্কার ॥৩৩॥

শকার: । দাশোঽ ধীএ । দলিহ-চালুটত্কারি শহয়ান-
পাদবে কডে, হুগো উগ পলাশি মণিদি, কিংশুকে বি ণ বডে ।
এব্ তুম' মে গালি দেন্তী অজ্জ বি ত জ্জ ব চালুদত্কারি
শুমলেশি ? । (ম)

বসন্ত । হিঅঅগদৌ জ্জো বি ত্তি ণ সুমরীঅদি ? । (য)

শকার: । অজ্জ বি দে হিঅঅগট' তুম' চ শম' জ্জো বি
মোডে মি । তা দলিহ শল্যবাহুঅ-মণুগ্গ-কামুকিণি ! চিট্ঠ
চিট্ঠ । (র)

[ম] দাম্য যুতি । দরিদ্র চারুদত্তক সহকার্যপাদপ হত অভ পুন পলাশী
মণিত: কি যুকীঃপি ন হত' । এব ত্ব মে গালি দেন্তী অথাপি তমেব চারুদত্তক
অসি ? ।

(য) হৃদয়গত এব কিমিতি ন অর্থতে ? ।

(ম) শকার ইতি । "পলাশি কি যুক" ইত্যাদির্যামায়াত "কি যুকীঃপি ন
হত" ইত্যপার্থমুক্তম্ ।

(য) বসন্ত ইতি । যতী হৃদয়গত এব মনস্বিব স্থিত, অত কিমিতি ন অর্থতে
ন অন্ন্ত শক্যত ইত্যর্থ ।

(ড) আরও, আম্রতরুর সেবা করিয়া, এখন পলাশতরুকে খাঁকার
করিতে পারি না ।

(ম) শকার । ওরে দাসীব মেয়ে । তুই দরিদ্র চারুদত্তকে আন-
গাছ করিনি, কিন্তু আমাকে পলাশ বলিনি, কিংসুকেও কবিলি না ।
তুই এইভাবে আনাকে গালি দিতে থাকিয়া এখনও সেই চারুদত্তকেই
দরগ করিতেছিস্ ? ।

(য) বসন্তসেনা । তিনি ত আমার হৃদয়েই রহিয়াছেন, কেন অরণ
করিব না ? ।

वसन्त । भण भण, पुणो वि भण । सलाहणिआइं एदाइं
अक्खराइं । (ल)

शकारः । पलित्ताअदु दाशोए पुत्ते दलिह्-चालुदत्ताकि
(१) तुमं । (व)

वसन्त । परित्ताअदि, जदि मं पेक्खदि । (श)

(१) अद्यापि ते हृदयगत स्वाद्य सममेव मीटयामि । तत् दग्धि-सार्धं वाहक-
मनुष्यकामुकि । तिष्ठ तिष्ठ ।

[ल] भण भण, पुनरपि भण । श्लाघनीयानि एतानि अद्यगणि ।

[व] पतितायता दास्यां पुतो दग्धि-चारुदत्तकृत्ताम् ।

[श] पतितायते, यदि मा प्रीचते ।

(१) शकार इति । हृदयगत चारुदत्तम् । सम युगपदेव । मीटयामि निश्चिप्य
चूर्णयामि त्वन्मीटने त्वदीयहृदयगतस्यापि मीटनसम्भवादिति भावः ।

(ल) वसन्त इति । श्लाघनीयानि प्रशंस्यानि, एतानि दग्धिचारुदत्तकृत्तादीनि,
उत्तमजनकामुकतामूचनेन गुणव्रतामूचनादित्याशयः ।

(१) शकार । এখনও তোঁর হৃদয়গত ? তা হইলে তাকে এবং
তোঁকে একদাই নিষ্পেষণ করিছা মাঝিব । তা, দগ্ধি-বগিঙ্-মাছমেব
অভিলাষিনি । থাক্ থাক্ ।

(ল) বসন্তসেনা । বণ্ বণ্ আবারও বণ্ । এ কথাগুলি আমার
পক্ষে শ্লাঘ্য ।

(১) শকার । বাঁদীর পো গরীব চারুদত্ত, তোঁকে রক্ষা করব
বেশি ? ।

(শ) বসন্তসেনা । রক্ষা করিতেন, যদি দেখিতেন ।

शकार । किं शै शक्रे वालिपुत्रे महिन्दे
 नम्भापुत्रे कालनेमी शुबन्धु ।
 लुहे लाञ्छा द्रीणपुत्रे जडाऊ
 चाणक्ये वा धुम्भुमाले तिगङ्गु ? ॥३४॥

अथवा एते वि दे ण न रक्षन्ति । (प)

चाणक्ये ण जधा शीटा मालिदा भालदे जुए ।

एव्व टे मोडइग्गामि जडाऊ विअ दोवदि (१) ॥३५॥

इति ताडयित्तुमुपद ।

किं शक्रे वालिपुत्रो महिन्द रम्भापुत्र कालनेमि सुबन्धु ।

रुद्री राजा द्रीणपुत्रा जटानुचाणक्यो वा धुम्भुमारन्निगङ्गु ? ॥३४॥

[प] अथवा एतेऽपि त्वा न रक्षन्ति ।

किमिति । स चारुदत्त किं शक्रे स्वयमिन्द्र येन प्रक्षयमात्रमेव त्वा रक्षदिति भावः । एतन्मन्त्रापि । किं वालिपुत्रो महिन्द्र इति पुनरुक्तमपाद्य च वाम्बविकल्पाभावात् । रम्भायाम्बदाख्याया स्वर्गवश्याया पुत्र कालनेमि रावणमातुल प्रसिद्धी राघस । इदमप्यपाद्य वाम्बविकल्पाभावात् । सुबन्धु कथिद्गद्यकवि । इदमप्यपाद्यमेव कवित्वमात्र ए पररक्षणीपथीगिकाधिकबलासम्भवात् । रुद्री नाम राजा द्रीणस्य पुत्रा जटानु । इद इयमप्यपाद्यम् तथोरभावान् । चाणक्य इत्यप्यपाद्ये बुद्धिमात्र ए इडात्पररक्षणीपथीगिकाधिकबलासम्भवात् । धुम्भुमारन्निगङ्गु च पौराणिको राजानो ।

शालिनी वचम् ॥३४॥

(प) अथवति । रक्षन्ति रक्षितुं शक्नुवन्ति ।

शकार । से किं हेतु ? ना वालिव पुत्र देववाङ्ग ? ना बड्ढाव पुत्र कालानमि ? ना रुवि शुबन्धु ? किं वा राजा रुद्र ? ना द्रोणेर पुत्र जटानु ? ना चाणक्य ? ना धुम्भुमार ? ना जिगङ्गु ? ॥३४॥

(१) दीवदि ।

বসন্ত । হা অত্তে ! কহিঁ সি ? । হা অজ্জচারুদত্ত !
 এসৌ জণৌ অসম্পৃষ-মণোরধৌ জ্জীব বিবজ্জদি । তা উদ্ব'
 অক্কন্দইস্স' অথবা বসন্তসেণা উদ্বৈ অক্কন্দদি ত্তি লজ্জণীয' ক্বু
 এদং । নম অজ্জচারুদত্তস্স । (স)

চারুক্বেন যথা সীতা মারিতা ভারত যুগে ।

এব ত্বা মীটয়িষ্যামি জটায়ুরিব দ্রীপদীম্ ॥২৫॥

(স) হা মাতঃ ! কখিত্তসি ? । হা আৰ্য্যচারুদত্ত ! এয জনঃ অসম্পৃষ-
 মনীরথ এয বিপদতে ; তদুঙ্কু মা ক্কন্দয়িষ্যামি । অথবা বসন্তসেণা উঙ্কু মা ক্কন্দতীতি
 লজ্জনীয় স্বল্পেতত্ । নম আৰ্য্যচারুদত্তায় ।

চারুক্বেন ইতি । ভারত নাম যুগে সখিন্ । ইদন্তু অপার্থসমুদায়ান্নগীতমপার্থম্ ।
 ইদচ্চ শ্লোকমাত্মমেধাপার্থে বাস্তবিকত্বাভাবাত্ ॥২৫॥

(স) বসন্ত ইতি । অসম্পৃষ'মনীরথ এব, দীর্ঘকালসম্মেলনাদিতি ভাবঃ ।
 বিপদতে মিত্যতি । তত্ তথাত্ উঙ্কু মরণাত্ পরে, আক্কন্দয়িষ্যামি মঞ্চৌকিনে'ব
 মবলমিতি শ্রীযঃ । উঙ্কু মনু'র্ঘঃ, আক্কন্দতি মরণমথাত্ স্বয়ং বৌদিতি, ইত্যেতত্
 লজ্জনীয়' লজ্জাবিষয়নব্বেতি শ্রীযঃ । তদগুণৈ'পি তদনুরক্তৌ জনৌ রচিতু ন শক্যত
 ইত্যেতদে'ব তে লজ্জাকারণমিতি ভাবঃ ।

(স) অথবা, ইহা বাও তোকে রক্ষা করিতে পারিবেন না ।

চারণ্য যেমন ভারতযুগে সীতাকে নারিহা ছিলেন, কিংবা জটায়ু যেমন
 দ্রৌপদীকে নিষ্পেষণ করিয়াছিল, সেইরূপ আমি তোকে নিষ্পেষণ
 করিব ॥২৫॥

(এই বলিয়া প্রহার করিতে উচ্চত হইল)

(স) বসন্তসেনা । হা না ! তুমি কোথায় ? হা আৰ্য্য চারুদত্ত !
 অভিনায় পূৰ্ণ না হইতে না হইতেই এই ব্যক্তি মরিয়া গেল । অতএব
 ইহার পর আপনাকে কাঁদাইব । অথবা, বসন্তসেনা উচ্চৈঃস্বরে কাঁদি-
 তেছে ইহা আপনার পক্ষে লক্ষ্যকর । আৰ্য্য চারুদত্তকে নন্দন্যয় ।

शकारः । अज्जवि गव्भटाशी तग्ग ज्जेव पावग्ग णामं
गेण्हट्टि ? । इति कथं पीडयन् । शुमल गव्भटाशि । शुमल । (ह)

वमन्त । णमो अज्जचारुटत्तस्स । (ज)

शकारः । म्मल गव्भटाशि । म्मल । नाय्येन कण्ठे निपीडयन्
साग्गति । (क)

वमन्तमेना मूर्च्छिता निर्वृष्टा पतति ।

शकारः । मरुपमं,

एट्ठ द्रोपकलण्डिअं अविण्णअग्गावाग्गभूटं खलं

लत्त तग्ग किलाग्गदग्ग लमणे कान्नाग्गटं आअट्ठ ।

कि एग्गे गमुदाह्णामि णिअअं वाह्ण शूलत्तणं

णीग्गाग्गे वि मलेइ अम्भ शुमला शीटा जधा भालदे ॥३६॥

(ह) अथापि गभदामी तस्यैव पापस्य नाम वृत्तान्ति ? । अर गभदासि । अर ।

(घ) नम आय्यचारुदत्ताय । (ज) मिरम्भ गभदासि । मिरम्भ ।

एता दापकरण्डिकमविनयस्यावामभुता खला

रक्ता तस्य किलागतस्य रमण कान्नागतामागताम् ।

किमेव समुदाहणमि निजक वाह्य शूल

निश्चासिद्वि मियत अम्भा मुमता मीता यथा भारते ॥३६॥

(ह) * कार । गर्जनासौ एतन्तु मेहै पापाणाव नाम लहेतेछ ? ।

(एहै बलिदा वसशसनार गनग्गण चिपिते थाकिदा) अरण क्व गर्जनासि ।

अवण क्व ।

(ग) वसशसेना । आर्या चारुदत्तके नमस्कार ।

(क) * कार । मरु गर्जनासि । मरु । (एहै बलिदा अन्धिनदेर
धरणे गनग्गणेशे पीडन करतः भारिन)

(वसशसेना मूर्च्छित इहेदा निष्पन्न अवस्थाय पडिदा रहिन)

इच्छन्तं मम गच्छति त्ति गणित्रा पाशेण मे मालिदा
 शुभे पुष्पकरण्डके त्ति गहगा पाशेण (१) उत्ताग्निदा ।
 शि वा वञ्चिद भादुके मम पिता मादेव शा टोप्पदी
 जे शे पेक्खदि गेदिशं ववशिदं पुत्ताह शूनत्तणं ॥३७॥

इच्छन्तं मा नेच्छतीति गणिका पाशेन मया मारिता

शुभे पुष्पकरण्डके इति मृगसा पाशेन उवाचिता ।

स वा वञ्चिती भाता मम पिता मादेव सा द्रौपदी

योऽसौ पश्यति नेष्टश च्यवन्तं पुत्रस्य शूरत्वम् ॥३७॥

एतामिति । एष. अहम्. दीपाणा पापादीनां करण्डिका पात्रविशेषकम् तद्रूपा-
 मित्यर्थः. अविनयस्य दुर्व्यवहारस्य आवासभूताम् आश्रयभूताम्, खलाम्. आगतस्य
 जीर्णोद्धाने उपस्थितस्य, तस्य चारुदत्तस्य, रमणे सुरतविषये रमणार्थमित्यर्थः. आगताम्,
 कालागतां कालप्राप्ताम्, रक्तां चारुदत्तानुरागिणीम्, एता वसन्तसेनाम्, मारयित्वेति शेषः.,
 निजकं स्वकीयं शास्त्रीः शूरत्वं किं समुदाहरामि? किमपि नैत्यर्थः. तथा च
 भारते वर्षे यथा सीता सुमता मय्यक् मृता । इदं हतोपमं वाक्यम् । तथैव अम्बा
 माता वसन्तसेना । इदं लोकाविरुद्धं न्यायविरुद्धलोकात् । निश्चासिःपि मम निश्चास-
 पातेऽपि कीमलत्वात् निश्चासाघातेऽपीत्यर्थः मियते । निश्चासमात्रेणैव मारणसम्भवे
 सर्वत्र वाहुबलप्रयोगे शास्त्रीः शूरत्वं किमपि नास्तीति भावः ।

शार्दूलविक्रीडित वचनम् ॥३६॥

शकाव । (आनन्देव सहित) अहं वसन्तसेना दोषेण साक्षी, दुर्भाव-
 हावेन आधावः ७ खजयत्तावः छिल एवः जीर्णोद्धाने उपस्थित चारुदत्तेव
 मङ्गे मन्थित इहैवान् जज्ञ आसिन्नाछिल, विशेषतः चारुदत्तेव प्रति
 अह्वयत्ता छिल, आमि ईशके माविधा, निजेव बाहव वीवहेव कि उल्लेख
 कविब । भावतवर्षे मीता येमन मरिन्नाछिलेन, सेहैरुप आभाव माता
 वसन्तसेना, आभाव निश्चासमात्रेहै भाव कविर्ना मरिन्नाछेन ॥३७॥

(१) लोशेष ।

भोदु, शम्पदं बुद्धुखोड़े आगमिश्शदि त्ति । ता ओशलिश्च
चिद्धामि । तथा करोति । (ख)

प्रविश्य घंटेन सह विटः (१) । अनुनीतो मया स्यावरकञ्चैटः । तद्
यावत् काणिलोमातरं पश्यामि । परिक्रम्यावलीका च । अये ! मार्ग
एव पादयार्निपतितः । अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता । भोः !

(ख) भवतु, सम्प्रत इदमगाल आगमिष्यतीति । तदपस्य तिष्ठामि ।

इच्छन्तमिति । रनु तामेवच्छन्तु मा सा नेच्छति इति हेतोः, मया, शून्ये लोक-
रहिते, पुष्पकरण्डके इति प्रसिद्धे तदाख्ये अस्मिन्नुद्याने, पार्शेन बाहुपार्शेन, शणिका
वेद्या वसन्तसेना मारिता निहता, तथा पार्शेन बाहुपार्शेनैव, सहसा उवासिता प्राक्
भय प्रापिता । स मम भ्राता वञ्चित, स वा मम पिता वञ्चित, तथा श्रौपदीव सा
मम माता च वञ्चितेत्यर्थः ; योऽभी भ्राता पिता यामौ माता चेति तात्पर्यम्, पुत्रस्य
भ्रातुर्येति बोध्यम्, इदंश वसन्तसेनाहत्यापरिधायित शूरत्वम्, व्यवसितमध्यवसायं
तदुद्यमस्येत्यर्थः न पश्यति । आत्मीयस्य गुणादर्शो आत्मीयो वञ्चित एव भवतीति भावः ।

शादृक्षविक्रीडित इत्तम् ॥३०॥

(ख) भवत्विति । पूर्वोक्तव्याख्यानात् इदमगालो विट एव । अपस्य वसन्तसेना-
शवात् दूर गत्वा । अन्यथा घातकतया मा सन्दिहीतेति भावः ।

आमि उहाके चाहि, किञ्चु ओ आमाके चाहे ना, एहे जशु निर्जन
पुष्पकरण्डके उछाने आमि ऐ बेशाटाके बाहुपाशघावा भाविद्या केलि-
याहि । बाहुपाशघावा हठां पुर्केओ भय देखाईयाहिलाम । आमार सेहे
जाता, पिता ओ श्रौपदीर छाघ माता—ईहारा सकनेहे बक्रित हहेलेन,
शाहवा पुत्रेव एहेरूप वीवइ ओ अदावसाय देखिलेन ना ॥३०॥

(ख) इउद, एमन वृक्ष शृणानटा आसिबे, त्ता दूरे याईया थकि ।
(ताहाई करिन)

(१) प्रविश्य घंटेन सह विटः । विटः । इति कञ्चिन् पाठः ।

পাপ । কিমিদমকার্যমনুষ্ঠিতং ত্বয়া ? । তথাপি পাপিনঃ পত-
নাৎ স্ত্রীবধদর্শনেনাতিব পাতিতা বয়ম্ । অনিমিত্তমেতৎ
যত্‌সত্যং বসন্তসেনাং প্রতি শঙ্কিতং মে মন । সর্বথা দৈবতাঃ
স্বস্তু করিষ্যন্তি । শকারমুপমস্য । কাণ্ণীমাতেঃ । এবাং ময়া
অনুনীতঃ স্যাবরকশ্চেটঃ । (গ)

(গ) প্রবিশ্যেতি । অনুনীত শকারপ্রহারজনিতরৌপমপনীত তমপনীয় আনীত
ইত্যর্থ । মাগে এব সদাগমনপথ এব, পাদযৌরুহেঁশে নিপতিত অনুনযাযৌ লুপ্তিত ।
স্বী বসন্তসেনা ব্যাপাদিতা ভবদিতি শ্রেয় । কথমন্যথা অনাবগ্যকমনুগয় করীতী-
ত্যাশয় । পতনাৎ স্বীহৃত্যাজনিতপাতিত্য নন্তরমসগোত, স্বীবধদর্শনেন কৰ্বা । পাতিতা
বয়মিত্যন শকারমুহিগ্যোকম্ । অনিমিত্তমিত্যাদিকলু স্বগতমিতি বীধ্যম্ । যত্‌সত্য
বসন্তসেনা প্রতি তচ্ছ্রীবগ্যমিত্বদিপয় ইত্যর্থ, মে মন শঙ্কিতম্ ইত্যেতদেব অনিমিত্ত
বসন্তসেনায়া যত্ন্যুল্লক দুর্লভলম্, “মতা নি সন্ডেহপদেধু বন্দুপু প্রমাণমন্ত করথ
প্রভত্য” ইতি স্বাথ্যান্ ইত্যাশয় । স্বমি মঙ্গলম ।

স্বীহৃত্যায়া পাতিত্যমাহ প্রায়শ্চিত্ততচ্ছ্রুতা স্মৃতি —

শরণাগতশালস্বীহি সেকান সবসেত্র তু ।

চৌৰ্যং ব্রতানপি সদা কৃতব্রহ্মহিতানিমান ॥”

উদ্ধাহতশ্চে — “কৃতে সম্ব্রাষণাদিব ব্রতায়া স্পর্শনেন চ ।

হাপরে স্বর্ঘ্যমাদায় কলী পততি কক্ষণা ॥”

ইতি বচনব্যাক্তানাবসরে গুরুতরসমর্ঘে পাতিত্যমাহ স্মার্ত — “কক্ষপদ সম্ব্রাষণ-
স্পর্শনে-ধনয়হথৈতরয়ুগুরতরসমর্ঘপরম ।” ইতি ।

(গ) ভূতোব সহিত বিট প্রবেশ কবিয়া । আমি ভূতা স্বাববকেব
অহ্ননয় কবিয়াছি । তা শকাবাব সন্ধে দেখা করি । (কতিপয় পদক্ষেপ-
পূর্কক দর্শন কবিয়া) ওহে । পথেই আমার পায়েব উদ্দেশে পতিত হই-
য়াছে । ভূপতিত এই শকাব স্ত্রীহত্যা কবিয়াছে । ওবে পাপাত্মা । তুই
এই, কি অকার্যেব অহুষ্ঠান করিনি । । পাপাত্মা তোব পতনেব পব

शकारः । भावे ! शाश्वदं दे ? । पुत्तका ! थावलका !
चेडा ! तवावि शाश्वदं ? । (घ)

चेटः । अधइं । (ङ)

विटः । मदीयं न्यासमुपनय ।

शकारः । कीदृशि ? । (च)

विटः । वमन्तसेना ।

शकारः । गदा । (छ)

विटः । क्व ? ।

शकारः । भावश्च ज्जिव पिट्टो । (ज)

(घ) भाव । स्वागत ते ? । पुत्तक । थावरक । चेट । तवापि स्वागतम् ? ।

(ङ) अधकिम् । (च) कीदृश ? (छ) गदा । (ज) भावश्चैव पृष्ठतः ।

ज्ञोहत्या दर्शन कवार आनवाँ पतित हईव । आनाव मन, वसउसेनाव
विनये आश्वित हईयाछे, ईहा निश्चयई दुर्लक्षण । अतीष्ठदेवतावाइ,
सर्पप्रकावे मदन कविबेन । (शकावेव निकट थाईया) काणेनीव पुत्र ।
आनि এই भावे भूता स्वावकेव अचनय कविदाछि ।

(घ) शकाव । पणित । आपनाव सुतागमन त ? पुत्र । स्वाव-
वक । भूता । तोवँ सुतागमन त ? ।

(ङ) भूता । ई ।

विट । आनाव गच्छित वस्तु आन ।

(च) शकाव । केमन ? ।

विट । वसउसेना ।

(छ) शकार । गिग्राछे ।

विट । कोथाय ? ।

(ज) शकार । आपनारई पिछने ।

বিট: । সবিতকম্ । ন গতা খলু সা তয়া দিশা ।

শকার: । তুমং কদমাএ দিশাএ গড়়ে ? । (ম্)

বিট: । পূর্ব্বয়া দিশা ।

শকার: । শা বি দক্ষিণাএ গড়া । (ন)

বিট: । অহং দক্ষিণয়া ।

শকার: । শা বি উত্তলাএ । (ট)

বিট: । অত্বাকুলং কথয়সি । ন শুধ্যতি মে অন্তরাত্মা ।

তত্ কথয় সত্যম্ । (ঠ)

শকার: । শবামি ভাবশ্শ শীর্গং অত্চক্কৈলকিহিঁ পাদিহিঁ তা,

শ্শেষ্টাভিহিঁ হিঁঅঅ', এশা মএ মালিটা । (ড)

(ম) ত্ব কতমথা দিশা গতা, ই ।

(ন) সাপি দক্ষিণয়া গতা । (ট) সাপি উত্তরয়া ।

(ড) শপে ভাবস্য শীর্ষম্ আত্মীয়াত্মা পাদাত্ম্যাম্, তত্ মস্ত্যাপয হৃদয়ম্, এষা ময়া মাগিতা ।

(ঠ) বিট ইতি । অত্বাকুলম্ অতীতবিকল পূর্বাপরাসল্লগ্নমিত্যর্থঃ । ন শুধ্যতি সংশয়াপয়মেন ন প্রসীদতি সন্দেহাবিন্দমেন তিষ্ঠতীত্যর্থঃ ।

বিট । (বিতর্কের সহিত) সে ও সে দিকে যাও নাই ।

(ম) শকার । আপনি কোন্ দিক্ দিয়া গিয়াছিলেন ? ।

বিট । পূর্ব দিক্ দিয়া ।

(ন) শকার । সেও দক্ষিণ দিক্ দিয়া গিয়াছে ।

বিট । আমি দক্ষিণ দিক্ দিয়া গিয়াছিলাম ।

(ট) শকার । সেও উত্তর দিক্ দিয়া গিয়াছে ।

(ঠ) বিট । তুমি বড়ই পূর্বাপর অসংলগ্ন কথা বলিতেছ । আমার

অন্তঃকরণ শুদ্ধ হইতেছে না । অতএব সত্য বল ।

বিট: । সবিপাদম্ । সত্যং ত্বয়া ব্যাপাদিতা ? ।

শকার: । জই মম বচনে গ পত্তিআশ্রমি, তা পেক্ত পড়ম'
লট্টিঅ-গালমপ্ঠাণ্ণাহ শূলক্ণং) ইতি দর্শপতি । (৫)

বিট: । হা ! হতোঃস্মি মন্দভাগ্য: । ইতি মুচ্ছিত. পততি ।

শকার: । হৌ হৌ ! উবলদে ভাবে । (গ)

(৫) যদি মম বচনে ন প্রত্যয়সে, তত্ প্রেধস্ব প্রথম রাশ্রিয় গ্যাল সম্মানস্য
শূলম্ । (গ) হৌ হৌ । উপরতী ভাব: ।

(৬) শকার ইতি । আত্মীয়াভ্যা স্ককীয়াভ্যা পাदाभ्याम्, भावस्य विदुष विटस्य
तवेत्यर्थ, शोषं मसकम्, स्पृष्टेति शेष, शपे शपय करोमि । इद लोकाविरुद्ध
न्यायविरुद्धधीक शकारत्वान्, तत् तस्मात्, हृदय सम्यापय स्थिरीकृत । एषा
वसन्तसेना ।

(৫) শকার ইতি । প্রত্যয়সে বিশ্বসিপি । দর্শংতি পতিতা বসন্তসেনামিতি শেপ' ।

(গ) শকার ইতি । হৌশ্চৌ বিচ্চরে, তস্যান্তিশণে ডিক্টি । উপরতী মত ।
বেশ্যশৌকিনে ব মত ইত্যেবাতীবাযর্থমিতি ভাব ।

(৬) শকার । আমি, আপনাব মস্তক এবং নিজেব চরণদ্বারা
শপথ করিতেছি, তা, আপনি চিহ্ন স্থির করুন, আমি ইহাকে নাবিয়া
ফেলিয়াছি ।

বিট । (বিবাদেব সহিত) সত্যই তুমি নাবিয়া ফেলিয়াছ ? ।

(৫) শকার । যদি আমার কথায় বিশ্বাস না করেন, তবে রাজ্যর
শালা সংস্থানের প্রথম বীরত্ব দেখুন । (এই বলিয়া দেখাইল)

বিট । হা ! মন্দভাগ্য আমি নবিয়াছি । (এই বলিয়া মুচ্ছিত
হইয়া পড়িল)

(গ) শকার । কি আশ্চর্য্য ! কি আশ্চর্য্য ! পণ্ডিতটাও মরিয়া
গেল ।।

चेटः । शमशशदु शमशशदु भावे । अविचालिन्नं पवहणं
आणन्तेण ज्जेव मए पढमं मालिदा । (त)

विटः । समाश्रय्य सकरुणम् । हा वमन्तसेने !

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेशं रतिः

हा हालङ्कृतभूपणे ! सुवदने ! क्रीडारमोद्गामिनि ! ।

हा सौजन्यनदि ! प्रहासपुलिने ! हा माहृशामाश्रये !

हा हा नश्यति मन्मथस्य विपणिः सौभाग्यपण्याकरः ॥३८॥

(त) समाश्रितुं समाश्रितुं भाव । अविचारित प्रवृत्तमानयतैव मया
प्रथमं मारिता ।

(त) चेट इति । अविचारितम् अपरोक्षितम् । मारिता मारणनिमित्ता प्राप्तेत्यर्थः ।

दाक्षिण्यंति । हा इति मविषादातिशयसम्बोधने । अलङ्कृतानि भूपितानि
भूषणानि यथा तत्सम्बोधनम् । एतेन त्वमौदृशमुन्दगी आसीद्येन त्वमेवालङ्कारा-
नलङ्कृतवती, न पुनरलङ्कारास्त्वामलङ्कृतवन्त इति व्यज्यते । हे सुवदने । क्रीडारसेन
सुरतानुरागेण उद्गमते विशेषेण शोभते या तत्सम्बोधनम् । सौजन्यनदि । साधुताजलस्य
नदीरूपे । प्रहासो हास्यमेव पुलिनम् उभयोरेव श्रुतत्वात् सैकतं यस्यान्तसम्बोधनम् ।
आश्रीयते या सा आश्रया कर्मण्यन्वप्रत्ययः । माहृशा वेश्यापरायणाणां जनाणां आश्रये ।
विगयिते । । दाक्षिण्यसौदार्यमेव उदकं जलं तस्य वाहिनी नदी तत्सम्बोधनेत्यर्थः,
विगलिता विलुप्ता, रति साक्षात् कामप्रिया स्वदेशं स्वकीयस्वर्गलीकम्, याता
गता । रतिदेवी वमन्तसेनारूपेणावतीर्थं पुनः स्वर्गं गतेति भावः । सौभाग्यं नायक-
प्रियत्वमेव पण्यं विक्रीयद्वस्य तस्य आकरं खनिराश्रयभूतेति यावत् मन्मथस्य मदनरूपस्य
वणिजः, विपणिः पण्यवैधिकारूपा, नश्यति नष्टत्यर्थः । अतीतसौम्यैर्बर्तमाना ।

(त) भूता । पण्डित आश्रय हउंन आश्रय हउंन । विवेचना ना
कविशः गाडी आनिशः आनिशैः प्रथमं मारिशःछि ।

विटः । (आश्रय हउंन आश्रय हउंन) हा वमन्तसेने !

সাম্ । কষ্ট' ভোঃ । কষ্টম্ ।

কিং নু নাম ভবেৎ কার্যমিটং যেন ত্বয়া কৃতম্ ।

অপাযা পাপকল্বেন নগরশ্চীর্নিপাতিতা ॥৩৮॥

অত্র প্রথমে পাদে দাধিণ্যে উদকল্যাণো বসন্তসেনায়া নদীল্যারোপে নিমিত্তমিতি পরম্পরিতরুপকম, রতিবসন্তসেনাযোভদেঃপি অমিত্রায়বসায়াদতিশয়োক্তিয, তৃতীয়ে বসন্তসেনায়া নদীল্যারোপে প্রহাস্যে পুনিদল্যারোপয শাস্ত্র মৌজ্যে জলল্যারোপম্ অর্থ ইত্যেকদেঃশিবিত্তিরুপকম, তথা চতুর্থেঃপি বসন্তসেনায়া বিপণিত্যারোপে সৌভাগ্যে পণ্যল্যারোপয শাস্ত্র, মন্দ্রথে বশিক্ত্যারোপম্ অর্থ ইত্যেকদেঃশিবিত্তিরুপকান্তরম্, ইত্যেতিযা মিথী নিরপেচতয়া সাস্ত্রি ।

শাস্ত্রলবিত্তীড়িত বচন ॥৩৮॥

কিমিতি । কিং নু নাম কাথ্য ফল ভবত অনয়া স্বীহল্যয়া তবতি শ্রেণ । যন কার্যোইর্শন ত্বয়া ইদ স্বীহল্যয়াচর দুশ্কাব্য কৃতম্ । পাপকল্বেন সাচাত্ পাপপুরুষ-
ত্বন্যে ন ত্বয়া, অপাযা নির্দীপা নগরশ্চী উজ্জায়ন্যা লক্ষ্মীচয়া বসন্তসেনা নিপাতিতা নিহতা । তথা চ অনয়া বসন্তসেনাহল্যয়া ন কেবল ত্বয়া আমন পাতিল্যমাতমজিতম
অপি তু নগরমিদমপি শৌহীন কৃতমিত্যায় ।

অত্র পাপকল্বেনেত আর্থ্যোপমা নগরশ্চীরিতি নিরুদ্র কবলরুপকচ্চ অনয়োরপি পূর্বকন সস্তুটি । তথা "অনয়া স্বীহল্যয়া তব" ইত্যেতিযা পদানামনুযাধানিঃপি ন ন্যূন পদতাदीष, প্রত্যুত গুণল্বমেব বক্তৃবিধাদমগ্রত্বাত "উক্তাবানন্দমগ্ৰাদি স্মাভ্যনুপদতা গুণ" ইতি সাহিত্যদপ গান্ ॥৩৮॥

হা হা স্ববদন । হা জৌড়াভ্রবাগশোভিতে । তুমি অলঙ্কারকেও
অলঙ্কৃত কবিত্তে । হায় । ওদাযা-ভ্রশেব নদী লুপ্ত হইয়া গেল, বতিদেবো
খদেশে চলিয়া গেলন । হা সৌভক্তের নদি । হা হাশ্রময় পুলিন ।
হায় আনাদের মত নোকেব আশ্রয়রুপে । হায় হায় । নৌভাগ্যরুপ
বিক্ষেয়ব্রব্যেব আকর কামদেবের দোকানখানি নষ্ট হইয়া গেল ॥৩৮॥

(অশ্রুভ্রলের সহিত) কি কষ্টে । হায় । কি কষ্টে ।

স্বগতম্ । অয়ে ! কদাচিদয়ং পাপ ইদমকার্য্যং ময়ি সংক্রাময়েত্ । ভবতু, ইতো গচ্ছামি । (ঘ)

শকার: । উপাগম্য ধারয়তি ।

বিট: । পাপ ! মা মা স্পৃশী: । অলং ত্বয়া । গচ্ছাম্যহম্ । (ট)

শকার: । অসী ! বশন্তশিগ্নিঅ' শঅ' জ্জিব মালিঅ মং দুশিঅ কহিঁ পলাঅশি ? । শম্পদং ইদিশি হম্মে অণাধে পাবিড়ে । (ধ)

(ঘ) অয়ে । বসন্তসেনা স্বয়মেব মারয়িত্বা মা দূষয়িত্বা কুব পলায়সি ? । সাম্প্রতম্ ইহশৌহহমনাথ' প্রাণ: ।

(ঘ) স্বগতমিতি । অয় পাপ: পাপান্না শকার: । সংক্রাময়েত্ মিথ্যাभिধায় সঞ্চারয়েত্ ।

(ট) বিট ইতি । মা নিষেধে, মা মাম্, স্পৃশী: স্পৃশ । "শালাপাদগাত-সংসর্গাত্" ইत्याদিষ্মৃত্যা পাপিস্পর্শে'পি তত্পাপসঞ্চারমশ্ববাদিত্যभिপ্রায়: ।

(ধ) শকার ইতি । অনাথ: অশরণ:, প্রাণী মৃত ইত্যর্থ:, ত্বয়া স্তীহিত্বাপরাধা-রীচাদিতি ভাব: ।

ইহা ছাড়া তোমার কি কল হইবে ? যে সাক্ষাৎ পাপপুরুষকল্প তুমি, নগরের লক্ষীস্বরূপা এবং নির্দোষা এই বসন্তসেনাকে হত্যা করিলে ॥৩২॥

(ঘ) (স্বগত) এই পাপাত্মা, হয় ত কখনও এই অকার্য্য, আমার উপরে আরোপিত করিবে । ইউক, এখন হইতে চলিয়া যাই ।

শকার । (নিকটে যাইয়া ধরিল)

(ট) বিট । পাপিষ্ঠ ! আমাকে স্পর্শ করিস্ না । তোকে দিয়া আমার কোনও প্রয়োজন নাই । আমি চলিয়া যাই ।

বিটঃ । অপধ্বস্তোঃমি । (ন)

শকারঃ । অত্য়ং শতং দেমি শুবর্ণশ্চং দে
কহাবর্ণং দেমি গবোডিঅং দে ।
এশে দুগ্গহাণং পলঙ্কমে (১) মে
শামান্শ্বে মৌদু মনুথ্গাণাং ॥৪০॥

অর্থান্ শতং দদামি সুবর্ণকং তে কাপাংপণং দদামি সবীডিকং তে ।

এষ দীপম্ভ্যানং পরাক্রমী মে সামান্যকী ভবতু মনুথ্গাণাম্ ॥৪০॥

(ন) বিট ইতি । অপধ্বস্তোঃমি অধপাত গতোঃমি , ইত পরমপি মিথ্যারোপা-
দিত্বাশয় ।

অর্থানিতি । শত শতমব্যাকান, অর্থান ধনানি, সুবর্ণকং স্বর্ণমুদ্রাশ্চৈকাম্,
তে তুভ্যং দদামি , তথা বোডিলা বিশ্রাম কপর্দকৈ মৃদেতি সবীডিকং কাপাংপণং
খোডগপণপরিমিতকপর্দকমমুদ্রয়, তে তুভ্যং দদামি । দীপম্ভ্যানম্ অপরাধাম্পদীভূত,
এষ বসন্তসেনাহন্যাপ্রবীজক, মে মম পরাক্রমো বীরত্বম্, মনুথ্গাণা সবর্ণোপাসিব
বদ্যাণামস্মাকমিত্যর্থং সামান্যকং সাধারণী ভবতু । তথা চ হি বিট । ত্ব মতৌ
ধনাদিকং প্রাপ্য এতদেব প্রতিপাদয় যত্নং বয়ং এব বসন্তসেনা হতবল ইতি ,
এবচ কস্ম্যপি ন প্রাণদগ্ধী ভবিত একবধি প্রাণেণ বহুনা প্রাণদগ্ধস্বাদর্শনাদিতি ভাব ।

(খ) শকার । ওরে । নিচ্ছেই বসন্তসেনাকে হত্যা কবিশা,
আমাকে নিশ্চয় করিয়া, কোঁদায় পলাইতেছ ? । এখন আমি এইরূপ
ব্রহ্মকহীন হইয়া পড়িলাম ।

(ন) বিট । একবারে অধঃপাতে গিয়াছ । ।

শকার । তোমাকে এক শত টাকা দিব, একখানা নৌহব দিব
এবং এক কাহণ পাঁচগুণী কডি দিব , অপরাধাত্মক আমার এই পরাক্রম,
আমাদের তিন জনেরই সনান হউক ॥৪০॥

(১) দুগ্গহাণ পলঙ্কমে ।

विटः । धिक्, तवैवासु ।

चेटः । शल्लं पावं । (प)

शकारः । हसति ।

विटः । अप्रीतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो
धिक् प्रीतिं परिभवकारिकामनार्थ्याम् ।
मा भूच्च त्वयि मम सद्गतं कदाचित्
आच्छिन्नं धनुरिव निर्गुणं त्यजामि ॥४१॥

(प) शल्ल पापम् ।

“वीडी विशतिकपर्द्धकी गौडे प्रसिद्ध” इति पृथ्वीधर । उपजातिर्भक्तम् ॥४०॥

(प) चेट इति । शल्ल पापम् एतन्न काव्यमित्यर्थं, “शल्ल पापमनिर्देश्ये” इत्यभिधानात् । *वनेन तया कृतं शीघ्रं कथमन्ये स्वीकृष्यन्तीति भावः ।

अप्रीतिरिति । हि निमित्तं हासो हास्यमिदं विमुच्यतां परित्यज्यताम्, नात्र किमपि हास्यकारणमस्तीति भावः । अप्रीतिस्तत्र साऽऽनमोहाद् भवतु, परित्यागादेवेत्याशयः । प्रीतौ की शीघ्र इत्याह अनायासादुत्तमेन सह ज्ञातत्वादसाधुदयाम्, अतएव परिभवकारिका लोकातिरिक्कारजनिका प्रीतिः त्वया सह प्रणयं धिक् निन्दाभीत्यर्थं । कदाचिदपि त्वयि मम सद्गतं सम्मेलनं मा भूच्च न भवतु च, त्वत्सम्मेलनस्य पापजनकत्वादित्यभिप्रायः । अतएव आच्छिन्नं विपलस्य सत्यक् क्षिप्रं तनैव च निर्गुणं भीर्वाहीनं धनुरिव दद्यादित्युपमस्य त्वं त्यजामि ।

अत्र पूर्णापमालङ्कारः । प्रहर्षिणी वचनम् ॥४१॥

विटः । धिक्, त्वाभादशे इडेक ।

(प) कुटा । अक्षरं दनिःवनं ना ।

शकारः । (शास्त्रं करितम्)

विटः । इति शास्त्रं शास्त्रं कर, त्वाभादशे इडेक ; अपमानजनकं च अक्षरं एते प्रणयदेव आसि नित्वा करि । आवरं येन

शकारः । भावे । पशीद पशीद । एहि णलिणीए पवि-
शिअ कोलिम्ह । (फ)

विटः । अपतितमपि तावत् सेवमानं भवन्त'
पतितमिव जनोऽयं मन्यते मामनार्य्यम् ।
कथमहमनुयाया त्वां हतस्त्रीकमिनं
पुनरपि नगरस्त्री-शङ्कितार्द्धाक्षिष्टम् ॥४२॥

(फ) भाव । प्रसीद प्रसीद । एहि, नलिण्या प्रविश्य स्त्रीडाव ।

(फ) शकार इति । नलिण्या पद्मविशिष्टाया सरस्याम् ।

अपतितमिति । अत्र जन साधारणलोक, अपतितमपि तादृशपापाभावात्
पातित्यहीनमपि माम्, भवन्त सेवमान सौहार्देन भजमानम् अतएव च पतितमिव
अनाद्यम् असाधु मन्यते । सुतगाद्य अहम्, हता स्त्री वसन्तसेना येन तम, अतएव
नगरस्त्रीभिः शङ्कितम् शङ्कया भयम् अर्द्धाक्षिभिः सद्बुचितनयनेऽष्टम्, एन त्वाम्
पुनरपि कथम्, अनुयायाम् अनुगच्छेयम् ? कथमपि नैत्यर्थं, स्त्रीघातकत्वेन पतित
त्वात् पतितसमर्थं च तत्प्रापसञ्चारान् “शरणागत वाल स्त्रीहि सकान् सबसेत्र तु”
इत्यादुक्तत्वादित्याशयः ।

कथनं त्वोत्तमं सन्ने आमाव सन्नेन न ह्यम् । आमि हिम्न धत्तर आय
शुणहीन त्वोत्तमे त्वाग कविलाम् ॥४१॥

(फ) शकार । पशित । प्रसन्न हऽऽन प्रसन्न हऽऽन । आह्वन, पद्म-
संबोधने प्रवेश कविता कवि ।

विट । आमि पातकी ना हऽऽलेण, त्वोत्तमे सेवा करि बलिष्ण-
एहि सकल लोक, आमाके पातकीव आय असाधु मने करे । तुमि
स्त्रीहत्या करिशाछ, सुतरां नगरेव स्त्रीगण उयवशतः त्वोत्तमे अर्द्ध-
नयने देखिबे ;—ए अबहाय आमि पुनराय कि करिशा त्वोत्तमे अहमरण
करि ? ॥४२॥

শকার: । অলে চেড়ে ! কিং ভগ্নাশি অকজ্জে কিদেত্তি ? ।
 মৌদু, এব্ব' দাব । নানাভরণান্যবতাত্যে । গৌণ্হ এটং অলঙ্কারঅ',
 মএ তাব দিষ্সে, জেত্তিক্কে বেলে অলঙ্কালেমি, তেত্তিকং বেলে মম
 অস্স' তব । (ল)

চেট: । মট্কে জ্জেব এদে গৌহন্তি, কিং মম এদেহিঁ ? । (ব)

শকার: । তা গচ্ছ, এদাড' গৌণাড' গৌণ্হিঅ মম কেলেকাএ
 পাশাদবালগ্গপাদোলিআএ চিড্ধ, জাব হুগ্গে আঅচ্ছামি । (গ)

(ল) পরে চেট । কি' ভগ্নমি অকার্য্য হতমিতি ? । ভবতু, এব তাবত্ ।
 গৃহাণ ইমমলঙ্কার' ময়া তাবহত্তম্, যাবন্যা বেলায়ামলঙ্করোমি, তাবতী' যেনা
 মম অন্যা তব । (ব) মট্কে এব এতে গৌহন্তে, কি মম এতৈ: ? ।

(গ) তদৃ গচ্ছ, এতী গাবী গৃহীত্বা মদীয়ায়া প্রাসাদ বান্নাযপ্রতৌলিকায়া তিষ্ঠ.
 যাবদহমাগচ্ছামি ।

(ল) শকার ইতি । বেলা কাল' যাবদিতি ঙ্গপ । অলঙ্করোমি স্বগাধাণোত্থ' ।

(গ) শকার ইতি । প্রাসাদে প্রাসাদস্থায়িন্তরী বান্না নবনির্মিতা যা অযপ্রতৌলিকা
 পরিভ্রমণায় উত্কৃষ্টরথ্যা তস্যাম্ ।

(ল) শকার । ওরে ভৃত্য ! 'অকার্য্য কবিশাচি' একথা বলিতে-
 ছিস্ কেন ? । হুটুক, এইরূপ করি । (বহুতব অলঙ্কার খুলিয়া) এই
 অলঙ্কারগুলি গ্রহণ কব, আমি তোকে দিলাম, আমি যতকাল ইহা ধাবা
 নিচ্ছেব অত্র অলঙ্কৃত করিব, ততকাল আমার থাকিবে, তদ্বিন্ন সময়
 তোব হইবে ।

(ব) ভৃত্য । এ গুনি আপনাতেই শোভা পায়, এ গুনি দিয়া
 আমার কি হইবে ? ।

(গ) শকার । তবে যা, এই গুরু ছুইটা লইয়া ; আমার অটো-
 লিঙ্কার নূতন উৎকৃষ্ট রাস্তায় ঘাইয়া থাক ; যতক্ষণ আমি আদেশি ।

चेटः । जं भट्टके आणवेदि । इति निष्कृत् । (प)

शकारः । अत्तपलित्ताणे भावे गदे अटंशणं, चेडुं वि
पाशाट-वालम-पदीनिआए णिगलपूलिट कदुअ थावइशं ।
एव्वं मन्ते लक्खिदे भोटि । ता गच्छामि । अधवा, पेक्खामि
टाव एटं, किं एशा मिटा, अधवा पुणो वि मालइशं । पवलीक ।
कधं शुमिदा । भोटु, एटिणा पावालएण पच्छादेमि थं ।
अधवा, णामइदि एशे, ता के वि अज्जपुलिशे पच्छहिजाणेदि ।
भोटु, एटिणा वादानीपुञ्जिटेण शकव पम्भ-पुडेण पच्छादेमि ।

(प) यद्भक्त आत्मापरति ।

(म) आत्मपरित्याग भावो गत अदर्शनम् चेटमपि प्रसादवान्तापमतोन्मिकाया निगड-
पूरित कृता स्यापरिग्र्यामि । एष मन्तो रक्षितो भवति । तद्गच्छामि । अथवा, पश्यामि
तावदेनाम्, किमेषा सता ? अथवा पुनरपि मारयिष्यामि ? । जय दुःखता । भवतु, एतेन
प्रावारकेण प्रच्छादयामि एनाम् । अथवा नामादित एष, तत् कीदपि आर्य्यपुरुष
प्रत्यभिज्ञानाति । भवतु एतेन वातापीपुञ्जितेन शुष्कपथं पुटिन प्रच्छादयामि । भवतु,

(न) शकार इति । भावो विद्वान् विट इत्यर्थ, आत्मन परित्याग मदारोप्यमाण-
वसन्सेनावधापराधात् रघाये, अदर्शनं गत पलायित इत्यर्थ । निगडपूरितम्
अधकरे पूरयित्वा निगडावद्धमिति तात्पर्यम् । एष कृत इति शेष, मन्तो वसन्सेना-
इत्यादिषु गुणविषय, रक्षित अन्वय प्रकाशातिवारित, अवापरजनाभावादिति भाव ।

(य) छुट्टा । प्रकृ, या आदेश करेन । (एहे बन्दिदा छलिदा गेन)

(म) शकार । पण्डितता आश्चर्यकार ज्ञान पलायिदा गियाहे,
छुट्टाटोके अटोलिकार नूतन उंक्कठे राश्ट्राशु भूखनावरु करिदा राखिब ।
एहेरूप हहेलेहे ए घटना शुभ थादिबे । ता धाई, अधवा, हेहाके
नेभि दे—ए कि मरिदाहे, ना आवारठ मरिब ? । (देखिदा) देख
जल बरबहे मरिदाहे । इउक, एहे छानरथाना दिदा हेहाके आच्छानन

सकरुणम् । वसन्तसेने !

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरि ! ।

चारित्र्यगुणसम्पन्ने ! जायेथा विमले कुले ॥४३॥

शकारः । मम केलिके पुष्पकलण्डक-जिष्णुज्जाणि वसन्त-
श्रेणिश्चं मालिश्च कहिं पलाशसि ? । एहि, मम आवुत्तश्श
अग्गदो ववहालं देहि । इति धारयति । (ब)

(ब) मदीये पुष्पकरण्डक-जौषाद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा कश्चिन् पलाशसे ।
एहि, मम आवुत्तस्य अशतो व्यवहार देहि ।

अथ पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनी वचनम् ॥४३॥

अन्यस्यामिति । हे सुन्दरि ! अन्यस्या जातावपि भाविनि जन्मान्तरेऽपि त्व वेश्या
मा हि भूः नैव भव ; तदापि ईदृशदुर्जनकृतापमृत्युसम्भवादिति भावः । हे चारित्र्य-
गुणसम्पन्ने ! चारित्र्यं वेश्यात्वेऽपि एकमात्रसत्पुरुषानुरागिन्वरूपं सच्चरित्रं गुणा
दद्यादाधिष्ठ्यादयस्य तैः सम्पन्ने युक्ते । विमले निर्दोषे कुले जायेथाः, तथात्वे च
ईदृशममृत्युसम्भवात् नास्तीत्यभिप्रायः ॥४३॥

(ब) शकार इति । आवुत्तस्य भगिनीपतेः राज्ञः पालकस्य । व्यवहारं मया
वसन्तसेनाया वधाभियोगे उत्थापिते, विविधसन्देहहारकमुत्तरमित्यर्थः । तथा च
व्यवहारतत्त्वे काव्यायनः—

“वि-नानार्थेऽव-सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणान् व्यवहार इति श्रुतः ॥”

“भगिनीपतिरावुत्तः” इत्यमरः ।

(गोकेरु मङ्गल) हे वसन्तसेने ! हे सुन्दरि ! तूनि पर-
जन्मेऽ, वेश्या इहेया जन्मिऽना । हे चरित्र-गुण-सम्पन्ने ! तूनि निर्मल
दङ्गे जन्म ग्रहण करिऽ ॥४३॥

(ब) शकार । आनार पुष्पकरण्डक जौषाद्याने वसन्तसेनाके

विटः । आः । तिष्ठ जात्यम् । इति खड्गमाकर्षति । (भ)

शकारः । सभयमपसव्य । किं ले । भीदेशि । ता गच्छ । (म)

विटः । स्वगतम् । न युक्तमवस्थातुम् । भवतु, यत्र आर्य्य-
शर्व्विलक-चन्दनकप्रभृतयः सन्ति, तत्र गच्छामि । इति निष्क्रान्तः ।

शकारः । ग्निधणं गच्छ । अले थावलका । पुत्तका ।
कोलिशि मए किदे ? । (य)

चिटः । भट्टके । महन्ते अकज्जे किदे । (र)

(म) किं रे । भीतीऽसि ? तद्गच्छ ।

(य) निधनं गच्छ । अरे स्यावरक ! पुत्रक ! कीदृशं मया कृतम् ? ।

(र) भट्टक ! महदकार्यं कृतम् ।

(भ) विट इति । जात्यम् । असमीक्ष्यकारिणः । अथवा पामरः । "जात्यन्तु पामरे
क्रूरे पुस्यसमीक्ष्यकारिणि" इति मेदिनी ।

अत्र सम्फटो नाम विमर्शसम्भे रत्नम्, "सम्फटो रोषभाषणम्" इति दर्पणलक्षणात् ।

माविद्या कोथाय पनाइतेह ? । आईस, आनाव भगिनोपतिरि मन्थुधे
मोरुदमाय उठव दाओ । (एई बनिद्या धरिन)

(ड) विट । आ पामव । दाडा । (एई बनिद्या तवोद्यान आकर्षण
करिन)

(म) शकाव । (भयेव सहितं सरिद्या) ओवे । तूई किं डीत हईद्या-
हिसु ? ता चनिद्या या ।

विट । (स्वगतं) थाका उचितं नहे । हडक, वेथाने आर्य्य शर्मिनक
ओ चन्ननकरप्रभृति बहिद्याहेन्न, सेइथाने याई । (एई बनिद्या चनिद्या गेन)

(य) शकाव । गोहाय याओ । ओरे स्यावरक । पूद्य । आनि
केमन कार्या करिद्याहि ? ।

(र) भूत्या । प्रहू । ओरुतर अकार्य्य करिद्याहेन्न ।

তথা ক্রুতা বিচিন্ত্য । ভীদু, এব্ব' দাব, সম্পদং অধিঅলণং গচ্ছিঅ
 ধবহালং নিহাবেমি । জহা অত্যশ্ন কালণাদৌ শত্বাছ-চালু-
 দত্তাকৈণ মম কৈলকং পুপ্ফকলগ্ধকং জিগুজ্জাণং পবেশিঅ
 বশন্তশিগিঅা বাবাदिदे त्ति । (স)

চালুদত্তবিণাশাশ্র কলেমি কবড' গ্ব ।

গাঅলীএ বিশুডাএ পশুঘাদং ব্ব দালুণং ॥৪৪॥

এব তাবৎ, সাম্রতমধিকরণ গতা ব্যবহার লিখয়ামি । যথা, অর্থস্য কারণাত
 সার্থবাহচারদত্তেন মদীয় পুথকরণক জীর্ণোদ্যান প্রবেশ্য বসন্তসেনা ব্যপাদিতৈতি ।

চারুদত্ত বিনাশায় করোমি কপট নবম্ ।

নগর্যা বিগ্ৰহায়া পশুঘাতমিব দারুণম্ ॥৪৪॥

এতেন স্বকীয়েন, প্রাবারকেষ উত্তরীয়বস্ত্রেণ নামাঙ্কিতৌ মন্ত্রামলৈক্বাচিক্রিত আর্থ শিখিত
 লৈক্বাভিন্ন ইতি যাবৎ, পুরুষৌ জন বাতাল্যা বায়ুসমূহেন পুঞ্জিত রামৌক্তত তেন ।
 ধ্বংসকারীঃস্বাভিধীগমম্ ।

চার্বিতি । বিগ্ৰহায়া নির্দোষায়াম্ নগর্যামুজ্জযিত্বাম্, পশুঘাতমিব ছামাদি
 পশুহত্যামিব দারুণম্ চারুদত্তবিনাশায় নব কপট হুল করোমি । শকারীকৃত্বাত
 হতীপম বাক্যমিদম্ । অথবা দারুণত্বাগ্নি সাহস্য়ম্, পশুঘাতৌ যথা দারুণ কপটৌ
 ঽপি সর্থৈব দারুণ ইতি ভাব ॥৪৪॥

করিয়া রাখি, অথবা, ইহা নামাঙ্কিত রহিয়াছে, স্তবরাং কোন
 শিক্ত লোক বুদ্ধিতে পারিবে । হউক, এই বায়ু পৃথীকৃত ভরুপত্রসমূহ
 দ্বারা আচ্ছাদন করিয়া রাখি । (তাহাই করিয়া, চিন্তা করতঃ) হউক,
 এইরূপ করি,—এখন কোটে যাইয়া নোকদমা লেখাই যে, ধনের অল্প
 বণিক্ চারুদত্ত আমার পুষ্পকরওকনানক জীর্ণোদানে প্রবেশ করাইয়া
 বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়াছে ।

এই পদ্ধি নগরে পশুহত্যার স্থায়, চারুদত্তের বিনাশেব অল্প ভয়কর
 নূতন ছল প্রয়োগ করিব ॥৪৪॥

भोदु, गच्छामि । इति निष्कृष्य दृश सम्यम् । अविदमादिके !
 जेण जेण गच्छामि मग्गेण, तेण ज्जेव एणे दुट्टशमणके गहिद-
 काशाओदकं चोवलं गेण्हिअ आअच्छदि । एणे मए णशिं
 छिदिअ वाहिदे किदवेले कदावि मं पेक्खिअ “एतेण मालिदे”
 त्ति पआशइअदि । ता कथं गच्छामि । च^३लीक्य । भोदु, एदं
 अइपडिदं पाकालखण्डं उल्लहिअ गच्छामि । (ह)

एणे ण्हि तुलिद-तुलिदे लङ्का-णअलीए गअण्णि गच्छन्ते ।

भूमौए पाआले हणूमशिहले विअ महेन्दे ॥४५॥

इति निष्कृष्यः ।

(ह) भवतु, गच्छामि । अविदमादिके । येन येन गच्छामि मार्गेण, तेनैव
 एष दुष्टशमणक गृहीतकापायोदक चोवर गृहीत्वा आगच्छति । एष मया नासा
 शिला बाहिन कृतवैर कदापि मा प्रक्ष्य 'एतेन मारिता' इति प्रकाशयिष्यति । तत्
 कथं गच्छामि ? । भवतु, एतदईपतित प्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि ।

(घ) भवत्विति । अविदमादिके इत्येकमेवाव्यय शकारादभाषाया भय विषाद-
 विषययुक्तकम् । मार्गेण पथा । बाहितो बहिष्कृत अतएव कृतवैर । अतएव
 च "एतेन मारिता" इति महीय प्रकाशयिष्यतीति भावः ।

(ङ) इडक, याई । (एहै बणिआ निर्गत हईया, देधिआ, छेय्वर
 मरिह) कि आच्छथ । आनि ये वे पथे याई, सेहै सेहै पथेहै एहै
 छुटे मग्गासौटा निर्धासअनाक कोपौन लईया आसिआ उपहिउ हय ।
 आनि नाक काटिआ इहाके बाहिर करिआ दिआहिलान, अतवाः ईशर
 मने शरुता करिआहि, अतएव आनाके देधिआ एहै बाकि, हय उ
 कथनं प्रकाश करिबे वे, '०, बसइसेनाके मारिआ फेलिआछे' । ता,
 कि रकमे याई ? । (देधिआ) इडक, एहै अरुपतित प्राचीरवणके
 उल्लङ्घन करिआ याई ।

प्रविश्य अपट्टीचेदेण सवाहको भिच्च । पक्खालिदे एये मए चौवल-
खण्डे, किं ए क्वु शाहाए शुक्खावइग्गं ? । इध वाणला
विनुप्पन्ति । किं ए क्वु शाहाए भूमोए ? । धूलोदोशे होदि ।

एयोऽहं त्वरितं त्वरिती लङ्घानगम्यां गगने गच्छन् ।

भूम्या पातालं हनूमच्छिखरे इव महन्द्र ॥४५॥

(घ) प्रचलितमेतन्मथा चौपरखण्डम्, किं नु खलु शाखाया शोपयिथामि ? ।
इह वानरा विनुप्पन्ति । किं नु खलु भूम्याम् ? । धूलिदीपो भवति । तत् कुव

एष इति । त्वरितं त्वरितं अतिशयेन त्वरान्वितं, हनूमच्छिखरे महन्द्रपर्वतशङ्के
आदौ गच्छन्, परेषु गगने उत्तप्रवनेन गगनमार्गे गच्छन्, लङ्घानगम्यां हनूमानिव,
त्वरितं त्वरितं एष अहम्, आदौ भूम्या गच्छन् परेषु महन्द्रशिखरवत् भद्रप्राकारखण्डे
गच्छन्, परमपि च पातालि पातालवन्निधदेशे, पतितोऽस्मीति शेषः । पुरा हनूमान्
यथा भूमित उत्प्रवनेन महन्द्रपर्वतं लङ्घयित्वा गगनवर्त्मना गत्वा लङ्घाय पतितः, तथा
अहमपि भूमित उत्प्रवनेन प्राकारखण्डं लङ्घयित्वा गगनवर्त्मना क्रियद्गत्वा पातालव-
न्निधदेशे पतितोऽस्मीति भावार्थः ।

एकतो हनूमतप्रकृति शकार पुनय नितान्तमुत्तिष्ठ इति महन्द्रशिखरे हनूमानिव
इत्यादौ वक्तव्यं हनूमच्छिखरे महन्द्र इव इत्यादिकनाकुलीकृत्योक्तवानिति बोध्यम् ।
“याया” इति पृथ्वीधर ॥४५॥

(घ) प्रविश्येति । शाखाया लम्बयित्वेति शेषः । विनुप्पन्ति विक्रय्यं हिन्दन्ति ।

पूर्वे हनूमान् वेमन अत्तय अराधित इहेया अथमे महन्द्रपर्वतातेव
शृङ्ग, परेव आकाशे गमन करिथा, लङ्घानगरीते याहेया पङ्गिवाहिलेन एहे
आमिणु सेहेरूप अथमे डूमिते, परे प्राचीवधेणे गमन करिथा, पाता-
लेर अय नोटे आमिवा पङ्गिवाहि ॥४६॥

(एहे बलिवा चलिया गेन)

(क) गवाहक नामक बौकसद्वासी, द्रवमिका अपभारण ना करिथा
अवेश करिथा । आदि एहे दोपीनधेण अकालन करिथाहि ; एधन

ता कहिं पगालिअ शुक्खावइअं । इअ । भोटु, इध वादाली-
पुञ्जिदे शुक्ख-वत्त-गअए पगालइअं । तथा क्खत्वा । णमो बुद्धअ
इत्युपविशति । भोटु, धम्मक्खलाइ उदाहलामि । “पच्च जण जेण मालिदा”
इत्यादि पूर्वोक्त पठति । अधवा, अलं मम एदेण शग्गेण । जाव
ताए बुद्धोवागिआए पच्चुवकालं ण कलेमि, जाए दशाणं शुवख-
काणं किदे जृटिकलेहिं णिक्कीदे, तदो तदो पट्टटि ताए किटं
विअ अत्ताणअं अअगच्छामि । इअ । किं एउ क्खु पखोदले
अमुअगदि ? । अधवा—(अ)

प्रसाथ्यं प्रोषयिष्यामि ? । भवतु इह वातापीडुञ्जिते शुष्क पत्रं सञ्चये प्रसारयिष्यामि ।
नमो बुद्धाय । भवतु, धम्माद्यगणि उदाहरामि । अधवा अत्र समीतेन स्वर्गेण ।
यावत्तस्या बुद्धोपासिकाया प्रतुपकारं न करोमि, यथा दशाना सुवर्णकाना कृते
द्रुतकराभ्या निष्क्रीत, तत प्रभृति तथा क्षीतमिवात्मानमवगच्छामि । किं नु खलु
पर्णोदरे समुच्छ्रंसिति ? । अधवा—

अतएव शाखाया लम्बनं न कर्तव्यमिति भावः । भूत्या प्रसाथ्यं शुष्कं करिष्यामीति
पूर्वोक्तान्वयः । एतेन धम्माद्यगोदाहरणजन्यपुण्यतीत्यायेन । बुद्धोपासिकाया सन्भाव्य-
मानया बुद्धोपासनया प्रश्लाया वसन्तसेनाया इति तात्पर्यम् । सुवर्णकाना स्वर्ण-
मुद्राणा कृते निमित्ते द्रुतकराभ्या द्वितीयाद्दण्डिनीत्याभ्या निरग्रमाद्य इति शेषः,
निष्क्रीतं तानि दत्त्वा निस्तारित इत्यर्थः ।

गाखेव डाले किं ईहं शुकाईव ? । (ना) एधाने वानरे छिडिअ
फेलिबे । तवे किं माटीते शुकाईव ? (ना) भूला लागिअ राईबे ।
ता कोपाय मेलिअ शुकाई ? (देगिअ) इउक, बाधु-पुखीकृत एहे पाता-
अलिर उपरे मेलिअ दिव । (ताहा करिअ) नूधके नमअार । (एहे
बलिअ बसिल) । इउक, धर्मदधार उल्लेख करि । (“वे पाँच खनके मारि-
अछे” इत्यादि पूर्वोक्त पठिते नागिल) । अधवा, आमार एहे वर्गे

বাদাদবেণ তচ্চা চৌবল-তোষণ তিম্মিতা পত্না ।

এদে বিধিস্পপত্না মণ্ডে পত্না বিম্ব ফুল্লন্তি ॥৪৬॥

বসন্তসেনা মন্ত্রা লভ্য়া হস্ত দর্শয়তি ।

মিচ্ছু । হা হা । শুভালঙ্কালভূমিগদে ইত্যিমা-হৃত্যে ণিক-
মদি । কথং দুদিএ বি হৃত্যে । ষড়্বিধ নির্বণ্ডং । পত্নমি-
জাণামি বিম্ব এদং হৃত্যং । অথবা, কিং বিচালেণ ? শব্দং শ্রী

বাতাতপেন তন্নানি চৌবরতোয়িন সিমিতানি পদাণি ।

এতানি বিস্কীর্ণং পদাণি মন্যে পদাণীব স্কুরন্তি ॥৪৬॥

(ক) হা হা শুভালঙ্কারভূমিত স্বীকৃষ্টী লিঙ্কামতি । কথং দ্বিতীয়োঃপি হস্ত ? ।

বাতৈতি । বাতযুক্ত অন্তর্গত বাতাতপলন মধ্যপদলোপী সমাস । তন্নানি বাতেন
শ্রীষিতানি আতনেন চ তন্ন নীত্যয় চৌবরতোয়িন কৌপোনাঙ্গলিতজননে সিমিতানি
আর্টীকৃতানি এতানি পদাণি রাশীকৃতপদাণান, বিস্কীর্ণং পদাণি প্রসারিতপদাণি, পদাণি
বিষ্মপ্রধৃতবাহনানি গহভাদয় পশ্চিণ ইতীত্যয় স্কুরন্তি সম্বলন্তি, ইতি মন্যে ।

অত্র শ্রীতীপমালঙ্কার । "পর স্থান্ বাহনে পথ পথ চ এরপচ্চিৎসাম্" ইতি বিশ্ব ।

অর্থ্যা জাতি ॥৪৬॥

প্রযোজন নাই । যে পযুক্ত সেই বুদ্ধোপাসিকাব (বসন্তসেনাব) প্রত্যাপ-
কার না কবিব, যিনি দশখানি মোহবেব অল্প দ্যুতকবদিগর নির্ধাতন
হইতে আমাকে উকাব কবিয়াছিলেন, তদবধি তিনি যেন আমাকে
কিনিয়া বাধিয়াছেন বলিয়া মনে কবি । (দেখিয়া) পাতাগুলিব ভিতরে
নভিতেছে কি ? অথবা—

পাতাগুলি প্রথমে বায়ুতে শুকাইয়াছে, রৌদ্রে গরম হইয়াছে, পরে
কৌপীনেব জলে ভিজিয়াছে, এখন বিস্মৃতপক্ষ বিষ্ণুপ্রভৃতির বাহন
গরুডাদিব ছায় স্পন্দিত হইতেছে, ইহা আমি মনে কবি ॥৪৬॥

(বসন্তসেনা চৈতন্য লাভ কবিয়া, হস্ত প্রদর্শন কবিল) ।

জীব হত্যে, জেণ মে অমম্ব' দিষ'। ভৌদু, পেক্বিগ্গ'।
নাস্ব' নৌদ্বাষ্য দৃশ প্রব'মিভাষ্য চ। শা জ্জীব বুভৌবাশ্চিমা। (ক)

বসন্তসেনা পালীযমাকাড়তি।

মিচ্চু'। 'কধং উদম্ব' মগ্গেদি, দুলে চ দিগ্ঘিমা। কিং
দাণি' এত্য় কল্লদৃশ' ?। ভৌদু, এদং চীবলং শ্চী উবলি গাল্লদৃশ'।
তথা কেরুতি। (খ)

বসন্তসেনা সন্ন্য লভ্য। সচ্চিঠতি। মিচ্চু পটালীন বীজয়তি।

প্রব'মিভাষ্যনামৌব এত হস্তম্। অথবা, মল্য স এব হস্ত, যেন মে অমম্ব দধম্।
ভবতু প্র'ধিয'। সৈব বুভৌপাসিকা।

(ক) কথমুদক মগ্গেতি, দূরে চ দীর্ঘিকা। কিমিদানৌমব করিষ্যামি ?।
ভবতু এতচীবরমস্য স্তরি গাল্লিষ্যামি।

(ক) মিচ্চুরিতি। যদ্বৈ রতৌবীজ্জলল্লাদকবিমৌ অলদারৈ'ভূ'খিত।

(খ) মিচ্চুরিতি। গাল্লিষ্যামি নিযৌডরিষ্যামি। তথা চ মতি খীবরাত্ মল
নির্গত্য অস্য পিপাসা নিবর্ধ'যিষ্যতৌতি ভাব।

(ক) ভিক্ষু, হাথ। হাথ। বিশুদ্ধ অনকাবে 'অনকৃত স্ত্রীলোকের
একখানি হাত বাহির হইত হ। দ্বিতীয় হাতও যে দেখিতছি।
(নানাবকমে দেখিয়া) এই হাত আমি চিনি, 'অথবা, বিচারের প্র.ব্রাহ্মন
কি? সেই হাতই মতা, যে আনাকে অভয় দিয়াছিল। হউক,
দেখি। (অভিনয়ের ধরণে উল্কাটন করিয়া এবং চিনিয়া) সেই
বুদ্ধোপাসিকাই (বসন্তসেনাই)।

(বসন্তসেনা জন প্রার্থনা করিল।)

(খ) ভিক্ষু। ইনি যে জন চাহিতেছেন, দৌধীটাও দূরে, একেত্র
করি কি? হউক, ইহার মুখের উপরে কোপীনখানা নিঙড়াই।
(তাহাই করিল)

বসন্ত । অজ্জ । কো তুমং ? । (গ)

মিত্তুঃ । কিং মং ণ শুমলেদি বুহোবাশিঘা দশ-শুবস-
ণিকীদং ? । (ঘ)

বসন্ত । সুমরামি, ণ উণ জধা অজ্জো भणादि । বরং
অহং উবরটা জ্জীব । (ঙ)

মিত্তুঃ । বুহোবাশিঘ । কি স্বেদং ? । (চ)

(গ) আত্ম । কস্মম্ ? ।

(ঘ) কি মা ন স্মরতি বুহোবাসিঘা দশ সুবর্ণ নিষ্কীতম্ ? ।

(ঙ) স্মরামি, ন পুনর্যথা আত্মা ভণতি । বরমহমুপরতৈব ।

(চ) বুহোবাসিঘা । কি তু স্বদম্ ? ।

(ঘ) মিত্তুরিতি । দশসুবর্ণনিষ্কীতমিতি । এতৎপ্রস্তাবন্তু দ্বিতীয়াঙ্কেঃসুমন্ত্যেয় ।

(ঙ) বসন্ত ইতি । আত্মা ভবান্, যথা—দশসুবর্ণনিষ্কীতস্তেন আত্মান ভণতি,
ন পুনরহ তথা ভবন্ত স্মরামীত্যর্থ, অপি তু নিস্বার্থপরোপকারিভাবেন কচ্ছিত্তু
সামুভেবাবগচ্ছামীতি ভাব । বরম্ এতদাত্মক্রতস্তুকাত্মশ্রবণাপেষথা স্বপ্নপ্রিয়ম্ ।
উপরতৈব মতৈব । স্বপ্নম স্মশ্রবণাপেষথা মরণমেব শ্রেয় ইত্যর্থ । এতেনাত্মনী মহ
দীর্ঘার্থ্য ধ্বনিতম্ ।

(বসন্তসেনা ঠেতত্ত্ব লাভ করিয়া উঠিল । ভিকু বস্ত্রাকল ঘারা বাতাস
করিতে লাগিল ।)

(গ) বসন্তসেনা । আত্মা । আপনি কে ? ।

(ঘ) ভিকু । বুহোবাসিকা, দশ খানি মোহরের কেনা আমাকে
কি স্মরণ করিতে পারিতেছেন না ? ।

(ঙ) বসন্তসেনা । স্মরণ করিতে পারিতেছি বটে, কিন্তু আপনি যে
ভাবে বলিলেন, সে ভাবে নহে । হেহা শোনা অপেক্ষা আমার মরণই
ভাল ছিল ।

वसन्त । निर्वेदम् । जं सरिसं वैसभावस्व । (छ)

भिक्षुः । उट्टेउ उट्टेउ बुद्धोवासिञ्चा एदं पाटव-समीव-
जादं लदं ओलम्बिञ्च । इति लता नामयति । (ज)

वसन्तसेना गृहीत्वा उत्तिष्ठति ।

भिक्षुः । एदशिं विहाले मम धम्मवर्हिणञ्चा चिट्ठदि, तहिं
शमशिशिटमणा भविञ्च उवाशिञ्चा गेह गमिञ्चटि । ता शिणं
शिणं गच्छदु बुद्धोवाशिञ्चा । इति पक्कामति । दृश । ओशनध
अज्जा । ओशनध । एगा तलुणी इत्यिञ्चा, एगो भिक्षु त्ति शुद्धे
मम एशे धम्मे । (झ)

(छ) यत् सदृशं वैशभावस्य ।

(ज) उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु बुद्धोपासिका एता पादप समीपजाता लतामवलम्बा ।

(झ) एतस्मिन् विहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठत, तस्मिन् समाश्रममना भूत्वा

(च) भिक्षुरिति । इदं पटन पत्रम्, पाभ्यन्तरे अर्चयन्त्यमात्रनावस्य नमः, किन्तु ।

(छ) वसन्त इति । निर्वेदेन अस्मावमननया सहितं निर्वेदम् । वशा वैशालय-
स्तद्विमित्यर्थं सद्भावस्य वैशालयवाच्यत्वान्नर्थेति तात्पर्यम्, यत् सदृशं योग्यम् अदिदं
घटनमित्यर्थं । केनचित् लम्पटदुर्जनेन कृतमित्तिव्याशयः ।

(ज) भिक्षुरिति । गौर्वेचन्या म्रियथा शरीरस्थैर्मां लोकन्यायविद्वद् इति स्वयमनु-
त्थाप्य लतावलम्बनेनोत्थानमुपदिष्टमिति बोध्यम् ।

(घ) भिक्षु । बुद्धोपासिके । ए व्यापारो किं ? ।

(ङ) वसन्तसेना । (निष्ठेर अवज्ञार सहित) वैशालये वास करार
याहा उपयुक्त ।

(च) भिक्षु । उट्टेन, बुद्धेर निकटे उट्टेन एहे लताटी धरिया
बुद्धोपासिका उट्टेन । (एहे बलिद्या लताटी नामाहेल)

(दसन्तसेना सेहे लता धरिया उट्टेन ।)

হৃদয়শঙ্করো মুহুর্তশঙ্করো ইন্দ্রিশঙ্করো শ্রে কবু মাণ্ডুশে ।

কি কলেদি লাঅউলে তগ্গ পললোআো হৃদ্যে ণিচ্চলো ॥৪৩॥

উপাসিকা গৈহ গমিষ্যতি । তত শনৈ শনৈ গচ্ছতু ভুভীপাসিকা । অপসরত আত্মা ।
অপসরত । এয়া তরুণী স্ত্রী, এষ ভিচুরিতি যুহী মম এষ ধম্ম ।

হৃদয়ময়তী মুখময়ত ইন্দ্রিয়ময়ত স খলু মানুপ ।

কি করো ত রাজকুল তম্য পরলোকী হৃদ্যে নিয়ল ॥৪৩॥

(ক) ভিচুরিতি । এতন্নিহ্ন অদূরচ্ছিন্দি, বিচারি বৌদ্ধাদম্ । “বিচারো ধম্মে
স্কন্ধে লীলায়া সুগতালম্” ইতি মৌদনী । সমাশ্রয়তমনা বিশামলাভেন মুখ্যবিচারা ।
উপাসিকা ভবতী বসন্তসেনা । ভিচুবিষয়নিষ্পৃহ সন্ন্যাসী ইতি হৃদ্যে যুহী নির্দোষ
কামদীর্ঘরহিত । তথা চাভিহ্ন তরুণীসহচরল দয়াভাবমেব প্রয়োগক ন পুন
কামুকত্ব মত্যাশ্রয় ।

হৃদয়তি । পরম স ইতুপাদানাত পূর্ব যী জন ইত্যর্থাদায়াতম্ । তথা চ যী জন
হৃদয়তী ময়ত পরদ্রব্যপছরণরাহিত্যেন নিয়ত মুখে ময়ত অসতকথায়ন্যতয়া
নিয়ত তথা ইন্দ্রিয়ে সুরত রূপাদিষু অসক্তিহীনতয়া নিয়ত স খলু স এব জনী
মানুষ প্রশস্তমনুষ্য ন পুনহৃদয়মাদিরহিতোঽপীতি ভাব । তস্য জনস্য রাজকুল
কল্ম কি দণ্ডাদিক করীতি কিমপি নিত্যম্ অপরাধস্য বাসম্ভবাদিত্যাশ্রয় । তথা তস্য
হৃদ্যে পরলোক স্বর্গাদি নিয়লাভ্যস্থির পাপাভাবান্ কীবলপুণ্যসম্ভবাস্ত্যম্ভিপ্রায় ।

অন্য স খলু মানুপ ইত্যনেন ন পুনরন্য ইত্যন্যস্বপীহনাদার্থী পরিসংখ্যা অর্থাৎপশ্য,
অন্যতী পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সসৃষ্টি ।

মাধ্যবিষয়োঽয়মিতি প্রাচ । ধম্মাধরীদাহরণ মদমিতি বোধ্যম্ ॥৪৩॥

(খ) ভিক্ষু । বৌদ্ধদিগেব এই আশ্রমে আমার ধর্মভগিনী
আছেন, সেখানে আশ্রমচিহ্ন হইয়া, আপনি বাজী যাইবেন । তা
আপনি আস্তে আস্তে চলুন । (এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিল ।
পরে দেখিয়া) সরুন, আর্ধ্যগণ । সরুন, ইনি যুবতি স্ত্রী, আর আমি
সন্ন্যাসী, স্তত্রাং আমার এটা নির্দোষ ধর্ম ।

इति निष्क्रान्ता । (ज)

इति वसन्तसेनामोटनो नामाष्टमोऽङ्कः ॥०॥ (ट)

(ज) इतीति । पूर्वनिष्क्रान्तेर्विंटादिभि सह भिद्युवसन्सेनयोर्वहुत्वात् निष्क्रान्ता इति बहुवचनम् ।

(ट) इतीति । वसन्तसेनाया मोटन ग्लनिपीडन यच्चिन् स ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचिताया मञ्जुकर्णिक-
टीकाया वसन्तमुद्यमा समाख्यायामष्टमाऽविवरण समाप्तम् ॥०॥

याहार हस, मूषु शु ईस्त्रिय मयत धाके, से ई माशुष । राघडून ताहार
कि करिते पावे ? एवं परनोक ताहार हसे निश्चन धाके ॥९१॥

(ए) (एई बनिद्या चलिद्या गेल)

(ट) वसन्तसेनानोटन नाने अकेन अरु ननापु ॥०॥

নবমোঃঙ্কঃ ।

—:০:—

ততঃ প্রবিশতি শৌধনকঃ । (ক)

শৌধনকঃ । আণ্ণত্ঠম্হি অধিঅরণম্হেই—“অরে সোহ-
ণ্ণা ! ববহারম্হেইবং গদুঅ আসণাং সজ্জীকরেহি” ত্তি ।
তা জাব অধিঅরণম্হেইবং সজ্জিদুং গচ্ছামি । পরিক্কাব্বালোক্য চ ।
এদং অধিঅরণম্হেইবং, এস পবিমামি । প্রবিশ্য সম্মাজ্জা অসনমাধায় ।
বিবিত্তং কারিদং মএ অধিঅরণম্হেইবং, বিরইদা মএ আসণা,
তা জাব অধিঅরণম্হেইবং উণ্ণ ণিবেদেমি । পরিক্কাব্বালোক্য চ ।

(ক) আণ্ণত্ঠম্হি অধিকরণভোজকঃ—“অরে শৌধনক । ব্যবহারমণ্ডপ গত্বা
আসনানি সজ্জীকুরু” ইতি । তন্ যাবদধিকরণমণ্ডপ সজ্জিতুং গচ্ছামি । ইদমাধি-
করণমণ্ডপম্, এষ প্রবিশামি । বিবিত্ত কারিত ময়া অধিকরণমণ্ডপম্, বিরচিতানি

(ক) তত ইতি । শৌধনকঃ সম্মাজ্জা পরিচ্ছরোতি গৃহাদিকমিতি শৌধনক-
সদাখ্যঃ কথিহিচারালয়ম্হেইবং । ইদম্হেইবং যাবদধিকরণমণ্ডপম্, সজ্জিতুং গচ্ছামি ।

(খ) শৌধনকঃ । অধিক্রিয়তে বাদিপ্রতিবাদিনীর্বিবাদমৌমাষা অনুবর্ত্য ক্রিয়তে

(ক) তদনন্তর শৌধনকেব প্রবেশ ।

(খ) শৌধনকঃ । বিচাবলয়ে প্রভৃতি আমাকে আদেশ কবিয়াছেন যে,
“ওরে শৌধনক । বিচাবলয়ে যাইয়া আসনগুলি সজ্জিত কর ।” স্মৃত্বাং
বিচাবলয় সজ্জিত কবিবাব জ্ঞাত্ব যাই । (পদক্ষেপপূর্বক দর্শন করিয়া)
এই বিচাবলয়, এই আমি প্রবেশ কবিলাম । (প্রবেশপূর্বক মার্জন ও
আসন স্থাপন করিয়া) আমি বিচাবলয় পরিষ্কার কবিয়াছি, আসনও

কধং এসৌ রষ্টিঅস্সালো দুট্ট দুজ্জণ-মণুস্সো ইদৌ এব্ব আঅচ্ছট্টি,
তা দিষ্টিপধং পরিহরিত্ত গমিম্ম' । ইত্থেকান্নে স্মিত । (স্ব)

তত প্রবিশতি উজ্জলবশধারী শকার ।

শকার: । গ্হাদেঃহং শল্লিলজলেহি পাণ্ণিএহি
উজ্জাণে উধবণ্ণকাণ্ণে শিশস্সে ।

ময়া আসনানি । তদ যাবদধিকরণিকানা নিবদয়ামি । কথমেষ রাষ্টিয় শ্বালৌ
দুট্ট দুর্জন মনুষ্য ইত এব্ব আগচ্ছতি । তত্ ডট্টিপথ পরিহৃত্ত গমিষ্যামি ।

অস্মিন্মিলি অধিকরণ বিচারালয়, তস্য ভীজকৈর্ভোগকারিভি প্রাড্ বিবাকপ্রভৃতিভি ।
ব্যবহারী বিবাদনির্ঘণ্য তস্য মণ্ডপ গৃহবিধিষম্ । তথা চ ব্যবহারতত্ত্বে ক'ত্যাযন —

“বি নানার্থে'ঽব সন্দে হে চরণ হার উচ্যতে ।

নানাসন্দে'হহরণাত ব্যবহার ইতি স্মৃত ॥”

মিতাচরাযানু অন্যথা দর্শিতম্ । যথা—

“পরস্পর মনুষ্যাণা স্বার্থ বিপ্রতিপত্তিষু ।

ব'ক্যাত ন্যাযাত্ ব্যবস্থান ব্যবহার উদাহত ॥”

বিবিধ পবিত্র সম্ভার্জনেন সুল্লিষ্টাণ্যাদ্যপগমাৎ পরিচ্ছৃত্তম্ কারিত সম্ভার্জনা
ইতি শিষ । অধিকরণিকানা প্রাড্ বিবাকাদীনা সমীপে, নিবেদয়ানি এতত্ পরিষ্কার
করণাদিত্তচান্নমিতি শ্রয । রাষ্ট্র রাজ্যমর্হ'তীতি রাষ্টিয়ৌ রাজা তস্য শ্বাল, দুট্ট
অন্যাথ্যাচরণাদিনাশাধীষবিশিষ্ট' দুর্জন স্বভাবত এব্ব স্কলস্তুদুভয়কণৌ মনুষ্য ইত্যর্থ' ।
তদिति । অন্যথা যদি ভা প্রথপি কিচ্ছিদন্যাব্যমাচর'দिति ভাব ।

সঙ্কিত করিয়াছি । তা এখন যাইয়া বিচারকপ্রভৃতিকে জানাই । (পদ
ক্ষেপপূর্বক দর্শন কবিয়া) ছুটে অথ চ বলস্বভাব বাছাঁব শালা এই যে এই
দিকেই আসি'তেছে । তা উহাব দৃষ্টিপথ পবিত্যাগ কবিয়া যাই । (এই
বলিয়া এক দিকে থাকিন)

তাহার পর উজ্জলবেশধারী শকারের প্রবেশ ।

শালীহিঁ সহ জুবদীহি দ্রত্যাগ্রহি

গম্ব্বে বিশ্ব শূহিটেহি অঙ্গকেহিঁ ॥১॥ †

খণেণ গণ্ঠী খণজুলকৈ মে খণেণ বালা খণকুন্তলা বা । (১)

খণেণ মুক্কা খণ উড়চুড়ৈ চিত্তে বিচিত্তে হুগে লাঅশালে ॥২॥

সাতীঃহ সাললজলৈ পানীয়েঁ তথানে উপবনকাননে নিষথ ।

নারীমি সহ যুবতীমি স্ত্রীমি গম্ব্ব ইব সুহিতৈরঙ্গকৈ ॥১॥

চণেন যন্মি চণজুটকৌ মে চণেন বালা চণকুন্তলা বা ।

চণেন মুক্কা চণ উড়চুড়া চিত্তৌ বিচিত্তৌঃহ রাজশ্যাল ॥২॥

স্নাত ইতি । সুহিতৌ সুসম্বর্ডে , অঙ্গকৈর্হঁলপদাঘবযবৈ বিশিষ্ট ইত্যর্থ । পছম্
উদ্যানে নিষথ স্থিত সন্, গম্ব্ব ইব, যুবতীমি স্ত্রীমি সহ, পানীয়েঁর্জলৈ স্নাত
স্নান কৃতবানস্মি ।

সম্বলিন্যাদিক পুনরুক্তম্ । মহর্ষিণী বচনম্ ॥১॥

চণেনিতি । চণেন যন্মি কেশানা বশনম্, চণ জুটকম্ উপরি সূপীকৃত্য
বশন যস্য স তাঃহৌ মে মম কেশপাশ ইতি শব্দ । চণেন বালা স্নাভাবিকা
এব কেশা । চণকুন্তলা বা ইত্যস্য পি অর্থমেবার্থ ইতি পৌনরুক্তম্ । চণেন মুক্কা
পরিত স্কলিতা, চণে কদাচিত্ উড়চুড়ৈ উপরিভাগে চুড়া দৌর্ঘ্ববণীষড্ কেশপাশ
ইত্যর্থ , অতএব রাজশ্যালীঃহম্, শিব বহুরূপত্বাদায়র্থ । বিচিত্তৌঃহপি স এবৈতি
পুনরুক্তমেতৎ পদম্ ।

উপজাতির্হঁচনম্ ॥২॥

আমার অঙ্গসকল, দৃঢ় মধুর, আমি উজ্জানে বসিয়া, জলদ্বারা
যুবতি স্ত্রী করুক, গম্ব্বেরেঁর স্নায় স্নান করিয়াছি ॥১॥

আমার চূন কণকাল নীচের দিকে বাঁধা থাকে, কণকাল মাথার

† সলিল জঘেহি জুবদীহি মহবহি যবিহি দ পহি ।

(১) খণেণ মে অসলকুন্তলা বা ।

অবি অ । বিশ গণিৎ গব্ধং পবিষ্টেণ বিঅ কীড়ং
 অন্তলং মগমাণিণ পাবিদং মএ মহদন্তলং । তা কশ্শ এদং
 কিবিণ-চেষ্টিয়ং পাডডশ্শং । অলা । অা শুমলিদং মএ,—
 দনিহ-চালুদত্তশ্শ এদং কিবিণ-চেষ্টিয়ং পাডডশ্শং । অস্বং চ,
 দলিহে ক্বু শে, তশ্শ শব্বং শম্বাবোঅদি । ভোদু, অধিঅলণ-
 মএডবং গদুঅ অমাদৌ ববহাল লিহাবডশ্শং । জধা চালুদত্তা-
 কেণ বশন্তশিণাঅা মোডিঅ মালিদা । তা জাব অধিঅলণ-
 মএডবং জ্বেব গচ্ছামি । পরিকম্বাবলৌক্য ব । এদং তং অধিঅলণ-

অপি ব । বিশ যযি গমং প্রবিষ্টেণ কীটকেনালং মার্যমাণেন প্রাশ ময়া মহ-
 দন্তরম্ । তত কস্যেদ রূপশ্চেষ্টিত পাতয়িষ্যামি ? । অা, অৃত ময়া, দরিদ্রচারু-
 দন্তস্যেদ রূপশ্চেষ্টিত পাতয়িষ্যামি । অল্যদ, দরিদ্র খলু ম, তস্য সর্ব সন্ধ্যাব্যতে ।
 মবতু অধিকরণমরূপ মলা অদন্তী ব্যবহার লিখায়িষ্যামি । যযা চারুদন্তেণ মীটয়িত্বা

(ম) অপি চেতি । বিশস্য মঞ্চালস্য যযে পর্বদিয়স্য গমে অন্য়ন্তরে প্রবিষ্টেণ,
 কীটকেন শুদ্রকীটেনেব ময়া, অন্তর বহির্গমনচ্ছিদ্রম্ অপরশ্চ মার্যমাণেন অন্বিত্যতা
 মতা, মহদন্তর কিদ্র বসন্তসেনাহত্যাকীটপরশ্চ ইত্যর্থ প্রাপম্ । কস্য জনস্য
 উপরীতি শিষ, ইদ বসন্তসেনায়া স্থল্যরূপম্, রূপস্য শুদ্রস্য চেষ্টিত ব্যবহারম্,
 পাতয়িষ্যামি অারীপয়িষ্যামি । তস্য চারুদন্তস্য সর্ব স্ত্রীহত্যযাপি ঘনবহুতাদিকম্ ।

উপরে বাঁধা থাকে, ক্ষণকাল চুলই থাকে, ক্ষণকাল খুলিয়া দেওয়া হয় এবং
 ক্ষণকাল উপরে চূড়া বাঁধা হয় । স্ততরাং আমি ব্রাহ্মণ শালা
 বিচিহ্নরূপী ॥২॥

আরও, মূণালের গিটেব ভিতরে প্রবিষ্টে কীট যেমন বাহির হইবার জন্য
 ফাক খোজে, আমিও সেইরূপ খুজিতে থাকিয়া, গুরুতব কীক পাইয়াছি ।
 তা, এই নিকটে ব্যবহারের দোষ, কাহার উপরে আরোপিত করিব ? ।
 অরণ(করিয়া)ও । আমার অরণ হইয়াছে, দরিদ্র চারুদন্তের উপরে এই

মগ্ধব' এত্য় পবিশামি । প্রবিগ্নাবলীক্য চ । কধং আগ্ণাদ্' দিস্বাদ্'
 চিষ্টন্তি । জাব আশ্চক্ন্তি অধিঅলণ্ণমোডয়া, দাব এদগ্গি'
 দুব্বচত্তলে মুহুত্তঅ' উববিগ্গিঅ পড়ি়বাল্লদগ্গা' । তথা স্থিত । (গ)
 শোধনক: । অন্যত: পরিক্রম্য পুরী হহা । এদে অধিকরণিয়া আশ্চ-
 ক্ন্তি । তা জাব উবসপ্পামি । ইত্থপসপ্পতি । (ঘ)

তত, প্রবিগ্গতি শ্ৰেষ্ঠি-কাযস্থাদি-পরিষ্টতৌঃধিকরণিক । (ঙ)

বসন্তসেনা মারিতা । তদযাবদধিকরণমগ্ধপমেব গচ্ছামি । এতচ্চদধিকরণমগ্ধপম্,
 অন্ন প্রবিগ্গামি । কথমাগ্গনানি দত্তানি তিষ্টন্তি । যাবদাগচ্ছন্তি অধিকরণমৌজকা',
 তাবদেতিঅিন্ দুর্ভাংচলরে মুহুত্ত'মুপবিগ্গন্ত প্রতিপালয়িষ্যামি ।

(ঘ) এতে অধিকরণিকা আগচ্ছন্তি । তদ যাবদুপসপ্পামি ।

স্ববছার শিবাদবিষয়ম্ । মৌটয়িত্বা মলি পৌড়য়িত্বা । দুর্ভাংচলরে দুর্ভামথায়নে ।
 প্রতিপালয়িত্ব্যে প্রতীচা করিষ্যে ।

(ঙ) তত ইতি । শ্ৰেষ্ঠী বশিক্, তত্পবিত্রী ব্রহ্মমুহুদ্বাদিনির্দ্বারথ্যার্থ: । কাযস্য:

নিকৃষ্টে ব্যবহারেব দোষ আবোধিত কবিব । আবণ্ড সে দবিত্ত , স্ততরাং
 তাহাব সকলই সম্ভবপব হয় । হউক, বিচারালয়ে যাইয়া প্রথমেই মোক-
 দ্দমা লেখাই যে, চারুদত্ত গলায় টিপিয়া বসন্তসেনাকে মাঝিয়া ফেলি-
 যাচ্ছে । তা' বিচার লয়েই যাই । (পদক্ষেপপূর্বক দর্শন কবিয়া) এই
 সেই বিচারালয়, ইহাতে প্রবেশ করি । (পদক্ষেপপূর্বক দর্শন কবিয়া)
 আসনগুলি যে দেওয়া রহিয়াছে । যাবৎ বিচারকপ্রভৃতি আইসেন,
 তাবৎ এই দুর্ভাময় উঠানে কিছুকাল বসিয়া তাঁহাদের প্রতীক্ষা করি ।
 (সেই ভাবে থাকিল)

(ঘ) শোধনক । (অস্ত্র দিকে পাদশেপ করিয়া, সম্মুখে দৃষ্টিপাত
 করিয়া) এই বিচারকপ্রভৃতি আসিতেছেন , তা উহাদের নিকট যাই ।
 { এই বলিয়া নিকটে গেল)

अधि । भो भोः श्रेष्ठिकायस्थौ ! ।

श्रेष्ठिकायस्थौ (१) । आणवेदु अज्जो । (घ)

अधि । अहो ! व्यवहारपराधीनतया दुष्करं खलु परचित्त-
ग्रहणमधिकरणिकैः । (ङ)

हन्नं कार्यमुपत्तिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरोक्तं

स्वान् दीपान् कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम् ।

तेः पक्षापरपक्ष-वर्द्धितवन्नेदोपैर्नृपः म्यृश्यते

मंक्षेपाटपवाट एव सुन्नभो द्रष्टुं शो दूरतः ॥३॥

(घ) आज्ञापत्रु आय्य ।

स्वनामग्याती जातिविशेष, तत्रप्रवेशत्र वादप्रतिवादादिर्नखनाथं । आदिशब्दान् विविध-
देशभाषाभिन्नादिपरिग्रह ।

(ङ) अधीति । अधिकरणिकैर्माहृजै प्राड्विवाकैर्विचारकै रिति यावत्, व्यवहार-
पराधीनतया प्राक्प्रमुत्तविवादीमाभाया तत्त्वनिर्णयव्ययचित्ततया, परयोक्तदानीमुप-
स्थितायावादिप्रतिवादिनी, चित्तग्रहण मनीभावज्ञानम, दुष्करम ।

कुत इत्याह हन्नमिति । पुरुषा वादिन प्रतिवादिनश्च जना, न्यायेन सन्नतत्वेन,
दूरीकृत परिन्यक्तम् अन्यायमपीत्यर्थं, काव्यमभियोगादिकम् हन्न न्यायिनास्त यथा
स्यात् तथा, उपत्तिपन्ति अधिकरणे उपस्थापयन्ति । तथा रागेण आत्मनी निर्दोषत्वप्रति-

(ङ) तद्वनश्रव वणिकं ओ कायश्चादि परिवेष्टित अवस्थाय विचारकैव
प्रवेश ।

अधिकवणिक । हे श्रेष्ठे कायश्च ।

(घ) श्रेष्ठी ओ कायश्च । आया । आदेश करुण ।

(ङ) अधिकरणिक । हाय । तद्वनिर्णये निविष्टेचित्त धाकेन बलिग्या,

विचारकदिगैर पक्षे अद्यैर अतिप्राय बोवा। बडई छुद्धर । कारण—

(१) शौ ।

অপি চ ।

ছব্দং দৌষমুদাহরন্তি কুপিতা ন্যায়েন দুরীকৃতা:

স্বান্ দৌপান্ কথয়ন্তি নাধিকরণে সন্তোঃপি নষ্টা ধ্রুবম্ ।

যে পত্নাপরষচ্চদৌষমহিতা: পাপানি সংকুর্বতে

সংজ্ঞেপাদপবাদ এব সুলভো দ্রষ্টৃগুণো দূরত: ॥৪॥

পাদনেচ্ছয়া অভিভূতা আক্রান্তা সন্তঃ, পুরুষা ইতি পূর্বোক্তান্বয়, স্বয়ম্, অধিকরণে বিচারালয়ে, স্বান্ স্বকীয়ান্ দৌপান্, ন কথয়ন্তি । অতএব চ পরচিতযহণা দুষ্কর-
মিত্যাশয় । তেন আধিকরণিকানা যথার্থবিচারাসামর্থ্যে দৌপান্নরমণ্যাচ্ছ তীরিতি ।
পত্নী বাদিপক্ষ অপরাধপক্ষ প্রতিবাদিপক্ষ তাভ্যা বর্জিত বলম্ অপকারজননসামর্থ্যে
দৌপা তৈ, তৈরযথার্থনির্ণয়সম্বন্ধিভি, দৌষে পাপৈ, মৃপ স্পৃশ্যতে সম্বধ্যতে । রাজপ্রতি-
নিধিভূতানামধিকরণিকানা স্বপ্নে মূলস্য রাজোঃপি স্বপ্নসম্ভবাদিতি ভাব । তথা
মচেপাত্ পরাজিতপক্ষে দৌপারীপাত্, দ্রষ্টৃস্বংস্কারদর্শিনো বিচারকস্য, অপবাদ এব সুলভ,
কিন্তু গুণো যম্, দূরত এব তিষ্ঠতীতি শ্রীম । পরাজিতপক্ষে সর্বত্র দৌষপ্রকাশান্
বিজয়িপক্ষে চ তদন্ত্ গুণাপ্রকাশাদিত্যভিপ্রায় ।

অম নিন্দাপ্রসংসারপথীরপবাদগুণযৌরিকত্ব সঘটনয়া বিদমালঙ্কার ।

শ্রীমদুর্লভকৌড়িল হসম্ ॥২॥

ভক্তপ্রায়মেবার্থে কিঞ্চিৎপ্রকারলক্ষণাচ্ছ ছত্রমিতি । কুপিতা পরম্পরং ক্রুদ্ধা জনা,
ন্যায়েন দুরীকৃতা ছীনা স্বন্যায়পরায়ণা সন্তঃ, দৌষ স্বস্ত্রাপরাধম্, ছত্র গুণীনাহত যথা
স্বাস্থ্যে চত্বাহরন্তি অধিকরণে প্রকাশয়ন্তি । পরন্তু স দৌষ' অজ্ঞাদিভিন্নম্ভেয় ইতি

লোক নকল, অজ্ঞায় কার্যক্ৰেও জ্ঞানের আবরণে আনৃতভাবে উপস্থিত
করে এবং নিজেদের নির্দোষিতা প্রতিপাদন কবিত্ব ইচ্ছায় নিজেদের
নিজেদের দোষ, বিচারালয়ে প্রকাশ করে না । বাদি ও প্রতিবাদি-
পক্ষকর্তৃক পাপের প্রভাব বর্জিত হয়, সেই পাপ রাজ্যকে যাচিয়ে স্পর্শ
করে । --এদিকে পরাজিতপক্ষ দোষারোপ করে বলিয়া, বিচারকের পক্ষে
নিবাহি সুলভ হয়, কিন্তু প্রশংসা দূরে দায় ॥৩॥

যতঃ । অধিকরণিকঃ খলু—

শাস্ত্রজ্ঞঃ কপটানুসারকুশলো বক্তা ন চ ক্রোধনঃ

তুল্যো মিত্র-পর-স্বকিপু চরিতং দৃষ্টে ব' দত্তোত্তরঃ ।

স্ত্রীবান্ পালয়িতা গঠান্ ব্যয়য়িতা ধর্ম্মর' ঽতিন্ত্রোভান্বিতো

হাৰ্ভাৰ্বে পরতত্ব-বহু হৃদয়ো রাজ্যে কৌপাপহঃ ॥৫॥

भावः । तथा सन्तः सञ्चना अपि, न्वान् दीयान्, अधिकरणे न कथयन्ति ; अतएव ते भ्रुव' निश्चितमेव नटा अध-पात' गताः, सवन्तीति श्रेयः, सत्याप्रकाशनस्यापि मिथ्यावाद-तुल्यतादिव्याप्यः । तादृशाः के इत्याह—स्वपक्षापरपक्षयोर्दोषेषु दुर्भिसम्ब्यादिना सहिताः समन्विता ये जनाः, पापानि मिथ्याभाषणादिजनितानि, मकुर्वन्ते सम्यग् विदधति, ते नटा इति पूर्वेषाम्भवः । तेन च सर्वत्र तत्त्वनिर्णयामसमर्थतया विचारकस्य निन्दै व सुलभा इत्याह मधेपात् पराजितपक्षेण आरोपान्, द्रष्टुर्व्यवहारदर्शिनी विचारकस्येति यावन्, अपवाद एव सुलभः, किन्तु गुणः प्रशसा, दूरत एव तिष्ठतीति श्रेयः ।

अत्र चतुय'चरणार्थ' प्रति पूर्ववाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थ'हेतुकं काव्यलिङ्गं पूर्व-वक्षिपमालङ्कारस्य, अनयोरेकाङ्किभावेन सङ्करः । ये इति यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन न तच्छब्दापेक्षा ।

मकुर्वन्त इति भूपण्यांभारात् "सुड्-भूयणे सम्यर्थु,पात्" इति न सुजायमः ।

शाद्'लविक्रीडित इत्यम् ॥४॥

আরও, পরস্পর জুড় লোক সকল, অজ্ঞায় পরায়ণ হইয়া দোষকে শুণের আবরণে আবৃত করিয়া উল্লেখ করে; আর, মাধু লোকেরাও, বিচারনায়ে নিজ দোষ বলেন না, সেই পাপে তাঁহারা নিশ্চয়ই অধঃপাতে যান। যাহারা যথক্ষণে পরপক্ষের ছুরতিসন্ধিশ্রুতি দোষযুক্ত হইয়া, মিথ্যা কথা ছাড়া পাপ করে, তাহারাও পূর্ববৎ অধঃপাতে যায়। ইহাতেও, পরাজিতপক্ষ দোষারোপ করে বলিয়া, বিচারকের নিন্দাই স্থলভ হয়, প্রশংসা সূত্রে যায় ॥৫॥

শ্রেষ্ঠ কাযস্থী । অজ্জস্স বি ণ্ণাম গুণে দোসো ত্তি বুচ্ছদি ।
জহু এব্ব' তা চন্দালোএবি অন্থআরো ত্তি বুচ্ছদি । (জ)

শাস্ত্রজ্ঞ ইতি । শাস্ত্রজ্ঞ ধর্ম নীত্যাदिशास्त्राभिज्ञ कपटस्य वादिप्रतिवादिप्रयुक्तस्य
छलस्य अनुसारी अवधारण कुशली दध, कथमन्यथा न्याय्य विचारयदिति भाव । वक्ता
वाकपटु इतरथा कथ वादिप्रतिवादिनी मकाशात वाचा यथार्थमर्थमाविष्कृत्यादित्या
शय । किन्तु क्रीधन क्रीधशीली न च भवत, क्रीधस्य बुद्धिवैषम्यजनकतया विचारस्य
अन्याथ्यतासम्भवादित्यभिप्राय । मित सुष्ठतपच पर श्रुपच स्वकथ पुवादिनेषु
सुन्यन्सुन्यदर्शो, अन्यथा विचारस्यान्याथ्यता स्पष्टिति भाव । अस्मिन् वादिप्रतिवादिनी-
ध्वं वहागम् दृष्टेव सम्यगवधार्यैव दधमुत्तर जयपराजययोर्निर्हारणवाक्य यन स ।
क्रीवान् विक्रमरहितान् दुष्यंलानित्यर्थं पालयिता तत्पालनशील शठान धूर्तान व्यथयिता
दृष्टेन तत्पीडनशील धर्मो धर्मादनपत धार्मिके जने अतिनीभान्वित तत्तन्मर्मादा
वतीवाभिन्नापान्वित हार उपायस्य परकीयवाक्यदृष्ट्यादे भावे विद्यमानत्वे मति
परस्य वादिन प्रतिवादिनी वा तत्त्वे याथाव्यावधी भङ्गम् अभिनिवृत्तित इदय यम स
यथा राज्ञ स्वनियोगकप्तुं श्रु पते कीपम् अपहन्ति सहचारेण निवर्त्तयतीति स तथादिधय
भवदिति शय ।

“क्रीवी विक्रमहीनेऽपि” इति ज्ञानानुध । “उपाये निर्गमे हारम्” इति विक्रान्तरीप,
हाहारथीय नायाशरम् ।

शाहूलविक्रीडित हसम् ॥५०

যে হেতু, বিচারক শাস্ত্রজ্ঞ, ছল বুদ্ধিতে শাস্ত্র এবং বকুল হইবেন,
কিছু জোখী হইবেন না, মিত্র, শত্রু ও যজনের প্রতি সমানদর্শী হইবেন,
লোকের আচরণ সেথিদাই উত্তর দিবেন, দুর্বলকে ব্রণা করিবেন, শত্রু
করিয়া দুর্বলকে বাপিত করিবেন, ধার্মিকের প্রতি অপ্রাণিত হইবেন,
উপায় থাকিলে শত্রুর তব নির্ধ করিবার ক্ষমতা বনকে অভিনিবিষ্ট রাধি-
বেন এবং রাজার জোখ পরিত্যাগ করিয়া চলিবেন ৩৫।

অধি । ভদ্র ! শোধনক ! অধিকরণমণ্ডপস্য মার্গমাদেশয় ।

শোধনকঃ । এতু এতু অধিঅরণমৌড্রমৌ এতু । (ক)

ইতি পরিক্রামন্তি । (গ)

শোধ । এতং অধিঅরণমণ্ডপং, তা পবিসন্তু অধিঅরণ-
মৌড্রমৌ । (ঘ)

সম্ব' চ পবিশন্তি ।

অধি । ভদ্র শোধনক ! বহির্নিষ্কুম্য জায়তাম্—কঃ কঃ
কার্যার্থী ইতি । (ঙ)

(ক) আর্থ্যম্যপি নাম গুণে দৌষ ইত্যুচ্যতে, যদে ব, তদা অন্ত্রালীকেপি অম্বকার
ইত্যুচ্যতে ।

(খ) এতু এতু অধিকরণমৌজক এতু ।

(গ) এতদধিকরণমণ্ডপম্, ততপবিশন্তু অধিকরণমৌজকা ।

(ঘ) যৌতীতি । তথা চ অন্ত্রালীকি অম্বকার ইব ভবতৌ গুণ্যপি কথমপি দৌষী
ন সম্ভবতীতি ভাব । অন্তএবাব অসম্ভবদন্তুসম্বন্ধা নিদর্শনালঙ্কার ।

(ঙ) ইতৌতি । পরিক্রামন্তি অধিকরণমণ্ডপপর্বশায় পাদেয্যে ক্লুর্ভন্তি সম্ব
ইতি শিষ্য' ।

(চ) অধীতি । কার্যার্থী সম্ব' শ্লভূতবিষয়সার্থী ।

(ক) শ্রেণী ও বায়স্থ । লোক যদি আপনাবও গুণেব বেলায় দৌষ
বলে, তবে চল্ললোকেও অক্ষকাব আছে ইহা বলিবে ।

অধিকরণিক । ভদ্র ! শোধনক । বিচাবালয়েব পথ বলিয়া দাও ।

(ক) শোধনক । আহ্নন আহ্নন, বিচাবক আহ্নন ।

(খ) (ইহার পরে সকলে পদক্ষেপ করিতে লাগিল)

(গ) শোধনক । এই বিচাবালয়, তা বিচারক প্রবেশ করুন ।

(সকলে প্রবেশ করিল।

শোধ । জং অজ্ঞো আণবেদি । ইতি নিষ্কৃষ্য । অজ্ঞা ! অধি-
অরণিআ ভণন্তি—“কো কো ইধ কজ্জল্যৌ” ত্তি । (ঙ)

শকার: । সছর্ম্ম । উবল্যিএ অধিঅলণিএ । সাতীপং পক্রিষ্য ।
হগ্গে বলপুলিশে মণুশ্শে বাশুদেবে লট্টিঅশালে লাঅশালে
কজ্জল্যৌ । (ট)

শোধ । সসম্মম্ম । হীমাডিকে ! পড়মং জ্জিএ রট্টিঅশালে
কজ্জল্যৌ । ভোদু, অজ্জ ! সুহুত্তং চিট্ঠ, দাব অধিঅরণিআণং
ণিবেদেমি । উপগম্ম । অজ্জ ! এমো ক্বু, রট্টিঅশালো কজ্জল্যৌ
ববহারে উবল্যিদৌ । (ণ)

(ঙ) যদার্থ্য আজ্ঞাপয়তি । আর্থ্যা: ! অধিকরণিকা ভণন্তি—“ক: ক ইধ
কার্যার্থী” ইতি ।

(ট) উপস্থিত: অধিকরণিক: । অহং বরপুরুষ: মনুষ্য: বাসুদেব: রাড়িয়শাল:
রাজশাল: কার্যার্থী ।

(ণ) হ্রস্ব । প্রথমমেব রাড়িয়শাল: কার্যার্থী । ভবতু, আর্থ্য ! সুহুত্তং তিত্ত,

(ঙ) শকার ইতি । সাতীপ সছর্ম্ম, পক্রিষ্য ক্রিয়ন্ম পদসেপ জ্ঞতা ।

(ঠ) অধিকরণিক । ভদ্র । শোধানক ! বাহিরে যাইয়া জান—
“কে কে বিচারার্থী আছে ।”

(ড) শোধানক । আর্থা যাহা আদেশ করেন । (ইহার পব বাহিরে
যাইয়া) মহাশয়গণ ! বিচারক বলিতেছেন—“এখানে কে কে বিচারার্থী
আছেন ।”

(ঢ) শকার । (আনন্দের সহিত) বিচারক উপস্থিত হইয়াছে ।
(গর্ভের সহিত পদসেপ করিয়া) প্রধান পুরুষ, মনুষ্য, বাসুদেব, রাড়ি-
শালক, রাজার শাল। আমি বিচারার্থী ।

অধি । কথং প্রথমমেব রাষ্ট্রিয়শ্যালত কার্যার্থী । যথা—
সূখ্যাংদয়ে উপরামো মহাপুরুষবিনিপাতমেব কথয়তি । শোধ-
নক । ব্যাকুলেনাদ্য ব্যবহারিণ্য ভবিতব্যম্ । মদ্র । নিব্ধুম্য
উচ্যতাম্—গচ্ছ, অদ্য ন দৃশ্যতে তব ব্যবহার ইতি । (ত)

তাবদধিকরণিকানা নিবেদয়ামি । আর্থা । এষ খলু রাষ্ট্রিয়শ্যাল কার্যার্থী
ব্যবহারে উপস্থিত ।

(গ) শোধ ইতি । হীমাঙ্কি ইতি দৈশীযভাপার্থা বিধ্বনবিধাদমূচকমভ্যনম্ ।
চদ্রশ্বরেখিলকার্যগৃহিতম্যপি শকারস্য কাব্যার্থিতৈতি বিধ্বয় , নিতান্দুর্জন কস্য
কিমনিষ্ট বিধাস্তীত্যাশঙ্কয়া চ বিধাদ ইতি বীভ্যম্ । আর্থ্যেতি শকারস্যৈব সম্বোধনম্ ।
উপগম্য অধিকরণিকানা সমীপ ইতি শিষ । ব্যবহারে বিচারার্থে ।

(ত) অধি ইতি । উপরামো রাহণা সূখ্যস্যৈব বৃহহণম্ । মহাপুরুষস্য প্রধানজনস্য
বিনিপাত বিধ্ব মম্, কথয়তি কথনবন্ স্যষ্ট মূচয়তি । তথা অল্যনদুর্জনস্য প্রথমমেব
ব্যবহারপ্রার্থনা কস্যবিত্ মহাপুরুষস্য বিনিপাতমেব কথয়তীতি বাক্যশেষ । ব্যবহারেণ
বিচারেণ, ব্যাকুলেন অস্যৈব শকারস্য দুর্ব্যবহারাত বিধমেণ । যদ্বিত্বাদ্যাকার্থে প্রমাণ যথা
ব্রীতিযম্—

“প্রার্থয় স্ব মূচয়তি বিনাশ রবির্বরেণস্য জনস্য সয ।”

(গ) শোধনক । (ব্যস্ততার সহিত) হায় । প্রথমেই বাজাব শানা
বিচারার্থী । হউক, মহাশয় । একটু কাল থাকুন, আমি বিচারককে
জানায়েয়া আসি । (বিচারকেব নিবট হইয়া) আশ্য । এই রাজার শানা
বিচারার্থী হইয়া বিচারালয়ে উপস্থিত হইয়াছেন ।

(ত) অধিকরণিক । হায় । প্রথমেই বাজার শানা বিচারার্থী ।
উদয়কালীন সূর্যগ্রহণ মহাপুরুষেব ধ্বংস সূচনা করে । শোধনক ।
অশুকাব বিচার বিষম হইবে । সূত্রাং ভদ্র । (শোধনক ।) তুমি নির্ণত
হইয়া বল যে,—‘যান, আছ আগনার বিচার্য বিষয়ের আলোচনা করা
হইবে না ।’

— শোধ । জং অজ্ঞো আণবেদি । নিষ্কৃৎ শকারমুপগম্য । অজ্ঞ !
‘অধিঅরগিঅা ভগ্নন্তি—“অজ্ঞ গচ্ছ, ণ দীশদি তব বব-
হারো ।” (থ)

শকার: । সক্রীধম্ । কিং ণ দীশদি মম ববহালি ? । জড়
ণ দীশদি, তদো আউত্তং নাআাণং পালঅং বহিণীবডিং বিগ্ণ-
বিঅ বহিণিং অতিকং চ বিগ্ণবিঅ এটং অধিঅলগিঅং দূলে
‘ফেলিঅ এত্য় অস্গুং অধিঅলগিঅং ঠাবড়গ্গং । ইতি গকুমিচ্ছতি । (২)

শোধ । অজ্ঞ ! রট্টিঅগালঅ ! মুহুত্ঠঅং চিট্ঠ, দাব

(থ) যদাত্ম আভাপয়তি । আর্থ্য । অধিকরণিকা ভগ্নন্তি—“অয় গচ্ছ, ন
‘দৃশ্যতে তব ব্যবহার: ।”

(২) কিং ন দৃশ্যতে মম ব্যবহার: ? । যদি ন দৃশ্যতে তদা আভুত্ঠং রাজানং
পালকং ভগিনীপতিং বিজ্ঞাপ্য ভগিনীং মাতরশ্চ বিজ্ঞাপ্য এতমধিকরণিকং দূরীকৃত্য অথ
অন্যমধিকরণিকং স্থাপয়িষ্যামি ।

(২) শকার ইতি । আভুত্ঠ ভগিনীপতিম্ । “ভগিনীপতিগভুত্ঠ” ইত্যমর: ।
অথ হিহক্তি শকারম্ভাবাদুপপন্নঃ ।

(থ) শোভনক । আর্থ্য যাহা আদেশ করেন । (নির্গত হইয়া,
শকারের নিকট যাইয়া) মহাশয় ! বিচারক বলিলেন যে, “আচ্ছ দান,
আচ্ছ আপনার বিচার্য বিষয়ের আলোচনা করা হইবে না ।”

(২) শকার । (হ্রোপের সহিত) কি । আমার বিচার্য বিষয়ের
আলোচনা করিবে না ? । যদি আলোচনা না করে, তবে ভগিনীপতি
রাতা পালককে জানাইয়া এবং ভগিনীকে ও মাতাকে জানাইয়া, এই
বিচারককে দূর করিয়া দিয়া, এখানে অল্প বিচারক স্থাপন করিব । (এই
বলিয়া যাইতে ইচ্ছা করিল)

অধিঅরণিআণং গিবেদেমি । অধিকরণিকমুপগম্য । এসৌ রষ্টিঅ-
গালো কুবিদো মণাটি । ইতি তদুক্ত মণতি । (ঘ)

অধি । সৰ্বমস্য সূৰ্বস্য সম্ভায্যতে । ভদ্র ! উচ্যতাম্—
আগচ্ছ, হৃদ্যতে তব ব্যবহারঃ । (ন)

শোধ । স্কাগমুপগম্য । অজ্ঞ ! অধিঅরণিআ মণন্তি—
আঅচ্ছ দৌগটি তব ব্যবহারো । তা পবিমদু অজ্ঞো । (১) (প)

গকারঃ । পড়মং মণন্তি—“স্ টৌগটি, গম্পটং টৌগটি”
তি । তা গাম ভীটভীটা অধিঅল্লগম্ভৌয়া । জিতিঅং হম্ভে

(ঘ) আয় । রাষ্টিয়গাল । মুক্তক্ নিষ্ঠ, তাবদধিকরণিকানা নিবেদয়ামি ।
এষ রাষ্টিয়গাল, কুপিতি মণতি ।

(প) আয় । অধিকরণিকা মণন্তি—“আগচ্ছ, হৃদ্যতে তব ব্যবহারঃ” । তৎ
প্রবিগতু আয় ।”

(ফ) প্রথম মণন্তি—“ন হৃদ্যতে সাম্প্রত হৃদ্যতে” ইতি । তৎ নাম ভীটভীটা

(ন) অধি ইতি । ব্যবহারী ব্যবহারবিষয়, হৃদ্যত পথ্যলীচ্যতে ।

(১) শোধানক । আয় । বাজ্ঞাশানক । একটু কাজ খাদুন,
বিচারককে জানাইয়া আসি । (বিচারকেব নিকট যাইয়া) এই বাজ্ঞাব
শালা জুক হইয়া বলিতেছেন । (এই বলিয়া শকাবের উক্তিগুলি বলিল)

(ন) অধিকরণিক । এ নূর্থেৰ সকলই সম্ভাবনা করা যায় । ভদ্র ।
বল যাইয়া দে,—“আইস, তোমার বিচার্য বিষয়ের আনোচনা করা
হইবে ।”

(প) শোধানক । (শকাবের নিকট যাইয়া) আয় । বিচারক
বলিলেন—“আশুন, আপনার বিচার্য বিষয়ের আনোচনা করিব ।”
সুতবাং আপনি প্রবেশ করুন ।

(১) অজ্ঞ । অধিঅরণিআ মণন্তি—আঅচ্ছ ইতিমাত্র, পাঠ, কুপিৎ ।

মণিশ্ৰুং তেতিশ্ৰুং পত্তিশ্ৰুং । ভোদু, পবিশামি । প্রবিশ্যৌপস্বল্ব
শুশুহং অম্হাণং, তুম্হাণং পি শুহং দেমি য দেমি অ । (ফ)

অধি । স্বগতম্ । অহৌ । স্থিরসংস্কারতা ব্যবহারার্থিনঃ ।
প্রকাশম্ । উপবিশ্যতাম্ । (ব)

শকার: । আ ! অত্ৰণকেলকা শ্ৰী ভূমী । তা জহিঁ মে
রোঅদি তহিঁ উববিশামি । শ্ৰেষ্ঠিন প্রতি । এশ্ৰ উববিশামি ।
শোধনক প্রতি । ণাং এত্য় উববিশামি । ইত্যধিকরণিকমস্তকে হস্ত দত্বা ।
এশ্ৰ উববিশামি । ইতি ভূমী উপবিশতি । (ভ)

অধিকরণভোজকা । যাবদহ্ৰ ভণিষ্যামি, তাবত্ প্রত্যাযযিষ্যামি । সুমুখমপ্যাকম্,
যুশ্মাকমপি মুখ দদামি ন দদামি চ ।

(ফ) শকার ইতি । প্রথমমিত্যাদিক স্বগতবদুক্তম্, প্রত্যাযযিষ্যামি বিশ্বাসযিষ্যামি
বিশ্রমবদেব কারযিষ্যামীত্যর্থঃ । দদামি মন্ত্রতানুসরণে দাতুমর্ছামি, ন দদামি চ
মন্ত্রতানুসরণে নাপি দাতুমর্ছামীত্যর্থঃ । এতেনাক্ষন প্রমুত্বাতিশয়মূচনেন স্বমতানুসরণে
যুশ্মাক মহাবিপত্তিরিতি মুচ্যতে ।

(ব) অধি ইতি । অহৌ আয়ত্য়ং । ব্যবহারার্থিনৌ বিচারার্থিন অস্ম শকার-
স্ব্যেতি শ্ৰেণ, স্থিরসংস্কারতা সর্বথা সুস্বদু স্ববিধানায় আক্ষন এব সর্বতীমুখৌ সমতা-
স্তুীতি নিপদে দৃঢ়ধারণা । সর্বযৌশাসম্ভবেয়মিতি ভাব ।

(ফ) শকার । প্রথমে বলিল, “আলোচনা করিব না” এখন বলি-
তেছে “আলোচনা করিব” । স্মরণাং আমি মনে করি যে, বিচারক
অত্যন্ত ভীত হইয়াছে । অতএব আমি যাহা বলিব, তাহাই বিশ্বাস
করাইব । হউক, প্রবেশ করি । (প্রবেশ করিয়া, নিকটে যাইয়া) আমাদের
খুব খুশই আছে, তোমাদের খুশ দিতেও পারি, নাও দিতে পারি ।

(ব) অধিকরণিক । বিচারার্থীরা কি দৃঢ়সংস্কার । । (প্রকাশে) বহন ।

अधि । भवान् कार्यार्थी ? । (म)

शकारः । अधइ । (य)

अधि । तत् कार्यं कथय ।

शकारः । कस्मै कज्जं कधइशं । एवं वड्डके गल्लकपमा-
णाह कुले हग्गे जादे । (र)

लाअशशुले मम पिदा लाआ तादश होइ जामादा ।

लाअशिशुले हग्गे ममावि वहिणीवदी लाआ ॥६॥

(म) आः । आत्मीया एषा भूमिः, तद् यस्मिन् मे रीचते, तस्मिन्नुपविशामि ।
एष उपविशामि । नन्वव उपविशामि । एष उपविशामि ।

(य) अयस्मिन् ।

(र) कर्णे कार्यं कथयिष्यामि । एवं उहति गल्लकप्रमाणस्य कुले अहं जातः ।

(म) अधि इति । कार्यार्थी विचारार्थी किमिति काकुः ।

(र) शकार इति । एवमनुपदमुच्यमानप्रकारेण । गल्लकप्रमाणस्य कुङ्कुगतुल्यस्य
पितुरिति शेषः । इदमनु प्रागुक्तात् । इतीपममिदम् ।

(ड) शकार । आः, ए छात्रगा त् आम्नार निजेव । ता आमाव
येथाने ईच्छा हईवे, सेईथाने बसिब । (बणिकेव प्रति) एई बसि ? ।
(शोधनकेर प्रति) ओह । एईथाने बसि ? (एई बनिगा विचारकेव
माथाय हात दिग्या) एई बसिनाम । (एईःबनिगा माटीते बसिल)

(म) अधिकरणिक । आपनि विचारार्थी ? ।

(य) शकार । हा ।

अधिकबणिक । ता हईने विचार्या विषय बलून ।

(र) शकार । विचार्या विषयटा आपनार काणे बलिब । कुङ्कुगतुल्य
पितार एईरूप बृहन् बुले आनि जग्निग्याहि ।

अधि । सर्वं ज्ञायते ।

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरां स्फीताः सुचेत्वे कण्टकिट्टमाः ॥७॥

तदुच्यतां कार्यम् ।

शकारः । एवमं भणामि—अवलङ्घाह वि ण अ मे किं पि कलइशुदि । तदो तेण वहिणीपदिणा परितुष्टेण मे कीलिदुं नकिवदुं शब्बुज्जाण्णं पवलं पुप्फकलण्डकं जिणुज्जाणं दिग्गे । तह्निं च पेक्खिदुं अणुदिअहं शोशवेदुं शोधावेदुं पोत्यावेदुं लुण्णवेदं गच्छामि । देवजोएण पेक्खामि ण पेक्खामि वा, इत्थिअगनीलं णिवड्ढिदं । (न)

राजशुभो मम पिता राजा तप्तस्य भवति जामाता ।

राजशुभोऽहं ममापि भगिनीपतो राजा ॥६॥

(न) एव भणामि—अपराहस्यापि न च मे किमपि करिष्यति । ततस्तेन भगिनी-

उक्तोपमया सूचित स्वाभिमतं पितुः प्राशन्ता प्रमाणयितुमाह राज्ञिति । मम पिता राजा शयुः । अपराहामी गन्धर्वप्रमाण इति प्रशन्न एवेति भावः । अपराहामतीव-
गौरवित इति समुदायाशयः । आर्यां ज्ञाति ॥६॥

किमिति । अहमाह विव्रतमेतन् ॥७॥

आनात्र पिता राजात्र शयुः इत्येव, राजा आनात्र पितारं जानाता इत्येव ।
आमि, राजात्र शयुः इत्येव एतत् राजात्र आनात्र भगिनीपति इत्येव ।

अपि कटिकम् । मन्त्रेण चानि ।

कूलस्य उद्देश्यं करिष्यति इति ह्येते १ उद्देश्यस्य प्रतिषेधकारणम् ।
ये देवदुःखं दृष्ट्वा प्राणं दत्तेः कौटुम्बिकं, अन्तरेण अग्निं धाते ॥१॥

अतएव विद्यायां विद्यते । ननु ।

অধি । অথ জ্ঞায়তে কা স্ত্রী বিপত্রিতি ? ।

শকারঃ । হঁহৌ অধিঅনুগমভৌদ্রা । কিং চ্চি ণ জাণামি
তং তাদিশি' ণঅনুগমগড়ং কল্পণশব্দভূগণিঅ' । কেণ বি কুপু-
ত্তেণ অত্যকল্পবত্তগ্গ কালগ্গাদৌ শুস্শ' পুপ্ফকলগড়কং জিস্শু জ্জাণং
পবেশিঅ বাহুপাশ-বলক্কারেণ বগন্তশৈণিঅ মালাটা, ণ মএ ।

ইত্যর্জোঁ মুখমাড়ণৌতি । (ব)

পতিনা পরিতুটে ন মীড়িতু রথিতু সর্গায়া'নানা প্রবর পুপ্ফকলক জীর্ণোয়ান
দত্তম্ । তত্চ প্রেথিতুমনুদিবম শীপথিতু শীঘথিতু পীপথিতু লাভথিতু গচ্ছামি ।
দৈবগীর্গন প্রেচে ন প্রেচে বা, স্মীর্গগীর্ নিপত্তিতম ।

(ব) হঁহৌ অধিকরণভৌতকা । কিমিতি ন জাণামি তা লাভশী' নগরমণ্ণ

(ল) শকার ইতি । এব 'বহুক ইত্যায়ুক্তেন হতুনা অপঘোজস্যপি ক্রমাপরাধ-
স্বাপি চ মে, কিমপি দণ্ডাটিক ন করিষ্যতি রচিতি ইয় । এতন মম মতান্ননুসরণে
যুগ্মাভিমন্ত প্রহারময়মপি করণীয়মিতি সূচিতম্ । ততশ্চাত্ত ইচ্ছতকুলি জাতত্বাত ।
কীড়িতু বিহর্মম্ । এতন তদুদ্যানস্য বিজ্ঞনস্ত অধিতম । শীপথিতু বীক্ষনাদিনা
দুচত্রনম্ । শীঘথিতুম্ অপমাংগাদিনা দুচত্রাধাদিকম্ । পীপথিতু জলদানাদিনা
বীপিতত্রাধাদিক বসথিতুম্ । লাভথিতু কর্ণাথাদিনা তুচ্ছবর্ণাধাদিক বৈদথিতুম্ । ন
প্রেচে বৈতি অপর্যমুলম্ ।

(ল) শকার । বনিতেছি—এই কাবণে আমি অপবান করিলেও,
রাজা আনাব কিছুই কবিবেন না । তাহাব পব, সেই ভগিনীপতি
বাজা, সন্তুষ্ট হইয়া, বিহার কবা ও রক্ষা কবার জন্ত সকল উচ্চানের মধ্যে
শ্রেষ্ঠ পুস্পকরওকনামে জীর্ণোচান আনাকে দিয়াছিলেন । আমি সেখানে
দেখিবার জন্ত, শুকাইবার জন্ত, পরিষ্কার করিবার জন্ত, পুষ্ট করিবার জন্ত
এক ছেদন করিবার জন্ত প্রত্যহ যাইয়া থাকি । দৈবযোগে দেখিলাম,
অথবা দেখিলাম না, যে একটা স্ত্রীলোকের শরীর পড়িয়া বহিয়াছে ।

অধিকরণিক । কোন্ স্ত্রীলোক বসিয়াছে, তাহা জানিয়াছেন কি ? ।

অধি । অহৌ নগররচিণাং প্রমাদঃ । । ভোঃ শ্ৰেষ্ঠিকায়স্থৌ !
ন ময়েতি ব্যবহারপদং প্রথমমভিলিখ্যতাম্ । (গ)

কায়স্থঃ । জং অজ্ঞৌ আণ্বেদি । তথা কৃতা । অজ্ঞ !
লিহিৎ । (ঘ)

শকারঃ । স্বগতম্ । হীমাটিকে ! উত্তলাশ্রম্ভেণ বিশ্ব
কাস্তনশ্রমভূষণাম্ । কেনাপি ক্রপণে অর্থকল্যবর্তস্য কারখাত্ শূন্য' পুথকরণক'
জীর্গোদান প্রবেশ্য বাহুপাশ্বলাত্কারেণ বসন্তসেনা ভারিতা, ন ময়া ।

(ঘ) যদার্থ্য আজ্ঞাপয়তি । আর্থ্য । লিখিতম্ ।

(ঘ) শকার ইতি । নগরস্য মণ্ডনম্ উজ্জয়িন্যা ভূষণভূতাম্, কাস্তনশ্রম বহুতর-
স্বর্ণে বহুতরস্বর্ণালঙ্কারী ভূষণ যস্যাম্ । অর্থকল্যবর্তস্য প্রায়ুক্তব্যায়ানাৎ অধির-
স্যাধিনী ধনস্য । শূন্য' বিজনম্ । বাহুপাশ্বাঘা বলাত্কারী বলপূর্বকঃ প্রহারন্তে ন ।
মুস্ত্রাবরণ ন ময়েতিবিস্তৃষ্টভাষিত্বদীতনার্থম্ ।

(গ) অধি ইতি । প্রমাদ. অনবধানতা । তথা চ যদি নগররচিণা প্রমাদী ন
স্মাদেদৃশী হস্তা ন স্মাদিতি ভাবঃ । ব্যবহারপদং বিচারাস্তদীভূতঃ শব্দঃ । তথা
স্বাক্ষনী ছননকর্তৃ ত্বপমত্ব্যভাবিত্যপি কথ ন ময়েতি নিবেধ ইত্যাহ্বয়ঃ ।

(দ) শকাব । ওহে বিচারবমহাশয় ! নগবেব অলঙ্কাবস্বরূপা
এবং বহুতব স্বর্ণালঙ্কাবে অলঙ্কতা সেইরূপ বমণীকে কি আমি চিনি না ? ।
কোনও দুর্জন, অচিবস্থায়ী ধনেব জ্ঞাত, নির্জন পুষ্পকবণ্ডক জীর্গোদানে
প্রবেশ করাইয়া, বাহুপাশ্বাঘা বসন্তসেনাকে বলপূর্বক মাঝিয়া ফেলি-
য়াছে, আমি নহে । (এই অধোক্তিব পব মুখ আবৃত কবিল)

(শ) অধিকরণিক । হায় ! নগববক্ষকদিগেব কি অনবধানতা ! ।
শ্রেষ্ঠি ও কায়স্থ । 'আমি নহে' এই বিচার্য বিষয়টী প্রথম লিখুন ।

(ঘ) কায়স্থ । আর্থ্য । বাহা আদেশ করেন । (সেইরূপ করিয়া)
আর্থ্য । লিখিয়াছি ।

যাশ্রয়পিণ্ডালকেষু অজ্ঞ ময় অস্তা এষ গিষ্ণাশিতৌ । ভোদু,
এষ' দাব । প্রকাশম্ । অহৌ অধিঅলণভোদুয়া ! যং ভগ্নামি,
ময় জ্জৈব দিষ্টা, কিং কৌলাহলং কলেধ ? । ইতি পাদেন লিখিত'
প্রোচ্ছতি । (স)

অধি । কথং ত্বয়া জ্ঞাতং যথা স্বল্বর্থনিমিত্তং বাহুপাশেন
ব্যাপাদিতা ? ।

শকারঃ । হংহৌ ! গুণ্যং পড়িশূক্ষ্মাএ (১) মৌচছায়াএ
গৌবালিআএ গিষ্ণুবস্মকেহিঁ আহলণদ্বাণিহিঁ তকেমি । (হ)

(স) হন্ত ! উচ্যাম্যতেব পায়সপিণ্ডারকেষু অয় ময়া আত্মৈব নির্দাশিত ।
ভবতু, এব' তাবন্, অহৌ অধিকরণভীজক্কাঃ । ননু ভগ্নামি—ময়ৈব দৃষ্টা । কিং
কৌলাহলং কুরুত ? ।

(স) শকার ইতি । পায়সপিণ্ড' পরমাত্রপিণ্ডম্ কৃচ্ছতি লৌমেন প্রাপ্নীতীতি
পায়সপিণ্ডারকেষু পরমাত্রলৌমিনা জনেবে, উচ্যাম্যতা ব্যক্তবিশ্নে ন ময়া, আত্মৈব নির্দা-
শিতৌ নিয়য়েন নাশ প্রাপিত', ন ময়েব্যমিধানেন মা প্রত্যৈব সন্দেহীদয়েন ময়ৈব হত্বাপরাধ-
প্রতীতিসম্ভবাদিতি ভাবঃ । পূর্বে 'ন ময়া' ইত্যম্ব ।

(স) শকার । (স্বগত) হায় ! পরমাত্রলৌমী লোকের ছায় আমি,
উতনা হইয়া, আত্ম আপনিই আপনাকে নষ্ট করিলাম । ইউক, এইরূপ
করিয়া (প্রকাশে) ওহে বিচারক ! ঠিক বলিতেছি আমিই দেখিয়াছি ।
কেন তোমরা কৌলাহল করিতেছ । (এই বলিয়া চরণগদ্বা বা লেখা-
টুকু মুছিয়া ফেলিল)

অধিকরণিক । ধনের জন্য বাহুপাশদ্বারা মারিয়াছে, ইহা আপনি
কি প্রকারে জানিলেন ? ।

(১)---যস্যশূক্ষ্মাএ ।

শ্ৰেষ্ঠিকায়স্যৌ । জুজ্জটি বিশ্ব । (চ)

শকার । স্বগতম্ । দিষ্টিয়া পশুজ্জীবিদম্হি । অবিদ-
মাদিকে ।। (ক)

শ্ৰেষ্ঠিকায়স্যৌ । ভৌ । কশ্ম' এমৌ ববহারৌ অ-
লম্বদি ? । (খ)

(চ) চ হৌ । নূন পরিগুন্যয়া মৌঘম্ভানয়া সৌবালিকয়া নি সুবর্ণকৈরাভরণ
স্থানৈ স্তক্যামি ।

(খ) যুজ্জত ইব । (ক) দিষ্টিয়া প্রত্যাগ্জীবিতৌঃ ।

(চ) শকার ইতি । পরিগুন্যয়া স্ববত স্বগুণটিকারহিতয়া অতএব মৌঘ মৌন্দ্য
জনন্যভাবান ব্যর্থ স্থান স্থিতির্যস্মাস্তয়া সৌবায়া আলিকা হারস্বাবলী তয়া তর্ক-
যামৌতি পরৈশান্বয় । তথা নি সুবর্ণকৈ স্তর্ণাভরণারহিতৈ, ষামরকস্থানে হননাসিকা-
প্রথতিমি, তর্ক্যামি অর্থনিমিত্তভব সা বাহুপাশনৈব ব্যাখ্যাদিতৈতি সম্ভাবয়ামি, কশ-
মন্যথা তাহশী মল্লধনবতৌ স্বগাভরণহীনা সতৌ মতা ম্যাত্ কথ বা শরীরে চিত্রমা-
নপি ন স্যাদিত্যশয় ।

অনু স্তিগাম নাচলচচাম্—

“স্তমি কেনচিদ্গন কিচ্চিদয়তানুসীযতে” ইতি দর্পণলচচাত ।

(খ) শ্ৰেষ্ঠি ইতি । যুজ্জত ইব, ইয়মুক্তিরিতি শিথ । অস্বাপি পূর্ব' এব ভাব ।

(ক) শকার ইতি । দিষ্টিয়া ভাষ্যে'ন, প্রযুজ্জীবিতৌঃ সম্ভাব্যপরাধনিশ্চয়ন
প্রাণদৃষ্টসম্ভাবনায়ামিতি ভাব । অবিদমাদিকৌ ইতি স্বর্গস্বকমব্যয় শকারদিভাষায়াম্ ।

(হ) শকার । ওহে । গলাব হাবেব স্বর্গাগুলি নিবর্ধক বহিয়াছে,
তাহাতে একটী গুটীও নাই এবং অলকাবের স্থানগুলি স্বর্গবিহীন বহি-
য়াছে, ইহা দ্বারা আমি (ত্রৈকুণ) মনেকরিয়াছি ।

(ফ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ । ইহা যেন মনত [বলিয়া মনে হয়] ।

(ক) শকার । [স্বগত] ভাগ্যবশতঃ বীচিনাম । বেশ ।।

অধি । ইহ হি দ্বিবিধো ব্যবহারঃ । (গ)

যে ঠিকায়স্থৌ । কে রিসৌ ? । (ঘ)

অধি । বাক্যানুসারেণ অর্থানুসারেণ চ । যস্তাবত্
বাক্যানুসারেণ, স খল্বর্থিপ্রত্যর্থিভ্যঃ , যদ্ব্যর্থানুসারেণ, স
চাধিকরণিকবুদ্ধিনিষ্যাদঃ । (ঙ)

যে ঠিকায়স্থৌ । তা বসন্তমেণামাতর' অবলম্বতি ব-
হারৌ ? । (চ)

(খ) মৌ । কমেণ ব্যবহারৌঃবলম্বতে ? । (ঘ) কৌটমৌ ? ।

(চ) তন্ বসন্তমেণামাতরমবলম্বতে ব্যবহার ।

(খ) যে ঠি ইতি । মৌ ইত্যধিকরণিকসম্বোধনম্ । ব্যবহারৌ বিবাদনির্ণয় ,
ক জনম্ অবলম্বতে অপেচতে, প্রমাণত্বেনেতি শ্রেয় ।

(গ) অধি ইতি । ব্যবহারৌ বিবাদনির্ণয় ।

(ঙ) অধি ইতি । অর্থিপ্রত্যর্থিভৌ বাদিপ্রতিবাदिभ्य, নির্ণয়াत्मকৌ ব্যবহারৌ
ইতি শ্রেয়, তেযা বাক্যানুসারেণৈব বিবাদনির্ণয় কর্তব্য ইত্যর্থ । অধিকরণিকবু-
নিষ্যাদ বিচারকবুদ্ধিসম্পাদ বিচারক স্ববুদ্ধ্যা প্রমাণত্বেন যদপেচতে তদুপস্থাপ্য তেন
সম্পাদ ইত্যর্থ । সূত্রাময় ব্যবহারৌ দ্বিতীয়বিধ এবিতি ভাব ।

(চ) যে ঠি ইতি । বসন্তমেণায় পরিচায়কপ্রমাণত্বেনেতি ভাব ।

(খ) শ্রেণী ও কায়স্থ । মহাশয় । এ বিচার কাহাকে অবলম্বন
করিতেছে ? ।

(গ) অধিকরণিক । এই জগতে বিবাদ নির্ণয় দুই রকম ।

(ঘ) শ্রেণী ও কায়স্থ । কি কি রকম ? ।

(ঙ) অধিকরণিক । বাক্যানুসারে এবং অর্থানুসারে । যেটা
বাক্যানুসারে হয়, তাহা বাদী ও প্রতিবাদী হইতেই হইয়া থাকে , আর
যেটা অর্থানুসারে হয়, তাহা বিচারকের বুদ্ধিনিষ্ঠ হইয়া থাকে ।

অধি । এমিদম্ । ভদ্র ! শোধনক ! বসন্তসেনা-
মাতরমনুজৈজয়ত্রাহ্বয় । (ক)

শোধ । তহ । ইতি নিষ্কৃৎ গণিকামাতা সহ প্রবিণ্ড । এদু
এদু অজ্ঞা । (জ)

বৃদ্ধা । গদা মে দারিচ্যা মিত্তধরঅ' অত্থণো জীব্বণ' অণু-
ভবিদু' । এসৌ উণ দৌহাজ ভণাদি—“আঅচ্ছ, অধিঅরণিঅৌ
সহাভেদি ।” তা মৌহপরবসমিব অত্থাণঅ' অবগচ্ছামি,
হিঅঅ' মে থরথরেদি । অজ্ঞ ! আদেসেহি মে অধিঅরণ-
মগ্ধবস্স মগ্গ' । (ঝ)

(ক) তথা । এতু এতু কার্য্য ।

(ঝ) গতা মে দারিকা মিতগৃহমাভ্রনী যৌবনমনুভবিতুন্ম । এথ পুনর্দৌর্ঘাণু-
ভংগতি—“আঅচ্ছ, অধিকরণিকঃ শব্দাপয়তি ।” তন্মৌহপরবস্মিবাভ্রানমবগচ্ছামি,
হৃদয়' থরথরায়তে । আর্থ্য । আদিম মে অধিকরণমগ্ধপম্য মার্গম্ ।

(ক) অধি ইতি । অনুজৈজয়ন্ কাঞ্চিদপি বিপদমভিধায় উদ্বৈগমজনঘন ; তথালৈ
আকুলচিন্ততয়া কিমপি তত্ব' বক্তু' ন যক্রুয়াদিতি ভাবঃ ।

(ঝ) বৃহতি । যৌবন' যৌবনকালীন' মুরতমুখম্ । অতন্নদর্শনাদৌহৌশী
জাত ইতি ভাবঃ । পুনরেষ দৌর্ঘাণুরানুভ্রানু শৌধনক ইত্যর্থঃ । শব্দাপয়তি আহ্বয়তি ।

(চ) শ্রেষ্ঠী ও কাশ্বহ । তা হইলে এই বিদ্বান, বসন্তসেনার
মাতাকে আশ্রয় কবিতেছে ? ।

(ছ) অধিকরণিক । ইহা এইরূপই বটে । ‘ভদ্র ! শোধনক !
তুমি উদ্বিগ্ন না করিয়া বসন্তসেনার মাতাকে ডাক ।

(জ) শোধনক । তাহাই । (এই বলিয়া নির্গত হইয়া, বসন্ত-
সেনার মাতার সহিত প্রবেশ করিয়া) আর্ধ্যা ! আয়ন আয়ন ।

গোধ । এদু এদু অজ্জা । (জ)

উভৌ পরিক্রামতঃ ।

গোধ । এদং অধিঅরণমগ্গুৎতং, এত্থ পবিসসদু অজ্জা । (ট)

ইন্যুভৌ প্রবিষতঃ ।

বৃদ্ধা । উপসুত্ত্ব । সুহং তুম্হাণং ভোদু ভাবমিস্সাণং । (ঠ)

অধি । ভদ্রে ! স্সাগত্তম্ ? আস্সয়ত্তাম্ ।

বৃদ্ধা । তথা । ইন্যুপবিষ্টা । (ড)

(জ) এতু এতু অর্থাৎ । (ট) এতদধিকরণমগ্গুৎতম্, অথ প্রবিষতু অর্থাৎ ।

(ঠ) মুখং যুগ্মাকং ভবতু ভাবমিয়াণাম্ ।

ততশ্চাদুভয়কারণাদেবৈতৎ ; 'আত্মানং' মৌহপরবশমিব মূচ্ছিতমিব । 'ঘর-ঘর' ইত্যেবং কম্পতে ।

(ট) বৃদ্ধেতি । 'ভাবা বিদ্বান্' মিয়াথ প্রধানাস্তেষাম্ অধিকরণীপস্থিতানা যুগ্মাকমিত্যর্থঃ । 'ভাবী বিদ্বান্' ইত্যমরঃ । 'মিয়ঃ (পু) য়েঠ' ইতি শব্দকম্পদ্রুমঃ ।

(ঝ) বৃদ্ধা । আমার কল্পা, যৌবনের সুখ অশুভব করিবার জন্ত, প্রাণশীর বাড়ী গির্হাছেন, এদিকে আবার এই দীর্ঘায়ু বনিতেছেন— "আয়ুস, বিচারক ভাবিতেছেন।" সুতরাং আমি আপনাকে যেন মুচ্ছিত বনিয়া বোধ করিতেছি এবং হৃদয়, ধর ধর করিয়া কাঁপিতেছে । অর্থাৎ । আমাকে বিচারালয়ের পথ বনিয়া দিন ।

(ঞ) শোধনক । অর্থাৎ ! আয়ুস আয়ুস ।

হুই জনেই পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।

(ট) শোধনক । এই বিচারালয়, অর্থাৎ এইখানে প্রবেশ করুন ।

ইহার পর হুই জনেই প্রবেশ করিল ।

(ঠ) বৃদ্ধা । (নিকটে ঘাইয়া) অভিজ্ঞপ্রবর আপনাদের সুখ হউক ।

অধিকবুদ্ধি । উত্তে । আপনাদের শুভাশঙ্কন ত ? বৃদ্ধন ।

শকার: । সাধেপম্ । আগদাশি বৃদ্ধকুট্টণি ! আগদাশি । (ঙ)

অধি । অয়ে ! ত্বং কিল বসন্তসেনায়া মাতা ? ।

বৃদ্ধা । অধই' । (ণ)

অধি । অধেদানীং বসন্তসেনা ক্ত গতা ? ।

বৃদ্ধা । মিত্তঘরঅ' । (ত)

অধি । কিং নামধেয়ং তস্যা মিত্তম্ ? ।

বৃদ্ধা । স্বগতম্ । হৃদী হৃদী অদিলজ্জণীঅ' ক্বু এদং ।

প্রকাশম্ । জণস্স পুচ্ছণীঅো অঅ' অত্থো, ণ্ণ উণ্ণ অধিঅরণি-
অস্স । (থ)

(ঙ) তথা । (ঙ) আগতাশি বৃদ্ধকুট্টণি । আগতাশি ? ।

(ণ) অধক্টিম্ । (ত) মিত্তগৃহম্ ।

(থ) হা ধিক্ হা ধিক্, অতিলজ্জনীয় খল্বৈ তত্ । জনস্স পুচ্ছনীযীড়মর্ঘ', ন
পুনরধিকরণিকস্য ।

(ঙ) শকার ইতি । বৃদ্ধা খাশী কুট্টনী পরপুরুষেণ সহ পরস্মীসযোগকারিণী
খিতি সা তত্শ্বোধনম্ । "কুট্টনী সম্বলী সসে" ইত্যমর' ।

(ঙ) বৃদ্ধা । তাহা । (এই বলিয়া বসিল) ।

(ঙ) শকার । (আকোশের সহিত) আসিয়াছ ? বৃদ্ধকুট্টণি !
আসিয়াছ ? ।

অধিকরণিক । ওহে ! আপনি বসন্তসেনার মাতা ? ।

(ণ) বৃদ্ধা । হাঁ ।

অধিকরণিক । বসন্তসেনা এখন কোথায় গিয়াছেন ? ।

(ত) বৃদ্ধা । প্রণয়ীর বাড়ী ।

অধিকরণিক । তাঁহার প্রণয়ীর নাম কি ? ।

অধি । অন্ত লজ্জয়া, ব্যবহারস্থা পৃচ্ছতি । (৫)

শ্রেষ্ঠিকায়স্থৌ । ব্যবহারী পৃচ্ছতি, ণত্য়ি দৌসৌ, কধেহি ।

(ধ)

(ধ) ব্যবহার পৃচ্ছতি, নামি দৌষ, কথয় ।

(ঘ) বৃদ্ধিতি । এতৎ—অধিকরণ এব স্বয়মধিকরণিককর্তৃকপ্রশ্নকরণম্, অতিলজ্জনীয়মত্যনুলজ্জাকরম্, বিশেষপ্রভুলশালি পরমগৌরবিতাধিকরণিককর্তৃকপ্রশ্ন-করণেন তদুচরম্যাপ্যবশ্যদেয়ত্বান নিতান্তমৌপনীয়বিষয়স্য জনন্যৈব প্রকাশ্যত্বান্ অধি-করণ এব প্রকাশ্যেণ চ সর্বত্রৈব প্রকাশ্যম্ভবাদিতি ভাব । অয়ম্ অর্থ মম দারি-কায়া “কি নামধেয় মিবম্” ইতি বিষয়, জনস্য সাধারণলৌকিকম্ । ন পুনরধিকরণি-কম্য পৃচ্ছনীয় ইত্যন্য । সম্ভবতাপি “বা কর্তরি কৃত্যে” ইতি কর্তরি পঠৌ । তথা চ ইংদৃশবিষয়ে প্রশ্নকর্তৃগপি লঘুত্বাপচ্যা গৌরবিতজনম্যাপি লঘুত্বাপত্তিরিত্যাশয় ।

অতিলজ্জনীয়মিতি “কৃত্যয়ুটোঃন্যবাপি” ইতি কর্তৃব্যনীয় ।

(৫) অধি ইতি । ব্যবহার কম্যচ্চিহ্নবাদস্য নির্ণয়, ত্ব তত সাধিণৌল্যর্থ । তথা চ কম্যচ্চিহ্নবাদস্য নির্ণয়ার্থেবাহসৌদৃশ্য পৃচ্ছামি, ন পুন সাধারণজনবন্ কৌতুক-করণার্থিতি কৃতৌ মেধিকরণিকম্য লঘুত্বাপত্তিরিত্যभिপ্রায় ।

(ধ) শ্রেষ্ঠি ইতি । দৌষ অধিকরণিকম্য লঘুত্বাপত্তিরূপ প্রকাশ্যে জনন্যায় নির্লজ্জলরূপ, নামি, উক্তাদেব দ্বিতৌরিত্যাশয় ।

(খ) বুদ্ধা । (সগত) হায় । হায় । ইহা ত অত্যন্ত লজ্জাজনক । (প্রকাশ্যে) সামান্য লোকেবই এ বিষয় জিজ্ঞাসা করা উচিত, কিন্তু বিচারকের নহে ।

(৫) অধিকরণিক । লজ্জা করিবেন না, বিচার আপনাকে জিজ্ঞাসা করিতেছে ।

(৫) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ । বিচার জিজ্ঞাসা করিতেছে, ইহাতে দোষ নাই, বনুন ।

বৃদ্ধা । কথং ব্যবহারো ।। জই এব্ব', তা সুণন্তু অজ্জ-
মিস্সা । সো ক্বু সত্যবাহ-বিণঅদত্তস্স গাতিঅৌ, সাঅরদত্তস্স
তণঅৌ, সুগহিৎটণামহেঅৌ অজ্জচারুদত্তৌ গাম সেট্টিচত্তে
পড়িবসদি , তহি মে দারিআ জৌব্বণসুহং অণুভবদি । (ন)

শকার: । শব্দং অজ্জিহিঁ ? । লিহীঅদু এদে অক্বলা ।
চালুদত্তেণ শহ মম বিবাদে । (প)

শ্ৰেষ্টিকাযস্বী । চারুদত্তৌ মিত্তৌ ত্তি য়ত্টি দৌসৌ । (ফ)

(ন) কথং ব্যবহার ? যদ্যেব তদা শ্রবণে অর্থমিতি । স খলু সার্থবাহ-
বিনয়দত্তস্য নতা, সাগরদত্তস্য তনয়, সুগৃহীতনামধেয় আর্থচারুদত্তৌ নাম শ্ৰেষ্টিচত্বরে
প্রতিবসতি , তব মে দারিকা যৌবনসুখমনুভবতি ;

(প) স্তমসার্থ্যে ? ; লিখ্যন্তামিহান্যচরণি : চারুদত্তেন সহ মম বিবাদ ।

(ফ) চারুদত্তৌ মিত্তমিত্তি নাস্তি দীঘ ।

(ন) বৃদ্ধিতি । বিদ্যে কথং শব্দ , অতর্কিতভাবেন সহসা ব্যবহার এতৌপস্থিতত্বাৎ
বিদ্যেয় । নতা পৌত্র । সুগৃহীত নিতান্তপুস্তকচিত্তিত্বাৎ সর্বত্রৈব প্রাতঃস্মারিত
নামধেয় যস্য স । শ্ৰেষ্টিচত্বরে বণিকপঞ্জাম্ ।

(ফ) শ্ৰেষ্টি ইতি । মিত্তং রতিবন্তু । ইতি ইতি । তদা য চারুদত্ত
স্বকৃত্তিমহান্ পুস্তকচিত্তৌ নিতান্তদগিগ্রয়, যুগয়াহিতাবশাদেব য সন্ধিভ্রাস্তিরিত্যতৌ
বসন্তসেনায়া যস এব ন পুনর্নির্দেতি নাস্তি তে সন্তানু কিমপি লজ্জাকারণমিত্তি ভাব ।

(ন) বৃদ্ধা । হায় । এটা বিচার ।। যদি এইরূপই হয়, তবে
অভিজ্ঞপ্রববগণ শ্রুতন,—তিনি, বণিক্ বিনয়দত্তের পৌত্র, সাগরদত্তের
পুত্র, প্রাতঃস্মরণীয়নাম আর্থচারুদত্তনামক , বণিকপাড়ায় বাস করেন ।
আমার কথা সেইখানে যৌবনসুখ অশ্রুতব করেন ।

(প) শকার । আপনারা শুনিলেন ? । এই অক্ষরগুলি মিথুন ।
চারুদত্তের সঙ্গে আমার বিবাদ ।

अधि । व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते । (व)

ये ष्टिकायस्थौ । एव्यं विभ्र । (भ)

अधि । धनदत्त । वसन्तसेना आर्थ्यचारुदत्तस्य गृहं गतेति लिख्यता व्यवहारस्य प्रथमः पादः । कथमार्थ्यचारुदत्तोऽपि अस्माभिराह्वययितव्यः । अथवा व्यवहारस्तमाह्वयति । भद्र । शोधनक । गच्छ, आर्थ्यचारुदत्त स्वैरमसम्भ्रान्तमनुद्दिग्नं सादरमाह्वय, प्रस्तावेनाधिकरणिकस्त्वां द्रष्टुमिच्छति इति । (म)

(म) एवमिव ।

(व) अधि इति । अवलम्बते साधित्वेन अपराधित्वेन वा अपेक्षते चारुदत्तगृह-गमनात् परमेव हि वसन्तसेनाया व्यापत्तेरवधारणादिति भावः ।

अहो । कौटुम्भीय तदानीन्तनी व्यवहारपद्धति, यत गीमूर्खस्यापि नितान्तशठस्य शकारस्य अभियोगमावादेव "वसन्तसेना मृता न वा, सैव न वा" इत्यादिकमभिप्रायैव विचारमारभत इति ।

(म) अधि इति । धनदत्त इति नाथा कायस्यस्य मन्वोधनम् । "अथेदानीं वसन्तसेना क गता" इति प्रश्नानन्तरम् "मित्तघरभ" "अच्चचारुदत्तो णाम" इति च ब्रह्मया उक्ते "वसन्तसेना आर्थ्यचारुदत्तस्य गृह गता" इति निश्चय इति धीध्यम् । वाद अत्र । तथा च सति वसन्तसेनाह्वयाया चारुदत्तस्यापि मस्य मुनिर्णय स्यादिति भावः । कथमिति । माहश्चतुद्रजनेन तादृशस्य महत्त आह्वाने तद्गौरवहानि स्यादित्याशयः । अथवति । अन्यथा व्यवहारनिर्णयामश्रवात्प्राप्ति दोष इत्यभिप्रायः । स्वैरमन्दमनुष्यभरमित्यर्थः, अन्यथा तज्जनप्रतीत्या चारुदत्तस्य गौरवहानिसम्भव इति भावः । असम्भ्रान्तमसत्वरम्, सत्वरहानेऽपि तद्गौरवनाश स्यादित्याशयः । अनु

(क) श्रेष्ठीं षु काश्यप । चारुदत्तप्रणयि—इहाते दोष नाहे ।

(ख) अधिकव्रणिक । एहे मोकदना चारुदत्तक आश्रय करितेहे ।

(ङ) श्रेष्ठीं षु काश्यप । एहेरूपहे बोध इय ।

শোধ । জং অজ্ঞো আণবেদি । ইতি নিষ্ক্ৰান্তযাকৃদন্তে ন সহ
পরিষ্য চ । এদু এদু অজ্ঞো । (য)

চারু । বিধিন্য ।

পরিজ্ঞাতস্য মে রাজ্ঞা শীলেন চ কুলেন চ ।

যত্সত্যমিদমাহ্বানমবস্থামভিশঙ্কতে ॥৮॥

(য) যদার্থ্যো আজ্ঞাপয়তি । এতু এতু আর্থ্যঃ ।

দ্বিপ্নমিতি । অন্যথা স্তদেগমসম্ভবে হৃদয়স্য ব্যস্ততয়া যথাযথোত্তরপ্রাপ্তসম্ভব ইত্যভিপ্রায়ঃ ।
সাদ্ধরমিতি । তথাত্বে খ তস্য গৌরবং রচিতং স্যাদিতি ভাবঃ । প্ৰস্তাবেন ব্যবহার-
প্রকরণেন তন্নির্ণয়যাবশ্যকত্বেনৈত্বর্থঃ । এতেনাত্মন সৌহৃদ্যং পরিহৃতমিতি বোধ্যম্ ।

(য) শোধ ইতি । নিষ্ক্ৰান্তঃ ভূত্বিতি শোধঃ ।

পরোতি । রাজ্ঞা প্রতিনিধিতয়া রাজস্থানপাতিনা অধিকরণিকেনৈত্বর্থঃ, শীলেন
সমাবেন, কুলেন বর্গেন খ, পরিজ্ঞাতস্য সর্ব্বভীভাবিনাবগতস্য মে মম, ইদমাহ্বান-
ম্, যত্সত্যং ধ্রুবমিব, অবস্থাম দারিদ্র্যদশাম্, অমি লক্ষ্যীকৃত্য শঙ্কতে শঙ্কা জনয়তী-
ন্যর্থঃ । নিরপরাধস্ম্যপি দরিদ্রস্য প্রমুজনেনাহ্বানে স্বত এবাক্রোধীপাশঙ্কা জায়ত ইতি
ভাবঃ । যত্সত্যমিত্যে কমেব পদমিতি প্রাগ্ণ্যুক্তম্ ॥৮॥

(ন) অধিকরণিক । ধনদত্ত ! “বগন্তসেনা আর্থ্য চারুদত্তেব বাড়ী
গিয়াছিলেন” মোকদ্দমাব এই প্রথম পাদ লেখ । হায় ! আর্থ্য চারুদত্ত-
কেও আনাদের ডাকাইতে হইল । অথবা, মোকদ্দমাই তাহাকে ডাকি-
তেছে । ভয় ! শোবনক ! যাও, আর্থ্য চারুদত্তকে অহুচ্ছবরে আন্তে
আন্তে, অহুচ্ছিন্নভাবে এবং আদরের সহিত ডাক (এবং বল যে)
“বিচারক আবশ্যকবশতঃ আপনাকে দেখিতে ইচ্ছা করেন ।”

(য) শোধনক । আর্থ্য যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া নির্গত
হইয়া, চারুদত্তের সহিত পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আর্থ্য আহ্নন আহ্নন ।
চারুদত্ত । (চিন্তা করিয়া) রাজপ্রতিনিধি বিচারক, খডাব অহুসারে

সবিতকং সগতম্ ।

জাতো হি কিন্তুু খলু বস্বনবিপ্রযুক্তো
মার্গাগতঃ প্রবহণেন ময়াপনীতঃ ।
চারেচ্চণস্য নৃপতেঃ শ্রুতিমাগতো বা
যেনাহমেবমভিযুক্ত ইব প্রযামি ॥৫॥

জাত ইতি । বস্বনাৎ কারাগারী আবহীভাবাত্ বিপ্রযুক্তো বিম্বষ্ট , মার্গেণ মদ্ববন-
সমীপবর্তিনা পথা আয়ত , অনন্তরচ্চ ময়া, প্রবহণেন স্বকীয়নৈব গৌশকটেন, অপ-
নীত কুত্বাপ্যপসারিত , আর্থ্যক ইতি শ্রেয় , কিন্তুু খলু জাতো রাজা পালকেন কৃতোঃপি
স্বচচুর্ষেব বিদিত । বা অথবা, চারো গৃহচর এব চুঁচণ চচুর্ষস্য তস্য নৃপতে পাল-
কস্য, শ্রুতিমাগত শ্রবণে প্রাপ্ত তেন চারিণ্যেব জ্ঞাপিত ইত্যর্থ । যেন হেতুনা, অহম,
অভিযুক্ত ইব স্পুপরাধিল্বেন অধিকরণে উপস্থাপিত ইব, এব প্রযামি রাজানুচরণে সহ
তদাশ্রিত সন্ গচ্ছামি । আর্থ্যকাপসারণমেব কিমেতদাভ্জানস্য কারণমিতি সমুদায়ার্থ ।

অথ চারিচণস্যেতি নিরঙ্গ কেবলরূপকম্, অভিযুক্ত ইবেতি ক্রিয়োত্প্রেচ্চা চ, অনর্থী
পরস্বরনিরপেচ্চতয়া সমৃষ্টি । তথা কেবলভক্তিপূরণার্থ্যমেব হিঃশব্দপ্রয়োগাত নিরর্থকত্ব-
দোষ , আর্থ্যকশব্দস্তানুল্লগ্নেৎ নূনপদতাদীষয় । “হন্যার্থ্যক স বিদিত কিমু বস্ব-
মুক্ত ” ইতি পাঠে তু তথ্যে পরিহার ।

বস্বনতিলককা উত্তম ॥৫॥

এবং বংশমর্যাদায় আনাকে চিনেন , তথাপি এই আশ্রান, আমার
অবস্থা অশ্রুগানে নিশ্চয়ই আশঙ্কা জন্মাইতেছে ॥৮॥

(বিতর্কের সহিত সগত) বন্ধন হইতে বিমুক্ত হইয়া পথে উপস্থিত
আর্ধ্যককে আমি গাড়ীতে করিয়া সরাইয়া দিয়াছি, ইহা কি রাজা
দেখিতে পাইয়াছেন ? অথবা, গুপ্তচরই রাজাদের চক্ষু, তাই উক
ঘটনা রাজার কাণে আসিয়াছে ? । যে হেতু, আমি অভিযুক্তের শ্রায়
এই ভাবে দাইতেছি ৷৮৷

अथवा, किं विचारितेन, अधिकरणमण्डपमिव गच्छामि ।
भद्र ! गोधनक । अधिकरणस्य मार्गमादेशय ।

गोध । एदु एदु अज्जो । (र)

इति परिक्रामत ।

चारु । सगडम् । तत् किमपरम् । (ल)

रुक्षस्वर वागति वायमोऽयममात्यभृत्या मुहुराह्वयन्ति ।

सव्यञ्च नैव स्फुरति प्रसह्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥ १० ॥

(र) एतु एतु आव्य ।

শোধ । এতু এতু অজ্জী সৈরং অসম্মন্তং । (ব)

চারু । পরিক্রম্যয়তীঃবলোক্য চ ।

শুদ্ধবচস্থিতো ধ্বাঙ্ক আদিত্যাভিমুখস্তথা ।

মথি চৌদয়তে বামং চত্তুর্ঘাঁরমসংশয়ম্ ॥১১॥

(ব) এতু এতু আথ সৈরমসম্মন্তম্ ।

যন্তীত্যম্ব কস্মানমিধানাত ন্যূনপদতাদৌষ, "মমানিমিত্তানি মনস্তদন্তি" ইতি পাঠেন সমাধেয় । উপজাতিত্বং তম্ ॥১০॥

(ব) শোধ ইতি । সৈর মন্দম্, অসম্মন্তমব্বলক্য যথা স্যামথা এতু অগচ্ছতু । ভবতস্তরাব্যস্ততযৌর্ন কিস্বিত্ কারণমসীতি ভাব ।

শুদ্ধেতি । শুদ্ধবচস্থিত, তথা আদিত্যাভিমুখ, ধ্বাঙ্ক, কাক ঘোর ভয়ঙ্করম্, বাম চত্তু, মথি মা প্রতীত্যর্থ, চৌদয়তে প্রেরয়তি, অত্রাশ্চ সয় মা প্রত্যিব বাম চত্তু-
যৌদয়তে, নান্যত্রৈত্যর্থ সশয়ী নাসৌত্যর্ঘ । অসংশয়মিতি অभावার্থঃব্যয়ীভাব ।

ইদম্বাচীভবমূচকম । যথা বৃহত্ত্মহিতায়া বরাহ—

"ত্রিভ্রায়ঃঙ্কচ্চেদে কলহে শুদ্ধমস্থিতে ধ্বাঙ্কে ।

পুরতথ শৃষ্ঠতী বা গৌময়সম্যে ঘনপ্রাপ্তি ॥

ঐন্দ্রাদিদিম্বলাকী সূর্য্যামিমুখৌ গৃষ্টে কবন্ গৃহিণ ।

রাজময়-চৌর বন্ধন কলহা স্য পশুময়শ্চ ॥"

অত্র ধ্বাঙ্ক ইত্যস্য দু শব্দভেঃপি ভয়ানকভাবে শুদ্ধমিব "বক্তারি ক্রীঘসযুক্তি"
ইत्याদিম্বাহিত্যদর্পণীক্ ॥১১॥

এই কাক রূপস্ববে শব্দ কবিতোছে, বাজসচিব বিচাবকের ভৃত্য বাব বাব ডাকিতেছে এবং বামনেত্র স্পন্দিত হইতেছে, স্তববাং এই সবল ছূর্ণকণ আমার চিত্তকে উৎপীড়িত করিতেছে ॥১০॥

(ব) শোধনক । আর্ঘ্য । আহ্নন, আপনি ধীবে ধীবে ও অব্যস্ত-
ভাবে আহ্নন ।

চারুভঙ্গ । (পদসংস্পর্শপূর্কর সংস্থে দৃষ্টিপাত করিয়া)

পুনরন্বতীঃবলীক্য । অয়ে ! কথময়ং সৰ্পং ।

ময়ি বিনিহিতদৃষ্টিৰ্ভিন্ননীলাঞ্জনাভঃ
স্ফুরিত-বিততজিহ্বঃ শুল্কদংষ্ট্রাচতুষ্কঃ ।
অভিপততি সরীষ্যো জিহ্বিতাধাতকুচ্চি-
ভুজগপতিরয়ং মে মার্গমাক্রম্য সপ্তঃ ॥১২॥

অপি চ । ইদম্—(শ)

মথীতি । ময়ি বিনিহিতা নিশিতা দৃষ্টিৰ্যেন স, ভিন্ন মলিত নীলজ যদ্বগ্নন
কজ্বল তস্য আভা ইব আভা দেহদাতির্যস্য স, স্ফুরিতা স্পন্দিতা বিততা সখিতা চ
জিহ্বা যস্য স, শুল্ক শম্বৰ্ণে দংষ্ট্রাচতুষ্ক দংশচতুষ্টয় যস্য স, জিহ্বিত বক্রীকৃতম্
আধাত ব্যুপূরিতম্ কুচ্চি উদর যস্য স, তথা মে মম মার্গ যমনপথম্ আক্রম্য
ব্যাপ্য, সপ্ত সপ্তবত্ পাতিতদেহ, অয় ভুজগপতির্ভুজগপৎ সরীষ্য সন অভিপততি
মমাভিমুখমাগচ্ছতি ।

অথ প্রথমপাদে লুপ্তীপমালঙ্কার ।

সৰ্পং স্মাভিমুখাগমনমপি গন্তুনানাবিধময় সূচয়তি । যথা তত্রৈব বরাহ—

“ফণিনীঃস্ভিমুখাগমীঃসিসহ কথয়তি বশ্ব বধম্ যাতু ।”

মালিনী বচনম্ ॥১২॥

(শ) অপি চেতি । ইদ বত্যমাণ সকলমপি অশমসূতকমিত্যর্থ ।

শুক্রবৃক্ষস্থিত এবং সূর্য্যাভিনুখ কাক, ভয়ঙ্কর বামনগ্নন, আমার প্রতি
নিশ্চিন্ত করিতেছে, ইহাতে সংগম নাষ্টে ॥১১॥

(পুনরায় অগ্রসিদ্ধ দেগিয়া) শুভে । এই যে আর একটা সাপ । ।

এই বৃহৎ সৰ্প ক্রোধের সহিত আমার অভিমুখে আসিতেছে, এ,
আমার প্রতি দৃষ্টেনিক্ষেপ করিতেছে, গমিত নীল কজ্বলের তায় ইহার
বর্ণ, ইহার লম্বিত জিহ্বা স্পন্দিত হইতেছে, দৃশ্যচতুষ্টয় শম্ববর্ণ, উদর
ব্যাপ্ত এবং বক্রীকৃত এবং এ, পূর্বে পথ আক্রমণ করিয়া শয়ন করিঘা-
ছিল ॥১২॥

गहनति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं यामो घ्रादुर्मुद्य यिकम्पते ।
शकुनिरपरसायं तावद्विरोति हि नैऋगं
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥१३॥

गहनतीति । भूमौ गहनम् कर्षितं चरणम्, गहनति स्तनान्तरं चरणगतम् ।
ननु चार्द्रतया पिबित्वादां भूमौ चरणम्, गहनदेव तत्र को दीव इत्याह न वेति ।
मही सा भूमिश्च न चार्द्रतमा चरन्तार्द्रतया न पिबित्वादेव । इदमेकं दुर्लभं च-
र्मिति भावः । वाम इति काञ्चापिनीलकण्ठायन निद्राव्यवदेन पुरापरथावभयोऽप्यनेति ।
तदा च वाम नयनं स्फुरति अन्दत । इदमपरं दुर्लभं चर्मियाशयः । वामो घ्रादु
मुद्गवाह वार विकल्पत अन्दत । इदमन्वम् दुर्लभं चर्मिभिः प्रायः । अपरथ च
यकृति पक्षो, नैऋगो वा वारम् विरोति विरुह उपायत । इदमेतत् दुर्लभं चर्मिति
भावः । महाघोरं नितान्तं शूलकत्वादतीवभयद्वरं मृत्युम् कथयति कथनवत् अष्ट
एवयति, अत्र समस्तं दुर्लभं चर्मिति शेषः । अत्र मृगकथनविषय विचारणा वितर्को न
च वर्तते इति शेषः किन्तु निषय एवति भावः ।

अत्र भूमिचार्द्रत्वकथनकारणभावादि गहनकथनकारणत्वात्पक्षे विभासना तथा मृगान्दयन-
कथनकार्यं प्रति वस्तुकारणोपस्थापनात् समुपयय चरणीवृद्धिभावनं मद्दर । तथा
प्रथमे पादे भूमादित्यनेन प्रकल्पे पुनर्महीगुणपादानात् प्रकृतिविषयो भद्रप्रकृततादीयः, स च
“न चार्द्रतमा पुनः” इति पाठेन समाधाय । यतीये द्विशब्दस्य कैवलयतिपूरणार्थत्वात्
निरगंकत्वदीयः, अतुर्थे च कथयतीत्यस्य कर्तृपदात्तु खान् मृगपदतादीयस्य “शकुनि-
रपरसायं भूयो विरोत्यविल त्विदम्” इति पाठे तु तथा परिहारः ।

यावाक्वापि मनुष्यरथवापने दुर्लभं चरत्वं यथा वसन्तराजशकुने—

स्वपाद यानवपननं शृणुषां भङ्गं क्वचिदयानपत्न्यायनस्य ।

हाराभिचाताभ्यगं शस्त्रपाता मप्यानविद्यं कथयन्ति यातु ॥”

अन्वेषी प्रमाथन्तु प्रागेवोक्तम् ।

সর্ব্বথা দেবতাঃ স্তস্টি করিষ্যন্তি । (ঘ)

শোধ । এদু এদু অজ্জো । ইম' অধিঅরণমগড়ব' পবি-
সদু অজ্জো । (স)

চারু । প্রবিশ্য সমন্বাদবলোক্য । অহো । অধিকরণমগড়পস্য
পরা য়ীঃ । ইহ হি—(হ)

চিন্তাসক্ত-নিমগ্ন-মন্দি-সলিলং দূতোগ্নিশঙ্কাকুলং
পর্য্যন্ত-স্থিত-চার-নক্র-মকরং নাগাশ্ব-হিংস্রান্ময়ম্ ।

(স) এতু এতু আর্থ্য । ইমমধিকরণমগড়প প্রবিশতু আর্থ্য ।

নৈকশ ইতি “গমিকচাঁহতান কনৌহতা” ইত্যাদিবত্ অभावार्थকেন ন শব্দেণ সমাসাৎ
“স্বরীশ্বরবিপর্য্যয়” ইতি ন ভবতি । চরিত্বী ইত্যম্ ॥১২॥

(ঘ) সর্ব্বথৈতি । স্তস্টি মন্ত্রলম্, দেবতানা চিরাচাধনেন সলীপিতত্বাদিতি ভাব ।

(স) চারু ইতি । পরা ভগ্নমা য়ী য়ীমা । “দূগানাশ্মীতমা পরা” ইত্যম্ ।

হি যস্মাত্, ইহ অধিকরণমগড়পে ।

ভূতলে পদক্ষেপ করিবামাত্র তাহা খলিত হইতেছে, কিন্তু সে
ভূতল অত্যন্ত আর্দ্র নহে । বামনয়ন ক্ষুবিত হইতেছে, বানবাহ বার
বার কাঁপিতেছে এবং এই আর একটা পক্ষী বহবার বিরুদ্ধ রব করি-
তেছে । অতএব এই সকল ছলক্ষণ, ভয়কর মৃত্যু রচনা করিতেছে,
ইহাতে কোন সন্দেহ নাই ॥৩৭

(ঘ) নিশ্চয়ই দেবতার। মন্ত্র করিবেন ।

(স) শোশনক । আয়ন আর্থা আয়ন, এই বিচারাময়ে প্রবেশ
করুন ।

(হ) চাকরম্ । (প্রবেশ পূর্ব্বক সকলমিহে দৃষ্টপাত করিয়া) বিচার-
াময়ের কি উৎকৃষ্ট শোভা হইয়াছে । কারণ, এশান—

नाना-वाशक-कङ्क-पक्षि-रुचिरं (१) कायस्थ-सर्पास्पटं

नीति-क्षुण्ण-तटश्च राज-करणं (२) हिंस्रैः समुद्रायते ॥१४॥

चिन्तेति । चिन्ताया राज्याविषयकविविधभावनायाम् आसक्ता निविष्टाः निम्नप्रानिम्नप्रवत् निम्नमवस्थिता मन्विषो नानाविधमन्त्रणादायका इदानीन्तनव्यवहाराजीवनामानी जना मन्विलानीव यव तत्, उभयोरपि तादृशमन्त्रिमन्त्रिभयोस्वाधस्वभावत्वादिति भावः । दूता, ऊर्ध्वयन्त्ररा शब्दाय ते इवेति दूतोग्निशब्दात् राकुल व्याप्तम्, दूतानामूर्ध्वगङ्गानाञ्च उभयेषामपि जडमत्वादित्याशयः । पक्ष्ये प्रान्तदेशे स्थितायाग गुप्तचरा, नका कुक्षीरा मकराय स्ननामख्याना जलजन्तुविशेषा इव यव तत्, नक-मकराणामिव गुप्तचराणामपि प्रथमं गुप्तभावनायम्याय पर्यात् सङ्घर्षवाक्यमादित्यभिप्रायः । नागाया हस्तिघोटका हिंसा याद्यादिजलजन्तुविशेषा इव तैराश्रीयत इति तत् ; उभयेषामपि विशालाकृतित्वादिति भावः । नाना विविधं वायन्ति शब्दायन्त इति नानावाशका वादिप्रतिवादिनी जना, कङ्कपक्षिण (हाडगिला इति ख्याता) पक्षिविशेषा इव अविस्तरवकारित्वादित्याशयः, तै रुचिर मनोहरम् । कायस्थ्या खेडकजना सर्पा इव कुटिलस्वभावत्वादित्यभिप्रायः, तेषामास्पद प्रतिष्ठास्थानम् । तथा नीतिर्नय क्षुण्णतट भयतौरमिव यव तच्च, उभयोरपि विषमत्वात् दुर्गमत्वाच्चेति भावः । राज्ञ करण कश्च विचारात्मककार्यगृहमित्यर्थः, हिंस्रै हिंसास्वभावैराधरणे एकत्र नेत्रप्रहारादिभिः अन्यत्र दग्धप्रहाराकताडनादिभिः समुद्रायते समुद्र इवाचरति ।

अथ समुद्रायत इत्युपमानुसागतं सर्वत्रैव उक्तविध उपमितसमास एव न्याय्य इति अत्रैव लुप्तोपमा समुद्रायत इति क्यङ्गतीपमा च इत्येतासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अमरकोषटीकादिषु रघुनायादिभिर्विशेषणैव विशेष्योपस्थापकत्वाङ्गीकारात् प्रथमहि स्वपदेन वायकपदेन च याद्यादिजलजन्तूना वादिप्रतिवादिनाञ्चीपस्थापनात् स्पष्टतत्सदनभिः धनेऽपि न नूनपदत्वदीयः ।

राज्याय विचारकाद्येव गृह्णी, हिंसाचरणं हावा समुद्रेव ज्ञाय आचरणं करितेहे । कावण, नानाविधं चिन्ताया आसक्तं ७ निश्चिन्ताभावे अवस्थितं

भवतु । प्रविशन् शिरोघातमभिनीय सवितकम् । अहह ! इदमप-
रम् । (च)

सव्यं मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायमस्तथा ।

पन्था सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु दैवतः ॥१५॥

तावत् प्रविशामि । इति प्रविशति ।

নামানুচ্ছিত্ব স্মার্যমিতি কৃতামভিধানলক্ষণত্বাদস জ্ঞায়ামপি কৰ্ম্মণ্ডল প্রত্যয়ঃ ।
অথবা নাগানুচ্ছিত্ব স্মাণামায়যৌঃবস্থিত্যর্থমিতি মত্বন্তরাभावात् व्यधिकरणपदद्वौहिरेवा-
ययणीयः । अन्यथा पुलिङ्गत्वापत्तिरिति ध्येयम् ।

अधिकरणमखण्डपान्तर्गतं किञ्चिद्दृष्टमेव विचारस्थानं तस्यैव ध्येयं वर्णनेति न
“इह हि” इति प्रागुक्तगद्येन सङ्घ-विरोधः ।

“करणं ह्यनुकर्मणीः” इत्यादि भेदिनी । शाहूलविकीडितं तत्रम् ॥१४॥

(च) भवत्विति । अपरं दुर्लक्षणमित्यर्थः । एतत्प्रमाणानु “स्वपादे”त्यादुक्तमेव ।

सव्यमिति । मे मम सव्यं वाम-वधुः स्पन्दते, तथा वायसः काको विरौति शब्दा-
यते ; अयं पन्था, सर्पेण रुद्धः, आसीदिति शेषः । अथ शिरोघातय अपरं दुर्लक्षण-
मित्याशयः । इदानीन्तु दैवत-आराधितौ देव एव अस्मासु स्वस्ति मङ्गल-कण्ठ्यति एभिः
मृत्तित्वेनित्ये-त्विति शेषः ।

উকিলগণ, অগাধ জলরাশির জায় রহিয়াছেন, তরঙ্গ ও শব্দেব জায়
দূতগণে ইহা ব্যাপ্ত রহিয়াছে, কৃষ্ণীর ও মকরগণের জায় গুপ্তচরগণ,
প্রাস্তভাগে অবস্থান করিতেছে, হতী ও ঘোটকের জায় হিংসকগণের
ইহা আশ্রয়, কন্দপণী-(হাডগিলা) সমূহের জায় নানাবিধ শব্দকারী
বাদ্যপ্রতিবাদিগণ দ্বারা ইহা মনোহর হইয়াছে, সর্পেব জায় কায়স্থগণের
ইহা আশ্রয় এক ভগ্ন তীরের জায় ইহার নীতি অত্যন্ত দুর্গম ॥১৪॥

(ক) হউক । (প্রবেশ করতঃ, মন্তকে আঘাত অভিনয় করিয়া,
বিতর্কের সহিত) অহহ ! এই আর একটা দুর্লক্ষণ ।

अधि । अयममौ चारुदत्तः । य एषः—(क)

घोषोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं

नेतद्धि भाजनमकारणद्रूपणानाम् ।

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु

नह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् ॥१६॥

अत्र कश्चित्पद्यादीनां पदानामनुकृतया प्रसक्तोऽपि न्यूनपदतादीषु वक्तुर्विपाद-
मग्रतया प्रयुक्तं गुण एव, “सक्तावानन्दमग्रादे म्यान्नूनपदता गुण” इति साहित्य-
दर्पणात् । पूर्वे क्रमेषु कैकं दुर्लभमभिधाय केवलमनितमाश्रितम् इदानीन्तु तत्
सकल युगपदुक्ता आश्रितस्य तस्यानितस्य अवगम्यभाविता प्रतिपादितेति न पौन-
रुक्त्यम् ॥१५॥

(क) अधि इति । अत्र अमानित्यदशब्दमन्वयमनार्थः । तथा च अयं स
चारुदत्त इत्यर्थः । यथा दर्पण—“इदमेतददशब्दमन्वयमनार्थतया विधेया एव
भवितुं युक्ता” इति ।

घोषोन्नतमिति । घोषा नासिका उन्नता यत्र तत्र, तथा अपाङ्गयो भ्रान्तयो विशाले
भ्रान्तपथन्तविस्त्रते इत्यर्थं नेत्रे नयनद्वयं यत्र तत् तादृशं मुखम्, य एष विभर्त्सति
शेषः । इति तस्मात्, एतत् चारुदत्तरूपं वस्तु, अकारणद्रूपणानां निष्कारणदीपादीपाद्याम्,
न भाजनं न पात्रं न विषय इत्यर्थः । तथा च नागेषु हस्तिषु गोषु, तुरगेषु अश्वेषु,
तथा नरेषु मनुष्येषु च, आकृतिः शुभं अशुभी वा आकारः, सुसदृशं सर्वथा योग्यं शुभत्वे
सत् अशुभत्वे चासदित्यर्थः, तत्र चरेदम्, नहि विजहाति न खलु परित्यजति । अतएवा-
स्यापि शुभलक्षणा आकृतिसिद्धिः न सदृशमतिक्रामेदिति भावः ।

वानमग्नं स्फुलितं इहेयाङ्गिणं, काकं डाकियाङ्गिणं एवमेतौ पथं सर्पाव-
क्रुद्धं ह्यिह । याहा इहेकं, ईष्टे देवताई आमादेन मदन करिबेन ॥१६॥
प्रवेश करि । (एई वनिशा प्रवेश करिलेन)

(क) अधिकरणिक । एई सेई चारुदत्त । ये ईनि—

চারু । 'ভো: ! অধিকৃতৈভ্য: স্বস্তি ? । হঁচী নিযুক্তা: !
অপি কুশলং ভবতাম্ ? । (খ)

অধি । সমস্ৰমম্ । স্বাগতমার্য্যস্য ? । ভদ্র ! শোধনক !
আর্য্যস্বাসনমুপনয় ।

শোধ । আসনমুপনীয । এদং আসনং, এতয উববিসদু
অজ্জো । (গ)

অন সামান্যে ন বিশেষসমর্থনরূপীঃস্থান্तरन्याभीऽलङ्कारः नरेविति प्रस्तुतेन सह अप्रस्तु-
तानां नागादीनां वृत्तवैकथनं।मिसम्बन्धात् दीपकञ्च, अनथीरद्वाद्भिभावेन सद्वर ।

ঘৌঘৌপ্রতমিতি "আহিতাপ্রাদিধ্ব বা পরম্" ইত্যুভয়তশ্চেষ পরনিপাত ।

বসন্তলিলাকা ভবতম্ ॥১৬॥

(খ) চারু ইতি । অধিকৃতৈভ্য: ব্যবহারदर्शने राज्ञा अधिकारीकृतैभ्य: अधि-
करणिकैभ्य इत्यर्थः, "नम. स्वस्ति —" इत्यादिना चतुर्थी । स्वस्ति मङ्गलं किम् । हँची
इत्येकमेव सन्धीधनत्वकमव्ययम् । नियुक्ता व्यवहारसम्पादने राज्ञा व्यापारिताः
स्वायस्यादयः । ।

উভয় নাগিকাযুক্ত এবং অপাশপযায়-বিভূত-নয়নযুগল-সম্বিত মুখ-
মণ্ডল ধারণ করিতেছেন । ইনি, অকারণ দোষারোপের পাত্র হইতে
পারেন না । কারণ, হস্তী, গো, অশ্ব এবং মহুশ্ব—ইহাদের আকৃতি,
স্বযোগ্য চরিত্রকে পরিত্যাগ করে না ॥১৬॥

(খ) চারুদত্ত । বিচারকমহাশয়ের মঙ্গল ত ? । (কার্য্যবিশেষে)
নিযুক্ত মহাশয়গণ । আপনাদেরও কুশল ত ? ।

অধিকরণিক । (সঙ্গের সহিত) আর্ঘ্যের শুভাগমন ত ? । ভদ্র !
শোধনক । আর্ঘ্যের নিমিত্ত আসন আনয়ন কর ।

(গ) শোধনক । (আসন আনয়ন করিয়া) এই আসন, আর্ঘ্য !
ইহাতে উপবেশন করুন ।

चारु । उपविशति ।

शकारः । मञ्जीषम् । आगदेशि ले इत्यिआघादच्चा ! आग-
देशि ? । अहो ! णए ववहाले ! अहो ! धम्मो ववहाले !
जं एधटाह—इत्यिआघादकाह आशणे दीअदि । मगर्म्म । भोदु,
णं दाअदु । (घ)

अधि । आर्य्यचारुदत्त ! अस्ति भवतोऽस्या आर्य्याया
दुहित्रा सह प्रसक्तिः प्रणयः प्रीतिर्वा ? । (ङ)

(ग) इदमामनम्, अनीपविशत् आर्य्यः ।

(घ) आगतोऽसि स्त्रीघातक । आगतोऽसि ? । अहो ! न्याय्यो व्यवहारः । अहो !
धर्मो व्यवहारः । यदेतच्च स्त्रीघातकाय आमनं दीयते । भवतु, ननु दीयताम् ।

(घ) शकार इति । अहो इत्यादिक सीद्नुएनीतिद्वयम् । न न्याय्यो नापि धर्मो
इत्याशयः । तत्र कारणमाह यदिति । तथा च स्त्रीघातकतया पापिनी दृष्टार्हस्य च
अधिकरण एव आमनदानेन गौरवमूचनादन्वयः अधर्मोऽथाय व्यवहार इति भावः । ननु
दीयतामिति अचिरदीवास्य दुर्गचरणस्य फल प्राप्तासीति भावः ।

(ङ) अधि इति । प्रसक्तिः—सम्पूर्ण एव रमणसंसर्गः ; प्रणयः—परस्परप-
कारनिबन्धना आन्तरिकीव प्रगाढबन्धुता ; प्रीति—अधुरालापादिमात्रेण बहिर्मात्रनेत्र
सौहार्दम् । अस्तीति काकुः, अस्ति किमित्यर्थः ।

आर्य्याया इत्यभिधानादेतदेव प्रतीयते यत् इदानीमिव तदानीं विश्वावृत्तिमात्रेणैव
विश्वाम् भावज्जानीन्, प्रतुत इतराचारस्य साधुत्वे तासां सम्मानगौरवमेकासीदिति ।

चारुदत्त । (उपवेशन करिनेन ।

(घ) शर्वाव । (ज्जोषेव सहित) आसिआहिस्सु ? ओरे श्रीहत्ताकावी !
आसिआहिस्सु ? । ओहे ! कि आणसङ्गत विचावालय ! कि धम्मसङ्गत
विचावालय ! वे, एहे श्रीहत्ताकावीके आसन देओणा इहेतेहो !
(गर्केव सहित) इउक, ओहे ! -दाओ ।

চারু । কস্যা: ? ।

অধি । অস্যা: । ইতি বসন্তসেনামাতর দর্শয়তি ।

চারু । উহায়া । আর্থ্যে ! অভিবাটয়ে । (চ)

বৃদ্ধা । জাট ! চিরং মে জীব । স্নগতম্ । অত্র সৌ চারু-
দত্তো । সুণিক্ত্বত্তং কলু দারিক্রাএ জীব্বণং । (ছ)

অধি । আর্থ্য ! গণিকা তব মিত্রম্ ? । (জ)

(ঘ) জাট । চিরং মে জীব । অয় ম চারুদত্ত । সুনিশ্চিত খলু দারিকয়া
যৌবনম্ ।

(চ) চারু ইতি । পত্নীস্থানবর্জিন্যা বসন্তসেনায়া মাতুল ন বৃদ্ধায়া, স্বয়ংস্থান-
বর্জিত্বাদিবেদমভিবাটনমিতি বোধ্যম্ ।

(ছ) বৃদ্ধিতি । “অয়ং ম চারুদত্ত.” ইত্যনেন পূর্বে ন দৃষ্ট ইতি প্রতীয়তে ।
দারিকয়া কন্দকয়া বসন্তসেনয়া, যৌবন সুনিশ্চিতং মাভেবার্পিতম্, অন্নিদ্রিষ্টিমত্বাত্
অস্য চ বিনয়সৌজন্দসৌন্দর্যাদিলা মহাপুরুষেষুৈব ভবিতব্যত্বাদিতি ভাব: ।

(ঙ) অধিকরণিক । আর্থ্যচারুদত্ত ! এষ্টে আর্থ্যার কন্ডাব সহিত
আপনার আনন্ডি, উপকারনিবন্ধন প্রণয়, কিংবা আলাপমাত্রেয় ভালবাসা
আছে কি ?

চারুদত্ত ! কাহার ? ।

অধিকরণিক । ইহাব । (এই বলিয়া বসন্তসেনার মাতাকে
সেপাইলেন)

(চ) চারুদত্ত ! (উঠিয়া) আর্থ্যে ! মনস্বার করি ।

(ছ) বৃদ্ধা । বন্দ ! তুমি আমার চিরস্বামী হও । (স্নগত)
এই সেই চারুদত্ত । আমার কন্ডা নিজেয় যৌবনকে ভাল স্থানেই
নিষ্কেপ করিয়াছেন ।

(জ) অধিকরণিক । আর্থ্য ! বেড়া আপনার প্রণয়িনী ?

चारु । लज्जां नाटयति । (भ)

गकारः । लज्जाए भौलुदाए वा

चालित्तं अलिण ! णिगूहिटुं ।

शअं मालिअ अत्यकालणा

दाणिं गूहटि ण तं हि भट्टके ॥१७॥

ये ठिकायस्थी । अज्जचारुदत्त ! भणाहि, अलं लज्जाए,

ववहारो व्लु एमो । (ज)

लज्जया भीरुतया वा चारितमलोक ! निगूहितुम् ।

अयं मारयित्वा अयं कारणादिदानो गूहति न तद्धि भट्टकम् ॥१७॥

(ज) अघि इति । गणिका प्रकरणात् वसनसेना, तव मिव गतिवन्धुः किमिति काकुः ।

(भ) चारु इति । नाटयति मुखनमनादिनेति शेषः ।

लज्जयति । छि अनीक । असत्कार्यकारणादेव लोकानामप्रिय । लज्जया भीरु-
तया वा, चारितम् आत्मनश्चरितम्, निगूहितुं सम्बरीतुम्, इच्छतीति शेषः । नैतत्
कदापि शक्यमिति भावः । अयं व्यवहारोऽपि न साधुरित्याह स्वयमिति । अर्थकारणात्
धननिमित्तम्, स्वयं मारयित्वा म्विद्यं कृत्वा, इदानीं गूहति तन्मारणं सत्प्रतीतिं गोपायति
भवानिति शेषः ; तत् गूहन् न भट्टकं न भट्टजनोचितं न साधुजनयोग्यमित्यर्थः ।

वैतालीय छन्दः ॥१७॥

(क) चारुदत्त । (लज्जा अभिनयं कर्तव्येन)

गकारः । हे अप्रिय । त्वमिं लज्जा किंवा डव्यवशतः चरित्तं गोपन
करिते इच्छा करिशाह । धनेव अहं निज्जे ह्यी हत्या करिशा, एधन
गोपन करितेह ; ताहा डान इहेवे ना ॥१७॥

(ज) श्रेष्ठी ७ कायस्थ । आर्य चारुदत्त ! बलून, लज्जा करिबेन
ना ; एठा योक्कन्मा ।

चारु । सलज्जम् । भो अधिहताः । मया कथमौदृशं वक्त-
व्यम्, यथा गणिका मम मित्रमिति । अथवा यौवनमत्राप-
राध्यति, न चारित्रम् । (८)

अधि । व्यवहारः सविघ्नोऽयं त्यज लज्जा हृदि स्थिताम् ।
ब्रूहि मत्स्यमलं धैर्यं क्लमत्र न गृह्यते ॥१८॥

अलं लज्जया, व्यवहारस्त्वां पृच्छति । (८)

(७) चार्यचारुदत्त । मया अल लज्जया, व्यवहार खल्वेष ।

(८) चारु इति । अधिहता । व्यवहारदर्शनाधिकारिणः । मयेति । ईदृश-
हृत्तान्तस्य आत्मनैव प्रकाशने गुरुतरलज्जाविर्भावात् तेनैव च बाध्यमानत्वादिति भावः ।
अथ गणिकाया मित्रत्वे । चारित्र स्वभावः । तथा च उद्दामयौवनाविगवशादेव गणिका
मित्रोक्तता न पुन स्वभावदीपादिवेत्याशयः ।

मयेति । अथ व्यवहारः सविघ्नः, महामूर्खेणापि अन्यन्तघत्तेन शकरीणीपस्थापित-
त्वादिति भावः । अतएव हृदि स्थिता लज्जां त्यज, सत्यं ब्रूहि, धैर्यमवलम्ब्य अल
धैर्यमवलम्ब्य तूष्णीमवस्थानेनालमित्यर्थः, तथा अथ व्यवहारे क्लम कपटाचरणं न गृह्यते,
मयेति शेषः ।

अथ अलम्ब्येत्यनभिधानेन प्रसक्तोऽपि नृमपदतादीयः, यत्, सञ्चनाभियोगदर्शनेन
दुःखमप्रत्यात् प्रत्युत गुण एव, "उक्तावानन्दमप्रादे आनू नूनपदता गुण" इति साहित्य
दर्पणात् ॥१८॥

(८) चारुदत्तः । (लज्जार सहित) विचावकमहाशयः । आनि (निघ्न
भूतेऽहै) एकरूप बलिब कि करिद्या ये, वेष्टा आनार प्रगधिनी । अथवा,
ए विद्ये यौवनहै अपराधी, किञ्च चरित्र नहै ।

अधिकरणिकः । एहै मोकदना अभावतहै विघ्नसमहित, उत्तराः
आपनि इनमस्थित लज्जा परित्याग करुन, मता वलून, धीर हईया
धाकिवेन ना, ईहाते कपटता ग्रहण करा ह्य ना ॥१८॥

চারু । অধিকৃত ! কেন সহ মম ব্যবহার: ? ।

শকার: । সাতীপম্ । অলে । মএ শহ ববহালী । (ঙ)

চারু । ত্বয়া সহ মম ব্যবহার: সুদু:সহ: । (ট)

শকার: । অলে । ইত্যিআঘাদআ । তং তাদিশিঁ লঅণ-
শদ-ভূশণিঅ' বশন্তশৈণিঅ' মালিঅ, শম্পদং কবড়-কাবড়িকৈ
ভবিঅ ণিগূহৈশি ? । (ণ)

(ঙ) অরে । ময়া সহ ব্যবহার ।

(ণ) অরে স্ত্রীঘাতক । তা তাহুশৌ রত শত ভূশণিকা বসন্তশৈণিকা ভারযিত্বা,
সাম্মত কপট কাপটিকী মূলা নিগূহশি ? ।

(ট) অলমিতি । ব্যবহার এব ত্বা শুচ্ছতি, ন পুন কৌতুকম্, যেন তদভিধান-
মনাবশ্যক স্যাদিতি ভাব ।

(ঙ) শকার ইতি । সাতীপ সগৰ্বম্ ।

(ট) চারু ইতি । সুদু সহ অনীবদু'সহ ইত্যর্থ, "সমৌর্ধিগৌধী মৈত্রী চ" ইত্যাদি
মহাভারতীয়া দুর্জনেন সহ সশ্রনব্যবহারস্য নিতানাদু'স্বকরত্বাদিতি ভাব ।

(ণ) শকার ইতি । বদশত স্রণাদিবহুতরব বৃষথ যম্মাসাম্ । কপটেন
হলেন কাপটিকী বহুক । নিগূহশি ত ইশান্ত শীপযশি । নৈতন্ ন্যায় ন বা
স্ত্রীহারকমিতি ভাব ।

(ঠ) লজ্জা করিবেন না, মোকদ্দমাই আপনাকে জিজ্ঞাসা
করিতেছে ।

চারদন্ত । বিচারকমহাশয় । কাহাব সহিত আমার মোকদ্দমা ? ।

(ঙ) শকার । (গর্কের সহিত) ওরে । আমার সহিত মোকদ্দমা ।

(ট) চারুদন্ত । তোমার সহিত আমার মোকদ্দমা যে বড়ই ছুঃসহ ।

(ণ) শকার । ওরে স্ত্রীঘাতক ! শত রত্নানকারে অনঙ্কত এবং

চারু । অসম্বদ্বঃ খল্বসি । (ত)

অধি । আর্থ্যচারুদত্ত । অলমনেন । ব্রূহি সত্যম্ । অপি
গণিকা তব মিত্রম্ ? । (থ)

চারু । এবমেব ।

অধি । আর্থ্য । বসন্তসেনা ক ? ।

চারু । স্টহং গতা ।

শ্ৰেষ্ঠিকাযস্যৌ । কথ গদা ? কদা গদা ? গচ্ছন্তী বা
কেণ অণুগদা ? । (দ)

(দ) কথ গতা ? কদা গতা ? গচ্ছন্তী বা কেণ অনুগতা ? ।

(ত) চারু ইতি । অসম্বদ্বঃ খল্বসি, ত্ব বসন্তসেনয়া সহ সর্বথৈব বন্ধুতা সম্বন্ধাঙ্কিত ময়া সহ চ শত্রুতাসম্বন্ধাঙ্কিতৌশ্চীল্যর্থ , তথাপি কথমিমমভি যীগমুপস্বাপয়সীতি ভাব । কেচিচ্চু, অম্মাভিগ্ৰীগস্য নিত্যাৎ-দসম্বদ্বদপ্যাপী অশীল্যর্থ^৩ বুঝতে ।

(থ) অধি ইতি । অনেন শকারেণ মহানায়েন অলম্ নিফলত্বাদিতি ভাব ।

(দ) শ্ৰেষ্ঠি ইতি । কেণ জনেন । কেণ জনেন সহ গত্যর্থ ।

তাদৃশ স্তম্ববী সেই বসন্তসেনাকে হত্যা কবিসা, এখন কপটাচারী হইয়া,
তাহা গোপন কবিতেন্তেছ ? ।

(ত) চারুদত্ত । এ ঘটনায় তুমি সম্পূর্ণ সম্পর্কবিহীন বহিয়াছ ।

(থ) অধিকরণিক । আব্যচারুদত্ত । উহাব সহিত আনায়ে প্রয়ো-
জন নাই । আপনি সত্য বলুন,—বেশ্য কি আপনার প্রণয়িনী ? ।

চারুদত্ত । এইরূপই বটে ।

অধিকরণিক । আর্থ্য । বসন্তসেনা কোথায় ? ।

চারুদত্ত । বাড়ী গিয়াছেন ।

চারু । সগতম্ । কিং প্রচ্ছন্নং গতেতি ব্রবীমি ? (ঘ)

অষ্টিকায়স্থৌ । অজ্জ । কধেহি । (ন)

চারু । গৃহং গতা । কিমন্যত্ ব্রবীমি ।

শকারঃ । সম কেলক যুপ্ফকলগডক-জিস্মুজ্জাণং পবে-
শিঅ, অত্যণিমিত্ত বাহু-পাশ বলক্কালেণ মালিদা । অএ !
গম্পদং বদশি ঘল গদেত্তি । (প)

চারু । আ, অসম্বল্পপ্রলাপিন্ ।

(ন) অর্থঃ । কথয় ।

(প) মর্দীয় যুপ্ফকলগডকজীর্ণোদ্যান প্রবেশ্য অর্ঘ্যনিমিত্ত বাহুপাশবলাতকারেণ
স্মারিতা । অএ । সাম্প্রত বদসি—গৃহ গতেতি ।

(ঘ) আহ ইতি । প্রচ্ছন্ন গুণ যথা স্যাত্তথা । প্রচ্ছন্নগমনে “কথমবল্যয়া
সহ রথকো ন গত” ইতি সন্দেহ , তথা সহ কথিদগত ইত্যুক্তৌ তু সা মিথ্যোক্তি,
সমর্থয়িতুমপ্যশক্যেতি কিমিদানীং ব্রবীমীতি ভাব ।

(প) শকার ইতি । অর্থনিমিত্ত ধনার্থ তর্দীয়মুখণগমিয়হণার্থমিত্যর্থ ।
বাহু এব পাশৌ তাভ্যা যৌ বলাত্কারৌ বলপ্রয়োগস্তন ।

(দ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থঃ । কি ভাবে গিয়াছেন ? কখন গিয়াছেন ?
বাইবার সময়ই বা কে তাঁহার সঙ্গে গিয়াছে ?

(ঘ) চারুদত্ত । (স্বগত) ‘গোপনে গিয়াছেন’ ইহাই কি বলিব ?

(ন) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থঃ । আয়্য । বলুন ।

চারুদত্ত । বাড়ী গিয়াছেন । আর কি বলিব ?

(প) শকার । আমার পুষ্পকবণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে প্রবেশ করাইয়া,
ধনেব নিমিত্ত, বলপূর্কক বাহুপাশদ্বারা মাঝিয়া ফেলিয়াছ, ওরে !
এখন বলিতেছ—‘বাড়ী গিয়াছেন ।’

চারুদত্ত । আঃ । অসম্বন্ধপ্রলাপী ।

অম্ভুচ্ছিতোঽসি সলিলৈর্ন বলাহকানাং
চাষায়পচসদৃশং মৃশমন্তরালি ।

মিথ্যৈতদাননমিদং ভবতস্তথাপি (১)

হেমন্তপদ্মমিব নিষ্পৃভতামুপৈতি ॥১৮॥

অমুচ্ছিত ইতি । বলাহকানা মেধানাম্, সলিলৈর্জলৈঃ, অন্তরালি মেঘপদবীমূতলযৌ-
মধ্যমাগে আকাশে ইত্যর্থঃ, চাষ: স্বর্ণচাতক ইতি খ্যাত: পশ্চিবিশেষস্য অয়পচ:
পচায়দেশস্য সদৃশ তুল্যম্, মৃশমন্তলম্ যথা স্নাত্থা, ন অমুচ্ছিতোঽসি ন সিতী-
ঽসি ; তথাপি ইদং ভবত আনন মুখ কৰ্ত্ত্ব, হেমন্তপদ্মমিব, নিষ্পৃভতা দুষ্টি-
দীনতা মালিন্যমিতি যাবত্, উপৈতি প্রাপ্নোতি ; অতএব এতন্ তব উক্তিজাতম্,
মিথ্যা । তথা চ বৃষ্টিজলসেক্রে চাষপশিষা পচায়দেশৌ মলিনীভবতীতি প্রসিদ্ধি, তব
তু মুখমালিন্য প্রতি তাদৃশ কিঞ্চিদপি বিশিষ্টকারণ্য নোপলভ্যতে ; তথাপি ইদং
তবাননং হেমন্তকালীন পদ্মমিব, মলিন জাতম্, সুতরা তবদমুক্তিজাত মিথ্যা ; মিথ্যা-
বাক্যকথনমধ্যমি প্রায়েণ সর্বেষামিবে দুয়িত্যা উদ্বিগ্নে চ মুখমালিন্যদর্শনাদিতি
সরলার্থো ভাবার্থঃ ।

অব কারণ্যভাবৈঽপি নিষ্পৃভতাপ্রাপ্তিরূপকার্যোৎপত্তে বিঁভাবনা, চাষায়পচসদৃশমিত্যন
আর্থী সমাসগতীপমা, হেমন্তপদ্মমিব ইত্যন্ব শৌচী সমাসগতীপমা চ, ইত্যেতাসা-
মছাডিভাবিন সদর: । অথ মুখনিষ্পৃভতাদর্শনে "বধনজাত মিথ্যা" ইত্যনুমাণ্যমিতি
ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারিণ বস্তুধনি ।

বসন্ততিলকা বসম্ ॥১৮॥

মেঘপথ ও ভূতল ইহার মধ্য স্থানে চাষপক্ষীর পক্ষাণেব ত্রায় তুমি,
মেঘের জলে অত্যন্ত সিক্ত হও নাই ; তথাপি তোমার এ মুখমণ্ডল,
হেমন্তকালের পদ্মের ত্রায় নিশ্চিন্ততা প্রাপ্ত হইতেছে ; সুতরাং তোমার
এই সকল উক্তি মিথ্যা ॥১৮॥

(১) তথাহি ।

অধি । জনান্তিকম্ ।

তুলনছাদ্বিরাজস্য সমুদ্রস্য চ তারণম্ ।

শ্রহণছানিলস্যেব চারুদত্তস্য দূষণম্ ॥২০॥

প্রকাশম্ । আর্থ্যচারুদত্তঃ খল্বসৌ কথমিদমকার্য্যং করি-
ষ্যতি । ঘোষণ্যদি পঠতি । (ফ)

শকারঃ । কি পক্ষবাড়েণ ব্যবহালাে দৌশদি ? । (ব)

(ব) কি পক্ষপাতেন ব্যবহারী দৃশ্যতে ? ।

তুলনমিতি । ছাদ্বিরাজস্য হিমাশলস্য, তুলনমুত্তীলনমিব, সমুদ্রস্য তারণ
হৃদ্যাম্বামুচীয্য পরপারগমনমিব তথা অনিলস্য বাধে, শ্রহণ বন্দ্বাদিনা আবহীকরণ-
মিব ঘ চারুদত্তস্য দূষণ তদুপরি স্ত্রীহৃদ্যাদীঘারীপণম্, সর্ব্বার্থবাসম্ভবমিতি ভাব ।

অথ ইদমশ্রুতস্য সর্ব্বতান্বয়ে তানপর্য্যাত্ মালীপমালছাদ প্রত্যেকপ্রাধান্যমূচনায্য
প্রত্যেকপ্রকারীপাদানমিতি ন দৌষ ॥২০॥

(ফ) প্রকাশমিতি । এতেন চারুদত্তস্যাতিসম্ভবন্যত্বপ্রসিদ্ধিব্যব্ধতি ।

(ব) শকার ইতি । পক্ষপাতেন চারুদত্তপক্ষদৃশ্যন, ব্যবহারীে দৃশ্যতে বিবাত-
বিষয়ো নির্ণীযতে কিম্ ? । কথমন্যথা বিনা কারণে সত্প্রশ্ন সা, বিনা প্রমাণে তন্নি-
র্দীপ্তলনিরূপণমিতি ভাব ।

অথ দু্যতিনাং বিমর্ষসম্বেরদ্বম্, "তর্জনীর্জনে স্ত্রীক্কা দু্যতি " ইতি লক্ষণাত্ ।

অধিকরণিক । (শ্রেষ্ঠী ঙ কাশস্থেব প্রতি চূপি চূপি)

হিমানয়ের উল্লেখন, হস্তসস্তরণে সনুদ্রব পবপারে গমন এবং বস্ত্র-
ছাভা বায়ুব বন্ধন,—এই সমস্তেব স্মায় চারুদত্তের দূষণও অসম্ভব ॥২০॥

(ফ) (প্রকাশে) উনি, প্রসিদ্ধ সেই চারুদত্ত, স্ততরাং এই অকার্য্য
কি করিয়া করিবেন । ("ঘোণোন্নতং" ইত্যাদি শ্লোক পাঠ কবিলেন)

(ব) শকার । আপনি কি পক্ষপাতপূর্ষক বিবাদের পর্যালোচনা
করিতেছেন ? ।

अधि । अपेहि मूर्ख । ।

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि न च ते जिह्वा निपतिता

मध्याङ्गे वीक्षसेऽर्कं न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।

दीप्तान्गौ पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो

चारित्र्याचारुदत्तं चलयसि न ते देह हरति भूः ॥२१॥

वेदार्थानिति । त्व प्राकृत पामर शूद्रादिरूपो नीचलोक सन्नपीत्यर्थं वेदार्थान्
वदसि विप्रयोपि , तथापि ते तव जिह्वा, न च न तु, निपतिता चलिता । शूद्रादि-
नीचलोकस्य वेदार्थविवरण निषिद्ध बलादिवरणे च जिह्वाखलनमप्यर्थवादतया अभि-
हितम्, सुतराच्च तव जिह्वाखलनमुचितमेवासीदिति भाव । मध्याङ्गे काले, अर्क
सूर्यम्, वीक्षसे अभिपश्यसि , तथापि तद दृष्टिर्नयनम्, सहसा तत्क्षणादेव, न विच-
लिता न विकलीभूता । मध्याङ्गे अभिमुख्येन सूर्यदर्शने दृष्टिवैकल्य प्रत्यक्षसिद्धम्,
तच्च तवाप्युपयुक्तमानीदित्याशय । दीप्तान्गौ अन्तःप्रज्वलितवज्रिमध्ये, पाणि हस्तम्
क्षिपसि अर्पयसि , तथापि ते तव, स च स तु पाणि, दग्धो नो न भवति । प्रज्व-
लितवज्रिमध्ये हस्तापेक्ष तस्य दाह प्रत्यक्षसिद्ध एव, स च तवाप्युचित एवासीदित्यभि-
प्राय । तथा चारित्र्यात् सत्स्वभावान्, चारुदत्त अन्वयसि अश्रयसि मिथ्यादीपारोपणेन
अशयितुमिच्छस्यैत्यर्थं, तथापि भू पृथिवी, ते तव देह न हरति यस्मादिना न विभुसो
करोति । “करीत्यभयमन्वन्त ध्रुव महदतिक्रम” इति शास्त्रान् चारित्र्यात् चारुदत्तस्य
चान्न गुरुतरपापकर्मवति ततो भुवा तव देहहरण सर्वथैवोचितमसीदिति भाव ।

अत्र शकार प्राकृतादिरूप सन् न खलु तदानो वेदार्थवादादिक कृतवानिति
बन्तुमन्वन्त अमन्वन्त चारित्र्यात् चारुदत्तस्य चान्न प्राकृतादीनां वेदार्थवादादिकमिदं
नितरामन्वयमिति साहचर्यं बोधयतीति निर्दग्गनाम्भारः, स च अदृत्वाभ्यामाहप , तथा
वेदार्थवादादिरूपे इती मन्वपि जिह्वापतनादिरूपतत्कार्यानुत्पत्तेर्विशेषीक्रिय साम्ना-
रुपा , इत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया सहस्रि । तथापीत्यस्य अनुज्ञावपि साम्ना

अधिकश्रयिद । भूव २०, मूर्ख । ।

আর্য্যচারুদত্তঃ কথমকার্য্যং করিষ্যতি ।

কৃত্বা সমুদ্রমুদকোচ্ছ্রয়মাত্রশেষং
 দত্তানি যেন হি ধনান্যনপেচ্চিতানি ।
 স ত্রৈ যসাং কথমিবৈকনিধির্মহাত্মা
 পাপং করিষ্যতি ধনার্যমত্রৈরিজুষ্টম্ ? ॥২২॥

দনায়াসিমাভগতিরिति न न्यूनपदत्वदीप । तथा च सगृह्यत्वदर्पण—“कचिन्न दीपो न गुण” इति ।

चलदसीति मानुषभ्रत्वाद्गीकारान् जम्भ । तदनद्गीकारे तु “चारित्र्याच्चारुदत्तं हरति न तु ती” इत्येव पाठ साधीयान् ।

“विवर्णं धामरी नीच प्राकृततथ पृथग्जन” इत्यमर ।

शूद्रादिप्राकृताना वेदार्थवादादिनिषेधमाह तिथितत्त्वहत वसिष्ठतापनीयम् । यथा—

“सावित्रीं प्रथम यजुर्लक्ष्मीं श्रीगृह्ययोगे” इति ।

श्रीरागमय—“वेदवक्तु शूद्रस्य जिह्वा नवति वै ध्रुवम् ।”

सुमधुरा वचम्—“भौ भौ मौ नौ गुरुयेदसु शरैरसैरुक्ता सुमधुरा” इति लक्षणात् ॥२१॥

आर्य्यत्वाद्युक्तायै समर्पयन्नाह कृत्वेति । हि तथाहि, येन चारुदत्तेन, समुद्रमुदकीच्छ्रयमात्र जलोन्नतिमात्र केवलजलप्राप्त्यर्थमिवैवत्यं शेषम् अवशिष्ट यस्य तं तादृशं कृत्वा, अनपेचितानि आत्मभीकार्थं निषेधात् धनानि दत्तानि निजभीकार्थं

তুমি নীচলোক হইয়া বেদার্থ বলিতেছ, কিন্তু তোমার কিহ্মা খসিয়া পড়িতেছে না, তুমি নধারুকালে সূর্য্যকে দেখিতেছ, কিন্তু তৎসংগত তোমার দৃষ্টি, বিকল হইতেছে না, প্রজ্জলিত অগ্নির ভিতরে তুমি হস্তক্ষেপ করিতেছ, কিন্তু তোমার সে হস্ত দগ্ধ হইতেছে না এবং চারুদত্তকে সদাচার হইতে পরিভ্রষ্ট করিবার ইচ্ছা করিতেছ, কিন্তু পৃথিবী তোমার দেহ হরণ করিতেছেন না ॥২১॥

আর্য্য চারুদত্ত কি করিয়া অর্ধাধ করিবেন ? ।

शकारः । किं पक्षवादेण व्यवहारे दोषदि ? । (भ)

वृडा । हदास ! जो तदाणिं णासीकिदं सुवखभण्डअं रत्तिं चरिहिं अवहिदं त्ति तस्स कारणादो चदुस्समुद्धारभूदं रअणावलिं देदि, सो दाणिं अत्यकल्लवत्तस्स कारणादो इमं अकज्जं करेदि ? । हा जादे ! एहि मे पुत्ति ! । इति रीदिति । (म)

(भ) कि पक्षपातन व्यवहारो दृश्यत ? ।

(म) हताश । यस्तदानीं न्यासीकृत सुवर्णभागुक रत्नि चीरैरपहृतमिति तस्य कारणात् चतु समुद्रसारभूता रत्नावलीं ददाति, स इदानीमर्थकल्यवर्त्तस्य कारणादिद-
मकार्यं करोति ? । हा जाते । एहि मे पुत्रि । ।

किञ्चिदप्यरथता येन सर्वाण्यं व धनानि प्रार्थिभ्यो दत्तानीत्यर्थः, श्रेयसा मङ्गलानां सङ्गल-
जनकधर्माणामित्यर्थः, एकमिधि अहितोयाशय, महात्मा स चारुदत्त, धनार्थम्
अलङ्कारमावहरणार्थम्, अत्रैरिजुष्ट चारुदत्तस्य श्रयुषापि न सेवित न कृतमित्यर्थः,
पाप स्त्रीहत्यारूप पापकार्यम्, कथमिध करिष्यति ? कथमपि नैत्यर्थः, एकाक्षिन्नेवाश्रये
दयानृश्रमतथीरवस्थानामश्रवादिभि भाव ।

अत्र समुद्रस्य उदकीञ्जयमावशेषलासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकृतेश्रयोक्तिः अर्था-
पत्तिय, अनयोरपि मिथो निरपेक्षतया ससृष्टिः ।

द्विगुणं नाम नाप्यलक्षणञ्च "द्विगुणं समानीकृतमित्यङ्गेऽनुदर्शनात्" इति लक्षणात् ।

वचनतिलका वचनम् ॥२१॥

यिनि, समुद्रेर जनराशिमात्र शेष राशिश्च निष्त्र भोगेर अपेक्षा ना
करिष्वा, समस्त धनं दान करिष्वा फेलिष्वाहेन, संस्कारेण एकमात्र
आधार सेहै महात्मा चारुदत्त, शक्रुण याहा ना करे, सेहैरूप पापकार्य
धनेर अद्य कि करिष्वा करिवेन ? ॥२२॥

(ड) शकारः । आपनि कि पक्षपातपूर्वक विवादेण पर्यालोचना
करितेहेन ? ।

অধি । আৰ্য্যচারুদত্ত ! কিমসৌ পঙ্গাং গতা ? উত
প্রবহণেনিতি ? ।

চারু । ননু ! মম প্রত্যচ্ছং ন গতা ; তন্ন জানি, কিং
পঙ্গাং গতা, উত প্রবহণেনিতি । (য)

প্রবিশ্য সামর্থী বীরকঃ ।

পাটপ্পহার-পরিমব-বিমাণা-বহুগুরু-বীরস্স ।

অণুসৌঅন্তস্স ইঅং কধং পি রত্তৌ পমাदा मे ॥২৩॥

পাট পহার-পরিমব বিমাননা বহু-গুরুক-বীরস্স ।

অনুশৌচত ইয় কথমপি রাবি: প্রমাता मे ॥২৩॥

(ম) বহুতি । হতা বিধিনৈব নাশিতা আশা यस্ব স', তত্‌সম্বীধনম্ । শকার'
প্রতি আক্রৌশৌকিরিয়ম্ । যথারুদত্তঃ । রাবি প্রার্থ্যেতি ঞ্ধঃ । তস্য তত্পরিশৌধম্ব ।
অর্থকল্যবৎস্য পূর্ববত্‌ ব্যাখ্যানাত্‌ ছণস্যায়িনী ধনস্য । করৌতীতি সাক্রবশাত্‌
করৌতি কিমিতি শম্যতে, নৈবেদ্যর্থঃ ।

(য) চারু ইতি । নন্বিতি সম্বীধনে । "প্রথাবধারথানুস্মাটনযামন্ববে ননু"
ইত্যমরঃ ।

(ম) বৃদ্ধা । হতাশ ! তখন গচ্ছিত রাধা সোণাব অলঙ্কার,
রাজিতে চোরে নিয়াছিল । এই নিমিত্ত তাহার অস্ত্র, যিনি চারি সনুহের
সারভূত বহুমালা দিয়াছিলেন, তিনি এখন অচিরস্থায়ী ধনেব অস্ত্র, এই
অকার্য্য করিতে পারেন কি ? । হা বৎসে ! আয় আমার কত্যা ! ।
(এই বলিয়া কাঁদিতে লাগিল)

অধিকরণিক । আৰ্য্যচারুদত্ত । বসন্তসেনা কি পায়ে হাটিয়া গিয়া-
ছেন, না গাড়ীতে ? ।

(য) চারুদত্ত । বিচ্যবকমহাশয় । আমার সমক্ষে যান নাই,
অতএব আমি জানি না যে, কি পায়ে হাটিয়া গিয়াছেন, না গাড়ীতে ।

তা জাব অধিঅরণমগ্ধবং উবসপ্যামি । প্রবেষ্টকেন । সুহং
অজ্জমিস্সাপং ? । (র)

অধি । অয়ে ! নগররচাধিকৃতো বীরকঃ ! । বীরক !
কিমাগমনপ্রযোজনম্ ? । (ল)

(র) তদ্র যাবদধিকরণমগ্ধপমুপসপ্যামি । সুখম্ আর্থমিত্যাণাম্ ? ।

পাদেতি । পাদপ্রহারেণ চন্দনকক্কতপদাঘাতেন যঃ পরিভবস্তিরস্কারঃ তেন যা
বিমাননা অপমানস্তয়া বহুমুত্পাদিতং গুরুকং মহতু বীরং চন্দনকেন সৃষ্ট শব্দুতা যস্য
তাৎপর্যম্, অতএব অনুশীচতঃ “চন্দনকেন কথমিত্যং কৃতম্, কথং বা ময়া তত্প্রতিক্রিয়া
ন কৃতা” ইত্যমনুতাপং কুব্বতঃ, মে মম, ইয়ং রাধি, কথমপি গুরুতরকষ্টেন প্রমাতা ।
স্বগতল্বেন যথাবদুক্তিরিয়ম্ ।

আর্থ্যা জাতিঃ ॥২২॥

(র) তদিতি । প্রবেষ্টকেন দক্ষিণমুখপ্রসারণেন । তত্প্রসারণেনু তথৈব শিষ্টা-
চ্যাতো । “মুজঃ প্রবেষ্টী দৌর্বাঃ” ইত্যমরঃ । আর্থমিত্যাণাং ব্যবহারদর্শননিযুক্তানামধি-
করণিকাটীনাং সুখং কিমিতি কাঙ্কঃ ।

(ল) অধি ইতি । নগররচায়াম্ অধিকৃতী রাজা নিযুক্তঃ ।

প্রবেশ করিয়া ক্রোধের সহিত বীরক । পাদপ্রহারের তিরস্কাব-
নিবন্ধন অপমানে, চন্দনকের সহিত গুরুতর শত্রুতা জন্মাইয়া দিয়াছে,
তাহাতেই আমি অশ্রুতাপ করিতেছিলাম, এই অবস্থায় আমান এই
রাজি, কোন রকমে প্রভাত হইয়াছে ॥২৩॥

(র) সুতরাং বিচারানয়ে যাই । (দক্ষিণবাহু প্রসারণপূর্বক)
অভিজ্ঞপ্রবরদিগের স্থপ ত ? ।

(ল) অধিকরণিক । ও ! নগররচাকার্যে নিযুক্ত বীরক ! । বীরক !
তোমার আসিবার প্রয়োজন কি ? ।

বীরকঃ । হী ! বন্ধন-ভেদন-সম্মমি অজ্ঞকং অশ্বেসন্তৌ
 ঐবারিতং পবহণং বচ্চদি ত্তি বিচারং করন্তৌ অশ্বেসন্তৌ “অরে !
 তুএ বি আলোড়দে মএ বি আলোড়দব্বৌ” ত্তি ভণন্তৌ জ্জিব
 চন্দ্রমহত্তরএণ পাড়েণ তাড়িদৌ মিহ । এদং সুণিঅ অজ্জমিস্সা
 পমাণং । (ব)

অধি । ভদ্র ! জানীপে কস্য তত্ প্রবহণমিতি ? ।

বীরকঃ । ইমস্স অজ্জচারুদত্তস্স । বসন্তসেণা আরুড়া,

(ব) হী ! বন্ধনভেদনসম্মমি আর্থিকমন্বিষয়, অপবারিতং প্রবহণং ব্রজতীতি
 বিচারং কুর্বন্ অন্বিষয়—“অরে । তথাপি আনৌকিত্তে ময়াপি আলৌকচিত্তস্য” ইতি
 ভণন্তেব, চন্দ্রমহত্তরকেণ পাড়েণ তাড়িতৌঃখি । এতন্ স্মৃতা আর্থমিত্যা প্রমাণম্ ।

(ব) বীরক ইতি । হী ইতি বিজ্ঞপী । বন্ধনভেদনসম্মমি বন্ধনশৃঙ্খলাচ্ছেদন-
 কালীনত্বপ্রায়ম্ । অপবারিতম্ আততম্ । বিচারম্ “অধিভার্যকৌ বচন্তে ন বা”
 ইতি বিতর্কম্ । অন্বিষয়ন্ তথ্যত্রপবারিতপ্রবহণে অর্থক মার্গয়ন্ । তথা চন্দ্রকেণ ।
 মহত্তরকঃ মুমহান্ সেনানীরিত্যর্থঃ । মহত্তরকযাসৌ চন্দ্রনয়তি তেন । অধিস্তৌকাদি-
 বন্ বিশেষণস্য পরনিপাত আর্থমিত্যা ভবন্ত, প্রমাণ কৰ্তব্যনির্ধারণকাঃ তস্য দগ্ধঃ
 কৰ্মাণ্যৌ ন বেতি নির্ধারণিতুমর্হন্তীত্যর্থঃ ।

(ব) বীরক । আমি বন্ধনচ্ছেদনের ব্যস্ততার সময় আর্থিককে
 অপ্রয়োগ কবিতেছিলাম, তখন আবৃত একখানা গাড়ী যাইতেছিল,
 তাই তাহাব পরীক্ষা করতঃ অধ্বেষণ কবিতেছিলাম, “ওহে ! তোমার
 দেখা হইলে, আনাবও দেখা হইবে” ইহা বনিয়াছি, এমন অবস্থায় প্রধান
 সেনাপতি চন্দ্রক, আমাকে পাদপ্রহার কবিয়াছে । ইহা শুনিয়া আপ-
 নাবা কর্তব্য নির্ধারণ করিবেন ।

অধিকরণিক । ভদ্র ! সে গাড়ীখানা কাহার, তাহা জান কি ? ।

পুপ্ফকরণ্ডকজিষু জ্জাণং কীলিতুং শৌত্রদি ত্তি পবহ্ণবাহ্ণ
কচ্ছিদং । (শ)

শকার: । পুণোবি শুদং অজ্জোহিঁ ? । (ঘ)

অধি । এষ ভৌ ! নির্মলজ্যোত্স্বী রাহুণা অস্বতী শশী ।

জলং কূলাবপাতেন প্রসন্নং কলুপায়তি ॥২৪॥

(শ) অস্য অর্থ্যচা রুদশস্য, বসন্তসীনা আরুড়া, পুপ্ফকরণ্ডকজীর্ণাধান ক্রৌড়িত
নীযত ইতি প্রবহ্ণবাহ্ণকেন কথিতম্ ।

(ঘ) পুনরপি স্মৃতমর্থ্যে ? ।

(ঘ) শকার ইতি । এতেন চ বীরকবাক্তেন “মম কেলক পুপ্ফকরণ্ডকজিষু-
জ্জাণ পবেশিষ” ইতি পূর্বাঙ্ক প্রমাণীকৃতমিত্যাশয় ।

এষ ইতি । ভৌ ইতি দৈবসম্বোধনম্ । নির্মলা জ্যোত্স্বা यस্য স তাড়শ, শশী
চন্দ্র, রাহুণা এষ অস্বতী । নির্মলকীর্তিশারুদশ: স্বলয়ং স্বীহত্বাপরাধেন সম্বধ্যত
ইতি ভাব । তথা প্রসন্ন নির্মল জলম্, কুলস্য তীরস্য অবপাতেন ভগ্নানন্যরপতনেন,
কলুপায়তি আবিলমিবাচরতি । চিরনির্মল চারুদত্তচরিতমিদানীং স্বীহত্বাপরাধে-
ন মলিনীমবতীত্যাশয় ।

অত্র শশিৰূপাত জলরূপায় অপ্রস্তুতান্ সমান্ চারুদত্তস্য তথরিদস্য চ সমস্য
প্রতীতিরপ্রস্তুতম্ সালঙ্কারদ্বয়ম্, তথীয় পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সমৃষ্টি ॥২৪॥

(শ) বীরক । এই আর্থ্য চারুদত্তেব । বসন্তসেনা আবোধন
করিয়াছিল, বিহাব করিবার জন্য পুপ্ফকরণ্ডকনামক জীর্ণোচ্ছানে নীত
হইতেছে ; গাভীর চালক এই কথা বলিয়াছিল ।

(ঘ) শকার । আপনাবা পুনরায়ও শুনিলেন কি ? ।

অধিকবণিক । হায় । নির্মল-ছোয়াস্নাশালী এই চন্দ্রকে, রাহু
গ্রাস করিতেছে এবং নির্মল জল, তীর ডাঙ্গিয়া পড়ায় আবিল হইয়া
উঠিয়াছে ॥২৪॥

বীরক ! পশ্চাদিহ ভবতো ন্যাযং দ্রুচ্যামঃ । য এযোঃধি-
করণদ্বারি অশ্বস্টিষ্ঠতি, তমেনমারুহ্য গত্বা পুষ্পকরণ্ডকোদ্যানং
দৃশ্যতাং—অস্টি তত্র কাচিদ্ধিপত্রা স্ত্রী ন বেতি ? ।

বীরকঃ । জং অজ্জো আণবেদি । ইতি নিষ্ক্ৰান্তঃ । প্রবিষ্য চ ।
গদো গ্ধি তহিঁ, দিষ্টং চ ময় ইত্যিআকলেবরং সাবদেহিঁ
বিলুপ্যন্তং । (স)

শ্রেষ্ঠিকায়স্বী । কথং তু এ জাণিদং ইত্যিআকলেবরং
ত্তি ? । (হ)

বীরকঃ । সাবসেসেহিঁ কেস-হস্য-পাণি-পাদেহিঁ অবলজিতদং
ময় । (জ)

(স) যদার্থ্য আশ্রাপয়তি । গতোঃধি তমিনু, হৃৎচ ময়া স্ত্রীকলেবরং আপদে-
র্বি লুপ্যমানম্ ।

(হ) কথং ত্বয়া জ্ঞাতং স্ত্রীকলেবরমিতি ? ।

(জ) সাবসেসেহিঁ : কেস-হস্য-পাণি-পাদে রূপলিখিত ময়া ।

(ঘ) বীরক ইতি । সাবসেসেহিঁ : আপদমুক্তাবশিষ্টঃ ; কেসে পুষ্পকরণ্ডকোদ্যানঃ ; স্ত্রীক-
লেবরং : স্ত্রীকলেবরং ।

বীরক ! তোমার যোকদ্দমা পরে দেখিব । বিচারগৃহের ঘারে
এই যে খোডাটা রহিয়াছে, ইহাতে আরোহণ করিয়া, পুষ্পকরণ্ডকোদ্যানে
যাইয়া দেখ, সেখানে কোন স্ত্রীলোক মরিয়া আছে কি না ।

(স) বীরক ! অর্থ্য যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া নির্গত
হইয়া পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আমি সেখানে গেলাম এবং দেখিলাম
একটা স্ত্রীলোকের শরীর রহিয়াছে, আপদজন্তুগণ তাহা ভক্ষণ করিতেছে ।

(হ) শ্রেষ্ঠি ও কায়হ । আপনি, স্ত্রীলোকের শরীর কি করিয়া
জানিলেন ? ।

अधि । अहो ! धिग् वैपम्यं लोकव्यवहारस्य । (क)

यथा यथेदं निपुण विचार्यते

तथा तथा सङ्घटमेव दृश्यते ।

अहो ! सुसन्ना व्यवहारनीतयो

मतिस्तु गौ पङ्कगतव सौदति ॥२५॥

कुलदै, हस्तपाणिपादैश्च लङ्कारचित्रितैरित्याशय उपलक्षित ज्ञात स्त्रीकलेवरमिति पूर्वेष्वन्वयः ।

(क) अधि इति । लोकव्यवहारस्य लोकचरितस्य वैपम्यं पूवापरवैपरोत्यम् धिक् निन्दाभीत्यर्थः । तथा च चारुदत्तं पूर्वं परमसङ्घटित एवासीत् इदानीन्तु धनलोभेन स्त्रीहत्याकरणात् नितान्तदुःखितो ज्ञात इति चरितवैपम्यमेव निन्दाभीति भावः ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण इदं चारुदत्तकर्तृकस्त्रीहननम् निपुणं यथा विचार्यते तथा तथा तेन तेनैव प्रकारेण सङ्घटमेव दुर्भागप्रकृतावस्थमेव दृश्यते प्रायते । अहो इति विपादेः व्यवहारनीतयो विचारनियमा सुसन्ना सुसलघा वादिहृताभियोगानुसारिणैव वीरकसाह्यादिलाभात् चारुदत्तक्षीय प्रति सम्यक् प्रमाणमेवोपस्थितमित्यर्थः, तु किन्तु तथापि मतिमम बुद्धिः, पङ्कगता कर्दममग्रा गौरिव सौदति अवसन्ना भवति कर्तृव्यनिश्चयात्तमा भवतीत्यर्थः एकव दुर्बलीभूतत्वात् अन्यव सगत्यानप रमादिति भावः ।

अथ मतरवसादस्य कारणाभावेऽपि तदनुत्पत्ते किं विभावना, एतत् व्यवहारनीतीनां सुसन्ततव्यपकारणैः सत्यपि कर्तृव्यनिश्चयणात्मकावसादाभावव्यपकारात्तदनुत्पत्ते विशदीकृतिरिति सन्देहादनयो सन्देहसङ्घटितलङ्कार अङ्गभूतया शीतोपमया पुनः सङ्घीयतः ।

व शम्भुविल्ल हस्तम् ॥२५॥

(ग) वीरक । अवन्तिष्ठे केश, हस्त, पाणित्तम ए चद्रग र्धन करिषा, आम्नि मन्त्र करिष्ठे पादिद्याहि ।

(ङ) अग्निद्वरगिक । हाय ! लोदचरिद्वरेण वैशम्यक आम्नि दिशार दत्रि ।

চারু । সগতম্ ।

যথৈব পুষ্পং প্রথমে বিকাশে সমিত্য পাতুং মধুপাঃ পতন্তি ।

এवं মনুষ্যস্য বিপত্তিকালে ছিদ্্রে ধ্বনর্যা বহুলীভবন্তি ॥২৬॥

অধি । আৰ্য্যচারুদত্ত । সত্যমभिधीयताम् ।

চারু । দুষ্টাत्मा परगुणमत्सरी मनुष्यो

रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।

যথৈতি । মধুপা সসরা, যথৈব প্রথমে বিকাশে পুষ্পস্বৈব বিকাশারম্ভ ইত্যর্থঃ, সমিত্য মিলিত্বা, পাতু পুষ্পসমিতি শিষ, পুষ্প পতন্তি আগচ্ছন্তি; এব তথৈব, বিপত্তিকালে মনুষ্যস্য, ছিদ্্রেণ কাথবৃষ্টিষু, অনর্যা বিপত্তয়, বহুলীভবন্তি বহুলীভূয় উপস্থিতা ভবন্তীত্যর্থঃ । তথা চ বসন্তসৈনয়া স্বপ্নদ্বৈপ্রেয়কালি তথা সহ কস্যচিৎ সন্নিহ্ন প্রেরণাভাবন মম যত ছিদ্ৰ জাতম্, তদুপাদারৈষ অন্ধিন্ বিপত্তিকালি শকারামি-
শীগবীরকমাত্মাদর্থীঃনযা উপস্থিতা ইত্যাশয় ।

অতएवाव अमृततान्मनुष्यसामान्यात् प्रमृतस्य चारुदत्तरूपमनुष्यविशेषस्य प्रतीति-
प्रमृतप्रश्न सालङ्कार शीतोपमया मसृज्यते ।

उपेन्द्रवत्तेन्द्रवश्यमीशनादुपजातिर्त्तम् ॥२६॥

যে যে প্রকাৰে সৃষ্টিভাবে এই বিষয়ের বিচাৰ করিতেছি, সেই সেই প্রকাৰেই সৰ্বট দেখিতেছি । হায় ! বিচাৰের নিয়মগুলি স্বসংলগ্নই হইতেছে, কিন্তু তথাপি আমাব বুদ্ধি, কৰ্দমমগ্ন গরুর ছায় অবনয় হইয়া পড়িতেছে ॥২৬॥

চারুদত্ত । (সগত) প্রথম বিকাশ আরম্ভ হইলে, মধু পান করিবার জন্ত সন্নিহিত হইয়া সসরগণ যেমন পুষ্পের উপরে পতিত হয়, এইরূপ নাট্যের বিপদের সময় কাঁক পাইয়া নানা অনর্থ, সন্নিহিত হইয়া উপ-
স্থিত হয় ॥২৬॥

অধিকরণিক । আৰ্য্যচারুদত্ত । সত্য বলুন ।

किं यो यद्ब्रूति मृषैव जातिदोषात्
तद्ग्राह्यं भवति ? न तद्विचारणीयम् ॥२७॥

अपि च । योऽहं लता कुसुमितामपि पुष्पहेतोः
आकृत्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घं
केशे प्रगृह्य रुदतीं प्रमदा निहन्मि ? ॥२८॥

दुष्टाकर्मिणि । इह भगति, दुष्टात्मा परद्विसादिना दूषितचित्त, परस्य गुणे दया-
दाक्षिण्यादिजननीतकथं मत्सरी विद्मेषी, रामेण उतकटविषयाभिलाषेण अन्ध कर्त्तव्य-
ज्ञानहीन, नया पर जनम्, इन्नु कामो यस्या सा इन्नुकामा बुद्धिर्यस्य स परीपकार-
चिकीर्षुरित्यर्थ, यो मनुष्य, जातिदोषात् दुर्जनजनितस्वरूपजन्मदोषात् मृषैव मिथ्यैव,
यत् ब्रूति, तत् किं याह्यम् अवलम्ब्य भवति ? कथमपि नैत्यर्थ । तद्विं तस्य किं
कर्त्तव्यमित्याह नेति । तत् यदन कथनम् न विचारणीय न वितर्कणीयमेव अग्राह्य-
मेव कर्त्तव्यमित्यर्थ । तथा च उक्तसकलदोषदुष्ट शकारो यद्ब्रूति तन्न याह्यं न वा
विचार्यमिति भावः ।

अतएवात्रापि पूर्ववदेव अप्रस्तुतप्रश्न सालङ्कारः ।

परमिति कारकसापेक्षत्वात् समासः । प्रहर्षिणी इत्यम् ॥२७॥

य इति । य अहम् पुष्पहेतोः, कुसुमान्यस्या मध्यातानीति अमुमिता तां लतामपि
प्राणिनां का कथा अप्राणिनां लतामपीत्यर्थ, आकृत्य कुसुमावचयं पुष्पचयनं नैव
करोमि, आकर्षणं तथा व्यया स्यादित्याशयेनेति भावः । स अहम्, भ्रमरपक्षरुचौ
रुचिर्दीप्तिर्यस्य लब्धम् प्रयादकृत्वर्य इत्यर्थं सुदीर्घं केशे, प्रगृह्य धृत्वा, रुदतीं प्रमदां

चारुप्रश्नः । दूषितचित्त, परगुणविधेयी, उक्तकट विषयाभिलाषावशतः
एकेवारे अहम् एव परेर अपकार करिदार अङ्गिनी दे नाश्रुत, अन्ध-
लोभनिबद्धन एकेवारे दिव्या याहा बलिवे, एहे अगते ताहार ताहा
दि ग्राह्य इहेवे ? (कथनहे नहे) एवः ताहा विचार्येव नहे ॥२७॥

শকার: । হঁহো অধিক্রলণমৌড্রা । কিং তুম্হে পক্সব্রাডিণ
ববহালং পেক্সধ ? জিণ অজ্জবি এশে হুদাশচারুদত্তে আশণে
ধানীঅদি । (খ)

অধি । ভদ্র । শৌধনক ! এবং ক্রিয়তাম্ । (গ)

(খ) হ হী অধিকরণভোজকা । কি যুয পক্ষপাতন ব্যবহার প্রেছভম্^১
বেন অথাপি এয হতাশচারুদত্ত আসনে ধায়তি ।

ম্বিয়ম্, কয নিছন্নি, কযমপি নেত্যয়^২, তদাযাভযাত তাহশনির্দ্বয়লাসম্ভবাবেতি
ভাব ।

অত্র পূর্বাংপরম্ভুসম্বন্ধ সম্ভববেব লতাযা ইব প্রদাযা আকর্ষণাদৌ ব্যথা স্যাদিতি
সাদৃশ্য বোধযতীতি সম্ভবহম্ভুসম্বন্ধা নির্দর্শনালঙ্কার, অর্থাৎতিত্য় লুপ্তীপমা চ,
ইত্যেতেষামদ্বাভির্ভাবেন সঙ্কর । তথা ক্রমুমশব্দেন প্রকম্ব পুন পুথপদপ্রয়োগেণ প্রকম-
মেদাত্ প্রকৃতিবিষয়ী ভগ্নপ্রকমতাদৌণ, স চ "তম্য হীতী" ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

বসন্ততিলকা উক্তম্ ॥২৮॥

(খ) শকার ইতি । ধার্যতে স্যায়তি । তথা চ খাদিন প্রতিবাদিনী বা অপ-
রাধিলম্বিত্রী তম্মীয়াসনে স্যাপন গৌরবমূচ্চকলাদন্বাশ্রমিতি ভাব ।

(গ) অধি ইতি । এব ক্রিয়তা চাহুদত্ত আসনাদবতার্যতাম্, অপরাধিলম্ভা-
বনাদিতি ভাব ।

আবও, যে আমি, পুষ্পের জন্ত পুষ্পিত লতাও আকর্ষণ কবিত্যা পুষ্প
চয়ন করি না, সেই আমি, জমবপশেব ছায় কাঙ্ক্ষিণালী এবং সুদীর্ঘ
কেশে আকর্ষণ করিয়া, বোদনপরায়ণী অবলাকে কি হত্যা করিতে
পারি ? ॥২৮॥

(খ) শকার । এহে বিচারকগণ ! আপনারা কি পক্ষপাতপূর্বক
বিচার করেন, যে এখনও এই হতভাগা চারুদত্তকে আসনে বাসিতে-
ছেন ।

शोधनकस्तथा करोति । (घ)

चारु । विचार्यता भो अधिहताः । विचार्यताम् ।

इत्यासनादवतीथ भूमावुपविशति ।

शकारः । स्वगतम् । सहर्षं नर्चिता । ही, अक्षिण मए, कडे पावे (१) अस्मग्ग मत्थके णिवडिदं (२) । ता जहिं चालुदत्ताके उवविशदि, तहिं हग्गे उवविशामि । तथा कृत्वा । चालुदत्ता ! पेक्ख पेक्ख मं, ता भण भण मए नालिदे त्ति । (ङ)

चारु । भो अधिहताः । । दुष्टात्मा इति पूर्वोक्त पठति । सनिश्चात स्वगतम् ।

(ङ) ही, अनेन मया कृत पापमन्वस्य मक्षके निपातितम् । तदयत्न चारुदत्त उपविशति, तस्मिन्नहमुपविशामि । चारुदत्त । प्रेषस्य प्रेषस्य माम् तदभय भय मया मारितिति ।

(घ) शोध इति । तथा करोति चारुदत्तमासनादवतारयति ।

(ङ) शकार इति । हीशब्दी विद्वयानन्दे ; तस्मिन् स्थाने उपविशामि, गुहं किञ्चिदुपदेष्टुमिति भाव तदुपदेशमेवाह चारुदत्तत्वादि ।

(ग) अधिकवर्णिक । उह । शोधनक । एहेरूप कर ।

(घ) (शोधनक ताहाई करिल ।)

चारुदत्त । विचार करुन, हे विचारकगण । विचार करुन । (एहे बलिद्या आसन इहेते नामिया कृतने बसिनेन)

(ङ) शकारः । (स्वगत । आनन्देर सहित वृत्ता करिद्या) वाः । आमि पाप करियाहिलान, एहे ताहा अक्खेर नाधार टापहिलान । ता, चारुदत्त येषाने बसिद्याहे, आनिओ स्येथाने बसि । (ताहा करिद्या) चारुदत्त । आनाके नेक्, नेक्, ता, वस् वस् ये, "आमि मरिद्याहि ।"

(१) किद पाव । (२) विवडिई ।

মৈত্রৈয় ভোঃ ! কিমিদমদ্য সমোপঘাতো
 হা ব্রাহ্মণি । দ্বিজকুলে বিমলে প্রসূতা ।
 হা রোহসেন । নহি পশ্যসি মে বিপত্তিं
 মিথ্যৈব নন্দমি পরব্যমনেন নিত্যম্ ॥২৫॥

প্রেপিতস্য ময়া তদ্বার্চান্বেষণায় মৈত্রৈয়ী বসন্তসেনামকা-

মৈত্রৈয়তি । ভো মৈত্রৈয় ! তদাব্যবসী । অথ ইদং বিপজ্ঞানং কিং কথম্,
 উপস্থিতমিতি শ্রেয় । যত, মম উপঘাতী বিভাশ এষ আগত ইতি শ্রেয় । হা
 ব্রাহ্মণি ! পত্নি । ধৃতে । বিমলি নির্দোষতয়া নিষ্কলঙ্কে দ্বিজকুলে ব্রাহ্মণবংশে,
 প্রসূতা উপাধিতা, তথাপীদানী কলঙ্কিতাশীতি শ্রেয়, অনেন সত্কলঙ্কেনৈব তথাপি
 কলঙ্কিতাশীতি ভাব । হা রোহসেন ! তদাব্যপুত্র । মে মম বিপত্তি নহি পশ্যসি,
 কিন্তু পর কল্পে যদব্যসন কাল্যেখিতা তন, মিথ্যৈব নিরর্থকমেব, নিত্য নন্দসি
 আনন্দমনুভবসি, নাহি পরমপি তদনুভবিতব্যমিতি ভাব ।

অথ উপস্থিতমিত্যাदिपदानामनुक्तत्वेऽपि न न्यूनपदतादोष, प्रत्युत गुण एव
 बलुविषादमग्रतात् "उत्तावानन्दमग्रादे स्यान्नूनपदता गुण" इति दर्पशीक्ति ।
 शीकरश्मिन् मनःसमुत्पन्नप्रमात् खिदी नाम विमर्षसम्बन्धम्—"मनयेष्टासमुत्पन्न
 यम खिद इति श्रुत" इति दर्पश्लघणात् । आकन्दी नाम नाशालङ्कारय "आकन्द
 प्रलपित युवा" इति तल्लघणात् ।

वसन्तसिनका वृषम् ॥२५॥

চাকন্দন্ত । হে বিচারকগণ । ("ছষ্টোয়্যা" ইত্যাদি পূর্কোক্ত শ্লোক
 পাঠ করিলেন, পরে নিব্বাসের সহিত স্বগত)

হে মৈত্রৈয় । আজ আমার এই কি উপস্থিত হইল । এ যে একে-
 বারে মৃত্যুই উপস্থিত হইল । হা ব্রাহ্মণি ! তুমি নির্ধন ব্রাহ্মণবংশে
 জন্মিয়াছিলে ! হা রোহসেন ! আমার বিপদ দেখিলে না ! তুমি
 কেবল বানান্বেষণ করিয়া অনর্থক আনন্দ মশত্ব করিতেছ ॥২৫॥

শম্, শকটিকানিমিত্তञ्চ তস্য প্রদত্তান্যলঙ্কারানি প্রত্বর্পয়িতুম্ । তত্ কথং চিরয়তি ? । (চ)

তত প্রবিশতি মৃচীতাভরণী বিদূষক ।

বিদূ । পেসিদোম্হি অজ্জচারুদত্তেণ বসন্তসেণাসআসং তহিঁ অলঙ্কারণাঙ্ গণ্হিঅ, জধা—‘অজ্জমিত্তেঅ ! বসন্তসেণাএ বচ্ছো রোহসেণো অত্তণো অলঙ্কারেণ অলঙ্কারিঅ জণ্ণীসআসং পেসিদো, ইমস্স আহরণং দাদব্ব’, এ উণ গণ্হিদ্ব্ব’, তা সম-
 প্পেহি ত্তি । তা জাব বসন্তসেণাসআসং জ্জিএ গচ্ছামি ।
 পরিক্রম্যাবলোক্য চ আকাশি । কথং ভাবরেভিলো ! । ভো ভাবরেভিল !

(ছ) প্রেপিতীঃখি আর্থ্যচারুদত্তেন বসন্তসেণাসকাশম্, তবিন্ধলঙ্কারানি মৃচীত্বা, যথা—‘আর্থ্যমৌ তেয । বসন্তসেণয়া বতসী রোহসেণ আক্সনীঃলঙ্কারিণালঙ্কার্য জননীসকাশ প্রেপিত, অস্যা আভরণং দাতব্যম্, ন পুনর্য্চৌতব্যম্, তত্ সমর্পে’তি ।

(চ) প্রেপিত ইতি । তস্য বসন্তসেণায়া এব বার্তান্বেষণায় কৌটুগান্ত ইতি চতান্নানুসন্ধানায় । মৌ তেযস্বাদাখ্যৌ বিদূষক । শকটিকানিমিত্ত রোহসেনস্য ক্রীডনায় শুভ্রস্বর্ণশকটিনিক্ষাপার্থম্, তস্য রোহসেনস্যৈব নিমিত্তে, প্রদত্তানি বসন্তসেণায়া অর্পিতানি । চিরয়তি বিলম্বতে মৌ তেয ইতি শ্রেয় ।

অথ প্রথমবাক্যে বসন্তসেণাপদাত্ পূর্ব তদ্বার্তান্বেষণাবিতি তত্পদাবস্থানাৎ ‘তৌর্থে মদৌষে মজসেতুবস্মাত্’ ইत्याদিদর্পণীদাহরণবত্ অস্মাদধ্যপদতাদৌষ, স চ ‘প্রেপিতস্য ময়া বসন্তসেণাবার্তান্বেষণায় মৌ তেযস্বত্সকাশম্’ ইতি পাঠে সমাধেয় ।

(৫) গাড়ী টেয়ারি করিবার জন্ত, বসন্তসেণা রোহসেনকে যে অলঙ্কারগুলি দিয়াছিলেন, তাহা কিরাইয়া দিবার জন্ত এবং বসন্তসেণার শব্দ মইবার জন্ত, আমি টেম্বেয়েকে বসন্তসেণার নিকট পাঠাইয়াছিলাম । তা, তিনি (টেম্বেয়ে) বিলম্ব করিতেছেন কেন ?

তদনন্তর অলঙ্কার মইয়া বিদূষকের শ্রবেণ ।

किं निमित्तं तुमं उब्बिगो उब्बिगो विअ लक्खीअस्सि ? ।
 आकर्णं । किं भण्णस्सि ? “पिअवअस्सो चारुदत्तो अधिअरण-
 मण्डवे महाइदो त्ति ? ।” ता ण्हु अप्पेण कज्जेण होदव्वं ।
 विचिन्ता । ता पच्छा वसन्तसेणासत्थास गमिस्सं । अधिअरण-
 मण्डवं दाव गमिस्स । परिक्रम्यावलीक्य च । इदं अधिअरणमण्डवं,
 ता जाव पविमामि । प्रविश्य । सुहं अधिअरणभीइआणं ? ।
 कहिं मम पिअवअस्सो ? । (छ)

तदयावत् वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि । कथं भावरंभिल । भी भावरंभिल ।
 किं निमित्तं त्वमुद्विगं उद्विगं इव लक्ष्यसे ? । किं भण्मि ? प्रियवयस्यारुदत्त
 अधिकरणमण्डपे शब्दायित इति ? । तत न खलु अन्येन कार्येण भवितव्यम् । तत
 पश्चात् वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि । अधिकरणमण्डपं तावत् गमिष्यामि । अयमधि
 करणमण्डपः, तदयावत् प्रविशामि । सुखमधिकरणभीजकानाम् ? । कस्मिन् मम
 प्रियवयस्य ? ।

(इ) विदू इति । तस्मिन् वसन्तसेनासकाश एव । अस्या वसन्तसेनाया ।
 तत्तद्भातः ।

आकाशं शब्दे विना पात्रमित्यर्थः । तथा च साहित्यदर्पण —

“किं ब्रवीषीति यन्नाशब्दे विना पात्रं प्रयोज्यते ।

श्रुत्वैवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥”

भावी विद्वान् । “भावी विद्वान्” इत्यमरः । रंभिलो गायकत्वेन प्राकपरिचित
 कथित् चारुदत्तवन्धुः । शब्दायित आहृतः । कार्येण प्रयोजनेन ।

(छ) विदूषकः । आर्षाचारुदत्त आनाके वसन्तसेनारं निकटं पाठाईया-
 छेन एव वनिशाछेन वे, “आर्षाटैमद्वेषः । वसन्तसेना, वन्त रोहसेनके
 निजेर अनकार दिदा अनइत करिदा जननीव निकटे पाठाईयाछिसेन ।
 ईश्वर अनकार किराईया भिते इहेवे, किञ्च अश्न करा इहेवे ना, अउ-

অধি । নন্দে প তিষ্ঠতি ।

বিদূ । বদন্ত ! সোস্ত্রি দে ? । (জ)

চারু । ভবিষ্যতি । (ভ)

বিদূ । অবি ক্লেমং দে ? । (জ)

চারু । এতদপি ভবিষ্যতি । (ট)

(জ) বদন্ত ! স্তম্ভি তে । (জ) অপি ক্লেমং তে ? ।

(জ) বিদূ ইতি । স্তম্ভি মদ্রলং তে ইতি কাঙ্ক্ষয়মিহ প্রঃ ।

(ভ) চারু ইতি । ভবিষ্যতীত্যনেন বর্তমানি অস্তসি বর্তত ইতি ধ্বনিতম্ ।

(জ) বিদূ ইতি । ক্লেমং সর্বতো রক্ষা, ন কাচিদপি বিপত্তিরিত্যর্থঃ । “ক্লেমং কল্যাণরক্ষণীঃ । ক্লেমা চণ্ডা” ইতি-বিকাণ্ডশ্লোকঃ ।

এব অনকারগুলি লইয়া, সেইখানে গিয়া সমর্পণ করি ।” তা, বসন্ত-সেনার নিকটেই যাই । (পাদক্ষেপপূর্কক দর্শন করিয়া, শূন্তে) বিদ্বান্ রেভিজ যে ! । হে বিদ্বন্ রেভিজ ! আপনাকে অত্যন্ত উদ্ভিগ্নের জায় লক্ষ্য করিতেছি কেন ? । (শুনিয়া) কি বলিলেন—“প্রিয়বদন্ত চারুদত্তকে বিচারালয়ে ডাকান হইয়াছে, এই জ্ঞাত ।” তা, অল্প ঘটনা হইবে না । (চিন্তা করিয়া) স্তত্রাং বসন্তসেনার নিকট পরে যাইব, (আগে) বিচারালয়েই যাই । (পাদক্ষেপপূর্কক দর্শন করিয়া) এই বিচারালয়, তা, প্রবেশ করি । (প্রবেশ করিয়া) বিচারকমহাশয়দিগের মঙ্গল ত ? । আমার প্রিয়বদন্ত কোথায় ? ।

অধিকরণিক । এই যে রহিয়াছেন ।

(জ) বিদূবক । বদন্ত ! আপনার মঙ্গল ত ? ।

(খ) চারুদত্ত । হইবে ।

(গ) বিদূবক । আপনার সব দিক্ দক্ষা আছে ত ? ।

(ট) চারুদত্ত । ইহাও হইবে ।

विदू । भी वयस्य । किं निमित्तं उच्चिगो उच्चिगो
विद्यन्न लक्ष्मोअसि ? कुतो वा महाइदो ? । (ठ)

चारु । वयस्य ।

मया खलु नृशसेन परलोकमजानता ।

स्त्री रतिर्वाविशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥३०॥

(ठ) भी वयस्य । किं निमित्तमुच्चिग उच्चिग इव लक्ष्यसे ? कुतो वा शब्दायित ? ।

(ट) चारु इति । अत्रापि पूर्ववदव्याख्यानान् ध्वनिज्ञेय ।

(३) विदू इति । कुत कस्याहेती । शब्दायित आहृत ।

मयेति । नृशसेन घातुकेन, परलोक नरकाख्यलीकान्तरम्, अजानता, स्त्रीइत्यायां
कृतया घोरनरकयातना भवतीत्युभयमानिनेत्यर्थ, मया खलु स्त्री काचिन्नागी वा अथवा
स्त्रीमात्रकथनेन किमित्यर्थ, अविशेषेण अपार्थक्येन, रति मदनभार्येव लौकीत्तर-
सौन्दर्यात् साक्षात् कामभार्येवत्यर्थ, शेषम् एतद्वाक्यावशिष्टांश मारितेति पदमित्यर्थ,
एष नयनभङ्गा निर्दिश्यमानो जन शकार इति तात्पर्यम्, अभिधास्यति वत्यति ;
नितात्नामद्बलव्यञ्जकत्वात् निरतिशयनिष्ठुरतानूचकत्वात् गुरुतरपापप्रत्यायकत्वाच्च मारितेति
पद मया नीचारयितु शक्यत इति भावः । अतएव तद्विचारार्थमनेनाधिकरणिकेन
शब्दायित इति समुदायाग्रयः ।

अत्र "मया कथमपि न मारिता" इति विशेषप्रतिपत्तये स्त्रीइत्याहपस्य अनिष्टार्थस्य
शेषमित्यादिना सूचितेन मारितेति पदेन विध्याभ्यासकरणात् आक्षेपालङ्कारभेद "अनिष्टस्य
तद्यार्थस्य विध्याभ्यास परी मत" इति दर्पणलक्षणान्, तथा रतिवसन्सेनयोर्भेदेऽपि
अभेदाध्यवसायादतिशयोक्ति इतीयाइ' द्वैकानुप्रासी उच्यनुप्रासय इत्येतेषा मियो
निरपेक्षतया ससृष्टि' ।

"उपकृत बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादिदर्पणीदाहरणवत् वक्तव्यार्थस्य अत्यन्तासम्भवता-
नूचनाय गुरुतरदुःखधीभान् स्त्रीकारोक्तिरियम् । अतएव तद्वदेव "नाह नृशस न वा

(ठ) विदूषक । वयस्य । आपनाके अत्राश्र उच्चिग्रेण श्राय लक्ष्य
करितेहि केन ? डाकानई वा इहेवाछे केन ? ।

विदू । किं किं । (ड)

चारु । कर्णे । एवमेवम् । (ढ)

विदू । को एव् भणति ? । (ण)

चारु । सञ्ज्ञया शकार दर्शयति । नन्वेप तपस्वी हेतुभूतः,

कृतान्तो मां व्याहरति । (त)

(ड) किं किम् । (ण) क एव भणति ? ।

परलोकानभिज्ञ, अतएव हि मा स्वी न मया मारिता" इति वस्तु व्यन्यते । अतएवात्र मनोरथो नाम नाव्यलक्षणम् । यथा दर्पणे—

"मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिभङ्गाकारेण यत्" इति ॥३०॥

(ड) विदू इति । किं किमिति हिदृश्या महानुभवी व्यन्यते ।

(ढ) चारु इति । एवमेवम् अलङ्कारापरहणार्थं मया वसक्तसेना व्यापादितेयने-
नानेन प्रकारेण मां प्रत्यभियोग इत्यर्थः । कर्णे कथनस्तु तादृशम्याने तर्थात् व्यवहारात् ।

(ण) चारु इति । सञ्ज्ञया अङ्गुलीसङ्केतेन । तपस्वी सुद, हेतुभूत प्रत्यक्षत
इति शेषः । कृतान्तो देवम्, व्याहरति उक्तमर्थे ब्रवीति । देवं विना मादृशस्य विपत्ती-
करणे अस्य सुद्रव्य का शक्तिरिति भावः ।

चारुमन्त्र । वदन्तु । नृशंस एवः परलोकानभिज्ञ आसि, एकटी
झीके, अथवा मान्सां प्रतिदेवोके— । एहे व्यक्ति अवशिष्टे अंश
बनिवे ॥३०॥

(ड) विदूयक । किं किं ।।

(ढ) चारुमन्त्र । (कर्णे) एहेरूप एहेरूप ।

(ण) विदूयक । के एकरूप बने ? ।

(त) चारुमन्त्र । (अङ्गुलिसङ्केत द्वारा शकारके स्नेहाईमेन) । एहे
सूत्र लोखटा हेतु बटे, (किन्न वास्तविक पक्षे) देवबटे आमाके एहे कथा
बनितःहन् । ।

বিদূ। জনানিকম্। এষ্ব' কীস ণ ভণীঅদি গহং গদে
ত্তি ?। (য)

চারু। উচ্যমানমপ্যবস্থাটোপান্ন গৃহ্যতে। (৬)

বিদূ। ভী ভী অজ্জা। জেণ দাব পুরদ্ধাবণ-বিহারারাম-
দেউল তড়াগ-কূব-জুব্বেহিং অলঙ্কিতা গুঅরী উজ্জব্বেণী, সো
অণোসী অত্যকল্লবত্তকারণাদো এরিসং অকজ্জ' অণুবিট্টি
ত্তি ?। সক্রীথম। অরে রে কাণেলীসুদা। রাঅস্সাল-মপ্ঠা-
ণায়া। উস্সুঙ্কলআ! কিদ-জণ-দোসমপ্ঠয়া। বহু-সুবস্শ-

(য) এত কোন ন মপ্যতে গিহ গতেতি ?।

(খ) ভী ভী আর্থা। যেন তাবত্ পুরস্থাপন বিহারারাম দেবকুল তড়াগ কূপ-
যূর্পরলঙ্কিতা নামরী উজ্জব্বেণী, স অণীম, অর্থাৎকল্লবর্ত্তকারণাদীভিন্নমকার্যমভূত্বি-
ত্তীতি ?। অরে ই কাণেলীসুদা। রাজস্যালসস্থানক। উস্সুঙ্কলক। ক্রতজনদীপ

(৬) চারু ইতি। অবস্থাটোপাত দারিদ্রাদয়ায়া সর্বাভ্যর্থলটোপাত্ ন গৃহ্যতে
নিচারপতিনা সত্যতয়া নাত্তীক্রিয়তে।

(খ) বিদূ ইতি। পুরস্থাপন পথিকদর্শিত্বাদিনিবাসার্থে ভবননির্মাণম্, বিহারী
বৌদ্ধভবনম, শ্রামণ উপবনম্, দেবকুল দেবগৃহম্, তড়াগী হৃৎস্বলাশয়, কূপ স্র-
জলাশয়, যুপী যন্ত্রীয়কাষ্ঠক্ৰীণ যন্ত্র ইত্যর্থ' নৈ তেষা নিষ্কার্যে'রিত্তি তাত্পর্যম্।
অণীম, নির্ধনতয়া অপ্রমু সন্, অর্থাৎকল্লবর্ত্তকারণাত অবস্থায়িধনহেতী, ইংম

(খ) বিদূষক। (চারুদত্তের প্রতি চূপি চূপি) এইরূপ বলনে নাই
কেন ? যে বাড়ী গিয়াছে।

(৬) চারুদত্ত। বলিয়া থাকিলেও, অবস্থার দোষে গ্রাথ করেন
নাই।

(খ) বিদূষক। ওহে ওহে মহাশয়গণ। যিনি পথিক ও দরিদ্র-
গণের বাসের জন্য ভবননির্মাণ, বৌদ্ধশালা, উচ্চান, দেবগৃহ, পুষ্করিণী,

মণ্ডিত-মক্কেডা ! মণ মণ মম অগদী, জো দাখিঁ মম
 পিঅবয়স্কো কুমুদিদং মাধবীলদং পি আকিষ্টিয় কুমুমাভচয়'
 ণ করেদি, কদাচি আকিষ্টিদাএ পল্লবচ্ছ্বেদী ভোদিত্তি, সৌ কধ'
 এরিসং অকজ্জং 'লহসলীঅবিরুদ্ধ' করেদি ? । চিহ্নং কুষ্টি-
 পুত্তা ! চিহ্নং জাব এদিণা তব হিঅস্কুষ্টিলেণ দরুহকট্টেণ
 মত্থয়' দে সদাখুগ্গ' করেমি । (ঘ)

ভাষ্য । বহুসুবর্ণমণ্ডিতমক্কেডক । মণ মণ সমাযতঃ, য প্রদানী মম প্রিয়বয়স্কঃ
 কুমুদিতা মাধবীলতামপ্যাক্তব্য কুমুমাভচয়' ন করোতি আকটতয়া পল্লবচ্ছ্বেদী ভব-
 তীতি, স কধমীহ্রস্মকাব্যমুম্বয়লীকবিরুদ্ধ' করোতি ? । তিহ্নং কুষ্টিপুত্ৰ ! তিহ্নং,
 যাবদন্তেন তব হৃদয়কুটিলেন দরুহকাট্টেন মস্কতং তে শতস্বৰুহে করোমি ।

স্বীহ্নব্যাক্ষপন, অকার্যমপ্রশস্তকর্ষ, অন্তিহ্রতীতি কাঙ্ক, কথমপি নানুতিহ্রতীত্বর্ষঃ ।
 কাথীশীতি শকারামানুর্নাম সা চ কুষ্টিটাসীদিতি তত্শ্রুতসম্বোধনে নিন্দা অজ্যতি ।
 লঙ্কডুলক । শ্রান্তলোকস্বভারাদিমিত্রনয়িতসমভাব । ক্রতী জনানা দৌধৌ যেন স
 ব্যাধৌ মণ্ডয়তি তত্শ্রুতস্বোধনম্, বহুমি: সুবর্ণৈ: স্বর্ণালঙ্কারৈর্মণ্ডিতৌ ভূষিতযাচৌ
 মক্কেটক, কুমুদিতদ্বানরুহেতি তত্শ্রুতস্বোধনম্ । লভয়শীকবিরুদ্ধ নিন্দাপাধ্যামিহামুব
 বিরুদ্ধম্ । তব হৃদয়বন্ কুটিলেন বক্শেণ, দরুহকাট্টেন মর্দীয়কাট্টনির্মিতলগুপ্তেন ।
 রূপ ও যজ্ঞাশ্রয়ানপ্রভৃতি ববিয়া, এই উচ্ছ্বসিনী নগরীকে অলঙ্কৃত কবিশ্রা-
 ছেন, তিনি এগন ধনাভাবে প্রভাবহীন হইয়া, অচিবহ্যায়ী ধনের
 নিমিত্ত, এইরূপ অকার্য্যেব অহুষ্ঠান করিতে পাবেন কি ? । (ক্রোধের
 সহিত) ওরে বে কাণেলীর পুত্র ! বাজাব শানা সংস্থান । উচ্ছ্বসন !
 লোকের দোষকারী ! ভগ ! বহুবর্ষকুমিত বানব ! তুই বন্ বন্
 আনার সম্মুখে বন্ । আকর্ষণ করার পল্লব ছিন্ন হইতে পারে এই
 আশঙ্কায়, আমার বে প্রিয়বয়স্ক, পুষ্টিত মাধবীলতাকেও, আকর্ষণ
 কবিশ্রাও, পুষ্টি চন্দন করেন না, তিনি এইরূপ উচ্ছ্বসলোকবিরুদ্ধ অকার্য্য

শকার: । সক্রীধম্ । সুগ্ণন্তু সুগ্ণন্তু অজ্জমিগ্গা । চালু-
টত্চাক্কেণ গহ মম বিবাদে ববহালে বা, তা কীগ এগে কাকপদ-
শীগমত্থকা মম গিলে গদখুগ্গে কলেদি ? । মা টাব লৈ
দাশীএ পুত্তা । দুহবহুকা ।। (ন)

বিদূষকী দণ্ডকাঠমুদয় পূর্বাঙ্ক পঠতি । শকার' সক্রীধমুত্থায় বাডয়তি ।
বিদূষক প্রতীপ তাডয়তি । অন্বীন্য তাডয়ত । বিদূষকস্য কথদেগাদাভরণানি
পতন্তি ।

শকার । তানি গহীত্বা হহা সনাধমম্ । পেক্বন্তু পেক্বন্তু অজ্জা ।

(ন) গ্ণন্তু গ্ণন্তু আত্থমিত্থা । চাহদণে মম মম বিবাদে ব্যবহারে বা,
তত্ কন এম কাকপদশীঘ মমক মম গির শতখুগ্গ কগেতি ? । মা তাবন র্
দাম্মা পুব । দুহবহুকা ।।

(ন) শকার ইতি । কাকপদবত্ কাযসচরণবত বিঘম ক্রমিকবুদ্র বা গীধে
গির মমকম্ব যম্ম তনসম্বীধনম্ । শকারবচনাৎ গীর্ঘমমকতি বিহক্তি । মা
তাবন পুনরৈ মযতি গীঘ ।

কি কবিয়া করিবন ? । থাক্ রে কুট্টনীর্ ছেলে । থাক্ , তোব মনেব
ছায় কুটিল এই দণ্ডকাঠ দিয়া তোর নাথা শতখণ্ড করিব ।

(ন) শকার । (হোধের সহিত) সভাপ্রববর্ণণ । শুভন শুভন ।
চারুদত্তেব মদ্র আমার বিবাদ বা নোকদ্দমা , তা, কাকেব পায়েব ছায়
সকু নাথা এই লোকট, আমাব মাথা শতখণ্ড করিতে চায় কেন ? ।
এবে বানীর পো । ছুট্টবানু' ফেব গুরূপ বনিস্ না ।

(বিদূষক, দণ্ড উত্তোলন কবিয়া পূর্কোঙ্ক পাঠ করিব । শকার,
ক্রোধেব সহিত উঠিয়া প্রহাব করিব । বিদূষক প্রতিপ্রহার করিব ।
পরস্পর প্রহার করিতে লাগিল । বিদূষকের কন্দেশ ইহাতে অন্যকার
ওলি পড়িয়া গেল ।)

ଏତେ କ୍ଷୁ ତାଂ ତବଶିଖିଣୀଂ କୈଳକା ଅଲଙ୍ଘାଳା । ଧାରଦତ୍ତମୁହିଷ୍ୟ ।
 ଝମଶ୍ଚ ଅତ୍ୟକ୍ଳବତ୍ତଶ୍ଚ କାଳୀନାଦୋ ଏଶା ମାଲିନୀଦା ବାବାଦିଦା
 ଅ । (ପ)

ଅଧିକୃତାଃ ସର୍ବେ ସ୍ତ୍ରୀମୁକ୍ତାଃ ସ୍ଥିତାଃ ।

ଚାରୁ । ଜଗାନ୍ତିକମ୍ ।

ଅୟମେବଂବିଧି କାଳେ ଦ୍ରଷ୍ଠୋ ଭୃପଣାବିସ୍ତରଃ ।

ଝକ୍ଷାକଂ ଭାଗ୍ୟଜ୍ଵେପମ୍ୟାନ୍ ପତିତଃ ପାତୟିଷ୍ୟତି ॥୩୧॥

(ପ) ମୁଁ ଚଳାଁ ମୁଁ ଚଳାମାର୍ଥାଃ । ଏତେ କ୍ଷୁ ତସ୍ୟାକ୍ତପକ୍ଷିନ୍ୟା ଅଳଙ୍ଘାଳାଃ । ଅତ୍ୟ
 ଅତ୍ୟକ୍ଳବତ୍ତଶ୍ଚ କାରଣାଦିଦା ମାରିତା ସ୍ତ୍ରୀପାଦିତା ଚ ।

(ପ) ଶକାର ଇତି । ଶାଧ୍ଵସିନ ଧର୍ଯ୍ୟନ ସଞ୍ଜିତି ସମାଧ୍ଵସମ୍ । ଶ୍ଵଦମେବ ସ୍ତ୍ରୀପାଦିତାସ୍ୟ
 ଅଳଙ୍ଘାଳାଦର୍ଶନେନ ସ୍ତ୍ରୀସ୍ତ୍ରୀବାପରାଧଂକାରଣାନ୍ତୁ ସ ଧ୍ଵସମିତି ବୌଧ୍ୟମ୍ । ତସ୍ୟାକ୍ତପକ୍ଷିନ୍ୟାଃ ଶ୍ରୀଚ୍ୟାସ୍ୟା
 ବଚନସିନାସା ।

ଅୟମିତି । ଅୟ କଂ ମମେତ୍ୟର୍ଯ୍ୟଂ, ଭାଗ୍ୟସ୍ୟ ଅନୁକୂଳଦୈବସ୍ୟ ବୈପମ୍ୟାନ୍ ବୈପରୀତ୍ୟାନ୍ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନୀ-
 ଦିତି ତାମ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ଏବ ବିଧି କାଳି ମୟପରାଧଂବର୍ତ୍ତନଂସମୟେ, ପତିତସ୍ତବ କଂକାନ୍ତୁ ବିସ୍ତରଃ, ଦ୍ରଷ୍ଠୋ
 ବିଚାରପଦାଦିଭିଃ ସ୍ଵର୍ଗମେଶ୍ଵରଲୋକିତଃ, ଅୟ ଭୃପଣାବିସ୍ତରଃ 'ଅଳଙ୍ଘାଳାଚ୍ଚମୁହ', ପାତୟିଷ୍ୟତି
 ବିପତ୍ନମଗର୍ ମାମିତି ଶ୍ଵପ', ପତଂଦର୍ଶନେନ ଝମ ପରାଧମ୍ ଦ୍ରଷ୍ଠନିୟମଂକାଦିତି ଭାବଃ ॥୩୧॥

(ପ) ଶକାବ । (ସେହି ଅଳଙ୍ଘାଳାଗୁଣି ନହେଉ, ଦେଖିଦା, ତଥେବ ନହିତ)
 ମନ୍ତ୍ରାଗଣା! ଦେଖୁନ ଦେଖୁନ, ସେହି ହତଭାଗିନୀବ ଏହି ଅଳଙ୍ଘାଳାଗୁଣି ।
 (ଚାକ୍ରଦଣ୍ଡେର ପ୍ରତି) ଅଚିରହାସୀ ଏହି ଧନେର ଉକ୍ତହେ ବସନ୍ତସେନାକେ ଆଗେ
 ପ୍ରହାର କରିଛାଛେ, ପରେ ଧନ କରିଦା ଫେଲିଗାଛେ ।

(ମକଳ ବିଚାରକଗଣ ଅଧୋନୁଃପ ଅବହାନ କରିତେ ଲାଗିଲେନ ।)

ଚାକ୍ରଦଣ୍ଡ । (ବିଦୁଷକେର ପ୍ରତି ଚୁପି ଚୁପି)

ଆମାର ଦୁର୍ଭାଗାବଣତଃ ଏହିରୂପ ସମୟେ ଏହି ଅଳଙ୍ଘାଳାଗୁଣି, ମକଳେର ଦୃଷ୍ଟି-
 ଣେତେର ହେଉ, ମତିତ ହେଉ, ଉତରାଂ ସାମାକେଷ ମାତିତ କରିବେ ॥୩୧॥

শ্ৰেষ্ঠিকায়স্বী । বিলোক্য বচনসেনামাতরমুদ্বিষ্য । অবহিদা দাব
অজ্ঞা এদং সুবস্মভগডম্ অবলৌপদু, সৌ জ্জীব এসৌ ণ
বেত্তি । (ব)

বৃদ্ধা । অবলোক্য । সরিসৌ এসৌ, ণ উণ সৌ । (ম)

শকার: । আং বুড়ুকুট্টিণি ! অকলীহিঁ মন্তিদং বাআ
মুক্টিদং । (ম)

(ব) অবহিতা তানত্ আর্ঘ্যং এতত্ সুবর্ণভাটকমবলীকযতু, তর্দবেদ ন বেতি ।

(ম) সহস্র এপ, ন পুন. স. ।

(ম) আ হৃদুকুট্টিণি । অধিষ্ঠা মন্তিত, বাবা মুক্তিদম্ ।

অয়মপরী যচ্: উল্লিখত উদিত: । এবচ্চ বৃহস্পতেরস্নগমনমেব সর্জ্বধা সম্ভবপরম্, তথা
শকারেণাভিযুক্তস্য নষ্টধনতয়া প্রদীপস্য অ চারুদত্তস্য পার্থে ধূমকেতুগিব তদমঙ্গলতুচ্ছক:
অয়মলঙ্কারসমূহ উপস্থিত ইতি চারুদত্তস্যায়স্নগমনমেব সম্ভবপরমিতি ভাব ।

অতএবান অপ্রস্তুতাত্ সমাত্ প্রস্তুতস্য সমস্য প্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রমাণালঙ্কার: শ্রীতৌপমযা
সঙীর্থ্যন্তে ।

অঙ্কারেকবিরুদ্ধত্বাদিফল জ্যোতিষশাস্ত্রেন্দুসম্বোধয়ম্, বিস্তারভয়াত্র লিখিতম্ ॥২২॥

(ম) শকার ইতি । অক্রমমুক্তমিদম্ । ক্রমন্ত অধিষ্ঠা মুক্তিদম্, বাবা

অধিকরণিক । কষ্টে, হায় ! কি কষ্টে ।

বিরুদ্ধভাবে মদনকর্ডক আক্রান্ত এবং ফীণ বৃহস্পতির পার্থে
ধূমকেতুর জায় এই আন একটা গ্রহ উন্মদ পাইয়াছে ॥৩৩॥

(ব) শ্রেষ্ঠী ও কাষস্থ । (দেবিয়া, বসন্তসেনার মাতার প্রতি)
আপনি মনোবাঁগ করিয়া, এই অলঙ্কারগুলি দেখুন যে, এগুলি সেই
অলঙ্কারই কি না ।

(ম) বৃদ্ধা । (দেবিয়া) এগুলি, সেই অলঙ্কারেরই সমূহ বটে, কিন্তু
তাহারই নহে ।

হুতা । হুতাস । অবেহি । (য)

শ্ৰেষ্ঠিকায়স্থো । অপ্রমত্ত কধেহি, সা জ্জিব এসো ণ
বেত্তি । (র)

হুতা । অজ্জ । শিষ্পিকুসলদাএ অীবন্ধেদি দিট্টিং, ণ
চণ সো । (ল)

অধি । ভদ্রে । অপি জানাসি এতান্যাভরণানি ? । (ব)

(য) হুতায় । অপেহি ।

(র) অপ্রমত্ত কথয় স এব এষ ন বতি ।

(ল) আর্থ্য । শিষ্পিকুসলতয়া অববধ্নাতি হৃষ্টম্ ন পুন স ।

মন্দিরমিতি । তথা চ অচিধ্যা মুকিত মূলবদাচরিত শব্দার্থ্যো ন হৃষ্টমিত্যর্থং
বাচ্যে বাক্যেন মন্দির "সহস্র এষ ন পুন স" ইত্যুক্তম্ । তথা চ অচিধ্যা হৃষ্টবেদনা
নৈব জ্ঞয়া, এতেষা তদলঙ্কারত্বাদবতি ভাব ।

(র) শ্ৰেষ্ঠি ইতি । অপ্রমত্ত সাবধানম্ অখিন্ মনোযোগপূজকমিত্যর্থং ।

(ল) হুতা ইতি । শিষ্পিন এতত্রিংশোৎকারকস্য কুশলতয়া নৈপুণ্যেন হৃষ্টি
মম নয়নম্, অববধ্নাতি শাটমাসন্নয়তি, পরমদুঃসহম ইতি ভাব ।

(ব) অধি ইতি । জানাসি পরিধিনীচি ? ।

(ন) শকার । আ বৃক্ষকুট্টৈনি । তুনি নয়নধারা বলিলে, বাকাধারা
মুক হইলে । (টীকা স্রষ্টব্য)

(য) বৃক্ষা । হুতাঙ্গা । দ্বয় হ ।

(র) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ । সাবধানে বলুন, এগুলি সেই অলঙ্কারই
কি না ।

(ল) বৃদ্ধা । শিল্পীর নৈপুণ্যবশতঃ দৃষ্টি আকর্ষণ করিতেছে বটে,
কিন্তু তাহাই নহে ।

(ব) অধিকরগিক । ভদ্রে । আপনি এই অলঙ্কারগুলি চেনেন ? ।

वृद्धा । एषं भणामि,—एह एह अणभिजाणिदो ऋहवा
कदावि सिप्पिणा वडिदो भवे । (श)

अधि । पश्य येष्ठिन । ।

वस्वत्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं

रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्विस्य ।

दृष्टः क्रियामनुकरति हि शिल्पिवरः

सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम् ॥३४॥

(श) ननु भणाम—न खलु न खलु अनभिज्ञत, अथवा कदापि शिल्पिना
घटतो भवेत ।

(श) वृद्धा इति । न खलु न खलु अनभिज्ञत अपि तु अभिज्ञत परिचित एवे
त्यर्थः । शिल्पिना घटितो भवेत् मम वस्त्रमेतया एव निमित्तमिति उच्यते ।

वस्त्रिति । कृत्विस्य कारणेन निर्गतस्य कृतनिष्पन्नस्य रूपस्य यस्य कस्यचिदाकारस्य
तदापि भूषणगुणस्य सुन्दरालङ्कारस्य चेत्यर्थः । सन्त्यनि चतुरूपणि, दत्ततराणि अकार-
भूषणदीनि चत्वनि वस्तुनि नूनं निमित्तं भवन्ति हि दद्यन्तु शिल्पिवरः कृतहस्ततया
शिल्पिर्नैव दृष्टः, दृष्टः पदार्थानामवलोक्य क्रियां तत्कालम् अनुकरोति तदनुहस्यमेव
वस्त्रात् निवृत्त इत्यर्थः सूतः । घटतो सादृश्यं दृष्टमेव अथवादिभिः सर्वैः प्रत्यक्षी-
कृतमेव । अतएव तन्निवृत्तमेतया एवाभिमतिं निर्दिशन् न उच्यते तदर्थेन चत्वनि
स्याथैवपि शिल्पिभिरेवा घटनसम्भवादिति भावः ।

अथापत्तुतक्रियासमस्य भिद्यन्तु प्रतुतवसत्रमेतयालङ्कारक्रियारूपविशेषप्रतीतिप्रसूत
प्रसूतलङ्कारः । तथा सन्त्यमेव दृष्टम् इति वक्तव्ये पूर्ववत् वीर्यस्य कृतहस्ततयेति
पश्य पारोक्ष्यत् सन्त्यवदव, स च "दृष्टः क्रियामनुकरोति हि दद्यन्तो सादृश्यमेव

(श) वृद्धा । आनि उ वनितेहि—इति ये चिनि ना, एतन् नष्टे,
अथवा, कथनं शिल्पो गृहार्थेण वाक्ये ।

अधिकव्यक्ति । पश्य श्रेष्ठी । ।

যে ঠিকায় স্থায়ী । অজ্জচারুদত্তস্ম কীরকাদ্' এদাদ্' ? । (ঘ)

চারু । ন খলু ন খলু ।

যে ঠিকায় স্থায়ী । তা কস্ম ? । (স)

চারু । ইহাত্ৰ ভবত্ব্যা দুহিতুঃ । (হ)

যে ঠিকায় স্থায়ী । কথং এদাদ্' তাৎ ত্রিশ্রীশ্চ' গদাদ্' ? (জ)

চারু । एवं গতানি । আঁ ইদম্ । (ক)

(ঘ) আত্মচারুদত্তীয় স্মৃতানি ? ।

(গ) তৎ কস্য ? ।

(ঘ) কথমেতানি তস্য বিদীম্য গতানি ? ।

তু তদধীনিক্রিয়ং হৃদম্" ইতি পাঠেন সমাধেয় । কথমেতানি নৈব সমন্যতু দুঃখদুঃখ-
লভ্যেপি দুঃখদুঃখস্বীকৃতির্ভেদস্য যাদিত্তি নর্ধং তদুৎকরণত দৌঘ ।

বসন্ততিলকা হৃতম্ ॥২৪॥

(ঘ) চারু ইতি । ইহ অক্ষরীষ স্মৃতি বিদ্যমানতয়া ইতি ঐশ, অত্র ভবত্ব্যা
সমন্যতয়া হৃদয়ে, দুহিতু বন্যতয়া বসন্তসীনায়াঃ ।

(ক) চারু ইতি । এবমনিব প্রকারিণ । অস্মিতি স্মৃতি । ইদম্ ইত্য ঘটন-

কৃত্রিম বে কোন আকৃতির অঙ্কন অথ আকৃতি এবং স্মরণ অন্যকা-
রের অন্তরূপ অথ অন্যকার, অবশ্যই হইতে পারে । কারণ, শিল্পীগণ
শিল্পানৈপুণ্যবশতঃ, একটী বস্তু দেখিয়া, তাহার নির্মাণের অঙ্কন
করিয়া থাকে, তাহার পর সেই বস্তুদ্বয়ের সমৃদ্ধই দেখা যায় ॥২৪॥

(ঘ) শ্রেষ্ঠী ও কাশ্ব । তবে এই অন্যকার গুণি আর্ঘ্য চ'রুদত্তের ? ।

চারুদত্ত । নানা ।

(স) শ্রেষ্ঠী ও কাশ্ব । তবে ক'হার ? ।

(হ) চারুদত্ত । এইখানে উপস্থিত এই মাননীয়া বৃদ্ধার কথার ।

(জ) শ্রেষ্ঠী ও কাশ্ব । এগুলি, তাহার বিচ্ছেদ প্রাপ্ত হইল কি

প্রকারে ? ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । अज्जचारुदत्त ! एत्थ सच्चं वत्तव्वं ।
पेक्ख पेक्ख । (ख)

सच्चेण सुहं क्वु लव्भइ सच्चालावि ण होइ पादई (१) ।
सच्चं त्ति दुवेवि अक्खरा मा सच्चं अलिण्ण गूहेहि ॥२५॥
चारु । आभरणानि आभरणीतीति न जाने, किन्त्वस्मद्-
गृहाणानीतानीति जाने । (ग)

(ख) आर्थ्यचारुदत्त ! अत्र सत्यं वक्तव्यम् । प्रेषस्व प्रेषस्व ।

सत्येन मुखं खलु लभ्यते सत्यालापी न भवति पातकी ।

सत्यमिति हि अपि अक्षरे मा सत्यमलीकेन गूह्य ॥२५॥

मित्यर्थः । वसन्तसेनाया अभावे जीवनस्थानावश्यकता पय्यालीच्य स्त्रीकारोक्तिप्रायमुक्त-
मिदमिति बोध्यम् ।

सत्यमेति । सत्येन सत्यवाक्येन खलु मुखं लभ्यते लीकैरिति शेषः, सत्येन धर्मजन-
नात् धर्मेण च सुखीत्पादनादिति भावः । सत्यालापी सत्यभाषी जनः, पातकी न
भवति तत् कारणाभावादित्याशयः । सत्यमिति हि अपि अक्षरे सरहयात्मकद्वयोप-
हितमपि सत्यं जगत्सु सारमिति शेष, तत्र सत्यम्, अलीकेन अन्वृतेन मा निगूह्य न
तिरस्करु इत्यर्थः नितान्ततुच्छेन सारतिरस्करणस्यान्याथत्वादिति भावः ।

वैतालीयं नाम उच्यते ॥२५॥

(क) चारुदत्त । এইভাবে পাইয়াছে । ও! এইরূপ ঘটিয়াছে ।

(খ) শ্রেষ্ঠী ও কাশ্ব । আর্থ্যচারুদত্ত ! এখানে সত্য বলিতে
হইবে । দেখুন দেখুন—

সত্যে স্থখ পাওয়া যায়, সত্যবাদী পাপী হন না এবং "সত্য", এই
দুইটী অক্ষর হইলেও, ইহা জগতেব সাব; মিথ্যাধারা সেই সত্যকে
গোপন করিবেন না ২০৫।

(১) ...সচ্ছালাবি ণ হৌই পাব' ।

শকারঃ । উজ্জাণং পবেশিঅ পড়মং মালেশি, কবড়-কাবেড়ি-
আএ শম্মদং ণিগূহেশি । (ঘ)

অধি । আর্থ্যচারুদত্ত ! সত্যমभिধীয়ताम् ।

इदानीं सुकुमारोऽस्मिन् निःशङ्कं कर्कशाः कशाः ।

तव गात्रे पतिष्यन्ति महास्त्राकं मनोरथैः ॥৩৬॥

(ঘ) উজ্জাণং পবেশ্য প্রথমং মারয়সি, কপট-কাপটিকয়া সাম্প্রতং নিগৃহসি ।

(গ) চারু ইতি । আভরণানি ইমানলঙ্কারান্, আভরণানীতি ন জানে কেবলা-
লঙ্কারত্বেন নাভগচ্ছামি । তর্হি কিং জানাসৌখ্যাহ কিল্বিতি ।

(ঘ) শকার ইতি । কপটস্য স্বभावधूर्णस्य कापटिका इत्यव्यवहारस्तथा ।

इदानीमिति । सुकुमारो कौमले, अस्मिन् तव गात्रे, कर्कशाः कठिनाः, कशा
अथताडनाय व्यवहर्त्तव्या वेतदङ्गविशेषा, अस्त्राकं मनोरथैः “तव सर्वं धैव निष्कृतिर्भवतु”
इत्येवमभिलाषैः सह, निःशङ्कं निरुद्देशं तव भरणभयरहितं यथा स्यात्तथा इदानीं
पतिष्यन्ति तव गात्रे दारुणा वेतप्रहारा भविष्यन्ति अस्त्राकं तव निष्कृतिलाभाभिलाषा
अपि लीपं यास्यन्तीत्यर्थः ।

अथ सहीतिरलङ्कारः ॥३६॥

(গ) চারুদত্ত । এই অনঙ্কারগুলিকে কেবল অলঙ্কার বলিয়া যে
জানি তাহা নহে ; কিন্তু আমাদের বাড়ী হইতে আনা হইয়াছে, ইহা
জানি ।

(ঘ) শকার । প্রথমে উজ্জানে প্রবেশ করাইয়া খুন করিয়াছ, এখন
কপটাচারী হইয়া গোপন করিতেছ ।

অধিকরণিক । আর্থ্যচারুদত্ত ! সত্য বনুন ।

এখন নিঃশঙ্কভাবে আপনার এই কৌমল্য অঙ্গে, আমাদের অভি-
লাষের সহিত, কঠিন কশাধাতু পতিত হইবে ॥৩৬॥

চারু । অপাপানাং কুলে জাতি ময়ি পাপং ন বিদ্যতে ।

যদি সম্ভব্যতে পাপমপাপেন চ কিং মথা ॥৩৩॥

স্বগতম্ । ন চ মে বসন্তসেনাবিরহিতস্য জীবিতেন কৃত্যম্ ।

প্রথমম্ । ভোঃ । কিং বহুনা । (ঙ)

ময়া কিল নৃশসেন লোকদ্বয়মজানতা ।

স্বী রতিশ্চ বিশেষেণ শ্রেণমেযোঃমিধাস্ম্যতি ॥৩৮॥

অপাপনামিতি । অপাপনাং পুত্রেষাং কুলে জাতি ময়ি, পাপম্ উক্তস্বীকৃত্যাজনিত-
মিত্তে ভাব ন বিদ্যতে, ময়া অসন্তসেনাদিবাশ্রয় । তথাপি যদি পাপ তত্স্বীকৃত্যাজনিত
দুষ্কৃতম, সম্ভব্যতে ত্বয়া মন্যতে, তদা অজানেন তত্পাপহীনেনাপি ময়া কিং
মস্বীকৃত্যেন কিং প্রযোজন কিমপি নিশ্চয় । ভবৎপ্রতিচারকস্য পাপম্ভাবনেন সর্বত্রৈব
তত্পাপবনীয়তা জীবনপেষণা মম মরণমেব ঘেয় ইতি ভাব ।

অথ অস্মি পাপবিধমানত্ব ভাব প্রতি অপাপকৃত্বতত্ব উত্থিতি পদার্থ উত্থিক'
কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ॥৩৩।

(ঙ) স্বগতমিতি । জীবিতেন জীবনেন কৃত্য কার্য্য কিমপি প্রযোজন ন চেত্যর্থ, জীবনে কেবলতচ্ছীকৃত্ব স্থানুভবসম্ভবাদিতি ভাব ।

মরীতি । নৃশসেন কঠোর লোকদ্বয়মজানতা ইন্দ্রলীকে মরীচী নিন্দা পরলীকে চ
ঘোষাক ইত্যনুভবমর্শনৈবর্থ, ময়া কিল স্বী সা যৌচিত বিশেষেণ রতিস্বদনুসারত্ব,
এষ অমিথোক্তা শকার, শ্রেণম এতৎকথাবিশিষ্টাশ্রয় ব্যাপাদিনতি পদমিত্যর্থ, অমি-
ধ স্ম্যতি বদ্যতি । বসন্তসেনায়া অমাবে জীবনেচ্ছায়া অমাবাত মনু'মিচ্ছ্যেব স্বীকা-
রীক্ৰিয়ায়মিদম্ । তব চ ব্যপাদিনতি পদস্য স্বগমেমিধনি মিথৌক্তিদীষ, অস্ম-

চাক্রমন্ত । আমি, নিপাপ পূর্ষপুরুষদিগেব বংশে জন্মিরাছি, স্তত্রাং বস্ত্রতঃ আমাতে পাপ নাই । তবে আপনি যদি পাপের সম্ভাবনা করেন, তবে পাপবিহীন হইলেও আমাদ্বারা কি হইবে ৩৩।

(ঙ) (স্বগত) বসন্তসেনাবিহীন আমার জীবনেব প্রয়োজন নাই । (প্রকাশে) মহাশয় । অধিক বলিয়া কি হইবে ।

शकारः-। वावादिदा । अले ! तुमः पि भण—“मए
वावादिदा” त्ति । (च)

चारु । त्वयैवीक्तम् । (छ)

शकारः । शुण्धि शुण्धि भट्टालका ! एदेण मालिदा,
एदेण ज्जेव शंगए छिग्गे । एदश दलिह्चालुटत्तश शालीले
दण्डी धालोअदु । (ज)

(च) व्यापादिता । अरे ! त्वमपि भण—मया व्यापादिता इति ।

(ग) अणुत अणुत भट्टालकाः । एतेन मारिता, एतेनैव मशयन्दित्रः । एतस्य
दग्निं चारुदकस्य शालीरी दण्डी धर्यताम् ।

एत्याधामाकन एव च प्रदीपकत्व स्यादित्यती व्यापादितेति पदामिधानभारः शकारोपदि
समर्पित इति धीध्यम् ।

अथ प्रस्तुतायाः स्त्रिया अप्रस्तुतादाय इति क्वचित्स्यापादितेत्कविश्याभिरुक्त्याहीपक-
मलद्वारः पूर्व्ववदनुप्रासार्थेति क्वचित् ॥१८॥

(च) शकार इति । “ईधमेवाऽभिधस्यति” इती इतकरणत् तच्छेधमेवाह व्यापा-
दितेति ।

(ख) चारु इति । कृतं पुनर्कदुर्गः प्रदीपनभाव इत्य शब् ।

(ग) शकार इति । भट्टालका राजनः राजपतिनिधित्वेन राजस्यानीया विधाःका
इत्यर्थः । “राजा भट्टवधी ईव.” इत्यमरः । मशयन्दित्र—“अनेन मारिता न वा”
इति रुन्देरी दूरीकृतः । व्यापादितेति पदस्य स्यदकनभिधनेऽपि क्वदुपनि रदधन-

नुशंस एवं हेहलोकं च परलोकं अनभिज्ञ आसि, एकेही श्लोक
एवं ताहार प्रति अश्वरागके,—अवशिष्टे हेनि वनिवेन ॥१८॥

(घ) शकार । नष्टे करिशाहि । अरे ! तुमिच वन ये, “आसि नष्टे
करिशाहि ।”

(ङ) चारुनठ । तुमिहै उ वनिशाह ।

अधि । शोधनक ! यथाह राष्ट्रियः । भो राजपुरुषा !
गृह्यतामयं चारुदत्तः । (भ)

राजपुरुषा गृह्णन्ति ।

वृद्धा । प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु अज्जमिस्सा । जी दाव चोरेदि
अवहिदव्व इत्यादि पूर्वोक्त पठति । ता जदि वावादिदा मम दारिआ,
वावादिदा , जीवतु मे दीहाऊ । अणं च—अत्यि-पच्चत्यिणं
ववहारो, अहं अत्यिणी, ता सुञ्जध एदं । (ज)

(ज) प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु आर्यमित्राः । तद् यदि व्यापादिता मम दारिका,
व्यापादिता , जीवतु मे दीर्घायु । अन्यत्र अर्थप्रत्यर्धिनीर्व्यवहार, अहमर्थिनी, तत
मुच्यत एवम् ।

भारार्पणात् मया च तदभिधानादिति भावः । शारीरी दैहिक । आर्यतामवधार्यताम ।
दरिद्रतया अस्वार्थदण्डासम्भवादित्याशयः । अतएव दरिद्रविशेषण दत्तम् ।

(भ) अधि इति । राष्ट्रियो राजग्राह, यथाह यथार्थमेव ब्रवीति । अतएवास्य
शारीरी दण्ड एव मया विधेय इति भावः । अतएवाह भो इत्यादि ।

(ज) वृद्धा इति । व्यापादितैव भवत्वित्यर्थः । इयन्तु सम्प्रतुक्ति । दीर्घायु-
यारुदत्त । अन्यत्र चारुदत्तस्य प्राणदण्डाभावेन जीवने अपरत्र कारण विद्यत इत्यर्थः ।
अर्थप्रत्यर्धिनीर्वादिप्रतिवादिनीरेव व्यवहार प्रसिद्ध इति शेष , तत्र अहमेव अर्थिनी
वादिनी, इताया वसन्तसेनाया जननीत्वेन ततपत्नीयत्वात्, न पुन शकार उदासीनत्वेन

(ख) शकार । राजप्रतिनिधिगण । गुहन गुहन, इनिइ थून करिया-
हेन, इनिइ से मन्शच्छेद करिलेन । एथन एहे दरिद्र चारुदत्तव
शारीरिक मउ निर्देश करुन ।

(ग) अधिकरधिक । शोधनक । राजशासक, यथार्थे बलिग्राहेन ।
हे राजपुरुषगण । एहे चारुदत्तके धर ।

राजपुरुषगण धरिन ।

শকার: । অবেহি গব্ভদাশি ! গচ্ছ, কিং তব
 এদিণা ? । (ট)

অধি । আৰ্য্য ! গম্যতাম্ । হি রাজপুরুষা: ! নিষ্ক্ৰু-
 ময়তৈনাম্ । (ঠ)

বৃদ্ধা । হা জাত ! হা পুত্রয় ! । ইতি বৃদতি নিষ্ক্ৰুতা । (ড)

(ট) অবেহি গব্ভদাশি । গচ্ছ, কিং তব এতৎ ? ।

(ঠ) হা জাত ! হা পুত্রক ! ।

মাণ্ডিষ্ঠানীযত্বাদিত্যায় । তৎ সন্মাত্ বাদিন্যা মম প্রার্থনাবসাদিত্যর্থঃ, এতৎ
 দ্বারদত্তং মুদত । তথা চ বাদিপক্ষস্য আপত্যমাবাদপরাধিনী মুক্তিদানং যুক্ত-
 মিত্তি ভাব: ।

(ট) অধি ইতি । এতা বৃদ্ধাম্ । তথা চ স্বল্যায়পরাধি গম্যত্বাৎপি বাদী
 মবতি ; তেন বাল্লবিক্বাদিন্যাস্তব আপত্যমাবেঃপি রাজপক্ষস্য আপদিসম্ভবাস্ত্বাদিত্য
 মুক্তিদানমসম্ভবমিত্তি ভাব' ।

(ঞ) বৃদ্ধা । 'বিচারক প্রদবগণ । প্রসন্ন হউন, প্রসন্ন হউন ।
 ("চোবে যাহা নিশ্চাছিল, তাহা যিনি" ইত্যাদি পূর্কৌত পাঠ করিল) তা
 যদি আনার সেরেকে খুন করিয়া থাকেন, তা করিয়াছেন, আনার
 দীর্ঘাবু (চাকরভ) বাঁচিয়া থাকুন । আবও এক কথা—বাদি-প্রতিবাদি
 নোকদ্দমা হইয়া থাকে, আমি বাদিনী, (আমি বলিতেছি) ইহাকে
 ছাড়িয়া দিন ।

(ট) শকার । দূর হ, গৰ্ভদাশি ! যা, তোর ইহা দিয়া প্রয়োজন
 কি ? ।

(ঠ) অবিকরগিক । আৰ্য্যে । আপনি দান । রাজপুরুষগণ !
 এই বৃদ্ধাকে বহির্গত কর ।

(ড) বৃদ্ধা । হা বৎস ! হা পুত্র ! । (এই বলিয়া কান্দিতে কান্দিতে
 চলিয়া গেল)

शकारः । एतत् । किदं मय एदृश अत्तयो शलिशं ।
शम्पदं गच्छामि । इति निष्कान्तः । (ठ)

अधि । आर्य्यचारुदत्त ! निर्णये वयं प्रमाणम्, शेषे तु
राजा । तथापि शोधनक ! विज्ञाप्यतां राजा पालकः—(ण)

अयं हि पातकी विप्रो न बध्यो मनुरब्रवीत् ।

राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥३८॥

(ठ) कृत मया एतस्य आत्मनः सदृशम् । साम्प्रत गच्छामि ।

(ठ) शकार इति । सदृशम् उपयुक्त कर्मत्वर्थः ।

अधी । शकारस्येदृशं चरित्रं दर्शयित्वा कविना दुर्जनचरित्रस्य पराकाष्ठा दर्शिता ।

(ण) अधि इति । पूर्वसाधुतात्पर्यात् चारुदत्तस्य पुनरार्थोक्ति विशेषणम् ।

निर्णये वादिप्रतिवादिनोन्मत्तरस्य अपराधादिनियये, दयमहमित्यर्थः "वधादय" इति
बहुवचनान्त, प्रमाण समर्था इत्यर्थः, 'राज्ञा तन्मात्रं कर्तुमेव नियुक्तत्वादिति भावः ।
शेषे अपराधिनी मुक्तिदानादौ राजा प्रमाणमित्यन्वयः ।

अयमिति । अयं विप्रचारुदत्तः, पातकी स्वामेव स्त्रीहत्या पापी मद्रपि, नहि
बध्यः । तर्हि किं कर्तव्यमेत्याह—तु किन्तु अक्षतैः प्रसङ्गवदृष्टादिभिरक्षितैः
सम्पूर्णैर्वैत्यर्थः विभवैर्धनैः सह, अस्मात् तु राष्ट्रात् राज्यात् निर्वास्यो बहिष्कार्यः, इति
मनुरब्रवीत् । तथा च—

"वपनं द्रविषादानं देशान्निर्वापनं तथा ।

उप हि इन्द्रश्च भूना बधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥"

(ठ) शकार । (अगत) आनार एहे अजायेर शोण्य कार्या करिनाम;
एथन याहे । (एहे बनिद्या चनिद्या गेन)

(ण) अधिकरणिक । आर्य्यचारुदत्त ! आम्प्रा यथार्थविषय निर्णयनात्
करिवाव अधिकारी, किञ्च मुक्ति वा शाखि दिते राजाहे पाट्रेन ।
उथापि, शोधनक ! तूनि राजा पालकके जानाव ।

শোধ । জং অজ্ঞো আণ্বেদি । ইতি নিষ্কৃষ্য পুনঃ প্রবেশ্য সামস্ ।

অজ্ঞা ! গঢ়ন্নি তচ্চিৎ । রাশ্মা পালশ্চো ভাষাডি—“জেণ্ অত্য-
কল্বতস্স কাৰণাদো বসন্তসেণা বাবাডিদা, তং তাই' জ্জিব
আহরণাড' গলে বন্বিঅ ডিণ্ডিম' তাইড্ অ দক্কিণ-সসাণ'
এইঅ সুলে ভজ্জোধ ত্তি । জো কো বি অবরো এরিসং অবজ্জ'
অণ্ণ.চিট্টিদি, সো এদিণা সণ্ণিআরদ'ইংণ সাসীঅদি ।” (ত)

(ত) যদার্থ্য আশ্রয়ত । অর্থাৎ । গতোঃস্থি ত'ধনু । রাশ্মা পালকী
ভাষতি—“যে অর্থকাল্যবর্তস্য কাৰণাত্ বসন্তসেনা ব্যাধাদিতা, তং তস্যৈব অধরণানি
গলে বহা, ডিণ্ডিম' তাইয়িত্বা, দক্ষিণ স্মরণ' নীত্বা, সুলে ভজ্জ'” ইতি । যঃ কোঃপি
অন্যঃ ইংডমক'ার্থ্যমনুতিত'তি, স এনে সনিকারদ'ইংণে শিথ্যতে ।

ইতি অ'ণে ত্ ধনমস্যচ্চা সহ অয় চ'রদশী রাজ্য'ত্ বহিষ্ক'য়তাম্, ন পুনর্ম'ধ্যতা-
মিতি রাজা পালকী বিভ্রাষ্যতামিত্যাশয়ঃ ॥১২॥

(ত) শোধ ইতি । অর্থকাল্যবর্তস্য অর্থস্বায়িনো ধনস্য । তস্যৈব তদীয়া-
ন্বৈব । ইংড' ক' আর্ম'ই'য়ত দিন:স্রদ'ত'ল'র্থঃ । নিষ্ক'র'ণে ধিক্ক'র'ণে রুহ' সনিকারী যৌ
দ'ইংণে ন. শিথ'য়ে শ' মনবিথ'যৌ ক্লিথ'তে ।

“এই ব্রাহ্মা পাপী হইলেও, বরা নহে, তবে অক্ষুর ধনসম্পত্তির
সহিত ইহাকে এই ব্রাহ্মা হইতে নিসীংগন করা উচিত”—একথা নহ
বলিয়াছেন ॥৩২॥

(ত) শোধনক । আর্থাৎ যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া
যাইয়া পুনরায় প্রবেশ করিয়া, অশ্রুভ্রমের সহিত) আর্থাৎ । আমি সেখানে
গিয়াছিলাম, রাজা পালক বলিলেন—“অচিরস্থায়ী ধনের জন্ম যে, বসন্ত-
সেনাকে খুন করিয়াছে, তাহাকে সেই অনকারপ্রলিই গজায় বঁধিয়া ঢেঁড়া
বাঁধাইয়া, দক্ষিণ অ'শানে নিয়া শূ'নে দিয়া হ'ত্যা কর । অ'ন্ত যে কেহও
এইরূপ অ'কার্য্য করিবে, তাহাকেও এইরূপ ঘৃণিত দণ্ডে শাসন করা
হইবে।”

চার। অহো! অবিমৃশ্যকারী রাজা পালকঃ ।

অথবা—(থ)

ইদৃশে ব্যবহারানৌ মন্দিমিঃ পরিপাতিতাঃ ।

স্থানে খলু মহীপালা গচ্ছন্তি ক্রপণাং দশাম্ ॥৪০॥

অপি চ । ইদৃশৈঃ শ্বেতকাকীয়ৈ রাজ্ঞঃ শাসনদূষকৈঃ ।

অপাযানাং সহস্রাণি হন্যন্তে চ হতানি চ ॥৪১॥

(থ) চারু ইতি । অবিমৃশ্যকারী অবিবেচনপূর্বককার্যকারী, অধিকরণিককৃতনির্ণয়স্য সাধুলমসাধুল বেতি বিবেচনস্য স্বয়মপ্যকৃতলাদিতি ভাবঃ ।

ইদৃশ ইতি । ইদৃশে, ব্যবহারে বিচার এবাগ্নিনির্ভরামুচাপকত্বাদিতি ভাবঃ তন্মিন্, মন্দিমিস্নান্ধায়াকৌরাত্মনিরুপর্ণনৈব কচৎস্বীপদেশকৈরধিকরণিকাদিমিত্যর্থঃ পরিপাতিতা নিষিদ্ধাঃ, মহীপালা রাজানঃ, ক্রপণা নির্দয়ত্বরূপা স্ত্রীদাম্, দশামবস্থ্যাম্, গচ্ছন্তি প্রাপ্তবন্তি, স্থানে খলু এতদ্যুক্তমেব ; অন্যথা স্বতশ্চৈধা ক্রপণত্বাসম্ভব ইতি ভাবঃ ।

অত্রাপমৃতমহীপালসামান্যাত্ প্রমৃত-পালকরূপ-মহীপালবিশেষপ্রতীতিরপ্রমৃতপ্রশংসা-
লঙ্কারঃ ॥৪০॥

ইদৃশৈরিতি । শ্বেতকাকীয়ৈঃ শ্বেতবর্ণকাকতুল্যৈঃ শ্বেতবর্ণা, কাকা যথা বহিঃ সুন্দরা-
দর্শনমাত্রেণৈবামহলমূচকতয়া অন্তরমহলাঃ, তদেব রাজ্ঞী বিচারকাদযী বহির্মধুর-
ভাষিণীঃ অথনু ক্রুরা ইत्याশয়ঃ, রাজ্ঞঃ শাসনং প্রবর্তিতনিয়মং দূষয়ন্তীতি তৈঃ, ইদৃশৈ-
রধিকরণিকাদিমির্জনৈঃ, অপাযানা নিরপরাধানা সহস্রাণি, হন্যন্তে চ বর্জমানি, হতানি
চ পূর্বম্ । অত্রাহমেব প্রমাণমিতি ভাবঃ ।

(থ) চারুদত্ত । হায়! রাজা পালক, কি অবিমৃশ্যকারী!
(বিবেচনা না করিয়া কার্যকারী) । অথবা—

রক্তগাদায়ক বিচারকপ্রভৃতি, এই জাতীয় বিচাররূপ অগ্নিতে রাজ-
গণকে নিক্ষিপ্ত করে; তাহাতে তাঁহারা জনের হৃদয় অবস্থা প্রাপ্ত হন,
ইহা মনস্তই বটে ॥৪১॥

মখে । মৈত্ৰেয় ! গচ্ছ, মদ্বচনাৎস্বামপশ্চিমমমমিবাৎস্ব-
যস্ব । পুত্রস্ব মৈ রোহসেনং পরিপালয়স্ব । (৮)

বিদু । মূলে ছিন্মে কুটো পাৎস্ব পালণং ? । (৯)

চারু । মা মৈবম্ । (১০)

নৃণাং লোকান্তরস্থানাং দেহপ্রতিকৃতিঃ সূতঃ ।

ময়ি যৌ বৈ তব স্নেহো রোহসেনে স যুজ্যতাম্ ॥৪২॥

(৯) মূলে ছিন্মে কুট পাৎস্ব পালণম্ ? ।

অথাপি পূর্ববৎপ্রশ্নতপ্রশ্ন সালঙ্কার ॥৪১॥

(৮) সঃ ইতি । অস্মা সন্দ্রাতরম্, অপশ্চিমমশ্চম, ইদমমিবাৎস্বমৈব যথা
শ্ৰীষ ন স্যাত্তথা অমিবাৎস্বম্ । ইতঃপরমপি মদ্বৈব চিরমমিবাৎস্বমৈব ইতি ভাব ।

(৯) বিদু ইতি । মূলীভূতস্য তবাম্মৈ রোহসেনস্য রক্ষণমস্মান্নবমৈবত্যাশ্রয়* ।

(১০) চারু ইতি । মা মৈব ব্রহ্মীতি শ্ৰীষ ।

* ততকারণমাহ নৃণামিতি । সূত মূল্যুনা লোকান্তরস্থানাং নৃণাং দেহস্য প্রতিকৃতি
প্রতিমূর্তি*, “আত্মা বৈ জায়তে পুত্র” ইতি অরণাদিতি ভাব । অতএব তব ময়ি য
স্নেহ, রোহসেনে স যুজ্যতামর্ষ্যতাম্ ।

আবশ্য, দেখিতে শুদ্ধন অথ চ অন্তর্নয়চক শ্বেতবর্ণ কাকগণের স্তায়
এই জাতীয় বাজনিয়ন দূষক বিচারকগণ, নিবগরান মহয় মহয়
লোককে হত্যা করিয়াছে এবং হত্যা করিতেছে ॥৪১॥

(৮) মখে । মৈত্ৰেয় ! যাও, আনার বাক্য অশ্রুতারে নাহু-
দেবীকে অশ্রু হইতে অভিবাদন করিবে এবং আনার পুত্র বোহসেনকে
পরিপালন করিবে ।

(৯) বিদুস্বক । মূল ছিন্ন হইলে, কিরূপে বৃক্ষের রক্ষা হয় ? ।

(১০) চারুদত্ত । না না, একপ বসিও না ।

বিদূ । ভো বয়স্য ! অহং তে পিতৃবয়স্যো ভবিত্ব, তুৎ
বিরহিভাদ্ পাত্ণাদ্ ধারমি ? । (প)

চারু । রোহসেনমপি তাবহৃশ্য । (ফ)

বিদূ । এব্ব' জুজ্জদি । (ব)

অধি । ভদ্র ! শৌধনক ! অপমার্য্যতাময়ং বটু: ।

শৌধনকস্তথা কগতি ।

অধি । ক: কোঽত্র ভো: ! চণ্ডালানাং দৌয়তামাদেশ: । (ভ)

(প) ভো বয়স্য । অহং তে পিতৃবয়স্যো ভূত্বা ত্বয়া বিরহিতান পাত্ণান্ ধারয়ামি ১ ।

(ফ) এব্ব যুজ্জতে ।

অত পরাই প্রতি পূর্বাঙ্গীভাষার্থোঁ ইতুরিতি কাব্যলিঙ্গমলভার । তথা বৈশ্বস্য
ঊন্দ'পূরণমাত্রাৰ্য'ত্বাত্ নিৰ্ণয়কল্বদৌষ, "ময়ি যৌ ভবত স্বহে" ইতি পাঠনাসৌ সমা
ধেয় ॥৪২॥

(ফ) চারু ইতি । দর্শয় জীবনীপাথমিতি শ্রেণ ।

(ব) বিদূ ইতি । এব্ব সতি যুজ্জতে, মম প্ৰাণধারণমিতি শ্রেণ ।

(ভ) অধি ইতি । আদিশৌ দৌয়তাম্ অস্য বধার্থিতি শ্রেণ ।

পূজ্জই, লোকান্তরগত মানবদিগের দেহেব প্রতিমূর্ত্তি । স্ততরাং
আমাতে তোমার যে রেহ আছে, তাহা রোহসেনে অন্যুক্ত কব ॥৪২॥

(প) বিদূষক । সুখে । আনি তোমাব প্ৰিয়বয়স্ক হইয়া, তোমা-
বিশৌন প্ৰাণ ধারণ করিব ? ।

(ফ) চারুদত্ত । অস্তত: রোহসেনকেও জীবনের উপায় দেখাও ।

(ব) বিদূষক । একপ হইলে প্ৰাণধারণ করা সম্ভব বটে ।

অধিকবণিক । ভদ্র । শৌধনক । এই ব্ৰাহ্মণকে সরাইয়া নাও ।

(শৌধনক তাহাই করিল ।)

इति चारुदत्तं विद्यन् विष्कृन्ताः सर्वे राजपुरुषाः ।

शोध । इदो आश्रच्छुदु अज्जो । (म)

चारु । सकরণम् "মঁ বেয় ভো." কিমিদময়" ইত্যাদি পঠতি । আকার্যে । (য)

विष-सलिल-तुलाग्नि-प्रार्थिते मे विचारे

क्लकचमिह शरीरे घोक्ष्य दातव्यमद्य ।

अथ रिपुवचनात्त्वं ब्राह्मणं मां निहंसि

पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥४३॥

(म) इत चागच्छतु आर्यः ।

(য) চারু ইতি । আকার্যে প্রস্থানানাট্যশ্চমেবাধিকরণিক প্রতি বন্ধত্বলাতু যুগ্মে
ইত্যর্থঃ ।

विपिति । अद्य, इह अग्निं मे मम शरीरे, क्लकचं करपथम्, (करारत इति यस्य
वक्रभाषा) दातव्यं मतृप्राणदण्डाय घट्टानै. प्रेरयितव्यम्, इति घोक्ष्य मनसि समा-
सीच्य, विचारे एतद्दिवादिनिर्णये, विषं गरलम्, सलिलं जलम्, तुला मापनयन्त्रम्,
अग्निर्वक्रिय एभिः एतदन्वतमपरीक्षयेत्यर्थः प्रार्थिते कर्तव्यतया याचिते,पि, अयाननरम्,
रिपो, शवी. शकारस्य वचनाद्वाक्यात्. यदि ब्रह्मण मा निहंसि तादृशपरीक्षाद्वारा
निर्णयमकृतवैव व्यापादयसि, तदा पुत्रपौत्रै. समेत. समन्वितस्त्वम्, नरकमध्ये पतसि
पतित्यस्तीत्यर्थः । भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना । अथवा ब्रह्महत्याकरणादिति भावः ।

(ভ) অধিকরণিক । এখানে কে কে আছে হে ! চাণ্ডালগণকে
আদেশ দাও ।

(ইহান পর চারুদত্তকে পরিত্যাগ করিয়া, মদন রাজপুরুষগণ চলিয়া
গেলেন)

(ম) শোভনক । আর্য্য ! এনিকে আশ্রম ।

(য) চারুদত্ত । (শোকে প্রস্ফুট, "হে মৈত্রেয় ! আজ আমার এই
দি উপস্থিত হইন" ইত্যাদি পাঠ করিলেন । পরে শূঁছে)

অথমাগতৌঃস্মি । (২)

অথ বিচারকর্ত্বম গুরুভূতস্যাধিকরণিকস্য শৌকাবিগাদীদৃশাকীর্ষিন লঙ্ঘনাত্ দ্রবী
শাম বিমর্ষসম্বিরহম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—

“দ্রবী গুরুব্যতিক্রান্তিঃ শৌকাবিগাদিসম্ভবা ।”

অথ নিহঁসীতি তৃতীয়চরণানিমাধরস্য লঘুত্বে ঙপি পাদান্তস্থলেন গুরুত্বাঙ্গীকারাৎ
হসতততাদৌষ । এতৎ প্রপঞ্চিতমস্মাভিঃ সাহিত্যদর্পণশ্চটীকায়াম্ ।

বিষাদিবিচারী যথা—“যদি পাপী ভবৎ তদা বিপম্বষণে মম চৈতন্যলীপী ভবতু”
ইতি সঙ্কল্প্য বিপং ভবয়েত্, তত পাপমত্বে চৈতন্যলীপঃ, ইतरथा न इति ‘विषपरीक्षा ।
तथैव सङ्कल्प्य सलिले प्रविशेत्, पापमत्त्वे निमज्जनम् अन्यथा नेति सलिलपरीक्षा ।
तादृशसङ्कल्पेन तुलामारीहेत्, पापित्বে गुरुः, अन्यथा लघुः स्यादिति तुलापरीक्षा ।
तथैव सङ्कल्पेनाग्निप्रवेशे पातित्वे अद्भुदाहः, इतरथा नेत्यग्निपरीक्षा । यथा याज्ञवल्क्यः—

“तुलाग्रपापो विषं कौघो दिव्यानीह विग्रहये ।

महाभियोगेभ्यै तानि शौर्यकस्यै ङभियोगारि ॥”

निरपराधस्य दण्डे नरकपातमाह मनुः—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्याथैवाप्यदण्डयन् ।

अयशी महदाप्नोति नरकस्यैव गच्छति ॥”

मात्सিনী वृत्तम् ॥४३॥

(২) অথমিতি । “দ্রবী মাঅচ্ছদু অজী” ইতি পূর্বাঙ্কিশীঘনকবায়স্য ভগবরমাহ
অথমাগতৌঃস্মীতি ।

আজ্ঞ আমাব এই শব্দীবে কবাত প্রবেশ কবাইবে ইহা ধারণা
কবিশা, বিয়, জল, তুলা ও অগ্নি—ইহাব যে কোনটাব ছাবা পবীক্ষা
কবিশা বিচার করন ; এইরূপ প্রার্থনা কবিলে পব শক্র শকাবেব বাক্য
অহমাবে, ভ্রাঙ্কণ অগ্নাকে যদি হত্যা কব , তবে পুত্র-পৌত্রবেব সহিত
নরকমধ্যে পতিত হইবে ॥৪৩॥

(২) এই আদি আনিতেছি ।

इति निष्कान्ता, सर्वे ।

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः ॥०॥ (१)

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचिताया मञ्जूकटिक-
टीकाया वसन्तसुप्रभासमाख्याया नवमाद्विवरण समाप्तम् ॥०॥

(इन्द्र पत्र नकले छान्दिदा गेल)

व्यवहार (नोकलना) नामे नवम अङ्क समाप्त ॥०॥

(१) व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः समाप्तः ।

दशमाऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति चाष्टालइयेनानुगम्यमानयारुदतः । (क)

उभौ । तस्मिं न कलय कालं गव-वह-वन्ध-णश्रेणि गिउणा ।
अचिलेण शोश-केअण शूलालोवेश कुशलम्ह ॥१॥

तत् किं न कलय कारण नव मध वन्ध नयने निपुणो ।

अचिरेण शीर्षंकेदिन शूलारीपेषु कुशलौ खः ॥१॥

(क) अथ नवमाङ्के "चाष्टालाना दीयतामादिश." इत्यधिकरणिकीक्या सूचित चाष्टालकर्तृकचारुदत्तस्मशाननयनं दर्शयितुमाह तत इति ।

तदिति । शिश्रासुन् पश्यती जनान् प्रति उक्तिरियम् । हे जनसह ! तत् चिर-
प्रसिद्धम्, कारण दक्षिणस्मशानं प्रति अस्य पुरुषस्य आकर्षणे हेतुम्, किं न कलय
स्वयमेवावधारय । तथा च नवी यौ मधवन्धौ इत्यादिबन्धनय तयोर्नयने तदर्थं तत्र
समाकर्षणे निपुणो आवा दधी । तथा अचिरेण हठात्, शीर्षस्य मस्तकस्य केदनानि
शूलेषु आरोपाय तेषु कुशलौ ख आवागिति शेषः । मधार्थंमिवामु पुरुष दक्षिणस्मशानं
नयाव इति भावः ।

अथ गायविशेषः ॥१॥

(क) तदनन्तव चारुदत्तेव एवम् तत्र पश्चात् पश्चात् चाष्टालङ्गेषु
प्रवेशः ।

चाष्टालङ्गम् । हे दर्शकगण ! आपनावा, ईशके आकर्षण कविश्या
निशा याईवार कारण वृत्तिहेतुन ना केन ? आम्वा, मन्त्रः वध ७ वदनेव
अन्त निशा याईते निपुण एवम् हठात् मस्तकच्छेदन ७ शूले आवोप
करिते दम् ॥१॥

ओगलध अज्जा ! ओगलध । एग्रे अज्जचालुदत्ते । (ख)
 दिग्ग-कलवील-टामे गहिटे अम्हे हि वज्जपुलिसेहिं ।
 टोवे व्व-मन्दग्गिहे योअं घोअं खुअं जाटि ॥२॥

चारु । मविपादम् ।

नयनमल्लिनसिक्तं पांशुरूचीकृताङ्गं
 पितृवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।
 विरममिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्तं
 वनिमिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥३॥

(ख) अपसरत आथा । अपसरत । एव आथचारुदत्त ।

दत्त करवीर दामा गृहीत आवाभ्या वध्यपुरपाभ्याम् ।

दीप इव मन्दबोहं स्तीक स्तीक च यति ॥२॥

(ख) अपेति । अपसरत अस्माकं गमनपथादिति शेषः ।

दत्तेति । दत्त करवीरदाम करवीरपुष्पमाल्यं यन्म स, तदा आवाभ्या वध्यपुरपाभ्या
 प्राग्दण्डेण दण्डिताना जनाना वधाधिकृतभ्या जनान्याम, गृहीती धृत, एव आथ-
 चारुदत्त, मन्द अन्व खेइसौल यव स तादृशी दीप इव, स्तीक स्तीकमन्वमन्व अर्थ
 यति क्रमशः धीषो इताशय भवतीत्यर्थः ।

अथ त्रीतीपमाल्यद्वाराः । आथा जाति ॥२॥

नयनेति । इह इदानीम्, विरम रटन्त कर्कशं शब्दात्माना, वायसा काकाः,

(ग) मद्रिद्रा दान, देह आरागण । आपनारा मद्रिद्रा दान । एहे
 चारुदत्त—

दशकार्णे निरुक्तं पूरुष आनरा ईशान्ते मद्रिद्राहि एवम् ईशार गन-
 ष्णेषे इदवीरपुष्पेर नाना ष्णेषा इहेयाहे, एहे अरुवाय एहे चारु-
 दत्त, अर्द्धतनदुक्तं अनीपेर त्राय अन्न अन्न फर पाहेतेहेछन ॥२॥

চাণ্ডালী । অশলধ অজ্জা ! অশলধ । (গ)
 কিং পেক্বধ ছিঞ্জন্তং গম্পুলিশা ! কাল-পলশু-ধানাহিঁ ।
 শুষ্ক-শলগাধিবাশং শজ্জণ পুনিশ-হ্, মং এদং ॥৪॥

(গ) অপসরত আত্মা । অপসরত ।

কি প্রীত্বৈ দ্বিযমান সত্পুরুষা । কাল পরশু ধারাভ্যাম্ ।

সুজন শকুনাধিবাশ সজ্জন পরুপদ্রুমমেতম্ ॥৪॥

নয়নসলিলেন শোকবশাদশুজর্মনে সিতকম্, পাশ্যামধূলিমি রক্ষীকৃতানি মার্জনাদি-
 সঙ্কারাধায়াৎ অস্ত্রিগধীকৃতানি অঙ্গানি যস্য তত, পিতৃবনসুমনীমি গমশানপুষ্পে বিষ্টি-
 তম্, তয়া বক্তগন্ধেণ বক্তচন্দনেণ অনুলিপ্তম্, মে মম শরীরম্, বধানন্তর শুল্কশিষ্টত
 দীহম্, বলিমিষ স্বার্থপ্রদত্তাত্রপিষ্টাদিত্রব্যমিষ, পরিভীকু, তর্কয়ন্তি সম্ভাবয়ন্তি ।

অত শ্রীতীপমালদ্বার । “গমশান স্যাৎ পিতৃবনম” ইত্যমর ।

মান্বিনী বচম্ ॥২॥

কিমিতি । ঐ সত্পুরুষা পশ্চন্ত সজ্জনা । কালপরশু সাধাদ্যমবন্ কুটারদ্বয়
 ধারণত ইতি কল্পগ্ৰণ্থ, তাভ্যাম্ আবাভ্যামিত্যর্থ দ্বিযমানম্, এতম্, সুজনা সাধুজনা
 এব শকুনা নানাদিগ্ধ আগতল্লাৎ পশ্চিৎক্লেষাম্ অধিবাশ আবাশভূতনাম্, সজ্জন-
 পুরুষ সাধুলোক ইব দ্রুমী বচনম্, কি প্রীত্বৈ যুগ পশ্যত ? । এতদর্শন নিধিত্ত-
 মिति ভাব । তত্পমাণলু বচ্যতে ।

অত সুজনে শকুনলারীপ সজ্জনপুরুষে দ্রুমলারীপস্য নিমিত্তমিতি পরম্পরিতরুপক-
 মলদ্বার । আত্মা জাতি ॥৪॥

চাকদত্ত । (বিদ্যাদেব সহিত) কর্কশববকাবা বায়সগণ, অশজল-
 সিত, ধূলি রক্ষীকৃতগাত্র, শশানপুষ্পে বেষ্টিত এবং বক্তচন্দনলিপ্ত আর্গাব
 শবীবকে, দেবপূজায় নত অন্নাদি দ্রব্যের স্নায় ভোজন কবিবাব আশা
 করিতেছে ॥৩॥

(গ) চাঁওলাঘর । সবিদ্যা যান, আধ্যগণ । আপনারা সবিদ্যা যান ।
 হে সংপুরুষগণ । যিনি সজ্জনরূপ পশ্চিগণেব বাসস্থান ছিলেন, সেই

আশ্ৰচ্ছ লে চালুদত্তা ! আশ্ৰচ্ছ । (ঘ)

চারু । পুরুষভাষ্যানামচিন্ত্যাঃ খলু ব্যাপারাঃ ; যদহ-
মীদৃশীং দশামনুপ্রাপ্তঃ । (ঙ)

সর্বগাত্রেষু বিন্যস্তৈ রক্তচন্দনহস্তকৈঃ ।

পিষ্টচূর্ণাবকীর্ণাশ্চ পুরুষোঃ পশুকৃতঃ ॥৫॥

অযতী নিরুদ্য । অহৌ ! তারতম্যং নরণাম্ । সক্রমণম্ । (চ)

(ঘ) আশ্ৰচ্ছ ই চালুদত্ত । আশ্ৰচ্ছ ।

(ঙ) চারু ইতি । ব্যাপারাঃ পরিবর্তনানি । য. পূর্বং সর্বসম্মানাত্যদমাসম্,
সৌঃর্হমিতি ভাবঃ ।

কৌদৃশী দশামিত্যাহ সর্বেতি । পুরুষী মনুষ্যজাতীযৌঃপ্যহম্, সর্বগাত্রেষু বিন্যস্তৈ-
রপিঁতৈঃ, রক্তচন্দনানা হস্তকৈঃ প্রসারিতাঙ্কুলীকহস্তমুদ্রাभिः প্রসারিতাঙ্কুলীকৈ হস্তে
রক্তচন্দনমনুলিখ্য তহনবিঃর্বিঃশিষ্ট ইত্যর্থঃ, তথা পিষ্টচূর্ণেসম্ভুলমুত্তিকাभिः অবকীর্ণা,
সর্বগাত্রেষু বিধিতঃ সন্, অযত পয়ঃ কৃত ইতি পয়ঃকৃত, বল্যর্থানীতহাগাদিবন্ কৃত
ইত্যর্থঃ ॥৫॥

সংপুরুষরূপ এই বৃক্ষটিকে, বালপবত্তথাবী আশ্রবা ছেদন কবিতেছি, ইহা
আপনাবা দেখিবেন কেন ॥৪॥

(ঘ) আশ্র, রে চারুদত্ত । আশ্র ।

(ঙ) চারুদত্ত । পুরুষের ভাগের পরিবর্তন, চিন্তাও কবিতা পাবা
যায় না । যে হেতু, আমি এইরূপ অবস্থা প্রাপ্ত হইয়াছি ।

আমি মাত্ৰ হইলেও, আমার সমস্ত অঙ্গে, হস্তদ্বাবা রক্তচন্দনের চিহ্ন
দিয়াছে এবং তুলচূর্ণ নিষ্কিপ্ত করিয়াছে, স্ততরাং আমাকে পশুর
তায় কবিয়াছে ॥৫॥

(চ) (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) হায় ! মাত্ৰদের কি আশ্চর্য্য
তারতম্য । (শোকের সহিত)

एकः । हण्डे आहीन्ता ! पेक्ख पेक्ख । (ज)

गञ्जली-पधागभूदे वज्जअन्ते कटन्तअखाए ।

किं लुअटि अन्तल्लिकखे ? आटु अणव्भे पड्ढदि वज्जे ? ॥८॥

(ज) हण्डे आहीन्त ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

नगरीप्रधानभूते बध्यमाने कृतान्ताज्ञया ।

किं रीदिति अन्तरिक्षम् ? अथवा अनथ पतति वज्जम् ? ॥८॥

सस्य वत्प्राया वा गर्भान्निर्गमनम्, ताराणा नक्षत्राणा सक्रमं भ्यानात् स्थानान्तरे सञ्चर-
णम्, सतपुरुषस्य प्राणविपत्तिः रोगादिञ्चतिरिक्तेषु प्राणविनाशरूपा विपत्त, इमे चलारी न
द्रष्टव्याः ; दुर्दृष्टोत्पत्तिस्त्वभावादिति भावः ।

अथ सतपुरुषप्राणविपत्तिः प्रणुता, अन्ये आप्रणुतास्तौ धामेकद्वन्द्वक्रियामिसम्बन्धा-
द्दीपकमलदाः । आर्या जातिः ।

उक्तार्थे प्रमाणं यथा कालिकापुराणे—

“उत्थापयेत्तु यंरवै सर्वलीकस्य वै पुरः ।

रक्षी विसर्जयेत् कृतु विद्वेषीऽप्य प्रपूजने ॥”

“मैथुनञ्च मीप्रसव केतुपात सती वधम् ।

नक्षत्राणाञ्च सञ्चार शुभार्थो नावलीकयेत् ॥” ७१

(ज) एक इति । नीचत्वात् हण्डे इति मन्वोधनम् । आहीन्त इति डिट्यादिवत्
उठ. शब्द ।

नगरीति । कृतान्ताज्ञया देवस्य आदिदेव, नगत्या उच्चधियाः प्रधानभूते पुरुषे,
बध्यमाने भति, किम् अन्तरिक्षमाकाश, रीदिति ? मेघ विना ततो जल्पानन्दशान्ता-
दिति भावः । अथवा अनथ निर्भेद्य वज्ज पतति, तददेव महाशब्दप्रवणदिव्यामयः ।

दिश्यामान इत्युक्त्वा, गक्रव प्रभव, नक्षत्ररत्न एवः संप्रकृषेव
इत्या—एहै चारिणी घटना देखिते नाहे ॥१॥

(घ) एकद्वन्द्व जातान । उदरे आशीष्ट । देख् देख् ।

দ্বিতীয়ঃ । অলে গোহা । (ক)

গ্ৰন্থ লুপ্তাদি অন্তলিঙ্কে গ্ৰন্থ অণব্ধে পড়দি বজ্জি ।

মহিলাগমূহমেহে গিবডদি গ্ৰন্থম্ভুধারাঙ্গি ॥১॥

(ক) অরে গোহ ।

ন চ রোদিত্যন্তরিঞ্চ নৈবানধ পততি বজ্জম্ ।

মহিলাগমূহমেঘাত্ নিপততি নয়নাম্ভুধারাঙ্গি ॥২॥

অথ স্ত্রীণা রোদনজনী আকাশরোদনজলত্বসম্ভাবনয়া ক্রিয়ীতপ্রেচ্চা, তথা অস্মা-
ভাংঃপি বজ্জপতনাদিভাষনা, ইত্যন্যধৌর্মিথৌ নিরপেচ্চতয়া সসৃষ্টি । রোদনধ্বনৌ বজ্জধ্বনি-
সম্ভাবনয়া চ গুণীতপ্রেচ্চা ব্যঙ্গ্য । আত্মা জাতি ॥১॥

(ক) দ্বিতীয় ইতি । গা হুল্লীতি গোহ প্রথমচাণ্ডালস্য নাম ।

ন ইতি । অন্তরিঞ্চমাকাশ, ন চ রোদিতি, নৈব বা অনধ নির্মেঘ বজ্জ পততি,
কি তর্হীত্বাৎ মহিলানা দর্শনায প্রাসাদশিখরমাগতানা স্ত্রীণা সমূহী মেষ ইব
কালকুলকল্পাপেনাঃতবদনত্বাদিতি ভাব তস্মান, ধারাধিরবিচ্ছিন্নসম্পাতী, নয়নাম্ভু-
নিপততি, হৃষ্টিজলমিবতি ভাব ।

অথ স্ত্রীসমূহে মেঘস্যম্য বাচ্যম্, নয়নাম্ভুনি হৃষ্টিজলস্যম্যস্ত গম্যম্ ইত্যেকদেহ-
বিবর্তিন্যুপমালঙ্কার । ন ত্বেকদেহবিবর্তিন্যুপকম্, মেঘানয়নাম্ভুপতনাসম্ভবাম্ ।
জীতির্জাতি ॥২॥

বিধাতার আদেশে নগবেব প্রবান লোককে বধ কবিত্তে প্রবৃত্ত
হইলে, আকাশ কি রোদন কবিত্তেছে এবং বিনা মেঘে কি বজ্জপাত হই-
তেছে ? ॥১॥

(ক) দ্বিতীয় চাণ্ডাল । গুরে গোহ ।

আকাশও বোদন করিতেছে না, বিনা মেঘেও বজ্জপাত হইতেছে
না, তবে, মেঘের ভ্রায় জীসমূহ হইতে অবিচ্ছিন্ন ধাবায় নয়নজন
পতিত হইতেছে ॥২॥

अवि च । वज्रमि गीचमाणे
जगज्ज मव्वज्ज लोटमाग्गज्ज ।
णअग्गशान्तिहेहिं शित्ते
नच्छाती ण उअमइ लेणु ॥१०॥

चारु । निदप्य सकरणम् ।

एताः पुनर्हस्मिन्प्रगताः स्त्रियो मां
वातायनाङ्गेन विनिस्ततास्याः ।
हा ' चारुदत्तेत्यभिभाषणा
वाप्य' प्रणानीभिरिवोत्सृजन्ति ॥११॥

अपि च । वध्यं नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदत ।

नयनसन्तिलसिक्ती रथ्याती न उअमति रेणु ॥१०॥

वध्य इति । वध्यं चारुदत्तं नीयमाने, रुदतस्तच्छीकेन क्रन्दत, सर्वस्य जनस्य,
नयनसन्तिलसिक्ती रेणुधूलि, रथ्याती न उअमति नीचिठति ।

अत्र रथ्याती रेणुधूमनसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

चतुर्थं चरणान्तिमाचरस्य दीर्घत्वेऽपि पक्षे गुरुत्वाङ्गीकारादायथा जाति ॥१०॥

एता इति । वातायनाङ्गेन विनिस्ततानि आम्बानि मुग्धानि याथा ता, एता
दृग्गमना, पुनर्हस्मिन्प्रगता प्राप्तादाभ्यन्तरम्यता श्विय, हा चारुदत्तः । इत्यभिभाषणा
सन्ध प्रणानीभिर्जलनिर्गममाणं विव, वाप्यमसृजलम्, उत्सृजन्ति परित्यजन्ति, मम शीका-
दिति भावः ।

अम जातुयमे खालङ्कार । इन्द्रवज्जु ठणम् ॥११॥

आवण, वण चारुदत्तके निरा बाईते थाकिले, रोषनकारी समत
नोकेर नमनछने सिरु हईया, ब्राह्म हईते धूलि उठितेहे न्ना ॥१०॥

चारुदत्त । (नेपथ्या शोकेर सहित) अट्टालिकास्थित एहे सकल
श्रीनोदण, णवाफ हईते नूनदण अर्द्ध विनिर्गत करिया, 'हा चारुदत्त' ।

चाण्डालौ । आश्रच्छ ले चालुदत्ता ! आश्रच्छ । इमं
घोषणद्वयं, आहणेध डिण्डिमं, घोषेध घोषणं । (ञ)

उभौ । शुणाध अज्जा ! शुणाध । एग्रे शय्यवाहविणश्र-
दत्तश गत्यिके शाश्रलदत्तश पुत्तके अज्जचालुदत्ते णाम ।
एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वगन्तशेणा अत्यकल-
वत्तश कालणादो शुम्भं पुप्फकलण्डअ-जिसुज्जाणं पवेशिअ
वाहुपाशवलकालेण मालिदे त्ति, एग्रे शलोत्ते गहिदे, शश्रं च
पडिवस्से । तदो लम्भा पालएण अम्हे आणत्ता एदं मालेदुं ।
जदि अवले ईदिशं उभअलोअविरुद्धं अकज्जं कलेदि, तं पि
न्नाआ पालए एव्वं ज्जेव शाशदि । (ट)

(ञ) आश्रच्छ रे चारुदत्त ! आश्रच्छ । इदं घोषणास्थानम्, आहत डिण्डिमम्,
घोषयत घोषणाम् ।

(ट) शश्रुत आश्रयाः ! शश्रुत । एष सार्धवाह-विनयदत्तस्य नम्रा सागरदत्तस्य
पुत्रकः आश्रयचारुदत्तो नाम । एतेन किल अकार्यकारिणा गणिका वसन्तसेना अश्रयकल्य-
वर्धस्य कारणात् शय्य पुष्पकण्डकजीर्णद्वयान् प्रवेश्य वाहुपाशबलात्कारेण मारितेति,
एष सलीघ्नी गृहीतः, सत्यश्च प्रतिपन्नः, ततो राज्ञा पालकेन वयमाहृता एतं मार-
यितुम् । यद्यपर द्रैह्यमुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति, तमपि राजा पालक एवमेव
शक्ति ।

(ञ) चाण्डालाविति । आहत वादनाथ ताडयत । घोषणा राज्ञीपदिष्ट-
घोषणावाणीम् ।

এইরূপ বলিতে থাকিয়া, প্রণালী (নর্দমা) ছাড়াই যেন নগ্ননল্লল মোচন
কবিতেন্ছে ॥১১॥

(ঞ) চাঁড়ালঘর । আয় বে চারুদত্ত ! আয় । এই ঘোষণার
স্থান ; স্মৃতবাং ডিণ্ডিম তাড়ন কর এবং ঘোষণাবাক্য প্রচার কর ।

চারু । সনিত্বৈৎ সগতম্ ।

মখ-শত-পরিপূতং গোত্রমুজ্জাসিতং মে

সটসি নিবিড়চৈত্বব্রহ্মঘোষৈঃ পুরস্তাত্ ।

মম মরণদশায়াং বর্ত্তমানস্য পাপৈঃ

তদসহশমনুয্যৈর্ঘৃণ্যতে ঘোষণায়াম্ ॥১২॥ (১)

(৫) সনিত্বৈৎ । সৌম্যেণ চীরিতধনেন তদলঙ্কারেণ সট্‌ইতি সলৌঃ । “চৌরিকা স্তন্যচৌর্যে” চ স্ত্যে সৌম্যন্তু তদ্বনে” ইত্যমর । প্রতিপদ্র, স্তীকৃতবান্ ।

মখৈতি । মখশতেন বহুতরয়জ্ঞানুষ্ঠানেন পরিপূত পবিত্রীকৃতম্, মে মম যদগৌত্ব
 য শ, সটসি যজ্ঞাদিসমায়াম্, নিবিড়েষু নিমন্ত্রিতজনাক্রীণেষু চৈত্বেষু, যজ্ঞপূজাশ্রাযতনেষু
 ব্রহ্মঘোষৈর্বেদধ্বনিभि, পুরস্তাত্ পূর্ব্বম্, স্তাত্মসতম্ সত্‌কর্ষণেণ প্রকাশিতমাসৌদিতি
 শ্রেয় ; মরণদশায়া বর্ত্তমানস্য মম তদগৌত্বম্, পাপৈ, পাপতপান্নৈঃ “ঘনলৌভিন
 ঘসলসেনা ব্যাপাদিতা” ইতি পাপমূচকঠথান্যপ্রকাশৈরিত্যর্থ, অসহশমনুয্যৈরঘৌম্বলীক-
 যাষ্টালৈঃ, ঘোষণায়া ঘোষণাভ্যানি ঘৃণ্যতে সতাক্রিয়তে । তেন ন কেবলং মমাত্মা
 কলুপিত, অপি স্তু তদুচ্চ গৌত্বমপীতি মহাদুঃখকারণমিদমিতি ভাব ।

(৬) চাণ্ডালঘর । শুশুন মহাশয়গণ । শুশুন । বর্ণিকৃ বিনয়দস্তের
 পৌত্র, মাণবদস্তের পুত্র ইনি আখ্যচারুদস্তনামে প্রসিদ্ধ । অকার্য্যকরী
 এই চারুদস্ত, অচিরস্থায়ী এই ধনেব নিমিত্ত, নির্জন পুষ্পকরগুকনামক
 জীর্ণোচ্চানে প্রবেশ কবাইয়া, বসন্তসেনানামে বেষ্ঠাকে বলপূর্ব্বক বাহ-
 পাশ দ্বাৰা হত্যা করিয়াছেন, তা’র পর চোরিত ধনেব সহিত ইহাকে
 ধরা হইয়াছে এবং নিজেও, স্বীকার করিয়াছেন । হুতরাং রাজ্য পালক,
 ইহাকে হত্যা কনিবার স্ত্রী আনাদিগবে আদেশ করিয়াছেন । যদি
 অস্ত্র লোক, এইরূপ উচ্ছল্লোকবিরুদ্ধ অকার্য্য করে, তবে তাহাকেও,
 বাজা পালক এইভাবেই শাসন করিবেন ।

(১) স্তাসিতং যত্ । নিঘনদশায়াম্ । ইতি দর্পণধৃত, পাঠ ।

उदीत्य कणौ विधाय । हा प्रिये ! वसन्तसेने ! (ठ)

गशि-विमल-मयूख-शुभ्र-दन्ति ।

सुरुचिर-विद्रुम-सन्निभाधरोष्ठि ! ।

तव वटनभवामृतं निपीय

कथमवशो ह्ययगोविर्धं पिबामि ॥१३॥

अत्र विरूपयोः पूर्वाहंपराहर्षयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः । तथा पितृपितामहादि-
गुरुजनस्य कौर्त्तनात् "यथाप अज्ञा !" इत्यारभ्य एतदन्ते प्रसङ्गी नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्—
"प्रसङ्गी गुरुकौर्त्तनम्" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् । उदाहृतध्वंदमेव दर्पणे ।

मालिनी वृत्तम् ॥१२॥

(ठ) उदीत्येति । उदीत्य ऊर्ध्वमवलोकात् । ऊर्ध्वदर्शनं मरणात् परमूर्तगत-
धमलसेनासम्बोधनार्थम् ।

शशीति । अग्निनयन्द्रस्य विमला मयूखाः किरणा इव शुभा दला यस्यान्तस्त्वो-
धनम् । तथा सुरुचिरी यो विद्रुमः प्रवालसन्धिसन्निभो अधरोष्ठौ यस्यान्तस्त्वोधनम् ।
तव वटनभवामृतं सुखलसमये मुग्धामृतं निपीय, अवशः स्वाधीनताहीनः अहम्, कथं
हि केन प्रकारेणैव, अयम् एभिर्हस्ता निन्दैव विपं तत् पिबामि, इति वृत्तीति भावः ।

अत्रापि अमृतपानविषयानयोर्विरूपयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः क्षुभीपमात्यम्,
निरङ्गवपकञ्चैकमिति समुदाये ससृष्टिः । युथिताया वृत्तम् ॥१३॥

चारुदत्त । (आश्रावज्जाव सहित स्वगत) बहुतव वज्राहृष्टाने पवित्र
आनाव ये वंश, यद्गप्रभृतिव सत्ताव जनाकीर्ण यद्ग-पूजादिस्थाने वेद-
ध्वनिते पूर्वे उज्ज्वल इहैत, भवणदशाय विद्यमान आनाव सेहै वंशके,
अयोग्या लोके कुंसित वृत्ताशुद्धावा घोषणा स्थाने प्रचार कवि-
तेछे ॥१२॥

(ठ) (उपनेव दिक्के दृष्टिपातपूर्वक कर्णयुगल आवृत कविद्या) हा
प्रिये ! वसन्तसेने !

उभो । ओशलध अज्जा । ओशलध । (ड)

एणे गुण-लअण-णिही शज्जणदुक्खाण उत्तलणशेदू ।

अशुवण मण्डणअं अवणीअदि अज्ज णअलीदो ॥१४॥

अस्य च । शब्दे क्तु होइ लोए लोएशुहशरिठटाण तत्तिज्जा ।

विणिपडिदाण णलाणं पिअकालो दुल्लहो होदि ॥१५॥

(ड) अपसरत आया । अपसरत ।

एष गुणरवनिधि सञ्जनदुखानामुत्तरणमेतु ।

अशुवण मण्डनकम अपनीयतइय नगरीत ॥१४॥

अथघ । सञ्जं खलु भवति लोके लोके सुवसस्त्रिताना विनायुक्त ।

विनिपतिताना नराणा प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥१५॥

एष इति । गुणा दयादाधिप्रादय एव खानि तेषा निधिरायथ तथा सञ्जन-
दुखानाम् उत्तरण अतिक्रमे सेतुभूतस्वरूप, एतमवलम्ब्यैव उत्तरणादिति भाव । एष
चारुदत्त अय नगरीत सकाशात् न विद्यते सुवणमण्डन स्वर्णालङ्कारे यस्मिन्
कम्पणि तदयथा तथा अपनीयत वहिष्कृत । लोकाना मृत्पादशया स्वर्णालङ्कारी
दीयत इति व्यवहार दरिद्रत्वादस्य नु तन्नोति इदमपि महादुःखकारणमिति भाव ।

अत्र निरङ्ग केवलरूपकमलद्वार । गाथा छन्द इति पृथ्वीधर ॥१४॥

स्य इति । लोके जगति सर्वं खलु लोके सुखसस्त्रिताना धनसम्पदादिना

चाञ्चर निर्दम क्रिपणेर छात्र पुत्र दम समञ्जिते । बनोहन प्रवालेर
तुल्या अधवोर्षालिनी । तोमार मूषामृत पान करिया, एवम कि करिया
निन्दाबिस पान करिव ॥१७॥

(ड) चाञ्चरघ्य । सकन, नहाण्येरा । सकन ।

शुण्डरद्वेर निधि एव सञ्जन इ पेष उद्वरणसेतू एहि चारुदत्तक आज
विना स्वर्णालङ्कारे नगर हहेते बाहिर करियातछि ॥१७॥

चारु । सर्वतोऽवलोक्य ।

अमो हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः

प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्याः ।

परोऽपि वन्धुः समसस्थितस्य

मित्रं न कश्चिद्विपमस्थितस्य ॥१६॥

सुखिना नराणाम्, चिन्तायुक्तं शुभानुष्ठानपरायणो भवति । किन्तु विनिपतितानां विपन्नानां नराणाम्, मित्रकारी शुभानुष्ठानेन सन्तोषकारी लोका दुर्लभो भवति । अतएवास्यापि चारुदत्तस्य सम्पत्समये वदन् एव शुभानुष्ठानेन आसनं, किन्विदानीमेकोऽपि नेति भावः ।

अतएवाव अपश्रुतात् नरसामान्यात् प्रश्रुतचारुदत्तरूपनरविशेषप्रतीतेरप्रश्रुतप्रथमं सलङ्कारं । अद्यापि गाथा कन्द इति पृथ्वीधर ॥१५॥

अमी इति । अमी दूरं दृश्यमाना, वयस्या हि पूर्वोत्पन्नवन्धुभावा एव जना, वस्त्रान्तेन वसनाञ्जलिं निरुद्धवक्त्रा आहतमुखा मत्त, मे मम दूरतरम् अतीवदूरपथं प्रयान्ति अपसरन्ति । यद्यहं परिचिन्त्याह्वयेयमित्यतो वक्तुनिरोधनं दूरतरं प्रयाणञ्चेति भावः । तथा च समसस्थितस्य सम्पन्नवस्थस्य जनस्य सम्बन्धे, परोऽपि अनात्मीयोऽपि जनः, वन्धुर्भवति, उपकारप्रत्याशयेति भावः, किन्तु विपमस्थितस्य विपन्नवस्थस्य जनस्य सम्बन्धे, कश्चिदान्मीयोऽपि, मित्रं वन्धुर्न भवतीति शेषं प्रार्थनीयसाहाय्ये परिणमायाश्रयेत्याशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तृतीयवचनार्थचरणार्थधीर्विधेययोः सद्वटनया विधमालङ्कारश्च अनयीरङ्गादिभावेन सङ्गरः ।

उपेन्द्रवन्दुन्दवजूयोर्मलनादुपजातिर्गम ॥१६॥

आव०, अगते सकल लोके, अर्थादिगेषु सुभाश्रुधानपरायणं हृष्ट्यां थाके, किञ्च विपन्नलोकैव प्रियकारी लोकं हृष्टं ह्य ॥१६॥

चारुदत्तः । (सकलदिक्के दृष्टिपात कविद्या) एव सकल आगार वयस्यगण,

চারু। চৌশাল্যং কিং, বিবিত্তং লাভমগ্নং, তা
 য়াণেধ এদ দিস্ববজ্ঞচিগ্হং । (৬)

চারু। নি শ্বস "মৈবেয় ভী । কিমিদমশ্ব" ইত্যাদি পঠতি ।

নেপথ্যে । হা তাৎ । হা পিত্তবয়স্শ ।। (৭)

চারু। শাকল্যং শকরুশম্ । ভীঃ স্বজাতিমহতর । ইচ্ছা-
 ম্যহ ভবতঃ সক্রাশাত্ প্রতিগ্রহং কর্তুম্ । (৮)

চারু। কিং অম্হাণং ইত্যাদৌ পড়িগ্হং কলিগি ? । (৯)

(৬) অপসারণ কৃতম্, বিবিত্তো রাজমার্গং, তদানয়তৈন দত্তবদ্ধচিগ্হম্ ।

(৭) হা তাৎ । হা পিত্তবয়স্শ ।।

(৮) কিমব্যাক ইচ্ছাত্ প্রতিগ্রহ করৌষি ? ।

(৬) চারু। চৌশাল্যং । বিবিত্তো নিবর্তনো জাতঃ । এন শাকল্যম্ ।

(৭) নেপথ্যে ইতি । হা তাৎবি রৌচসীনীক্তি । হা পিত্তবয়স্শেতি বিদ্যুৎকীক্তি ।

(৮) শাকল্যং ইতি । শজাতিষু সর্বজাতিষু মহতরঃ । শকীবয়স্শনঃ ।। সামা-
 ন্যতৌ মহতরীতি সম্বোধনে চল্লুকনীক্তিপ্রতীতি ম্যাতিস্বত স্বজাতিপদম্ ।

বস্ত্রাক্রমণকারী মুখবস্ত্র আবৃত্ত করিয়া, অতিদূর দিগ্বা বাইতেছেন।
 কাবণ, অনাথীরলোকও, সম্পন্ন অবস্থায় বহু হইয়া থাকে, কিন্তু কোন
 লোকই, বিপন্ন অবস্থায় লোকের বহু হয় না । ১১৩৪

(৬) চাণ্ডালদ্বয়। লোকদিগের অপসারণ করা হইয়াছে, স্ত্রীরা
 ব্রাহ্মপথ এখন নির্জন। অতএব বধাচিরুসম্বিত ইহাকে আনয়ন কর।

চারুদত্ত। (নিবাস ত্যাগ করিয়া, 'হে মৈত্রেয়। আচ্ছ এ কি উপ-
 স্থিত হইল' ইত্যাদি পাঠ করিলেন।)

(৭) নেপথ্যে। হা পিত্তঃ। হা পিত্তবয়স্শঃ ।।

(৮) চারুদত্ত। (শুনিয়া, শোকের সহিত) হে স্বধাত্তিগ্হেষ্ঠ। আমি
 আপনার নিকট হইতে প্রতিগ্রহ করিতে ইচ্ছা করি ।

चारु । शान्तं पापम् । नापरीक्ष्यकारी दुराचारः पालक इव चाण्डालः । तत् परलोकार्थं पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये । (द) चाण्डालौ । एव्वं कलीअदु । (ध)

(ध) एव क्रियताम् ।

(थ) चाण्डालाविति । अस्माक चाण्डालानाम् । तथा च ब्राह्मणस्य भवतद्याण्डालात् प्रतिग्रहकरणं किं प्रचलितमासीदित्यर्थः ।

(द) चारु इति । शान्तं पापम् उक्तं रूपं न वाच्यमित्यर्थं, चाण्डालात् प्रतिग्रहं निषेधात् । तथा च मनु —

‘चाण्डालान्प्रस्त्रियी गत्वा मुञ्जा च प्रतिग्रहं च ।

पतत्यज्ञानती विप्रो ज्ञानात् साप्यनु गच्छति ॥’

एवञ्च “इच्छाम्यहं भवतः सकाशात् प्रतिग्रहं कर्तुम” इति मम पूर्वोक्तौ प्रतिग्रहपदम् अनुग्रहग्रहणार्थं प्रयुक्तम्, तेन अनुग्रहग्रहणं कर्तुमिच्छामीत्येवार्थं इत्याशयः । नन्वपराधिनं ज्ञात्वा भवन्तं प्रति राजा नियहमेव हतवान्, तत्किञ्चरी भूत्वा कथमहमनुग्रहं करोमीत्याह नेति । दुराचारः, पालकस्तदाख्यो राजैव, चाण्डालोऽपि भवान्, न अपरीक्ष्यकारी सर्वदीभावेन असमालोच्य न कार्यकारी तेन समुर्षुं प्रति अवश्यमनुग्रहं कर्तव्यं इत्यालोच्य मत्प्रार्थना भवतः पूरणीयैवेति भावः । ननु कीऽसावनुग्रहं इत्याह तदिति । परलोकार्थं परलोके सदगतिस्वामार्थम् । “सुखसन्दर्शनेनापि तदनुत्पत्तौ यतेत स” इति श्रुते पुत्रसुखदर्शनेऽपि पुण्ड्रीनुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ।

(ध) चाण्डालद्वयः । आपनि आमादेव हात इहेते अतिग्रहं करिया थाकेन ? ।

(द) चारुदण्डः । उक्तं वक्तव्यं नहं । दुराचारः पालकेव त्राय चाण्डालं पर्यालोचनां ना कविया कार्यं कवेन ना । अतएव परलोकेव निमित्तं आनि पुत्रेण मुखं देखिते चाहि ।

(ध) चाण्डालद्वयः । इहा करुणः ।

नेपथ्ये । हा ताद । हा आवुक ! । (न)

चारु । श्रुत्वा सकरुणम् । "भी स्वजातिमहत्तर ।" इत्यादि पठति ।

चाण्डाली । अले पठना । खणं अन्तलं देध । एषे
अज्जचालुदत्ते पुत्तमुह पेक्कदु । नेपथ्याभिमुखम् । अज्ज । इदो
इदो, आअच्छु ले दालआ । आअच्छु । (प)

तत प्रविशति दारकमादाय विदूषक ।

विदू । तुवरदु तुवरदु भद्दमुहो, पिदा दे मारिदु'
णीअट्टि । (फ)

(न) हा तात । हा आवुक ! ।

(प) अरे पौग । अणमत्तर दत्त । एष आथ्यचारुदत्त पुत्रमुख प्रेक्षताम् ।
आथ्य । इत इत, आगच्छ रे दारक ! आगच्छ ।

(फ) त्वरता त्वरता भद्रमुख पिता ते मारयितुं नीयते ।

(न) नेपथ्य इति । अवति पालयतीति आवुक, औषादिक लक्ष्णम् । इ आवुक ।
जनकः । "आवुकी जनक" इति नाय्यीकावसरः ।

(प) चाण्डालाविति । अन्तरम् अनयोरागमनाय अवकाशम् । आथ्येति विदूषकस्य
सन्धीघनम् दारकेति च रोहमेतस्य ।

(फ) विदू इति । भद्र मङ्गल सुलक्षणादिना तत्सूचकं मुखं यस्य स रोहमेतः ।

(न) नेपथ्ये । हा पिताः । हा जनकः ।

चारुदत्तः । (अनिद्या, शोकेन सहितः । 'हे स्वजातिश्रेष्ठ' इत्यादि
पाठं करित्वेन)

(प) चाण्डालघ्नः । हे पुत्रवासिर्गण ! आपन्नादा कृपकाल अवकाश
देन, एते आर्थे चारुदत्त, पुत्रेणैव नृवं दर्शनं करुणम् । (नेपथ्येणैव दिक्के
जाह्निका) आर्थः । एतन्दिक्के एतन्दिक्के (आश्रय), आश्रये वानकः । आश्रयः ।

तन्मन्त्रं वानकके नईया विदूषकेण प्रवेशः ।

দারকঃ । হা তাদ । হা আবুক । । (ব)

বিদু । হা পিঅবঅস্ম । কহিং মএ তুমং পেখ্বিদব্বী ? ।

(ম)

চারু । এত মিতথ বীত্ব । হা পুত্র । হা মৈত্রৈয় ? । সক্রথম্ ।

ভোঃ । কষ্টম্ । .

চিরং খলু ভবিষ্যামি পরলোকে পিপামিতঃ ।

অত্বল্য়মিদমস্মাকং নিবাপৌঢকভোজনম্ ॥১৩॥

(ব) হা তাত । হা আবুক । ।

(ম) হা প্ৰিয়বয়স্য । কস্মিন্ ময়া ত্ব প্ৰেচিতব্য ? ।

(ম) বিদু ইতি । প্ৰেচিতব্য পুনর্দ্রষ্টব্য । ইহলোকে ক্ৰুদ্বাপি নীতি ভাব ।

চিরমিতি । পরলোকে, চির খলু পিপাসিতস্বচ্ছার্চো ভবিষ্যামি । ক্রুত প্ৰত্যাঙ্ক
 ইদং প্ৰক্ৰ স্যমানলিঙ্গত্বাদয় পুত্র ইত্যর্থঃ, অত্বল্য়মেব অস্মাকং মনৈল্যর্থঃ, নিবাপৌঢক
 পিতৃদেয়জল তস্য ভোজন মম তদ্বোজনকারকমিত্যর্থঃ । তথা চায় মমবর্ষদেয়ীয়া,
 শ্ৰিয়পুত্র, ইদানীমেব মঙ্গলার্থে অধুনৈব চ তর্পণসামবশ্যকম, অয়স্ব শ্ৰিয় ততর্পণজল
 ক্রিয়হানু শস্যতি ? যেন ততো মে পিপাসানিঃশ্চি স্যাৎ । অতো যাবদয় বয়স্য স্যাৎ
 তাবদেব পিপামিতো ভবিষ্যামীতি ভাব ।

(ফ) বিদুষক । বোহসেন । মত্বব হও, মত্বর হও, তোমার
 পিতাকে হত্যা কবিস্বার জ্ঞান নিয়া যাইতেছে ।

(ব) বালক । হা পিতঃ । হা জনক । ।

(ভ) বিদুষক । হা প্ৰিয়বয়স্য । আমি আবার কোথায় তোমাকে
 দেখিতে পাইব ? ।

চাক্ৰদত্ত । (পুত্র ও মিত্ৰকে দেখিয়া) হা পুত্র । হা মৈত্ৰেয় ।
 (শোকের সাহিত্য) হায় ! কি কষ্ট ।

কিং পুত্রায় প্রযচ্ছামি ? । আত্মানমবলীক্য । যজ্ঞোপবীত দ্বয় ।
 আং, এদং তাবদস্মি মম চ । (ম)

অমৌক্তিকমসৌবর্ণং ব্রাহ্মণানাং বিমূষণম্ ।

দেবতানাং পিতৃণাঞ্চ भागो येन प्रदीयते ॥১৮॥

इति यज्ञोपवीत ददाति ।

অথ পূর্বাঈ প্রতি পরাহ্ণবাক্যার্থো হিতুরিতি কাব্যলিঙ্গম, তথা ভোজনকারকার্থে
 ভোজনপদপ্রয়োগেণ হিতুহিতুমতীর্গমেদিনাभिधानात् हितुर्नामालङ्कारय, अनयो सृष्टिः ।

“पितृदानं निवाप स्यात्” इत्यमर ॥১৩॥

(ম) কিমিতি । আমিতি ধরণার্থমব্যয়ম । কিञ্চেতি ধার্য । মম তাবদিদ
 যজ্ঞোপবীতরূপে দ্বয়মসৌবর্ণং ।

অমৌক্তিকমিতি । ইদং যজ্ঞোপবীতম্, অমৌক্তিক মুক্তাভিরনির্মিতম্, অসৌবর্ণ
 সুবর্ণৈরঘটিতম্, ব্রাহ্মণানাং বিমূষণং বিশিষ্টালঙ্কারস্বরূপম্, এতেনৈব সর্বত্র বিশিষ্টা-
 দরশীয়করণাদিত্যশ্চ । যেন যজ্ঞোপবীতেন, দেবতানাং भाग पूजाय च., पितृणां भागय
 आहाय च, प्रदीयते, “सर्ववीपवीतना भाव्यम्” “प्राचीनावीतिना सप्यगपसञ्जमत
 निष्ठा । पित्रामानिधनात् कार्यं विधिवद्ভূমপাখিনা” ইत्याদিছুরিতি ভাব ।

অথ মৌক্তিকসৌবর্ণমিত্রলরূপাধিকবৈশিষ্ট্যস্য আকৃতত্বাদধিকাকৃতবৈশিষ্ট্যরূপক-
 মলঙ্কার ॥১৮॥

পত্রলোকে আনি দোষকান যাবৎ পিপাসিত থাকিব । কানও, এই
 শিশুপুত্র, আমাকে অতাল্পই তর্পণের জন্য পান করাইতে পাবিবে ৷১৭৷

(ম) পুত্রকে কি দান করিব ? । (গাওঁরও দিকে চাহিয়া যজ্ঞোপবীত
 দেখিয়া) ও ! আমার এই যজ্ঞোপবীত রহিয়াছে ।

ইহা, মুক্তা বা স্বর্ণনির্মিত নহে, অথচ ইহা ব্রাহ্মণগণের অন্যকার, বাহ্য
 দেবতা ও পিতৃলোকেব ভোগ্য অংশ দেওয়া হয় ৷১৮৷

(এই বলিয়া যজ্ঞোপবীত দান করিলেন)

চাণ্ডালঃ । আশ্চ লে চালুদত্তা । আশ্চ । (য)
 দ্বিতীয়ঃ । অলে ! অজ্জচালুদত্তং গিলুববদেণ গামিণ
 আলবশি ? । অলে ! পেখ । (র)

অম্ভুদে অশশাণে তহে অ ললিতিন্দিবং অহটমগ্গা ।

উহামে ব্ব কিশোলী গিঅদী ক্বু পডিচ্ছিদং (১) জাদি ॥১৫॥

(য) আশ্চ রে চালুদত্ত । আশ্চ ।

(র) অরে । আর্ঘ্যচালুদত্ত নিরুপপদে ন নাম্বা আলপসি ? । অরে । প্রেখস্ব ।
 অম্ভুদয়ে অবসানে তথৈব সাতিন্দিবমহতমাগা ।
 উহামেব কিশোরী নিয়তি খলু প্রতীষ্ট যতি ॥১৫॥

(র) দ্বিতীয় ইতি । নিরুপপদে ন গৌরবস্বক সন্নিহিতার্থ্যাদি বিশেষণাভাবন ।
 নৈতৎ সঙ্গতমিতি ভাব ।

অম্ভুদয় ইতি । অম্ভুদয়ে উভয়ো তথৈব অবসানে স্যে অবনতী, অহত কেনাপি ন
 নিবাসিতী মাগে প্রবর্তনপথো যস্য সা তাহশী, নিয়তির্দেবম্ উহামা উন্মুক্তবন্ধনা,
 কিশোরী প্রথমযৌবনস্থা হস্তিনীব, সাতিন্দিব খলু সর্বদৈব প্রতীষ্ট স্বামীষ্টবিষয়ম্,
 যতি প্রাপ্নোতি । তথা খ তাহশী নিয়তিরীবাস্য উঁহশী দমা ক্রতবতী ন পুনর্গৌরবমপি
 হ্রতবতীতি গৌরবহানিকর ন কিঞ্চিৎকথ্যমিতি ভাব ।

অন্ব যৌতীপমালদ্বার । আর্ঘ্যা খ জাতি ॥১৫॥

(য) প্রথম চাণ্ডাল । আয় বে চালুদত্ত । আয় ।

(র) দ্বিতীয় চাণ্ডাল । ওরে । নিরুপপদনাম দ্বাবা আর্ঘ্য চালু-
 দত্তেব সহিত আলাপ করিতেছিষ্ ? । ওরে । দেখ—

লোকের উন্নতিব বা অবনতির সময়ে এবং দিনে বা রাত্তিতে কেহই
 যাহাব পথ রোব করিতে পারে না, সেই নিয়তি, উন্মুক্তবন্ধনা যুবতি
 হস্তিনীর ছায়, নিজের অভীষ্টবিষয় সম্পাদন করিয়া থাকেন ॥১৬॥

(১) পড়িচ্ছিদ ।

অম্ব' চ । শুক্লা ববদেশা (১) ঞি
 কিং পণমিঅ মত্য়এ ণ কাদব্ব' ।
 লাহুগহিহে বি চন্দে
 ণ বন্দণীএ জনপদস্স ? ॥২০॥

বালকঃ । অরে রে চাণ্ডালা ! কহি আবুক মেঘ ? । (ল)
 চারু । বত্স ।

অন্যত্র । শুক্লা ব্যপদেশা অস্য কি প্রথম্য মমকে ন কৰ্ত্তব্যম্ ? ।

রাহুগহীতীঃপি চন্দ্রী ন বন্দনীযৌ জনপদস্য ? ॥২০॥

(ল) অরে রে চাণ্ডালা ! কৃত্ত মম পিতর নযত ? ।

ননু ধনলীমেন শ্লৌহত্যাকারিণ কি গৌরবমিত্যাহ শুক্লা ইতি । ব্যপদেশা ক্ললত্বপা
 বসলসেনাহত্যাপবাদা, শুক্লা শুক্লাজলাদিবদকিধিন্কারা মিথ্যা এবত্যর্থ' । অস্য চারু
 ম্ভতস্য কুলনামাদিক কি বনু, প্রথম্য মমকে ন কৰ্ত্তব্যম্ ? অপি তু কুলনামাদিক
 সৰ্বমেব প্রথম্য মমকে কৰ্ত্তব্যমিত্যর্থ' । ননু শকারিণ শ্লৌহত্যাপবাদেন দুপিতস্য কথ
 তাহম সম্মান ইত্যাছ—রাহুণা গহীতী যন্তীঃপি চন্দ্র, জনপদস্য তদ্বাসিনী জনস্য
 ন বন্দনীয' কিমিতি কাঙ্ক, অপি তু বন্দনীয এবত্যর্থ' সুতরামব্যাপি নামাদিক
 তথৈব বন্দনীযমিতি মাত' ।

অথাথাপলিহয়হটালযৌঃছাঃশিভাভেল মছর । আত্মা অ জাতি ॥২০॥

আরও, চারুসত্তের অপবাদ, শুক (মিথ্যা), সূত্রবাং চারুসত্তের কুল
 নামাদি কোন বস্তু, প্রণামপূর্বক মন্তকে ধর্তব্য নহে ? । চন্দ্র রাহুগ্রন্থ
 হইলেও, নোকেব কি বন্দনীয নহে ? ॥২০॥

(ল) বালক । অরে রে চাণ্ডালগণ ! আমার পিতাকে কোথায়
 নিয়া চলিয়াছ ? ।

(১) যুক্তা বিবদ্যা ।

अंसेन विभ्रत् करवीरमालां
 स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।
 आघातमद्याहमनुप्रयामि
 शामित्रमालब्धुमिवाध्वरेऽजः ॥२१॥

चाण्डालः । दालत्रा ! । ×

शाहु अम्हे चाण्डाला चाण्डालकुलम्नि जादपुव्वा वि (१) ।
 जे अहिभवन्ति शाहुं ते पावा ते अ चाण्डाला ॥२२॥

× । दारक !

न खलु वय चाण्डालाः चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि ।

ये अभिमवन्ति साधुं ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥२२॥

अ सेनेति । अ सेन गजभारिण, करवीरस्य पुत्रस्य मालाम्, स्कन्धेन शूलम्, हृदयेन शोकञ्च अकारणमविद्युत्प्रगणितमिति भावः, विभ्रत् धारयन् अहम्, अध्वरे यज्ञे अजन्त्याय इव, आघातं प्रहारम्, आलब्धुं प्राप्तुम्, अय इदानीम्, शामित्रं बध्यस्थानम्, अनु-प्रयामि अनवीः पयात् पयात् गच्छामि, न पुनरिमावेव मां तव मयत इति माध्वमयीः कथिदीप इति भावः ।

अथ विद्यदिव्येकया क्रियया अप्रमत्तानां करवीरमालादीनां तदव्याममिसम्बन्धानुस्यू-
 यीगिता शीर्षापमा आलयीर्मिथो निरपेक्षतया मसृष्टिः ।

“अंसे स्तम्भे विभ्रामि च” इति विश्वः । “शमिता यज्ञं” इति सूत्रात् शमितरि भवं
 शमितमिति घञोपपद्यबध्न्यालमुच्यते । इन्द्रवज्रा इति ॥२२॥

शेति । चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि वयम्, न खलु चाण्डालायाश्चाण्डालत्वं वयं स-
 चाकरवत् । २२म् । गजभारिणे करवीरपुत्रेण माला, अस्ते शूल एवञ्च
 हृदये शोक धारण करुणः आसि, राज्ञे छात्रेण त्राय आघात परिहार यत्
 आल दधास्याने दाशेतेछि ॥२३॥

(१) जादपुला वा ।

दारकः । ता कीस मारिध आवुकं ? । (ब)

चाण्डालः । दीहाओ । अत्त लाअणिओओ क्खु अव-
लज्जादि, ए क्खु अम्हे । (श)

दारकः । वावादिध मं, मुञ्चध आवुकं । (घ)

(ब) तत केन मारयत आवुकम् ? ।

(श) दीर्घायु । अत्र राजनियोग खलु अपराध्यति, न खलु वधम् ।

(घ) व्यापादयत माम मुञ्चत आवुकम् ।

कण्ठाण । तर्हिं दृश सकम्भणापि चाण्डाला के इत्याह—ये जना, साधु जनम्,
अभिभवन्ति उत्पीडयन्ति, ते पापा पापिनः, अतएव ते च चाण्डाला ।

अत्र चाण्डालकुले जातपूर्वत्वरूपकारणे सत्यपि चाण्डालत्वरूपतत्तत्कात्याभावात्
विशेषीतिरलङ्कारः । तथा आत्मनी दृश सकम्भत्वाभावप्रतिपादनकाव्यार्थं बालककृत
चाण्डाला इति मन्वीधनजनितापमानस्य रुदनात् हादन नाम विमर्षसन्धिरङ्गम् ।
“तदाहृन्हादन पुन । कार्यार्थमपमानादे सहन खलु यइवत ।” इति दर्पण-
लक्षणात् । आश्या जाति ॥२१॥

(श) चाण्डाल इति । राजकिङ्करा वध राजनियोगादेवैव मारयाम इति भावः ।

(घ) दारक इति । “कञ्चित् पुरुष मारयत” इत्येव राजनियोगार्थे तर्हिं सा
व्यापादयत, तथात्वेऽपि ततमिडे, आवुक पितर मे मुञ्चतेत्याशयः ।

चाण्डाल । बानक । आनवा चाण्डालवत्तेशे अग्निद्यां, चाण्डाल नहि ।
दाहारा साधु लोकके उन्पीडित करे, ताहाराई चाण्डाल एव ताहावाई
पापाआ ॥२२॥

(ब) बानक । ता तोमवा आमार पित्तके इत्या करित्तेत्त
केन ? ।

(श) चाण्डाल । दीर्घायु । ए विद्ये ब्राह्मजाई अपराधी, आनवा
नह ।

चारु । शान्तं पापम् । दृश स्रग्भम् । अद्य अवगच्छामि ।
 "समसम्यित" इत्यादि पठति । प्रकाशम् । "एता पुनर्हृन्मगता म्विधो माम्" इत्यादि
 पुन पठति । (घ)

चाण्डालः । श्रीशलध अज्जा ! श्रीशलध । (क)

किं पैक्वध ग्रप्पु रिशं अजशवशेण प्पणट्टजीवाशं ।

कूवे खण्डिदपाश कच्चणकलशं विअ डुव्वन्तं ॥२४॥

(क) अपसरत आया । अपसरत ।

कि प्रेक्षन्ते सत्पुरुषम् अयशोवशेन प्रनष्टजीवाशम् ।

कूपे खण्डितपाश काञ्चनकलसमिव मञ्जलम् ॥२४॥

(घ) विदू इति । भद्रमुखाविति चाण्डालयो मन्वाधनम् ।

(घ) चारु इति । शान्त पाप मैवेयीक्त कुतोऽपि न कर्तव्यमित्यर्थः ।
 अवगच्छामि "परोऽपि बन्धु समसमस्थितस्य मित्र न कथिद्विषमस्थितस्य" इत्युक्ताय सम्यग्-
 बुद्धेः । "समसम्यित" इत्येकदर्शन उदाहृतश्रीकाई सूचितम् ।

किमिति । खण्डितस्त्रिपाशो बन्धनरज्जुस्य तम् अतएव कूपे मञ्जल काञ्चन-
 कलस स्वर्णकुम्भमिव, अयशोवशेन वसन्सेनाया इत्यापवादनिमित्तेन प्रनष्ट जीवस्य
 जीवस्य आशय यस्य तम्, अतएव मञ्जल भुवनादिलुप्यमान साहशनिन्दाया असह्यतात्
 स्वयमेव मत्तुमिच्छुमित्यर्थः, सत्पुरुष साधुसमावसिम चारुदशम्, कि प्रेक्षन्ते कथ
 पश्यत, सत्पुरुषप्राप्तविपत्तिदर्शननिषेधादिति भावः ।

(ह) विदूषक । हे भद्रप्रधानगण । तौमरा प्रियवदशु चारुदशके
 परित्याग कर, आनाके हत्या कर ।

(फ) चारुदश । शरूप बलिष ना । (देविद्या शगत) आज बुद्धि
 लान । ("सम्पन्न अवस्थां लोकेव" इत्यादि पाठ करिलेन । प्रकाशे ।
 "अट्टालिकाश्रित एहं शीलोकगण" इत्यादि पुनवाय पाठ करिलेन)

(क) चाणाल । सकुन, नहा*देरा । सकुन ।

চারু । সক্রমণম্ । “শশিবিমলমযুজ” ইত্যাদি পঠতি ।

অপর: । অলে ! পুণো বি ঘোশিষ্টি । (খ)

চাণ্ডাল: । তথা কৰোতি । (গ)

চারু । প্রাপ্তোঃ হং ত্বসনক্লশাং দশামনার্থ্যাং
 যত্রৈদং ফলমপি জীবিতাবসানম্ ।
 এষা চ ব্যথয়তি ঘোষণা মনো মে
 শ্রীতব্যং যদিদমসৌ ময়া হততি ॥২৫॥

(খ) অরে ! পুনরপি ঘোষণা ।

অত্র শ্রীতীপমালঙ্কারঃ । কাছনপর্দে ন কলসস্য উত্কর্ষে সূচয়িত্বা চারুদন্তস্থাপি
 উত্কর্ষঃ সূচ্যতে ইতি নাপুটার্থত্বদোষ: । আর্থ্যা জাতি: ॥২৪॥

(গ) চাণ্ডাল ইতি । তথা কৰোতি পুনরপি পূর্বোক্তাং ঘোষণয়তি ।

প্রাপ্ত ইতি । অহম্, ব্যসনে ন শকারাভিযোগরূপবিপদা ক্লশা পূর্বদরিদ্রদশাতিঃপি
 হীনীকৃতাম্, অনার্থ্যা স্ত্রী ইত্যাপবাদাদসাধীন, দশামবস্থায়াম্, প্রাপ্ত: ; যত্র দশায়াম্,
 ইদং ফলমপি, জীবিতস্য জীবনত্ব অবসান পরিসমাপ্তির্যচ্ছিন্ তত্ বাহুশ জাতম্ ।
 কিञ্চিতি আর্থ: । এষা ঘোষণা, মে মম মনো ব্যথয়তি ; যদ্ব্যচছাত্, অসৌ বসন্তসীনা,
 -ময়া হতা, ইতি ইত্যম্, ইদং ঘোষণাবাক্যম্, ময়া শ্রীতব্যং ভবতি ।

দ্রহর্ষিণী হতম্ ॥২৫॥

ছিন্নবস্ত্রু, কুপে নিমগ্ন প্রায় স্বর্ণকুণ্ডলেব জায় অপবাদবশত: জীবনাশা-
 বিহীন সংপুরুষকে আপনাবা দেখিতেছেন কেন ? ॥২৪॥

চারুদত্ত । (শোকের সহিত “চন্দ্রের নিখিল কিরণের জায়” ইত্যাদি
 পাঠ করিলেন ।)

(খ) অপর চাণ্ডাল । অরে । পুনরায় ঘোষণা কর ।

(গ) চাণ্ডাল । (তাহা করিল)

চারুদত্ত । আমি, বিপত্তিনিবদ্ধন হীন এবং ঘৃণিত অবস্থা প্রাপ্ত

ततः प्रविशति प्रामादम्यो बहू स्यावरक ।

स्याव । घोषणामाकणं सर्वैक्यम् । कथं अपावे चालुदत्ते वावा-
दोश्चदि ? हग्गे णिअलेण शामिणा वन्धिदे । भोदु, आक-
न्दामि । शुणाध अज्जा ! शुणाध, एत्थ दाणिं मए पावेण पव-
हणपडिवत्तेण पुप्फकलसुअ-जिष्णुज्जाणं वशन्तश्रेणा णीदा,
तदो मम शामिणा मं ण कामेशि त्ति कदुअ वाहुपागवल-
कालेण माल्लिदा, ण उण एदिणा अज्जेण । कथं विदून्दाए ण
कोवि शुणादि ? । ता किं कलेमि ? । अत्ताणअं पाड्ढेमि ।

(घ) कथमपापधारुदत्तो व्यापाद्यते ? अहं निगडेन स्वामिना बहू । भवतु,
आकन्दामि । शृणुत आर्या । शृणुत, अत्र इदानीं मया पापेन प्रबहणपरिवर्त्तेन
पुष्पकरण्डकजीर्णोयान वसन्तसेना नीता, ततो मम स्वामिना मां न कामयसीति कृत्वा
वाहुपागवदात्कारिण भारिणा न पुनरितेन आर्येण । कथं विदूरतया न कोऽपि
शृणोति ? । तत् किं करोमि ? । आत्मानं पातयामि । यद्येव करोमि, तदा

(घ) स्याव इति । वैकल्येन विह्वलतया, सह सर्वैक्यम् । न विद्यते पाप
वसन्तसेनाहत्याजनितं कलुषं यस्य सः । निगडेन शृङ्खलया, स्वामिना शकारिणः ।
आकन्दामि आकन्दनं दूरत आत्मानं तददुर्घ्नं शीमि । विदूरतया विशिष्टदूरतया ।

अत्र जनसाधारणश्रवणरूपस्य ईक्षितार्थस्य ईक्षितदूरत्वेन प्रतीघातात् प्रतिषेधी नाम
विमर्षसम्भारइत्तम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“ईक्षितार्थप्रतीघातं प्रतिषेध इतीष्यते ।”

इहैवाहि, याहाते जीवननाशपर्याप्त एहै फलउ, उपहित इहैवाछे ।
विशेषतः एहै घोषणा आमाव हृदयके बाधित कबितेछे, ये हेतु
“आमि वसन्तसेनाके हत्या कबियाहि” इहा सुनिते इहैल ३२५॥

तदनन्तर अट्टालिकाव उपवे बहू अवस्थाय स्वावकेव श्रेवेष ।

(घ) स्वावक । (घोषणा सुनिष्ठा, विह्वलताव सहित) निरपवाद

বিচিন্ত্য । জড় এব্বং কলেমি, তদা অজ্জচালুদত্তে য় বাবাটী-
 অদি । ভৌদু, ইমাদৌ পাশাদবালগ-পদোলিকাডৌ এদিণা
 জিসুগবক্কেণ অত্চাণঅং ণিকিত্তবামি । বরং হুগ্গে উবরদে,
 য় উণ এগী কুলপুত্তবিহুঅর্ণাণং বাগপাদবে অজ্জচালুদত্তে । এব্বং
 জড় বিবজ্জামি, লঙ্কে মএ পললৌএ । ইত্থাম্মান পাতিথিত্বা । হী
 হৌ । য় উবলদম্হি । ভগ্গে মে দণ্ডণিঅলে । তা চাণ্ডাল-
 ঘৌশ শমসেগামি । ইম উপম্বল্য । হুহৌ চাণ্ডালা । অন্তলং
 অন্তল । (ঘ)

আর্য্যচারুদত্তো ন ব্যাপাশতে । ভবতু অস্ম্যা প্রাসাদশালায়পতীলিক্রান্তে এতন জীর্ণগবা
 ঘৌশ আত্মান নিচিপামি । বরমহমুপরতৌ ন পুনরৈষ কুলপুত্তবিহুগানা বাসপাদপ
 আর্য্যচারুদত্ত । এব্ব যদি বিপদে লভৌ ময়া পরলৌক । হী হী । নীপরতৌঽস্মি ।
 ভগৌ মে দণ্ডনিগড । তচাণ্ডালঘৌশ সমন্থিামি । হুহৌ চাণ্ডালী । অন্ত-
 ন্তলম্ ।

অত্মান স্বদেহম । প্রাসাদে তদ্বিতলে ইত্যৰ্থ , শালা চুদ্রা যা অয়পতীলিকা
 স্তম্ভসুখবর্জিতী রথ্যা তস্যা । উপরত এতাষদুদ্বর্দশাত পতনেন স্তত । কুলপুবা
 সহ শৌত্পত্রা জনা এষ বিহুগা পশ্চিণ্ঠেঘাম্, বাসায় পাদপৌ হুচ । এব্বমনেন
 পতনেন । বিপদে মিত্যে । পরলৌক স্বর্গ, নিরপরাধব্রাহ্মণস্য রচিতত্বাদিত্তি ভাব ।
 দণ্ডনিগড দণ্ডবত্ স্ত্রীলা ম্হল্লা । চাণ্ডালস্য ঘৌশ ঘৌশাশ্চালম্ ।

চারুদত্তকে হত্যা কবিত্তেছে কেন? প্রভু আমাকে শৃঙ্খলধাৰী বন্ধ
 করিয়াছেন । হুউক, উঠেঃস্বরে বনি । শুহুন, মহাশয়েরা । শুহুন ।
 এ বিষয়ে পাপাত্মা আমি, গাভীর পরিবর্তনক্রমে বনমুসেনাকে পুস্কর-
 ওকনামক জীর্ণোষ্ঠানে নিধাছিলাম, তাহার পর আমার প্রভু (শকাব)
 ‘আমাকে কামনা কবিস্ না’ বনিয়া বনপূর্কন বাহুপাশ দ্বারা বনমুসেনাকে
 হত্যা কবিয়াছেন, কিন্তু এই আর্য্য চারুদত্ত হত্যা করেন নাই । হায় ।

चाण्डाली । अले । के अन्तलं मगोटि ? । (ड)

चेट । शणाध—इति पुर्वात् पठति ।

चारु । अये ।

कोऽयमेवविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।

अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणमेघ इवोदितः ? ॥२६॥

(ड) अर । क अलर मार्गयति ? ।

क इति । शस्ये, अनारण्या इति हतपावे सति, द्रोणमेघ इव शस्यवर्षकी द्रोणाब्धी मेघविशेष इव, एव विधे काले मयि कालपाशस्थिते कृत शस्य वरुनरञ्जुसयते सतीत्यर्थः, अय क उदित उपस्थित ? । अप्राधिंतधन्वुरयं मे परमोपकारी भविष्यतीति भावः ।

अथ काले काल इति व्यञ्जनमघस्य सकृदनीकधा साम्यात् द्वैकानुग्राम शीतोपमा धानयो समृष्टि । द्रोणमेघमाह ज्योतिष्मत्त्वे आतं ध्रुवम्—

अत्राय दूर बलिद्या केहई सुनितेहे ना । ता' कि करि ? । निज देहके निपातित करि । (चिन्ता कबिया) यदि এইरूप कवि, তবে আবা চারুদত্তকে হত্যা করিবে না । ইউক, এই অট্টালিকার নূতন বাস্তাব সম্মুখ হইতে এষ্ট জীর্ণ শবাক্ষছায়া নিজ দেহকে নিশ্লেপ কবি । আমাব মুত্যাও ভাল, কিন্তু সংকুলোৎপন্নলাকরূপপশ্চিগণেব বাসবৃক্ষ এই চারু-দত্তেব মুত্যা ভাল নহে । ইহাতে যদি আমি মরিয়া যাই, তবে আমি পব লোক লাভ কবিলাম । (এই বলিয়া দেহ নিপাতিত কবিয়া) কি আশ্চর্য্য । কি আশ্চর্য্য ! আমি মবিলাম না, ববং আমার শিকল ভাঙ্গিল । । তা চাণ্ডালেব বোধণাস্থান অচ্ছেদণ কবি । (দেখিয়া, নিকটে যাইয়া) ওহে । চাণ্ডাল । অবকাশ দাও, অবকাশ দাও ।

(ঙ) চাণ্ডালদ্বয় । ওবে । কে অবকাশ চাহিতেছে ? ।

ভূত্যা । ('সুতন ইত্যাদি পূর্বোক্ত পাঠ কবিল)

ভো: ! স্মৃতং ভবদ্ভি: ? । (চ)

ন ভীতো মরণাদস্মি কেবলং দূষিতং যশ: ।

বিশুদ্ধস্য হি মে মৃত্যু: পুত্রজন্মমমো ভবেত্ ॥২৩॥

অন্যত্র । তেনাস্মাক্লতবৈরণ্যে স্তুদ্রেণাল্যন্যবুদ্ধিনা ।

শরণেইব বিপাক্তে ন দূষিতেনাপি দূষিত: ॥২৮॥

“বিশুতে শাকবর্ষে তু স্তুর্ভিঃ শেখিতক্রমাৎ ।

আবর্ষে শিদ্ধি মবর্ষে পুষ্কর দ্রীণমম্বুদম্ ॥

আবর্ষা নির্জলী মেঘ সর্ষতঃ বহুদক ।

পুষ্কর পুষ্করজলী দ্রীণ ঐশ্বর্যপূরক ॥” ॥২৬॥

(চ) ভো ইতি । ভবদ্ভিঃ স্মৃতং ভূত কিমিতি কাঙ্ক্ষ । স্মৃতস্তে মমাপরাধা-
ভাব ইতি জ্ঞাতমপীতি ভাব ।

ননু কি মরণাভীতোঃসি ? যেনাঘ্যানেব ভ্রবীধীত্যাহ নেতি । অহ মরণাত ন
ভীতোঃসি । তাহঁ এত স্মৃত্য কথমম্মানু সাচ্চিণ করীধীত্যাহ কেবল যশ সাধুল
সুখ্যাতি, দূষিত স্ত্রীত্বাপবাদেনেতি শপ । তদ্যশীদূষণদূরীকরণায় ভবত
প্রতিসচ্ছিত্বেনানুরোধ ইতি ভাব । হি তদ্যাহি, মে মম বিশুদ্ধস্য স্নোহত্বাপবাদহীনস্য
সত, স্তুত, পুত্রজন্মমমো ভবেত্ । আনন্দকর ইতি ভাব ।

অনার্যোপমালঙ্কার ॥২৩॥

চারদন্ত । ৩৫ । অনাবৃষ্টিবশতঃ শস্ত্র ইতপ্রায় হইলে শস্ত্রবর্ধক
মেঘেব শ্রায় এই কোন্ বালি, এইরূপ সময়ে, আনি কালপাশে থাকিতে
উপস্থিত হইল ? ॥২৬॥

(চ) মহাশয়গণ । আপনাবা শুনিলেন কি ? ।

আমি মরণ হইতে ভীত নহি, তবে কেবল যশ দূষিত হইয়াছে
(স্বতরাং একপ জিজ্ঞাসা কবিতোছি) । নির্দোষ অবস্থায় আমাব মৃত্যু
হইলে, তাহা পুত্রজন্মেব তুল্য হইবে ॥২৭॥

চাণ্ডালী । যাবলয় । অবি গচ্ছ' ভণাশি ? । (ছ)

চেট: । গচ্ছ' । হগ্নে বি, মা কগ্গ বি কধঃগ্গশি ত্তি
পাশাটবালগ্গ-পটোলিকাৎ দরঃগ্গিঅনেণ বন্দিয় গিক্বিত্তে ।
(জ)

প্রবিশ্য গ্গকার । মহর্ষম ।

মগ্গেণ তিক্খামিন্কেণ ভত্তে গাক্কেণ শূপেণ গমচ্ছক্কেণ ।

ভূত্ঠং মএ অত্তণঅগ্গ গিহে গালিগ্গ কুল্লেণ গুল্লোট্টেণ ॥২৫॥

(ক) ম্যাববক । অপি সত্য ভণশি ? ।

(গ) সত্যম্ । অহমপি, মা কস্যপি কথথিয়সীতি প্রাসাদবাল্য প্রতোলিকায়া
দরঃগ্গিঅনেণ বগ্গ নিচিন্ন ।

তনেতি । ন হত বৈ শব্দতা যস্য তন, শুদ্রেণ মীচস্বভাবন, তথা অন্যান্য
বুদ্ধিনা, অন্যথা নিনা কারকমেব সমাপকারা ন ক্রিয়ততি ভাব, দূষিতেন স্বীহৃদ্যা-
পাপনৈব বিদেগৈব চ স্বয়, দীপদম্ননেত্যর্থ, বিধাক্তেন শরণেব, তেন গ্গকারেণ, অধি অহ
দূষিত স্বীহৃদ্যাপবাদবিগ্গীকৃত । বমুতম্ভাবপবাদৌ মিথ্যৈবতি ভাষ ।

অন্ব যীতীপমালঙ্কার ১২৮॥

(গ) চেট ইতি । অহমপি নিচিন্ন ইতি পরশ্যাম্বয় । কস্যপি সকাগ্গে, মা কথথি-
অমি বসলসেনায়া হস্যাত্তাল্লমিতি শ্লিষ । অর গ্গকারীক্কেবনুবাদ । নিচিন্ন ম্যাপিত ।

যাবও, আদি শকাবের সহিত কোন শব্দতা করি নাই, তথাপি
সেই শব্দ এবং অত্যঙ্গবুদ্ধি শকার, যদ্যং দূষিত হইয়াও বিধাক্ত শবের
ছায় আনাকে দূষিত করিয়াছে ১২৮।

(ছ) চাণ্ডালদয় । স্বাববক । তুমি কি সত্য বলিতেছ ? ।

(জ) ভূতা । সত্য । "কাহারও সহিত বলিস্ না" এই, কথা
বলিয়া আনাব প্রভু আনাকে অটোলিকার নূতন বাস্তার সম্মুখভাগে দৃঢ়-
শুদ্ধনদ্বারা বন্ধ কবিয়া রাখিয়াছিলেন ।

কথং দত্তা । মিষ-কংশ-খড়্গাণ্য চাণ্ডালবাচ্যায় শল-
শজো জধা অ এশি উক্বালিদি বজ্জডিগিডমশ্বে পট্ঠাণং অ
শুণীঅটি, তধা তকেমি, দলিহ-চালুদত্তাক বজ্জট্টাষং ণীঅদি
ত্তি । তা পেক্বিগ্গ । শত্তুবিণাশি ণাম মহন্তে হল্লক্গ

মাসেন তিত্তাসেনে ন ভক্ত শাকেন স্পেন সমত্‌স্ককন ।

ভুক্ত ময়া আক্কনী মেহে শালি কুন্নি ন গুডীদনে ন ॥২৫॥

মিষ কাষ খড়্গনায়াচাণ্ডালবাচায়া, স্বরসযৌগ, যথা চ এষ উদ্বীতৌ ষথ
ডিগিডমশ্বদ পট্ঠানাচ যুযতে, তথা তক্যামি, দরিদ্রচারদনৌ ষথস্যান নীযত
ইতি । তৎ প্রেচিথ্যে । শত্তুবিণাশি নাম মহান্ হৃদয়স্য পরিতীথৌ ভবতি । শ্রুতচ

মাসেনিতি । ময়া আক্কনী মেহে, শালি শালিসম্বন্ধীয় শালিধান্বতশ্চুলনিমিত্ত-
মিত্যর্থ, ভক্তময় মাসেন, তিত্তযুক্তমস্ব তিত্তাস্নে তেন, সমত্‌স্ককন শাকেন স্পেন চ,
তথা কুন্নি ন স্পেন নু পৌক্তেন প্রধুরেণ্যর্থ, গুডীদনে ন গুডমিত্রিতীদনে ন পায়সেনিতি
তাতপর্যম্, সচ্চ ভুক্তম্ । সুতরামহ প্রথর এব মনুথ ইতি ভাব ।

“কুল স্মৃপে তড়গী চ সৈন্যপৃষ্ঠপ্রতীরয়ী” ইতি বিথ । ইন্দ্রবজা বৃত্তম্ ॥২৫॥

(ক) কর্ণমিতি । কথং দত্তা যবণমভিনীয়েত্যর্থ । মিষ প্রস্রাদৌ পতনে ন
বিদীর্ণ যন্ কাষ তদন খড়্গনায়া খড়্গন ইত্যে ষথনিবিশিষ্টায়া, চাণ্ডালবাচায়া-
চাণ্ডালস্য ঘৌষথাবাণ্ডা, স্বরসযৌগ, যুযত ইতি পরেণান্বয় । “বটি ভাগুরিগ্গীপ-
মবায়ীরুপসর্গৌ । টাপথাপি হল্লানাণা গুধা বাচা নিয়া গিরা ॥” ইতি বাক্‌শ্চাত্তা
টাপ্পন্নয়িন কাথিতি ছপম্ । উদ্বগীত উদ্বক্ল্যাপিত । পট্ঠানা উক্বানাচ শ্বদ

শকাব প্রবেশ কবিয়া । (আনন্দেব সহিত) আমি নিজেব ঘবে মাংস,
ভিত্ত, অন্ন, শাক, ডাল, মংস্ত এবং প্রচুব পায়সের সহিত শালিধান্ব তণ্ডু-
লেব অন্ন খাইয়াছি ॥২৬॥

(খ) (কাণ দিয়া) বিদীর্ণ কাংশের ত্রায় ‘ধন্ ধন্’ রূপ চাণ্ডাল-
বাক্যেব শব্দ শুনা যাইতেছে, আব যে হেতু এই বধ্য ডিগিডেব শব্দ
উঠিয়াছে এবং চাকের শব্দ শুনিতেছি, সেই হেতু বোধ কবি, দবিত্ত

पनिदोशे होदि । शुद्धं च मए, जोवि किन शत्तुं वावादअन्तं
पेक्खदि, तग्ग अग्गणिं जग्गन्तले अक्खिलोणे ण होदि । मए
क्खु विग्गण्हिग्गव्भपविट्ठे ण विअ कोड्ढण्णं किं पि अन्तलं मग्ग-
माणेण उप्पाड्ढिटे ताह दनिह्-चालुदत्ताह विण्णमि । शम्पदं
अत्तण्णकैलिकाए पाशाटवालण-पदोन्निकाए अहिलुहिअ
अत्तणो पलक्कमं पेक्खामि । तथा इत्था दृश च । हीही । एटाह
दनिह्-चालुदत्ताह वज्झं णीअमाणाह एवट्ठे जग्गशम्पदे, जं
वेलं अम्हानिणे पवले वल्लमणुग्गे वज्झं णीअदि, तं वेलं

मया, योऽपि किञ्च शब्दुं व्यापारमान प्रेषते, तस्य अन्यस्मिन् जन्मान्तरे अक्षरिणो न
न भवति । मया खनु विषयत्रयगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेन, किमपि अन्तरं मार्गयता
उत्पादितस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाशः । साम्प्रतमात्मीयाया प्रासाद बालाय प्रतीनि-
कायामधिरुद्ध आत्मन पराक्रम प्रेषे । हीही । एतस्य दरिद्र चारुदत्तस्य बन्धु-
नीयमानस्य एतावान् जनसम्बद्धः ; या विलामप्रादृश प्रवरी वरमनुष्यो बन्धु-
नीयते इति शेषः । अन्यस्मिन् जन्मान्तरे इत्यस्यपद पुनरुक्तम्, विषयत्रये विषयधर्मभागस्य
गर्भे अन्तरं प्रविष्टेन, कीटकेन सुद्रकीटेनेव । यतो निर्गमावश्यकप्रादृशज्वालविशेष-
ध्यातनाथं विषयपदम् । अन्तरस्य दुर्लभताप्रतिपादनार्थं च यन्त्रियपदम् । कीटकेनेति
सुद्रार्थं कल्पयति । अन्तरं द्विद्रम्, मार्गयता अन्वित्यता मयेति सम्बन्धः । हीशब्दो
चारुदत्तके बन्धाहाने निश्चायाद्यैतेच्छे । ता देधि । शक्रनाशे मनेन
शुद्धतरं मन्त्रोक्तं ह्य । विशेषतः आम्निं उन्निद्याहि—ये वाक्त्रि, शक्रके
वप करिन्ते देधे, अग्नाश्रवे ताहाव नद्धनवोगं ह्य ना । विववृक्षेव
शिष्टेव भित्तवे प्रविष्टे कीटकेन त्राय आम्निं वाक्त्रिं थुञ्जिते थाक्त्रिया, सेह
दरिद्र चारुदत्तस्य मृत्युं वदति । एतन् निज्जेव अट्टालिकारं नूतन
वास्ताव मग्गुत्थे आरोहणं कविद्या निज्जेव पवाक्कन्टा देधि । (ताहा
करिया एवं देधिद्या) कि आशुचया । कि आशुचया । एहं दरिद्र चारु-

কীটগি ভবে ? । নিগেত্য । কথং এগি গি. গব-বল্লকৈ বিশ্ব
 মগিড্বে টকিবগং দিগং গীশ্ৰদি । অধ কিং গিমিত্তং মম কেলি-
 কাএ পাশাদবাল্লগ-পটোলিকাএ গমীবে ঘোগণা গিবড়িডা
 গিবাল্লিডা অ ? । বিলীক্য। কথং যাবল্লকৈ চেড়ি বি গল্লি ইধ ? ।
 মা গাম তৈন ইদৌ গদুশ্ৰ মন্থভেদে কিদে ভবিগ্গদি ? । তা জাব
 গং অশ্ৰেগামি । ইত্যবতৌথ্য উপসপতি । (ক)

চেট: । হহা । মহালকা ! এগি গি আগড়ি । (জ)

তাং ধনা কীটগী ভবেত্ । কথমেপ স নব বল্লীবহু ইব মগিড্বে দক্ষিণা দিগং নীযতে ।
 অথ কিং নিমিত্তং মদীয়ায়া: পাসাদবাল্লায় পটোলিকায়া: সমীপে ঘোগণা নিপতিতা
 নিবারিতা চ ? । কথং স্খ্যাবরকযেটীঃপি নাস্তীহ ? । মা মাম তৈন ইতৌ গল্লা
 মন্থভেদে: ক্তৌ ভবিষ্যতি । তদুয়াবর্দনমন্নিষ্যামি ।

(ক) ভগ্নরক্ষা ! এষ স আगत: ।

বিষয়ে, সপ্তাতিশয়ে দিবক্তি: । যা বলাং সময় প্রাপ্ত্যন্যর্থ: । পরপ্রাপ্তবম্ । এষ স
 আকদন্ত: । মগিড্বে ভূখিত: । নিপতিতা উপস্থিতা, নিবারিতা হতাত্ নিবারিতা চ ।
 মন্থভেদী সুসবসনসেবাচল্যায়তানপ্রকার: । এনং স্খ্যাবরকম্ ।

দন্তকে বধ্যস্থানে লইয়া যাইতেছে, ইহাতেই এত লোকের ভিড়; যে
 সময়ে আমাদের মত প্রধান লোককে বধ্যস্থানে নিয়া যাইবে, তখন কি
 বকম ভিড় হইবে। (দেখিয়া) নূতন বুধের ছায় ভূষিত কবিয়া এই সেই
 চারুদন্তকে দক্ষিণ দিকে নিয়া যাইতেছে। আমার অট্টালিকার নূতন
 রাস্তার সম্মুখেব নিকটে ঘোষণা বিবত ও নিবারিত হইল কেন ?
 (দেখিয়া) এখানে ভৃত্য স্বাববক নাই কেন ? এখান হইতে যাইয়া, সেই
 স্বাববকদ্বারা গুপ্তবিষয় প্রকাশিত না হয়। তা ইহাকে অন্বেষণ কবি।
 (এই বলিয়া নামিয়া ভিডেব নিকটে গেল)

(এ) ভৃত্য । (দেখিয়া) মহাশয়গণ ! এই তিনি আসিয়াছেন ।

चारुडालो । ओश्लध, टेध मगं दाल ढकेध हीध तुह्नीया ।

अविण्णञ्च तिक्रुव विशाणे दुट्टवड्ढे इदो एदि ॥३०॥

शकार. । अले । अले । अन्तल अन्तल देध । उपमय ।

पुत्तका । थावलका । चेडा । एहि गच्छुह । (४)

चेटः । ही ही । अण्ज्ज । वशन्तशिण्णञ्च' मान्णिअ ग

अपसरत, दत्त मार्गम् हार पिधत्त भवत तूणीका ।

अविनयतीन्विषाणी दुट्टवलीवई इत एति ॥३०॥

(२) अरे । अरे । अन्तरमन्तर दत्त । पुवक । ध्यावरक । अरे । एहि गच्छाव ।

(अ) अट इति । भहारका इति गौरवरकाशाय द्रष्टृजनानां समीपनम् । एष स वसुन्धरेणाया प्रकृतद्वल' शकार ।

अपति । अपसरत अथ सद्विधानादिति इय, मार्गम् अस्यागमनपथम् दत्त परिश्रयतेत्यर्थ । अन्यथा आघाताद्यनिष्टप्राप्तिसम्भव इति भाव । हार पिधत्त आह्वयत । अन्यथा अन्तररेऽपि प्रवशाशङ्केति भाव । तूणीका मौनावलम्बिन, भवत । न चत् स्वरभावप्रवण्येऽपि समीपागमनसम्भावनेति भाव । कथमेतत् स्वमित्याह— अविनयो दुर्व्यवहार एव तीक्ष्ण विषाण शङ्क यथ स दुट्टवलीवई'स्तत्सुखप शकार, इत एति अवागच्छति ।

अव परम्परित रूपकमन्तरद्वार । "तूणीं शीलन्तु तूणीक" इत्यमर ।

आर्या ज्ञाति ॥३०॥

(२) शकार इति । अन्तर गन्तुमवकाशम् । द्रष्टृजनान् प्रति उक्तिरियम् ।

चाणान्द्वय । मरुत, पथ दिन, वाव आवृत करन एव' नीरव हडेन । कारण, अत्याचाररूप तीक्ष्ण शृङ्खलावित दृष्टे वृत्त, एदिके आसितेहे ॥३०॥

(४) अकाव । अरे । अरे । शक दाउ, शक दाउ । (निकटे थाईया) पूज । आवरव । दुट्ट । आव, आमवा थाई ।

পলিতুষ্টিশি, গম্পদ পণ্ডজ্ঞ কপ্পপাদব অজ্জচালুদত্ত মাল-
ইদুং ববশিটে শি ? । (ঠ)

শকার । গহি লম্বণকুম্ভগদিগে হম্মে ইত্যিঅং বাবা-
দেমি । (ড)

সর্বো । অহো ! তুএ মারিদা, গ অজ্জচারুদত্তেণ । (ঙ)

শকার । কে এব্ব ভণ্ণাদি ? । (চ)

সর্বো । চত্ৰসুহিগ্ঘ । গ এমো সাধু । (ত)

(ঠ) হী হী ! অনাত্য ! বসন্তসেনিকা মারয়িত্বা ন পরিতুষ্টাসি ? সাম্প্রত
প্রণয়িজনকম্পপাদপম আর্থ্যধারুদত্ত মারয়িতু ব্যবসিতৌসি ? ।

(ড) নহি রতকুম্ভসদৃশীঃহ স্মিয় ব্যাপাদ্যামি ।

(ঙ) অহী ! ত্বয়া মারিতা ন চারুদত্তন ।

(চ) কে এব ভণ্ণাদি ? ।

(ত) নব্বেষ সাধু ।

(ঠ) শেত্র ইতি । প্রণয়িজনানা বন্ধুলোকানা কম্পপাদপম সজ্বাভীষ্টপূরণাদিতি
ভাব । ব্যবসিত প্রভুত ।

(ড) শকার ইতি । রতকুম্ভসদৃশ ইত্যনেনাত্মন উত্তমত্বম উত্তমত্বাচ্চ স্ত্রীহত্যা
বৈমুগ্ধ সূচিতম ।

(ঠ) ভূগ্য । কি আশ্চর্য্য । অনাত্য ! বসন্তসেনাকে হত্যা
কবিতা সৃষ্টে হও নাই, এখন বন্ধুজনেব বন্ধুবন্ধরূপ আশা চারুদত্তবে
হত্যা কবিত্তে প্রবৃত্ত হইয়াছ । ।

(ড) শকার । বন্ধুকুম্ভেব ভূগ্য আশি, স্ত্রীহত্যা কবি নাই ।

(ঙ) সকলে । ওহে ! তুমিই হত্যা কবিয়াছ, কিন্তু চারুদত্ত নহে ।

(চ) শকার । কে এরূপ বলে ? ।

(ত) সকলে । (ভৃত্যকে লক্ষ্য কবিত্তা) ওহে । এই সাধু ।

शकारः । अपवाच्य समयम् । अविदमादिके अविदमादिके । ।
 कथं यावलके चेडे सुट्टु, ण मए शञ्चदे । एगे क्वु, मम अक-
 ज्जग्ग शक्खी । विविन्ता । एव्वं टाव कलइग्गं । प्रकाशम् ।
 अनिअं भट्टालका ! हं हो ! एगे चेडे शुवण्णचोनिआए मए
 गहिटे, पिट्टिटे, मान्निटि, वड्ढे अ । ता किदवेले एगे जं
 भण्णाटि, कि शञ्चं ? । अपवारितकन चेट्थ कट्ठक प्रथञ्छति । स्वरकम् ।
 पुत्तका ! यावलका ! चेडा । एट गेण्हिअ अग्गुधा
 भण्णाहि । (घ)

(घ) इति । कथं स्यावरकयेट सुट्टु न मयं मयत । एष मनु मम
 अकाथस्य माधी । एव तावत् करिष्यामि । अलीक भट्टारका । अहो ! एष
 खेट सुवर्णचार्किया मया गृहीत, पीडित, मारित, वड्ढय । तत कृतवैर एष यद्गणति
 किं मन्यम् ? । पुत्रक । स्यावरक । खेट । एतद्गृहीत्वा अन्यथा भण ।

(घ) शकार इति । अविदमादिक इत्यकमेव भयविषयसूचकमध्यम, तस्याति
 शय हिरक्ति । सुट्टु, मयक । मयती वड्ढ । हे भट्टारका द्रष्टार । अलीकम्
 अनेन यदुक्त तन्निष्या । सुवर्णचार्किया स्वर्णचौथकरणेन हेतुना । गृहीती धृत
 पीडितो भतसंनेन निधातित मारित प्रवृत्त । तत्तस्यात् कृत वैर श्वता यस्य स ।
 किं मन्यं तदिति शयं । अपवारितकन अन्यधामदृश्यभावनेत्यर्थः । स्वरक मन्त्र
 मुद्गम्वरमित्यर्थः ।

एव प्रथमवाक्ये पयात्तापी नाम अलिमवाक्ये च प्रीतसाहन नाम नाद्याल्लडार ।
 “मोहावधीगितार्थस्य पयात्ताप स एव तु ।” “प्रीतसाहन स्यादुतसाहसिरा कस्यापि
 योजनात् ।” इति द्रप ललचणइयात् ।

(घ) *कार । (गोपने ऊच्यते नहि) हाय । हाय । तृता
 श्राववकके आनि तान कविद्या वादिशाहिलान ना । ए, आमार अकाथेव
 माफी । (चिटा करिदा) एहेरूप करिव । (प्रकाशे) नहाशरण । मिथा

चेटः । यन्नीला । पेक्त्वध पेक्त्वध भट्टालका ! हंही !
शुवस्मेण मं पलोभेदि । (द)

शकारः । कटकमाच्छिद्य । एशे शि शुवस्मेके, जशु कालणादो
मए वट्टे । सन्नीधम् । हंही चाण्डाला ! मए खु एशे शुवस्म-
भण्डाले णिउत्ते, शुवस्मं चोलअन्ते मालिदे, पिट्टिदे, ता जदि ण
पत्तिआअध, ता पिट्टिं दाव पेक्त्वध । (ध)

(द) प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वं भट्टारकाः ।। हंही ! सुवर्णेन मा प्रलीभयति ।

(ध) एतत् सत् सुवर्णकम् । यस्य कारणात् मया बहः । हंही चाण्डाली ।
मया खल्लेष सुवर्णभाण्डारे नियुक्तः सुवर्णे धीरयन् मारितः पीडितः । तदयदि न
प्रत्ययध्वे, तदा पृष्ठ तावत् प्रेक्षध्वम् ।

(द) चेट इति । हंही आशय्यम् । प्रलीभयति उक्तविपरीतं वक्तुमिति शेषः ।

(ध) शकार इति । आच्छिद्य आकृत्य नीला । प्रत्ययध्वे विश्वसिय । पृष्ठं मम
प्रहारचिह्नममन्वितमिति भावः । ततः किञ्चित्पूर्वमेव उक्त्वात् पतनेन चेटस्य पृष्ठे
चिह्नमभूत्, तदेव प्रहारचिह्नेन दर्शितमिति बोध्यम् ।

अही ! मुखं शकारस्य प्रज्ञात्पद्ममतिवम् ।

कथा । ओह ! এই ভূত্য সোণা চুপি কবিগাছিন বলিখা, আমি
উহাকে ধবিগাছিনাম, তিবন্ধাব বরিগাছিনাম, মাবিগাছিনাম এবং
বাঁধিগা বাখিগাছিনাম । স্মৃতবাং ইহাব সন্দে শক্রতা ববা হইয়াছে,
তাহাতে এ, যাহা বলে তাহা কি সত্য হয় ? । (গোপনে ভূতাকে বলয়
দান কবিল, পবে চুপি চুপি) পূজ ! স্বাববক ! ভূত্য ! ইহা গ্রহণ
কবিগা অল্পকপ বন্ ।

(দ) ভূত্য । (গ্রহণ কবিগা) মহাশয়গণ ! দেখুন দেখুন, কি
আশ্চর্য্য । সোণা দিয়া লুক্ক কবিতোছে ।

(ধ) শকাব । (বলয় টানিয়া লইয়া) এই সেই সোণা ; যাহার

चाण्डाली । दृश । शोचनं भणति । वितन्ते चेदं किं न
पन्नवदि ? । (न)

चेतः । हीमादिके । इदं गी टागभावे, जं गच्चं कं पि
ण पत्तिश्चात्रदि । सकृत्कम् । अज्जचालुदत्त । एत्तिकं मे विहवे ।
इति पाठयो पतति । (प)

(न) शोचनं भणति । वितन्ते चेदं किं न पन्नवदि ? ।

(प) इति । इदं गी टागभाव, यत् सत्यं कमपि न प्रत्याययति । आर्य-
शब्दत्त । एतावान् मे विभव ।

(न) चाण्डालाविति । शोचनं सत्यत्वादेव मुन्दरम्, भणति शत्रिय इति श्रिय ।
वितानं प्रहारेण मन्त्रं प्रभु प्रति कृत इत्यर्थं । चेत एव वीर्यात् सिद्धा वदतीति भाव ।

(प) चेत इति । हीमादिक इति दुःखविषयार्थमव्ययम् । दामभावी दामत्वम्,
यद्यस्मात् सत्यं वाक्यं व्यवहारं वा, कमपि जनम् न प्रत्याययति विश्वासयति । स
दामभाव इति श्रिय । एभिर्महाकाव्याविद्वन्मना इति भाव । विभव अमता । नात
परमपि किञ्चित् कप्तुमर्हामीति भाव ।

इत्य आनि.वादिनाञ्छिलाम । (क्रोधेन सहित) ओहे चाण्डालगण । आनि
इहाके सुवर्णजात्रावे नियुक्त कविनाञ्छिलाम, ताहाव पर ए, सुवर्ण चूबि
कविनाञ्छिल, ताई आनि उहाके नाविनाञ्छिलाम एवं दक्षिणा निदाञ्छिलाम ।
ता यदि विश्वास ना कव, तवे उहाव पिठं देख ।

(न) चाण्डालघ्न । (देविना) ज्ञान बलितेछेन । क्रोधे उतुपु
हईया हृत्य कि ना बने ? ।

(प) हृत्य । हाय । दासशुटा एहैकपई बटे दे, सत्य घटनाओ
काहाके विश्वास कवाइते पावे न । (शोकैव सहित) आर्य चाकदन्त ।
आनाव श्रमता एहै पयस्य । (एहै बलिगा चवणे पतित हईल)

चारु । सकरणम् ।

उत्तिष्ठ भोः ! पतित-साधुजनानुकम्पिन् !

निष्कारणोपगतबान्धव ! धर्मशील ! ।

यत्रः कृतोऽपि सुमहान् मम मीक्षणाय

दैवं न भवदति किं न कृतं त्वयाद्य ॥३१॥

चाण्डालौ । भट्टके ! पिष्टिथ एदं चेडं णिक्खालेहि । (फ)

(फ) भट्टक । पीडयित्वा एतं घेष्ट निष्काशय ।

उत्तिष्ठेति । भो ! पतितान् विपत्सागरे मग्नान् साधुजनान् अनुकम्पिते दयते इति तत्सुस्वीधनम् । निष्कारणोपगत विना हेतुमुपस्थितपाशौ बान्धवश्चेति तत्सुस्वीधनम् । हे धर्मशील ! उत्तिष्ठ । त्वया मम मीक्षणाय उद्धाराय, सुमहान् यत्र कृतोऽपि ; देव न भवदति फलजननाय त्वदयत्रेण सह न मिलित भवति ; अतएव फल न जातमिति भावः । किन्तु अद्य त्वया किं बन्धुकार्यं न कृतम् ? अपि तु सर्वमेव कृतमिति भावः ।

अत्र अण्कारणिकार्थान् प्राकरणिकार्थस्थापनरूपार्थापत्तिरुद्धारः । तथा स्यात्कर्त्तृकचाण्डालमीक्षणरूपे कार्यं शकारकर्त्तृकवाधाप्राप्तेर्विरीधन नाम विमर्षसम्भ-
रडम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“कार्यान्वयोपगमन विरीधनमिति श्रुतम् ।”

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३१॥

चारुण्ड । (शोकेन नष्टित) हे विपन्न-सङ्गनेन प्रति मदाकारी ! हे अकारणवाहव । हे धर्मशील ! तूमि उठ । आमार मुक्तिर छुत्तु तूमि उरुतर वत् करिल्ले, तेव उद्धार मण्णे मिलिन ना, किच्च तूमि कि ना करिशाह ॥३१॥

(फ) चाण्डालवद । महावद । एहे वृडाटाके प्रशार करिया वाहिर करिया मिन ।

शकारः । निक्रम ले ! । इति निष्क्रमयति । अले चाण्डाला !
किं विलम्बेध ? मालेध एदं । (व)

चाण्डाली । जदि तुवलणि, ता शअं ज्जेव मालेहि । (भ)

रोह । अले चाण्डाला ! मं माग्धि, मुच्चध आवुकां । (म)

शकारः । शपुत्तं ज्जेव एदं मालेध । (य)

चारु । सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते । तद्गच्छ पुत्र !

मातुः समीपम् ।

रोह । किं मए गदेण कादव्वं ? । (र)

(व) निष्क्राम रे । । अरे चाण्डाली । किं विलम्बेधे ? मारयतमनम् ।

(भ) यदि त्वरसे, तत् स्वयमेव मारय ।

(म) अरे चाण्डाली । मां मारयतम्, मुञ्चतमावुकम् ।

(य) सपुत्रमेव एत मारयतम् । (र) किं मया गतन कर्तव्यम् ? ।

(म) रोह इति । अत्र अरुदत्तस्यैव रोहसेनेन यात्राकरणेन यात्रा नाम नाट्यालङ्कार । यथा दर्पण—

“यात्रा तु कापि यात्रा या स्वय दृतमुखिन वा ।”

(व) शकाव । षुवे । बाहिव ह । (एहै बनिद्या बाहिव करिण) ।
षुवे चाणालक्ष्य । विलम्ब कवितेह केन, ईहाके मारिद्या फेल ।

(भ) चाणालक्ष्य । यदि त्वरा कव, तवे निज्जेई मारिद्या फेल ।

(म) बोहसेन । षुवे चाणालक्ष्य । आमाके वव कव, पिताके
छाडिद्या दाण ।

(य) शकाव । पुत्रेव महितई ईहाके मारिद्या फेल ।

चारुदत्त । ए मूर्खेव सकलई संभव । अतएव हे पुत्र । तौमाव
माताव निकट याण ।

(र) रोहसेन । आनि याठेद्या कि करिब ? ।

চারুদালী । এহি অন্হাণং ইদিশী লাভ্রাস্তী, জধা
শপুতং চালুদত্তং বাবাঈভ ত্তি । তা ণিক্কম লে দালভ্রা!
ণিক্কম । ইতি নিচ্ছুময়ত । (১) ইমং তদ্বত্র' ঘৌশণ্ঠাণ্ঠং ।
তাড্ঠেধ ডিষ্টিম' । পুনর্ধাষয়তঃ । (স)

শকারঃ । সগবম্ । কধং এশে ণ পত্তিভ্রাভ্রন্তি পৌলা ।
প্রকাগম্ । হঁহৌ চালুদত্তা! বড়ুকা! ণ পত্তিভ্রাভ্রদি এশে
পৌলজণে । তা অত্তণকেলিকাএ জীহাএ ভণ্ঠাহি মএ বশন্ত-
শেণা মালিদে ত্তি । (হ)

(স) নহি অন্হাণ্ঠীইশী রাজাভ্রতি, যথা শপুতং চারুদত্তং ব্যাধাদয়তমিতি ।
তন্ নিচ্ছুমং ইতি দারক । নিচ্ছুম' । ইদং তৃতীয় ঘৌশণ্ঠাণ্ঠম্, তাড্ঠয়ত ডিষ্টিমম্ ।

(হ) কধমিতত্ ন প্রথয়ন্তে পৌরা । অরে চারুদত্ত । বড়ুকা । ন প্রথয়ন্তে এয
পৌরজন., তদাকৌষধ্যা জিহ্বয়া ভণ্ঠ ময়া বশন্তসেনা মাগিতা ইতি ।

(স) চান্দ্রালাবিতি । রাজ্য ভ্রাস্তিরাদেশ ।

(হ) শকার ইতি । এতন্, চারুদত্তকর্ণক বশন্তসেনায়া হননম্ । ন
প্রথয়ন্তে ন বিশ্বয়ন্তি, চারুদত্তস্য পরমসাপ্তাহাদিতি ভাব । অকৌষধ্যা সাকৌষধ্যা ।

চারুদত্ত । (ভগ্ন অভিনয় কবিলেন)

(স) চাঁড়ালদ্বয় । আনান্দেব প্রতি বাজ্রাব একুপ আদেশ নাই বে,
পুত্রের সহিত চারুদত্তকে হত্যা কর । তা চলিয়া যাও হে বালক ! চলিয়া
যাও । (এই বলিয়া বাহিব করিয়া দিল) এই তৃতীয় ঘোষণাস্থান, তা
ভিণ্ডন বাজ্রাও । (পুনরায় ঘোষণা কবিল)

(হ) শকার । (যগত) পূর্ববাসিগণ ইহা বিশ্বাস করিতেছে না
কেন ? । (প্রকাশে) ওরে চারুদত্ত ! ভ্রাস্ত্রণ ! এই পূর্ববাসিগণ বিশ্বাস

(১) অন্হাণ্ঠাবিতি পুনর্যিক, পাঠ' কথিত ।

चारु । वृक्षीमाले ।

शकारः । अल चारुडालगोहे ! ण भणादि चालुदत्तवहुके ;
सा भणाविध इमिणा जज्जल-वंशखुरडेण गइसिण तान्निअ
तान्निअ । (घ)

चारुडालः । प्रहारमुद्यम्य । भो चालुदत्त ! भणाहि । (क)

चारु । सकल्पम् ।

प्रार्थितद्वयमनमहार्णवप्रपातं

न त्रासी न च मनसोऽस्ति मे विपादः ।

एको मां दहति जनापवादवक्रिः

वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति ॥३३॥

(घ) अरे चारुडालगोहे ! न भणति चारुदत्तवहुके । तदुद्यम्य अनेन जज्ज-
ल-वंशखुरडेण गइसिण ताइयिला ताइयिला ।

(क) भो. चारुदत्त ! भण ।

(घ) शकार इति । गोह इति चारुडालगोहेत्यत्र नाम इति प्राग्दर्शितम् ।
चारुडालगोहे गोहयेति तन्मन्वीधनम् । गइसिण डिण्डिमताडनदण्डपेण । वृक्षी-
धरोऽप्येवम् । .

करिंतेछे ना, ता निखेर जिह्वा धारा बन दे, "आमि बसन्तसेनाके
हता करिंयाहि ।"

चारुदत्त । (नीरव रहिलेन)

(क) शकार । ओरे चाणालगोहे । चारुदत्त ब्राह्मण, बलिंतेछे ना,
ता डिण्डिम बाज्जहैवार पणरूप एहे जीर्ण वंशखण्डधारा ताडन करिंया
करिंया उहा बलाण ।

(घ) चणाल । (प्रहार करिंते उद्यत हईया) ओरे चारुदत्त । वृ ।

चारु । आश्रमं वत्स ! गन्तव्यं गृहीत्वाद्यैव मातरम् ।

मा पुत्र ! पितृदोषेण त्वमध्येवं गमिष्यसि ॥३२॥

तद्वयस्य ! गृहीत्वैनं व्रज ।

विदू । भो वदन्त ! एव्यं तुए जाग्दिदं, तुए विणा अहं
प्राणाइं धारमि त्ति ? । (ल)

चारु । वयस्य ! स्वाधीनजीवितस्य न युज्यते तव प्राण-
परित्यागः । (व)

(ल) भो वयस्य ! एव त्वया ज्ञातम्, त्वया विना अहं प्राणान् धारयामीति ? ।

आश्रममिति । हे वत्स ! अथैव मातरं त्वञ्जननीम्, गृहीत्वा आश्रमं तपोवनं
गन्तव्यम् । हे पुत्र ! पितृदोषेण अपराधेन, त्वमपि एवम् अकालमृत्याम्, मा गमिष्यसि
मा प्राप्स्यसि ; ममापराधेन तवानिष्टं यथा न स्यात् तथा इच्छस्य गार्हस्थ्यं समाप्य
अथैव तपोवनं गन्तव्यमिति भावः ।

अतएवातं गार्हस्थ्योपसंहारप्रदर्शनात् प्ररोचना नाम विमर्षसम्भेरङ्गम् । “प्ररोचना तु
विज्ञेया महाराष्ट्रप्रदर्शनी” इति दर्पणलक्षणात् ।

“का दिशं गन्तव्यम्” इतिवत् आश्रममित्यत्र “न कर्त्तुं कल्पप्राप्तौ” इत्यनेन कर्मणि
पठनीतिविधात् पारिशीत्यात् द्वितीयैव ॥३२॥

(व) चारु इति । स्वाधीनम् आश्रयणम् इच्छानुसारिणं रचितस्य परित्यक्तस्य
वा जीवितं जीवितं दम्यं तस्य तव, प्राणपरित्यागो न युज्यते, इत परमपि पशुसुख-
भोगसम्भवात् ; मम तु इदानीं पराधीनजीवनतया तद्रक्षणच्छापि न सम्भवतीति भावः ।

छाक्रन्ठ । वदन् । अद्यहं माताके निद्रा तपोवनेन यशैवे । हे
पुत्र ! पितरं दोषेण तुमिं अहैरूप अकालमृत्यां पाईं न ॥३२॥

अतएव वदन्त ! इहाके लईया यां ।

(ल) विदूयक । वदन्त । तुमिं अहैरूपं वृत्तिग्राह्यं हे, तेषां वातीत
आनि प्राणं धारणं करिष्ये ? ।

विदू । सखतम् । जुत्तं णेटं तधावि ण सक्कुणोमि पिअ-
वअस्सविरहिटो पाणाइं धारिटुं त्ति । ता वम्हणीए दारअं
ममप्यिअ पाणपरिच्चाएण अत्तणी पिअवअस्सं अणुगमिस्सं ।
प्रकाशम् । भो वअस्स ! पराणमि एटं लहुं । (श)

शकारः । अत्ते ! णं भणामि शयुत्ताकं चालुदत्ताकं
आवादेध त्ति । (प)

चाक् । मय नाटयति ।

(श) युक्त नेदम् । तथापि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहित प्राणान् धारयितु-
मिति । तत् ब्राह्मण्या दारकं समर्थं प्राणपरित्यागनात्मनः प्रियवयस्यमनुममियामि ।
भो वयस्य ! पराणयामि एन लघु ।

(प) अरे ! ननु भणामि सुपुत्रक चारुदत्तक व्यापादयतमिति ।

(श) विदू इति । इदं प्राणपरित्याजनम्, न युक्तम्, उक्तयुक्तैरिति भावः ।
ब्राह्मण्याचारुदत्तवध्वा धृताया ममोर्ध । एन तय पुत्रम्, लघु शीघ्रम्, पराणयामि इतः
अपसारयामि ।

अथ प्राणपरित्यागस्य कर्त्तव्यतानिर्द्देशात् व्यवसायी नाम विमर्षसन्धेरदम्, "व्यव-
सायस्य विद्मि य प्रतिज्ञाहितसम्भव" इति दर्पणलक्षणात् ।

(ब) चाक्रन्द । वयस्य ! दाहाव जीवनं याधीन, ताहाव प्राण
परित्यागं करा मद्गत नहे ।

(श) विदूवद । (बगउ) ईहा मद्गत नहे वटे, तथापि प्रिय-
सखाके छाडिया आमि जीवन धारण करिते पारिब ना । अतएव ब्राम्-
णीय निकट बानकटीके दिवा, प्राणपरित्यागं हावा निजेव प्रियवयस्येण
अहगमन करिब । (प्रकाशे) वयस्य ! ईहाके शीघ्रई सवाईया नितेछि ।

(प) शकार । अवे । आमि बलितेछि—पूजेण सहितं चारुदत्तकं
इत्या कर्त्तु ।

শকার: । পুনশ্চযেব । (খ)

চারু । ভো ভো: পৌরা: ! । “ময়া খলু নৃশসেন” ইত্যাदि পুন. পঠতি ।

শকার: । বাবাदिदा । (ग)

চারু । एवमसु ।

(ग) व्यापादिता ।

प्राप्येति । एतत् व्यसनं विपदेव महार्णवस्तस्मिन् प्रपातं पतनं प्राप्य, विद्यमान-
स्येति शेषः । एवञ्च नैककर्तृकत्वहानिः । भि मम, वासो भयं नास्ति, अग्निर्नो
मरणस्य ध्रुवत्वदिति भावः । मनसो विपादः अनुतापेनावसादश्च नास्ति आत्मनो-
ऽपरधाभावेन मनसो दृढप्रसन्नत्वादित्याशयः । एकः केवल, जनानाम् अपवादः “सुवर्ण-
सोमेन स्वीहत्या कृता” इति दिन्देव वक्रिः, मा दहति सन्तापयति ; तथा “मया प्रिया
वसन्तसिना कृता” इति इह जनसमुद्भवार्थे, यत् वक्तव्यं तच्च दहतीति शेषः ; उभयत्रापि
मिथ्यात्वादित्यभिप्रायः ।

अथ निरङ्गकेवलरूपकद्वयस्य परस्परनिरपेक्षतया सप्रतिः । यत्तदीर्नित्यसम्बन्धात्
अतुर्यपादे ‘तस्य’ इत्यनुक्तावपि न नूनपदतादीषः, वक्तुः शीकमप्रत्याहा ।

महर्षिणी इत्यम् ॥ ११ ॥

(ख) शकार इति । तथैव “अग्निं वाग्दालगोष्ठि !” इत्यादिपूर्वशब्देव वक्तव्येति शेषः ।

চাকরনত । (শোকেব.সহিত) এই বিপত্তিরূপ মহাসমূহে নিমজ্জন
প্রাপ্ত হইয়াও, আমার ভয় বা মনের বিঘার নাই, তবে একমাত্র
লোকাপবাদরূপ অগ্নি এবং আমি “প্রিয়া বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়াছি”
ইহা যে বলিতে হইবে, তাহা, আমাকে দৃঢ় করিতেছে ॥ ৩৩ ॥

(খ) শকার । (পুনরায় সেইরূপ বলিল)

চাকরনত । হে পুরবাসিগণ । (“নৃশংস আমি” ইত্যাদি পুনর্বীর পাঠ
করিলেন)

(গ) শকার । হত্যা করিয়াছি ।

प्रथमः (१) । अले ! तव अत्त वज्झवालिआ । (घ)

द्वितीयः । अले ! तव । (ङ)

प्रथमः । अले ! लेक्खअं कलेम्ह । इति षड्विधं लेखकं कृत्वा ।

अले ! जदि ममकेलिका वज्झवालिआ, ता चिट्ठदु दाव सुट्ट-
त्तअं । (च)

द्वितीयः । किं णिमित्तं ? । (छ)

प्रथमः । अले ! भण्णिदोम्हि पिटुणा शग्गं गच्छन्तीण् ।

(घ) अरे । तवाव बध्यपालिका ।

(ङ) अरे । तव ।

(च) अरे । लेखकं कुम्ह । अरे । यदि मदीया बध्यपालिका, तदा तिष्ठतु
तावन्मुहसंम् ।

(छ) किं निमित्तम् ? ।

(घ) प्रथम इति । अथ अस्मिन् दिवसे, बध्यस्य बध्यहननस्य पालिका वार,
क्रमिकनियमादिति भावः ।

(च) प्रथम इति । निष्पत्ते उल्लिख्यते इति सिद्धौ गणना तम्, अथ कस्य बध्य-
हननवार इति गणनया निरूपयाम इत्यर्थः । अन्वार्थे च कपत्यथ । तिष्ठतु अथ
बध्ययावदत्त इति शेषः ।

चारुनष्ठ । अइरूप इउक ।

(घ) प्रथम चाणल । अरे ! आज त्तेर वध करिवाव पाना ।

(ङ) द्वितीय चाणल । अरे ! त्तेर ।

(च) प्रथम चाणल । अरे ! हिंसाव करितेछि । (हिंसाव पव
नानारूप हिंसाव करिदा) अरे ! यदि आन्वार वध करिवाव पाना इय,
तवे किछु काल थाक ।

(छ) द्वितीय चाणल । कि अत्त ? ।

(१) प्रथमचाणल ।

जघा "पुत्त! वीरञ्च! जइ तुह वज्झवाली होदि, मा शहशा वावादअग्गि वज्झं ।" (ज)

द्वितीयः । अले ! किं णिमित्तं ? । (झ)

प्रथमः । कदावि कोवि शाह्ण अत्यं दइअ वज्झं मौआ-
वेदि । कदावि लखे पुत्ते होदि, तेण वज्जावेण शब्बवज्झाणं
मोखे होदि । कदावि हत्थी वन्धं खण्डेदि, तेण शम्भमेण
वज्झे मुक्के होदि । कदावि लाअपनिवत्ते होदि, तेण शब्ब-
वज्झाणं मोखे होदि । (ज)

(ज) अरे ! भवितोऽपि पिना स्वर्गं गच्छता । यथा "पुन । वीरक ! यदि
तव बन्धुपात्री भवति, मा सदसा व्यापादयसि बन्धुम् ।

(झ) अरे ! किं निमित्तम् ? ।

(ज) कदापि कोऽपि साधुरथे दत्त्वा बन्धुं भीक्षयति । कदापि राज्ञः पुत्री
भवति, तत्र इदमर्हानुसरेण सर्वबन्ध्यानां भीक्षो भवति । कदापि हन्तो बन्धुं खण्डयति,
तत्र शम्भुमेव बन्धुं मुक्ती भवति । कदापि राजदण्डिभर्ता भवति, तत्र सर्वबन्ध्यानां
भीक्षो भवति ।

(ज) प्रथम इति । वीरक इति प्रथमं सायां कप्रत्ययः वीरशब्दे इत्यर्थः । बन्धुपात्री
बन्धुजनन्या वारः । व्यापादयसि व्यापादयिष्यतीत्यर्थः ।

(झ) प्रथम इति । तादृशभीक्षुणसम्भवेऽपि सदसैव हनने तादृशव्यव इति भावः ।
एवमन्वयादि । बन्धु बन्धनग्रहणादिकम् । तत्र तात्पर्यनिर्देशार्थं, शम्भुमेव तत्रादा, बन्धु
मुक्ती भवति वीरकानां हन्तृत्वाच्च एवमन्वयादिति भावः ।

(ज) अथ चोत्तरम् । अरे । स्वर्गं साहोदार काले आनार पिता
आनाके दन्दिना गिराहेन दे, "पुत्त । वीरक ! यदि त्वात्त दण्ड कटि-
वात्त पाण दइ, तवे दठां दणाके दण्ड कटिन् ना ।"

(झ) द्वितीयं चोत्तरम् । अरे ! किं निमित्तम् ? ।

शकारः । किं किं लाअपलिवत्ते होटि ? । (८)

चाण्डालः । अले । वज्जवालिआए नेक्खअं कलेम्ह । (८)

शकारः । अले । शिग्घं मालेध चालुदत्तं । इत्युक्त्वा चेट गृहीत्वा एकाम् स्थित । (९)

चाण्डाल' । अज्जचालुदत्त' । लाअणिओओी क्खु अबल-
ज्जदि, ण क्खु अम्हे चाण्डाला । ता शुमलेहि जं शुमलि-
टव्व' । (८)

(८) किं किं राजपरिवर्तनी भवति ।

(८) अरे । बध्यपालिकाया निखक कुम् ।

(९) अरे । ग्रीध्न माग्यत चारुदत्तम् ।

(८) शकार इति । अस्मैव राज्य परिवर्तनी भविष्यति किमित्यर्थं । उद्देश्यात् किंशब्दस्य द्विरुक्तिः ।

(८) चाण्डाल इति । बध्यपालिकाया बध्यहननवारस्य, निखक गणनाम् । तथा च बध्यहननवारगणनाक्रमेणैवोत्थितोऽयं राजपरिवर्तनप्रसङ्ग इति भावः । तथापि पालक-
स्यापि राज्य परिवर्तनप्रतीतेस्तस्य च भावित्वादगुणवत्त्वाच्च दर्पणीकप्रयत्नपताकास्थान-
मिदम् । यथा सर्वैव—

(९) प्रथमं चाण्डाल । कथनं कानं माधु धनं दद्यात् बध्यके मूर्च्छं करिष्यात् धाकेन, कथनं राज्ञारं पुत्रं ह्य, सेहं महोत्सवे समस्तं बध्यारं मूर्च्छं ह्य एवं कथनं हन्तीं ताहाव बध्यं ह्येधनं करे, ताहाते बध्यारं मूर्च्छं ह्य एवं कथनं बाज्जारं परिवर्तनं ह्य, ताहाते सकलं बध्यारं मूर्च्छं ह्य ।

(८) शकार । किं किं बाजारं परिवर्तनं ह्य ? ।

(८) चण्डाल । अरे । बध्यारं पालारं हिसाव करि ।

(९) शकार । अरे । चारुदत्तं क शीघ्रं नारिष्या फेन । (९) इति बलिदा त्रुत्यके लईया एकस्मिन् धाकिन्)

चारुडलः । अगतो दर्शयित्वा । अले । एदं दीशदि दक्खिण-
गशाणं, जं पेक्खिअ वज्झा भत्ति पाणाइं मुच्चन्ति । पेक्ख
पेक्ख । (ण)

अहं कलेवलं पडिवुत्तं कट्टन्ति दीहगोमाआ ।

अइं पि शूललग्गं वेणं विअ अट्टहासस्य ॥३५॥

(ण) अरे । एतत् दृश्यते दक्षिणश्मशानम्, यत् प्रेक्ष्य कथ्या भटिति प्राणान्
मुचन्ति । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

अहं कलेवर प्रतिवृत्त कर्षन्ति दीर्घगोमायव ।

अहंमपि शूललग्गं वेणं इवाट्टहासस्य ॥३५॥

अहंमिति । दीर्घां शूलस्य किञ्चिद्दूरे सम्मुखपरणहयोत्थापनेन दीर्घाभूतदेहाय
ते गोमायव शूलालयेति ते प्रतिवृत्त लम्बितम् अइ निम्बाहं कलेवर शूलारी-
रपितस्य देहम् कर्षन्ति भयभाय आकर्षन्ति । शूललग्गं शूलविद्धम्, अहंमपि देहस्यो-
परिभागीऽपि, अट्टहासस्य मुखव्यादानपूर्वकविकल्पाहासस्य, वेणं शोभिव वर्णत इति शेष,
अत्यन्तविद्वत्मुखत्वात् तेनैव च दन्तपङ्क्तिप्रकाशादिति भावः ।

अव शुचीन्प्रेचारुडारं । तथा पूर्वज्जन्तस्यकायस्य समुत्थीतत्वात् आदानं नाम
विमर्षसन्धेरुद्धम् "कार्यसकट आदानम्" इति लक्षणात् ।

आर्यां जाति ॥३५॥

सेवाने हित्ता सेहै वसुधसेनाहै, आश्रभाव प्रकाश करिआ आमार कनक
दूर करुन ॥३४॥

अरे । आमार कोषाय यहाँते हईवे ? ।

(ग) चाणाल । (सम्मुखे देखाईया) अरे । एहै दक्षिणश्मशान देखा
यहाँतेछे, दाहा देखिया बधागण हठां प्राण परित्याग करे । देख
देख—

दीर्घदेह शूललग्गं, शूलविद्ध देहाहिक आकर्षण करितेछे, आर
शूललग्गं अपर देहाहिक, अट्टहासस्य शोभाय त्वाय प्रकाश पाईतेछे ॥३५॥

चारु । हा ! हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । इति सविगमुपविशति ।

शकारः । ए दाव गमिश्श', चालुदत्ताकं वावादञ्चन्तं दाव
पेक्खामि । परिकम्य दृश । कधं उपविट्ठे । (त)

चाण्डालः । चालुदत्त ! किं भीदिस्सि ? । (थ)

चारु । सहस्रीत्याय । मूर्ख ! "न भीती मरणादस्मि केवल दूषितं ययः ।"

इत्यादि पुन. पठति ।

चाण्डालः । अज्जचालुदत्त ! गअणदले पड्डिवशन्ता चन्द-
शुज्जा वि विपत्तिं लहन्ति, किं उण जणा मल्लणभीलुआ भाणवा
वा । लोए कोवि उट्ठिदो पड्डिदि, कोवि पड्डिदो उट्ठिदि । (द)

(त) न तावद्गमिष्यामि, चारुदत्तं व्यापाद्यमानं तावत् प्रेक्षे । कथमुपविष्टः ।

(थ) चारुदत्त ! किं भीतोऽसि ? ।

(द) आर्यचारुदत्त ! गगनतले प्रतिवसन्ती चन्द्रमूर्त्यावपि विपत्तिं लभते ; किं
पुनर्जना मरणभीरुका मानवा वा । स्त्रीके कोऽपि उत्थितः पतति, कोऽपि पतित
उत्थिष्यति ।

(त) शकार इति । कथमुपविष्टः, अत्र उत्तानभावेन शयनमेव नियतमिति भावः ।

(थ) चाण्डाल इति । विपत्तिम् अलगमनरूपाम् । जना जननमालिनः पशु-
पत्यादयः । किं पुनर्बिपत्तिं न लभन्ते ? अपि तु लभन्त एवेत्यर्थः ।

चारुदत्त । हाय ! मन्दभाग्य आमि. निहत. इहेलान । (एहे बलिआ
शोकावेगेर सहित उपवेशन करिलेन)

(त) शकार । याहेव ना, चारुदत्तके वध करिंते वेथिव । (पाद-
केप पूर्वक सेथिया) बसिज केन ? ।

(थ) चाण्डाल । चारुदत्त ! डीउ इहेयाह नादि ? ।

चारुदत्त । (उत्सङ्गात् उठ्ठिया) मूर्ख ! ("आमि मरणःइहेते डीउ नदि,
केवल यथ दूषित इहेन" इत्यादि पुनराय पाठ करिलेन)

उद्वन्तपङ्क्ताह वशणपाङ्कित्रा शवश उण अत्थि ।

एदाइ' हियए कदुअ सन्धास्सेहि अत्ताणअ' ॥३६॥

द्वितीयचाखाल प्रति । एदं चउठ्टं घोशणट्ठाणं । ता उग्घो-

गम्ह । (ध)

उत्तिष्ठत्पतती वसनपातिका शवस्य पुनरस्ति ।

एतानि हृदये कृत्वा सम्भारयाद्भानम् ॥३६॥

(ध) एतत् चतुर्थं घोषणाम्यानम् । तदुद्घोषयावः ।

उत्तिष्ठदिति । उत्तिष्ठंयासी पतंवेति तस्य, शवस्य मृतदेहस्यापि पुनः, वसनस्यैव भ्रजादौ पताकादेरिव पातिका दृष्टिपथे पतनमस्ति । एतानि विधिचरित्राणि, हृदये कृत्वा विभाव्य, आत्मानं मनः, सम्भारय स्थिरीकुरु । तथा च भ्रजादौ पताकादीना यथा कदाचिदुत्थानं कदादिषु पतनं दृष्टिपथे पतति ; तद्वदेव अदृष्टहीनस्य शवस्यापि मूर्त्ते उत्थानं ततः पतनञ्च अस्ति ; अदृष्टवती जीवती जनस्य तत् कथं न भवेत् । अतो विधिनियमादेव तत्रैतानन्तं कालमुत्थानमासीत् इदानीन्तु पतनमिति विभाव्य मनः स्थिरीकुरु इति भावः ।

अथ घातकत्ववपिविरोधस्य प्रथमनात् शक्तिनाम विमर्षसम्भेदम्—“शक्तिः पुनर्भवेत् । विरोधस्य प्रथमनम्” इति लक्षणात् ।

पातिकाति “पर्याघार्हणेषु च” इति चकारात् पतयतीभवेत् इत्युक्त् । तथा च तत्रैव हस्तिः—“भावमारे च ह्यग्रते” इति ।

‘कदुअ’ इत्यकारस्य चतुर्थपादे प्रवेशात् आर्थैव जातिः ॥३६॥

(द) चाङ्गल । आर्ष्यं चारुसक्तः! गृगनतले वानकारी चस्र-सूर्यां, विपद प्राप्य ह्यैद्या धाकेन ; मरणतीरु पत्र-पक्षी किंवा नाशुधेर कथा अपर कि बनिव । जगते केह उठ्ठिया पङ्कितेहे, केह वा पङ्किया उठ्ठितेहे ।

उत्थानं च पतननीन शवसेहं, पताकादिर त्राय दृष्टिपथे पतित ह्ये-
तेहे । एहं समस्तं मनो करिया, मन स्थिर कर ॥३७॥

পুনরায় ব উভয়পথে ।

চারু । হা প্রিয়ে ! বসন্তসেনে ! । “শমিবিমলময়ুগ” ইত্যাদি।

পুন পঠতি ।

তত প্রবিশতি সমস্মৃমা বসন্তসেনা মিত্য ।

মিত্য । হীমাণ্ণে ! অদ্বাণপরিগ্ৰহন্তং গমগ্গাশিঅ
বশন্তশিগ্গিঅ’ গাঅন্তে অণুগাহিদ্দমূহি পব্বজ্জএ । উবাগিক্কে ।
কহিঁ তুম’ গহ্গ’ ? । (ন)

(ন) চল ! অত্যাণপরিগ্ৰহাং সমাশ্রয় বসন্তসেনিকা নয়ন্ অণুগ্ৰহীতীঃষি
প্রব্রজ্যা । উপাসিকে ! কুত্ব ত্বা নিযানি ? ।

(ন) মিত্যরিতি । হীমাণ্ণে ইত্যেকমেব দ্বিতীয়ভাষায়াং স্বর্থাৎস্বক্ৰমব্ধয়ম্ ।
অত্যাণে নির্জনগৌর্ণোদ্যানলাদপ্রমত্তস্থানে পরিগ্ৰহাং শকারতাড়নেণ অত্যাণত্যাণতয়া
অর্ধতনৌভূতাং সমাশ্রয় পরিষর্ষয়া সুস্বীকৃত্য, নয়ন্ বাস্ধিতস্থান প্রাপয়ন্, প্রব্রজ্যা
বৌদ্ধশ্রমণকধন্দাবলম্বনেণ, অণুগ্ৰহীতীঃষি । তথা চ প্রব্রজ্যাং বিলা তত্র মে গমনা-
সম্ভব, তদসম্ভবে चास्या उद्धारसम্भव इति उपकारिण्या प्रत्यापकारप्रदीपकप्रव्रज्या मे
परमानुवाहिका आतेति भाव ।

(খ) (দ্বিতীয় চাণ্ডালের প্রতি) এই চতুর্থ ঘোষণা স্থান, তা ঘোষণা
করি ।

(পুনরায় সেই ভাবেই ঘোষণা করিল ।)

চারুদত্ত ! হা প্রিয়ে ! বসন্তসেনে ! (“চন্দ্রের নির্মল কিরণের ছায়
শুভ্র দস্ত শানিনি ।” ইত্যাদি পুনরায় পাঠ করিলেন ।)

তদনন্তর ব্যস্ততাব সহিত বসন্তসেনার ও ভিক্ষুব প্রবেশ ।

(ন) ভিক্ষু । ভান ! অস্থানে সৃষ্টিত বসন্তসেনাকে হৃষ্ট করিয়া
আনয়ন কবতঃ আমি প্রব্রজ্যাকর্তৃক অহুগৃহীত হইয়াছি । উপাসিকে !
আপনাকে কোথায় নিয়া বাইব ? ।

वसन्त । अञ्जचारुदत्तस्य ज्जेव गेहं । तस्य दंसणेण
मिअलाल्खणस्य विअ कुमुदिणिं आणन्दे हि मं । (प)

भिन्नुः । स्वगतम् । कदलेण मग्गेण पविशामि ? । विचिन्त्य ।
लाअमग्गेण ज्जेव पविशामि । उवाशिके ! एहि, इमं
लाअमग्गं । आकण्ठं । किं णु वलु लाअमग्गे महन्ते कलअले
शुणीअदि ? । (फ)

वसन्त । अयतो निवृत्त्यः । कथं पुरतो महाजणसमूहो ? ।
अञ्ज ! जाणाहि दाव किस्सेदं त्ति । विसम-भर-कन्ता विअ
वसुन्धरा एअवासीसुदा उज्जइणी वट्टदि । (व)

(प) आर्यचारुदत्तस्यैव गेहम् । तस्य दर्शनेन मगलान्दनस्यैव कुमुदिनीं
आनन्दय माम् ।

(फ) कतरेण मार्गेण प्रविशामि ? । राजमार्गेणैव प्रविशामि । उपासिके !
एहि, अयं राजमार्गः । किं नु खल्वेष राजमार्गे महान् कलकलः श्रूयते ? ।

(व) कथं पुरतो महान् जनसमूहः ? । आर्य । जानीहि यावत् किञ्च
इदमिति । विषमभाराकालेव वसुन्धरा एकपाश्चात्त्रिता उज्जयिनी वत्तते ।

(प) वसन्त इति । गेहं नयेत्यर्थः । मगलान्दनस्य चन्द्रस्य दर्शनेन कुमुदिनीमिव,
तस्य चारुदत्तस्य दर्शनेन मामानन्दयेत्यन्वयः ।

(फ) वसन्त इति । वसुन्धरायि विषमेण सातिशयेन भारेण आकाला इव वत्तते ;
तथा उज्जयिनी नगरीयि, विषमभाराकाला सती, एकपाश्चै जनसमूहभारक्रमणैतरपाशै

(प) वसन्तसेना । आर्य चारुदत्तस्यैव वाङ्मो । चन्द्रस्य दर्शने कुमु-
दिनीं श्याय तौहार दर्शनकारा आमाके आनन्दित कर ।

(फ) भिन्नु । (स्वगत) कोन् पथे प्रवेश करि ? । (चिन्ता बरिन्ना)
राजपथेइ प्रवेश करि । उपासिके ! एहि राजपथ । (अनिशा) राज-
पथे-शुक्रतर कोनाइन् अनितेहि केन ? ।

চাণ্ডালঃ । ইমং অ পচ্ছিমং ঘোষণাষ্টাণং । তা তালিধ
ডিগ্দিমং, উগ্ঘোশিধ ঘোষণং । তথা কৃত্বা । ভী চালুদত্ত !
পড়িবালাহি, মা ভাশ্রাহি, লহুং জীব মালীশ্রগি । (ম)

চারু । ভগবত্যো দেবতাঃ ! । (ম)

মিচুঃ । শ্রুত্বা সমশ্রুতম্ । উবাগিকি ! তুমং কিল চালু-
দত্তেণ মালিদাসি ত্তি চালুদত্তো মালিদুং শোশ্রদি । (য)

(ম) ইদম্ পশ্চিমং ঘোষণস্যাহম্ । তন্ তাদৃশত ডিগ্দিমম্, উগ্ঘোশযত
ঘোষণাম্ । ভীঃ চারুদত্ত ! প্রতিপালয়, মা ভেঃ, শ্রীশ্রমেব মার্ধ্যসি ।

(য) উপাগিকি ! ত্বং কিল চারুদত্তেন মারিতাসীতি চারুদত্তো মারয়িতুং নীয়তি ।

উন্নতা উর্ধ্বৈব বসন্ত ইত্যর্থঃ, নীলাদিত্বি ভার্যসি কপাশ্রস্যাবনতলৈ অপরপাশ্রস্যোন্নতল-
সম্ববাদিতি ভাবঃ ।

(ম) চাণ্ডাল ইতি । পশ্চিমং অরমম্, প্রতিপালয় প্রদ্বারপ্রান্তয়ে প্রতীচ্ছস্ব । শ্রীশ্র-
মেব মার্ধ্যসি একমাত্রপ্রদ্বারীণীতি শ্রীষঃ । তেন অ দীর্ঘকালযাতনয়া অননুভব ইতি ভাবঃ ।

(ম) চারু ইতি । ই ভগবত্যৌ দেবতাঃ ! যথা মে সাপরাডী স্তুতানং স্ম্যত্ ;
তথা ক্রিয়তামিতি শ্রীষঃ ।

(য) মিচুরিতি । এতচ্চ জনসমঘমুখাদাকর্ষণমিহিতমিতি বীধ্যম্ ।

(ব) বসন্তসেনা । (সম্মুখের দিকে দেখিয়া) সম্মুখে অত্যন্ত
লোকের ভিড় হইয়াছে কেন ? । আর্ধ্য ! জাহ্নন দেখি—এ ব্যাপাবটা
কি । পৃথিবী যেন গুরুতর ভারাক্রান্ত হইয়াছে, উজ্জ্বলিনীও যেন এক-
পার্শ্বে উন্নত হইয়াছে ।

(ভ) চাণ্ডাল । এই শেষ ঘোষণাস্থান । তা ডিগ্দিম বাজাও এবং
ঘোষণাবাক্য প্রচাব কব । (তাহা কবিয়া) চারুদত্ত ! শ্রুতীক্ষা কব,
ভীত হইও না ; সম্বরই মাঝিয়া ফেলিব ।

(ম) চারুদত্ত । হে মহাত্ম্যাশালী দেবতাগণ !

वसन्त । समम् । हृद्दी हृद्दी । कथं मम मन्दभाद्रणीए
किदे अज्जचारुदत्तो वावादीअदि ? । भो ! तुरिदं तुरिदं
आदेसेहि मग्गं । (र)

भिक्षुः । तुवलदु तुवलदु बुद्धोपाशिका अज्जचालुदत्तं
जीअन्तं शमशाशिदुं । अज्जा ! अन्तलं अन्तलं देध । (ल)
वसन्त । अन्तरं अन्तरं । (व)

चाण्डालः । अज्जचालुदत्त ! शामिणिओओी अवलज्जदि ।
ता शुमलेहि जं शुमलिदव्वं । (श)

(र) हा धिक् हा धिक् ! कथं मम मन्दभागिन्या इति आर्यचारुदत्तो व्यापा-
यते । भो ! त्वरितं त्वरितम् आदिश मार्गम् ।

(ल) त्वरता त्वरता बुद्धोपासिका आर्यचारुदत्तं जीवन्तं समाश्रयितुम् । आर्याः !
अन्तरमन्तरं दध । (व) अन्तरमन्तरम् ।

(ल) भिक्षुति । आर्या इति उपस्थितजनसमूहसम्बोधनम् । अन्तरम् आश्रय-
गन्तुमवकाशम्, दत्तं किञ्चिदपसरतेत्यर्थः ।

(श) भिक्षु । (उनिष्ठा वास्तुतः सहित) उपासिके ! चारुदत्त
आपनाके इत्या करियाहेन, एही अज्ज चारुदत्तके वध करिबार अज्ज निशा
दाईतेहे ।

(र) वसन्तसेना । (वास्तुताव सहित) हाय ! हाय ! मन्तगा
आमार अज्ज आर्य चारुदत्तके इत्या करिहेहे । ओहे ! ताजाताडि
ताजाताडि पथ बलिदा दिन ।

(ल) भिक्षु । आर्य चारुदत्तके जीवित अवसाय आश्रय करिबार
अज्ज बुद्धोपासिका (आपनि) ताजाताडि करुन, ताजाताडि करुन । महा-
शयण ! ईक दिन, ईक दिन ।

(व) वसन्तसेना । ईक ईक ।

চারু । কিং বহুনা । “প্রभवति” इत्यादि श्लोक पठति ।

चाण्डालः । खड्गम क्रय । अज्जचालुदत्त ! उत्ताने भविअ
समं चिह्णं, एकप्यहालेण मालिअ तुमं शय्यां णेमिह । (प)

चारुदत्तस्तथा तिष्ठति ।

चाण्डालः । प्रहर्तुमीच्छते । खड्गपतनं इच्छादभिनयन् । ह्री !

कथं ।। (स)

(श) आर्यचारुदत्त । स्वामिनियोग अपराध्यति । तत् अर यत अर्त्तव्यम् ।

(घ) आर्यचारुदत्त ! उत्तानी भूत्वा सम तिष्ठ । एकप्रहरिण मारयित्वा त्वां
स्वर्गं नयाम ।

(स) ह्री । कथम् ।।

(श) चाण्डাল इति । स्वामिनियोगी राजादिश्च, अपराध्यति, त्वदধৈন न पुनर्वय-
मिति शेष, स्वामिनियोगादेवास्माभि क्रियमाणत्वादिति भाव ।

(घ) चाण्डाल इति । उत्तानी भूत्वा उपरिवक्षा अघ पृष्टय सन् शय्यानी भूत्वेत्यर्थ,
सम सरलकाय यथा स्यात्तद्वैत्यर्थ ।

(स) चाण्डाल इति । विद्यये ह्रीशब्द, वितर्के ष कथ शब्द ।

(শ) চাণ্ডাল । আৰ্য চারুদত্ত । বাজাব আদেশ অপবাধী । তা
আপনার যাহা শ্রবণীয়, তাহা আপনি শ্রবণ করুন ।

চারুদত্ত । বেশী বলিয়া কি হইবে । (ধর্ম যদি ক্ষমতা প্রকাশ
কবিত্তে পাবেন' ইত্যাদি শ্লোক পাঠ কবিলেন)

(ঘ) চাণ্ডাল । (খড়া আকর্ষণ কবিয়া) আৰ্য চারুদত্ত । চিৎ
হইয়া সমানভাবে থাকুন, এক আধাতেই ছেদন করিয়া আপনাকে স্বর্গে
পাঠাইব ।

(চারুদত্ত সেই ভাবে থাকিলেন)

(স) চাণ্ডাল । (প্রহাব কবিবাব চেষ্টা করিল, পবে হস্ত হইতে
খড়া পতন অভিনয় করিয়া) কি আশ্চর্য ।।

आकट्टिदे सलोशं मुट्टिए मुट्टिणा गहीदे वि ।
 धलणोए कीश पडिदे दालुणके अशणिशसिहे खुगो ॥३७॥
 जधा एदं संवुत्तं, तधा तक्केमि ण विवज्जदि अज्जचालुदत्ते
 त्ति । भअवदि ! शज्जवाशिणि ! पशीद पशीद । अवि
 णाम चालुदत्तश मोकखे भवे ? तदो अणुगहिदं तुए चाण्डाल-
 उल्लं भवे । (४)

आकट्ट' सरोष मुट्टौ मुट्टिना गहीतीऽपि ।

धरण्या केन पतितो दारुणकीऽशनिमग्निभ खड्ग ॥३७॥

(४) यथा एतत् सञ्जम्, तथा तर्क्यामि न विपद्यते चारुदत्त इति । भगवति ।
 सञ्जवासिनि । प्रसीद प्रसीद । अपि नाम चारुदत्तस्य मीची भवेत् ? तत' अनु-
 गहीत त्वया चाण्डालकुल भवेत् ।

आकट्ट इति । सरोष भृकुश्यादिक रीषभावमभिनीवित्यर्थः । अन्यथा तदानीं
 कारणाभावात् रोषानुपपत्ते, प्रतुगत पूर्वकृतालापपरम्परापथ्यालीचनया दयाया एव
 प्रतीते सरोषमित्युक्तिरेव नोपपद्यते । आकट्ट कीशादाकृत्य निष्काशितः, परञ्च मुट्टौ
 खड्गस्यैव मुट्टिदेशे, मुट्टिना गहीतीऽपि, अशनिमग्निभो वज्रतुल्यदृढ, अतएव दारुणकी-
 ऽतीवभीषण, खड्ग, केन हतुना, धरण्या भूतले पतित ।

अथ आर्थापमालदार । 'उदगीति' जातिरिति पृथ्वीधर ॥३७॥

(४) यथेति । न विपद्यते न मरिष्यतीति भविष्यत्सानीष्ये वर्तमानाः सञ्ज-
 वासिनि । सञ्जाख्यपञ्चेताधिष्ठात्रि । देवि । । तस्या एव तेषामाराध्यतात्पृथ्वीधनम् ।
 अनुगहीतमिति दंडशमहापुराणस्य सधाकरणेन कलदानुत्पत्तेरिति भावः ।

मूष्टिद्वारा (खजोवर) मूष्टिदेश धरिद्वारा, क्रोधाधेर सहित आकर्षण करिनाम,
 एहे अवस्थाय दह्येर तुल्या तद्वद्वर खडा, भूतले पडिया गेन केन । ॥३७॥

(४) यथन एहेरूप हईल, तथन आमि नने कवि चारुदत्त मरिबेन
 ना । उगवति । म्हापर्वतवासिनि । प्रम्ह ३७ प्रम्ह ३७ । चारु-

অপর: । जधासत्तं अणुचिद्वह । (घ)

प्रथम: । भोदु, एव्वं कलीह । (क)

इत्युभौ चारुदत्तं शूले समारीपयितुमिच्छत: ।

चारु । "प्रभवति" इत्यादि पुन: पठति । (ख)

भिक्षुर्वसन्तसेना च । ददा । अज्जा ! मा दाव मा दाव ।

अज्जा ! एसा अहं मन्दभाइणी, जाए कारणादो एसो वावा-
दीअदि । (ग)

(घ) यथाज्ञप्तमनुतिष्ठाम: ।

(क) भवतु, एव' कुर्व: ।

(ग) आर्या: ! मा तावत् मा तावत् । आर्या: ! एषा अहं मन्दभागिनी,
यस्या: कारणादेव व्यापाद्यते ।

(घ) अपर इति । 'आज्ञप्तं' राजादिष्टम् 'अनतिक्रम्येति' यथाज्ञप्तम् । तथा च
'चारुदत्तो व्यापाद्यताम्' इत्येव 'राजादेश', तेन खडाघातस्य विघ्ने जाते शूले समारीप-
यित्वैव व्यापादनीय इति भाव: ।

(क) प्रथम इति । एव' शूले समारीपणम् ।

(ख) चारु इति । इत्यन्तो विमर्ष'सन्धि: ।

(ग) भिक्षुगिति । मा तावत् 'अमु' व्यापादयेति शेष: । एषाह' जीवामीति शेष: ।

নত্বেব মুক্তি হইবে কি ? তাহা হইলে তুমি চাণালবংশকে অন্নগৃহীত
কবিলে ।

• (ফ) অপর চাণাল । রাজ্যের আদেশ পালন করিব ।

• (ক) প্রথম চাণাল । হউক, এইরূপই কবিব ।

(এই বলিয়া দুই জনেই চারুদত্তকে শূলে আরোপণ কবিত্তে ইচ্ছা
করিল)

(খ) চারুদত্ত । ("বর্ষ যদি" ইত্যাদি শ্লোক পুনর্বার পাঠ
করিলেন)

चाण्डालः । इमं तुलिदं का उष एषा
अंगपडन्ते ण चिउलभालेण ।
मा मेत्ति वाहनन्ती
उद्विदहत्या इदो एदि ? ॥३८॥

लरित का पुनरंषा अशपतता चिकुरभारिण ।

मा मेत्ति व्याहारी उद्विदहत्या इत एति ॥३८॥

एतदारभ्य मनादिपद्यन्त उपसङ्घातमभि । तथा चान् वसन्तसेनाचारदत्तयोधिर-
*सुश्रुलनोत्पत्ति फलागमो नाम चरमकार्यावस्था दिवङ्गा । यथा—

“सावस्था फलयोग एतद् य समवफलीदय ।”

तथा वसन्तसेनाचारदत्तयो परश्वरानुरागदत्तयोऽङ्गो मुखसम्बन्धिषु निवेशिता
नानार्था अत्र परश्वरसम्बन्धिनद्वयमुज्ज्वलीपयोमितया दिवङ्गा । तथा च—

“वीजदन्तो मुख्यादर्थो विरकीर्षा यथायथम् ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥”

अथ च सुनिप्रभतीनि चतुर्दशानि यथास्थान निवेशन लक्षणानि वक्ष्याम ।

लरितमिति । असे क्लेशे एतता अद्वयव्यक्तभावनागमनात् विपर्ययोऽत्र, चिकुर-
भारिण केशकलापेन विधिष्ठा, तथा उद्विदं चारदत्तवधनिषेधसङ्घटितवर्धनाय उद्विदो
इती यस्या सा एषा का पुनर्नागी, मा मा इति व्याहारी कहन्ती सती, इत अस्या
दिशि, लरितम् एति वागन्तति ? ।

चिकुरभारिणिति विज्ञेयते तृतीया । आख्या जालि. ॥३८॥

(ग) त्रिभु ५ वसन्तसेना । (देविद्या) महाशयगण । वध करिवेन
ना, वध करिवेन ना । महाशयगण । याहार जज्ञ ईहाके वध करिते-
हेन, एहे सेहे आमि मनजाग्या बहियाछि ।

चाण्डाल । (देविद्या) केशकलाप सङ्केत उपव पतित इहेतेहे, एहे
अवहाय एहे के, इत उन्तोपन कविना वध करिवेन ना, वध करिवेन ना
एहेरूप बलिते बलिते ताडाताडि एहे दिवे आसितेहे ? ॥३८॥

বসন্ত । অজ্জচারুদত্ত ! কিঞ্চেদং ? । ইতুরসি পততি । (ঘ)
 মিত্তুঃ । অজ্জচালুদত্ত ! কিঞ্চেদং ? । ইতি পাদযীঃ পততি । (ঙ)
 চাণ্ডালঃ । সময়মুপসৃত্য । কথং বসন্তসেনা ! । খং ক্বু
 অহেহিঁ শাহ্ এ বাবাদিড়ে । (চ)
 মিত্তুঃ । উত্থায় । অলে ! জীবদি চালুদত্তে ? । (ছ)
 চাণ্ডালঃ । জীবদি বসন্তসেনাং । (জ)

(ঘ) আৰ্য্যচারুদত্ত । কিম্বু ইদম্ ? ।

(ঙ) আৰ্য্যচারুদত্ত ! কিম্বু ইদম্ ? ।

(চ) কথং বসন্তসেনা ! । নতু খললক্ষ্মাভিঃ সাধুর্নং ব্যাপাদিতঃ ।

(ছ) অহে ! জীবতি চারুদত্তঃ ? ।

(ঘ) বসন্ত ইতি । অত্র উগতি পতনেন অনুরাগরূপবীজীপগমনাম্ সম্বিন্দাম্
 উপসহারসম্বরেহম্ । যথা দর্শয়ে—“বীজীপগমনং সমিঃ ।”

(ঙ) চাণ্ডাল ইতি । ‘অত্যাখ্যং’ কথং শব্দঃ । এতেন বসন্তসেনা প্রায়েব পরি-
 চিত্তিতি প্রতীয়তে । সাধুচারুদত্তো ন খলু ব্যাপাদিতঃ, সৌभाग्यবশাদেবেতি भावः ।

(চ) মিত্তুরিতি । উত্থায় চারুদত্তচরণাদিতি শৈবঃ । অহে ইতি ঘাতকচাণ্ডা-
 লস্য সম্বোধনম্ । এতেন জীবতি ন বেতি পূর্বমনালীল্যৈব পাদযীঃ পতিত, ইতি বোধ্যম্ ।

(ঘ) বসন্তসেনা । আৰ্য্য চারুদত্ত ! একি ! । (এই বলিয়া বৃক্বেব
 উপব পড়িল)

(ঙ) ভিক্ষু । আৰ্য্য চারুদত্ত ! একি ! । (এই বলিয়া চবনে
 পতিত হইল)

(চ) চাণ্ডাল । (ভয়েব সহিত নিকটে যাইয়া) বসন্তসেনা যে ! ।
 আমবা সাধু চারুদত্তকে হত্যা কবি নাই ! ।

(ছ) ভিক্ষু । (উঠিয়া) ওহে ! চারুদত্ত জীবিত আছেন ? ।

(জ) চাণ্ডাল । শতবৎসর জীবিত থাকিবেন ।

वसन्त । सूर्यम् । पञ्चुञ्जीविदग्धि । (भ)

चाण्डालः । ता जाव एदं वुत्तं राइग्घी जख-वाइ-गदग्ग-
णिवेदिम्ह । (अ)

इति निष्क्रामत । (ट)

शकारः । वसन्तसेनां दृश सवासम् । ह्योमादिके । केण गव्भ-
दागो जीवाविदा ? । उक्कन्ताइ' मे पाणाइ' । भोदु, पलाइग्ग' ।

इति पलायते । (उ)

(अ) जीवति वर्षंशतम् ।

(भ) प्रतुञ्जीविताभिः ।

(अ) तदुद्यावदेतद्गृण राक्षी यज्ञवाटगतस्य निवेदयाव ।

(उ) इत् । केन गर्भदासी जीविता ? । उत्कान्ता मे प्राणा । भवतु पलायित्ये ।

(अ) चाण्डाल इति । वर्षंशतं जीवति जीवित्यन्तर्यं, मरणप्रसङ्गावप्यमरणा-
दिति भावः ।

(भ) वसन्त इति । प्रतुञ्जीविताभिः, जीवतयारुदस्य दर्शनादित्यर्थः । एते-
नास्य सन्धौ समाप्यवश्यमेव सन्धुर्भवदिति सूचितम् ।

(अ) चाण्डाल इति । इत् वसन्तसेनाया एवागमनरूपं उपान्तम् । यज्ञवाटगतस्य
यज्ञशालायामुपस्थितस्य ।

(उ) इतीति । निष्क्रामत निष्क्रामितुमारभति इत्यर्थः, परव निष्क्रान्ताविति
दर्शनात् । चाण्डालाविति शेषः ।

(उ) शकार इति । ह्योमादिके इत्येकमेव भयविधायकप्रकामव्यय शकारीकौ ।
जीवितेति इत्तज्जीवधाती कम्पणि ज् । तेन जीवनं प्रापित्यर्थः । उत्कान्ता उच्च

(अ) वसन्तसेना । (आनन्देव गहित) आनिष्ठ, किन्निष्ठा जीवित
इहेलाभ ।

(अ) चाण्डाल । ता, एहे वृत्ताञ्च यज्ञशालां वाङ्गाव निकट
जानाहेव ।

(उ) (एहे बलिना दाहेते आवञ्च बलि)

চারুডালঃ । উপস্থল । অলৌ । যং অম্হাণং ইন্দিরী লাভ্রাশ্বতো,
-জিণ্ণ শা বাবাদিদা, ত মালধেত্তি । তা লট্টিশ্যালত্রং জীব
অস্মৈ শম্হ । (ঙ)

ইতি নিষ্ক্রান্তৌ । (ট)

চারু । সবিষয়ম্ ।

কেয়মভ্যুদ্যতে শস্বৈ সৃত্যুবক্রগতে ময়ি ।

অনাত্টিহতে শস্যে দ্রোণত্টিরিবাগতা ॥২৮॥

(ঙ) অরে । নল্বন্ধাকমৌহরী রাজাশ্বতি, যেন সা ব্যাষাদিতা, ত মাণয়তি ।
তন্ রাষ্ট্রিয়শ্যালকমেণান্বিত্যাব ।

লিতা নষ্টা ইত্যর্থ ইত পরমবশ্বমেব বসন্তসেনয়া স্বমারণত্চান্নস্য রাজদারৈ বস্তুমাণ-
ত্বাত তত্র চ মদ্রুত্বস্যৈব স্ত্যাবকস্য অস্ম্য মিধৌয সাচিহপলাতু তেন চ বসন্তসেনা-
মারণাবরোধস্য মধ্যৈব বর্চিষ্যমানত্বাদিতি ভাব ।

(ঙ) আট্টাল ইতি । রাষ্ট্রিয়স্য রাজ শ্যালক শকারম্ । অন্বিত্যাব মারয়িতু-
মিতি শ্রয় । এতচ্চ আক্রীশাত কৌতুকাভ্যামিহিতমিতি শৌধ্যম্ । অন্বিত্যা ঘাতকমাত্রস্য
আট্টালস্য অধ্যনির্বাচনযৌগ্যতাবিরুদ্ধাদিৎমনুপপন্ন স্যাৎ ।

অত্র 'শকারমারণকার্যস্থান্বেষণাত বিক্রীধী নাম উপসংহারসম্বন্ধেৎ । "বিরোধ
কার্যমার্যেণম্" ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

(ট) ইতীতি । নিষ্ক্রান্তৌ আট্টাল্যাবিতি শ্রয় ।

(ঠ) শকাব । (বসন্তসেনাকে দেখিয়া ভয়ের সহিত) কি আশ্চর্য্য ।
গর্ভনাসী বসন্তসেনাকে বাঁচাইল কে ? । আমাব প্রাণ গিয়াছে । হুউব,
পলায়ন ববি । (এই বলিয়া পলায়ন করিল)

(ড) চাণ্ডাল । (নিকটে যাইয়া) ওহে । আমাদেব প্রতি বাজাব
এহরূপ আদেশ আছে যে, "যে বসন্তসেনাকে মারিয়াছে, তাহাকে
মারিবে" । তা রাজাব শালাকে অব্বেষণ করি ।

অবলীলাৎ ॥ -- বসন্তসেনা কিমিযং দ্বিতীয়া ?
 সমাগতা মৈব দিবঃ কিমিত্যম্ ? ।
 ভ্রান্তং মনঃ পশ্যতি বা মমৈনাং ?
 বসন্তসেনা ন মৃতাথ মৈব ॥৪০॥

অথবা—কিন্তু স্বর্গাৎ পুনঃ প্রাপ্তা মম জীবাৎকাম্যয়া ।

তস্য্যা রূপানুরূপেণ কিমুতান্যেয়মাগতা ? ॥৪১॥

কতি । শব্দে স্বর্গে, অর্থাৎ মত্ কণ্ডে দনার্যমুখোদ্ভিতে, অতএব ময়ি মৃত্যু-
 বহুগতে সতি, ইযং কা মাম নাগে, শব্দে অনার্য্যা হতে হতপ্রায়ে সতি দ্রৌণস্য পূর্ব-
 প্রমাদিতদ্রৌণনামকমেঘস্য হৃদিবিশ্ব আগতা সভয়ীরপি মৃত্যুনিবর্ষকত্বাশুচ্যত্বমিতি
 ভাবঃ ।

অথ শ্রীতীপমালদ্বারঃ ॥৩৮॥

বসন্তসেনা । ইযং দৃশ্যমানা নারী, কিং দ্বিতীয়া বসন্তসেনা ? সর্বদা তত্ সঙ্গ-
 তয়েব দৃশ্যমানত্বাদিতি সর্বত্র ভাবঃ । অথবা সৈব বসন্তসেনা, কিং দিবঃ স্বর্গাৎ
 ইত্যমেনেব প্রকারেণ সমাগতা ? । বা অথবা, মামলং মৃত্যুখিনীকালত্বাত্ মমবিশিষ্টে
 মম মনঃ, এনাং স্মিতম্, পশ্যতি বসন্তসেনাত্বে নৈবাবলীকয়তি ? । অথবা বসন্তসেনা ন
 মৃতা, ইযং সৈব পূর্বাণুভূতা বসন্তসেনেব ; পূর্বাণুভূতবাসমভবাদিত্যায়ঃ ।

অথ শ্রীযে সিধ্যয়ান্ নিয়য়ান্ সন্দেহীঃ স্তদ্বারঃ । উপজাতির্ভসম্ ॥৪০॥

(৫) --(এই বলিঙ্গা চাণ্ডালদ্বয় চলিয়া গেল)

চাক্ৰদত্ত । (বিশ্বয়েব সহিত) অস্ত্র উত্তোলন করিয়াছে, আমিও
 মৃত্যুর মুখে গিয়াছি, এই অবস্থায়, শস্ত্র অনাবৃষ্টিতে হতপ্রায় হইলে শস্ত্র-
 বর্জক মেঘের ছায়া এ কে আসিল ? ॥৩৯॥

(দেখিয়া) একি দ্বিতীয় বসন্তসেনা ? অথবা, সেই বসন্তসেনাই স্বর্গ
 হইতে এই ভাবে আসিয়াছে ? কিংবা আমাব প্রায় চিত্ত, ইহাকে
 বসন্তসেনা বলিঙ্গা দেখিতেছে ? অথবা, বসন্তসেনা মরে নাই ; এ
 সে-ই ॥৩৯॥

বসন্ত । সাসমুখ্যায় পাদযোনিংপন্থ । অল্জচালুদত্ত । সা জীব
 অহ পাবা, জাএ কারণাডো ইঅ' তুএ অসরিসী অবত্যা
 পাবিদা । (গ)

নেপথ্যে । অস্চরিশ্চ' অস্চরিশ্চ', জীবদি বসন্তসেণা ! ।
 ইতি সর্বো' পঠন্তি । (ত)

(গ) আর্থ্যচারুদত্ত । সৈবাহ পাপা যস্য কাৰণাত্ ইয় ত্বয়া অসহশী
 অবস্থা প্রাপ্তা । (ত) আর্থ্যমার্থ্যম্ জীবতি বসন্তসেণা ! ।

ননু বসন্তসেণায়া মরণ নিধিত্বৈব রাজপুরুষো'স্তব দৃষ্টৌ বিহিতস্তত কথ তন্মরণা-
 মাবনিয়য় ইत्याহ অথবা কিম্বু ইতি । মম জীবাতুকাল্যেয়া জীবনরক্ষণেচ্ছয়া স্বর্গাৎ
 পুন কিম্বু প্রাপ্তা অসীপস্থিতা সা বসন্তসেণেতি শ্রয় । অথবা ইয়মন্যা কাচিৎপ্রাপী, তস্যা
 বসন্তসেণায়া রূপস্য আকৃতি অনুভূষণে তুল্যে'ন আকারেণ বিস্মিতা সতীত্যর্থ', কিন্তু
 আগতা । অন্যথা তচ্ছত এব তস্যা আগমন ন সম্ভবতি মৃতত্বাদিতি ভাব ।

অনু পূর্বাঙ্কে' ক্রিয়োত্পেচ্চা পরাঙ্কে' তু যুহসন্দেহ অনঘৌ পরস্পরনিরপেচ্ছতয়া
 সমৃষ্টি । কয়মিত্ব্যাম্বে ইত্যনসন্দর্ভে' উপগূহন নাম উপসংহারসম্বন্ধম্ "তদ্ববদুপ
 গূহনম্ । যন্ স্যাৎক্ তসম্মাশি" ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

*জীবে জীবনমপ্যজী জীবাতু পুনপুংসকম্' ইতি রভস ৯৪১৯

(গ) বসন্ত ইতি । অসহশী অর্থীয়া আক্সন পরমশাস্ত্রাদিতি নাব ।

অথবা, আমার জীবন বক্ষা করিবার জন্য বসন্তসেণা স্বর্গ হইতে পুন-
 রায় আসিয়াছে ? কি'বা, অশ্রু কেহ বসন্তসেণার অমুরূপ রূপ ধারণ
 করিয়া এই আসিয়াছে ? ৯৪১৯

(গ) বসন্তসেণা । (অশ্রুপাতের সহিত উষ্ণিমা চরণে পতিত হইয়া)
 আর্থ্য চারুদত্ত । সেই পাপিষ্ঠাই আমি, বাহাব জন্ত আপনি এই অযোগ্য
 অবস্থা প্রাপ্ত হইয়াছেন ।

(ত) নেপথ্যে । আ'চর্য্য আ'চর্য্য । । বসন্তসেণা বাঁচিয়া আছেন । ।
 (এইরূপ সকলে বলিতে লাগিল)

चारु । आकण्ठं, महसोत्याय, स्पर्शसुखमभिनीय, निमीलिताच्च एव हर्ष-
नदगदाघरम् । प्रिये ! वसन्तसेना त्वम् ? । (थ)

वसन्त । सा ज्जिव अहं मन्दभाया । (द)

चारु । निरुप्य महर्षम् । कथं वसन्तसेनैव । सानन्दम् ।

कृतो वाप्याम्बुधाराभिः स्रपयन्ती पयोधरौ ।

मयि मृत्युवगं प्राप्ते विद्येव समुपागता ? ॥४२॥

प्रिये ! वसन्तसेने !

(द) संबाह मन्दभागा ।

(थ) चारु इति । स्पर्शसुखं वक्षसि पतनादालिङ्गनजनितसुखानुभवप्रकार-
रीमाञ्चादिकमित्यर्थं । निमीलिताच्च एव मुद्रितनयन एव । वसन्तसेना त्वमिति
काकुवशात् प्रश्नो गम्यते ।

कृत इति । मयि मृत्युवगं प्राप्ते सति, वाप्याम्बुधाराभिः स्रपयन्ती पयोधरी
स्तनी, स्रपयन्ती सती, विद्या सञ्जीवनी अगिव कृत कृष्णात् दीशात् समुपागता प्रायाता ।
त्वया प्राप्तातयेवाह जीवित इत्याशयः ।

अत्र श्रीवीरमालङ्कार ॥४२॥

(ध) चारुदत्त । (शुनिसा, तत्कथां उठिसा, स्पर्शसुखं अठिनय
करिसा, मुद्रितनयनं अवस्थातेइ आनन्दवषतः अस्पर्शे अकरे) प्रिये !
तुमि किं वसन्तसेना ? ।

(द) वसन्तसेना । आमिइ सेइ मन्दभागा ।

चारुदत्त । (देविसा आनन्देव सहित) अर्था, वसन्तसेनाइ ये । ।

(आनन्देव सहित)

आमि मृत्युवगं वसन्तसेना प्राप्ता हईले, तुमि नयनझलवृष्टिधारा स्तनघन
निरु करतः सञ्जीवनी विद्यार ज्ञान कोथा हईते आसिले ? ॥४२॥

प्रिये ! वसन्तसेने ।

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं

देहं त्वयैव प्रतिभोचितं मे ।

अहो ! प्रभावः प्रियसङ्गमस्य

मृतोऽपि को नाम पुनर्भियेत ? ॥४३॥

अपि च । प्रिये ! वमन्तसेने ।

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियञ्च माला

कान्तागनेन हि वरस्य यथा विभाति ।

एते च बध्यपटहृध्वनयस्तयैव

जाता विवाहपटहृध्वनिभिः समानाः ॥४४॥

त्वदर्थमिति । त्वदर्थं त्वदधनिमित्तमित्यर्थं, विनिपात्यमानं निहन्त्यमानम्, एतन् मे मम देहम्, त्वयैव प्रतिभोचितं सुक्रीकृतम् । तव दर्शनाभावे कथमपि न मुक्तिर्भवेदिति भावः । प्रियसङ्गमस्य प्रियजनसम्भेलनस्य, अहो आश्चर्य प्रभाव सामर्थ्यम् । को नाम जेन, मृत सन्नपि, पुनर्भियेत जीवित एवावतिष्ठेत, अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः । तथा चाह मृतप्राय सन्नपि यज्जीवित एवावतिष्ठे, तत्तव सम्भेलनप्रभावादेवेति भावः ।

अत्र सामान्ये न विशयसमर्थं नरुपीऽर्यान्तरन्यास अर्थापरिचय, अनयोमिथो निरपेक्षतया सद्युष्टिः ।

‘कायोऽद्विह क्लीवपुत्री’ इत्यमरः । उपजातिर्गतम् ॥४३॥

रक्तमिति । कान्तागनेन प्रियतमामालाभेन परिणयवस्त्रयैत्यर्थः, वरस्य परिकीर्तुः, यथाहि ययैव, विभाति रक्तवरवस्त्रादिकमिति शेषः, तथैव, तदेव बध्यावस्त्रयाम् यथा परिहितमेव, रक्त लोहितवर्णम्, वरवस्त्रम् इदमुत्तमवसनम्, इय माला च विभाति शोभते । एवम् एते बध्यपटहृध्वनयश्च बध्यकालीनटकाश्रयाश्च, विवाहपटहृध्वनिभिः ।

तोभाब अर्जुई आमीव एई देह निपातित हईतेछिन, औबाव तूमिई ताहा मुक्त कविगई । प्रियसम्भेलनेव कि आश्रया श्रुतार्थ ! (नो हईले) कोन् व्यक्ति, मविशा आवाव जीवित हय ? ॥४३॥

वसन्त । अदिदक्षिणतया किं खेदं ववसिदं अज्जेण ? । (घ)
चारु । प्रिये ! त्वं किल मया हतेति ।)

पूर्वानुब्रह्मवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।

नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥४५॥

(घ) अतिदक्षिणतया किं इदं व्यवसितमाख्येण ? ।

समानानुस्था जाता , उभयवापि त्वत्समागमात्, तत्र च कालास्थानपत्तिं त्वात् सम च
वरस्थानपत्तिं त्वादिन्याशय ।

अत्र पूर्वाङ्गे शीतौ पराङ्गे चार्थौ उपमा, अनयोप मियो नैरपेक्ष्यात् समष्टि । यथा-
शब्दान्वयिना द्विशब्देन निययार्थभोधनाय निरर्थकत्वदीप । पूर्वाङ्गान्वयिनस्तथैवैवस्य
पराङ्गतत्वेऽपि पदद्वयात्मकतया नाङ्गान्तरैकपदतादीपः । पठश्चशब्दश्च द्विपाठेऽपि
सद्वैश्वप्रतिनिर्द्देश्यविषयत्वात् कथितपदतादीपय ।

एतेनार्कनीर्भाविवाहसूचनादिदमपि दर्पशीलं प्रथमपताकास्थानम् । तद्वचन-
नूक्तम् । वसन्ततिलका उक्तम् ॥४४॥

(घ) वसन्त इति । अतिदक्षिणतया नैनालसुरलस्रभावतयोः आख्येण भवता,
इदमात्मविनाशनम्, किद्रु, कथम्, व्यवसितमारब्धम् । तयोर्चाख्येऽसुरलस्रभाववशाद्भव
भवता मिथ्यामद्वयपराधमङ्गीकृत्याख्या कृतमित्याशय ।

पूर्वति । पूर्वम् अनुब्रह्म "त्व मथ्येवानुरक्तौ, त्र पुन अशकारि" इत्यती पद्ममूलौ
कृत वैर शत्रुता येन तेन, प्रभविष्णुत्त वत्स, शत्रुलक्षतया मभावशालिना । अतएवाशु-
पूर्वं स्ववाक्य चैष्टमानीऽपि न फल प्राप्त इति भाव । नरके पतता, अकारणशत्रु-

आवरे, प्रिये । वसन्तसेना ।

प्रियतमा सम्मेलने (विवाहे) बवेरि"येमन इय, ईसेईरूपई ब्रह्मवर्ण
सेई उक्तय वत्त एव एई माणा शोभा पाईतेछे-प्रवर्ण प्रई । वधावाश्वेव
शक्ये, विवाह-वाश्वपनिर समान हईयाछे ॥४४॥

(घ) वसन्तसेना । अताश्वरगतानिर्वकन आपनि, एव कि प्रारंभ
करियाहिनन ? ।

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं

देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे ।

अहो ! प्रभावः प्रियसङ्गमस्य

मृतोऽपि को नाम पुनर्धियेत ? ॥४३॥

अपि च । प्रिये ! वसन्तसेने !

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियञ्च माला

कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।

एते च बध्यपटहध्वनयस्तथैव

जाता विवाहपटहध्वनिभिः समानाः ॥४४॥

त्वदर्थमिति । त्वदर्थं त्वदर्थनिमित्तमित्यर्थं , विनिपात्यमानं निहन्यमानम्, एतन् मे मम देहम्, त्वयैव प्रतिमोचितं सुक्रीकृतम् । तव दर्शनाभावे कथमपि न मुक्तिर्भवेदिति भावः । प्रियसङ्गमस्य प्रियजनसम्बलनस्य, अहो आयुष्य प्रभावः सामर्थ्यम् । को नाम जनः, सस्य सन्नपि, पुनर्धियेत जीवित एवावतिष्ठेत, अपि तु कोऽपि नित्यर्थः । तथा चाह मृतप्रायं मत्तपि यज्जीवित एवावतिष्ठे, तच्च सम्बलनप्रभावादेवेति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासः अर्थापत्तियः, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया सद्यष्टिः ।

‘कायोद्दिह क्लीवपुंसो’ इत्यमरः । उपजातिवृत्तम् ॥४३॥

रक्तमिति । कान्तागमेन प्रियतमालाभिनः परिषदावस्थयेत्यर्थः, वरस्य परिणीतुः, यथाहि यथैव, विभाति रक्तवरवस्त्रादिकमिति शेषः, यथैव, तदेव बध्यावस्थायाम्या परिहितमेव, रक्तं लोहितवर्णम्, वरवस्त्रम् उदमुत्तमवसनम्, इयं माला च विभाति प्रीभते । एवम् एते बध्यपटहध्वनयश्च बध्यकालीनदकाशब्दाय, (विवाहपटहध्वनिभिः) ।

‘तोमाव जगृहै आमाव एहै देह निपातित इहेतेहिन, आवाव तुमिहै तर्शा मुरु कविदाहै । -प्रियजनसम्बलनेव कि आर्था प्रभावः । (नै इहेते) कोन् वाकि, मन्निशा आवाव जीवित इय ? ॥४३॥

वसन्त । अदिदक्षिणतया किं म्बे टं ववसिदं अज्जेण ? । (घ)
 चारु । प्रिये ! त्वं किल मया हतेति ।

पूर्वानुबद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविशुना ।

नरके पतता तेन मनागद्धि निपातितः ॥४५॥

(घ) अदिदक्षिणतया किञ्च, इदं व्यवसितमाख्येण ? ।

समानानुन्या जाता , उभयत्रापि तत्समागमान्, तत्र च कालम्यानपरित्यात् मम च
 वरप्यानपातित्वादिभ्यामय ।

अथ पुराहो शीतो पाण्डो चार्थो उपमा, अनयोय मिदी भैरपेत्यात् सखटि । यथा-
 मद्भन्विना हिमन्नेन नियदाथ शोधनात् निरर्थकतदीय । पूर्वाङ्गान्वयिनस्यैवेत्यस्य
 पराङ्गतत्वेऽपि पदद्वयानुकतया नाहानरैकपदतादीय । पठदशब्दस्य हि पाठेऽपि
 उद्धे म्प्रतिनिहो म्प्रविषयत्वात् कथितपदतादीयय ।

एतनाकर्मीभाविविषयश्चक्षुनादिदमपि दर्पणोक्त प्रथमपताकाख्यानम् । तल्लक्षण-
 यत्कृतम् । वसन्ततिशका उक्तम् ॥४५॥

(घ) वसन्त इति । अदिदक्षिणतया अनिलानुरन्तम्भावतयोऽर्थो चार्थो मवता,
 इदमात्मविनाशनम् किञ्च, कथम्, व्यवसितमाख्यम् । तयो चार्थोऽनुरन्तम्भावमादिव
 भवता निव्यामदधपराधमहीज्ञान्याख्या कृतमिदमाय ।

पूर्वति । पूर्वम् अत्रुषट् 'त्वं' मथेवापुरज्जी, न पुन-अकारे इत्यनो षड्मूली-
 कृत वैरं शत्रुता येन तत्, प्रभविशुना शत्रु- श्लाघकतया मभावमालिना । अतएवाच्च,
 पूर्वं स्मृताख्यं अष्टमानीऽपि न फल प्राप्त इति भाव । नरके पतता, अकारशत्रुः-

आरु, प्रिये । वसन्तसने ।

प्रियतया सन्धेनने (विवाहे) वरेर्री अयमने हम्, असेईरूपहे कृतवर्ष
 सेई उक्तम वत्त एवम् एही शाना शेषला पाईतेछे अयवः एही । वधावाच्छेर
 शब्द, विवाह वाचकनिर समान हईयाछे ॥४५॥ ।

(घ) वसन्तसने । अताश्चमरनतानिबदन आपनि, अ कि प्रारुष्ट
 करिवाछिनन ? ।

বসন্ত । কৰ্মী পিণ্ডায় । সন্তং পাবং । তেষু মিহি রাশ্মমালেণ
বাবাদিদা । (ন)

চারু । মিহি হৃদা । অয়মপি কঃ ? ।

বসন্ত । তেষু অশ্বজ্ঞেণ বাবাদিদা, যদিহা অজ্ঞেণ
জীবাবিদমৃহি । (প)

চারু । কস্তুমকারণবন্তুঃ ? ।

মিহুঃ । য পশ্চমিজাণাদি মং অজ্ঞো । অহং শ্রী অজ্ঞশ

(ন) শান্তং পাপম্ । তৈনামি রাজশালীন ব্যাপাদিতা ।

(প) তৈন অনার্থেষু ব্যাপাদিতা, এতেন অর্থেষু জীবিতামি ।

ইন্দ্রাশ্বীজকলাদিত্যশয়ঃ । তৈন শ্রনুয়া প্রকারিণ, "ত্বং কিল ময়া হত," ইতি অমি-
যুক্ত্যেতি শিষ্য, মনাক্ অস্তম্, নিপাতিতৌ বিনামিতৌঃ। কৈবলীযমমাত্রতাদস্য এবায়ং
নিপাত ইতি ভাবঃ ॥৪৫॥

(ন) বসন্ত ইতি । শান্তং পাপম্ উক্তচপং ন বাণ্যং ত্বয়াহং নৈব হৃদীত্যর্থঃ ।

(প) বসন্ত ইতি । জীকিতা ললহানাদিপরিধর্ম্যা জীবনং প্রাপিতা ।

চাকুদন্ত । প্রিয়ে! পূর্ক হইতেই টেবলভাবসম্পন্ন এবং প্রভাবশালী
সেই শব্দ শকার, "তোমাকে আমি হত্যা করিগাছি" এইরূপ . অভিযোগ
করিয়া, আপনি নরকে পতিত হইতে থাকিয়া, আমাকে একটু নিপাতিত্ত
কবিত্তেছিল ॥৪৫॥

(ন) বসন্তসেনা । (কর্কষয় আবৃত কবিয়া) গুরুগ বন্ধনা নহে ।
সেই রাজার শাসাই আমাকে মারিয়াছিল ।

চাকুদন্ত । (ভিক্ষুকে দেখিয়া) ইনি আবার কে ? ।

(প) বসন্তসেনা । সেই নিষ্কটে লোক, আমাকে মারিয়াছিল, আব
এই উৎকটে লোক, আমাকে বাঁচাইয়াছেন ।

চাকুদন্ত । অকাবণ বন্ধু আপনি কে ? ।

चलण-शंवाह-चिन्ताए शंवाहके णाम । जूदिअलेहिं गहिदे
एदाए उवाशिआए अज्जश केलकेत्ति अलङ्काल-पण-णिकीदेमहि
तेण अ जूदणिव्वे देण शकशमणके शंवुत्तेमहि । एशावि अज्जा
पवहण-विपज्जाशेण पुप्फकलण्डकजिखु,ज्जाणं गटा, तेण अ
अणज्जेण “ए मं वहु मखेशि” त्ति वाहुपाशवलकालेण
मालिदा, मए दिट्ठा । (फ)

(फ) न प्रत्यभिजानाति मामार्यः । अहं स आर्यस्य चरणसंवाह-चिन्तकः
संवाहकी नाम । द्यूतकरैश्च हीत, एतया उपामिकया आर्यस्य आमोय इति अलङ्कार-
पण-निक्रौतीोऽपि । तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यशमणकः सन्नतोऽपि । एषावि आर्या
प्रवहणविपर्यासेन पुष्पकण्डकजीर्णोद्यानं गता, तेन च अनार्येण—“न मं बहु मखसे”
इति वाहु पाश-बन्धकारेण मारिता, मया दृष्टा ।

(फ) भिन्नरिति । न प्रत्यभिजानाति पूर्वं परिचितमपि वेशभेष्यान्नेदानीं परि-
चिनोति । चरणसंवाहं पादमहं चिन्तयति केन रूपेण मुखकरं भवेदिति विभावय-
ताति चरणसंवाहचिन्तकः । उपामिकया बुद्धसेविकया वसन्तसेनया । अलङ्कार एव
पणस्येन संहानेनेत्यर्थः । निक्रौतीोऽपि क्रीतप्रायीऽपि । शाक्यशमणकी वीहसन्न्यासी ।
अनार्येण अमुञ्चनेन शकारेण । न बहु मखसे समणाय माद्रियसे ।

“पूर्वानुबन्धवैरेण” इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे निर्णयो नाम उपसंहारसम्बन्धम्, “निर्णयः
पुनः । अनुभूतार्थकथनम्” इति द्रष्टव्यं लक्षणात् ।

(फ) भिक्षु । आपनि, आमाके चिन्तिते पारितेहेछेन ना । आमि
चरणसंवाहनेव चिन्ताकारी सेई संवाहक । द्यूतकरगण आमाके धरिया-
हिन, आर एई बुद्धसेविका वसन्तसेना, “आमि आपनार बलिया अलङ्कार-
पण दिवा आमाके किनिशाहिलेन ।” सेई द्यूतेर अपमाने आमि
वोहसन्न्यासी हईयाहि । एई आर्या वसन्तसेनाओ, गाडीर परिवर्तने
पुष्पकराणकनामक पुरातन उद्याने गियाहिलेन, एवं सेई निकृष्टे लोक

नेपथ्ये कलकलः ।

जयति ह्यपभकेतुर्दक्षयज्ञस्य हन्ता

तदनु जयति भेत्ता परम्, खः क्रौञ्चशत्रुः ।

तदनु जयति कृत्स्नां शुभ्र-कौलास-केतुः

विनिहत-वर-वैरी चार्थ्यको गां विशालाम् ॥४६॥

अथतीति । दक्षयज्ञस्य हन्ता अपभकेतुर्दक्षयज्ञो महादेवः, जयति, जगत्सु सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तदनु तदनन्तरम्, भेत्ता शत्रु-द्वेषभेदनकर्ता, तथा क्रौञ्चशत्रुः क्रौञ्चपर्वतविदारणकारी, यज्ञुः खः कार्तिकेयः, जयति सेनापतिषु उत्कर्षेण वर्तते । तदनु च तत्परश्च, विनिहती विनाशितः वरः प्रधानो वैरी शत्रुः पालकी येन सः, चार्थ्यक-भद्राख्यी गोपालद्वारकः, शुभी रजतमयत्वात् धवलः कौलासः पर्वत एव केतुर्ध्वजो देस्यानाम्, कृत्स्ना संमत्ताम्, विशाला महतीम्, गां पृथिवीम्, जयति जित्वा मानवेषु उत्कर्षेण वर्तते ।

१ चत् चार्थ्यकः प्रभावे शिवेन सति च कार्तिकेयेन मुख्य इति सूचनाय पूर्वपादशब्दी-पादानम् । तदनु इत्यस्य, पूर्वार्धे अयतीत्यस्य च समानार्थस्य द्वि.पाठात् कथितपदतादीपयम् ; "तदनु रिपुभिन्ता" "अथ तु जयति कृत्स्नाम्" इति द्वितीयद्वितीयचरणयोः पाठभेदेन तयोर्निरासः । ततोपि चरणे अयतीत्यस्य व्याख्यानोक्तार्थभेदात् तत्सर्वेऽपि न कथितपदतादीपयन्ते, एकार्थकैकानुपूर्विकानेकमन्त्रपाठ एव तद्विषयत्वात् ।

भास्त्रिनी वृत्तम् ॥४६॥

शुभ्रकार, "आमाके आपन्न करिंतेहिम् ना" एतेऽस्मिन्, वनपुष्पक वाहन-प्राप्त्याश्रयं नास्तिवाहिनः ; आनि ताहा देहिदाहिनाम् ।

(नेपथ्ये कौलासः) । नक्षत्रदिनाशी वृषभश्च महानेव सद्युक्त इहेते-
हेन । ताहार पर, शक्रश्या एवः क्रौञ्चपर्वतविदारणकारी कार्ति-
केय-शत्रुशुक्र इहेतेहेन ; आवार ताहार पर सार्धाक, प्रधान, शक्रके-
निहत करिया, शुभ्र-कौलास-पर्वतरूप, परमगालिनी दिनागा समता
पृथिवीके अथ करिलेन १९७१

प्रविश सद्यः सर्वलोकः ।

हत्वा तं कुट्टपमहं हि पालकं भोः !
 तद्राज्ये द्रुतमभिपिच्य चार्थ्यज्ञं तम् ।
 तस्यान्ना शिरमि निधाय शेषभूता
 मोक्ष्येऽह व्यमनगतस्तु चारुदत्तम् ॥४७॥
 हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रिहीनं
 पौरान् ममाग्वास्य पुनः प्रकर्षात् ।
 प्राप्तं समयं वसुधाधिराज्यं
 राज्यं बलारिखि शत्रुराज्यम् ॥४८॥

इति । भो कीलाहलकारणजिज्ञासुजना ! अहम्, तं कुट्टप पालकार्य
 द्रुतद्रुपतिम् हत्वा हि विनाशयैव, तस्य राज्यं, तम् आत्यक द्रुतमभिपिच्य च, तस्य
 आत्यकस्य शेषभूतां प्रसाददत्तनिजनिष्कालरूपाम्, आन्ना "चारुदत्तमुहर" इत्येव रूप
 मादेशम् शिरमि निधाय व्यमनगत वधाय नीतत्वात् विपदापन्नम्, चारुदत्तस्य मोक्ष्ये
 उद्धरिष्यामि, इत्यत कीलाहलोऽयमिति भावः ।

अथ अहमित्यस्य विपातादधिकपदतादीपः, स तु "कुट्टपमहम्" इत्यत्र "कुनरपतिम्"
 इति पाठेन समाधेयः ।

* "प्रसादाग्निजनिष्कालदाने शपेति कीर्त्तिता ।" इति शब्दः ।

महर्षिणी उक्तम् ॥४७॥

इति । प्रकपाल भागीतृकथात् वत्तै मन्त्रिभिय हीनम् एक-क-क-क-

* बिलक शोऽत्र प्रवेश करिष्या । हे कोनाहल कारण विद्वान् १०५ ।
 आमि, मेहे छ्टे राज्ञा पालकके हत्या करिष्या, तीहात्र राज्ञे, १०६
 आयाकके शीघ्र अभिहित करिष्या, अत्रग्रहस्तु निर्भाल्यत्र सु'३ १०७
 (आयाकके) आदेश मयके धारण करिष्या, विपन्न चात्र १०८ दृष्ट
 करिव ॥११॥

অয়তী নিষ্পন্ন । ভবতু, অত্র তেন ভবিতব্যম্, যত্রায়ং জনপদ-
সমবায় । অপি নামায়মারম্ভ, চ্চিতিপতেরার্থকস্য আর্থ্যচারু-
দত্তস্য জীবিতেন সফলঃ স্যাৎ ? । ত্বনিতরমুপস্থত্ব । অপয়াত
জাল্মা । । ইদা সধর্ম্ম । অপি ধ্রিয়তে চারুদত্তঃ সহ বসন্ত-
সেনয়া ? । সম্মুখা খল্বস্মত্স্বামিনো মনোরথাঃ । (ব)

মিত্যর্থ, রিপু সিদ্ধাদেশবরণমাত্রৈব কারায়ামাযত্নীকরণাত্ শত্রুং, ত পালকম্, হত্বা
মহারা বিনাশ্য অন্যথা "হত্বা ত ক্লৃপমহম্" ইত্যুক্তবিরোধ । পন পীরান্ তদধীন
মযাকুলানিতি ভাব, সমাসস্য অময়দানাদিনেতি শিষ, বলারি বলনামকদৈত্যশত্রীরিন্দ্রস্য
রাজ্যমিব, বসুধায়া পৃথিব্যাম্ অধিরাজ্যম্ অধিকরাজল শ্রীচস্থান যধিন্ তত্ তাহশম্,
সময় সকলম্ শত্রী পালকস্য রাজ্য প্রাপ্তম্ আর্থ্যকেষেতি শিষ ।

অত্র শ্রীতীপমালহার । "আর্থ্যকেষ" ইत्याদিপদানামনুজ্ঞত্বৈপি বক্ত, সম্মুখ-
মগ্রত্বাঙ্গ নূনপদতাাদীষ, রাজ্যমিত্যস্য হি পাঠেপি চহৈশ্বপ্রতিনিহৈশ্ববিষয়ত্বাঙ্গ কথিত-
পদতাাদীষয় ।

इन्द्रवच्चा इत्तम् ॥४८॥

(ঘ) অয়ত ইতি । তেন আরুদত্তেন । জনপদানাং জনপদবাসিনা জনানাং সমবায়
সম্মেলনম্ । চ্চিতিপতেরার্থকস্য অয়মারম্ভ রাজত্বাপক্রম, আর্থ্যচারুদত্তস্য জীবিতেন
জীবনরক্ষণ, অপি নাম সফল স্যাদিত্যন্বয় । উ জায়া । অসমীচ্যকারিণী ঘাতকা-
দয় । অপয়াত অপসরত । ধ্রিয়তে জীবিত এবাবতিষ্ঠত । অস্মত্স্বামিন আর্থ্যকস্য
মনীরথা চারুদত্তস্য জীবনরক্ষাবিষয়কামিলাষা, সম্মুখা তস্য জীবনসম্বাদিতি ভাব ।

আর্থ্যক, বাস্ক মৈত্র ও মাস্ত্র বিহীন সেই শত্রু পালককে (আমাছারা)
হত্যা কবিয়া, পুৰবাসীদিগকে আশ্রয় কবিয়া, পৃথিবীর মধ্যে শ্রেষ্ঠ বাজা,
এবং ইশ্বের রাজ্যের ছায় (মনোহর) শত্রু পালকেব সমগ্র রাজ্য,
সৌভাগ্যবশতঃ লাভ করিয়াছেন ॥৪৮॥

(ব) (সম্মুখে দৃষ্টিপাত কবিয়া) ইউক, এইখানে চারুদত্ত থাকিবেন,
যেখানে এই সকল লোক সমবেত হইয়াছে । রাজা আর্থ্যকেব এই

दिद्या भी । व्यसनमहार्णवात्पारात्
 उत्तीर्णं गुणधृतया सुगोलवत्या ।
 नावेव प्रियतमया चिरान्निरोद्धे (१)
 व्योत्स्राज्यं गगिनमिषोपरागमुक्तम् ॥४८॥

दिद्येति । भी इति स्वसहचरमधीधनम् । गुणा दयासीन्दर्यादयो धृता यथा तथा । अस्मिन् पक्षे आहिताग्नादित्वात् धृतशब्दस्य परनिपात । अन्यत्र तु गुणैर्न रश्मिना धृता वहा तथा । सुशीलवत्या सञ्जरित्रया सनध्वाभार्या मनीहरया श्वेत्यर्थं, नावा नोकयेन, प्रियतमया वसन्तसेनया द्वारा, दिद्या भाग्येन, अपारादनुत्तरणीयात्, व्यसन विपत् महार्णव इव तस्मात्, उत्तीर्णम् अतएव उपरागात् राहुयासात् मुक्तम्, न्योतव्यञ्च कौमुदीयुक्तम्, श्गिन चन्द्रमिव, आरुदत्तमिति श्रेयः, चिरान्द्रुकालात् परम, निरीले पश्यामि ।

अत्र नावेवत्परागमुक्तम् "व्यसनमहार्णवात्" इत्यत्रापि उपमितसमास एव न्याय्य इति लुप्रीपमा, नावेवति च पूर्णोपमा, अनयोश्चाङ्घ्रिभावेन सङ्कर, श्गिनमिति च श्रौतीपमया पुन सञ्च्यतः । तथा आरुदत्तजीवनरूपवाञ्छितलाभात् आनन्दी नाम उप-सहार्णवश्च—“आनन्दी वाञ्छितागम” इति लघुणात् ।

प्रसिद्धी इत्तम् ॥४८॥

आवश्य, चारुदत्तेर जीवनवन्नादावा सदन हईवे कि ? । (ताजाताडि निकटे दाईरा) अवे अविवेचकगण । सविधा वा । (देपिया आनन्देर सहित) दसशसैनार सहित चारुदत्त जीवित आछेन कि ? । आमादेर राक्षार अतिनाथ पूर्ण हईराछे ।

नौकार छात्र श्वावती श सञ्जरित्रा प्रियतमा वसन्तसेनादावा अपार विपन्न नागर हईते उत्तीर्ण, सुतरां ब्राह्मण हईते मुक्त ज्योत्स्ना सम हित चन्द्रेर छात्र चारुदत्तके वङ्कालेर पर भाग्यवशतः देखितेछि ॥४९॥

(१) निरीले ।

ତତ୍ କ୍ଷତମହାପାତକଃ କଥମିବୈନମୁପସର୍ପାମି ? । ଅଥବା,
 ସର୍ବାତାର୍ଜବ ଶୋଭତେ । ମକାଶମୁପସୃତ୍ୟ ବହାଘ୍ନାଳି । ଆର୍ଯ୍ୟଚାରୁଦତ୍ତ ।। (ଭ)

ଚାରୁ । ନନୁ ! କୌ ଭବାନ୍ ? ।

ଶର୍ବି । ଯେନ ତେ ଭବନଂ ଭିତ୍ତ୍ବା ନ୍ୟାସାପହରଣଂ କ୍ଷତମ୍ ।

ଶୌଽହଂ କ୍ଷତମହାପାପସ୍ତ୍ୱାମିବ ଶରଣଂ ଗତ ॥୫୦॥

(ଭ) ଶଦ୍ଦେନି । କ୍ଷତ ମହାପାତକ ବ୍ରାହ୍ମଣସୁବର୍ଣ୍ଣହରଣାତ୍ ମହାପାପ ଯେନ ସ ।
 ଏନ ଚାରୁଦତ୍ତମ । ତଥା ଚ ସମାନଭାବିନୈବ ରକ୍ଷଣୀୟତ୍ୱାତ ନ୍ୟାସୌଽପି ସ୍ୱଚ୍ଛବଦନମିବ । ତେନ
 ବ୍ରାହ୍ମଣହତ୍ୟାଗତନ୍ୟାସହରଣାନ୍ମହାପାତକମିବ କ୍ଷତମ୍ । ତଥା ଯସ୍ୟ ନ୍ୟାସମପହୃତ୍ୟ ମହାହାନି
 କ୍ଷତା ଶଦ୍ଦେନିକ ଏବୌପସର୍ପଣ ଗୁରୁତରଲଜ୍ଞାପ୍ରତିବନ୍ଧକତ୍ୱାଦଶକ୍ତ୍ୟମିତି ଭାବ । ଆର୍ଜବ
 ସରଳତା । ତଥା ଚ ସରଳଭାବେନ ପୁଞ୍ଜିତ୍ୱାଳି ବିନ୍ୟୁତ୍ୱୌପସ୍ଥିତି ସମ୍ଭବ୍ୟତ୍ୟବ୍ୟାଶୟ । ମକାଶ
 ବ୍ରବୀତୀତ୍ୟର୍ଥ ।

ମହାପାତକମାତ୍ମେ ମନୁ — “ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟା ସୁରାପାନେ ଶ୍ରେୟ ଗୁର୍ବହନାଗମ ।

ମହାଲି ପାତକାନ୍ତାହୁ ଶର୍ମୟାପି ତୈ ସହ ॥”

ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୱାମିକାଶୌତିରକ୍ତିକାପରିମିତସୁବର୍ଣ୍ଣାନ୍ୟୁନୁସୁବର୍ଣ୍ଣହରଣସ୍ୟ ମହାପାତକର୍ତ୍ତ୍ୱ ଶୂଳ-
 ପାଠିନା ପ୍ରାୟସ୍ତିତ୍ୱବିବକ୍ତେ ବ୍ୟବସ୍ଥାପିତ ଡ୍ରଷ୍ଟୂୟମ୍ ।

ଦର୍ଶାତ । ଯେନ ଜନେନ ତେ ଶଦ୍ଦ, ଭବନ ଭିତ୍ତ୍ୱା ସନ୍ଧିନିମାଣାୟ ଗୃହଭିତ୍ତି* ବିଦାର୍ଯ୍ୟ,
 ନ୍ୟାସସ୍ୟ ବସନ୍ତସେନାକ୍ଷତାଳଦ୍ୱାରନିଷ୍ପେଷ୍ୟ ଅପହରଣ କ୍ଷତମ୍ କ୍ଷତମହାପାପମ୍ଭତନ୍ମୁର୍ବର୍ଣ୍ଣହରଣାଦିବତି
 ଭାବ ଶୌଽହଂ ଶର୍ବିଲକ ତ୍ୱାମିବ ଶରଣ ଗତ ତଦପରାଧମାର୍ଜନାର୍ଥମିତ୍ୟାଶୟ ॥୫୦॥

(ଢ) ତା ମହାପାପ କରିଣା, ଝିହାବ ନିକଟେ କି କରିଣା ଉପସ୍ଥିତ ହିହେ ?
 ଅଥବା, ମର୍ତ୍ତ୍ୟଞ୍ଜେ ମରଣତା ଶୋଭା ପାୟ । (ନିକଟେ ସାହିଣା, କୃତାଘ୍ନାଳି ହିହା,
 ଅକାଶେ) ଆର୍ଯ୍ୟ ଚାରୁଦତ୍ତ ।।

ଚାରୁଦତ୍ତ । ଯହାଣୟା ! ଆପନି କେ ? ।

ଶର୍ବିନକ । ଯେ ବାଞ୍ଛି, ଆପନାର ଗୃହ ବିଦୌର୍ଗ କରିଣା, ଗଞ୍ଛିତ ଦନ ଅପ-
 ହରଣ କରିଣାହିନି, ମହାପାପକାରୀ ସେହି ବାଞ୍ଛିଟେ ଆମି ଆପନାର ଶରଣ-
 ମୁଖ ହିହାମ ॥୫୦॥

चारु । सखे ! मैवम् । त्वया असी प्रणयः कृतः ।

इति कण्ठे गृह्णाति । (म)

शर्वि । अन्यच्च ।

आर्य्यकेणार्य्यवृत्तेन कुलं मानञ्च रक्षता ।

पशुवदयज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥५१॥

चारु । किम् ? ।

शर्वि । त्वदयानं यः समारुह्य गतस्त्वां शरणं पुरा ।

पशुवद्वितते यज्ञे हतस्ते नाद्य पालकः ॥५२॥

(म) चारु इति । मैवम् तदपहरणेन अस्मिन्निःसराधावधारणं न कर्मव्यमित्यर्थः ।

तत्कारणमाह त्वयेति । असी व्याघ्रापहरणव्यापारः, प्रणयी मया सहात्मनः, सीहाई कृतः, तेन हि तव मम च यथाक्रममुपकारार्थोपकारकभावजननात् सीहाईस्य च तद्रूप-
त्वादित्याशयः ।

आर्य्यकेणेति । आर्य्यवृत्तेन साधुचरितेण आर्य्यकेण, कुलं वंशम्, मानं शौर्यवच्च
रक्षता, जनानामिति श्रेयः । पालकेन तु तद्रुभयमपि जनानां प्रायेण विनाशितमिति
भावः । यज्ञवाटस्थो यज्ञशालास्थितः, दुरात्मा पालको हतः, मद्धारिति श्रेयः, अन्यथा
"इत्वा तं कुटुम्बमहम्" इति पूर्वोक्तविरोधापत्तिः ॥५१॥

त्वदिति । यः, तव यानं प्रवक्ष्यमाणं पुरा पूर्वं त्वां शरणं गतः ; अथ तेन
आर्य्यकेण, यज्ञे कर्मणि वितते विस्मृते बहुतराङ्गानुष्ठानेन पूर्णप्राये सति, पालकः, पशुवन्
यज्ञीयपशुवन् इती मद्द्वारा व्यापादितः ।

अथ शीतोपमालङ्कारः ॥५२॥

(म) चारुन्दु । सखे । एरूप बलिष्ठ ना । तूमि उहा प्रणयइ
करिग्राह । (एहै बनिशा कर्ठे धारण करिनेन)

शर्विनक । आरुठ, लोकेर कुल ओ मन्थान बन्काकारी एवः मरुविद्व
आर्यक, पशुव त्राय यज्ञशालासु दुरात्मा पालकके हत्या करिग्राहेन ॥५१॥

চারু । শবিলক ! যৌসৌ পালকেন ঘোপাদানীয় নিষ্কার-
রণং কূটাগারে বজ আর্থ্যকনামা ত্বয়া মৌচিত: ? । (য)

শবিঁ । যথাহ তত্রভবান্ । (র)

চারু । প্রিয়ং ন: প্রিয়ম্ ।

শবিঁ । প্রতিষ্ঠিতমাত্রেণ তব সুহৃদা আর্থ্যকেন উজ্জয়িন্যাং
বেণাতটে কুগাবত্ব্যাং রাজ্যমতিসৃষ্টম্ । তত্ প্রতিমান্যতাং প্রথম:
সুহৃৎপ্রণয়: । পরিত্য। অরে রে । আনীয়তাময়ং পাপো রাষ্ট্রিয়-
শঠ: । (ল)

(য) চারু ইতি । ঘোপান্ আমীরপত্নীত । কূটাগারে কারাগারে ।

(র) শবিঁ ইতি । তত্রভবান্ মাননীযৌ ভবান্, যথাহ যথাযমেবীতবানিতি
অতীতসামীপ্যে বচমানা ।

(ল) শবিঁ ইতি । উজ্জয়িন্যাং প্রতিষ্ঠিতমাত্রেণেত্যন্বয়, বেণা নাম কাচিদ্রদৌ
তস্মাতটে, কুগাবত্ব্যাং তদাখ্যাযা নগর্যাং, কুর্শাবতীনামনগরীষ্যরাজ্যাসনাধীনানিত্যর্থং,
রাজ্যম, অতিসৃষ্ট ভবতি প্রদত্তম্ । তত্ কামান্ সুহৃদ আর্থ্যকস্য প্রণয় ইয় প্রার্থনা,

চাক্রদত্ত: কি ? ।

শবিলক । যিনি আপনাব শাভীতে উঠিযা, পূর্বে আপনাব শবণা
গত হইয়াছিলেন, তিনি (আযাক) আজ যত্ন পূর্ণপ্রায় হইতে চলিলে,
পশুব হ্রাব পানবকে হত্যা করিযাছেন ॥৫২॥

(য) চাক্রদত্ত । শবিলক । রাজ্য পালক, দেই আর্থ্যকনামে
যাহাকে গোপপত্নী হইতে আনিয়া অকাদণ কাবাগানে আবদ্ধ করিযা-
ছিলাম, পাব তুনি মুক্ত কবিযাছিলে ? ।

(র) শবিলক । মাননীযু আপনি স্বার্থ বলিযাছেন ।

চারুদত্ত । প্রিয়, আনন্দেব বডই প্রিয় (এই ঘটনা) ।

(ল) শবিলক । আপনাব হৃদয় আর্থ্যক, উচ্চদিনীতে প্রতিষ্ঠিত

नेपथ्ये । ययाच्चापयति गर्विणकः ।

गर्वि । आर्य्य ! नन्वयमार्य्यको राजा विच्चापयति, इदं मया युष्मद्गुणोपार्जितं राज्यम्, तदुपयुज्यताम् । (व)

चारु । अस्मद्गुणोपार्जितं राज्यम् ।। (ग)

प्रतिमान्तमङ्गीक्रियताम् । राष्ट्रियमठः - राजगणानुषठी धूर्तः । इत्यनुचरान् प्रति आदेश इति बोध्यम् ।

अत्र आरुदत्तस्य राज्यदानात् भाषणं नाम उपसर्कारमन्त्रेरङ्गम्—“सामदानादि भाषणम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(व) गर्वि इति । दुष्माकं तत्र आरुदत्तस्यैत्यर्थः । गौरवाद्गुणवचनम्, गुणैर्न दयया उपार्जितम् । तथा च तथा दयया अपसरणाय तत् प्रवचणं दत्तम्, तेन आत्मा रक्षितः, तेन चैव राज्यमुपार्जितमिति परम्परया तद्दयारूपदुष्ट एवैतद्राजोपार्जने कारणमिति भावः । तत्राह्यात् उपयुज्यताम् एतदराज्यं भुज्यतामिति सक्रीयमावाशयमुक्तिः ; अन्यथा “क्रुमावत्यो राज्यमतिष्ठत्म्” इति पूर्वोक्तिविरोध इति बोध्यम् ।

(ग) चारु इति । अत्र काञ्चनशात् कथमपि नाथ्यद्गुणोपार्जितं राज्यमिति प्रतीयते । तेन, येनार्जितं तेनैवोपयुज्यतामित्यर्थः ।

हृईश्रैवे वेणान्नीर तीरे दूशावती नगवीर राजार शासनावीन राजा,
आपनाके दान कविद्याछेन । अतएव प्रियद्वृहृदर प्रथम प्रार्थना
आपनि श्रीकार करन । (किरिदा) एरे । पापाद्या ओ शठ ई राजाव
शालाके आनु ।

नेपथ्ये । शर्विनक हाहा आदेश कवेन ।

(व) शर्विनक । आर्य्य ! राजा आर्य्यक निवेदन कवितेछेन वे,
आनि एई राजा, आपनाव गुणैई उपार्जन करियाछि, ता आपनि
भोग करन । -

(ग) चारुशुक्त । आमार गुणे उपाजित राजा ।।

नेपथ्ये । अरे रे राष्ट्रियशालक ! एह्येहि स्वस्याविनयस्य फलमनुभव । (घ)

तत प्रविशति पुरुषैरधिष्ठित पथावाहपद्म प्रकारः । (ङ)

प्रकारः । हीमादिके । (च)

एवं दूलमादिकन्ते उद्दामे विच्र गह्वरे ।

आणीदे क्वु हगे वडे हुडे अस्ते व्व दुक्कले ॥५३॥

दिशोऽवधीक्य । शमन्तदो उवद्धिदे एग्रे लद्विच्रवन्धे । तां कां

(ङ) ह्यः ।

एव दूरमतिकाल उद्दाम इव गर्हभ ।

आणीत खन्वह वड कृष्टुरीऽन्य इव दुष्कर ॥५३॥

(घ) नेपथ्य इति । अविनयस्य दुर्व्यवहारस्य स्वयं कृतसौचत्वाया परीपथ्यारीपथ्यस्योत्पत्त्यर्थः ।

(ङ) तत इति । पुरुषैः, गर्विलकानुचरैः, अधिष्ठित अवलम्बित ।

एवमिति । उद्दाम उन्मत्तवन्धनमङ्गल, गर्हभ इव, एवमनेन प्रकारेण एवमाकर्षणनेत्यर्थः, दूर वासभवनादिप्रकृतम्, अतिकाल अतीत, तथा दुष्करी दुष्कराकर्षण, अन्य कृष्टुर इव, वडोऽहम्, तनु आनीत बाधव्याजमिति शेषः ।

अत्र प्रकारवचनत्वादुपमागतामीवित्यदायी नानुसन्धेय ॥५३॥

(च) नेपथ्ये । अरे रे राजा शाला । आह्, आह्, निजैर दुर्वावशास्त्रैर वन भोग कर्तु ।

(स) उन्नमन्तद पुरुषैरधिष्ठित कृत ऽ पञ्चाषादिक अदशान् शकारैर अदशान् ।

(ह) शकारः । शारः ।

उन्मत्तवन्धन गर्हभैर उद्दाम आनि राज्ञी इहेते एहेताने धूरे आसि-
वाहि एतः दुर्ह्वर अह्म दुर्ह्वरैर उद्दाम वड अदशान् आनीत इहेवाहि ॥५३॥

दाणिं अश्लेषे श्लणं वजामि ? । विदिताः भोदु, तं ज्वेव
 अत्र्भुव-वस्त्र-श्लण-वच्छलं गच्छामि । इत्युपसत्य । अज्जचालु-
 दत्त । पलित्ताआहि पलित्ताआहि । इति पदयो पतति । (घ)
 नेपथ्ये । अज्जचालुदत्त । मुञ्च मुञ्च, वावादेह्ण एदं । (क)
 शृकारः । आहदत्त प्रति । भो अश्लेषश्लणो ! पलित्ता-
 आहि । (ख)

(घ) समन्त उपस्थित एष राष्ट्रियन्त्र । तत् कमिदानीमशरणं शरणं
 व्रजामि ? । भवतु तमेव अमुपपन्नशरणदत्तुलं गच्छामि । अद्यचरदत्त ।
 परिवायस्य परिवायस्य ।

(क) आर्यचारुदत्त । मुञ्च मुञ्च व्यापादयाम एतम् ।

(ख) भो अशरणशरणे । परिवायस्य ।

(घ) दिग् इति । राष्ट्रियस्य राजश्रालस्य मम वन्दी वन्धनातुञ्जा समन्त
 उपस्थित सर्वाभ्य एव दिग्भ्य उल्लित । अशरणो रक्षकस्य, शरणे रक्षकम् ।
 अमुपपन्नानामाश्रितानां जनानां शरणे रक्षको वतस्य खीडनाय तम्, तमेव आहदत्तमेव,
 गच्छामि शरणत्वेनाश्रयामि ।

(क) (सकलनिके दृष्टिपात करिद्या) सकल दिक् इहेतेई आनार
 वद्वानर अहूमोन्न उेपस्थित इहेतेछे । ता एवन रक्षकहीन आनि
 काहार शरणपन्न इहे ? । (चिथा करिद्या) हुठक, आश्रितनिशेर रक्षक ओ
 ताहान्नेर प्रति स्नेहकारी सेहे चारुदत्तेश्चरहे शरणगत इहे । (एहे बलिद्या
 निकटे दाहेया) आवा । चारुदत्त । वक्ता करुन, वक्ता करुन, (एहे
 बलिद्या चरणे पतित इहेन)

(क) नेपथ्ये । आर्य चारुदत्त । छाडून छाडून, ईहाके नारिद्या
 केलि ।

চারু । মানুকম্পম্ । অহহ ! অময়মময়ং শরণাগতস্য । (গ)
 শর্ষি । সর্ষিগম্ । আঃ, অপনীয়তাময়ং চারুদত্তপার্শ্বাৎ ।
 চারুদত্তং প্রতি । ননু ! উচ্যতাং কিমস্য পাপস্থানুষ্ঠীয়তা-
 মिति । (ঘ)

আকর্পন্তু সুবধ্যেন ? শ্বভিঃ সংখাদ্যতামথ ? ।

শূলে বা তিষ্ঠতামেযঃ পাণ্ড্যতাং ক্রকচে ন বা ? ॥৫৪॥

(গ) চারু ইতি । অহহেত্যনুতে খেদে বা । ময়ময়াভাব ইত্যময়ম্ । অময়ময়ং
 অব্যয়ীভাবঃ ।

(ঘ) শর্ষি ইতি । অপনীয়তামপসার্থ্যতাম্ । অন্যথা চারুদত্তৌঃ সৌচনায়া-
 প্যনুরোধুর্মর্শ্বতীতি ভাবঃ ।

আকর্পন্তিতি । এন শকারম্, সুবধ্য সম্যগ্ বদ্য, আকর্পন্তু তথা সতি তীল্যাদ-
 প্রস্তুতভেদে রসাত্তানি অতবিষতানি ভবিষ্যন্তীত্যাশ্রয়ঃ । অথ অনন্দম্, শ্বভিঃ ক্রকুরেঃ,
 সংখাদ্যতাম্ । অথ উত্বিনন্দাত্ খাদতে, ক্রকুঞ্চি প্রত্যয়ঃ । বা অথবা, এথ শকারঃ,
 শূলে তিষ্ঠতাম্ অস্বাকমারোপণেন শূলে স্থিতিমমুাপগচ্ছত ইত্যর্থঃ । “প্রতিজ্ঞানির্ণয়-
 প্রকাশনেষু ব্যাঃ” ইতি প্রতিজ্ঞার্থে রুচাদিত্বাদাভ্যনেপদম্ । বা অথবা, ক্রকচে ন করপবেণ,
 পাণ্ড্যতাং হিমাগঃ ক্রিয়তাম্ । এতেষামেকতমঃ প্রকার উচ্যতামিতি ভাবঃ ।

(খ) শকাব । (চারুদত্তের প্রতি) হে ব্রহ্মকর্ষীনের ব্রহ্মক । ব্রহ্ম
 করুন ।

(গ) চারুদত্ত । (মহারে সহিত) হায় ! শরণাগতের ভয় নাই, ভয়
 নাই ।

(ঘ) শর্ষিনক । (আবেগের সহিত) আঃ ! চারুদত্তের নিকট হইতে
 ইহাকে সরাইয়া নাও । (চারুদত্তের প্রতি) আর্ষা ! বনুন, এই পাপা-
 য়ার কি করিবে ।

ইহাকে মন্যরূপে বন্দন করিয়া আকর্ষণ করিবে ? কিংবা দুঃখ

चारु । किमहं यद्व्रजोमि तत् क्रियते ? ।- (ङ)

शर्वि । कोऽत्र मन्देहः ? ।

शकारः । भट्टान्ध्रा ! चालुदत्त ! शल्लणागदेहि, ता
पलित्ताद्याहि पलित्ताद्याहि । जं तुए शलिगं, तं कलेहि ।
पुणो ण ईटिगं कलिष्णं । (च)

नेपथ्ये पौराः । वावादेध, किं णिमित्तं पादकी जीवावी-
अटि ? । (छ)

(च) भट्टारक ! चारुदत्त ! शरणागतोऽस्मि, तत् प्रतिपाद्यम् प्रतिपाद्यम् ।
यद्यत्र-मदृश्यम्, तत् कुरु, पुनर्न दृष्टम् करिष्यामि ।

(छ) व्यापादयत, किं निमित्तं पातकी जीवते ? ।

अथ कर्त्तव्यविषयाणामुपन्यासाद् यथ नाम उपमहासुम्भं वदम् । "उपन्यासस्तु
काव्याणां पद्यनम्" इति लक्षणात् ॥५४॥

(ङ) चारु इति । तत् क्रियते किं युष्माभिरित्यर्थं । अन्यथा तथा वाक्यव्ययेन
खलुप्राप्तेऽन्ततो निःसृष्टिरेव शेषीति भावः ।

(च) शकार इति । भट्टारक ! देव । शरी । दशाकालयो परिहृतिरेव
श्रीकाना व्यवहारपरिहृतिमद्गुणमेव साधयति । तथा च यनेत- पूर्वमेव "अनि चालुदत्ता ।"
इति सम्बोधितम् तन्नैवदानीं "भट्टारका । चालुदत्त ।" इति सम्बोध्यते ।

दिवा प्राग्वाहैरे ? अथवा ए, शूले आरोपित धाकिवे ? ना, क्वरात
दिवा ह्रैडाग कविवे ? ॥५४॥

(ङ) चारुदत्त । आम्नि याहा वनिव, ताहा किं कविवे ? ।

शर्विनक । ए विषये मन्देह कि ? ।

(च) शकार । धावा । चारुदत्त । आम्नि शवणागत ह्यैवाहि, ता,
क्वरा करुन, क्वरा करुन । आपनाव याहा योग्या, ताहा करुन । आम्नि
आव एरूप कविव ना ।

বসন্ত । বধ্যমালা চারুদত্তস্য কাণ্ডাদপনীয় শকারস্বোপরি স্থিতি ।

শকারঃ । গব্ভদাশীধীয ! পশীদ পশীদ, য উণ মাল-
দৃশ্যং, তা পলিন্তাশ্রাচ্চি । (জ)

শর্বি । অরে রে ! অপনয়ত । আর্ঘ্যচারুদত্ত ! আশ্রা-
প্যতা—কিমস্য পাপস্যানুষ্ঠায়তা ।

চারু । কিমহং যদুব্রবীমি তত্ ক্রিয়তে ? ।

শর্বি । কোঽত্র সন্দেহঃ ।

(জ) গর্ভদাশীধীয ! পশীদ পশীদ, ন পুনর্মাংসমিচ্ছামি, তত্ পরিব্রাজস্ব ।

(ছ) নেপথ্য ইতি । জীব্যন্তে জীবিতৌ রক্ষ্যতে । ইনন্নাৎ জীবঘাতীর্ভাবি প্রত্যয়ঃ ।
অত্র পরিমাষণং নাম উপসংহারসম্বন্ধে রত্নম্—“বদন্তি পরিমাষণম্ । পরিব্রা-
জতং বাক্যম্” ইতি লক্ষণাৎ ।

(জ) শকার ইতি । গর্ভদাশী আশ্রিতাশীভক্তিভাষাঃ পুত্রী কন্যা, তত্ সস্বীচনম্ ।
ইদমপি গালিধানমিষ ।

শর্বি ! দুর্জনদুর্শ্মুখস্বায়' স্বভাবঃ, যদনুযসময়েঽপি স্তত্ এক পরশ' পদমাননা-
দাবির্ভবতি ।

(ছ) নেপথ্যে পুরবাসিগণ । মাংসমিচ্ছামি, পানিষ্টকং বাচাইয়্য
রাধিতেছ কেন ? ।

বসন্তসেনা । (চারুদত্তের কণ্ঠ হইতে বধ্যমালা আনিয়া শকারের
উপরে নিক্ষেপ করিল)

(জ) শকার । গর্ভদাশীয মেঘে ! প্রসন্ন হ প্রসন্ন হ । আর মাংসিক
না, ত্য-রক্ষা কর ।

শর্বিজক । ওরে ! শকারকে সবাইয়া নাও । আর্ঘ্য চারুদত্ত !
আদেশ করুন—এই পাপাত্মার কি করিতে হইবে ।

চারুদত্ত । আমি যাহা বলিব, তাহা করিবে কি ? ।

चारु । सत्यम् ? ।

शर्वि । सत्यम् ।

चारु । यद्येवम्, शीघ्रमयम्— ।

शर्वि । किं हन्यताम् ? ।

चारु । नहि नहि । सुच्यताम् ।

शर्वि । किमर्थम् ? ।

चारु । शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः
शस्त्रेण न हन्तव्यः । (भ)

शर्वि । एवम् । तर्हि शत्रुभिः खाद्यताम् । (ज)

(भ) चारु इति । "शरणागत-पाल-स्त्री-विचकान् सवसेत्र तु ।

शौर्यत्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥"

इति याज्ञवल्कावचनादित्याशयः ।

(ज) शर्वि इति । एवम् इत्यनेव शास्त्रमित्यर्थः । तर्हि शस्त्रेणाहन्यत्वमेव सति,

शुभिः कुङ्कुरैः ।

शर्विलक । ए विद्यम मन्नेह कि ? ।

चारुदत्त । गता ? ।

शर्विलक । गता ।

चारुदत्त । यदि एहेरूप ह्य, तत्रे शीघ्र ईशाके— ।

शर्विलक । कि हता करिवे ? ।

चारुदत्त । ना ना । भूल कर ।

शर्विलक । कि निमित्त ? ।

(ब) चारुदत्त । शत्रु, अपराध कविद्या शरणागत हईया चरणे
पतित हईने, अश्रुद्वारा ताहाके हता करिते नाई ।

(ज) शर्विलक । एरूप दटे, तत्रे दूदुर विद्या थाऽभाडेक ।

चारु । नहि । उपकारहतस्तु कर्त्तव्यः । (८)

शर्वि । अहो ! आश्चर्यम् । किं करोमि, वदत्वार्थ्यः ।

चारु । तन्मूच्यताम् ।

शर्वि । मुक्तो भवतु ।

शकारः । होमादिके । पञ्चुज्जीविदग्धि । इति पुरुषै सह

निष्कान्त । (३)

नेपथ्ये कलकल ।

पुनर्नेपथ्ये । एसा अञ्जचारुदत्तस्त बहुआ अज्जा धूदा एदे वसणाञ्चले विलगन्तं दारअं आक्खिवन्तो वाप्फभरिद-णअणेहिं जणेहि णिवारिज्जमाणा पञ्जलिदे पावए पविसदि । (७)

(३) इत्य । प्रतुज्जीवितीऽपि ।

(७) एसा आश्चर्यचारुदत्तस्त बहुआया धूता पदे वसनाद्यने विलगन्त दारकमाधि-पन्ती वाप्यभरित भयने जने नि वाय्यमाणा प्रञ्चलिते पावके प्रविशति ।

(८) चारु इति । उपकारेण उपकारकरणेन हतो हतप्रायः । तथा च अपहृता-दुपकार प्राप्नुवन्नेव जन आत्मावशया हतप्रायी भवति । एवञ्च उक्तशान्भार्योऽपि रक्षित, अपकारिणे यातना च दत्ता स्यादिति भावः ।

(८) चारुदत्त । ना । उपकार इत्युद्वेगः ।

* विलद । दि आश्चर्यम् । किं करिद, आपनि वनू ।

चारुदत्त । तदे मूळु कर ।

* विलद । मूळु इत्युद्वेगः ।

(७) * दार । आश । फिदिदा दाडिनाम । (एहे वनिदा मूळुव-गणेर सहित चलिदा गेन)

नेपथ्ये होमादिकम् ।

शर्वि । शक्यं नेपथ्याभिमुखमवलीक्ष्य । कथं चन्दनकः । ।
चन्दनक । किमेतत् ? ।

चन्दनकः प्रथितः । किं एष ऐश्वर्यं अज्जी ? महाराजप्रासादं
दक्षिणैः महन्तो जणसंमहो वृद्धि । एसा इत्यादि पुन पठति ।
कधिद अ मए तीए, जधा—अज्जे । मा साहसं करेहि, जीवदि
अज्जचारुदत्तो त्ति । परन्तु दुख-वावुडदाए को सुणेदि ? को
पत्तिआअदि ? । (ठ)

(ब) किं न प्रेक्षते आथ ? महाराजप्रासादं दक्षिणं महान् जनसमूहो
वर्तते । कथितं मया तस्य यथा—“आथ” । मा साहसं कुरु, जीवति आथचारुदत्त”
इति । परन्तु दुःखव्याप्ततया कं शनोति ? कं प्रत्ययते ? ।

(ड) पुनरिति । दिग्गन्त निवारणाय समजन्तम्, दारकं पुत्र रोहमेनम्,
आधिपती दूरे अपसारयन्ती । शायं रश्मिजलैर्भंगितानि पूरितानि नयनानि धिया तै ।

(ड) चन्द इति । महाराजप्रासादाद्दूरे दाक्षिण्ये इति तस्मिन् । “अदूरे
एनीऽपन्न्या” इत्येवमव्यय, “द्वितीयेन” इति द्वितीया । तस्य धृताये । दुःख-
व्याप्ततया दुःखिनाङ्गलिततया । प्रत्ययते चारुदत्तजीवन विश्वसिति अपि तु कोऽपि
नेत्यर्थः ।

अत्र पूर्ववाक्यं नाम उपसृष्टारसम्भरहम्—“पूर्ववाक्यन्तु विश्रिय यथीकार्थोप-
दर्शनम्” इति लक्षणात् ।

(ड) पुनवार नेपथ्ये । आथ चाकस्मिन्नेव भाष्या एहै आया धृता,
चरणे ओ वसनाङ्गले लग्नं बालकतौके ठेलिया दिते थाकिया एवं अश-
पूर्वनयनं जनसमूहकृत्क निवारित ह्येते थाकिया, प्रखलित अग्निं मध्ये
प्रवेश कवितेछेन ।

शर्विनक । (उनिआ, नेपथ्येयं द्विके चाशिया) चन्दनक ये । चन्दनक ।
ए घटनाटा कि ? ।

চারু । সৌভাগ্যম্ । হা প্রিয়ে । জীবত্যপি ময়ি কিমেতৎ
শ্যবসিতম্ । কৰ্ণমবলোক্য দীৰ্ঘং নিশ্চয়ম্ ॥

ন মহীতলস্থিতিসহানি ভব-
শ্চরিতানি চারুচরিতৈ । যদপি ।

উচিত তথাপি পরলোকসুখং

ন পতিব্রতে । তব বিছায় পতিম্ ॥৫৫॥

इति मोक्षमुपगत ।

নেতি । ই চারুচরিতৈ । নিশ্চয়ম্ভবে । প্রিয়ে । যদপি যদপি, ভবত্যাস্তব
শ্চরিতানি সতীন্দ্রবহারা, মহীতলে মৰ্চ্ছ স্থিতিসহানি অবস্থানযোগ্যানি ন ভবন্তি,
স্বতুশ্চোক্তপাৎ স্বৰ্গে এব স্থিতিয়োগ্যানীতি ভাব । তথাপি, পতি পতিয়ুয়ুপশ্চমেব ব্রত
যস্যাস্ততসম্বোধনম্ । পতি বিছায় বিদ্যমাগায়া তব, পরলৌকী স্বৰ্গে সুখম্ একাকিন্যা
এব সুখভোগ, নীচিত ন সঙ্গত ভপতি, তব পত্যভাবাত্ তদুপায়ুপশ্চাসম্বোধন
পতিভাবভঙ্গপ্রসঙ্গাদিতি ভাব ।

অব পরলোকসুখভোগানৌখিত্য প্রতি "পতিব্রতে" ইতি পদার্থার্থী ঐতুরিতি পদার্থ-
ঐতুক কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার । তথা যদপীত্যর্থো যদপীত্যবাচকমিত্যবাচকলদীঘ, স তু
"যদি চ" ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

প্রমিতাশ্রয়া বচনম্—“প্রমিতাশ্রয়া সমগ্রসমী কথিতা” ইতি লক্ষণাত্ ॥৫৫॥

(৬) চন্দনক । (প্রবেশ কবিতা) আপনি কি দেখিতেছেন না ?
মহারাজের অট্টালিকার নিকটে দক্ষিণদিকে লোকের গুরুতর ভিড়
হইয়াছে । আমি তাঁহাকে (ধৃতাকে) বলিয়াছিও যে, “আর্য্যে । আপনি
সাহস করিবেন না, আর্য্য চারুপুত্র বাচিয়া আছেন ।” সকলেই হুঃখে
আকুল বলিয়া, কে শোনে ? কে বিশ্বাস করে ?

চারুপুত্র । (উৎফেগ্ন সহিত) হা প্রিয়ে । আমি জীবিত থাকি-
লেও এ কি আরম্ভ করিল ? । (উপরের দিকে চাহিয়া এবং দীর্ঘনিশ্বাস
ত্যাগ করিয়া)

शर्विं । अहो ! प्रमादः । (ण)

त्वरया सर्पणं तत्र मोहमार्योऽप्य चागतः ।

हाधिक् प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥५६॥

वसन्त । समस्तसिदु अज्जी । तत्त गदुअ जीवावेदु अज्जां ।

असुधा अधीरत्तण्ण अणत्थो सम्भावीअदि । (त)

(त) समाश्वासितु आर्थः । तत्र गत्वा जीवयतु आत्मानम् । अन्यथा अधीरत्वेन अनर्थं सम्भाव्यते ।

(ण) शर्विं इति । प्रमादी महाविपत् । यद्यपि "प्रमादीऽनेवधानता" इत्यमरः, तथापि महाविपदयोः अन्य कविदृष्टि, उत्तररामचरितादावप्येव दर्शनात् ।

त्वरयेति । तत्र धृताया अग्निप्रवेशस्थानि, त्वरया सर्पणं गमनम् अघाकमावग्रक-
मिति शेष, अन्यथा धृताया धृतुसम्भव इति भावः । अत्र स्थाने च, आर्थव्याहृतत्त
मोहमागती मूर्च्छा प्राप्त, सुतरामवाप्यवम्यानमावग्रकम्, अन्यथा अस्यापि मृतु-
रनिवार्य इत्याशयः । हाधिक् इत्येकमेव गुरुतरदुःखसूचकमव्ययम् । सर्वतोमुख
सकलदिग्वर्ति, प्रयत्नस्य आहृतनिवारणादिविष्टाया वैफल्यं दृश्यते सम्भाव्यते । तथा
च धृताया मृतुसम्भावनया आहृतत्तमरणेऽपि तन्मरणम्, वस्तुत एव धृताया मरणे च
आहृतत्तमरणमवश्यम्भावीति समग्रमरणमेव अनिवार्यं जातमित्यभिप्रायः ॥५६॥

हे मच्छरिन्द्रे । यदि०, तोमार चवित्त भूतले थाकिवार योग्य
नहे, तथापि हे पतिव्रत । पतिके परित्याग करिशा, एकाकी
तोमार परलोकसुख भोग करा ऊँचित नहे ॥५६॥

(एह बलिद्धा मूर्च्छित हईनेन)

(ण) शर्विलक । हाय । किं गुरुतव विपदा ।

संशाने ताडताडि याग्या आवश्यक, एथाने आर्द्य चारुदत्त
मूर्च्छित हईलेन । हाय । सर्वप्रकावेहै चेष्टार निश्चयता देखि-
तेहि ॥५६॥

ଚାହୁ । ଚମାଦସ୍ୟ ଚହସୋତ୍ସାୟ । ହା ପ୍ରିୟେ ! - କ୍ୱାମି ? ଦେହି ମେ
ପ୍ରତିବଚନମ୍ ।

ଚନ୍ଦ । ଝଦୋ ଝଦୋ, ଅଞ୍ଜୋ । (ଘ)

ଝତି ଝବେ ପରିକ୍ରାମନ୍ତି । (ଘ)

ତତ୍ ପ୍ରବିଗ୍ରାସି ଯଦାନିର୍ହିଂସା ଧୂତା ଶିଳାଞ୍ଜଳମାକର୍ପନ୍ ବିଦୂଷକୈଃ ନାମୁଗନ୍ଧ୍ୟମାନୀ ରୋହସିନୀ
ରଦନିକା ଚ ।

ଧୂତା । ଶାଶ୍ୱତମ୍ । ଜାତ ! ମୁଞ୍ଚେହି ମଂ, ମା ବିଗ୍ଧଂ କରେହି ।

ଧୂଆମି ଅଞ୍ଜତତ୍ତସ୍ମ ଅମଞ୍ଜଳାକର୍ଷଣାଦୋ । ଝନ୍ୟୁତ୍ୟାୟ ମଘଳମାକର୍ଷ୍ୟ
ପାବକାଞ୍ଜିମୁଖଂ ପରିକ୍ରାମତି । (ଘ)

(ଘ) ଝତ ଝତ ଆର୍ଥ୍ୟ ।

(ଘ) ଜାତ । ମୁଞ୍ଚ ମାମ୍, ମା ବିଗ୍ଧଂ କୁର, ବିମେମି ଆର୍ଥ୍ୟପୁତ୍ରସ୍ୟ ଅମଞ୍ଜଳାକର୍ଷଣାତ୍ ।

(ତ) ମଘଳ ଝତି । ଅଧୀରତ୍ୱେନ ଧୂଆଭାବେନ, ଅନର୍ଥୋ ଧୂତାୟା ଯତ୍ନଃ ।

(ଘ) ଝତୀତି । ପରିକ୍ରାମନ୍ତି ଧୂତାୟା ବଞ୍ଚିତ୍ରପ୍ରବେଶସ୍ଥାନେ ଗଲ୍ତୁ ପାଦତ୍ୱେପ ଛୁର୍ବନ୍ତି ।

(ଘ) ଧୂତୀତି । ଅମଞ୍ଜଳାକର୍ଷଣାତ୍ ଯତ୍ନାଞ୍ଜଳାୟାୟତ୍ନାତ୍ ।

(ତ) ବସନ୍ତସେନା । ଆର୍ଥ୍ୟ ଆଦ୍ୟତ୍ତ ହୈନ । ସେଠାନେ ଯାହିୟା
ଆର୍ଥ୍ୟା ଧୂତାକେ ବାଞ୍ଚାନ, ନା ହୈଲେ, ଅଧୀରତାବଶତଃ ବିପଦେଽ ସଞ୍ଚାବନା
କରି ।

ଚାକର୍ଷତ । (ଆଦ୍ୟତ୍ତ ହୈୟା ହଠାତ୍ ଉଠିୟା) ହା ପ୍ରିୟେ । ତୁମି କୋଥାଞ୍ଜି
ଆଛ ? ଆମାକେ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର ଦାଠ ।

(ଘ) ଚନ୍ଦନକ । ଏନିକେ ଏନିକେ ଆହନ ଆର୍ଥ୍ୟ ।

(ଘ) (ହିହାବ ପରେ ମକଳେ ପାନକ୍ଷେପ କରିତେ ଲାଗିନ)

ତତ୍ନୃତ୍ୟର ନିକ୍ଷିପ୍ତରୂପେ ଧୂତାର, ତାହାର ବଦ୍ଧାକ୍ଷଣ ଆକର୍ଷଣବଦତଃ ଦୋହ-
ସେନେର ଏଽଂ ତାହାର ମଞ୍ଜାଂ ମଞ୍ଜାଂ ବିନୃତ୍ୟ ଓ ବ୍ରଜନିକାର ପ୍ରବେଶ ।

(ଘ) ଧୂତା । (ଅଞ୍ଜନାତେର ମହିତ) ବଂସ । ଆମାକେ ଛାଞ୍ଜ, ବିଗ୍ଧ
କରିଠନ । ଆମି ଆର୍ଥ୍ୟପୁତ୍ରେର ଅନନ୍ତନ ଅବଶ ହୈତେ ଡୀଠ ହୈତେହି ।

रोह । माट ! अज्जए ! पडिवालेहि मं, तुए विणा ग
सकुणोमि जीविदं धारेदुं । इति त्वरितमुपसृत्य पुनरख्यन शक्याति । (न)

विदू । भोदोए दाव वमूहणीए भिंमूत्तणेणं चिदाधिरोहणं
पावं उदाहरन्ति रिसोओ । (प)

धूता । वरं पावाचरणं, (१) ग उण अज्जउत्तस्स अमङ्गला-
कण्णं । (फ)

(न) मातरार्थे । प्रतिपालय माम्, त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धारयितुम् ।

(प) भवत्यास्तावत् ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चित्तधिरोहणं पापमुदाहरन्ति ऋषयः ।

(फ) वरं पापाचरणम्, न पुनरार्थेषुवर्ष्यं चमूहलाक्षणं नम् ।

(न) रोह इति । आत्मानं प्रति पुनरुद्देशविभागाय मातरिर्त्तं सन्वीधनम् ।
दययापि स्वप्रतिपालनाय आश्रय इति सन्वीधनम्, आश्रयस्य दयादिमाधुस्यभावत्वात् । तथा च
आश्रये । माधुस्यभावे । प्रतिपालय ममैषस्य मा रचितुं जीवनं धारयत्वर्थः ।

(प) विदू इति । ऋषयः, ब्राह्मण्या भवत्या भिन्नत्वेन स्वामिनं पृथग्भावेन
चित्तधिरोहणम्, पापं पापजनकम्, उदाहरन्ति इवन्ति । तथा धैर्भ्रंशना—

• • पृथक् चित्तिं समाख्यं न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अथागामेव नारीणां स्वीधन्मोऽयं यत्र श्रुतः ॥^१

• (एहं बलिद्या उठ्ठिया, बन्नाकण आकर्षण कविद्या लहेया, अग्निव मग्गुत्थे पाद-
रूपे कवित्ते नाणिलेन) (

(न) बोहमेन । मा । आर्यो । आमात्रं ज्वेलीणा कव, तुमि
भिन्न आनि ज्जीवनवर्ष । कवित्ते पारिषंभा । (एहं^१ बलिद्या उठ्ठिया उठ्ठिया
उठ्ठिया पुनवाय अकण धारण कविन) (

(प) विदूषक । आपनि ब्राह्मणी, इतर्वां स्वीपनीवपके शमीर
पृथक्भावे चित्तय आरोहणं कवा पापजनक, ईश श्रिया बनेन ।

(१) पावाचरणे ।

শব্দে । পরীক্ষণীক । আসন্নভূতবহা আখ্যা । তৎ ত্বর্থতা
ত্বর্থতা ।

চারু । ত্বর্থিতং পরিক্রামতি ।

ধূতা । রত্নাঙ্কিত ! অবলম্ব দারুণং, জাব অহং সমীহিতং
করোমি । (ব)

চেটী । সক্রমণম্ । অহং পি জধোপদেশিণিমুহি মট্রিণী । (ম)

ধূতা । বিদূষকমবলীক্য । অজ্ঞী দাব অবলম্বে দু । (ম)

(ব) রত্নাঙ্কিত ! অবলম্ব দারুণম্, যাবদহং সমীহিতং করোমি ।

(ম) অহমপি যধোপদেশিন্যমি মর্থাঃ ।

(ম) মর্থাঃস্তাবদবলম্বতা ।

(ক) ধূতেতি । পাপাচরণং বক্রিমবেশিতাভ্যুত্যাগপদাচরণম্ ।

(ব) ধূতেতি । সমীহিতং সঙ্কল্পিতং বক্রিমবেশিত্যর্থঃ ।

(ম) চেটীতি । মর্থাঃ, সম্বন্ধে, যধোপদেশিনী তদেধোপদেশকারিণী অপি ।

যথা চ বৈধব্যে সত্যপি জীবন্যান্নবায়ং পুত্রং এবাশ্রমস্থানম্, ম ম তু ন কথিদিতি ত্বমেব
দারুণমবলম্বস্ব অহমেব বক্রী প্রকিণামীতি ভাবঃ ।

(ক) ধূতা । পাপকার্যেব অশ্রুষ্ঠান করা এবং ভাল, কিন্তু আর্থা-
পুত্রের অন্বেষণ অর্থাৎ নহে ।

শব্দিক । (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) আর্থা ধূতা অগ্নির সন্নিহিত
হইয়াছেন, অতএব তাড়াতাড়ি করুন, তাড়াতাড়ি করুন ।

চারুদত্ত । (তাড়াতাড়ি পারক্ষেপ করিতে লাগিলেন)

(ব) ধূতা । রত্নাঙ্কিত ! তুই বালকটীকে ধর, যে পর্যন্ত আমি
অজীহ্নে-সম্পাদন করি ।

(ম) দাসী । (শোকের সহিত) আমিও আপনাকে ঐরূপ উপদেশ
দিতে পারি ।

विदू । सवेगम् । समोद्दिष्ट-सिद्धिप उच्यते वम्हणी अग्गदो
कादब्बो । अदो भोदिप अहं अग्गणी होमि । (य)

धूता । कथं पञ्चादिद्विह्मिह्मि दुवेहिं । पालकमालिङ्ग । जाद !
तुमं ज्जेव पज्जवट्ठावेहि अत्ताणं अम्हाणं तिलोदकदानाअ ।
अदिक्कन्ते किं मनोरहेहिं । सनि'वासम् । ए वत्तु अज्जउत्तो तुमं
पज्जवट्ठाविस्सदि । (र)

(य) समोद्दिष्टसिद्धये ब्राह्मण अयत कर्त्तव्य । अतो भवत्या अहमयणीर्भवामि ।

(र) कथं प्रत्यादिष्टास्त्रिं हाभ्याम् । जात । त्वमेव पथ्यवस्थापय आत्मानम्
अस्माकं तिलोदकदानाय । अतिक्रान्ते किं मनोरथे । न खल्लार्यपुत्तस्सा पथ्यव
स्थापयिष्यति ।

(य) विदू इति । समोद्दिष्टसिद्धये सङ्कल्पितकाव्यनिश्चयै, प्रवृत्तं न जनेन, ब्राह्मण
अयत कर्त्तव्य "ब्राह्मणं पुरत कृत्वा कुर्वीत फलसिद्धये" इति स्मृतेरित्याशय ।
अयणोरयवर्त्ता । अतस्त्वमेव दारकमवलम्बस्व, अहमेवादी वशी प्रविशामीत्यभिप्राय ।

(र) धूतेति । हाभ्यामुभाभ्यामेव रदनिका विदूषकाभ्याम् । पथ्यवस्थापय रक्ष ।
अतिक्रान्ते त्वद्यपि पुत्रे यते मृते सतीत्यर्थ, मनोरथे किं "त्वमेव तिलोदकदानप्रत्याशा-
स्थानम्" इत्यभिलाषे किं प्रयोजनम् किमपि नैत्यर्थ, सतस्य ततसम्भवादिति भाव ।
अथ पितृव मा पथ्यवस्थापयिष्यति किमन्य प्रत्यनुरोधनेत्याह न खल्विति । पथ्यवस्थापयि
ष्यति रक्षिष्यति, तस्य प्रागेव गतत्वादित्याशय ।

(न) धूता । (विदूषकेण प्रति दृष्टिपात करिष्या) आपनि धरुन ।

(य) विदूषक । (आवेगेन सहित) अतीठेकार्था-सिद्धिं ज्ञान
ब्राह्मणके अग्रे करिष्ये इत्य । अतएव आपनार अग्रगामी आमि इहे ।

(र) धूता । शय । इहेजनं हाराहे आमि अत्ताथात्त इहेनाम ।

চারু । আকর্ষ্য সহসোপমত্ব । অহমেব পর্যবস্থা পয়ামি বালি-
শম্ । ইতি বালক বাহুভ্যামুত্থাথ্য বচসালিহতি । (ল)

ধূতা । বিলীক্য । অন্নহে ! অজ্জত্তস্স জ্জেব সরসজ্জোআী ।
পুনর্নিপুণং নিরুথ্য সহর্ষম্ । দিড়িআ অজ্জত্তৌ জ্জেব এসৌ । পিঅঁ-
মে পিঅঁ । (ব)

বালকঃ । বিলীক্য সহর্ষম্ । অন্নো ! আতুকো ম' পরিস্সজদি ।

(ব) অহে ! আর্ঘ্যপুত্রস্বৈব স্বরসংযোগঃ । দিধ্যা আর্ঘ্যপুত্র পর্বণঃ । পিঅঁ
মে পিঅঁম্ ।

(ল) আচ ইতি । অহমেব স তবার্ঘ্যপুত্র এবিতি ভাবঃ । বালিশ' শিয়ম্ ।
"শিয়মাবশ্যে চ বালিশঃ" ইত্যমরঃ ।

(ব) ধূতীতি । অন্নহে ইতি বিক্রয়দীতকমন্বয়' শীরসেভ্য' ভাষায়াম্ । স্বরসংযোগঃ
কথ' স্বরসম্বন্ধঃ । দিধ্যা ভাগ্যেণ ।

(বালককে আলিঙ্গন করিয়া) বৎস ! আমাদের তিলোদক 'দানের জন্ত
তুমি আপনিই আপনাকে হির কর। তুমিও গেলে, তিলোদকের
কেবল অভিনায়দ্বারা কি হইবে। আর ত আর্ঘ্যপুত্র তোমাকে হির
করিবেন না।

(ল) চারুদত্ত । (শুনিয়া, হঠাৎ নিকটে যাইয়া) আমিই শিশুকে
হির করিতেছি। (এই বলিয়া বাহুগলদ্বারা বালকটাকে উঠাইয়া বক্ষে
আলিঙ্গন করিলেন)

(ব) ধূতা । (দেখিয়া) ওহে ! আর্ঘ্যপুত্রেরই যেন স্বর (শুনিতেছি) ।
(পুনরায় বিশেষভাবে দেখিয়া আনন্দের সহিত) ভাগ্যবশতঃ ইনি আর্ঘ্য-
পুত্রই বটে। প্রিয় ! আমার বড়ই প্রিয় !

धृतां प्रति । अज्जए ! वड्ढवीअसि आबुको ज्जीव मं पज्जवट्ठावेदि ।

इति प्रत्यालिङ्गति । (श)

चारु । धृता प्रति ।

हा प्रेयसि ! प्रेयसि विद्यमाने

कोऽयं कठोरो व्यवसाय आसीत् ।

अम्भोजिनी लोचनमुद्रणं किं

भानावनस्तं गमिते करोति ? ॥५७॥

(श) अहो ! आबुको मा परिव्रजति । आर्ये ! बर्द्धसे ! आबुक एव मां पर्यवस्थापयति ।

(श) बालक इति । आबुको जनकः । आर्ये ! पूज्ये ! मातः । बर्द्धसे देवेन इदं नीयसे । पूर्वधृतावाक्यादारभ्य इत्यन्ते समयी नाम उपसहारसम्बन्धम्—
“समयी दुःखनिर्माणम्” इति लक्षणात् ।

इति । हा प्रेयसि ! हे प्रियतमे ! प्रेयसि प्रियतमे अतिप्रिये पर्यौ मयि, विद्यमाने औक्त्यपि सति, कठोरो दाहणः, अयं की व्यवसायी मरखीदम आसीत् तवेति शेषः । इदं ध्यात्वाप्यमिति भावः । तथा च भानौ मृत्योः, अनस्तं गमिते विधिना अस्तध्वलमप्रापिते सत्यपि, अम्भोजिनी पद्मिनी, किं लोचनमुद्रणं स्वसङ्कीर्तनं नैव-
निमीलनम्, करोति भवेत्यर्थः ।

अत्र हृष्टालोऽलङ्कारः, तथा अम्भोजिनोमान्तीर्लिङ्गसाम्येन नायिकानायकव्यवहार-
समसरोपात् समासात्किरर्थापत्तयः, एषानद्वाद्भिभावेन सङ्करः ; एवं “प्रेयसि प्रेयसि”

(श) बालक । (प्रेयसि आनन्देन महित) ७७१ । पिता आमाके आनिवन करिउतेछेन । (धृतार प्रति) आर्ये ! आपनि बुद्धिप्राप्त हईउतेछेन । पिताई आमाके हिर करिउतेछेन । (एहे बनिदा प्रत्यानिवन करिग)

धूता । अज्जउत्त । अदो ज्जेव सा अचेतणेत्ति चुम्बी-
अदि । (प)

विदू । दृश सहर्षम् । ही ही भी । एदेहिं ज्जेव अच्छीहिं
पिअवअस्सो पेक्खीअदि । अहो । सदीए पहावो । जदो
जलणप्पवेश-व्ववसाएण ज्जेव पिअसमागमं पाविदा । चारुदत्त
प्रति । जेदु जेदु पिअवअस्सो । (स)

(प) आथ्यपुत्र । अतएव सा अचेतनेति चुम्बति ।

(स) ही ही भी । एताभ्यामेवाचिभ्या प्रियवयस्य प्रेत्यते । अहो । सत्या
प्रभाव । यती ज्वलन प्रवेश व्यवसायेनैव प्रियसमागम प्रापिता । जयतु जयतु प्रिय
वयस्य ।

इत्यनयो शब्दार्थयो पीनरुक्तात् तात्पथ्यमावती भेदाच्च साटानुप्रास, न तु यमक
शब्दार्थभेद एव तद्विषयत्वात् शब्दार्थभेदाभावात् । तेन समुदाये ससृष्टि ।

इन्द्रवद्या षष्ठम् ॥१७३॥

(प) धूति । सा अश्वीजिनी । चुम्बति लीकापवादिनं सम्बध्यते ।

(स) विदू इति । एताभ्यामेव जीवत्सम्बन्धिभ्यामेव, न तु लीकान्तरे जन्मा
नतीयाभ्यामित्याशय, अचिभ्यां भयनाभ्याम् । इतीदृशिक किमानन्दकारणमिति भावः ।
सत्या सतीरुपाया धूताया, प्रभावी माहात्म्याम् । ज्वलने वज्री प्रवेशे यो व्यवसाय
उद्यमस्तेभैव । सतीप्रभावादेवाय वैपरीत्येन प्रियसमागमलाभ इति भावः ।

चारुदत्त । (धूतार प्रीति) इ प्रियतमे । प्रियतमं विद्यमानं धारिते
तोमार ए किं कठिनं अथादनाय इदं प्राहितं । शूर्य अस्तु ना गेलेण,
पश्चिमी किं नयनमुत्तं कवे ? ॥११॥

(ध) धूता । आर्ष्यपुत्र । एदे जगदे लोके तादाके अचेतन
रत्न ।

चारु । एहि मैत्रेय । । इत्यालिङ्गति ।

चेटी । अहो । सविधानम् । अज्ज । वन्दामि । इति
चारुदत्तस्य पादयो पतति । (ह)

चारु । पृष्ठे करं दत्त्वा । रटनिके । उत्तिष्ठ । इत्युत्थापयति । (क्ष)

धूता । वसन्तसेना दृश । दिष्टिआ कुसलिणी वहिणीआ ? ।

(क)

(ह) अहो । स विधानकम् । आर्य । वन्दे ।

(क) दिष्ट्या कुसलिनी भागिनी ? ।

(ह) चेटीति । सविधानक देवकर्तृक शुभसम्पादनम् । सर्वेषामेव जीवन-
लाभादित्याशयः । अज्जानि कप्तय्य ।

(क्ष) चारु इति । अत्र प्रसादी नाम उपसह्यारमन्त्रोक्तम्—“शुश्रूषादि प्रसाद
सात्” इति दर्पणलघुनात् ।

(स) विदूषक । (देगिया आनन्देव सहित) कि आश्चर्य हे । कि
आश्चर्य । ‘एहै च्छूबावाहै प्रियवयस्रुके देखितेहि । ओहे । मतीव कि
प्रभाव । । येहेतु अग्निते प्रवेशेव चेष्टातेहै पतिसन्धेलन पाण्णहिल ।
(ठाकनन्धेव प्रति) प्रियवयस्रुव जय हउक, जय हउव ।

चारुदत्त । आहिस मैत्रेय । । (एहै बलिआ आलिङ्गन कबिलेन)

(ह) दासी । कि शुभसम्पादन । आर्य । प्रणाम कवि । (एहै
बलिआ चारुदत्तेव चवणे पतित हईल)

(क्ष) चारुदत्त । (वदनिकाव पृष्ठे हस्त अर्पण कबिआ) रटनिका ।
उठ । (एहै बलिआ उठहिलेन)

(क) धूता । (वसन्तसेनाके देगिया) भाष्यवशतः भगिनीव मन्त्र
त ? ।

বসন্ত । অহুণা কুমলিনী সংবুত্ৰম্হি । ইত্যন্যোন্যমালিঙ্গত ।

(খ)

শর্বি । দিষ্ট্যা জীবিতসুহৃদর্গ আর্থ্যঃ । (গ)

চারু । যুগ্মত্প্রসাদেণ । (ঘ)

(খ) অধুনা কুমলিনী সংবুত্ৰম্হি ।

(ক) ধূত্বিত্বি । অত্র কাকুবশাত্ প্রভৌ গম্যতে ।

(খ) বসন্ত ইতি । অধুনা তত্রাপি জীবনস্থিতিকালি । ইত পূর্বন্তু চারুদত্ত-
জীবনপ্রাপ্যাপি তত্র জীবনসন্দেহাদকুমলিন্যে বাসমিতি ভাব ।

(গ) শর্বি ইতি । জীবিত সুহৃদামাত্মীয়াভাং ধূতা-রত্নিকা বিদূষকাণাং বর্গে
সমূহৌ যস্য স, আর্থ্যো মান্যচারুদত্ত । সুতরামধুনা সর্বধৈবাত্মন্যচিভৌ ভবিতুমর্হমীতি
ভাব ।

অত্র সুহৃদা জীবনরূপলভ্যার্থেণ মনস স্থিরীকরণাত্ কৃতির্নাম উপসংহারসম্ভে-
রত্নম্—“লভ্যার্থশমন কৃতি ” ইতি লক্ষণাত্ ।

(ঘ) চারু ইতি । যুগ্মাক শর্বিলকার্যক চন্দনকানা প্রসাদেণ অনুঘট্টেণ
জীবিতসুহৃদর্গোঽস্মীত্যর্থ । তদা চ আর্থ্যকশর্বিলকাভ্যা রাগহত্যাৎ পর মন্দীচনাৎ
জীবিত, জীবিতেন চ ময়া চন্দনকাত্ বসন্তান্নমাক্ষণ্য ধূতাঈনামপিপ্রব্রীচয়তানাং
নিবারণাদিমে চ জীবিতা ইত্যশয় ।

(খ) বসন্তসেনা । এখন মঙ্গলবতী হইয়াছি । (এই বলিয়া উভয়ে
আলিঙ্গন করিল)

(গ) শর্বিনক । ভাণ্যবশতঃ আপনার বন্ধুগণ বাঁচিয়াছেন ।

(ঘ) চারুদত্ত । তোমাদের অহুগ্রহে ।

शर्वि । आर्य्य ! वसन्तसेने ! परितुष्टो राजा भवतीं
बधूशब्दे नानुगृह्णाति । (ङ)

वसन्त । अज्ज । किदत्थम्हि (१) । (च)

शर्वि । वसन्तसेनामवगुण्ठा चारुदत्त प्रति । आर्य्य । किमस्य
भिक्षोः क्रियताम् ? । (छ)

चारु । भिक्षो ! किं तव बहुमतम् ? । (ज)

(च) आर्य्य ! कृतार्थाभि ।

(ङ) शर्वि इति । परितुष्टः, वेष्टानतनयाया अपि तव लीभाभावत् गुणभावाकृष्ट-
त्वादिकमात्रपुरुषगामित्वाच्चेति भावः, राजा आर्य्यकः । बधूशब्देन बधूनामदानेन
‘तथा च ह्य चारुदत्तस्य परिणीतौव बधू भवेति राज्ञ इच्छेद्यभिप्रायः’ । कलियुगेऽपि
त्राह्मणस्य जात्यन्तरकन्यापरिणयनानुपपत्तिसमाधानानु प्रागेव दर्शितम् ।

(च) वसन्त इति । कृतार्थाभि, प्रियतमेनैव परिषयनात् वेष्टापवादनिरासाच्चेति
भावः ।

(छ) शर्वि इति । इदानीं वसन्तसेनीपरि प्रकृतबधूत्वीपस्थितिलंजावरणादे-
रावश्यकत्वात् तदवगुण्ठनमिति बोध्यम् । भिक्षो सञ्ज्ञासिन सवाचकस्य ।

(ज) चारु इति । बहुमतम् अन्यादृतम् । तदेव तव करोमीति भावः ।

(ङ) शर्विकः । आर्य्ये । वसन्तसेने ! राजा मद्धे हईया आप-
नाके “बधू” उपाधिवावा अहूगृहीत कवितेहेन ।

(च) वसन्तसेना । आर्य्य । कृतार्थ हईयाछि ।

(छ) शर्विकः । (वसन्तसेनार अबगुण्ठन दिग्वा, चारुदत्तेर प्रति)
आर्य्य ! एहे मग्नासीर कि करिव ? ।

মিত্ত্ব । ইমং ইন্দিশং অণিচ্চত্পণং পৈক্লিঅ দিউণী মে পব্ব-
জ্জাএ বহুমাণে संबুত্তে । (ক)

চারু । সখে । দৃটৌঃস্য নিয়য়ঃ । তত্ পৃথিব্যাং সর্ব-
বিহারেণু কুলপতিরয়ং ক্রিয়তাম্ । (খ)

শর্বি । যথাহ আর্য্য । (ঙ)

মিত্ত্বঃ । পিঅং ণ পিঅং । (চ)

বসন্ত । সম্পদং জীবাবিদম্হি । (ছ)

(ক) ইদমীদ্রশমনিত্যল প্রেচ্চ দিগুণী মে প্রত্নজ্যায়া বহুমান সহস্র ।

(খ) প্রিয় ন প্রিয়ম্ ।

(ঙ) সাম্রতং জীবিতাশ্বি ।

(ক) মিত্ত্বরিতি । অনিত্যল সমাসস্থ্যাবিরস্থ্যায়িত্বম্ । বহুমানী বিশেষাৎ ।
সুতরাং প্রত্নজ্যানুমতিরৈব মে দ্বেতি ভাব ।

(খ) চারু ইতি । নিয়য় প্রত্নজ্যায়ামেবিতি শিষ্য, অতো ভীরে নাযুৎ করণীয়
ইত্যশ্রয় । সর্ববিহারেণু সমস্তবীজমতেণু, কুলপতি অমলকাধিপতি ।

(ঙ) শর্বি ইতি । যথাহ সত্য ব্রবীতি । তথৈব করণীয়মিত্যভিপ্রায় ।

(জ) চারুদত্ত । ভিক্ষু । তোমার অভীষ্টে কি ?

(ঝ) ভিক্ষু । (সংসারের) এইরূপ এই অনিত্যতা দেখিয়া, প্রত্নজ্ঞান
প্রতি আনার দ্বিগুণ অভিনায় হইয়াছে ।

(ঞ) চারুদত্ত । সঃ । প্রত্নজ্ঞাতে ইহার দৃঢ় নিশ্চয় ব্রহ্মিয়ারে ।
অতরাং পৃথিবীর সমস্ত বৌদ্ধার্থে ইহাকে বৌদ্ধসম্রাজ্যের অধিপতি কর ।

(ট) শর্বিনক । আপনি যাহা বলিবেন (তা হাই করিব) ।

(ঠ) ভিক্ষু । প্রিয়, আমার বড়ই প্রিয় হইয়াছে ।

शर्वि । स्यावरकस्य किं क्रियताम् । (ठ)

चारु । सुवृत्त ! अदासो भवतु । ते चाण्डालाः सर्व्व-
चाण्डालानामधिपतयो भवन्तु । चन्दनकः पृथिवीदण्डपालको
भवतु । तस्य राष्ट्रियश्यालस्य यथैव क्रिया पूर्व्वमासीत्, वर्त्त-
माने तथैवास्य अस्तु । (ण)

शर्वि । एवं यथाह आर्य्यः । परमेनं मुञ्च मुञ्च, व्यापा-
दयामि । (त)

(ड) वसन्त इति । जीविता यद्यार्थं एव जीवनं प्रापिता, जीवनरक्षणैनीपकारिण
आशानुष्ठपप्रतुपकारकरणात्, तथैव च जीवनस्य सकललावगमादिति भावः ।

(ठ) शर्वि इति । स्यावरकस्य तदाप्यस्य प्रकारभ्यस्य । तस्यापि सत्यसात्य-
दानेन पुरस्कारदानौचित्यमित्याशयः ।

(ण) चारु इति । हे सुवृत्त ! सदावहार ! शर्विलक ! अदासो भवतु
शकारस्य क्रीतदासोऽपि स्यावरकसदृशस्यान्नुजो भवतु । ते, मम घातनाय नियुक्ताः ।
मम मुक्त्वे-तेषमिभिप्रायनिययेन सदाशयत्वनिश्चयादिति भावः । पृथिवीदण्डपालकः
सर्व्वप्रधानसेनापति, राज्ञ आर्य्यकस्य यथैवमानुकूल्यकरणात् धृताया अग्निप्रवेशीयम-
ह्यापनेन मनाप्युपकारकरणाच्चित्याशयः । राष्ट्रियश्यालस्य, शकारस्य क्रिया भोगमात्रा ।
शकारं प्रति तु महानयमनुयत् इति बोध्यम् ।

(ड) वसन्तसेना । एतन् आनाव जीवन दान कर हईल ।

(ठ) शर्विनक । श्रावकैव कि कविव ? ।

(ण) चारुनठ । हे मन्कार्याकावी । श्रावरक दासइ हईते मुक्त
हईक । सेई चाणालगण, सकल चाणालेर अविपति हईक, चन्दनक
प्रधान सेनापति हईक, आर सेई बाज्राव शालार पूर्वे येमन कार्या
हिन, एतनओ तेमनि कार्या हईक ।

चारु । “अभयं शरणागतस्य । शब्दः कृतापराध” — इत्यादि पठति ।

शर्वि । तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ? । (थ)

चारु । अतः परमपि प्रियमस्ति ? । (द)

सन्धा चारित्र्यशुद्धिचरणनिपतितः शत्रुरप्येष मुक्तः
प्रोत्खातारातिमूलः प्रियंसुहृदचलामार्यकः शास्ति राजा ।
प्राप्ता भूयः प्रियेयं प्रियसुहृदि भवान् सङ्गतो मे वयस्यो
सभ्यं किञ्चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवन्तम् ॥५८॥

(त) शर्वि इति । एवमित्यं सकलम्, यथाह सत्यं ब्रवीति । किन्तु, परं केवलम्, एनं शकारम् । तदपराधस्यामार्जनोपत्त्यादित्वमिप्रायः ।

(थ) शर्वि इति । भूय इतीतिरिक्तम्, प्रियं प्रीतिकरं कार्यम् ।

अथ काव्यसंहारो नाम उपसंहारसम्भे रङ्गम् — “अप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इत्येते” इति लघुणात् ।

(द) आह इति । अतः परमपि प्रियमस्ति ? इति काकुः, कथमपि नैत्यर्थः, सर्वस्यैव आशानुरूपफलत्वादिति भावः ।

अनु कथमतः परं प्रियं नास्तीत्याह लब्धेति । चारित्र्यस्य सर्वत्र प्रोद्यतस्य चरित्रस्य शुद्धिर्निर्दिष्टता सन्धा मया प्राप्ता, साक्षादेव पशुत्वेनाया उपस्थित्या, धनहीनेन तदीय-दत्यापवादनिरासादिति भावः । एष शत्रुरपि शकारः, चरचनिपतित अन्तरार्थे

(त) शर्विलक्ष । आपनि दाश दाश बलिनेन, एहेरूपहे करिव ; किह्व एहे शकारके आग करन आग करन, उहाके हता करिव ।

चारुण्ड । (“शरणगततेर उग्र नाहे । शरु अपराध करिया” इत्यादि पाठ करिनेन)

(थ) शर्विलक्ष । ता बलून — आपनार आर कि प्रियकार्य करिव ? ।

(द) चारुण्ड । ऐहार परव कि प्रियकार्य थाकिते पावे ? ।

काञ्चित्तुच्छयति प्रपूरयति वा काञ्चिन्नयत्युन्नतिं

काञ्चित् पातविधौ करोति च पुनः काञ्चिन्नयत्याकुलाम् ।

मम पादयोर्नुडितं सन्, मुक्ती मया रक्षित । प्रथमं शरीरेव स्वचरणे पतनं परञ्च
दयया तन्मोचनं महागौरवकारमेवेत्याशयः । प्रीतुं खातं पालकनृपतिनिधनकारणेन
उत्पाटितम् अरातीनां मूलं धनं स तादृशं प्रियमुद्यत् आर्थिकं, राजा सन्, अचला पृथि-
वीम्, शास्त्रि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहादिनां पालयति । अभूत्पूर्वां सुहृदं सम्पत्तिरतीव-
प्रीतिकरौत्वभिप्रायः । भूय पुनरपि, इयं प्रिया वसन्तसेना प्राप्ता मया लब्धा मृतत्व-
नैवावगताया मियाथा पुनः प्राप्तिर्गृहस्थेषु वकस्य ब्रह्मप्राप्तिरिव निरतिशयानन्दजनिकेति
भावः । तथा मे मम वयस्य सुहृद्देव भवान् शर्विलोक, प्रियमुद्यत् आर्थिके, सुहृत्
सुहृद्भावैव मिलितः । तन्मोचनं चरुमेलनं शशिगरत्कालयोर्मेलनमिव परम-
प्रीतिकरमिव्याशयः । अतएव अतिरिक्तम् एभ्योऽधिकम्, किञ्च किं ननु लभ्यं मया
प्राप्यमस्ति ? अद्युना अहं भवन्तम्, यदपरम् एभ्यो भिन्नं वस्तु प्रार्थये । *

अथ प्रीतिलाभकार्यं प्रति बहुतरकारणानामुपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा चतुर्थ-
चरणार्थं प्रति पूर्वचरणवयार्याणां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काञ्चलिङ्गञ्च अनयोर्मिथो
निरपेक्षतया समुच्चिः ।

चरित्रमेव चारित्रमिति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् इति तूक्तमेव ।

सम्भारं वृत्तम् ॥१८॥

आमि चरित्रेण निर्दोषतां नात्र करिशाछि, एहे शक्र शकारेण,
चरणेण पतितं हईया मूलं हईयाछे, प्रियसुहृद आर्थिक, अक्रुं मूण उ-
पाटनं करिद्या, राजा हईया पृथिवी शासनं करितेछेन, पुनराय एहे प्रिय
वसन्तसेनाके पाईयाछि एव प्रियसखा तूमि, अपर प्रियसखा आर्थिकेण
अण्ने मिलितं हईयाछि । अतएव एहे मदन अपेक्षा अधिक प्रिय आर
किं प्राप्य आछे ये, आमि एखन त्थेनार निकटं प्रार्थना
करिब ॥१८॥

अन्योन्यप्रतिपक्षमङ्गतिमिमां (१) श्लोकम्यतिं बोधयन्
एष श्लोडति कृपयन्त्यघटिकान्यायप्रमत्तो विधिः ॥५८॥

अशोडतो भूयस भिष सुगुणदृशापरिहति नृग इत्याह काण्डिकिति । इमां दृष्टमानाम्,
श्लोडयति जनसमाजवध्याम्, अन्योन्यप्रतिपक्षानाम् एकमेव बन्धनो भिषभिन्न-
मायित्वात् परस्परविरोधिनां जनानां संघति मध्येऽप्यन यन्तां तां तदीयान्, बोधयन्
एकविधमायंभाया एव प्रदर्शनेन शोडेषु सापद्यन्, कृपयन् कृपाश्रमोत्पीडनदत्तं तस्य
या घटिका तदीयसम्बुद्ध सुद्री घटः तस्या न्याय सादृश्य तत्र प्रमत्त संघट कृपयन्-
वस्तुबुद्ध सुद्री जनोत्पीडनघट इवेत्यर्थः, एष विधिर्देवम्, काण्डिन् जनान्, तुष्ययति
तुष्यीकरोति दासिद्रादिमत्पादनेन, अन्येन एवसादात्मन प्रमाभवन च अशोडयन्
करोतीत्यर्थः । यदा पालकं राज्ञि स्थिते प्रकारं सतिभवेन सर्वेषु देव शीरवात्पद-
माशोत्, इदानीन्तु सर्वथा तुष्य एव सञ्जात इति भावः । काण्डिका जनान् प्रपूयति
धनजन्यादिजननेन जलप्रदानेन च परिपूर्णाकरोति । यदा कुशावल्या राजाजनमेवाहं
प्रपूयति इत्याशयः । काण्डिन् जनान्, उत्प्रतिमभुादय जनोत्पीडनार्थेव कृपयाभीरी-
पर्व्युत्थानञ्च नयति प्रापयति । यदीदानीमेव भवन्तु गर्बिनकादय आर्थकीप्रत्या उत्प्रति
भोता इत्यभिप्रायः । काण्डिन् जनान्, पातविधौ निपातकार्ये शोषानाद्यवरोद्धकार्ये
च करोति प्रवृत्तान् विदधाति । यदा आध्यकावरीधद्वये शनिपातकार्ये पालकं प्रवृत्तं
कृतवानिति भावः । पुननया काण्डिन् जनान्, आकुलान् आकथिन्नदुर्घटमदा मज्जन-
पातविघटनेन च विद्वन्तान्, नयति करोतीत्यर्थः । यदा पालकवधेन तत्पक्षीया वीरका-
दय कर्तव्यमुदतया आकुलोकता इत्याशयः । अतो विधिनैवय सुगुणदेव भूयसां
दृशापरिहति कृतंति न किञ्चिदाद्यर्थमिति श्लोकसमुदायाभिप्रायः ।

अथ आर्था पूर्णोपमानाद्वार, अमनुतान् काण्डिकिति जनसामान्यात् मनुताना
शकारादिजनविशेषाणां प्रतीतेरमनुतप्रम सा, तथा तुष्ययतीत्याद्यनेकक्रियाणां विधि-
रित्येककर्तृकारकत्वात् श्लेषकञ्च इत्येतेषामेकाग्रयानुपवेशरूप सद्धार । तथा "पातविधौ
करोति" इत्यत्र प्रवृत्तानिति पदस्थानभिधानात् नूनपदतादीप, नयतीत्यत्र दिपाठान्
कथितपदतादीप, परवर्तिनि नयतीत्यत्र कृतिप्रयोजनधीरभावेऽपि करोतीत्यर्थलक्षणा-

तथापीडमनु । (घ)

मरतवचनम् । (न)

घीरिण्यः सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्व्वमम्पन्नगम्या

पर्जन्यः कालवर्षी सकल-जन-मनो नन्दिनी वान्तु वाताः ।

मोदन्तां जन्मभाजः मततमभिमता ब्राह्मणाः मन्तु मन्तः

श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रगमितरिपवो धर्मनिठाश्च भूपाः ॥६०॥

हरणत् नैवार्यतादीपय "कादित् पातविधी प्रवर्णयति वा कादित् करीत्याकुलान्" इति पाठे तु तेषां निराश । पृष्ठपाठे च परवाग्यस्य समुद्धार्यकतया न पुन कदित-पदतादीप, एकार्यकैकानुपूर्वकानेकमन्त्रपाठ एव तद्विषयत्वात् पूर्व्ववामन्त्रस्य तु विकल्पार्थत्वात् ।

शार्दूलनिर्दोडित वचनम् ॥५८॥

(घ) तथापीति । यद्यपि अत परमपि प्रिय नास्ति, तथापीद वक्ष्यमाणमनु इति काकुप्रत्यागितार्थकपूर्व्वं वाक्ये मान्यम् ।

(न) मरतति । मरतानां नगर्ना वाक्य वचन स्वरूपेषाविमूर्त्यैव नटानामपीद पाठ्यमित्यर्थं चादौ गान्दीवत् अनेऽपि महान्नाचरणस्य कर्त्तव्यत्वादित्याशय । प्रस्तावनात् पर स्वरूपेण मरताना प्रवशासम्भवात् पुनर्महलायपाठायान् तदस्वरूपेषाविर्भावाय-भरतवचनमित्याहमिति बोध्यम् ।

घीरिण्य इति । गावो घनव, घीरिण्य प्रचुद्वेषमान्त्रिण्य एव सन्तु न पुनरन्यनुश्या

रूप इहेते जन दुनिवार यश्चेर इच्छते निवक्तु घट्टेर ज्ञाय एहे दिक्षाता, "एहे लोकममाजे लोक सकल, परम्परेर प्रतिपन्न रश्मिाहे" इहा बुधाहेदा, कतकगुलि लोकरे अवज्जार पात्र करेन, कतकगुलिके परि-पूर्ण करेन, कतकगुलिके उन्नत करेन, कतकगुलिके अवनत करेन एवं कतकगुलिके एकैवारे विस्तन करिदा केलेन ॥६०॥

(घ) तथापि ईश इडेक ।

(न) (नटनिगेर उक्ति)

ইতি নিষ্ক্ৰান্তা সৰ্বৈ ।

নিদুঃখা বা ইতি ভাব । বসুমতী পৃথিবী, সৰ্ব্বক্ৰম্ভেব কামি সন্ধ্যানি নিশ্চয়ানি
 শস্যানি যস্যাম্ সা তাহমী, ভবতু ন তু কখি যিত্ কালমাত্রে ইত্যাশয় । পৰ্জ্ণ্যে মৈঘ,
 কালি যদাকালি বৰ্ণনীতি কালবৰ্ণী ভবতিল্যন্বয় ন পুনরযদাকালবৰ্ণীত্বমিপ্রায় ।
 বাতা বায়ব, সকলজনানাং মগাতি নন্দয়মীতি তথামৃতা সন্তো বালু প্রবহন্তু, ন
 পুনৰ্বাংস্বাপেণৌহৌজকা সন্তো বাব্বিত্তি ভাব । জন্মভাজং প্রাণিন অমিততা পরস্পরং
 সম্মতা বিহেধরহিতা সন্ত ইত্যর্থ সতত মৌদল্যামামৌদমনুভবন্তু । শাস্ত্রাণা সন্ত
 সহৃদয়বলম্বনে সাধব সন্তু ন পুনরসহৃদয়বলম্বনে সাধব ইত্যাশয় । তথা ভূপা
 রাজান শ্রীমন্তৌ রাজলম্ভীবল, ন তু নামমাতসারা ইতি ভাব, প্রশমিতা সামদানা-
 দিনা শানি নীতা রিপবৌ যৈস্ তাহশা, ন তু পরস্পরবিহেযিণ ইত্যাশয়, তথা ধক্ষনিষ্ঠা
 প্রজাহিতসাধনা দিস্বধক্ষ্মে স্থিতায় সন্ত, ন পুনরত্যাচারায় ধক্ষনিষ্ঠা ইত্যমিপ্রায়, পৃথ্বী
 রাজ্য দান্তু পাশ্চদন্তু ।

অত্র মাঘ খীরিণ্য এব সন্তু ন পুনরল্পদুঃখা ইত্যাदिव्याख्यातः। एषेण अन्वयपीडना-
 दार्थी परिसञ्चालाद्धार । तथा बहुवचनान्तपदमध्ये वसुमतीति पर्जन्य इति च एक-
 वचनान्तपदद्वयप्रयोगात् परस्मैपदप्रयोगमध्ये मौदल्यमित्यात्मनेपदप्रयोगाच्च भुयप्रक्रमता
 दीया, एवं सन्वित्वस्य हि पाठान्तु कथितपदवादीषय । “माघ खीर किरन्तु प्रपुरनपि भुवो
 भान्तु सम्प्रशस्या, पञ्चन्धा कालवर्षां नन्दन्तु प्राणिनीऽमी” इति पाठे तु तेषां निम्न-
 प्रशस्तिर्नाम उपसंहारसम्बन्धरहम्—“वृषदेवादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते” इति लक्षणात् ।

খীরিণ্য ইতি ভূমার্থে মলর্থায ইন্প্রল্বয় । স্বম্বরা হন্তম্ ॥৫০॥

ধেয় সকল ছুড়বতী হউক, পৃথিবী সকল কালেই শস্তসম্প্রদা হউক,
 মেঘ যথাসময়ে বর্ষা করুক, বায়ু লোকদিগেব মনের আনন্দজনক হইয়া
 বহিত হউক, প্রাণিগণ পরস্পর পরস্পরেব অভিমত হইয়া, সর্বদা
 আমোদ করুক, ভ্রাক্ষগণ সাধু হউন এবং রাজগণ সমৃদ্ধিসম্পন্ন হইয়া,
 শত্রু দমন করিয়া এবং স্বধর্ম্মে থাকিয়া, পৃথিবী পালন করুন ॥৫০॥

(ইহার পরে সকলেই চলিয়া গেল)

संहारी नाम दशमोऽङ्कः । (प)

समाप्तमिदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणम् ॥०॥

(प) संहार इति । संहार उपसंहारः समाप्तिरिति यावत् ।

जानकीविक्रमं नाम नाटकं वीररीटवत् ।

नाटिकामुञ्जलरसां श्रीविराजसरोजिनौम् ॥१॥

विद्योगवैभवाञ्जान खलुकाव्यमननारम् ।

मानादम्भं महाकाव्यं क्विन्नश्रीहरणाभिधम् ॥२॥

कृतिचिन्तामणिं नाम स चित्तकृतिस यद्दम् ।

उत्तररामचरितटीकां सर्वाद्यंभोधिनौम् ॥३॥

मानविकाग्निमित्रस्य मालतीमाधवस्य च ।

टीकां दशकुमारस्य तथा कादम्बरीगताम् ॥४॥

श्रीवङ्गीयप्रतापाख्यं नाटकं बङ्गगौरवम् ।

साहित्यदर्पणं टीकां निर्धाय च सुनिष्कलाम् ॥५॥

कुटिलीपाडोलशियानिवासी नकीपुरेशस्य सभाप्रवासी ।

सत्काग्रपीठ्यापनमुख्यकर्मा व्यधादिमा श्रीहरिदासशर्मा ॥६॥

पद्म-वेद वसु चन्द्र-सम्पिते वत्सरि शकमहीपतेरभूत् ।

भास्वती मिथुनस क्रमे दिने श्रीवसन्तसुपमा समापिता ॥७॥

इति ऽगङ्गाधरविद्यालङ्कारमहाचार्याख्येन महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तश्रीश-

महाचार्यावरचितया मृच्छकटिकटीकाया वसन्तसुपमासमाख्यायां

दशमोऽङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(प) उपसंहार नाट्ये दशमं अङ्कं समाप्तम् ॥०॥

मृच्छकटिकनाटक प्रकरणं समाप्तम् ॥०॥